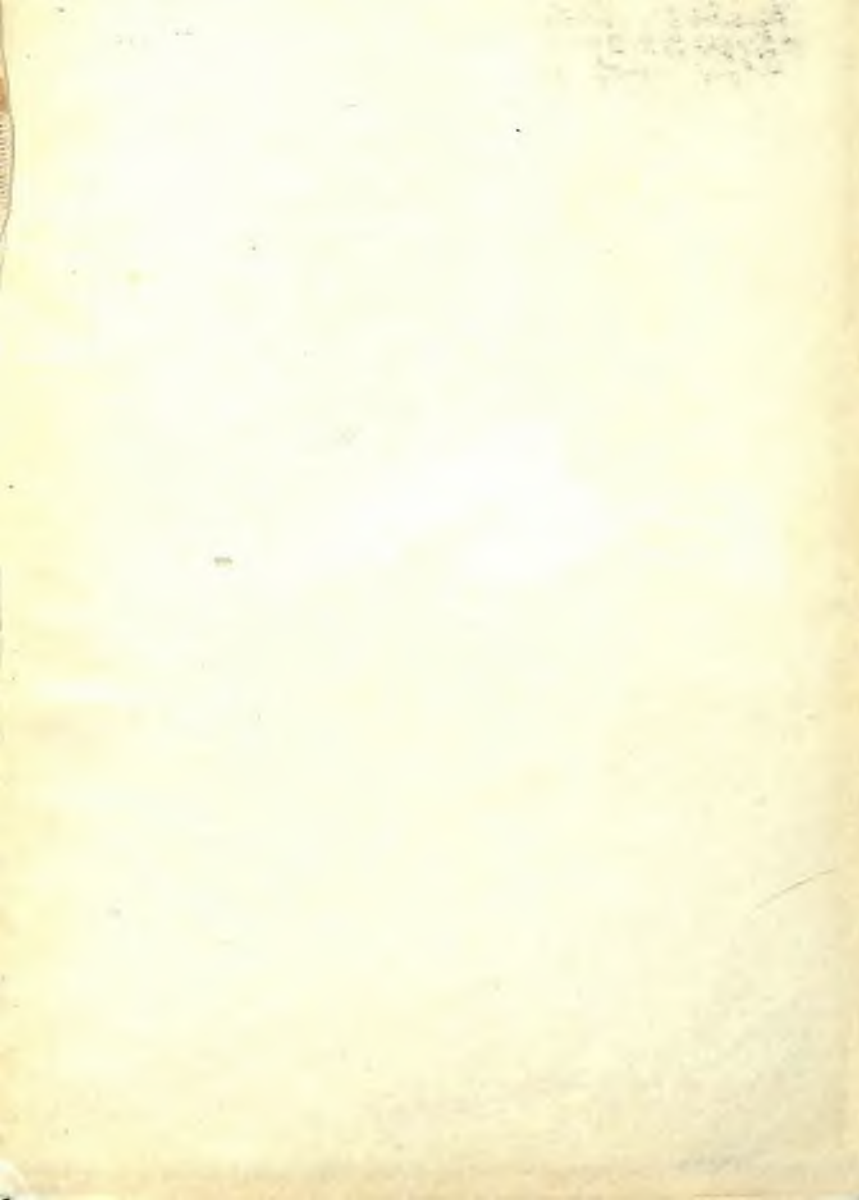

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ГАЙК КАЗАРЯН

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ
И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ
ЗАПАДНЫХ АРМЯН В 1800-1870 гг.

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Е Р Е В А Н • 1967

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԿ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-
-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ 1800-1870 թթ.

A $\frac{15216}{41251}$

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1967

Ներկա մենագրության մեջ զրականության, սկզբնաղբյուրների և արխիվային նորահայտ վավերագրերի հիման վրա հետազոտվում են արեւմտահայերի պատմության առանցքային հարցերը՝ 1800—1870-ական թվականներին: Բնութագրվում են աղբյուրային հարաբերությունները Արեւմտյան Հայաստանում, քաղաքացիություն ևն Ռսմանյան պետության, թուրք և քուրդ վերնախավների վարած սոցիալական ու ազգային բիրտ քաղաքականությունը, հատուկ ուշադրություն է դարձվում քաղաքային կյանքի հետազոտմանը. ցույց է տրվում հայ սոցետրա-արդյունադրծական բուրժուազիայի խաղաղած դերը Բուրբուրիայի տնտեսական կյանքում: Աշխատության մեջ հնչինակր անդրադառնում է նաև սուլթանական բռնապետության դեմ ոտքի ելած արեւմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժումների, «Ազգային սահմանադրություն» և հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմությանը:

Խմբագրւոյւամբ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱ ակադեմիկոս ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ

Նվիրում եմ սիրն ժողով և քրոջս՝
Դուռ ի նկատ և Ռազմիկ Ղազար-
յանների հիշատակին:

ՀԵՂԻՆԵՆ

Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Արևելքի աշխարհակալ դույզ բռնապետությունների՝ շտականր Պարսկաստանի և սուլթանական Թուրքիայի տիրապետության տակ ընկած, վաղուց պետականադրված Հայաստանը, 19-րդ դարի սկզբներին մասնատվել էր, վերածվել արյունահեղ կռիվների բեմահարթակի: Ասպատակությունների ենթարկված ու նոր արշավանքների սարսափի տակ դրված երկիրը կորցրել ու աստիճանաբար կորցնում էր հայ ազգարնակչության մի սավար մասը: Մարդաթափ էին լինում Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հստովածները, դրանց հաշվին ուժեղանում էին Եվրոպայում, Ռուսաստանում, Հնդկաստանում, Պարսկաստանում և այլուր ձևավորված հայ դավթօջախները:

19-րդ դարի առաջին քառորդին աշխուժանում են հայ ազատագրական շարժումները: Ազատագրական շարժման ղեկերումների ճանապարհին Հայաստանը կրկին փրկության սպեղանի էր հայցում Ռուսաստանից, գրկալաց ընդունում Արևելք արշավող ռուսական բանակներին, երազում վաղուց կորցրած պետականության վերականգնումը՝ թեկուղև ցարիզմի հովանու ներքո: Այստեղ ցարական Ռուսաստանի նպատակադրումներն օբյեկտիվորեն համընկնում էին հայ ժողովրդի ակնկալություններին:

Ռուս-պարսկական ու ռուս-թուրքական պատերազմները վերջանում են Ռուսաստանի հաղթանակով: Կնքվում են Թուրքմենչայի (1828 թ. փետրվարի 10) և Ադրիանապոլսի (1829 թ. սեպտեմբերի 2) հաշտության պայմանագրերը: Արևելյան Հայաստանը և Արևմրտյան Հայաստանի մի քանի շրջանները խլվում են մահմեդական տիրակալներից և միակցվում զարգացման անհամեմատ բարձր մակարդակի վրա կանգնած Ռուսաստանին: Հայ ժողովուրդը զանգ-

վածաբար թողնում է Թուրքիան ու Պարսկաստանը և հանդիմանում ուսական հոգում:

Ռուսաստանին միանալուց կարճ ժամանակ անց, շնայած ցարիզմի վարած դադուխային քաղաքականության օրավուր սաստկացմանը, Արևելյան Հայաստանը անտեսական զարգացման ճանապարհ է բռնում, դառնում հայ ժողովրդի աստանդական բեկորների հավաքատեղի. գաղթաշխարհին զուգընթաց կադապարում ազգային-ազատագրական պայքարի դադավարարանությունը:

Արևելահայությունն այնուհետև գնում է պայքարի ու ազատագրման սովելի հուսալի ու ռեալ ճանապարհով: Ռուս ժողովրդի օգնությամբ, մարքսիստ-լենինյանների ղեկավարությամբ, նա խորտակում է իրեն կաշկանդող դարավուր ստրկության շղթաները, Արևելյան Հայաստանում հաստատում օտվետական կարգը: Դրանով իսկ հնարավորություն է ստեղծվում հասնելու տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային զարգացման այսօրվա վերելքին, հավաքելու Թուրքիայի կոտորածներից մաղապուրծ, աշխարհով մեկ սփռված հայ աշխատավորությանը:

Արևմտահայությանը բոլորովին այլ ճակատագիր վիճակվեց: Արևմտյան Հայաստանը միաց Թուրքիայի տիրապետության տակ, էնթարկվեց աղյուսյին անտանելի ճնշումների և ի վերջո ողբերգական վախճան ունեցավ:

18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին երբեմնի ռադմական հղորությունը կորցրած օսմանյան Թուրքիան ընկավ ֆինանսական փակուղու մեջ: Ուժեղացան Թուրքիայի ազգաբնակչության, հատկապես հայատակ ալլաղդիների սոցիալական հարստահարումներն ու աղգային ճնշումները: Ռադմ-ֆեոդալական բռնատիրությունը գնալով սպառեց իրեն, թուլացավ նրա ղեների հղորությունը, զորեղացան կենտրոնախույս ուժերը: Կիսանկախ թուրք ու քուրդ երկրատեր ֆեոդալները լիակատար անկախություն նվաճեցին:

Դարասկզբին թուրք պալատականները երկիրը վերանվաճելու, բանակն ու ոստիկանությունը վերակառուցելու փորձեր են անում: Սուլթան Սելիմն ու Մուստաֆա Բալթաբաթարը թեև մի շարք ռեֆորմներ անցկացրեցին, սակայն անկարող եղան վերագարձնել մուհամեդների և սուլեյմանների երբեմնի փառքը, սանձել միջեղգային անհամար կռիվները, կանխել քուրդ ցեղապետերի ու կառավարական զորքերի միջև բռնկվող պարբերական զինաբախումները:

Նախորդ սուլթանների ձեռնարկած ռեֆորմների փորձերն «ավարտվեցին» Մահմուդ 2-րդի, Աբդուլ Մեջիդի և Աբդուլ Ազիզի գահակալության շրջանում. 1830—50-ական թվականներին կենտրոնացվեց պետությունը: Հրապարակվեց «Թանզիմաթը», որով Թուրքիայի ալլահադատ հպատակներին մեծազորոք խոստումներ էին տրվում:

«Թանզիմաթ»-ից օգտվելով, գաղութաձայ բուրժուական մտավորականությունը սահմանադրական շարժում առաջացրեց: Սակայն, եթե իբրև թևեր փորձեց անարյուն ձեռով ինքնավարություն ստանալ, ապա ավելի արմատականորեն արամադրված ղեմնկրատական մտավորականներն ու գործիչները թուրքական տիրապետության ոչնչացման, ղեմնկրատական հանրապետության ստեղծման ծրագրեր հրապարակեցին:

1850—60-ական թվականներին ուժեղացան հայ ազատագրական շարժումները, որոնք գնալով հաճախակի դարձան և համադեմոկրատական բուլանդակություն ստացան: Զեյթունում բռնկվեց 1862 թ. ապստամբությունը, Մուշում, Վանում, Ջարսանջակում զինված ելույթներ եղան: Աշխուժացավ հայ մտավորականությունը: Մ. Նալբանդյանը ղեկավարելով հեղափոխականորեն տրամադրված արևմտահայ ղեմնկրատներին, ձգտեց հայ ազատագրական շարժումները կամրջել համաբլրոպական ժողովրդական պայքարի հետ, կապ ստեղծել արևմտահայ բարեկամների ու լոնդոնի ռուս վտարանդիների միջև:

1870-ական թվականների վերջերից Թուրքիան էլ ավելի խրատացրեց իր քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ. խստացվեցին գրաքննչական կանոնները, արգելվեցին ազատ խոսքն ու մամուլը, բերդերը լցվեցին քաղաքական կալանավորներով: Վաղուց ի վեր ծայր առած մասնակի ջարդերին հաջորդեցին 1890-ական թվականների հայկական կոտորածները, որոնց ղոհ՝ դնացին շուրջ երեք հարյուր հազար հայեր:

Վրա հասավ առաջին համաշխարհային պատերազմը: Ադանայի (1909) կոտորածը մարսած, արյունհղակ Աբդուլ Համիդի քաղաքականության հավատարիմ շարունակողները՝ երիտասարդ թուրքերը, ոչնչացրեցին հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի մեծ մասը, Արևմտյան Հայաստանը դատարկեցին հայերից: Այնուհետև պատմության բեմահարթակից վերացվեց Արևմտահայ հատվածը:

Մենում եմ Մայր Հայրենիք՝ հայախալավ Սովետական Հայաստանը և աշխարհով մեկ տարածված հայկական բեկորները՝ Սիյոտք:

Արմենոցիդի (Հայաստանութեան) ոճրագործ քաղաքականութեան կիրառումը՝ առանց հայերի Արևմտյան Հայաստանի սեփականացումը, հաղորդ չտվեց պանթուրքիզմի ախտով վարակված երիտասարդ թուրքերի կրքերին: Նրանք այնուհետև սկսեցին խեղությունել պատմությունը: Զեաւորվեց պատմութեան կեղծարարների թուրքական դպրոցը:

1931 թ. կազմակերպվեց «Թուրքական պատմութեան ընկերությունը»: Այն համախմբեց երկրի թուրք ու օտարազգի թուրքասեր պատմաբանների մեծ մասին, կառավարությունից աջակցություն ու ցուցմունքներ ստանալով, ըստ պատմական ժամանակաշրջանների, սկսեց նենգափոխել Թուրքիայի, առավել ևս նրա տիրապետութեան տակ ապրած հնագույն ժողովուրդների հաղթամյա պատմությունը¹:

Պայքարի սլաքները հիմնականում ուղղվեցին հայերի, հայկական հարցի շուրջը հանգեւ եկած հայ և օտարազգի պատմաբանների դեմ: Պայքարի գրոշակակիրը դարձավ թուրք պատմաբան էսատ Ուրասը, որը «Հայերը և հայկական հարցը պատմութեան մեջ» իր հաստատվոր հատորի էջերից ջնջելով Հայաստան անունը, հայտաբացեց. «Հնագույն ժամանակաշրջաններից մշակույթների օրրան հանդիսացող այս երկրամասում (իմա՝ Անատոլիա) տարբեր անուններով պետություններ են հիմնվել ու մշակույթներ զարգացվել: Բոլոր ժամանակներում անվանի մարդիկ ու նվաճողներ սնած այս հողը՝ Անատոլիան, յուրաքանչյուր ալզ ցանկություն է ցուցարարել իրեն վերագրել... Հայերը ևս Անատոլիայի մի մեծ մասի վրա իրենց բնիկ լինելու և երկրի քաղաքական պատմութեան մշակութային իրավունք ունենալու հավանություն են ունեցել»²:

Ուրեմն Արևմտյան Հայաստանը, պատմաբանի վերամկրտմամբ՝ Անատոլիան, հայերի բնօրրանը չի կոչել, այլ սրանք եկվորներ

1 Մանրամասն տե՛ս Ե. Ղ. Սարգիսով, Ա. Խ. Սաֆրասոյան, Պատմութեան հակադիտական լուսարանութեան մի բանի փաստերի մասին («Արևելագիտական ժողովածու», 1960, № 1), Ե. Սարգսյան, Բ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմութեան նենգափոխումը թուրք պատմագրութեան մեջ, 1963, Երևան, Մ. Զուլալյան, Պատմութեան նենգափոխման մի արտաուց օրինակ («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 1, էջ 271—279): Թուրքական աղբյուրներից այնուհետև բերված նյութերը քաղում ենք վերահիշյալ աշխատութեաններից:

² Esat Uras, Tarihî Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, էջ 3, Մ. Զուլալյանի թարգմանութեամբ:

են եղել, որտեղ «... մի վիրայեթ, մի սանջակ, նույնիսկ մի նահիե (վիճակ) չկա, ուր հայերը մեծամասնություն կազմեն»³։ Էսաա Ուրասին հաստատելու է գալիս թուրք մի այլ պրոֆեսոր՝ Թայիբ Դյուրիլզինը։ «Ազգային կովի սկիզբը» թեմաթուս նրա գրքում ասվում է. «...ամբողջ պատմության ընթացքում թրքության հայրենիքը հանդիսացող արևելյան վիլայեթներում հայերը վաղուց ի վեր մի շնչին փոքրամասնություն էին կազմում»⁴։ Հասկանալի է, որ իրար հետ համաձայնեցնելով, ժամանակակից թուրք պատմաբանները, նախ ժխտում են հայերի տեղացի լինելու փաստը, իսկ «եկվորներն էլ» (SİC) ոչ թե երեւ միլիոն են եղել Թուրքիայում, այլ մի շնչին փոքրամասնություն։ Դրանով իսկ նրանք լուծակու են գալիս երկու խնդիր՝ նախ փոքրացնում են Սելուկի օրերին զոհված 1,5 միլիոն հայերի քանակը, ապա և «գիտականորեն» մերժում սփյուռքահայերի օրինական պահանջը՝ իրենց պատմական հայրենիքի նկատմամբ։

Թուրք պատմաբաններ Չարքը, Հիքմեթ Բայուրը, Շեմսեդդին-Դյունալթայը, Քյոփրյուլու-Ֆուսղը, Սադրի Մակսուդի-Արսալը և ուրիշները, Էսաա Ուրասի հետ⁵, անդրադառնում են նաև «Անատոլիայի եկվոր հայերի» սոցիալ-տնտեսական դոցապայմանների բնութագրմանը։ Նրանք հայտարարում են, թե վաղնջական անցյալից Օսմանյան կայսրության հպատակ (Օսմանյան կայսրությունը վաղնջական անցյալ չունի—Հ. Ղ.) հայերն ազատ են եղել սոցիալ-քաղաքական ճնշումներից, ընդհատակալի, ավելի լավ են ապրել, քան Մուհամեդի երկրպագուները։

Ժխտելով հայերի նկատմամբ թուրք բարբարոսների ցուցաբերած վայրագությունների, ազգային ճնշումների, բռնի ուժացման (assimilasyon) քաղաքականության կիրառումը, մի խոսքով կառավարությունից դժգոհելու պատճառները, նրանք ուրանում են նաև «սուլթաններից դոհ» արևմտահայ բնակչության ազգային-ազատագրական շարժումների գոյության փաստը 19-րդ դարում։ Ինչ վերաբերում է Զեյթունի 1862, 1879, 1884, Մուշի 1863 թվականնե-

³ Նույն տեղում. էջ 145—147։

⁴ Prof. Tayyib Cökbilgin, Milli mücadele başlarken. Mondros mütarekesinden Sivas kongresine. Birinci kitap. Türk Tarih kurumu Basınevi, Ankara, 1959, էջ 73, և. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Նշված աշխատություն, էջ 19։

⁵ «Արևելագիտական յոգովածու», № 1, էջ 391, տե՛ս նաև Türk İnkılab tarihi, İkinci Türk tarih kongresi. էջ 1062, 1074 և այլն։

րի տպատամբություններին, տպա դրանք իրրե թե կազմակերպել են «ղաշնակ և հնչակ կոմիտեները»⁶:

Նրանք մոտանում են իրողությունը, իրենց շղիասողի տեղ դր-
նելով կեղծում են փաստերը, հատկապես այն հանդամանքը, որ
1860—80-ական թվականներին հայ ազատագրական շարժումները
բռնկվել էին ի պատասխան Թուրքիայի վարած վայրագ քաղաքակա-
նության, իրրե ժողովրդական զանգվածների մեջ դարերով կուտակ-
ված ցամառն պոռթկումներ: Իսկ ինչ վերաբերում է զաշնակցական-
ներին ու հնչակյաններին, տպա այդ շարժումների ժամանակ ազ-
գային հիշյալ կուսակցությունների պարագլուխները տակավին թո-
թովախոս մանուկներ էին և ապացուցելու հարկ չկա, որ կուսակ-
ցություններն էլ դեռևս հիմնված չէին:

Թուրք պատմաբանները պայքար էին սկսել նաև սովետական
պատմագրության դեմ, սակայն նույնպես կեղծարարությամբ: Այս
հարցում առաջնության գափնին խլելու անհարկի ճիգեր է անում
Կրրղի-օղլի Ֆահրեդդինը⁷, որի «Կարսի պատմությունը» քառահա-
տոր աշխատության էջերում փաստորեն շարագրվում է հայ ժողո-
վրդի սկզբից մինչև մեր օրերի պատմությունը և առաջարանում
ասում է. «Իմ այս աշխատությունը պատասխան է այն քաղաքա-
կան պրոպագանդին, որ բուշեիկյան Ռուսաստանը տանում էր
1945 թ.: Այդ պրոպագանդի նպատակը մեր ձեռքից Կարսն ու
Արգահանը խլելն էր: Գիրքը ուղղված է այն հալ ու վրաց դիտնա-
կանների դեմ, որոնք պնդում են այս երկրամասի նկատմամբ ունե-
ցած իրենց ինչ-որ «պատմական իրավունքների» մասին»⁸:

Կրրղի-օղլի Ֆահրեդդինը զայրույթով է խոսում Մխիթարյան
պատմաբանների եվրոպական ու հայալեզու հրատարակություն-
ների, ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությունն արդարացնող
Պետերբուրգի ակադեմիայի լույս տեսցրած բազմաթիվ այն գրքերի
հեղինակների մասին, որոնք «հանդգնել են թուրքերին եկվոր համա-
րել» և Հայաստանը «ճանաչել» են իրրե հայերի բնօրրան: Թուրք
պատմաբանը խոստովանում է, որ «պատմության բնագավառում
կադրեր չունենալու հետևանքով, այդ գրքերը (ժամանակին) մեղ
վախ են պատճառել ու ստիպել նահանջելու»⁹: Նրա կարծիքով դա
արդեն անցած էտապ է, այժմ գործում է թուրք պատմաբանների

⁶ Տե՛ս «Արևելագիտական ժողովածու», № 1, էջ 391:

⁷ Տե՛ս Fahrettin Kirazlıoğlu, Kars Tarihi, 1953, İstanbul.

⁸ Kars Tarihi, էջ XIII, Մ. Զալալյանի հոդված, էջ 272:

⁹ Kars Tarihi, էջ 15:

«մի բանակ», որը խնդիր պետք է ունենա «ուղղելու հակառակորդների բխտը» և պայքարի դրոշ պարզել չափապես սովետական պատմագիտության դեմ:

Մեր նպատակից դուրս է սպառիչ քննադատության ենթարկել ժամանակակից թուրք պատմագրության կեղծ կոնցկպցիան, սակայն ենթադրում ենք, թե բերված մի բանի փաստերն արդեն պատկերացում տալիս են վերջինիս զրազմունքի և նպատակների մասին: Ուրեմն այսօր, առավել քան երբեք, հրամայական պահանջ է դարձել գիտական ու գաղափարական հիմնավոր պայքար մղել հակառակորդների դեմ, ցույց տալ նրանց կատարած ազավաղումները, ապացուցել մեր ճշմարտացիությունը: Իսկ այդ բանն անելու համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է շարադրել Արևմտյան Հայաստանի, ընդհանրապես արևմտահայերի սխառնատիկ պատմությունը, որը մինչև այժմ չի կատարվել ո՛չ արտասահմանյան, ո՛չ էլ սովետական պատմագրության կողմից:

Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայ գաղթաբանների սոցիալ-տնտեսական դրություն, հայ ազատագրական շարժումների, մի խոսքով, սույն մենագրության մեջ քննարկվող արևմտահայերի 1800—1870 թթ. պատմության հարցերը մասամբ դբադեցրել են ժամանակի եվրոպական ու ռուսական ուղեգրողներին, պատմագիրներին: Սրանց գործերում պահպանվել են տեղեկություններ, փաստեր, որոնք ընդհանուր առմամբ հեռու են որեէ խնդրի մասին յիակատար պատկերացում տալուց, մանավանդ որ գրված են իրենց պետությունների նվաճողական քաղաքականությանն սպասարկող հեղինակների գրչով:

Հայտնի է, որ Թուրքիան, Պարսկաստանը, սրանց լծի տակ հեծող Հայաստանի երկու հատվածները 18-րդ դարավերջին, հատկապես 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին զսուռում են Եվրոպայի ռազմա-քաղաքական ու դիվանագիտական աշխատողների հետաքրքրության օբյեկտները: Աշխուժանում է Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի հետաքրքրությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ, բախվում են բրիտանյա պետությունների շահերն Արևելքում¹⁰: Ավելի քան շատանում են ուղեգրողները, դիվանագիտական աշխատող-

¹⁰ А. Р. Ио а н н с я н, Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958.

հենցն ու զեկայանները, որոնք գործակալների օգնութեամբ կամ անձամբ ուսումնասիրելով երկրի ուսում-քաղաքական կացութիւնը, անտեսական իրավիճակը, միսիոներների և այլ միջոցներով հենարան էին ստեղծում իրենց համար և հուշ նախապատրաստում սեփական պետութեան քաղաքական էքսպանսիային:

Վերոհիշյալ նպատակով Արեմտյան Հայաստանի մասին եվրոպացիների կողմից ստեղծվում է ստվարածավալ գրականութիւն, որը հրատարակվում էր ոչ միայն երկրի ու ժողովրդի ճշմարտացի պատմութիւնն արտացոլելու, այլև նվաճողներին հուշելու թուրքահայտակ սուլն երկրամասի յուրացման մեթոդները, մատնանշելու նվաճվողի հարկավորութեան շուրջ նվաճողի համար: Այդուհանդերձ չի կարելի բոլորովին ժխտել եվրոպական դիտնականների բողոքները երկրի դիտական արժեքը: Չընդունելով միակողմանիութեամբ տառապող եվրոպացիների բացատրութիւնները, բուրժուական կոնցեսիան, մարքսիստ պատմաբանը կարող է հետաքրքիր փաստեր գտնել նրանց գործերում, փաստեր, որոնք հաճախ եղակի վկայութիւններ են մնում այժաւ պատմաշրջանի մի շարք երեւոյթների բացահայտման բնագավառում:

Նման կարեւորութիւնն է ի նկատի ունեցել Հովհաննէս Հակոբյանը, երբ թարգմանել ու հրատարակել է անգլիացի Ջոն Մակկուլմի (անցել է Հայաստանով 1800 և 1810 թթ.), ֆրանսիացի դէնէրալ Գարդանի (1807 և 1808), Պիէր Ամիդէ ժուրնի (1805--1806), զերմանացի Ֆրեյզանի (1812), Մորից ֆոն Կոցերուի (1817) և այլոց ուղեգրութիւնները¹¹:

Եվրոպացիների, հատկապէս ֆրանսիացիների հետաքրքրութիւնը դնալով ուժեղանում է Թուրքիայի, Կիլիկիայի ու Արեմտյան Հայաստանի նկատմամբ: Ղրիմի պատերազմի (1853—1856) տարիներից սկսած արդէն հրատարակվում են ոչ թէ ուղեգրութիւններ, ականատեսի գրառումներ, այլ ֆրանսերէն գրված փոքր ու մեծ հատորներ, որոնց մեջ նյութեր կան սուլն պրոբլէմի վերաբերյալ:

1853 թ. լույս է տեսնում Բիզա բեյի բարեկամ, ֆրանսիական կապիտալի ձայնատուր Մ. Ա. Ուրիշիէի «Նամակներ Թուրքիայի» գիրքը¹²: Այնուհետև Վիկտոր Լանդուան տնցնում է Կիլիկիայով, իր կառավարութեան հանձնարարութեամբ ուսումնասիրում երկիրը,

¹¹ Հ ո Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Ուղեգրութիւններ, հատոր 2, ԺՊ գար, 1934, Երևան:

¹² M. A. Ubicini, Lettres sur la Turquie, Paris, 1853, Etat présent de l'Empire Ottoman, Paris, 1876.

Հատկապես Ֆրանսիային հետաքրքրող բամբակացան դաշտերը, կաթնլիկ մարանիղների և լեռնական հայերի՝ Զեյթունի, Հաճընի, Մարաշի անասնապահան զբոսըներ և վերադարձին հրապարակում մի քանի աշխատություններ¹³։ Սրանց հաջորդեց Վիթալ Քինեի չորս հատորանոց «Անիական Ռուբրիկա» ուսումնասիրությունը¹⁴։

ԵՐԵՒԱՆԻ Մ. Ուրիշինին, կոթնած թուրքական սպանմաններին, տալիս է Ռուբրիկայի անասնապահան զբոսընան նկարագիրը և այդ ֆոնի վրա միայն անդրադառնում արեմտահայերի պատմությանն, ապա Վիկտոր Կանգլուան պատմում է Կիլիկիայի, հատկապես Զեյթունի վարչակարգերի, հայ-թուրքական հարաբերությունների, առաջին անգամ խոսում Ուլնիայի «հանրապետական կարգերի», կիսանկախ զբոսընան մասին։ Անկախ Ֆրանսիական կառավարության հանձնաժողովանից, Կանգլուայի մոտ կային հայասիրական արամազրություններ, այդ էր պատճառը, որ նա հետադառնում շարունակեց լըբ-ջորեն զբաղվել հայագիտությամբ, սակեղծեց հեանորդների մի ամբողջ դպրոց փարիզում։ Ինչ վերաբերում էր Վիթալ Քինեին, ապա նա Բեռլինի կանգրեսից հետո էլ զործում էր Ռուբրիկայում, ուներ թուրքասիրական հայացքներ, օգտվում էր թուրքական պաշտոնական աղբյուրներից, հեանաբար նրա հրատարակած փաստերին պետք է մոտենալ խիստ վերապահությամբ։

Արեմտյան Հայաստանը 1830-ական թվականներից զբաղում է Պրուսիայի ուղադրությունը։ Ենիշերինների ոչնչացումից (1826 թ.) հետո, բանակի վերակառուցման նպատակով, Մահմուդ 2-ից սկիզբած սուլթանները հրավիրում են պրուսական զինվորականներին, որոնք մասամբ ծվարելով մայրաքաղաքում աշխատում են զինվոր շտաբում, մասամբ էլ ավելիելով կախարության արեմիչան նահանգները իբրև խորհրդականներ ու զեկավարներ, մասնակցում բրդական իշխանապետությունների ոչնչացման, երկրի կենտրոնացման գործին։ Այս զինվորականներից Հելմութ ֆոն Մոլթկե ավագը¹⁵, ապա կրտսեր Մոլթկեն, քիչ անց նաև Բենը¹⁶, թուրքացած

¹³ Victor Langlois. Voyage dans la Cilicie et les montagnes de Taurus en 1852--3.

¹⁴ La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure; par Vital Cunet, 1892, Paris, tome 1-4.

¹⁵ Helmuth von Moltke. Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, Berlin, 1876.

¹⁶ Hubert von Boehn. Zustand der Türkei im Jahre der prophezeiung, Berlin, 1853.

Ֆրիդրիխ Միլինգենը¹⁷ (Սեֆի բեյ), տարիներ հետո հրատարակում են իրենց հուշերը, տպավորությունները, ուսումնասիրությունները:

Համեմատաբար հետագա շրջանում ստեղծված դերմանական աղբյուրները ներծծված էին թուրքասիրական ախտով, հաճախ գրվում էին ավելի հետադիմական դիրքերից, քան էր պաշտոնական Թուրքիայի դիրքը: Սակայն Հելմութ ֆոն Մոլթկեի գործերում հետաքրքիր փաստեր կան թուրքական բանակի 1830-ականներին Անատոլիա և Հայաստան կատարած արշավանքների, իշխանապետների իրավունքների ու պարտականությունների, իսկ Ֆրիդրիխ Միլինգենի դիրքը վավերական տեղեկություններ է ապրիս Մուշի (1863 թ.), Զարսանջակի (1865 թ.) հայ բնակչության դիմված ելույթներին մասին:

Նոր պատմաշրջանում Արևմտյան Հայաստանը առավել ևս դրվում է Ռուսաստանի ուշադրության կենտրոնում: Սկզբում Թուրքիայի պատմության ընդհանուր աղբյուրի մեջ, հետագայում հյուպատոսների, ուղեգրողների գրքով ղուտ Արևմտյան Հայաստանի մասին գրվում են բազմաթիվ հոդվածներ, ուղեգրական նոթեր, ուսումնասիրություններ: Ընդհանուր առմամբ այդ գործերի հեղինակները հակադրվում էին մրցասպարեզում հակառակ դիրքերում կանգնած արևմտաեվրոպական հեղինակների գրվածքներին, սակայն մինչև 1880-ականների սկզբները, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ ցարիզմի վերադիրքավորումը: Նախքան Աբգոյ Համիդին բարեկամական ձեռք մեկնելը, ռուսական պաշտոնական պատմագրությունը պաշտպանում էր բուրժուա-օբյեկտիվիստական, դերմանական ու անդլիական աղբյուրների համեմատությամբ հայանպաստ դիրքեր:

Տակավին 1830-ականներին հրատարակվող «Журнал мануфактур и торговли», Թիֆլիսի «Кавказский календарь» հանդեսներում հրատարակվում են գիտական հոդվածներ, որոնց մեջ կան ընդունելի մի շարք եզրակացություններ, փաստեր, թվական տվյալներ:

Ռուս հեղինակներից շատերը հանդես են եկել առանձին աշխատություններով: Հիշատակության արժանի են Պ. Ա. Զիխաշևի¹⁸ (գրված 1858 թ., տպագրված ֆրանսերեն 1860 թ. և միայն 1960 թ.

¹⁷ La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz (1862—1867), par Fred-
-rick Millingen (Osman Seif-Bey), Paris. 1868.

¹⁸ П. А. Чихачев, Письма о Турции, Москва, 1960.

սուսերեն թարգմանված), Եվեցկու¹⁹, Յա. Գ. Մալամայի (էրզրումի
սուսական հյուպատոս)²⁰, Ա. Մ. Կոլլաբակինի²¹, Գոլոբորոդկոյի
(Յուժանին)²² և շատ ուրիշների գործերը։ Վերահիշյալ հեղինակների
ղրքերում կան արժեքավոր ավյալներ, որոնք և օգտագործել ենք
սույն մենագրության մեջ։

Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրության վեր-
լուծությունը կատարելիս, հայ ազատագրական շարժումների
(1830—60-ական թվականներին), դադարվահայ օջախների և հա-
սարակական-քաղաքական հոսանքների պատմությունը շարադրե-
լիս գլխավորապես հենվել ենք հայկական աղբյուրների, պրակա-
նության, առավել ևս արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի, ձե-
ռագրական տեղեկությունների վրա, որոնք բաղմամբով են, բազ-
մազան և բաժանվում են մի քանի խմբերի։

Նախ, օգտագործել ենք նախատեղեկական հայ պատմագրու-
թյան նվաճումները, ժողովածուները, աշանձին հարցերի մասին
զրված գրքերը։ Այժմ սրանց մեծ մասն այս կամ այն պատճա-
ռով սկզբնաղբյուրի ուժ են ստացել։ Սակայն այդ գրքերի մեջ էլ
առաջնակարգ տեղ են զբաղում Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմու-
թյան» յուրովի շարունակությունը կազմող Դ. Ինճիճյանի «Աշխար-
հագրութիւն շորից մասանց աշխարհի», Ա. Պերպերյանի «Պատմու-
թիւն Հայոց», Դ. Ալիշանի, Մ. Օրմանյանի գործերը։

Տակավին 19-րդ դարասկզբին լույս տեսավ մխիթարյան վար-
դապետ Ղուկաս Ինճիճյանի «Աշխարհագրութիւնը»²³։ Թուրքա-
կան ու եվրոպական աղբյուրներին քաջատեղյակ աշխարհա-
գրագետը, ձեռքի տակ ունենալով վենետիկի Մխիթարյանների ու
Կ. Պոլսի պատրիարքարանի դիվանները, ակադատեա-ժամանակա-
կրքի լավատեղյակությամբ, իր աշխատության երկու հատորները
նվիրում է Թուրքիայի ու Հայաստանի 18-րդ դարի վերջի, 19-րդ
դարի սկզբների պատմության շարադրմանը։ Այստեղ հանդամա-

¹⁹ Евсеев И., Статистическое описание закавказского края, СПб, 1835.

²⁰ Я. Д. Малама, Описание Эрзерумского вилайета, СПб, 1874.

²¹ А. М. Колубакин, Материалы для военно-статистического обо-
зрения Азиатской Турции, том I, часть 1, 2, Тифлис, 1888.

²² И. И. Голобородько, Старая и новая Турция, М., 1908.

²³ Դ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի, մասն ա-
ռաջին, Ասիա, հատոր Ա, Վենետիկ, 1806, տե՛ս նաև «Աշխարհագրութիւն շորից
մասանց աշխարհի», մասն երկրորդ, Եվրոպա, հատոր Ե, 1804, Վենետիկ։

ներեն խոսվում է Հայաստանի վարչական բաժանումների, վարչա-
միավորների, վերջակարգերի, հայոց պատրիարքների ու սուլթան-
ների փոխարարերությունների, հայ եկեղեցու՝ կառավարությանը
առված հարկերի մասին: Բնորոշվում են հողատիրության ձևերն ու
հողատիրական հարաբերություններն Արևմտյան Հայաստանում,
սահմանադրվում են թուրքահպատակ նահանգները՝ քրդապատ-
կան շրջաններից, համառոտակի լվարկվում հայկական աղտոտ
կամ ֆերմանլը (հրովարտակով կիսանկախություն ստացած) հա-
մայնքները, բացահայտվում նրանց իրավունքները: Խոսք կա Հա-
յաստանի արդյունադործության, առևտրի դարգացման մակարդու-
կի, հայ սուլթանականների՝ Թուրքիայի տնտեսական կյանքում կա-
տարած դերի մասին, սակայն 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի
նախօրին միայն:

Հավաստի տեղեկություններ պարունակող այս աշխատու-
թյունները գրվել են Կ. Պոլսի հայ ամիրանների պատվերով, կղերա-
ամիրայական աշխարհայացք ունեցող վանական-գիտնականի դրո-
շով: Ղ. Ինձիճյանի ունեցած սուլթանասեր հակումները խանդավառ
են բացահայտել Թուրքիայի վարած սոցիալական ու աղգային քա-
ղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ, ցույց տալ դավա-
սում տիրող ողբերգական կացությունը, իսկ մայրաքաղաքի աշ-
խատավորական շրջանները դուրս են մնացել պատմության էջերից
և երևում են միայն Բ. Դռան հետ առնչվող ամիրաններն ու սարաֆ-
ները:

Ըստ էության նույն դիրքերից են գրվել դեռևս Մխիթար-
յանների բանակում գործող Դաբրիել Ալվաղովակու այն աշխա-
տությունները, որոնք լույս ահաան 1840-ական թվականներին և որ-
տեղ, օսմանյան սուլթանների վարքագրությունից բացի²⁴, խոսք կա
հայ ամիրանների, Կ. Պոլսի գաղթօջախի պատմության առանձին
հարցերի մասին: Չնայած հեղինակի կղերա-ամիրայական աշխար-
հայացքին, աշխատությունների տողամեջերում քննադատական դի-
տողություններ են նկատվում թուրքական առանձին վեհապետերի,
տնպաշտպան հայ ժողովրդի նկատմամբ բռնած ընթացքի, ցուցա-
բերած վաչրագությունների վերաբերյալ:

Իր բաղմամբառությամբ և հայրենասիրական կորովով Մխի-
թարյան միաբանների մեջ աչքի է ընկնում Ղևոնդ Ալիշանը: Նրա

²⁴ Պատմության Օսմանյան պետության, յոթնեց Հ. Գ ա ր ր ի է Ղ. Ա Վ ա-
ղ ո վ ա թ ի, հատոր Ա, հատոր Բ, 1841, Վենետիկ, Հատրնաիր պատմությունը վա-
րուց Օսմանյան թագաորաց և վեզիրաց, 1848, ի Վենետիկ:

տիճան հոգեորականի հոսահատոր «Ազգապատումը» լույս էր ան-
նում այն ժամանակ, երբ Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» հեղա-
փոխական կազմակերպության համակիր, մարտնչող մտավորակա-
նի ղրջից արդեն մարել էին բոցկլաող կայծերը, և նա հիմնավորա-
պես խորսիվել էր ազգային-պաշտպանողականների բանակում: Հա-
մենայն դեպս «Ազգապատում»-ի երրորդ հատորում ընդարձակ տեղ
է տրված արևմտահայերի նոր պատմության էական խնդիրներին,
նույնիսկ ազգային-ազատագրական ու սահմանադրական շարժում-
ներին: Աշխատության կարևոր արժանիքներից մեկը հեղինակի
քննական մոտեցումն է օգտագործած աղբյուրներին, նախորդների
հրապարակած փաստերի, հայտնած կարծիքների, հատկապես թվա-
կան տվյալների ճշգրտումը:

Ոչ միայն հեղինակի ազգային-պաշտպանողական աշխար-
հայացքի, այլև պատմության պարբերացման բացակայության
պատճառով, Օրմանյանի աշխատությունն ունի լուրջ թերություն-
ներ: Հայ եկեղեցու պատմության համեմատությամբ, ժողովրդի
պատմությունը նա դարձրել է ածանցիկ, պատմության կերտողներ
է զուրա բերել կաթողիկոսներին, պատրիարքներին, «հայասեր»,
«բարեբար» ամիրաներին և անքննադատ վերաբերմունք ցուցա-
բերել սուլթանների ու նրանց քաղաքականության հանդեպ:

Արևմտահայերի սոցիալ-անտեսական դրության, Ազգային
սահմանադրության, ազատագրական շարժումների, հասարակա-
կան-քաղաքական հոսանքների պատմությունը այս կամ այն շա-
փով զբաղեցրել են ազգային-պաշտպանողական նրիցյանին²⁷, բուր-
ժուական պատմաբաններ Սարուխանին²⁸, Ատոմին (Ռ. Լոմերիկ-
յան), Բյուզանդ Քեչյանին²⁹, Ս. Նզիազարյանին (Նզիազարով)³⁰,
Գր. Արծրունուն, Մինաս Նուրիխանին, Հ. Առաքելյանին, Զեյթուն-
յուն (Մ. Սեմերճյան) և շատ ուրիշներին:

27 Ա. Երիցյան, Տաճկահայոց իրաւունքները, «Փորձ», 1876, № 1—4,
А. Д. Ерицов, Опыт статистического очерка народонаселения Турецкой
Армении, Тифлис, 1881, Список населенных пунктов бывшей Эрзерумской
области, находившейся во временном правлении России, Тифлис, 1883.

28 Սարուխան, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրութիւնը
Բարբիայում (1860—1910), հատոր Ա, Թիֆլիս, 1912:

29 Բյուզանդ Քեչյան, Պատմութիւն Սուրբ Փրկչի հիանալի ողորդման հա-
յոցի Կ. Պոլիս, Կ. Պոլիս, 1888:

30 С. А. Егнazarов, Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тифлис, 1884. Исследования по истории учреждений в
Закавказье, часть II, Городские цехи, организация и внутреннее управле-
ние закавказских амкастов, Казань, 1891.

Վերոհիշյալ հեղինակները մթերելով և նյութ մատակարարելով պատմագրությանը, գրականի հետ միասին, կատարել են էական սխալներ: Մասնավորապես Սարուխանը ժխտեց Զեյթունի ապստամբության ժողովրդական բնույթը, այն ներկայացրեց իբրև Ֆրանսիայի գործակալների նախապատրաստած փորձ՝ Հայաստանը նապոլեոն III-ի գերիշխանության տակ դնելու նպատակով: Նա չհասկացավ սահմանադրական պայքարի ներքին իմաստը և այն ներկայացրեց իբրև ռուսասերների, քուրճասերների և Լվոբակյան կազմնորոշում ունեցողների հակամարտություններ, չկարողացավ բացահայտել հասարակական հոսանքների դասակարգային հենքը: Պաշտպանելով հայ բուրժուազիայի շահերը, Սարուխանը սքողեց ղեմնկրատական հոսանքի գոյության փաստը, Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունից դատ անտեսեց մնացած բոլոր շարժումներն՝ արևմտահայ իրականության մեջ:

Այսպիսով, քննարկվող խնդրով զբաղված նախասովետական հայ պատմագրությունը, փաստագրական մակարդակից չբարձրանալով հանդերձ, իր կղերա-ամիրայական, ազգային-պահպանողական ու լիբերալ-բուրժուական մերձեցումները հարմարեցնելով Ետեում վարտգուրված գասակարգի շահերին, բնականաբար չէր կարող բավարարել այսօրվա մարքսիստ պատմաբաններին: Մեղ համար ոչ միայն անընդունելի, այլև մերժելի է նրանց կոնցեսյոնան:

Անժխտելի է, որ դիտական իմաստով պատմագիտական, նախասովետական ղեմնկրատական դպրոց չստեղծվեց հայ իրականության մեջ, սակայն ղեմնկրատական ուղղություն պատկանող գրողները, հրապարակախոսները, քաղաքական գործիչները, ազգային-ազատագրական շարժման զաղափարաբանները, իրենց բաղժաբնույթ այս կամ այն գործում, խոսեցին արևմտահայերի պատմության շատ խնդիրների մասին, որոնք և քննարար օգտագործում ենք սույն մենագրության մեջ:

Այդ անսակեռից արժեքավոր են Մ. Նալբանդյանի, Հ. Սվաճյանի, Հ. Պարոնյանի, Մ. Մամուրյանի, Ա. Թախմախյանի, Գր. Չիլինկիրյանի, Ա. Արսիարյանի, Բաֆֆու, Մ. Պեշիկթաշլյանի և շատ ուրիշների գիտողութունները, հոգվածները, մտորումները, հրապարակած փաստերը՝ հատկապես 1850—70-ական թվականների իրադարձությունների վերաբերյալ:

Արևմտյան Հայաստանի և գաղութահայ օջախների նոր պատմության հարցերը զբաղեցրել են արատասահմանի, ալեկի ճիշտ՝ ժա-

մանակակից Սփյուռքի հայ պատմարաններին: Եղևնից առաջ լույս են տեսել որոշ աշխատություններ, իսկ առաջին աշխարհամարտի օրերին ու նրանից հետո թուրքական սրից մաղապուրծ հայ մտավորականները, սփռվելով աշխարհով մեկ, կազմելով տղզային վարչություններ, հայրենակցական միություններ, ձևոնամուխ եղան մի շարք գործերի հրատարակության, գործեր, որոնք գերազանցապես նվիրված են այս կամ այն նահանգի, քաղաքի, դավառի պատմությանը՝ սկսած նրանց սկզբնավորումից, վերջացրած մեր օրերով:

Այդ բնույթի աշխատություններ ստեղծելու առաջնության դափնին պատկանում է բաղմամբաստակ պատմաբան Արշակ Ալպոյաճյանին: Նրա զրչին են պատկանում «Պատմութիւն հայ Կեստրիոյ» (Երկու հատորով), «Պատմութիւն Եւդոկիոյ հայոց», «Պատմութիւն Մուլաթիոյ հայոց», «Պատմական Հայաստանի սահմանները», «Պատմութիւն հայ գաղթականութեան», «Մինաս Զերադ» և բաղմաթիւ այլ ստվարածափայ գործեր:

Հայ ազատագրական շարժումները անտեղի բռնկումներ համարող ազգային-պահպանողական հեղինակը բազում տարիների մեկվաջան ու անդադրում աշխատանքով կարողացել է նշույթներ հավաքել եվրոպական բաղմաղիլու գրականությունից, Կ. Պոլսի, Երուսաղեմի, Փարիզի, Վենետիկի, Վիեննայի արխիվներից և գրանք հրատարակելով ամիլի փաստագրական, բան վերլուծական բնույթի իր բաղմաքանակ աշխատություններում, կորուստից փրկել է հայոց պատմության նշխարները, հեշտացրել իրենից հետո եկող պատմաբանների գործը, հետեւաբար և փաստեր մատակարարել նաև սույն մենագրությանը:

Նմանատիպ աշխատություններ են լույս տեսել Վասպուրականների³¹, Կիլիկիայի հայաբնակ նահանգների, հատկապես Մարաշի, Հաճընի, Զեյթունի, Ադանայի և այլ դավառների ընդհանուր պատմությանը նվիրված³²: Այս աշխատությունների մեջ արժեքավոր ամլյալներ են հրապարակվում քննարկվող պատմաշրջանի կարևոր անցքերի մասին, սակայն ընդհանուր առմամբ մակերեսային բնույթ ունեն, հեռու են վերլուծական նպատակաղրումից, էլ շինք ասում,

31 Հ ա մ ր ա թ ու մ Ե ր ա մ հ ա ն, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Աղբասանգրիա, 1929, հատոր Ա և Բ:

32 Գ ր. 2. Գ ա լ ու ս տ ե ա ն, Մարաշ կամ Գերմանիկ և Հերոս Զեյթուն, 1934, Նիւ Եորք, Յ. Պ. Պ ո ղ ո ս ե ա ն, Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը և շրջակայ Գոզան-տադի հայ գիւղերը, 1942, Լոս-Անճլիս, Քալիֆորնիա, Զեյթունի պատմագիրը, 1960, Պոլնոս-Այրլա:

որ հեղինակներն իրենց աշխարհայացքով լինելով բուրժուական պատմաբաններ, տառապում են որոշ միտումնալիություններ:

Սփյուռքահայերի հայրենակցական միությունները հրատարակել են եղևունից կենդանի մնացած մտադկանց անցյալին վերաբերող հուշեր ու հուշամատյաններ: Վերջիններիս տմիտիված վավերական, ինչպես նաև ստուգումների խիստ կարոտ տվյալները, որոշ դեպքում հեշտացնում, որոշ դեպքում էլ հակասելով նախորդ աղբյուրներին, չափազանց դժվարացնում են այսօրվա պատմաբանի գործը:

Այդ հուշապատումներից հիշատակության արժանի են Գ. Երևվանյանի «Պատմութիւն Չարսունճագի հայոց», Մ. Գ. Ճիզմենճյանի «Խարբերդը և իր զուականը», Վահե Հայկի «Խարբերդը և անոր սակեղեն դաշտը», Թորոս Մատաղճյանի «Յուշամատեն Թումար-դաչի», Դ. Չարըգի «Կարինապատումը» և շատ այլ գործեր: Անմշակ նյութեր պարունակող սույն ստվարածավալ հատորները հեռու են հայ ժողովրդի պատմության ընդհանուր ընթացքը արտացոլելու կարողությունից, որոշ դեպքում իրենց հակաթուրքական տենդենցը հասցնում են սուրյնկտիվիզմի, բայց և այնպես պարունակում են նաև հետաքրքրական փաստեր, վավերագրեր, հուշեր, քարտեզներ, որոնք արժեք ունեն հետազոտողի համար:

Արևմտյան Հայաստանի, Հայկական Կիլիկիայի ու գաղութահայ օջախների նոր պատմության հարցերը զրավել են Սովետական Հայաստանի պատմաբանների ուշադրությունը: Այս ուղղությամբ տարիներ շարունակ մեծ ջանքեր է թափել, գիտական պատկանելի ժառանգություն է թողել պատմաբան Լեոն, որի գործերի մի մասը գրվել են 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակին, իսկ խնդրին վերաբերող հիմնական աշխատությունները՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո: Նրա գրչին պատկանող «Գրական կորուստները» խորագրված հոգիվածաշարը, «Հայոց պատմության նորագույն շրջանը» դասախոսությունների սղագրությունը, «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» երկպրակ մենագրությունը և այլ աշխատությունները քննարկում են արևմրտահայերի նոր պատմության և մշակութային կարևոր խնդիրներ: Սրանց մեջ խոսվում է Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական դրության, հայ հատարակական-քաղաքական հոսանքների, ազգային-ազատագրական շարժումների ու նրանց գաղափարաբանության, պոլսահայ դադթօջախի նոր պատմության և այլ հարցերի մասին:

Լեոն նախորդներից մի քայլ առաջ է անցնում, հարցերի ուսումնասիրությունը փաստագրական մակարդակից տանում է վերլուծության ուղիները, ցույց տալիս Թուրքիայի վարած ազգային-գաղութային քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ և վերագնահատումների ուղի բռնում հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների վարքագծի վերաբերյալ:

Սակայն անժխտելի է, որ սկզբում ունեցած լիբերալ-բուրժուական աշխարհայացքը, հետագայում Պոկրովսկու դպրոցի կնքադրոշմը ակնհայտ են նրա գործերի վրա, որոնց պատճառով էլ հակասություններով լի են Լեոնի աշխատությունները, հաճախ սխալ ու միակողմանի են հեղինակի գնահատականները՝ հայ ազատագրական շարժումների, հասարակական-քաղաքական գործիչների ու մտավորականների վերաբերյալ:

Արժույթական լիբերալիզմը ժամանակին կուրացրեց Լեոնին և թույլ չտվեց ճիշտ գնահատել առաջավոր դիրքերում գտնվող, արեմբրոտահայ դեմոկրատ Ստ. Ոսկանյանի աշխարհայացքը: Լեոն լիբերալ պիտակ տվեց Ստ. Ոսկանյանին, մոռացավ նրա նախանալրանդանական, 1850-ականների դեմոկրատական պործունեությունը, շտեպով երկուսի գաղափարական տեսությունները, բնականաբար և առաջինի աշխարհայացքային հետընթաց շարժումը³³: Ավելի վատթար վիճակում ներկայացվեց մեծ դեմոկրատ, նալրանդանի գաղափարամերձ, արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքում խոր ակոս գծող Մ. Մամուրյանի ժառանգությունը, իսկ նրա աշխարհայացքը գնահատվեց իբրև լիբերալ տատանումներ ունեցող պանպանողականի³⁴:

Ծիշտ բացահայտելով հայ ժողովրդի նկատմամբ Թուրքիայի վարած սոցիալական ու ազգային քաղաքականության էությունը, Լեոն արևմտահայ հանուր գյուղացիությանը որակեց իբրև ճորտերի³⁵, նույնիսկ մերժեց ազատ գյուղացիության գոյության փաստը Թուրքիայում: Նա շտեպով, որ 1840—70-ական թվականներին, այսինքն՝ «Թանդիմթի» կիրառության շրջանում, Թուրքիայում իրավականորեն ձեռկերպված հայ ճորտեր զրեթե չկային, իսկ փաստապես ճորտացվածներն էլ կաղմում էին գյուղացիության շնչին տոկոսը, Գյուղացիության հիմնական զանգվածը հողատեր, թե հողազուրկ, համենայն դեպս ազատ գյուղացիներ էին:

33 «Մուրճ», 1901.

34 Նույն տեղում, էջ 270.

35 Լեոն, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հատոր Ա, Փարիզ, 1934, էջ 38:

Գաղութահայ օջախներում ծվարած, Թուրք-եվրոպական առևտուրը կամբջող կոմպրադորական բուրժուազիայից զատ, պատմությանը չկարողացավ նշմարել զավառահայ ազգային բուրժուազիայի բարձրացումը, ազատագրական շարժումների ղեկավար դառնալը, ուստի և իր որոնումների մեջ հայկական շարժումները որակեց իբրև «ռուսահայ ինտելիգենցիայի դործը»³⁶։ Նա փաստորեն անտեսեց հայ ազատագրական շարժումների ինքնաբերական բնույթը, դրանք դիտեց իբրև դրսից «ներմուծված» երևույթներ։ Հասկանալի է, որ հետո մնալով մարքսիստական գաղափարախոսությունից, բեղմնավոր պատմաբանը պիտի խարխափեր հակասությունների բավիղում, կատարեր սխալներ և անուղղակիորեն հետագա ուսումնասիրողներին հարկադրեր զբաղվելու իր սխալների շտկումով։

Ահա այսպիսի մակարդակով էր սովետական մարքսիստական պատմագրությունը նախորդներից ընդունում արևմտահայերի հասարակական զարգացման ընթացքի ուսումնասիրությունը և շարունակում իր աշխատանքը։ 1926 թ. «Նորք» հանդեսում լույս է տեսնում Ա. Կարինյանի «Հին Թուրքիան և Թուրքահայերը» հոդվածաշարը։ Այստեղ բնոճանուր գծերով բնութագրվում են հոգատիրության ձևերը, հողատիրական հարաբերություններն Արևմտյան Հայաստանում, Թուրքիայի վարած հարկային ու ազգային քաղաքականությունը աշխատավոր զանգվածների նկատմամբ։ Սակայն հոդվածաշարի հեղինակը գաղափարական պայքար մղելով լիբերալ ու դաշնակցական հեղինակների դեմ, երբեմն պատմական իրողությունը զոհում է քաղաքական կոնյուկտուրային։

Բանասեր-պատմաբանի կարծիքով արևմտահայ գյուղացիությունը Թուրքիայում ավելի բարվոք վիճակում էր ապրում, քան Ռուսաստանում³⁷։ Նա մոռանում էր, որ Թուրքիայում ալլահավատի համար հարստությունը չէր կարևոր, այլ այդ հարստության ապահովությունը, մի հանգամանք, որն իսպառ բացակայում էր։ Արդեն մերժվել է հեղինակի այն թեզը, թե Արևմտյան Հայաստանի հայ գյուղացիներն ավելի լավ են ապրել, քան քրդերը, թուրքերը, ասորիները։

Անհայտ չէ, որ մինչև 1930-ականների կեսերը արևմտահայերի պատմության ուսումնասիրությունը թողնված էր երեսնիվայր իրավիճակում։ Միայն 1935 թ. լույս տեսավ Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ

36 Լևո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հատոր II, Փարիզ, 1934, էջ 21։

37 «Նորք», 1926, դիրք առաջին, էջ 166։

երկերը», Աշոտ Հովհաննիսյանի առաջարանով, բնդարձակ կամեն-
տարենրով³⁸։ Գիտական նախնադասագիտությունը հիմնադրող այս
գործով հրապարակ եկան արևմտահայ իրականությունը վերաբերող
փաստաթղթեր, հոգվածներ։ Առաջին անգամ լույս տեսավ 1862 թ.
Մայիսի 14/26-ին Մ. Նալբանդյանին գրած Ս. Թադևոսյանի նա-
մակը, «Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը» հոգվածը, սեռա-
տական գործը։ Դրանցով նոր լույս սփռվեց մեծ հեղափոխականի՝
արևմտահայ բարեկամների հետ ունեցած կապերի, ինչպես նաև
նրա ու ռուս հեղափոխական գեմոկրատների շփման կետերի վրա։

1950-ականների երկրորդ և 1960-ականների առաջին կեսը արև-
մտահայ հատվածի, սովետական պատմադրություն հետազոտման,
աննախընթաց վերերի տարիներն էին։ Վերականգնվելով կուսակ-
ցության քաղաքականության լենինյան նորմերը, լայն հնարավորու-
թյուններ ընձեռնվեց հասարակական գիտությունների զարգացմանը,
տարիներ առաջ գրված գործերի լույս աշխարհ դալուն։

1955 թ. լույս տեսավ Աշոտ Հովհաննիսյանի «Նալբանդյանը և
նրա ժամանակը» ստվարածավալ մենագրության առաջին, իսկ
1956 թ. երկրորդ հատորը։ Առաջին գործում բարձրացրած խնդիր-
ները, ի միջի այլոց հիշատակված դեմքերն ու դեպքերը, հրապարակ
են բերվում ավելի մեծ կտավի վրա, ուսումնասիրվում 1850—
60-ական թվականների Հայաստանի երկու հատվածների, հատկա-
պես գաղթաշխարհի ազդաբնակչության ծավալած հասարակական-
քաղաքական շարժումները։ Ընդարձակ բաժիններ նվիրվեցին Սո-
մականյանի, Հ. Սվաճյանի գործունեության վերլուծությանը, բացա-
հայտվեց Մ. Նալբանդյանի արևմտահայ բարեկամների ցանցը,
հերքվեցին մի շարք գործերում արված փութկոտ վարկածները,
«գաղտնի կոմիտեների», չարածն ու չգրած Մ. Նալբանդյանին վի-
րագրողների տեսությունները և այլն։

Այսուհանդերձ «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» մենագրու-
թյունը արևմտահայ հատվածի միայն մեկ էտապի՝ 1850—60-ա-
կանների պատմության թվարկած հարցերը լուսարանում է նալ-
բանդյանի առնչությամբ, նրա դիմանկարը ավելի ցցուն դարձ-
նելու նպատակով։ Գրքի հեղինակը արևմտահայերի որևէ էտապի
ամբողջական պատմությունը շարագրելու նպատակ չի ունեցել։

Թուրքիայի բռնատիրության դեմ բարձրացող հայ ժողովրդի
1850—70-ական թվականների ազգային-ազատագրական շարժում-

³⁸ Մ ի ք ա յ լ Ն ա լ բ ա ղ յ ա ն, Անտիպ երկեր, խմբագրությամբ և կո-
մենտարներ Աշոտ Հովհաննիսյանի, Երևան—Մոսկվա, 1935:

ները հանդամանորեն ուսումնասիրվել են Մ. Գ. Ներսիսյանի մենագրություն և հոգվածների մեջ³⁹։ Պատմարանի ջանքերով առաջին անգամ բնութագրվեց Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 19-րդ դարամիջին։ Պատմական լայն ֆոնի վրա ներկայացվեց Ձեյֆունի 1862 թ. ապստամբության, ինչպես նաև Վանի, Մուշի, Չարսանջակի շարժումների պատմությունը։ Համազգային գունավորում և համադեմսիրատական բովանդակություն ստացած հայ ազգային-ազատագրական այդ շարժումները դիտվեցին իրեն հետևանք սուլթանական բռնատիրության անտանելի ճնշումների։ Վերլուծվեց հայ ազատագրական պայքարի դավադարաբանությունը, բնութագրվեց այդ պայքարի հանդեպ հայ հասարակական հոսանքների դիրքավորումը, նրանց ունեցած քաղաքական կողմնորոշումը։

Արևմտյան Հայաստանի նոր պատմության հարցերը տասնամյակներ շարունակ դրադեցրել են Վ. Ա. Պարսամյանին։ Տակավին 1940-ական թվականներից սկսած լույս տեսնող նրա հոգվածներում, մենագրությունների և կազմած դասադրքերի⁴⁰ մեջ քննարկվում են արևմտահայերի սոցիալ-քաղաքական կացությունը 1830—50-ականներին, «Աղզային սահմանադրությունը», հայ ազատագրական շարժման դադափարարանությունը, հասարակական-քաղաքական հոսանքները 50—60-ականներին։ Ուրվագծվում են պուլսատայ գաղթօջախի տնտեսական դրությունը, էսնաֆական միությունների գործունեությունը, քաղաքները, արհեստագործությունը, առևտուրը՝ 19-րդ դարի առաջին կեսին։

Պատմարանի կարծիքով հայ իրականության մեջ եղել են (1850—60-ականներին) հասարակական-քաղաքական երեք հոսանք՝ «նակցիոն-պահպանողական, լիբերալ-բուրժուական և հեղափոխական-դեմոկրատական։ Նա կանգ է առնում ազգային դեմոկրատների՝ Ստ. Ոսկանյանի, Մ. Մամուրյանի, Գր. Չիլինկիրյանի գործունեության վրա, ճիշտ վերլուծում արևմտահայ այդ գործիչների աշխարհայացքը։

39 Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրությունը (1860—80 թթ.), «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ, 1946, № 10, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թյուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ., Երևան, 1955, Ձեյֆունի 1862 թվականի ապստամբությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 4 (19)։

40 Վ. Ա. Պարսամյան, Հայկական հարցի դարգացման պատմական ուղիները մինչև Բեռլինի կոնգրեսը («Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ, 1946, № 11—12), Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1958, Հայաստանը 19-րդ դարի առաջին կեսին (Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 7), Երևան, 1960։

Հայ ազատագրական շարժումների մի էտապի՝ 1860-ականներին, մասնավորապես Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունն ապամոլության հանդամանակից շարադրանքը կատարել է Վ. Մելիքսեթյանը⁴¹, իսկ հետագայում գրադվել նաև դրան նախորդող ու հետնորդող Ունիայի ապստամբությունների, Վանի զինված ելույթի (1862 թ.), հայ հասարակական հոսանքների ու մեծ պետությունների ղեկի աչք իրադարձությունները բռնած ընթացքի հարցերով: Պատմաբանի գործերը զիտական ճանաչում գտան նաև արտասահմանում: Սփյուռքի մասավորականները հաավածաբար կամ ամբողջովին արտատպեցին դրանք:

Ռուս-թուրքական 1828—29 թթ. պատերազմի պատմությանը իբրև ֆոն, Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական դրությանն է անդրադարձել Ա. Ներսիսյանը⁴²: Ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական կացության նկարագրությունից զատ, այստեղ խոսվում է եվրոպական կապիտալի կոտորած բացասական զեկի, արևմտանեվրոպական միսիոներների քայքայիչ գործունեության մասին: Սակայն աշխատության հեղինակն այդ հարցերի պատմությունը շարադրում է Թուրքիայի ու Հայաստանի պատմությանը վերաբերող, ընդհանրապես հայտնի, մասամբ միտյն նորահայտ փաստերին հենված, շտաբերանշելով պատմության պարբերացումը, անտեսելով նախաթանգիմաթյան ժամանակահատվածի առանձնահատկությունների չլորահատուկ բնույթն էաթանգիմաթյան պատմաշրջանից: Նրա աշխատության մեջ կան փոստական սխալներ և ոչ ճիշտ բացատրություններ:

Թուրքիայի վարած ագրարային քաղաքականության բացահայտմանն է նվիրված Ե. Ղ. Սարգսյանի գիրքը⁴³, իսկ թուրք պատմագրության կեղծարարության մերկացումներին անդրադարձել են Ե. Սարգսյանը, Ռ. Սահակյանը⁴⁴, Մ. Զուլալյանը⁴⁵, Վերոհիշյալ հեղինակները համոզիչ փաստերով կարողացել են մերկացնել այս-

41 Վ. Մելիքսեթյան, Զեյթունի 1862 իվականի ապստամբությունը (Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանի «Աշխատություններ», հատոր 2, 1950), Զեյթունի հերոսամարտերը, 1960, Երևան, Զեյթունի հերոսական ապստամբությունը, 1962, Երևան:

42 Ա. Ն. Ներսիսյան, Արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը և նրանց ոռոտական օրինաացիան 19-րդ դարի առաջին կեսին, 1962, Երևան:

43 Е. К. Саркисян, Аграрная политика Османского правительства в Западной Армении во второй половине XIX в., Ереван, 1957.

44 Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր պատմության նկարագրումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963:

օրվա թուրք պատմաբանների կեղծապատիր կոնցեպցիան և արժանի հակահարված տվել նրանց:

Առանձնապես արժեքավոր նշույթ են մատակարարում Ա. Սաֆրաստյանի հրատարակած ժողովածուները՝ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» և նրա ու Մ. Զուլալյանի թարգմանած, ծանոթագրած «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանի մասին» կանոնադրությունների տեքստերը:

Արևմտյան Հայաստանի 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ագրարային հարաբերությունների պատմությունը շարադրել է Ա. Ս. Համբարձյանը⁴⁶: Նրա այս աշխատության մեջ խոսվում է հողատիրության ձևերի ու հողատիրական հարաբերությունների, գյուղացիության կառուցողականների, դասային ու դասակարգային տարբերական, աշխատավորության շահագործման շախմատի ու եղանակների, արդյունաբերության, առևտրի, կրթական կապիտալատերերի խաղացած բացասական դերի մասին՝ Թուրքիայի տնտեսության քայքայման գործում: Սակայն դժվար է համաձայնել Ա. Համբարձյանի այն տեսակետների հետ, թե գյուղացիության ճորտացումն Արևմտյան Հայաստանում «իրավապես ձևակերպված էր»⁴⁷, որ 19-րդ դարի սկզբին «...գյուղացիները գտնվում էին հիմնականում կախյալ, նոսրակալ և մասամբ ազատ վիճակում»⁴⁸, որ 1876 թ. Կարինի վիլայեթն արդեն տրոհվեց յոթը վիլայեթների և այլն: Մասնակի վրիպումներով ու սխալներով հանդերձ, Ա. Համբարձյանի սույն աշխատությունը եզակի է իր տեսակի մեջ և հիմնականում ճիշտ պատկերացում է տալիս 19-րդ դարի երկրորդ կեսի, 20-րդ դարի սկզբի Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական զարգացման մասին:

Արևմտյան Հայաստանի և գաղութահայ մշակույթի ու հասարակական-քաղաքական շարժումների պատմությունով տարիներ շարունակ զբաղվել է Ա. Բ. Կարինյանը⁴⁹: Նրա կողմից առաջին ան-

45 Մ. Զուլալյան, Պատմության նենդափոխման մի արտաոց օրինակ. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 1, էջ 271—277:

46 Ա. Ս. Համբարձյան, Աղբյուրային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), Երևան, 1965:

47 Նույն տեղում, էջ 75:

48 Նույն տեղում, էջ 269 (ընդգծումները մերն են—Զ. Ղ.):

49 Ա. Բ. Կարինյան, Արևմտահայ լուսավորիչները 1860—1870-ական թվականներին, «Տեղեկագիր», 1944, № 6—7, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. 1, 1956, Երևան, հատ. 2, 1960, Երևան:

դամ ճիշտ բնութագրվեցին Գր. Զիլինկիյանի, Ա. Հաչկունու, Ստ. Ոսկանյանի աշխարհայացքը, բնդարձակ էջեր նվիրվեցին Փարիզի, Վենետիկի, Վիեննայի գաղթօջախների հայ մշակույթի պատմությանը: Հետաքրքիր փաստեր հրապարակվեցին Զելթունի 1862 թ. ապստամբության՝ հայ պարբերական մամուլում ունեցած արձագանքների մասին: Սակայն վիճարկելի են Մ. Մամուրյանին, Մխիթարյաններին՝ հեղինակի ալված դնահատականները:

Այս բնագավառում արժեքավոր ավանդ են արևմտահայ մշակույթին, զրական ու բողոքական շարժման լավածանոթ Գ. Խ. Ստեփանյանի հոգովածները, զբոսայգիներն ու զբոսը⁵⁰: Նրա ջանքերով մշակվեցին Ա. Հաչկունու, Ն. Ռուսինյանի, Ա. Արփիարյանի, Կ. Փանոսյանի, Հ. Պարոնյանի և արևմտահայ շատ գրողների, հրապարակախոսների ու բողոքական գործիչների զիտական կենսագրությունները, ճշգրտվեց վերջիններիս աշխարհայացքը, շրջանառության մեջ գրվեցին հայատառ թուրքերեն մամուլից ու զրականությանից վերցրած այնպիսի փաստեր, որոնք մինչև օրս եղակի են իրենց ահսակի մեջ և սնում են ոչ միայն պատմաբաններին, այլև բանասերներին: Ստեփանյանն անդրադարձել է նաև Ազգային սահմանադրության, արևմտահայ հասարակական-բողոքական հոսանքների պատմությանը:

Արևմտյան Հայաստանի պատմության հարցերը լուսաբանվել են նաև Մ. Զուլալյանի⁵¹ և Ռ. Փ. Հովհաննիսյանի⁵² աշխատություններում: Եթե Մ. Զուլալյանը ուսումնասիրում է միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, ապա Ռ. Հովհաննիսյանը շարադրում է 1870—80-ականների հայ աղատագրական շարժումների պատմությունը, տալիս շարժման պատճառները, բնութագրում հայ ղանգովածների ապրելակերպը՝ Բեռլինի կոնգրեսի նախօրերին և նրանից հետո:

Մ. Նալբանդյանի և արևմտահայ դեմոկրատների գործնական ու գաղափարական կապերին են նվիրված բանասերներ Ա. Մակար-

⁵⁰ Գ. Խ. Ստեփանյան, Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության արձագանքները 1862—1872 թթ. տասնամյակում, «Տեղեկագիր», 1953, № 11, Ուրվագիծ Արևմտահայ Սատրոնի պատմության, հատոր առաջին, 1962, Երևան, «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատոր երկրորդ, ներածություն:

⁵¹ Մ. Կ. Զուլալյան, Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, 1966, Կրեան.

⁵² Ռ. Փ. Հովհաննիսյան, Արևմտահայ ազգային-աղատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությունը, 1965, Երևան:

յանի, Ս. Սարինյանի, Ա. Ասատրյանի, Ա. Ինճիկյանի գրքերն ու հոգվածները: Փիլիսոփաներ Հ. Գաբրիելյանը, Գ. Գոսպարյանը՝ զբաղվել են Մ. Մամուրյանի, Հ. Սվաճյանի, Ն. Ռուսինյանի, Ն. Զորայանի և այլ մտածողների փիլիսոփայական ու հասարակական-քաղաքական հայայցքների վերլուծությամբ: Տնտեսագետներից միայն Խ. Գ. Գուլանյանն է անդրադարձել Արևմտյան Հայաստանի գյուղատնտեսության էությունի բնութագրությանը, վերլուծել Ն. Զորայանի, Մխիթարյանների տնտեսագիտական հայացքները, ուրվագծել համաքարտությունների դերը 19-րդ դարում (տե՛ս Խ. Գ. Գուլանյան, Ուրվագծեր հայ տնտեսագիտական մտքի պատմության, Երևան, 1959):

Արևմտյան Հայաստանի և գաղութահայ օջախների, այնտեղ ծավալված հասարակական-քաղաքական շարժումների պատմությունը տարիներ շարունակ զբաղեցրել են և մեզ⁵³: Հրատարակել ենք մի շարք հոգվածներ, գրքեր, ձեռագիր վիճակում մնում է 1959 թ. պաշտպանած մեր Բեկնաժողովական դիտարկումներ, որոնց մեջ առաջադրած տնտեսականները վերաբնեւում են և ամբողջացվում սույն մենագրությունում:

Թուրքիայի պատմությամբ զբաղվող սովետական պատմաբանների Մոսկվայի ու Լենինգրադի գիտահետազոտական ինստիտուտներում աշխատողները, իրենց հրատարակած աշխատությունների մեջ այս կամ այն կերպ անդրադարձել են Արևմտյան Հայաստանի պատմությանը, շրջանառության մեջ գրել նոր փաստեր և արժեք ճիշտ ու երբեմն էլ, արևմտահայերի պատմական զարգացման անտեղյակությունից բխող սխալ եզրակացություններ:

Այդ աշխատությունների մեջ արժեքավոր է Ա. Դ. Նովիչևի գիրքը⁵⁴, որտեղ խոսվում է Թուրքիայի առիական նահանգների, հատկապես Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական կացության, քրդական գերեբեյությունների ոչնչացման, քաղաքների, արհեստագործության, առևտրի, մեկ խոսքով տնտեսության պատմության

53 Հ. Մ. Ղ ա ղ ա Ր յ ա ն, Արևմտահայ դեմոկրատական հոսանքը 1860-ական թվականներին, ձեռագիր, Բեկնաժողովական դիտարկում, Երևան, 1959, ավտոգրաֆատ, Западно-армянское демократическое течение 1860-ых годов. Գրիգոր Զիլինկիրյան, 1959, Երևան, Մատթեոս Մամուրյան, 1961, Երևան, Հ. Սվաճյանի աղագյին-աղատադրական պաշարի զաղստարախոսությունը («Տեղեկագիր», 1958, № 7), Զիլինի հերոսական աղստամբությունը («Տեղեկագիր», № 10, 1962):

54 А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937.

մասին: Փաստեր են հրապարակվում կայսրության ուղղամտ-քաղաքական ու վարչական կարգերի, վարչական բաժանումների փոփոխությունների վերաբերյալ: Ա. Ֆ. Միլլերը, ի տարբերություն առաջինի, տարիներ շարունակ զբաղվել է Թուրքիայի քաղաքական պատմության, նոր պատմաշրջանի հարցերով, հրատարակել մի շարք մենագրություններ⁵⁵:

Արժեքավոր դիտողություններ են հրապարակվել Պ. Մոյսեսեի, Յու. Ա. Պետրոսյանի⁵⁶, Ա. Դ. Ժելյաչևի, Բ. Մ. Դանցիգի⁵⁷ և շատ ուրիշների աշխատություններում: Այս հեղինակների թույլ տված վրիպումները, կոնցկլացիոն սխալները բննադատվում են հետագա էջերում:

Այսպիսով, ծովածավալ են սույն մենագրության նյութին վերաբերող գրականությունը, սկզբնաղբյուրները, որոնց մանրակրկիտ վերլուծությունը մեզ դուրս կբերեր առաջադրված խնդրի շրջանակներից:

Բոլորովին նպատակ չունենալով նսեմացնել վերահիշյալ աշխատությունների, նույնիսկ առանձին հոդվածների արժանիքները, հանգամանորեն թվարկելով, զնահատելով ու քննադատելով դրանք, պետք է ավելացնել, որ դրանցից և ոչ մեկը, նույնիսկ բոլորը միասին չեն կարող ամբողջական պատկերացում տալ Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայի հայ գաղթօջախների 1800—1870 թթ. պատմության վերաբերյալ: Դեռևս բացակայում են արևմտահայերի 1800—1830-ական թվականների սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական դրության, քրդական դերբեյությունների ոչնչացման, հայքրդական հարաբերությունների, Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախի, Ալզգալին սահմանադրություն, առավել ևս 1850—60-ական թվականների արևմտահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմությունը բովանդակող աշխատությունները: Ամբողջական բացատրեր են մնացել հայ ազատագրական շարժումների, գալառահայ բուրժուազիայի ձևավորման, քաղաքային կյանքի պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում:

55 А. Ф. Миллер. Мустафа паша Байрактар, М.—Л., 1947, Краткая история Турции, М., 1948.

56 Ю. А. Петросян, «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, М., 1958, А. Д. Желтяков, Ю. А. Петросян, История просвещения в Турции, М., 1965.

57 Б. Данциг, Турция, М., 1949.

Բնակիւն է, որ եթէ նույնիսկ հավակնություն ունենայինք, շատ զովար կ'ընէր սպառնալիչ պատասխան տալ այդ հարցադրումներին, մտնալանդ որ արխիվային նյութերի մեծ մասը արեւմտահայութեան հետ կամ զոհւիլ են Եղեռնին, կամ տարագրուիլ արտասահմանի հայ գաղթօջախները, ընդարմացուիլ Կ. Պոլսի պատրիարքարանում, անմատչելի դառնալով սովետահայ պատմաբաններին: Արտասահմանից ամենօրյա ստացուած արխիվը, ձեռագիրը, հաճախ նորանոր էջեր են բացում հայոց պատմութեան մեջ, հեղինակներին պարտադրում սրբագրութուններ անելու:

Նման դժվարութիւնների գիտակցմամբ, փորձելով շարադրել արեւմտահայերի 1800—1870 թթ. պատմութեան հարցերը, ուսումնասիրելով սկզբնաղբյուրներն ու դրականութիւնը, մեր հայացքը հասնում է Հայաստանի ու Սովետական Միութեան մյուս արխիվներին: Զանազան ենք հայտնաբերել նոր փաստեր՝ մեր եղբայրացի-թիւնները ստուգելու ու հիմնավորելու համար: Ուրեմն մենագրութեան ատաղձ դարձնելով սկզբնաղբյուրները, պարբերական մամուլը, իբրեւ հենք ենք ունեցել արխիվային նոր նյութերը, ձեռագրերը:

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերից առանձնացրել և ուսումնասիրել ենք Ղեոնդ Փիրղալեմյանի հավաքած «Պատմական նշխարքները»: Այդ հավաքածուի մեջ նյութեր կան Վասպուրականի տնտեսական կացութեան, քաղաքական անցուղարների վերաբերյալ: Երեմիա Տեկանցը թողել է 11 հատորից բաղկացած (4177, 4149, 4180, 4182, 4184 և այլն) հուշեր, փաստաթղթերի պատճեններ, տկանատեսի գրառումներ: Սրանք նոր լույս են սփռում հայ աղատագրական շարժումների, հատկապէս Զեյթունի 1862 թ. տպստամբութեանը հետնորդող, պոլսահայ առաջաւոր մտայնականների գործունեութեան վրա: Քոլոզ վարժապետի գրչին պատկանող ծավալուն ու շափածո պատմութիւնը (Մատենադարանի № 9424 ձեռագիր) տեղեկացնում է քրդական հովտատերերի (գերեբեյներ) ոչնչացման, հայ-թուրքական դիմադրական շարժման մասին, որն ուղղված էր քուրդ ասպատակիչների ու նրանց օգնութեան եկած պարսկական բանակախմբերի դեմ:

Երուսաղեմի մատենադարանի 2738 թվահամարի տակ է պահւում Տնր Մովսես քահանայի պատմած և մեկ ուրիշ ձեռքով գրառած «Զեյթունի 1862 թ. անցքերը» խորագրված ձեռագիրը: Այս ամենահավաստի սկզբնաղբյուրն է հերոսական ապստամբութեան վերաբերյալ: Վերջերս այդ ձեռագրի միկրոպատճենը Երեւան փոխադրեց պրոֆ. Լևոն Խաչիկյանը և տրամադրեց մեզ օգտագործելու, որի համար անկեղծ շնորհակալութիւն ենք հայտնում նրան:

Ուսումնասիրության ատաղձ են դարձել Մատենադարանի բազմաթիվ արխիվներում, հատկապես Կաթողիկոսական գիվանում, Մ. Իգմիրլյանի, Ալ. Ներսիսյանի, Ն. Աշտարակեցու, Մսերյանների, Լազարյանների, Հարություն Աբրահամյանի, Տիրայր վարդապետի, Կարապետ արքեպիսկոպոսի, «Ձանաղան հեղինակների» և ուրիշ անուններ կրող արխիվային ֆոնդերում պահված փաստաթղթերը: Այդ նյութերը կարելի է բնութագրել իբրև կուսական վիճակում գտնվող սկզբնաղբյուրներ՝ երկրի ստեղծական դրույթան, Թուրքիայի հարկային հարստահարությունների, ժողովրդի ու եկեղեցու, եկեղեցու ու պետության փոխհարաբերությունների, նվիրակների ինստիտուտի, էսնաֆական միությունների և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Ըստ էության նույն բնույթն ունեն ՀՍՍՀ ՊՊԿ արխիվի Կաթողիկոսական գիվանում (ֆոնդ 57), էջմիածնի Սինոդի (ֆոնդ 56), Կարինի Սանասարյան վարժարանի և նույն արխիվի այլ ֆոնդերում պահված փաստաթղթերը: Պատմաբանների ջանքերով տարիներ շարունակ ուսուկան և վրացական արխիվներից հայտնաբերված փաստաթղթերի պատճենները հավաքվել են Հայաստանի Պետական պատմական արխիվում, ուր և գույացել է մեր թեմայի համար հարուստ նյութեր պարունակող, բաղմամբովանդակ «Քաղվածքների ֆոնդը»: Թուրքական ֆեոդալների ֆոնդը բովանդակում է բացառապես սուլթանների, շահերի, խաների տված հրովարտակները: Սրանց մեծ մասն ունեն հայերեն թարգմանությունները: Իրենց բնույթով եղակի այդ փաստաթղթերը անհայտ են պատմագիտական աշխարհին:

ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության գրականություն և արվեստի թանգարանում (ԳԱԹ) են պահվում այն փաստաթղթերի խոսկականները, որոնք բանասերների ջանքերով հանվել են Կ. Պոլսի պատրիարքարանի գիվանից կամ Նրուսաղեմի ս. Հակոբի վանքից, իրենց հետ տարածվել հայ դաղթօջախները, ապա առաքվել Սովետական Հայաստան: Առանձնապես արժեքավոր են, 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսին ներկայացվելիք ղեկուցագիրը կաղմելու նպատակով, Արևմտյան Հայաստան ու հայաբնակ նահանգներ ուղարկված, Գ. Սրվանձտյանցի ղլխավորած հանձնախմբի կատարած ուսումնասիրության արդյունքն հանդիսացող վավերագրերը, որոնք Թ. Ազատյանն է ուղարկել Սովետական Հայաստան և այժմ էլ պահվում են ԳԱԹ-ի, նրա անունը կրող «արխիվի» երրորդ բաժնում: Այստեղ նոր նյութեր կան Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության, Նուրդեհան 3-ի հետ հայերի վարած բանակցությունների վերաբերյալ: Պահվում

ևն Թ. Աղապետյանի ձեռագրերը, Եղեռնից վերապրողների հուշերը՝ Արևմտյան Հայաստանի, հատկապես Ակն քաղաքի ու նրա շրջակայքի տնտեսական ու քաղաքական դրուժյան վերաբերյալ:

Արժեքավոր փաստաթղթեր են պահպանում Համաքաղաքային Առաքելյանի, «Մշակի», Արշակ Զոսմանյանի, Գարեգին Սրվանձտյանցի, Դյուտ քահանա Աղանյանցի, Արշակ Ալպոյաճյանի ֆոնդերում: 'Լեռքինիս «Տպագրության արուեստ և հայք» անտիպ, սովորածավալ ձեռագիրը հետաքրքիր փաստեր է պարունակում դադութահայ օջախների տնտեսության և մշակույթի վերաբերյալ:

ՀՍՍՀ ԴԱ պատմության ինստիտուտի արխիվից վերցրել ենք պորթ. Լեոյի ֆոնդում հավաքված փաստաթղթերը՝ գավառահայ հարստահարությունների մասին, ինչպես նաև Ստ. Ռսկանյանի «Արևմուտք» հանդեսի 1864—65 թվականների մի քանի համարների արտագրությունը: Պարբերականի բացակայության պատճառով, վերջինս միակն է և հնարավորություն է ընձեռում պատկերացնելու հրապարակախոսի կյանքի երկրորդ շրջանում կատարած հետընթաց շարժումը:

Վրացական ՍՍՀ կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ) բազմաթիվ ֆոնդերից հայտնաբերել ենք մի շարք փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են Արևմտյան Հայաստանի առևտրի, արհեստագործության, քաղաքային կյանքի, վարչական բաժանումների, եկեղեցական թեմերի, նվիրահավաքության, եկեղեցուն ու վանքերին տրված հարկերի պատմությանը: Այդ նյութերը պահվում են հետևյալ ֆոնդերում. «Կովկասի կառավարչապետի դիվանագիտական դրասենյակի» (ֆոնդ 11), «Թիֆլիսի քաղաքային վարչության» (199), «Կովկասի քաղաքացիական կառավարման գլխավոր կառավարչապետի դրասենյակում» (ֆոնդ 5), «Անդրկովկասի կառավարչապետի դրասենյակում» (ֆոնդ 2), «Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի» (ֆոնդ 416), «Մաքսային հիմնարկությունների» (ֆոնդ 378—380) և այլ ֆոնդերում: Հետաքրքիր են № 5 ֆոնդում պահված փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են (դործ 2093) հայ-լեհական «դավադրական կոմիտեների» ստեղծման պատմությանը (1870—71 թթ.):

Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում (ՌԱՔԱ—ԱВРР) են պահվում ցարական դործակալների, Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանի, իսկ հետո նաև Արևմտյան Հայաստանի խոշոր քաղաքներում նստած հյուպատոսների հաղորդագրությունները, դրանց վրա հիմնված, արտաքին գործերի մինիստրների ղեկուցադրերն՝ ուղղված կայսրին կամ փոխարքային: Այդ նյութերը գերա-

ղանցատեղի վերաբերում են 1800—1850-ականների քաղաքական անցուղարձարին, իսկ Ղրիմի պատերազմից հետո արտաքինում են նաև ժողովրդի զրույթունը, հարկային հարստահարությունները, հայ-քրդական, հայ-թուրքական հարաբերությունները, արևմտահայության վերաբերմունքը գեղի Ռուսաստանը: Մեզ հաջողվեց նյութեր քաղել հետևյալ ֆոնդերից՝ «Հայկական դործերը», «Կոստանդնուպոլսի դեսպանությունը», «Քաղաքախիվ», «Դիլապլար արխիվ V—Ա₂», «Սանկտ—Պետերբուրգի գլխավոր արխիվ 1—9», «Թուրքական գրասենյակ» («Հինը», «Նորը») և այլն:

Օգտագործել ենք նաև ՍՍՀՄ ռուսա-պատմական (ԱՐԽԻՎ) արխիվի որոշ նյութերը, որոնք պահվում են № № 1300, 2000, «Ասիայի ռուսական վարչության» և այլ ֆոնդերում: Սրանք գալիս են լրացնելու նախորդ արխիվների նյութերին, այն տեսակետից, որ 1800—1850-ականների արևմտահայերի տնտեսության մասին տվյալները հայկական ու ռուսական մյուս արխիվներում չիլ են, իսկ այստեղ առատ:

Այսպիսով, գրականության, պարբերական մամուլի, հեռագրերի, արխիվային նյութերի հիման վրա մենք շարադրում ենք Արևմտյան Հայաստանի, Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի, մասամբ Հայկական Կիլիկիայի 1800—1870 թթ. պատմությունը, իհարկե չհավանելով ընդգրկելու բոլոր հարցերը: Մեզ այստեղ հիմնականում վերադեցրել է արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական դոկավիճակը նախաթանգիմայան՝ 1800—1830 թթ. տարիներին, ինչպես նաև «Թանգիմայի» կիրառման ու հետագա պատմաշրջանում՝ 1830—70-ականներին:

Հատուկ գլուխներ ենք նվիրել Կ. Պոլսի հայ գաղթօջախի, Զմյուռնիայի տնտեսական զրույթանը, արևմտահայերի «Այգային սահմանադրությունը», ազատագրական շարժումներին, հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմությանը: Բնական է, որ նման բարդ խնդիրներին, մի հեղինակ, ինչքան էլ աշխատելու լինի, չի կարող սպառել լիակատար տալ: Այդուամենայնիվ այս ուղղությամբ մենք ջանացել ենք առաջին փորձը կատարել, թի ուրբան է հաջողվել, այդ կասի անկողմնակալ քննադատը:

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԵՎ ՄՏՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԿԻՒԿԻԱՅԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
1800—1830 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

THE

LIBRARY

OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐԱՐՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՆՁԵՎ «ԹԱՆԶԻՄԱԹԸ»

1. ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԹՈՒՐԳՈՒՄ, ՎԱՐՉԱՄԻՍԱՌՈՒՄ ԵՎ ՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԻՆԻՄԱՅՈՒՄ

Սուլթանական Թուրքիան նոր պատմաաշրջանին մոտենում էր կապիտալիզացիաների ուժիմով խճճված, վաղեմի փառքից, ազամա-քաղաքական ու տնտեսական հզորությունից զրկված, Ֆեոդալական կայսրության հեղինակությունն ընկնում էր թև՝ օտարների և թև՝ չուրախիների աչքում։ Ռազմական օկուպացիաների ճանապարհով ուժեղացած թուրք կայսերապետությունը թուլանում էր, բայց առ քայլ զիջում նախկին դիրքերը, իրար հետևից կորցնում երկրամասեր ու հպատակ ժողովուրդներ, եկամտի առատաբեր աղբյուրներ։

Օսմանյան երբեմնի հզորության անկման գլխավոր պատճառը կայսերապետության մակարածային բնույթն էր, որի հետևանքով դնալով ուժեղանում էին կենտրոնախույս ուժերը, հաճախակի և անվերջ դառնում միջնդային զինաբախումներն ու ներքին ապստամբությունները։

19-րդ դարամուտին ու հաջորդ ղույզ տասնամյակներին, սուլթանների երբեմնի պահապան զորաջոկատները՝ Ենիչերիները (նշի չերի — նոր զորք), այլևս նույն շահագրգռությամբ ու խիզախությամբ մարտադաշտ չէին նետվում՝ Մուհամեդի երկրային ստվերին փառք նվաճելու, ընդհակառակը, ծվարած մայրաքաղաքում, մասնակցում էին զահակալական կոփվներին, զահճնկից անում անցանկալի վեհապետներին, իսկ մեծ վեպիրներին ու այլ բարձրաստիճան անձանց՝ կառավարան քշում։

Բանակի մյուս մասն էլ կորցրել էր իր մարտունակութունն ու բանակը: Եվրոպական, մասնավորապես ռուսական զորքերին, թուրքական հնամենի հետևակն ու սրտվին հեծելազորն այլևս չէր կարող դիմագրավել¹: Ավարի ու ռոճիկի սակառը չէր էլ շահագրգռում թուրք զինվորականներին կռվելու: Պետությունը անկումից կփրկեր բանակի վերակառուցումը, նրա համալրումը նոր զորամիավորներով, որը չափազանց զժվար էր կայսրության մեջ խրոնիկական դարձած ֆինանսական ճգնաժամի պայմաններում:

Կայսրության ռազմա-քաղաքական ու անտեսական հզորության կորուստը նկատում էին Անատոլիայի ու Ռումելիայի մեծ մասում ափոված բրդական, ավշարական ֆիողալ ցեղապետերը, հովտատերերը, որոնք օգտվելով առիթից, իրենց կապերը խզել էին կենտրոնական կառավարությունից, դարձել ինքնազուլու իշխանապետեր և ոչ միայն հարկեր, զինվորական ուժեր չէին տրամադրում գերագույն սյուլեթերին, այլև ասպատակում էին նրա հարկատուների երկրամասերը: Քրդահպատակ ընդարձակ շրջանները, Կիլիկիայի մեծ մասը և Եգիպտոսը վերածվել էին արշավահեղ կռիվների բեմահարթակի: Ընդարձակ այս շրջանների վրա պետության գերիշխանությունը սոսկ անվանական էր: Իրականում նրանք հասունացրել էին կենտրոնախույս հզոր ու հզորացող ուժեր, որոնք սպառնում էին կայսրության գոյությունը²: Բիթլիսը, Վասպուրականի մեծ մասը, Մուշը, Խիզանը, Դիարբեքիրը, Կողանյաններին հպատակ լեռնային ու դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասը³, ֆեոդալ ցեղապետերի գլխավորությամբ, արգելակում էին թուրքական զորաջոկատների ու հարկահանների մուտքը՝ իրենց գավառները, կառավարվում ինքնազուլու ռեժիմով: Եգիպտոսի Մուհամմեդ Ալին, նրա որդի Իբրահիմ փաշան այնքան էին հզորացել, որ իրար հետևից ջարդում էին թուրքական բանակները, շարժվում Բոսֆորի ամրերը՝ մեկընդմիջտ կործանելու սուլթանական կայսրությունը:

Թուրքահպատակ շրջանների, նրանց թուրք կառավարիչներին ու Բ. Դուան փոխհարաբերություններն էլ այնքան գոհացուցիչ չէին: Ռազմա-ափստական սխտեմը վաղուց արդեն ցույց էր տվել իր սնանկությունը: Զեամբեքների ու քիմարեների վրա նստած թուրք

¹ Մանրամասն տե՛ս Д. Г. Розен, История Турции от победы реформы в 1826 г. до Парижского трактата в 1856 году, часть I, СПб, 1872, стр. 7—8.

² Յ ա կ ո Ր Շ ա հ պ ա ղ Ե ա ն, Քիւրդո-Հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 63—64:

³ Յ. Պ օ ղ ո ս Ե ա ն, Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը, էջ 512—537:

զինվորականներն, օգտվելով պատահառիթ իրադարձություններից, պետական հողերը վերածել էին մասնավոր սեփականության և արգեն ժառանգաբար էին տիրում: Առանց զինվորների տալու նրանք այժմ կարող էին տիրապետել նախկին հողակտորներին, հարկը վերցնել ու գրպանել: Պետությունն անզոր էր կենտրոնախույս այդքան ուժերին միանգամից վերահպատակեցնելու:

Բնական է, բայց նաև զավեշտական, որ հզորների նկատմամբ կուտակած մաղձը թե՛ կենտրոնական կառավարությունը և թե՛ ֆեոդալ ցեղապետներն ու գերեբեյները թափում էին թույլերի, անպաշտպանների, այլազավան հպատակների դիսին, ծծում նրանց արյունը, քաղաքականապես գետնաքարշ գրության դատապարտում: Քրիստոնյա այլազգիների սոցիալ-քաղաքական թշվառ կացությունը հասել էր իր եզրին և այլևս դիմանալու հնարավորություն չկար: Սրանք զգում էին կենտրոնական պետության թուլությունը, օգտագործելով առիթը, տարերայնորեն ոտքի ելնում նրա դեմ, զոհառատ կոիվներով, հուսահատական ճիգերով դարավոր շղթաները խորտակելու փորձեր անում:

Թուրքիայի ներքին թուլությունն օգտագործում էին նաև մոտիկ ու հեռավոր հարևաններն, արգեն միջամտում նրա ներքին գործերին, նվաճում ընդարձակ մարզեր ու երկրամասեր, առևտրա-տնտեսական պայմանագրերով տեղի դառնում շուկաներին, քայքայում արհեստագործությունն ու առևտուրը: Դարի առաջին երեք տասնամյակներին Թուրքիան կորցնում էր իր ռազմական-քաղաքական ու տնտեսական հզորությունը:

Գիտակցելով կայսրության անխուսափելի դահավիժումը, նրա ռազմական հզորության կորուստը, ներքին թուլությունը, կենտրոնախույս ուժերի առավել անկախանալը, սուլթան Սելիմն ու Մուստաֆա Բայրաքտարը մի շարք ռեֆորմներ են անցկացնում, որոնք կայսրությանը կենդանության նշաններ հաղորդելով հանգրծ, այլևս անկարող էին վերադարձնել օսմանների երբեմնի փառքը:

Սելիմին ու Մահմուդ 2-ին ծառայող Մուստաֆա Բայրաքտար ու Ռեշիդ փաշաները, իբրև Արևմուտքին մոտ կանգնած, պետական մտածելակերպով օժտված քաղաքական գործիչներ, Թուրքիայի եվրոպականացման, պետության կենտրոնացման փորձեր արեցին: Նրանք «բարբարոսության դեմ բարբարոսաբար պայքարելով» արյունահեղ մարտերով փորձեցին վերակառուցել բանական ու ոստիկանությունը, «առողջացնել պետական ապարատը»:

Մահմուդ 2-ին էր սակայն վիճակված կայսրության վերահատուկան դժվարին խնդիրը: Գործակից ունենալով մահմեդականա-

ցած վրացի Մեհմեդ Ռեշիդ փաշային, խորամանկությամբ, զենքով, տեղական զժգո՛հ ուժերի օգտագործումով, 1820-ական թվականներին նա կարողացավ փոխել Ուրֆայի, Դիարբեքի, Մոսուլի, Բաղդադի, Մարգինի փաշաներին, Հալաապկեքից Զմյուռնիայում նրա-տած Կարա-օսմանօղլուների դինաստիան, Անգորայի Չապան օղլուներին⁴։ 1826 թ. Հունիսի 16-ին, գրեթե մեկ զիշերվա մեջ ոչնչացվեց ենիչերիների բանակը մայրաքաղաքում⁵, կարճ ժամանակ անց՝ նաև ողջ կայսրությունում։ Կատարվեցին վարչական աննշան փոփոխություններ, սակայն վարչակարգերը մնացին նույնը, քանի որ ռուս-թուրքական 1828—29 թթ. պատերազմը մի կողմից, Եգիպտոսի Մուհամմեդ Ալիի ու Իբրահիմ փաշայի ապստամբական կռիվները մյուս կողմից, մինչև 1835 թ. Մահմուդ 2-ին հնարավորություն չընձևեցին իրագործել իր իդձերն ու մշակած ծրագրերը։

1800—1830-ական թվականներին, կենսագործված ռեֆորմներով հանդերձ, Թուրքիան շարունակում էր մնալ միջնադարյան, հետամնաց, մասնատված, ֆեոդալական բարբարոսության աստիճանի վրա ղեգերով մի կայսրություն։ Գրեթե անփոփոխ էին մնացել ոչ միայն սոցիալ-քաղաքական կարգերը, հողատիրության ձևերն ու հողատիրական հարաբերությունները, այլև վարչական միավորները, վարչակարգերը՝ ընդհանուր պետության, առավել ևս նրա Անատոլիական մասում։ Արեմտյան Հայաստանը բաժանված էր Էրզրումի, Բայազետի, Կարսի, Ախալցխայի, Վանի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Կեսարիայի փաշայությունների։ Կիլիկիայի հայկական մասն ընդգրկված էր Ադանայի և Եփրատցիների կամ Մառաշի փաշայությունների մեջ։ Հայաբնակ մի շարք գավառներ կցված էին առափնյա Տրապիզոնի փաշայությանը⁶։

Էյալեք կամ փաշայություն կոչվող վարչական այս 10-ը խոշոր միավորների մեջ էր ամփոփված Թուրքիայի հայկական ու հայաբնակ գավառները, սակայն սրանք էլ բաժանվում էին վարչական ավելի մանր միավորների, ինչպես նաև քուրֆահալատակ, ֆեղահալատակ շրջանների, տակավին իրենց կիսանկախությունը պահպանած հայկական համայնքների։ Մինչև Ադրիանապոլսի գաշնա-

⁴ Д. Г. Роевн, История Турции, стр. 7—20.

⁵ Նույն տեղում, տե՛ս նաև Աւետիս Պէրպէրեան, Պատմութիւն Հայոց, էջ 180—181։

⁶ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն շրիքի մասանց աշխարհի, մասն Ա, հատոր Ա, Ասիա, Վնեստիկ, 1806, էջ 50, 282, 309, տե՛ս նաև Վրացական ՍՍՀ ԻՊՊԱ (Կենտրոնական Պետական տնտեսական արխիվ), ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գործ 2462, լիերի 3—5, գործ 2464, թերթ 6, գործ 2244, լիերի 4։

գիրը (1829 թ.), Թուրքիայի անընդհատ շարունակվող կորուստները, Արևմտյան Հայաստանն ու հայկական Կիլիկիան ունեին հետևյալ վարչապատկերը.

1. Էրզրումի վաշապուրյունը ընդգրկում էր Կարին, Խնուս, Թեմաճ, Բասեն, Թուրքում, Ապեր, Բարբեդ (Բայբուրդ), Դերջան, Խոզմաշ, Կամախ (Քեմախ), Քեղֆիք, Դուրուջան սանջակները: Հիշյալ թուրք սանջակները հայատակվում էին Կարինում նստած, թուրքական սերասքյար փաշային, հետևաբար և կենտրոնական կառավարությանը, իսկ փաշապուրյանն անվանապես կցված Տուժիկ և Մանազկերտ (Մելազկերտ) գավառները, փաստականորեն կիսանկախ գրուբյուն էին ձևաբանել և վաղուց ի վեր ղեկին հայատակվում էրզրումի սերասքյարին⁷: Շապին-Կարահիսարի գավառը, մինչև 1806 թվականը, Տրապիզոնի փաշապուրյան մեջ էր: Հետագայում այն ևս կցվեց էրզրումին⁸:

2. Բայազետի փաշապուրյունը, ևս հերձառի փաշապուր, Բայազետ կենտրոնով, բաղկացած էր Բայազետ, Դիադին, Խնուս, Ալաշկերտ, Խմուր⁹, Թուրքալ Կալե, Նախեա կամ Նախին գավառներից¹⁰: Դարի առաջին քառորդին և հետագայում վարչական այս միավորը կառավարվում էր քուրդ փաշաների կողմից, իսկ Բ. Դռան նկատմամբ ունեցած պարտավորություններով, նվաճած իրավունքներով գրեթե կիսանկախ էր: Իբրև խասատեր, փաշան իր գանձած հարկերից սուլթանին կամ Բ. Դռանը ալլեա բաժին չէր հանում: 1830 թվականին գեներալ-մայոր Ճավադաձեհն (որը Լոդլ էր Բայազետում) տկանատեսի վկայությամբ հաղորդում է, թե. «Բայազետի փաշապուրյունը հանդիսանում էր քուրդ փաշայի թիուրը և սուլթանը նրա հպատակության տակ գրված հողերից հարկեր չէր ստանում»¹¹: Փաշայի հպատակությունը կառավարությանն արտահայտվում էր միայն նրանով, որ պատերազմների ժամանակ երկրատերերից զինվորական դրուժինաներ էր կազմում և տրամադրում կենտրոնական կառավարությանը:

7 Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 111—112:

8 «Belleten», 1951, № 60, էջ 617—619:

9 Վրացական ՍՍՀ, Կենտրոնական Պետական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ), ֆոնդ 2, ցուցակ 1, դործ 2646, թերթ 6:

10 ՍՍՀՄ Կենտրոնական Պետական ռազմական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ԿՊՊԱ), ֆոնդ ՌԳԱ, դործ 4481, թերթ 14—15:

11 ՎՍՍՀ, ԿՊՊԱ, ֆոնդ 2, ցուցակ 1, դործ 2462, թերթ 1—2, դործ 2646, թերթ 9—10:

3. Կարսի փաշայության կազմումն էին՝ Կարս, Կաղզվան, Քեղյան, Ձարուշատ, Խոջևան, Շուրազյալ գավառները։ Կենտրոնը Կարս քաղաքն էր, փաշան եռհերձանի՝ չիմնովին հպատակ կայսրությանը¹²։

4. Սխալցխաշի (որը կոչվում էր նաև Չըլդըր) փաշայության գավառներն էին Սխալցխա, Նաբիման, Օլքի, Ֆենեսկերտ, Թավրսկերտ, Չըլդըր, Ջեվախեք, Աղշուր, Փոցխով, Վերին և Ստորին Խմեր, Արդանուշ, Արդահան, Կիսկիմ և այլն¹³։ 23 գավառներից բաղկացած վարչամիավորի կենտրոնը Ախալցխան էր, փաշան եռհերձանի, բնակչությունը՝ զերազանցապես հայեր ու վրացիներ։ Կային մի շարք գավառներ, բերդեր ու ամրոցներ, որոնք թուրք զինվորականների ու հարկահանների երեսը հաղվազյուտ էին տեսնում։

5. Վանի փաշայությունը կռվախնձորի դեր էր կատարում քուրդ և թուրք կառավարիչների միջև։ Գավառներն էին Վան, Խոշաբ, Ջուլամերկ, Խլար, Արծկե, Արենշ, Բերկրի, Բաղեշ (Բիթլիս), Խիզան, Մուշ, Չըրխա, Էսբաբերդ, Ադիաֆիս, Մոկս։ 14 գավառներից 9-ը ենթարկվում էին Վանի փաշային, Բերկրին օգտվել էր, իսկ Հեքյարին¹⁴, Բիթլիսը, Խիզանը, Խոշաբը (Մահմուդիեն) հյուսիսում քուրդություններ (սրանց նշանակությունը կտրվի ստորև)։

6. Թուրքիայի Անատոլիական մասում, ամենախոշոր ու ամենաբարդ կառուցվածք ունեցող, պետությունը միշտ դեհեր պատճառող փաշայությունը Դիարբեքիրն էր, որն անվանվում էր Ամիդ կամ Տիգրանակերտ։ Փաշայության կառուցվածքի բարդությունը պայմանավորված էր մի քանի հանգամանքներով։ Նախ անմատչելի կիրճեր ունեցող, լեռնոտ ու անտառաշատ երկրամասը, սկզբից եկթ չնվաճվեց օսմանյան առաջին, ինչպես նաև հետագա սուլթանների կողմից։ Թուրքիան 1514 թվականին Չալդրանի հայտնի ճակատամարտում Պարսկաստանի դեմ հաղթանակ տարավ՝ Մուլլա Իգրիսի զլխավորած քրդական ցեղախմբերի օգնությամբ։ Փոխարենը տրտոնություններ ու առանձնաշնորհումներ բաշխվեցին քուրդ ցեղապետերին, ամեն մեկին սահմանապահի («բեկշխի») իրավունք տրվեց, պահանջելով պաշտպանել երկրի սահմանագլուխը՝ ապրել

12 ՎՍՍՀ ԿԳՊԱ, ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գործ 2244։

13 Ղ. Ի ն ճ ի ճ հ ա ն, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 122—123։

14 Ա. Ա լ պ օ յ ա ճ ե ա ն, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրէ, 1950, էջ 456—470, տե՛ս նաև Բ ա ր ու լ յ ա կ Պ է չ ի Ֆ է ր ու չ խ ա ն, Ճանապարհորդություն ի Բարեկոն ընդ Հայաստան յամի տեղան 1847, 1876, յԱրմաշ, էջ 60—65։

ապահարկ կացութեամբ¹⁵։ Նստակեցութեան ու ազատ տարիչութեան ստեղծելով սուլթան Սելիմը փոստորեն դաշմակից պարսկական բրդերին, կամավոր գաղթեցրեց Տիգրանակերտի շրջանը և բնակեցրեց այնտեղ¹⁶։

Նստեցան քրդերի գաղթը, նահանգում ապրում էին հայեր, ռազմաւանդ ասորիներ, փոքրաքանակ թուրքեր ու հույներ։ Տեղացիները վրա գալիս էր ավելանալու մի քոչվոր ու ռազմատենչ ժողովուրդ, ավելի շատ ղեռ նահապետական կենցաղով ապրող ցեղային միութիւններ, որոնք ղենք գործածելու շնորհք ու իրավունք ունենալով, աստիճանաբար տալիս էին վայելուղների մի հսկա թիւ, հովատեւների բազմութիւն։ Սրանք վայրագորեն էին վարվում հպատակների հետ, ստեղծում այնպիսի պահեր, երբ աշխատավորութիւնը երանի էր տալիս թուրքական տիրապետութեանը։

Գարասկզբին կիսանկախութեամբ, նույնիսկ լրիւ անկախութեամբ ապրող գավառները հիմնականում Դիարբեքիումն էին։ Նահանգում կային քրդական իշխանապետութիւններ, ասորական ու հայկական անկախ համայնքներ։ Այդուհանդերձ, այն թուրքահպատակ նահանգ էր և գավառների մեծ մասը ենթակա էր պետութեանը, նրա նշանակած քուրդ կամ թուրք փաշային։

Գիարբեքիի փաշայութեան թուրքահպատակ գավառներն էին. Ամիդ, Հանի, Միոֆարկին, Խարբերդ, Սինջար, Էսֆերիդ, Սեւեկ, Էրկանի, Անադե, Հիւսնի Քեռլ, Ճապաղջուր, Սաղման, Ջեմեկ, Կուր, Իլիս, Բենեքեկ, Բերդազարակ¹⁷։ Հյուսիսում թութիւններն էին Բուլու, Գիւնի, Ջեզիրե, Էզիլ, Հազգո, Թերջիլ, Սալուր գավառները¹⁸։ Սակայն թուրքահպատակ գավառների մեջ էլ կային համայնքներ, որոնք օգտվելով Թուրքիայի տնտեսական անկումից, պատահ առ պատահ առկաստմբովում էին, վոնգում պետական պաշտոնյաներին և հրաժարվում հարկատուութիւնից։ Դժբախտութիւնն այն էր, որ հեռանում էր կառավարող թուրքը, տեւ էր դառնում աշիրաթապետ հզոր քուրդը և ժողովրդի դրութեան մեջ եղած փոփոխութիւնը միշտ էլ դնում էր զեպի վատը։

15 Յակոբ Շահպաղեան, Բիւրդո—Հայ պատմութիւն, էջ 57—58։

16 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիւ, Թղթ. 16, վավ. 7, «Փոքր Ասիայի բնակիչները» խորագրված ձեռագիր ընդարձակ մի ուսումնասիրութիւն է, որի հեղինակը մեջբերումներ է անում եւրոպական ազգայնիկներից։

17 Agrarный строй Османской империи XV—XVII вв., документы и материалы, составленные А. С. Твердиновым, Москва, 1963, стр. 95—96.

18 «Belleten», 1950, № 60, էջ 620 և հետագայը։

7. Սվազի (Սևբաստիայի) փաշայությունը համահավաքում էր Սվազ, Ամասիա, Բոզոլ, Չոբում, Ջանիկ, Կիվրիկ, Աբարկիր գավառները: Երեսուն տարում փաշայությունը փոխեց 13-ից ավելի կուսակալներ, ամեն մեկը նախորդին զերազանցեց իր վայրագություններով, որոնց մեջ ամենաողածանր, պետությունից իսկ արքստամբ դրությամբ կառավարող Չապան Օղլու Մուհամմեդ փաշան էր՝ 1809 թվականից մինչև 1813 թ.¹⁹: Նրան հաջորդող Իրաահիմ փաշան, 1813 թվից, խնդիր ուներ հպատակեցնել քրդական արքստամբ ցեղերին, սակայն իզուր ջանքեր: Հաջորդների օրոք էլ, մինչև 1834 թվականը, այսինքն՝ Մեհմեդ Ռեշիդ փաշայի Սեբաստիայի կառավարիչ գառնալու նախօրեն, փաշայությունը մնաց իբրև արքստամբ ցեղապետերի որջ, մի խառնարան, ուր ամեն օր կոխվե ու արյունահեղություններն անպակաս էին:

8. Ադանայի փաշայության գավառներն էին Ադանա, Տարսուս (Տարսոն), Ալանիա (Ալայ), Իշիլ, Սիս, Ուզեյր, Բեյլանե²⁰:

9. Մաբաշի փաշայությունն ուներ Մաբաշ, Մալաբիա, Սամսար (Սամուսաթ), Գերգեք գավառները: Սրանցից բացի կային Կողան-օղլուներին հպատակվող բազմաթիվ մասն իշխանություններ: Այս նահանգի մեջ էին կիսանկախ Ափրիսարանը (Ալբիսթան), Զեյրունե իր շրջակայքով²¹:

Հայկական ու հույարենակ մի շարք գավառներ, գավառակներ էին մտնում Տրապիզոնի, Կեսարիայի, Նիկտեի հոհերձանի փաշայությունների մեջ: Դրանց թվումն էին Սյուրմենը, Նումուրայի և Սև գետի հովտաշեն գյուղերը, Շապին-Կարահիսարը՝ որոշ շրջանում, Ուրֆան, Կեսարիան և այլ մարզեր:

Այսպիսով, 19-րդ դարի առաջին երեք տասնամյակներին, թուրքական կայսրության մեջ ապրող երեք միլիոնանոց²² արևմըտահայությունը տեղաբաշխված էր Արևմտյան Հայաստանում, շերտընդմեջ բնակվում էր հայարենակ նահանգներում, Հայկական Կիլիկիայում, ծովամերձ գաղութահայ օջախներում:

19 Պատմության ականաւոր քաղաքին Սեբաստիայ և սահմանաց նորա կամ արքեպիսկոպոստովնան նորին, յօրինեաց Ա. Ն. Պ. է. ա. Ա. զ. Ե. ք. ա. ն. դ. ր. ան, 1911, Վենետիկ, ս. Ղազար, էջ 341—343:

20 Ղ. Ի. Ն. Ճ. Ի. Ճ. Ի. Ն., Աշխարհադրութիւն, մասն Ա, էջ 355 և հետ:

21 Նույն տեղում, էջ 370 և հետևյալը, տե՛ս նաև Գ. ր. Հ. Գ. ա. լ. ո. ւ. տ. և. ն., Մաբաշ կամ Գերմանիկ և հետո Զեյթուն, էջ 84 և հետ:

22 ՏԼ՝ ս. Մատենադարան, Կաթ. դիվան, ըզթ. 88, վալ. 105ա, 1836, 23-ը մայիսի:

Ամենատարբեր էին զաղուլթահայտնության ու զավառահայտնության ոչ միայն ապրելակերպի պայմանները, բաղաքական կացությունը, այլև վարչակարգերը՝ լուրճանկատակ փաշայութիւններում, Բրդապատկան խանութիւնների ու իշխանապետութիւնների մէջ, հայկական անկախ ու կիսանկախ համայնքներում:

2. ՎԱՐՉԱԿԱՐԿԵՐԸ

Սուլթանական լայնարձակ կայսրութիւնն ընկած էր Եվրոպայի, Ասիայի ու Աֆրիկայի մայր ցամաքների վրա, ուներ ռազմա-ավաւատական ու թևակրատիկ բնույթ: Պետութեան գերագույն սյուղերն էր սուլթանն էր, որը ղեկավարում էր երկրի աշխարհիկ գործերն, սակայն անսահմանփակ իշխանութիւն, միաժամանակ դիտւում էր իբրև մահմեդական աշխարհի հոգեւոր պետը²³:

«Սուլթանը, իբրև Ալլահին շուքն երկրի վրայ,— գրում է Սահակ Տեր-Սովսիսյանը.— կը համարէր թէ իր թագն Աստուծոյ ստացած է, և ուստի միահեծան տէր էր քաղաքական ու կրօնական խնդիրներու մէջ, պետ համօրէն պետութեան և մեծ Խմամ մահմեդական կրօնին, և ասոր համար կը կոչուէր Փատիշահ, Սուլթան, Հիւն-Բեաւ, այսինքն՝ թագաւոր, տէր և իշխան կայսրութեան և ըստ կամս անօրինող իր հպատակաց ինչքին, ազատութեան, կեանքին:

Իբրև Խաֆան կամ Խան, միահեծան կայսր կամ ինքնակալ էր ծովու և ցամաքի, և իբրև «Ամիրապետ», Խալիֆա, Մահմեդի փոխանորդն էր, և հետեւեալ միապետան կրօնին մեծ Խմամն էր: Սուլթան, յաստուածային իրաւանց, ոչ ոք կարող էր հակակշռել և սահմանափակել իր իշխանութիւնը:

Իբրև բացարձակ տէր, Սուլթանին կամքն էր միայն կենդանի իրաւունքն և կենդանի օրէնքը: Փատիշահը ճշմարտապէս կրնար զրուցել Թագաւոր-Արեւուն պէս. «Բովանդակ պետութիւնն իր մէջն էր, ժողովրդեան կամքն իր սրբազան կամքին մէջ ամփոփուած է»: Հետեւեալ, Փատիշահն ուղածին պէս կը ծախսէր պետական եկամուտը, կը հրատարակէր պատերազմը, կը կնքէր խաղաղութեան դաշինքը, կը կապէր դաշինքներն երբ և ինչպէս որ իրեն հաճէի էր:

Այդ բացարձակ միապետութիւնն ինքնօրէն էր: Ան կարող էր վերջ գնել իր հպատակներուն կենաց և ազատութեան և անոնց ինչքը յաբժնիս գրաւել: Սուլթանական մէկ ակնարկով կամ արքունի հրամանագրով մը, ֆէրման ... ան կարող էր աքսորել, բանտար-

23 Մանրամասն տե՛ս Հ. Սահակ Տէր-Սովսէսեան, Պատմութիւն հայոց սկիզբէն մինչև մեր օրերը, հատոր Բ, Վենետիկ — Ս. Ղազար, 1924, էջ 678—679:

կել, Բրունաւորել, խեղդել կամ սպանել տալ զով որ ուզէր, մինչև իսկ իր զաւակները: Քիչ չէ խին ալն սուլթաններուն՝ որոնք վարադուրի մը Լաւե ծածկուած, անկարեկիր ներկայ գտնուեցան իրենց եղբայրներուն բնաջինջ կոտորածին: Այդ եղբայրասպան կոտորածը սկիզբունքի և օրէնքի կարգն անցած էր, սլետական նուիրադործուած օրէնք մը. հարկ էր դա՛ն ապահովել յանդուգն Բագատահանջի մը փորձերէն և Կայսրութիւնը փրկել քաղաքական պատերազմի մը աղետներէն»²⁴:

Ժառանգաբար դա՛ Բարձրացող սուլթանները նախորդ դարերում վարում էին շափաւանց պարզ կենցաղ, բնում էին վրանների տակ, իսկ պատերազմների պահին առաջնորդում աշխարհաստան բանակները, մասամբ և որի մեջ էր դուցե նրանց հաղթանակների գրավականը:

Նոր պատմաշրջանում անցյալի սուլթաններից քիչ բան էր մնացել և այս տեսակետից նրանք դարձել էին անճանաչելի: Սուլթաններն այժմ իրենց շուրջը հավաքած «խոնված բամբիշներ», բաղամարդ կանանցներ, հարճերի բազմութիւններ, տարված մեղկ ու շվալտ կյանքով, հազվադեպ էին դուրս գալիս հարեմներից: Բայց Լիւ տարին մի քանի անգամ, մեծ թափուրով, պալատից դուրս «ժողովուրդը» դուրս դալով կամ ամեն ուրբաթ օր մզկիթը ծխակառարութեան գնալիս լինէին, երթուորածին նրանք անցնում էին կրկնակի սլունաշարքի միջով, որոնք սրանց երեսը ծածկում էին հպատակների խռոված հայացքներից:

Սուլթանն ուներ բազմամարդ արքունիք, արքունի թիկնապահ զնդեր, ոստիկաններ, թեթեալէն հեծյալներ, հետեազոր-առնաուտ զնդեր, դաշույններով զինված բազմահազարանոց ենիչերիների բանակ, անհամար բազմութեամբ սենեկապետեր, նաժիշաներ, աղախիներ, մանկավիհներ, ջրկիրներ, փայտահատներ, սպիտակ ու սևամորթ ներքինիներ, խոռոպեաներ, 770 պարտիզպաններ, որսորդներ, բարակապահներ: Ահա այս էր օսմանյան արքունիքը, որը և գերեզման էր դառնում մահմեդական աշխատավորութեանը, առավել ևս հպատակ այլազգիներին, հարկային ու սոցիալական ծանր բեռի տակ կրում նրան, կորացնում գյուղացու մեջքը:

Սուլթանի օգնականը, երկրի փաստական ղեկավարը մեծ վեղիրն էր կամ Սադրադամը, որը զորքերի գլխավոր հրամանատարն էր թե՛ խաղաղութեան և թե՛ պատերազմի պահին: Նա էր տնօրի-

²⁴ Հ. Ս ա հ ա կ Տ է ր-Մ ո վ ս է ս ե ա ն, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Բ, էջ 678—679:

նում երկրի ֆինանսական, դատական գործերը, կարևոր խնդիրներում միշտ վճռական կարծիքը վերապահելով փաղիշահին: «Քաղաքական իշխանության փոխանորդ կարգեր էր Մեծ Նպարքոսը, Սալազամբ կամ Մեծ Վեզիրը,— դրում է Սահակ Տեր-Մովսիսյանը,— որ էր իրը փոխարքայ, զի իշխան և հրամանատար էր ներքին ու արտաքին գործոց, և տեսուչ պետության ամեն իրադրձութեանց. կարգադիր պետական Լեւոնաքին և ցամաքի ու ծովու ուժերուն. ան հսկող էր ժողովրդեան իրաւունքներուն և քննիչ խորհրդականաց խորհուրդներուն. ան էր որ բարձանաւորները կը վարձատրէր և յանցաւորները կը պատժէր, ամէն բան գործելով ի դիմաց արքային, և տոտր համար կը կոչուէր Վեֆիի մուքլաւ՝, և կը կրէր արճուճի կնիք...»²⁵:

Կային նաև պատերազմական-ռազմական մինիստր՝ մեծ սերտաքյար, մեծ ծովակալ՝ Քափուտան փաշան, արգարադատութեան նախագահ — Ռեյխի ահմեթալի աղլիե, Լեւոնաքի տնօրէն — մալիե նազրեփ, արտաքին գործերի նախարար — խարիշիե նազրեփ²⁶:

Մահմեդական կրօնի գծով սուլթանի տեղակալն էր Դենպետը, Շեյխ-ուլ իսլամը, «գլուխ գիտնականաց դասին», օրինապահ Մուհամմեդի ուսմունքի տարածման, հոգևոր օրենսդրութեան: Ֆերվայի շերիֆը գերագույն դատավորն էր, մահմեդական օրենքի միակ վճռատուն: Այս բոլոր նախարարները միասին մեծ Նպարքոսի, իսկ նրա բացակայութեան դեպքում Դենպետի գլխավորութեամբ կազմում էին դանլիե, ղիլամե, կամ Բաբը—Ալի՝ Բարձրագույն Դուռ:

Սուլթանից ու նրա պալատականներից բացի, պետութեան բարձրատեսիճան պաշտոնյաներից էին նահանգապետները՝ փաշաները, որոնք անմիջականորեն էին շփվում զաւլառահայութեան հետ, փաղիշահի ամեն մի հրամանը կիրառում նրա հպատակ երկրահատվածներում: Ինչպես փաշայութեւնները, այնպես էլ նրանց վարիչները բաժանվում էին երեք կարգի՝ միհրաբանի (մեկզուղ), երկհրաբանի, եռհրաբանի²⁷: Այս շափը պայմանավորում էր միավորի ռազմա-ստրատեգիական դիրքը, հզորութեւնն ու տնտեսական կարևորութեւնը: Հայաստանի մասերը կազմող փաշայութեւնների մեջ ամենախտուրը եզգումն էր՝ Կարիւնը, որի ամենահզղինակավոր փաշան սերտաքյարութեան իրավունք ունէր: 1830 թ. Ախալցխայի,

²⁵ Սահակ Տեր-Մովսիսյան, էջ 689:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 690:

²⁷ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհադրութիւն, մասն Ա, էջ 113—119: Տե՛ս նաև Աշխարհադրութիւն, հատոր Ե, 1804, էջ 96—97:

Կարսի, Էրզրումի, Բայազետի, Վանի փաշաները հպատակվում էին Կարինի հոգևորձանի սերասքյար փաշային²⁸։ Էրզրումի սերասքյար փաշան օժտված էր անսահմանփակ իշխանությամբ, նշանակում ու հանում էր քաղաքացիական ղեկավարներին, հավաքում զորքեր, հաստատում կամ մերժում դատավճիռներ։

Սերասքյարության Լեթակո մյուս փաշաները ևս ինքնակալ էին, սակայն մահվան դատավճռի հաստատման կամ մերժման պատիվը պատկանում էր սերասքյարին, որի նստավայրը Էրզրումն էր։ Ակներև է, որ բոլոր փաշաները, սնկախ փաշայության մեծությունից ու փոքրությունից, «ունեին ոչ միայն քաղաքացիական, այլև զինվորական իրավունքներ ու պարտականություններ»²⁹։

Փաշայությունները բաժանված էին սանջակների կամ լիվաների։ Վարչական այս ավելի փոքր միավորներն ղեկավարում էին սանջակբեյերը կամ միրիլիվաները։ Եթե փաշաներն առանց միջնորդ օգակի կամ Էրզրումի սերասքյարի միջնորդությամբ էին կառավարում սուլթանի հետ և իրավաբանորեն պարտավոր էին կատարել նրա հրամանները, ապա սանջակբեյերը, ճիշտ է, նշանակվում էին Բ. Դուան կողմից, սակայն նրա հետ հարաբերությունների մեջ էին նահանգապետների միջոցով³⁰։ Լիվաները բաժանվում էին կազանների (գավառ), որոնց կառավարիչները կոչվում էին կայմակամներ, կազանները արոհվում էին նահիսների³¹ (ղավառակ), կառավարիչները՝ մյուղիբներ։

Կառավարման այս սխեման, կառավարիչներն ու վարչամիավորները հատուկ էին այն փաշայություններին, որոնք թուրքահպատակ էին։ Սակայն Թուրքիայի այս մասերի համար էլ ամեն ինչ այնպես չէր կատարվում, ինչպես գրված էր թղթի վրա։ Օրենքն ու իրողությունը, եթե նախորդ դարերում դանկում էին ծայրաբևեռներում, ապա 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին դարձել էին վաղակալան ուժեր։

Հիերարխիկ սկզբունքով կազմված կառավարչական ապարատի պաշտոնյաներն այժմ արդեն անձնական հատկանիշներով, զինվորական քաջության ու ցուցաբերած խելամուռության հաշվառումով չէին նշանակվում։ Հիվանդագին հարկերի դասական այդ երկիրը³¹, ֆինանսական փակուղու մեջ ընկնելով, ամեն ինչ կատարում

28 ՍՍՀՄ Կոմոպ, Ֆոնդ ՌԴԱ, գործ 4643, 1830, թերթ 1—2։

29 Ռուսաստանի արտաքին բաղադրականության արխիվ (այսուհետև ՌԱԲԱ), Մոսկվա, Գլխավոր արխիվ, գործ 13, մասն 17, թերթ 13։

30 ՍՍՀՄ Կոմոպ, Ֆոնդ ՌԴԱ, գործ 4643, թերթ 1—2։

31 Վ. Հ ա մ բ ա ր ձ ու մ ե ա ն, Գիւղաշխարհ, Փարիզ, 1927, էջ 34։

էր զրա՛նի ուժով, կաշառակերությամբ, որն, իհարկէ, օրինակա-
նացված չէր, սակայն կիրառվում էր անխտիր ձեռով, առանց բա-
ցառուիշտոնների: Փաշայի իրավունք ստանալը զնալով մեծ գումար-
ների հետ էր կապվում:

Պետութեան գանձարանը, որը երբեմն լցվում էր պատերազմ-
ների, ազատագրութեան, թալանի միջոցով ձեռք բերած գումարներից,
այժմ գրկվելով նախկին հասույթներից, աստիճանաբար դատարկ-
վում էր: Ընդհակառակը, մեծանում էին սուլթանի, նրա բաղձան-
դամ հարեմի, մեղիութեան սովոր պալատականների պահանջներն
ու ծախսերը: «Սուլթանի բերան» կոչված ճաշասնայականում, պա-
լատներում օրական 500 սեղան էր բացվում: Կանանց սպա-
սարկելու համար տարին 400 հազար ոսկւա ֆրանկի³² (մոտավո-
րապէս 1,6 միլիոն թղթադրամ) միայն շաքար էր սպառվում:

Հետագայում սուլթանի ու նրա պալատականների ծախսերն
ահելի գումարի հասան: Աբդուլ Ազիզն ուներ 21 պալատ, որոնց
վրա տարեկան ծախսում էր 358 հազար 915 ֆրանկ: Այդ պալատ-
ների վերակացոների թիվը հասնում էր 409 հոգու: Միայն գլխավոր
պալատում՝ Դուլմա-Բախչեում տարեկան վառվում էր 520 հազար
ֆրանկի արժողութեամբ փայտ և 140 հազար ֆրանկի քարածուխ:
Սուլթանի «ընտանիքը» բաղկացած էր 6500 մարդուց: Սրանք տա-
րեկան ուտում էին 400 հազար ուլսար, 100 հազար զառ՝ ընդհա-
նուր գումարով 1,085,600 ֆրանկ: Հարեմի սպասարկուների ռոճիկը
1,035,900 ֆրանկ էր, իսկ ներքինիներն իբրև բյուջե ունեին
13,542,000 ֆրանկ³³:

Պատերազմները, միջնդային կռիվները, բանակը, հնիշերինե-
րի զորագնդերի պահանջները, ռոճիկի բարձրացման համար ապրս-
տամբվելու սպառնալիքները միայն վայելքներով տարված, անար-
տադրող թուրք վերնախավին, նրանց ղեկավար սուլթանին ստի-
պում էին քամել ժողովրդից այնքան, որքան հնարավոր էր: Սա-
կայն աշխատավորութեան կողոպտումը կատարվում էր ուղղակի-
և անուղղակի ճանապարհով, փաշաների և այլ պաշտոնյաների
ձեռքով: Սուլթանը վերցնում էր փաշայից այնչափ, որչափ իրեն-
անհրաժեշտ էր, իսկ թե նահանգապետն ինչպե՞ս կվարվեր հպատակ-
ների հետ, առաջինին այլևս չէր հետաքրքրում:

Թուրքիայում կաշառքով փաշաներ նշանակելը այնքան հրա-
պարակային ու սովորական էր դարձել, որ պաշտոններն արդեն ա-

32 Ս ա հ ա կ Տ է ր-Մ ո վ ս է ս ե ա ն, Պատմութիւն Հայոց, էջ 686 և հետ.:

33 ՏՊ՝ս «Փորձ», 1876, էջ 256 և հետ.:

Հուլիսի էին հանվում: Նվ պաշտոնիս, մի անգամ կատարելով իր հավատարիմ հրատարակչի պարտքը, շէր կարող ապահով լինել, թե երկար կաշտոնավարի: Ամեն տարի, Բաշրամի տոնին, նա պարավոր էր վերանորոգել իր լիաշարժվունք. և եթե շատ էր սակարկվիւթուն անում, պաշտոնն անցնում էր մեկ սրիշին՝ նրան, ով ավելի առատաձեւն կրիներ⁸³:

Պաշտոնյաներ նշանակելու համար կաշառք էին վերցնում ոչ միայն սուլթանները, մեծ վեզիրները, վալիդե (մայր) սուլթանը, այլև փաշաները, նրանց ստորագրչալները, ամեն մեկը ինչ-քան կարող էր շատ, որպեսզի նախ զոհացնե՞ր արքունիքին, ապա իրեն էլ «բաժին մնար»։ «Թուրքիան մի Երկիր է, ուր տիրապետում է սարսափը, ուր ոչ ոք համոզված չէ իր ունեցվածքի և գլխի ապահովության համար, ինչ որ ղադի կարող է ձեռք բանա՝ նետել, որովհետև նա այդպես է ցանկանում... Անիրավությունները և կաշառակերությունը Թուրքիայում առասպելական չափերի են հասնում։ Բոլոր պաշտոնները զնվում և վաճառվում են, և չուրաքանչյուր ենթակա պարտավոր է որոշակի գումար հատուցել իր պետին։ Պետական բարձր պաշտոնյաները տարբերվում են մանր աստիճանավորներից միայն նրանով, որ ավելի շատ են ստանում և եթե

35 ՏԵ՛Ր Ա. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, Կրեմլտաճալիբի տնտեսական ու քաղաքական յիճակը և նթանց ուղտական օրինկտաղիան, Երևան, 1962, էջ 10—11:

ինչ-որ մի մուգիբ ստանում է տարեկան 60 ֆադր դուրուշ, առաջ մուշիրը կամ փաշան բաղարարվում են ոչ քիչ, քան տարեկան 4 միլիոն եկամուտ: Նման կարգերի պայմաններում ցածր աստիճանավորները... ձգտում են պակասը լրացնել ժողովրդի հաշվին և ծծել նրանից այն ամենը, ինչ կարելի է: Աստիճանավորների նկատմամբ դանդաղանք... ոչ մի արդյունքի չեն հասցնում, քանի որ նրանք մեկը մյուսին հովանավորում են»³⁶:

Մինչև «Թանդիմաթը», Թուրքիայի վարչակարգերը նեխել էին, դարձել երկրի արտադրողական ուժերի քայքայման, պետության թուլացման, ժողովրդի կեղեքման, հետևաբար և դժգոհությանների ալիք բարձրացնելու գլխավոր պատճառներից մեկը: Սակայն Թուրքիան կամ սուլթանական միահեծանությունը վաղուց ի վեր դարձել էր անվանական հասկացություն: Կայսրության և՛ Անատոլիայի, և՛ Ռումելիայի նահանգներում կային բազմաթիվ ու ընդարձակ մարդեր, գավառներ, որոնք վաղուց ի վեր, առավել ևս 19-րդ դարի ողջ առաջին կեսին, կառավարությունը չէին ենթարկվում, նրան հարկատու չէին և կարող էին զորք տալ կամ չտալ: Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայի վրա դրանք ջրհաճախատակ շրջաններն³⁷ էին՝ դերեբեյությունները, ընդարձակ իշխանապետությունները:

19-րդ դարի առաջին երեք տասնամյակներին շարունակում էին իրենց կիտանկախ գոյությունը պահպանել կամ լիովին անկախանալ Բուլղարիայի, Ջուլիսիայի, Ջեզիրայի, Սուլեյմանիեի, Ոստանի, Բերկրիի, Դերսիմի, Խոջաբի (Մահմուդիե), Հեմլայի, Բալուի և այլ իշխանապետությունները, որոնք միայն անվանապես էին Թուրքիայի կազմում: Դեկտոր Լեփսիուսը սրանց մասին գրում է, թե «Անցած դարուն մինչև քառասնական թվականներուն վերջը՝ Փոքր-Ասիոյ և այլ և այլ գավառներու վրա սուլթանին իշխանութիւնը պարզ անվանական էր. իրականին մեջ՝ երկիրը զանազան իշխաններուն և բեգերուն կ'ըկրաբերեր, որոնք տարվե տարի սուլթանի գանձուն որոշ տուրք մը կ'հատուցեին, բայց իրենց երկրին վրա իշխանութիւնը անձամբ վարելով: Զինվորական ծառայության պարտավորչալ չէին, սակայն իհարկին սուլթանը կրնար ասոնցմէ օգնական դունդեր խնդրել, և այս պարագային՝

36 «Дело» № 4, 1867, Турция, Н. Радюкин, стр. 190—192, տե՛ս նաև Ա. Ներսիսյան, էջ 11—12:

37 Ա. Ալոյսիան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 439, տե՛ս նաև Բ. Խ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, 1960, Երևան, էջ 368—371:

իրենք սլարտավորեալ կրլլային որոշ թուով գինուոր տալու»³⁸։ Ըստ քրդական աղբյուրների, հատկապէս Պետրինի «սուլթան Սելիմէն մինչև սուլթան Մահմուտը տերակոյսական իշխանութիւնը մնաց կանգուն իր աւագակային դրութեան մէջ։ Օսմանեան սուլթանները չկարողանալով կատարելապէս լրացնել իրենց նուաճումները, վերջապէս կտախպուին սուլթան Մահմուտի օրով պաշտօնապէս ճանչնալ տերակոյսական իշխանութիւնները»³⁹։

Քրդհայաստակ իշխանութիւններին մեջ ամենախոշորը Ռիքլիսն էր (Բաղեշը)։ 18-րդ դարի կեսերից Բաղեշը կռախնձոր էր դարձել տարբեր իշխանապետերի ձեռքին։ Գործին միշտ էլ միջամտում էր կենտրոնական կառավարութիւնը, սակայն արդյունքի չէր հասնում։ 17-րդ դարի ողջ առաջին կեսին այն հանձնված էր Շերեֆներին տոհմի ժառանգական կառավարմանը և ընդգրկում էր Բաղեշի, Մուշի, Սասունի, Զրտրգանի, Խիզանի և այլ շրջաններ⁴⁰։ Բիթլիսի քուրդ խանը տիրապետում էր Վանից մինչև Դիարբեքի սփռված մի ընդարձակ երկրամասի, որի վրա նստած ցեղապետերը հպատակվում էին նրան⁴¹։ Գլխավոր խանը, չնայած անմիջապէս չէր կարողանում կապել իշխանապետութեան մեջ մտնող մանր ու խոշոր բնակիչներին, սակայն 18—19-րդ դարի առաջին կեսին ռազմական մեծ հզօրութեան էր հասել։ «Բաղեշի էմիրները դարեւէ իվեր, — գրում է Կ. Բասմաջյանը, — ինքնիշխան կառավարութիւն մը կազմած էին, անառիկ դիրքերու և ամրոցներու մէջ հաստատուած։ Ասոնք դրամ տպած են անշուշտ։ Ինձ ծանօթ են միայն երկու էմիրի դրամներ»⁴²։

Բաղեշի խանը անվանապէս պաշտօնի էր հաստատուում սուլթանի կողմից և ազգութեամբ քուրդ պիտի լիներ։ Օգտվելով առիթից, Բ. Դուռը մանր խաներին գրգռում էր խոշորների դեմ, հարատև լարվածութիւն ստեղծում երկրում, միաժամանակ երկուսին խանութեան իրավունք տալով, կռվեցնում իրար հետ։ Կռվով, թե կաշառքով խան դարձողը սկսում էր հպատակներին կողոպուտը։ «Հասկանալի է, թէ որքան դառն, որքան դժոխային պիտի ըլլար իրա-

38 «Der Christliche Orient», 1904, նոյեմբեր, Քրդեր և հայեր հոդվածք, վերցված է 3. Շահպաղեանի Քիւրդո-Հայ պատմութիւն գրքից, 1911, Կ. Պոլս, էջ 87։

39 3. Շահպաղեան, նշված աշխատութիւնը, էջ 64, Ա. Աւագյան և Ա. Պատմական Հայաստանի ուսմանները, էջ 431։

40 Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 52 և հետևյալը։

41 X. Փ. Բ. Л и н ч, Армения, том 2, Турецкие провинции, 1910, стр. 191—193.

42 Կ. 3. Բասմաջյան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտութիւն, 1936, Վենետիկ, էջ 119։

կանոնները մի քրտական պետություն մէջ,—դրում է Արշակ Աւ-
պոյաճաճանը։—Վալրենուսի մէջ մնացած մի Ֆին ցեղ, որ մինչև
այժմ ալ (խոսքը 19-րդ դարի առաջին կեսի Շերեֆներին տոհմի մա-
սին է—Չ. Ղ.) չէ կրցեր գիր ու դպրութիւն ունեցող ազգաց շարքը
մանկ, որուն պաշտամունքը յալիշտակութիւնն ու կողոպտան է,
ունի իշխանութիւն, լայնարձակ երկրի մը տէրն է, անոր ճակատա-
գիրը տնօրինողը. կեղեքումները, հարստաշարութիւնները պէտք չէ
յիշատակել ալ, ... այնքան սովորական երեւոյթներ կը կազմէին:
Խանութիւնը կռուածադիկ մըն էր քուրտ իշխողներու մէջ: Թուրք
կառավարութեան ձեռնու չէր կարգ ու կանոն հաստատել Բաղէշի
մէջ և անիկա ամենայն հաճութեամբ թուլ կուտար, որ խանական
իշխանութեան թեկնածուները կրժեն զիրար, որքան կուզեն: Այդ նը-
պատակով անիկա խանութեան թուլթ կուտար ամեն մէկին, որ կը
կարողանար լաւ կաշառքներ բերել իրեն»⁴³:

Հաստատուելով դահի վրա, Բաղէշի քուրդ խանը այլևս ոչ ոքի
առջև հաշվետու չէր⁴⁴: Նրա ուժի ու հղորդւթյան մասին ժամանա-
կակիցները ակնածանքով են խոսում, վիպելով, թե խանը պատե-
րազմի դաշտ կարող էր հանել 20—25 հազար միայն ձիավոր,
«առանց հաշվելու մեծ թվով հետեալորք»: «Ան կը բնակէր բերդին
մէջ, ուր կարելի էր մտնել միայն երեք յաջորդական շաբթական կա-
մուրջներով»: Իր հարկաբաժինը գտնվում էր երեք սրահներից ամե-
նավերջինին և ամենափոքրին մէջ, ուր այցելուն, անկախ պաշտոնից
ու մեծությունից, կներկայանար հոտնկայս ունկնդրութեան: «Այս
պէլը ոչ Թուրքիոյ սուլթանը կը ճանչնար և ոչ ալ Պարսից շահը: Եր-
կուքն ալ հաւասարապէս դայն կը փաղաքշէին, քաղաքին ռազմա-
դիրական դիրքին պատճառով, որ կը դառնէր Հալէպի և Դարէժի
հաղորդակցութեանց գծին վրայ»⁴⁵:

Բաղէշի իշխանապետութեան մեջ օրենք սահմանողն ինքը
խանն էր, իր խիղճը, կնի ունիւր, քանի որ բաղմահազարանոց բա-
նակի տեր էր և ոչ ոքի առաջ պատասխանատու չէր: Նա փաստորեն
սուլթան էր իր տիրապետութեան սահմաններում, պետութիւն էր
պետութեան մէջ: Անվանապէս Բաղէշի խանին էր ենթարկվում Մուշն
իր Չուխուր գավառով, սակայն իրականում այն արդեն անկախա-

43 ՀԱՍՏ կուտուրայի միջխտրութեան դրականութեան և արվեստի թանգա-
րանի արխիւ, Ա. Աւպոյաճաճանի «Տպարդութեան արվեստը և հայր» ան-
տիպ աշխատութիւնը, էջ 82, տե՛ս նաև Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 1039:

44 Տե՛ս В. Никитин, Курды, 1964, Москва, стр. 247.

45 Կարօ Սառուհի, Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Պէլլուք, 1956, էջ
79—80:

ցել էր: Վերջինիս խանր չնչին հարկ էր տալիս Վանի փաշային և դրանով Լզրափակվում էր Տարոնի դաշտի հպատակությունը Օսմանյան վեհապետությանը:

Երկակի կառավարման տակ էր Վանի փաշայությունը Այստեղ նստած էր թուրք փաշան, միաժամանակ՝ քուրդ խանը: Թուրքական պետությունը անկարող էր ոչնչացնել քրդական խաներին, ուստի քաղաքում անդադրել էր Վան-Կուլեի բերդապահ զորքը, իր երկու հատվածներով՝ սաղ և սոլ, որոնք իրենց անունն ստացել էին աջ և ձախ թաղամասերում տեղակայվելուց: Այս էսպրալում փաշայի իշխանությունը ձևական էր և նա չէր կարող երկար կառավարել, և թե հաշվի չնստեր քուրդ խանի հետ, որի թիկունքում կանգնած էին մանր բեկերն իրենց ջոկատներով, ռազմատենչ ու արյունածարավ խոլամներով⁴⁶: «Բայց միշտ եռացող կաթնալ մըն էր Վանը,— գրում է Ա. Ալպոյաճյանը,— ուր ո՛չ կեանքի, ո՛չ ինչքի և ո՛չ ալ պատուի ապահովություն գոյություն ունէր: Հարուստները կը կոշտատուէին շարունակ և երբէք իրենց կեանքը ապահով չէր»⁴⁷:

Վան-Կուլեի զորամասը, շնորհիվ զենքի ուժի ու հղորդության, մեծ առանձնաշնորհումներ էր ստացել: «Օսմանեան տիրապետութիւնը սկիզբները, — գրում է Երամյանը, — շատ անհաստատ է եղեր, ուստի և Օսմանցիք տեղական ուժեր կը կազմակերպէին՝ Վանը ու Քիրահստանը (հարաւային գաւառները մինչև Մոսուլ) Պարսից յարձակումներուն դէմ պաշտպանելու համար: Այդ ուժերուն կը հրամայէին Վանգուլի ըսուած հայ և մասամբ քիւրտ երեւելիներ և իբրեւ աւատառու գերիշխան պետութեան:

Կը պատմուի թէ վանգուլիներէն ոմանք երբեմն իրենց սեփական ուժերու վրայ յենած՝ կըմբոստանային Վանի կուսակալին դէմ՝ զայն պաշտօնանկ ընելու և նոյնիսկ կախել տալու աստիճան»⁴⁸:

Գնալով վան-կուլեր էին դառնում գերազանցուպէս քրդերը, սակայն հայ երեւելիներն էլ քիչ չէին մինչև «Թանդիմթը», որոնք մասնակցում էին քաղաքի, նույնիսկ գավառի կառավարման գործին և յուրովի տոն էին տալիս աղգային-եկեղեցական խնդիրների լուծմանը: «Թանդիմթէն առաջ, — շարունակում է Երամյանը, — քաղաքի (Վան — Հ. Ղ.) աղգային գործերը կը վարէին հօճա կամ

46 Ա. Ալպոյաճյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 449—450:

47 Նույն տեղում, էջ 451:

48 Համբարձում Երամյան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատոր Ա, Աղեկ. անդրիս, 1929, էջ 18—19:

չօրպանի ըստած Լրեկինները, որոնց մէջէն, 12 հոգի ընտրովի՝ հոգաւորացի տիտղոսով կը կազմէին ազգային իշխանութիւնը՝ առաջնորդի մը նախագահութեան տակ: Ասոնք գաւառի ամիրաքներն էին և կը կոչուէին նաև օնիֆլեք, որոնք Լրեկմն նահանգի շատ մը բնակչութիւն վրայ ևս կը տարածէին իրենց իշխանութիւնը: Իւրաքանչիւր վանքի վանահայրը, նոյնիսկ Աղթամարի կաթողիկոսը, կընտրուէր միաբանութեան ու մէն մի զիւրի մէլիքներուն քուէով և կը վարէր թեմին գործերը՝ թեմական ժողովի հանդէպ պատասխանատւութեան պարտականութեան տակ: Պոլսոյ պատրիարքութիւնը ի վիճակի չէր ուղղակի հսկելու գաւառի գործերուն վրայ, ինքն իսկ խաղալիք դարձած ըլլալով՝ ամիրաներու քմահաճոյքին՝ մինչև ազգային սահմանադրութեան հաստատումը»⁴⁹: Ուրեմն Վանը հիմնականում կառավարում էին քրդերը, ինչպէս նաև որոշ թլուղ հայ Լրեկիններ⁵⁰:

Խոշարի գաւառը կամ Մանմուղի Իշխանութիւնը ևս քրդերի ձեռքն էր: 18-րդ դարի Լրեկոքը կեսին այնտեղ տիրում էր Չապան կոչված բնակչի տոհմը, որոնք մերթ Եւրթ իրենց վրա կրելով Վանի կուսակալի հարկածները, միշտ անրնկճելի էին մնում, քաշվում Մահմուդի անառիկ բերդը և ապա կրկին տիրում դաժառին:

Անվանապէս Վանի փաշայութեան մեջ մտնող Զուլամեկի կամ Հեքյարիի (Աղբակ) գաւառը հայերի հետ միասին բնակեցված էր քրդերով ու ռաղմատենչ ասորիներով: Այն վաղուց ի վնր կիսանկախ կամ դրեթե անկախ իշխանութիւն էր և իր իրավունքները պաշտպանել էր նաև այս ժամանակաշրջանում: Վանի Թումուր փաշան 1776 և 1779 թթ. փորձեց նվաճել Հեքյարին, սակայն ավարտութեամբ բաւարարվելով, մեծ զոհարի կաշառք վերցնելով վերագարձով, չկայնելով նրա ինքնավարութեանը⁵¹: Ռաղմատենչ ասորիներն ու քուրդ Ֆեռլապները դարեր շարունակ, ոչ միայն կարողացել են զիմակայել Թուրքիայի ենթարկողական փորձերին, ջարդել են կառավարական զորաշողիատները, պահպանել իրենց իրավունքները, այլև զուրս են եկել գաւառի սահմաններից և դերիշխանութիւն հաստատել Շատախի վրա⁵²:

49 Հ ա մ ր ա ձ ու մ Ե Ր ա մ Լ ա ն, նշված աշխատութիւնը, էջ 28:

50 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 9027 (հավաքել է Ղևոնդ փրզալեմյանը), Բերթ 45—47:

51 «Դիւան հայոց պատմութեան», հատոր Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 120, 131, 139:

52 «Դիւան հայոց պատմութեան», հատոր Ժ, էջ 144—145: Տե՛ս նաև «Պատմական Հայաստանի սահմանները», էջ 454:

Քրդա-հայատակ ընդարձակ ու հզոր իշխանապետություններ կային նաև հարավային Հայաստանում: Դրանց մեջ ամենաուժեղը Զեզիրեն էր, Դիարբեքիլի էյալեթի մեջ մանող մի հյուքյումեթ. «... սեփհական հին ցեղի ինչ քրդաց, ուստի է պէյ ինքնազուլա և զօրաւոր,—գրում է Ղ. Խնճիճյանը,—ունի ընդ իրև գիւղօրէս բաղամա, այլև վիճակս ինչ, որոց բնակիչք ըստ մեծի մասին են քուրդք, չորոց կարէ հանել ասեն զօրս մինչև 70 հաւար»⁵³, Զեզիրեն կառավարում էին Բեղերխանների տոհմի ներկայացուցիչները, որոնք փաստորեն իրենց հպատակութեան ասկ էին դրել քրդա-հայատակ ու քրդաբնակ շրջանների մեծ մասը:

Բոհտանի անառիկ բերդի մեջ նստած, քրդերից ու հայերից կազմված մեծաքանակ զինվորներ ունեցող, ռազմատենչ ու հռչակավոր Բեղեր-խան բեյը դարձել էր մի այնպիսի հզոր ու դաժան ֆեոդալ, որը պետութեան հետ բնով հարաբերությունների մեջ չէր մտնում և մտադրություն ուներ համահավաքել քրդաբնակ շրջանները, ստեղծել ֆեոդալական անկախ Քյուրդիստան⁵⁴, «Թուրքահայաստանի երեք մեծ նահանգներուն՝ Վասպուրականի, Բաղէշի և Տիւրանականքի մէջ,—գրում է Լևոն Ճերաշյանը,— Օսմ. Կառավարութեան ազդեցութիւնը տկար եղած է միշտ, և իրական տիրողները եղած են քիւրա ցեղապետեր, պէկեր, շէյխեր և տերեւոյեյիներ, որոնք յիշեալ նահանգներուս զանազան գաւառներուն մէջ տեսակ մը կէս-անկախ իշխանութիւններ հաստատած էին, և ունէին իրենց բերդերը, թաքտոոցները, զօրք և ձիաւոր պատերազմիկները, որոնց մէջ հայեր ալ կային»:

Այդ բռնաւորներէն երկու կարևոր դէմքեր, Պէտրխան պէկ և Խան Մահմուտ, որոնք կիշխէին Վասպուրականի հարուստ արևելեան կողմի, Պոհտան և Ճըզիրէ գաւառներուն, ծրագրեցին դրանւ Վասպուրականին՝ նահանգը, Տարօնն ու Պիթլիսը և կազմել անկախ Քիւրտիստան մը»⁵⁵:

1830-ականներին Բեղեր-խանը իր գերիշխանութեան տակ էր դրել Վանից մինչև Բաղեշ ընկած քրդական մասն ու խոշոր իշխաններին և ջանում էր ընկճել ասորական ըմբոստ համայնքը, կողոպտել, թալանել կամ ոչնչացնել բոլոր նրանց, ովքեր անտարբերութեամբ էին նայում ապստամբների հաջողություններին:

⁵³ «Աշխարհադրութիւն շարից մասանց աշխարհի», հատոր Ա, էջ 349:

⁵⁴ Բ տ ու ն ա կ Պ է յ ի Ֆ էր ու հ ի ա ն, էջ 62—63:

⁵⁵ Լ է ո ն Ճ էր ա հ ն, Ժամանակակից ընդհանուր պատմութիւն հայոց, հատոր Ա, 1933, Մարտէլ, էջ 152—153:

Քուրդ բեկն «իր երկիրը» կառավարում էր ինքնազուտիս, իբրև ռազմա-ֆեոդալական բռնապետ։ Նրա թվաշատ բանակը պահվում էր հայ և քուրդ աշխատավորության հաշվին։ Բեղեր-խանը սղջ հարավային Հայաստանը վերածել էր արշան ծովի, պատճառ դարձել գյուղատնտեսության ու արհեստագործության քայքայմանը։ Քարավանային առևտուրը դադարել էր։ Երբեմնի շահաստանները վերածվել էին գյուղաքաղաքների կամ նույնիսկ գյուղերի։

Բեղեր-խանի սահմանած վարչա-կառավարչական ձևը, հարկա-պահանջության չափերն ու զանձման եղանակները, հպատակ աշխատողների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքն ավելի վտտթար էին ու սոսկալի, քան թուրքական պետությանն ու նրա պաշտոնյաներինը։ Այդ էր հիմնական պատճառը, որ պետականությունից զրկված հայ աղղարնակությունը, ինչպես նաև ասորիները՝ շարիքներից փոքրագույնն ընտրելով, զերադասում էին սուլթանների հպատակությունը, քան Բեղեր-խանի անսահմանափակ բռնապետությունը⁵⁶։

Քրդահպատակ իշխանություններ էին նաև Դերսիմը, Չարսան-ջակը, Խարբերդի Շիրո ու Աղճաատղ գավառները, Բալուն։ Քրդական սուլն իր ծանրությամբ իջնում էր քրիստոնյաների գլխին, լինել հարուստ, թե աղքատ, քայքայում նրա տնտեսությունը, մղում արտագաղթի, նոսրացնում աղղարնակությունը։ Հեռանում էր հայը, նրա տեղը լցվում էին քուրդը և թուրքը, զբաղեցնում բնակարանը, տիրանում հողերին։ Մի խոսքով, թեկուզ վարչա-կառավարչական իմաստով քրդահպատակ շրջաններում հայերի վիճակն ավելի ողբերգական էր, քան թուրքահպատակ նահանգներում։

Իշխանապետական կառավարման ձևը միայն հարավային Հայաստանին չէ, որ հատուկ էր։ Իշխանապետություններ, անկախ ու կիսանկախ, փոքր ու մեծ «սերություններ» կային նաև Կիլիկիայում, հատկապես նրա լեռնազավառներում։ Այդ իշխանապետների մեջ ամենահզուրները Կոզաճյաններն էին, որոնց կառավարումը սկըղընավորվում էր 1640 և եղերվում 1865 թվականով⁵⁷։

⁵⁶ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձևագիր 9424, թերթ 140—143։ Այս ձևագիրը պրել է վանեցի Քուրդ վարժապետը և հիմնականում նվիրված է Վասպուրականի անցքերի (1800—1850 թթ.) նկարագրությանը, քուրդ բեկերի կատարած վայրագությունների քաղաքացւմանը։

⁵⁷ Այս մասին Նյութերը հավաքել է Յ. Պ. Պօղոսյանը, հրատարակել «Հաղթանի ընդհանուր պատմությունը» փաստալից իր աշխատության մեջ, որը օղղագործում ենը սույն հատվածը շարաղրելիս։

Հայտնի է, որ մինչև 1375 թվականը, այսինքն՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումը, Սիսը կառավարեցին արաբ կուսակալները, իսկ 1378 թ. ինչպես այս գավառը, այնպես էլ Ադոնան անցավ Ռամադան Օղլուների ձեռքը։ Սրանց երկրակալությունը տևեց մինչև 1467 թվականը⁵⁸։ Նույն տարում թուրքմեն ցեղապետ Ջուկաղեբյան Շահսուվար առաջինը տիրապետեց Մարաշից մինչև Սիս, Մալաթիայից մինչև Միջերկրական ծովը, այդ թվում ամբողջ Լեոնային Կիլիկիան՝ Բարձր բերդը, Կըզըլ-էէրը, Վահկան, Բանըզը, Քեոթյուն և Հաճընը։ Նրա տիրապետությունը առական շեղավ։ Եգիպտացիները հարձակվեցին Շահսուվարի վրա, ջարդեցին վերջինիս բանակները, գերեվարեցին բանակապետին և սուլթան Փալիթբեյի հրահանգով եգիպտոսի մեջ կախաղան հանեցին։

Եգիպտական հաղթանակից երկուր շէր անցել, երբ սուլթան Բալադիտ Բ-ն առաջնորդելով թուրքական բանակամասերը, մտավ Կիլիկիա, Եգիպտացիներին դուրս վճռեց այնտեղից և Ջուկաղեբյան Ալաուդդեմլեին նշանակելով օսմանյան իշխանության փոխանորդ, Երկրի ժառանգական կառավարման իրավունքը տվեց նրան՝ պահանջելով միայն հարկեր։

Կարճ ժամանակամիջոցում Ջուկաղեբյանները բավական հզորություն հասան, ստորիճանաբար հակվեցին ղեպյի Եգիպտական իշխանությունը, բռնեցին արարական կողմնորոշում և փորձեցին թուլանալ օսմանյան լուծը, չնայած որ այն դեռևս ձևական բնույթ ուներ։ Սուլթան Սելիմ Յավուզ առաջինը, նկատելով սրանց ձգտումները, մեծ սադրադամ Սինան փաշային դորբեր տալով ուղարկեց Կիլիկիա։ 1517 թ. Կոկիսոնի դաշտում եղած ահեղ ճակատամարտում Ալաուդդեմլեն պարտություն կրեց, գերեվարվեց ու գլխատվեց, իսկ Ջուկաղեբյանները զրկվեցին տիրակալական արտոնություններից և իրենց իրավունքները դիջեցին Բամադան ցեղերին։ Պարբերաբար զրկվելով Թուրքիայի տված արտոնություններից, սրանք օգտվեցին կայսրության թուլությունից, շարունակեցին տիրակալությունը Կիլիկիայում մինչև 1640 թվականը, այսինքն՝ Կողանյան կամ Կողան-օղլուների հզորանալը և Կիլիկիային տիրանալը։

Կողանյան ձորապետերի ծագման մասին եղած կարծիքները բաժանվում են երկու խմբի։ Մ. Սեմերճյանը հաղորդում է, թի 1640 թ. Այնթապից Հաճըն եկած երկու գնչու եղբայրները «Խըզան» էին կոչվում, որոնք օգտվելով հանճընցիների միջև եղած անհամա-

⁵⁸ «Հաճընի ընդհանուր պատմությունը», էջ 507—508։

ձայնակցութենէրից, հրաւիրւում են իրրե կառավարիչներ, հիմնադրւում Կողանյան տոհմը, իսկ հետագայում Տալրոսի լեռնապարք վերամկրտում Կողան-Դաղի⁵⁹: Նրան վերակրկնեցին Մամիկոն Վարժապետայանը⁶⁰, Գրիգոր Գալուստայանը: «Հաճընցի հայեր, ժամանակ մը, խնդրոյ մը համար,— գրում է Գալուստայանը,— սաստիկ կը պառակտին և կարելի չըլլար մէջերնին համաձայնութիւն մը գտնել, որովհետեւ ամէն մէկը կողմէր որ իր խօսքը առաջ երթայ: Խելացիներէն ոմանք այս շարիքին դարման տանելու համար գիւտ մը կընեն, և կը խորհին այս գնչուները իրենց պէտ ճանչնալ և ամէն խնդիր ասոնց դատաստանին յանձնել: «Ասոնք մոլեռանդ թուրքերուն պէս չեն. ուղած ատեննիս ալ կրնանք ասոնք մեր մէջէն վտարել» բնելով՝ ամէնն ալ կը հաւտնին և խղզանները իրենց իշխան կընդունին: Բայց քիչ ժամանակէն այդ երկու մաղագործները մէյմէկ բռնաւոր կը դառնան և կը նեղեն ու կը հարստահարեն զիրենք. լեռոյ Սիւննի մահմէտականութեան ալ հարելով՝ թուրքերու առջեւ ալ համարում կատանան: Ժամանակ մը ետքը կրտսեր եղբայրը Հաճրնէն ելլելով Սիս կերթայ, վրան լարելով կը նստի և տեղուոյն Հայոց, մանաւանդ վանքին վրայ, զը բռնանայ. այս ալ կը կոչուի Զատրքճը-օղլու»⁶¹: Գրիգոր Գուտալանը, ըփաւելով առասպելախառն այս տարբերակը, ավելացնում է, թէ սրանք սերված են Բամաղան Օղլուներից և ոչ գնչուներից⁶²:

Երկրորդ կարծիքը ավելի փաստալից հիմնավորումով քննում է Հ. Պ. Պողոսյանը, ջանում անկասկած դարձնել Գողան-Օղլուների աֆշարական ծագումը⁶³ և Պարսկաստանից գաղթած լինելը ոչ թե մեկ ընտանիքով, երկու մաղագործ եղբայրներով, այլ մի ամբողջ յեղախմբով: Ալիշանը գրում է, թե «Հզօրագոյն ի նախալիշակալիք են տոհմդ Աֆշարաց, եկեալք ի կողմանց Պարսից»⁶⁴: Հմուտ մխիթարչանի այս կարծիքը եւրոպական աղբյուրների օգնութեամբ ավելի հիմնավոր է դարձնում Ա. Ալպոյաճչյանը, բերում փաստեր, ապա ավելացնում: «1852—1859-ին Գողանեանց տոհմապետն էր Զա-

59 Զէյթունցի (Մ. Սեմերճյան), Զէյթունի անցեալէն և ներկայէն. ծանն Ա, էջ 139—141:

60 Մամիկոն Վարժապետեան, Յուշիք Զէյթունի, էջ 111—112:

61 Գ. Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զէյթուն, Նիւ Եորք, 1934, էջ 240:

62 Գրիգոր Գուտալեան, Տարբական աշխարհագրութիւն Կիլիկիոյ, 1922, էջ 51—52:

63 «Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը», էջ 513—514:

64 Հ. Ղեմազ վ. Մ. Ալիշան, Սիսուան, 1885, Վենետիկ, էջ 35:

աղբրճի Մեհնմմետ, որուն իբր ենթակայ ճորտեր իր եղբայրները կիշխէին զանազան տեղեր: Հաճըն կը գտնուէր տիրապետութեան տակ աֆշարներու, որոնց պետն էր Եուսուֆ, Պելենի կը տիրէր Էօմեր պէյ»⁶⁵:

Աղբուրների հաղորդած այլ փաստերն ավելի վավերական են դարձնում Կողան-Օղլուների ավշարական ծագումը, ցրում են նրանց իբրև իշխան հրապիրելու առասպելը և համոզիչ դարձնում, որ սրանք բռնութեամբ են տիրացել Կիլիկիայի լեռնագավառներին և հզորութեան հասել 18-րդ դարում և 19-րդ դարի առաջին կեսին: Մ. Օրմանյանը գրում է. 1737-ին «Սիսի վրայ բռնացողը Լիւանօղլուն էր, թուրք մը ըլլալով ինքը կրտսէ թէ Լևոն թագաւորին ցեղէն սերեալ եմ: Ասոր դէմ ելաւ Եուսուֆ Գօղանօղլու, անտոհմիկ մարդ մը, որ Տէվէլու դաւառի ցեղապետին այրին հետ ամուսնանալով, նախ այն տեղ կը զօրանայ, և վերջէն Լիւանօղլուն ալ հալածելով կիշխէ Բաղաբիւն և սահմանացն Սսոյ, և մինչև իսկ Տաւրոսի լեռնաշղթային այդ մասը յանուն իւր անուանէ Գօղանտաղի»⁶⁶: Ուրեմն 1758 թվականից Կողան-Օղլուները հաստատուիլ էին նոս Եսում:

18-րդ դարավերջին Կողան-Օղլուներն արդեն ունեին երկու կենտրոններ՝ մեկը Պելեն Բեռն էր, մյուսը Հաճընից երկու ժամ հեռավորութեան վրա տեղակայված Կյուրլեշեն թուրքաբնակ գյուղը: Ըստ որում Պելեն Բեռնից մինչև Սիս ձգվող երկիրը վերանվանուիլ էր Կողան Ղարրի, իսկ Հաճընը և շրջակա գյուղախումբը՝ Կողան Շարգի⁶⁷: 1852 թ. Վիկտոր Լանդոլուսի վկայութեամբ Հաճըն և Զեյթուն հայաբազմութեամբ կառավարուում էին Կողան-Օղլու ծորապետերի կողմից⁶⁸: Հաճընի մասին ականավոր ֆրանսիացու գրառումները ինչքան արժեքավոր են, այնքանով Զեյթունի վրա ավշար ցեղապետերի տիրապետութեան համաստիացումը անարժեք: Անհայտ չէ, որ Լանդոլուսն Զեյթունում չի եղել, ավելի ճիշտ, լեռնականները նրան չեն թողել մտնելու բերդաքաղաքը, ուստի և վերջինիս ցուցումը ականջալուր վկայութեան լինելով, հիմնադրուի է: Զեյթունը Կողանյաններին երբեք չի հպատակուիլ:

Այսպիսով, բացառաւ Զեյթունը և շրջակա մի շարք լեռնագավառներ, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին ևս Կիլիկիայի հայ-

65 Ա. Ալ օյ ա ճ ե ա ն, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Գահրէ, հատոր Ա, 1937, էջ 619, տե՛ս նաև էջ 862, 1018:

66 Մ. Օրմանյան, Աղբապատում, հատոր Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2998:

67 «Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը», էջ 516:

68 Նույն տեղում, տե՛ս նաև «Voyage dans la Cilicie et les montagnes de Taurus».

կախան գաղութների մեծ մասը դրված էին Կողան-Օղլուների ձորապետական իշխանության տակ և անվանապես էին միայն հպատակվում Աղանաչի ու Մարաշի կուսակալներին: Հայտնի է, որ Կողան Պարբիի հովտատեր Չաղըրճը Մուհամմետ աղան Վահկա բերդաբաղաբը և շրջակա գյուղերը կառավարում էր վահկացի հայ երեւելիների միջոցով, որոնք ընտրովի էին և կոչվում էին Բեհեհաներ. դրանցից էին Կոջա Քեհեհա, Կարապետ Քեհեհա, Պողոս Քեհեհա («Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը» գրքի հեղինակի պապն է), Ահմեթ Օղլու և այլոք⁶⁹:

Կողան Շարբիի ձորապետության մեջ էին մտնում Հաճըն քաղաքն ու նրա շրջակա գյուղերը: Միայն քաղաքը բաժանված էր հինգ թաղերի, որոնցից մեկը պատկանում էր Յուսուֆ աղային, մյուսը նրա տիկնոջը, իսկ մնացածը՝ երեք որդիներին: Այս թաղերն ունեին իրենց չորբաջիները, որոնք հարկը հավաքում էին և տալիս թաղապետին՝ Կողանյան ավագ ձորապետին կամ որդիներին:

18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարասկզբներին Կողան Շարբի երկիրը մտնում էր Հուրիպի կուսակալության Մարաշի սանջակի մեջ և պարտավոր էր տարեկան 25 հազար զուրուշ հարկ տալ Օսմանյան պետությանը: Սրանք ունեին վոյվոտա կոչված մի պաշտոնյա, որն հսկում էր գանձումների վրա և պատժում էր օրինալանցներին ու հանցագործներին: Նախիրը կրոնական պաշտոնյա էր, հսկում էր իսլամ և ալլադավան հպատակների իրավական, կալվածական, ժառանգական գործերին, դատավորի ֆունկցիա էր կատարում: Վոյվոտայի և նախիրի արձակած վճիռներն էլ վերաքննության ենթակա չէին: Միայն ձորապետն իրավունք ուներ վերանայել կամ հաստատել այն:

«Կողանյանների երկիրը» վարչականորեն փոփոխությունների ենթարկվեց 1820-ական թվականներից սկսած: 1819 թվականին սուլթան Մահմուդ II Յուզղատի կառավարիչ Չապան Օղլուին ուղարկեց Հալեպը և Աղանան վերանվաճելու, առաջինի տեր դարձած Հյուբել Օղլուին հպատակեցնելու: Թուրքական բանակը անցավ Հաճըն, համալրվեց բաշիբոզուկներով, Բուկլու Պելեն կալված տարածության վրա ճակատամարտ տալով՝ պարտվեց: Զարգվեց Չապան Օղլուի բանակը: «Թէեւ այս պատերազմին մէջ Գողանները կը յաջողին, սակայն վերջէն Չափան Օղլուէն եկած բազմաթիւ զօրաց ղէմ պատերազմիլը անխոհմտութիւն սկսելով Գողանի Ղարալին Եոզղատի Զորապետութեան կը հնազանդի, իսկ Գողանը Շարբիի

69 «Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը», էջ 518:

ձորապետն ալ պաշտօնադրուելով տեղը էմին Օղլու քսուած մէկը կը դրուի, որ Հաւանական է հայազգի Լիվանթի սերունդէն է, ինչպէս կը յիշատակուի Սբ. Աստուածածնի Աւետարանին մէջ»⁷⁰, Կարճ ժամանակ անց այս շրջանները կրկին անշատկեցին Յողդատից և կցվեցին Մարաշին, մնալով Կողան-Օղլու ձորապետերի իշխանութեան տակ:

19-րդ դարի տուային երեսնամյակին, օգտուելով Բաճաւթու Քուրքիայի ռազմա-քաղաքական անկումից, հունական ազատագրական շարժումների ուժեղացումից, եղիպոսի ապստամբութեանից, կաշարութեան Անատոլիական երկրահատվածի վրա նստած երկրատեր իշխանապետերի կենտրոնախույս ձգտումների առաջիկի հայտ գալուց, Կիլիկիայի մեծ մասին տիրացած Կողան-Օղլուները, ավելի քան երբեք, իրենց կապերը խզեցին Բ. Դուռն հետ և շարունակեցին կառավարվել ինքնագլուխ, շքնգունեցին պետական պաշտօնյաներին՝ մյուսելիմներին. գաղազեցին իրենց արարքների մեջ: «Այս բնապետները ժողովուրդէն ծանր տուրքեր գանձելէ յետոյ անով շէին գոհանար, այլ ծայրագոյն պահանջներով կը կեղեքէին ժողովուրդը: Սբ. Յակոբայ Վանքը յաջորդաբար կողոպտուեցաւ նախ Հաճի պէյի և յետոյ Նուսուֆ պէյի կողմէն, իսկ արիւշ անգամ մը սպանացին վանքը հրկիզել:

Ասկէ դատ անոնք հայերը կը նկատէին իբրեւ սարուկ և գերի և անոնք կը կոչէին կեափուր, և անոնց մորթած միսը շէին ուտել: Զէին ընդունելու նաև հայոց կողմէն տրուած վկայութիւնները մինչև անգամ պաշտօնական դատարաններուն մէջ: Հայուն լաւ զգեստ հագնիլը, և լաւ ձիու մը վրայ հեծնալը տնհաճոյ էր անոնց աչքին, և երբ հայ մը իշու մը և կամ ձիու մը վրայ հեծած թուրք գիւղ մը մօտենար, և կամ իսլամի մը հանդիպէր, պէտք էր անմիջապէս իր էջէն և կամ ձիէն վար իջնէր և հետիոտն քալէր, ապա թէ ոչ սաստիկ ծեծ կուտէր»⁷¹:

Հայ կանանց, աղջիկների պատիւը ամեն բոլի Լնթուկա էին ձորապետերի անարդանքին: Կիրակոս մեծագործ կաթողիկոսը թուրքալուրից (1822 թ.) Կողան-Օղլուի տված թույնից: Պատմագիրը իրավացիորեն դրում է. «Ահա Օսմանեան կառավարութեան տակ իսկ երկար տարիներ այսպիսի բռնաւոր անարարութեան, ձորապետներու, փաշաներու, պէյներու, աղաներու հետ գործ կունենար Մարաշը ու նոյն բռնութիւններու տակ կը հեծէին Մարաշի շրջա-

70 «Հաճնի ընդհանուր պատմութիւնը», էջ 519:

71 Նույն աեղում, էջ 521:

կանները. Իշ-նա՛իլէ, Անտրըրն, Կէպէն. Կէօքսիւն, Ալպիսթան, Եար-
փուղ և այլն»⁷²:

Անիշխանութեան ուժեղացումը, օրինակացութեան «օրինակա-
նացումը», սովազակախմբերի սանձարձակ գործունեությունը պատ-
ճառ էին դառնում առևտրի, ինչպէս նաև արհեստագործության ու
էլեղականության քայքայմանը՝ այս երկրահատվածում: «Ճամ-
բարները և երթիկությունը այնքան անապահով էր, որ ամէն
կողմ կը վիստային դողեր ու աւազակներ, և յաճախ մարդասպա-
նություններ տեղի կունենային երբ հաճընցիները կը ճամբորդէին
քաղաքէ քաղաք առևտուրի համար, և թէ հաճընցիներուն կողմէ Ձո-
րապետներուն եղած զանգատները անտես կը թողուէին»⁷³:

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում և Հայկական Կիլիկիա-
յում մոլեղնորին գործում էին ֆեոդալական, կիսանկախ իշխանա-
պետներ՝ քուրդ, ավշար ու թուրքմեն ցեղապետերը, որոնց սան-
ձարձակությունը նաեւ էր իր գազաթնակետին:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԻՍԱՆԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանը նվաճող օսմանյան հորդաները, սրարշավ առաջ-
բեմացի պահին ասպատակելով ու հպատակեցնելով դաշտային
երկրահատվածները, դարեր շարունակ բարձրանալ չկարողացան
բազմաթիվ լեռնագավառներ, ծնկի բերել ազատատենչ հալ հա-
մայնքներին: Իբրև օաղիմներ լայնատարած անապատներում, հար-
յուրամակներ շարունակ իրենց կիսանկախ, հաճախ և անկախ գո-
յությունը պաշտպանեցին հայկական մի շարք իշխանապետու-
թյուններ: Սրանց հպատակությունը սուլթաններին կամ թուրք փա-
շային ստակ ձեական էր:

Արևմտյան Հայաստանում հարատևող ազատ համայնքներից
ամենաուժեղը, ինչպէս նաև անկախությանը երկարակյացը Սա-
ւունն էր, նրա լեռնային հատվածը: Տակավին 1459—1460 թթ. Կա-
լիքստոս պապի հետ հակաթուրքական պայքարին մասնակցելու
միտումով բանակցությունների մեջ էին մտնում Խուլթի և Սասունի
ժողովրդապետությունները, ուսկից իբրև բանագնացներ եվրոպա
էին մեկնում Հեթումը և Ռուբենը⁷⁴:

72 «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջէյթուն», էջ 241—242:

73 «Հաճընի ընդհանուր պատմությունը», էջ 521:

74 Ա շ ո տ Շ ո վ հ ա ն ի ս յ ա ն, Գրվազներ հայ ազատագրական մտքի պատ-
մության, 1959, Երևան, գիրք երկրորդ, էջ 9—10, համեմատ. Վ. Տ ա մ ո շ ե կ,
Ոստան, 1894, էջ 44:

1500 թ. արված մի զուշակության մեջ տալում է, թե թուրքմեն ցեղերի տիրապետության շրջանում Հայաստանը կառարարյալ անտեսական բայքայման հասավ. «... և ոչ ուրեք մնասցէ մարդ ի վերայ երկրի, բայց միայն ի ձորն Մանաճաղոյ և ի լեւինս Սաւնոյ և ի մայրիս Արցխոյ»⁷⁵: Այստեղ ակնարկվող Մանանդի և Սասունի շրջանները մտնում էին «Խուլթի և Սասունի հանրապետությունների» մեջ, որոնք իրենց անկախությունը պահպանում էին մոնղոլ իսխանների տիրապետության շրջանում:

Վրա հասավ թուրքական տիրապետությունը: Պարսկաստանին դիմադրավելու գործում բուրդ բեկերի և հայ իշխանների ուժերն օգտագործելիս սուլթան Սելիմ Յալուզը (1512—1520) Չալդրանի ճակատամարտում (1514 թ.) սրանց օղնությամբ տարած հաղթանակից հետո ճանաչեց մի քանի ինքնավար իշխանապետությունների կիսանկախությունը՝ բուրդ բեկերի և հայ մելիքների գլխավորությամբ: Վարչական առումով, թեև նորաստեղծ իշխանապետությունները ձևականորեն մտնում էին այս կամ այն էյալեթի մեջ. սակայն իրականում անկախ էին: Կազմակերպվեց Դիարբեքիրի էյալեթը: Վարչամիավորն բնագրկող 19-ը գավառներից 8-ը «ավատառուներու արված էր»: Կիսանկախ իշխանությունների մեջն էին Հասդուն՝ Խարաղանն ու Սասունը, որոնց մասին տալում է, թե «Այս կողմերը սուլթանի ձոխութեան մէջ չէր. ոչ հարկ կը վճարէր և ոչ զինուոր կը տրուէր»⁷⁶:

Սասունը ձևականորեն կցվում էր Բիթլիսի քրդական հզոր իշխանությանը: Դիարբեքիրի Ավդալ ամիրան, չունալով իր իրավունքը ճանաչեցնել տալ հայ լեռնականներին, 1605 թ. արշավում է Սասունի վրա, ձգտում վերացնել զավառի ներքին ինքնավարությունը. այն դնել հարկի տակ: Թուրքական ու քրդական բաղձամարդ բանակը, դիակույտեր թողնելով զավառի լեռնապարիսպների տակ, դժառառ կռիվներից հուսակտուր նահանջում է և ոչ միայն հրաժարվում իր մտադրությունից, այլև ճանաչում Սասունի իրավունքները:

1605 թ. (1013 հիսան 5) գրված հրովարտական Ավդալ-բեկ ամիրան պատվիրում էր. «...ներկա և ապագա լինելի իշխաններին, աղաներին, թոռուններին, քաջ քրդերին և մանավանդ իմ սերքնդին, որ այսուհետև իբրև արև անմերձենալի նկատելով, յուրաքանչյուր անհատ, որ կրում է իսլամ անունը կամ ճանաչում առաժծ

75 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Լեռնագիր 6146, Թերթ 7ա:

76 «Հանդէս ամսօրեայ», 1896, հոկտեմբեր, էջ 301:

ապօրոյթութունը, Գարով-Արտցի հայ իշխան քաջազուն Հովոյի որդի։ Ին իշխանազուն Գորգե ամիրայից, որդիներէից և թե յուր բոլոր հպատակներից ալժմ և հավիտյան հարկ չպահանջեն, ամեն տուրքերից ազատագրելովս...։ Ի պատիվ Հովոյան տոհմի իշխանական բնտիր արչան, Գորգե ամիրայի անպարտելի քաջութեան և անվախ քեզի...»⁷⁷։ Սասունի լեռնականների խիզախութեամբ զենքի ուժով, պատերազմի դաշտում նվաճած անկախութեան անդրանիկ հրովարտակն էր այս։

Սասունը հետագա երկուհարյուրամյակում էլ կանգուն ու հպարտ մնաց իր լեռների պես։ Լեռնազավառը հպատակեցնելու միտումով թուրքական, քրդական արյունածարավ հորդանների արած անհամար փորձերը անհաջողութեան մատնվեցին։ 1806 թ. Ղ. Ինճիճյանը գրում է, թե Սասունի «Բնակիչք որոնք քուրդք և հայք, բոց երկոքին ևս զմի և զնոյն աղատութիւն ունին, արք յաղթանդամք և քաջասիրտք, երևելիք ի կորովութիւնս մարմնոյ, ահեղք ի պատերազմի. որոց միայն ստուարաթիւ հերաց՝ մանաւանդ ոմանց ի նոցանէ ահացուցանէ զտեսողսն, որք ի սկզբանէ անտի միշտ եղեն ինքնազուխ, ոչ ոմեք ծառայելով. և ոչ որ ի փաշայից կամ ի պէյից կարող դուռ դոսա նուաճել, սակս զօրութենէ ուժոյ սոցա, և սակս ամուր վայրացն, յորս ապաստանեալ ոչ ոմեք թողուն ճուռս առնել։ Ունին իրեանց մասնաւոր պէյ ինքնազուխ»⁷⁸։

Սասունի անկախութեան երկարատև պահպանման գրավականներէից էր և այն, որ տեղի հայ ու քուրդ ազգաբնակչութիւնը բարեկամական հարաբերութիւններու մեջ էին, ընդհանուր անվամբ կոչվում էին սասունցի. ամիգաւոն (հորեղբորորդի)։ «Շատ առաջներ, այս շրջանի հայերն ու քիւրդերը միութիւն կազմելով միշտ կռուր են թուրք բռնապետական ռէժիմին դէմ ու մնացոր են կիսանկախ՝ դաշտայիններու նման շենթարկուելով թուրք իշխանութեան»⁷⁹։

Ինքնուրույն համայնքի իր իրավունքները պահպանելով, Սասունը 1800—1830 թթ. կառավարվում էր ռազմական դեմոկրատիայի սկզբունքներով։ Քուրդ բեկը կամ հայ իշխանը, նրանց հետ կառավարող ընտրովի ավագանին, տնօրինում էին երկրամասի գործերը, պատերազմի պահին մեկ մարդու նման ժողովրդին հանում մարտադաշտ։ Կովում էին սղամարդիկ, կանայք, նույնիսկ անչափահասները։ Զինադադարի կնքման, հարկերի վճարման, օտարների

⁷⁷ «Մուրճ», 1894, № 11—12, էջ 1652։

⁷⁸ Ղ. Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 200։

⁷⁹ Յ. Շ ա հ պ ա զ ե ա ն, Քիւրդո-Հայ պատմութիւն, էջ 107—108։

հեա փոխարարերությունների մեջ մտնելու պահին՝ խորհրդակցում էր ավագանին, բոլոր համայնապետերի մասնակցությամբ միայն վճիռներ կաշայցնում։ Թուրքական ոչ մի կառավարիչ, հարկահան տակավին ոտք չէր կոխել երկրահամայն, նույնիսկ դարի երկրորդ կեսին։ «Օսմանցոյ տերութեան մէջ Սասունցիք եւ ունին Փոքր-Ասիայումը մէկ անկախ ազատութիւն, բայց նոյնպէս անյայտ են մեղ և Եւրոպային, ինչպէս որ անյայտ էին Զէյթունցիք,—գրում է Գարրիէլ Պատկանյանը 1863 թվականին։—Ո՞վ գիտե՞ թե նոցա մէջ էլ ի՞նչ պատմութիւններ և ի՞նչ աւանդութիւններ կան. ի՞նչ է նոցա այսքան ժամանակ դիմանալու յաջողութիւնը. կամ ինչպէս է նոցա կառավարութիւնը։ Ժամանակը իւր ոսկի բանալիով իհարկե կը բանայ մէկ օր մեր հայրենակցաց առջև այս պատմութեան դոները, և հայերը կիմանան՝ որ Մայր Հայաստանը դեռ պահած ունի իրա՞ծոցի մէջ իւր որդոցմէն մէկ քանի հազար հոգիք, որ տակաւին պահում են իրանց նախնեաց ազատութեան հոգին»⁸⁰։ Այստեղ խոսքը Զէյթունի ու հատկապէս Սասունի մասին էր, որոնցից մեկն արդէն հերոսաբար ջարդել էր Ազիզ փաշայի հրոսակներին, իսկ մյուսը Բաաման գետի վրա ընկած կամուրջի շրջակայքում 1864 թվին ճակատամարտ տալով սուլթանական բանակին, սկզբում հաղթեց, բայց հետո գերազանց ուժերի ծնշման տակ տեղի տվեց, նահանջեց և «... այդ թուականէն սկսած առաջին անգամ ըլլալով, թրքական կառավարական կազմը մտաւ Սասուն»⁸¹։ Ուրեմն, մինչև 1864 թվականը Սասունը անկախ իշխանապետություն էր։

Դիտրեբերի էյալեթում Սասունից բացի հայկական ազաւ համայնքներ էին մնում Սավուրը և Իսյանը։ Իսյան բառացի նշանակում է ասլաամբություն, որը և բնորոշում է դավառի ազգաբնակչության իրավական գրությունը⁸²։ Իսյանի կազմում մտնող գյուղերում բնակվում էին քրդեր ու քրդախոս հայեր։ Նրանք լավ հրաձիգներ էին, հինգ տարեկանից սկսած իրենց երեխաներին նշանախեցի վրա անվրեպ նշանառություն էին ստիճրեցնում։ Հաղթանազամ, պատերազմասեր իսյանցին կռվի մեջ հաճույք էր զգում։

Իսյանցին ճարպիկ էր, հնարամիտ, խիղախ և օգտվելով իր այս հատկանիշներից միշտ էլ հաղթանակում էր և շուրջը փռում էր զոհների դիակներ։ Պատերազմի փողը հնչեցնելիս, մարտունակ ազգաբնակչությունն իր ունեցվածքը թաքցնում էր զաղտնասներում, կա-

⁸⁰ [Գարրիէլ Պատկանյան], Հայոց սուրբ պատմութիւնը, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1863, էջ 268։

⁸¹ «Արմենիա», 1952, մարտի 6-ը։

⁸² Լևոն, Հայոց պատմություն, հատոր 3-րդ, էջ 150։

նանց ու երեսաներին տեղավորում լավ ամրացված, պարսպապատ տվաններում, իսկ ինքը շարժվում գեպի լեռնանցքներն ու կիրճերը, զիմադրելու արշավող հակառակորդին:

Հրացանաձգության պահին, թաքստոցներից կանայք ու երեսաները ուրախության ճիչեր էին արձակում, ռազմերդեր երգում: «Այնքան սիրելի էր նրանց համար պատերազմը, որ թշնամիների գալստյան լուրը տվեաիս էին համարում»⁸³:

Դիարբերիկի փաշան 1500 զորքով 1782 թվականին արշավեց գավառի վրա, սակայն 500 զինվոր կորցնելով, ունայնաձևոն վերադարձավ: 1785 թվականին Իսլան շարժվող թուրքական բանակը գավառացիներից վախեցած, ճանապարհից ետ դարձավ: Թուրքերը 1789 թ. սպանեցին գավառապետին: Հորն հաջորդեց որդին: Նա շարունակեց պաշտպանել Իսլանի անկախությունը՝ մինչև Ռեշիդ փաշայի Անատոլիական արշավանքը՝ 1834 թվականը:

Արևմտյան Հայաստանի հայկական անկախ մյուս համայնքների վերաբերյալ եղած փաստերը սակավ են, բայց և այնպես վավերական: Շատախի անկախության, Մոկսի գրության մասին Ղ. Ինճիճյանը 1806 թ. վկայում է, թե այսպեղ «...նստի մէլի՛ք յազգէս հալոյց. և ի գործ անէ՛ գամե՛նայն իշխանութիւն և զղատաւաւ կան պաշտօն. զի ոչ քողում Բուրդ պէլից նստիլ աստէն, որպէս և ի Մոկս»⁸⁴: Սալուր գավառի «... ինքնագլուխ և անկախ բնակիչք նորա, ըստ մեծի մասին յազգէս հայոց, որք են արք հօրք և սաստիկ պատերազմօղք, իսկ ի բրգաց սակաւք»⁸⁵:

Մուշի շրջանի մեջ մանող ճապաղալուրի գավառի հայերը, «անվանի իրենց բաջությամբ», 18-րդ դարի երկրորդ կեսին, ղենքի ու ժով անկախություն էին վերանվաճել: Քրդական զերիշխանության ծանր հարվածներից խուսափելով, ճապաղալուրցիները հետագայում ստիպված էին զիջումներ անել, խանին որոշ հարկեր տալ, սակայն պաշտպանել իրենց անկախությունը և «զինեալ խաղաղութեան մէջ ապրիլ»⁸⁶:

Գրեթե կիսանկախ վիճակումն էր Խնուս գավառը: Այն անվանապես մտնում էր Բայազետի փաշայության մեջ և ուներ հայկական

⁸³ Նույն տեղում, տե՛ս նաև Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 161—163, 234—235, «Պատմական Հայաստանի սահմանները», էջ 85, 435—436:

⁸⁴ «Աշխարհագրութիւն», մասն Ա, էջ 163, տե՛ս նաև Թ. Խ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, 1960, Երևան, էջ 371:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 230:

⁸⁶ Լ. և Կ. Ս. Ճեմեան, Հայոց պատմութիւն, 1936, Գահիրէ, զիրք Գ, էջ 37:

տասնյակ գյուղեր, ստվար բնակչություն: Կենտրոնը Բյուրակնյան լեռների արևելյան ստորոտում, լեռնաձորակի մեջ փոված բերդաքաղաքն էր՝ 4—5 հազար բնակիչներով: Խնուսի մասին Պ. Ա. Ժոբերը 1805 թ. ասում է. «... սակայն Հայաստանի այս մասում, կառավարության իշխանությունը համարյա թե չնչին է: Գյուղացիք պինված են և պատրաստ կավելու քուրդերի հարձակումների դեմ, որոնց հետ հաճախակի կոխվներ են մղում և շեն վախենում ո՛չ սպառնալիքից, ո՛չ նախատինքից և ո՛չ էլ մահից»⁸⁷:

Էրզրումի փաշայության մեջ էին մտնում Տումիկ և Մանազկերտ գավառները, ուր սպրում էին քրդացած, ինչպես նաև լուսավորչական կրոնը պահպանող բրիտանյա հայեր և շխխհասանցի քրդեր: Երկիրը չափազանց հարուստ էր, հողը՝ բերրի, պաղատու ալյուրներով ու ծառաստաններով զարդարված: Բնակիչներն արտադրում էին այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր իրենց: Դրաշխարհի հետ նրանք քիչ էին առնչվում, քանի որ «...գրեթե ոչինչ իրենց կարօտին յարտաքուստ»⁸⁸ և «... ապա յաւելցուք զՏումիկ և զՄալազկերտ, որք են անկախ ի փաշայէն Էրզրումայ»⁸⁹:

Անկախ, կիսանկախ համայնքներ, Թուրքիայի գերիշխանությունը չճանաչող մի շարք գավառներ էին մնացել լեռնային Կիլիկիայում, հատկապես Տավրոսի լեռնակրճքին, Ադանայի, Հալեպի փաշայություններում, Մարաշի սանջակում: Դրանց մեջ ամենաուժեղը մերթ ժայթքող, մերթ մարող հրալիւան նմանվող Ուլնիան էր, Զեյթունը, որն հետադաշում եղավ հույսն ու պարծանքը, ներշնչումի աղբյուրը՝ ստրկության շղթաների տակ հեծող հայ ժողովրդի:

Զեյթուն գյուղաքաղաքը գտնվում էր արևելյան Երկայնության 36°53' և հյուսիսային լայնության 37°54' աստիճանների միջև, Մարաշ քաղաքից 38 կմ հյուսիս-արևմուտք, Զիհան գետից 13 կմ արևմուտք, լեռներով շրջապատված մի վայրում⁹⁰: Տավրոս և Սև լեռների իրար խաչաձևած լեռնային միջավայրում, Շուղի և Զոր գետակների միացման տեղը, երկուսի միջև բարձրացող շեղ կողի վրա հիմնվել էր քաղաքը տակավին 1375—1409 թվականին՝ Զուլկադիրների իշխանության շրջանում:

Բագրատունյաց, ապա Կիլիկիայի կործանված հայկական թագավորության աշխարհասփյուռ բեկորները այստեղ խաբիսի գցե-

87 Հ ո վ հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Ուղեգրություններ, հատոր 2, ԺԺ դար, էջ 208:

88 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ ե ա ն, էջ 111:

89 Նույն տեղում, էջ 65:

90 Մեջմիածին», 1963, № 6, էջ 33:

ցին մահակական հարգանքի հարվածների տակ, աստիճանաբար համախմբվեցին, կազմեցին աղաատենչ համայնք և ապրեցին անկախ գրությամբ:

Օսմանյան կայսրութիւնը 17-րդ դարում փորձեց նվաճել Զեյթունը, սակայն չկարողացաւ: Թուլլերի հանգեպ անգլիքում, հզորների առաջ բնկրկող Մուրադ 4-րդ սուլթանը, ջալալիների հարվածներից քայքայվող կայսրութիւնը նոր վտանգի տակ շղնհելու զգուշավարությամբ, ստիպված էր սիրաշահել արծվաբնի բնակիչներին, արտոնութիւններ տալ նրանց՝ «պուխը նոր աղետի շենթարկելու մըստվախությամբ»: 1036 թ. շեվալ ամսի 29-ին, այսինքն, 1626—27 թ. և ոչ 1618 թ., ինչպես կարծվել է մինչև օրս, Մուրադ 4-րդը Զեյթունի կիսանկախության ֆերման տվեց և զավառը ճանաչեց իբրև ֆերմանը վախրֆ, պահանջելով 15000 դահկան հարկ, որով պետք է ձեթ գնվեր Այա-Սոֆիայի մզկիթի կանթեղները վառելու և տաճարը լուսավորելու համար⁹¹: Սուլթանը միաժամանակ արգելում էր մահակական պաշտոնյաների մուտքը գավառ, բնակչությանն ազատում էր գլխահարկ — ջիզիէից, սակայն պարտադրում՝ ևս 15000 դահկան հարկ էլ վճարեն իրենց Լեկզեցիներին. «Բաց յայսմանէ սոյն գաւառի մէջ թուրք պաշտօնեայ չի պիտի գտնուի... այնպէս որ բնաւ մէկ կողմէ մը վնաս չնսնի այս բացառիկ ու ինքնավարական դուրքեան, զոր շնորհած եմ անոնց՝ ինքզինքներն կառավարելու, առանց արտաքին միջամտութեան»⁹²:

Բարութիւն անելու միտումով չէ, որ Մուրադ 4-րդը Զեյթունին շնորհում էր այս ինքնավարութիւնը, այլ զեյթունցին իր սրի ուժով էր նվաճում այն: Հիշատակութիւն կա, որ հետագա սուլթանները մոռացութեան տալով հրովարտակի դոյութիւնը, Տավրոսի քաջ Դեյի Քեշիշը (սեր Օհանը) 1835 թ. Պուլիս է մեկնում և վերաւազնացնել տալիս փաստաթուղթը⁹³: Հայտնի է նաև, որ արտոնագիրը պահպանվել է մինչև 1884 թ. Զեյթունի մեծ հրդեհը և շատ թղթերի ու ձեռագրերի հետ միասին հրո ճարակ դարձել: Այնպես որ ժամանակակիցները, հետագա բոլոր ուսումնասիրողներն ընդունում են հրովարտակի դոյութեան փաստը, բացի եզակի մի կարծիքից, որը կոթնած է ուրիշի կատարած սխալ հենքին:

⁹¹ Զ է Յ Ռ Ե Գ Ի [Մ. Սևերճյան], Զեյթունի անցնալէն և ներկայէն, մասն Ա, Վիէնա, 1900, էջ 31:

⁹² Նույն տեղում, էջ 31—32:

⁹³ Յ ա Ր Ե Լ Ի Ե Ն Ս. Ն ա շ ա լ ե ա ն, Զեյթունի բաշամարտիկ Տէր Օհանի բաշագործութեանց զրուագներէն, 1958, Պէյրութ, էջ 48—50:

Հրովարտակի լրիվ տեքստը առաջին անգամ հրապարակելիս Մ. Սեմերձյանը գտնում է, որ նրա շնորհման թուրքական տարեթիվը՝ 1036 շեվալ 29-ը համապատասխանում է 1618 թվականի փետրվարի 17-ին⁹⁴։ Հետագա պատմաբանները անվերապահորեն բնդունեցին այս թիվը և չփորձեցին ստուգել նրա իսկությունը։ Միայն վերջերս, Զեյթունի պատմությունում ավելի հիմնավոր դրադվող Վ. Մելիքսեթյանը կարծիք հայտնեց, թե հրովարտակի տեքստը կեղծ է, այն իբրև փաստաթուղթ հնարել են հայերը։ Հետագա սուլթաններին արտոնություններ կորզելու նպատակով⁹⁵։

Պատմաբանի ձևերի «ամենաուժեղ կովանն» այն է, թե հրովարտակի տակ ատորպրված է Մուրադ 4-րդ, մինչդեռ տարեթիվը 1618 է, այսինքն այն ժամանակ, երբ գահակալում էր Օսման 2-րդը։ Ուրեմն, Օսման 2-րդի գահակալության տարում իրոք որ Մուրադ 4-րդը չէր կարող հրովարտակ տալ։ Սա բավականաչափ լուրջ պատճառարանություն կլիներ, եթե իրողությունը համապատասխաներ։

Բանը նրանումն է, որ Մ. Սեմերձյանը սխալ է վերծանել տոմարական թվանշանները։ 2. Օրբելու⁹⁶, Ա. Սաֆրաստյանի⁹⁷ և այլոց հրապարակած աղյուսակների համաձայն թուրքական 1036 շավալը համապատասխանում է ոչ թե 1618-ի, այլ 1626—1627 թթ.-ի, այսինքն՝ Մուրադ 4-րդի գահակալության երրորդ կամ չորրորդ տարվան։ Հետևաբար, Մ. Սեմերձյանի սխալը շտուգած, նրա վրա հենվելով հրովարտակի կեղծ համարելու այս մի պատճառարանությունը հիմնադրվել է։ Ինչ վերաբերում է այն փաստարկին, թե բռնակալական Թուրքիան չէր կարող բացառություն տանել մի փոքրիկ դավառի և ինքնավարության իրավունք տալ, այդ ևս քննադատության չի դիմանում։ Ընթերցողն արդեն տեսավ, որ 1514 թվականից սկսած սուլթաններն անկախության ֆերմաններ են րաժանել բաղամթիվ քուրդ ցեղապետերի, այդ թվում Կոզան-Օղլուներին, Սասունի «ժողովրդապետներին» և այլոց։ Ուրեմն Զեյթունը ոչ թե բացառություն էր, այլ վերահիշյալներին նման մի հյուրընդունություն։

⁹⁴ «Զեյթունի անցիակն և ներկային», մասն Ա, էջ 32։

⁹⁵ Վ. Գ. Մեկրեան, Զեյթունի հերոսամարտերը, 1960, Երևան, էջ 12։

⁹⁶ «Синхронологические таблицы хиджри и европейского летоисчисления», Москва—Ленинград, 1961, стр. 214.

⁹⁷ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կադմեց Ա. Սաֆրաստյան, 1961, հատոր Ա, Երևան, էջ 346։

թյուն, «Ֆեւմանլը վալքրֆ» ճանաչված գավառ, որն իր արտոնութ-
յունները պաշտպանեց սրով, ժողովրդի անձնուրաց պայքարով:

1626—1627 թթ. հրովարտական ստանալով, Զեյթունը չփրկվեց
նոր աղետներից: Պատեհադիթ, սուլթանները բանակներ էին ու-
ղարկում Ունիա, ջանում ծնկի բերել ըմբոստ լեռնականներին,
բայց միշտ ջարդված ու հուսակտուր ետ էին դառնում: Թուրքական
տիրապետության շրջանում իր ազատությանն ու անկախությանը
պահելու նամար Զեյթունը մղել է 36, թուրք զորիչների կարծիքով՝
նույնիսկ 42 պատերազմ: Կես հազարամյակում 42 պատերազմ,
ամեն 12—15 տարին մեկ պատերազմ: Ամեն անգամ էլ գյուղերի
թալանում, ավեր, հրդեհ, մարդկանց կոտուստ և կրկին վերաշի-
նություն: Հայոց պատմության մեջ եղակի, աներևակայելի ու ան-
հավատալի այս հրաշքը իրագործված է ազատության հանդեպ
զեյթունցիների ունեցած սիրով, գավառում սահմանված վարչա-
քաղաքական կարգերով, երկրահատվածի անառիկ դրությամբ,
նարմարավետ աշխարհագրական դիրքով, լեռնականի մարտունա-
կությամբ, անդիջում բնավորությամբ:

Շատ չէր անցել Մուրադի հրովարտակից, հրե թուրքական,
ապա դրան հաջորդող Կողան-Օղլունների զորաբանակները, հերթա-
կանորեն իրենց ուժերը փորձում էին, ջանում տիրանալ Զեյթունին:
1780 թ. Մարաշի էոմեր փաշան մեծ բանակով ներխուժեց Ու-
նիայի սահմանները, պաշարման օղակի մեջ առավ քաղաքը, յոթը
ամիս շրջապատման մեջ պահեց այն, կտրեց դրոշխարհից, ջանաց
սովի սպառնալիքի տակ ծնկի բերել լեռնականներին, սակայն
արդյունքի չհասավ: Հակոբ անունով զեյթունցին, ուխարի մորթի
հագնելով, անցավ օսմանյան բանակատեղը, սպանեց էոմեր փա-
շային, խուճապ առաջացրեց թշնամու բանակում, որից օգտվելով
գավառի պաշտպանները հարձակում գործեցին և հաղթեցին Մա-
րաշի փաշայի զորքերին⁹⁸:

1782 թ. վրեժխնդիր կառավարությունը Ալի փաշային հրահան-
գեց նոր արշավանք կազմակերպել Զեյթունի վրա: Քյուրդին կիր-
ճում և Ղսադի ճանապարհին դարանակալած հայ լեռնականներն
այս անգամ ջարդում են օսմանյան բանակի մի մասը, ապա վճռա-
կան մարտեր տալով, ոչնչացնում մյուս հատվածը: Փոքրաթիվ զին-
վորներով Ալի փաշան ճողոպրում է և հաղիվ զլուխն աղատում:

⁹⁸ Գր. Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, էջ
124—125:

1782—1808 թվականներին, 26 տարի շարունակ, Զեյթունը հրաժարվեց նույնիսկ հրովարտակով նախատեսված հարկատվությունից և օգտվելով թուլացած, գահակալական կոիվներով դբադված կայսրության դրույթունից, ամբարցրեց իր դիրքերը, ապրեց «ապստամբական դրույթան» մեջ: Իշխանությունը դուրսն անցնելով, Մահմուդ 2-րդը զորք տվեց Մարաշի Կայսնդեր փաշային և հրահանգեց նվաճել Զեյթունը: Թուրքական բանակը 1808 թ. օգակի մեջ էր առել բերդաբաղարը և ինը ամիս շարունակ կտրել նրա ելքն ու մուտքը⁹⁹: Մայր առան սովը, հիվանդությունները: Գավառի բնակչությունը ոչնչացման վտանգի առաջ էր կանգնած:

Ավաղների խորհուրդը որոշեց բանակցության մեջ մտնել թուրք փաշայի հետ: Նրանք համաձայնության եկան հարկ տալ Մարաշի կառավարիչին, սակայն օսմանյան բանակն անմիջապես պիտի հեռանար և հարգվիին իշխանապետության նախկին արտոնությունները: Հավանաբար այս օրերին էր, երբ Զեյթունի վճարած հարկաբանակը բարձրացավ 60 հազար զահեկանի¹⁰⁰, բայց մի քանի տարի միայն:

1818 թվականին Զեյթունն ապստամբած էր և հրաժարված հարկատվությունից¹⁰¹: Դրանում անշուշտ իր մասնակցությունն ուներ Սաի Կիրակոս կաթողիկոսը, որը և չվրիպեց Բերայի կուսակալի աչքից: «Ուլնեցի հայք (Զեյթունցիք), — բերվում է մի վավերագրում, — քաջ և արի ի պատերազմունս և ազատք յարքունի հարկաց՝ չկամելով հարկատու լինել Օսմանեան կառավարության՝ ապստամբեցան. բայց ի ճնշելն Օսմանեան տրուց՝ միջնորդութեամբ և երաշխաւորութեամբ Կիրակոս կաթողիկոսի Ստոյ՝ աղատեցան»¹⁰²: Որ հայերը ապստամբել էին և մերժել հարկի վճարումը 1818—1819 թվականներին, զա փաստ է և այդ մասին վկայում են նաև այլ աղբյուրներ: Ինչ վերաբերում է Կիրակոսի միջնորդությանը, ապա իրողությունը փոքր-ինչ այլ է:

1810 թ. մայիսի 10-ին Կիրակոս կաթողիկոսը Սաի զառիվայրի վրա վերաշինել էր տվել ս. Սոֆիայի կաթողիկոսարանի հին շենքը. «երեսբայց և ընդարձակ բնակարանով, և խաչածն դահլիճով»¹⁰³: 1818 թվականին Զեյթունն հրաժարվեց 1808 թ. պայմանագրությամբ

99 Լ և ո ն ձ է ր ա հ ն ա ն, Ժամանակակից ընդարձակ բնական պատմության հայոց, Մարտէլլ, Ա հատոր, 1933, էջ 181—182:

100 Ա. Պ է ր ա յ է ր ե ա ն, Պատմութիւն հայոց, էջ 98:

101 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 9821, թերթ 16ա:

102 ՀՄՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, դործ 9, թիրթ 56:

103 Մ. Օ ր մ ա ն ն ա ն, Ազգապատմութիւն, Գ հատոր, 1961, Պէլլութ, էջ 3403:

վճարելիք հարկից: Բերայի փաշան Բ. Դուանը տեղեկացրեց այդ մասին. հավաստիացնելով, թե շարժման գլուխը Կիրակոս կաթողիկոսն է, որը «...պատրուակաւ շինութեան վանից կառուցանէ զամբոց մեծ ի Սիս, աշտարակս անմատչելիս եւ բրդունս բարձրաբերձս ի նմա հաստատեալ, և հայկազուն բնակիչս Զէյթուն քաղաքի որք անդատին թեկն ածեն ընդդէմ արքայի, գնացեալ միաբանեաց ընդ իւր, և զհամազգիս իւր որ ի Կիլիկիա...»¹⁰⁴:

Մահմուդ 2-ին հենց այսպիսի պատրվակ էր պետք Զէյթունի հպատակեցման և հատկապէս Կիրակոս կաթողիկոսին մեջտեղից հանելու համար: Մարաշի փաշային նա հրահանգեց՝ իր մոտ կանչել Կիրակոսին, սպանել նրան և այսա հիմնահատակ կործանել Զէյթունը: Թեմեր շրջագաւելու պահին, կաթողիկոսը «հրավիրվեց» Մարաշ և լսեց մահազույժ հրամանը: Մեծագումար կաշառք տալով, հովվապետը կարողացավ թույլտվութիւն ստանալ Բ. Դուանը ներկայանալու և պարագաները մանրամասնաբար արքունիքին բացատրելու:

Կաթողիկոսը 1819 թ. ապրիլի 11-ին Կ. Պոլսումն էր: Պատրիարքի և աղդեցիկ ամիրաներից մի քանիսի միջնորդութեամբ նա «ապացուցեց» իր «անմեղութիւնը»: Սուլթանը սակայն Կիրակոսից պահանջեց «եռաշխալոր ու փոխանորդ» լինել Զէյթունին՝ խոստանալ, որ տեղ հասնելուն պէս կհամոզի լեռնականներին տարեկան 50 հազար դահեկան հարկ վճարելու: Կաթողիկոսի կտրուկ մերժումից հետո փաղիշահն ստիպված առաջարկում է դոնէ 20 հազար դահեկան վճարել և ամենից կարևորը՝ հպատակվեն իրեն: Այստեղ ևս մերժում ստանալով և մայրաքաղաքում, Հոնաստանում, Եգիպտոսում սկսված հուզումներից վախեցած, ծայրագավառին քիչ կարևորութիւն տվող սուլթանն ազատ արձակեց Կիրակոս կաթողիկոսին, հետաձգեց արշավանքը Զէյթունի վրա: Մինչև 30-ականների սկզբները արծվաբույնը շարունակեց ապրել լիակատար անկախութեամբ, ապահարկ կացութեամբ:

Այսպիսով, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում դեռևս կանգուն էին մի քանի հայ իշխանապետութիւններ, որոնց կառավարչական ներքին կարգ ու կանոնները ունեին ընդհանուր շատ գծեր և գլխավոր պատճառն էին այդ-

104 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 3321, թերթ 16, «Գրանձարան նամակաց», որը դրված է Փեշտիմալեյան Դրիգոր գերիմաստ վարժապետ Կոստանդնուպոլսեցու ձեռքով, 1833 թվականին, տե՛ս նաև «Սիսուան», էջ 217—218, «Աղղապատում», Գ հատոր, 1961, էջ 3403:

բան ժամանակ նրանց անկախության պահպանմանը: Սակայն, եթե մյուս համայնքների վարչակարգերի մասին եղած փաստերը սակավ են, Սասունի մասին հայտնի է միայն, որ մի տեսակ «ժողովրդապետություն» էր, «հանրապետություն», ապա այդ բացը զավիս են բրաքնելու Զեյթունի պատմությունը, նրա վարչակարգերի համեմատաբար պարզված լինելը:

Զեյթուն զավառը կառավարվել է սկզբում երկու, ապա չորս իշխանական տների կողմից: Այդ իշխանական տներից յուրաքանչյուրը կառավարում էր քաղաքի մի թաղամասը և նրան հարակից գյուղերը: Ամենահին իշխանական տունը Ասրենյանցն էր, սկզբնավորված 1545 թվականից, բաղկացած 30 տնականությունից, 7 ճյուղից¹⁰⁵: Յաղուբյանների տունը հիմնադրվել է 18-րդ դարի վերջին. Հիմնադիրը Հակոբ իշխանն էր: Ենիտունյաններ — նորաշխարհյանները հնամենի անցյալ չունենին, իսկ Շոփրոյանները (չորվա բառից է) բոլորովին նոր տոհմ էին: 1851 թվականին Կ. Պոլիս կանչված իշխաններն էին Մարտիրոս Սուրենյանը, Հովհաննես Շոփրոյանը, Աստվածատուր Յաղուբյանը, Աստվածատուր Ենիտունյանը¹⁰⁶:

Իշխանների իրավունքները ժառանգական էին, սակայն նրանք ընտրվում էին ժողովրդի կողմից: Ընտրությունը կատարվում էր ժառանգորդների մեջ համեմատություն անցկացնելով: Ընտրվում էին սովորաբար ամենախոհմենները, ճարպիկները, ռազմական մեծ կարողություն ունեցողները, ճակատամարտերից մեկում արգեն իրենց խիզախությունն ի հայտ բերածները: Ընդհանուր զավառին վերաբերող խնդիրները լուծելիս, իշխանները հավաքվում էին Զեյթունի խորհրդարան, արքեպիսկոպոսի ու քեհանների¹⁰⁷ (տեղակալ-գյուղապետներ, ևս ընտրովի) մասնակցությամբ, վիճարանությունից հետո, վճռական խոսքի իրավունքը վերապահելով իշխանապետին կամ հոգևոր առաջնորդին, ապա կայացնում վճիռը:

Ֆեոդալ իշխանապետերից, գյուղատեր, ոչ աչքբան դաժան, բայց և այնպես գյուղացիությունը շահագործող վերնախավից կազմված վարիչների կառավարման այս ձևը, որտեղ զնալով դասակարգային տարբերակումը խորանում էր¹⁰⁸, դարձանք է պատճառել Թուրքիա այցելած եվրոպացի ուղեգիրներին: Վ. Լանգլուայի

105 Գ. Բ. Գալուստյան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, էջ 97—98:

106 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Բ. 158, վ. 39:

107 [Գ. Պատկանեհ], Հայոց ազգի պատմությունը, 1863, էջ 265:

108 Տե՛ս Մ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թյուրքական բռնապետության դեմ, էջ 111:

նարձիրով այն «Հանրապետական»¹⁰⁹ բնույթ ուներ, իսկ էլիզե-
բէկյունն ավերացնում է. «մի հայկական դաշնակցութիւն՝ բաղկա-
նալ վեց փոքրիկ հասարակապետական հասարակութիւններէ»¹¹⁰։
Եւ հանակցութիւնն արտահայտւում էր հետեւյալով.

Զէյթունի գավառը բաղկացած էր 29 գյուղերից, ունէր 27460
այլ ազգաբնակչութիւն, 8334 մահմեդականներ։ Այս «... տասն
ճիւղերը կազմում են մէկ դաշնակցութիւն, որոց մէջ կան Զէյթունցի
հայեր և խոզան-օղլու ցեղի թիւրքմէններ»¹¹¹։ Ապա Գ. Պատկանյան-
յանը ավերացնում է, թե այս կոնֆեդերացիան «...ունի իւր մէջ մէկ
հասարակապետական կառավարութիւն, որոյ գլխաւոր կառավարիչը
են իրեանց մէջէն ընտրած շորս իշխանն...։ Սորա ամէն-մէկը են
Համանպահան Զէյթունի տէրութեան շորքորդ մասին կառավա-
րիչը, և իրանց վրայ կրելով նախաւոր (դադի) պատուանունը իւ-
րեանց իշխանութեան ներքոյ ունին տեղակալ (ֆեսիխայ) գլխորդից
կառավարիչ, որոց մէջ վերը յիշած ժամանակ (դարակեսին—Շ. Ղ.)
երեկի էր Կարապետ Քանահան։

Սոցա ժողովարանը է Զէյթունի մէջ, ուր որ ունին խորհրդա-
րան, և խորհուրդի ժամանակը իրանց նախագահ են նստեցնում
Զէյթունի տաշնքորդին՝ որ քաղաքական կառավարութեան գործերու
մէջ չէ խառը»¹¹²։

Ըստ Վ. Կանդուլայի, Գ. Պատկանյանի և այլ հեղինակների,
Զէյթունի կոնֆեդերացիան արտահայտւում էր գավառի հայերի ու
թուրքմէնների միջև կնքված, գրավոր թե բանավոր պայմանագրու-
թյամբ։

Զէյթունի վարչակարգերի, հատկապես հայ-թուրքմէնական
դաշնագրության մասին եղած այս կարծիքը հաստատում է և ավելի
հավաստի տեղեկութիւններ է հաղորդում Ուլնիայի Տեր Մովսէս
քահանան, որը հերոսական ապստամբության հաղթանակից հետո
Կ. Պոլիս առաքվեց իբրև պատվիրակ, 1862 թ. դեկտեմբերի 31-ին
գրել ավելց իր հուշերը։ Նրուադեմի մատենադարանում պահվող այդ
հուշերում տալիս է. «Այս նահանգը (իմա Զէյթունը) որ Հայաստա-
նի Գարատաղն է, երեք ոստիկանութեան բաժնուած է. այն է
Զէյթունի, Ալապաշի և Մուփալի։ Այս վերջինը գլխաւոր տեղին արեւ-
մտեան կողմը և երեք ժամ անկէ հեռու կիյնա։

109 «Մասնաց աղանի», 1856, № 6։

110 Է ի ի ղ է Ռ ե կ ի յ ս ո, Կադիստան, Հայաստան և Քիւրդիստան..., Վաղար-
շապատ, 1893, էջ 95։

111 [Գ ա ռ ի է ի Պ ա տ կ ա ն ե ա ն], Հայոց ազգի պատմութիւնը, էջ 265։

112 Նույն տեղում։

Այս գլխաւոր երեք տեղերուն ամէն մէկը շատ գիւղեր կը պարունակէ իր մէջը: Զէյթունի նահանգին կառավարութիւնն ալ նորէն Զէյթունի քաղաքին մէջն է, և Զորորդապետութիւն մը, որ շորս հայազգի անձանց ձեռովն է ... Միւս երկու Ալուպաշ և Մուխալ գիւղերուն ոստիկանութիւնն ալ քեհեաներուն ձեռքն է, որոնք վերոհիշեալ շորս գլխաւորներուն կեդրոնական կառավարութիւնէն կախուած են:

Այս նահանգին բոլոր բնակիչները զմիաբանեալ հայազգի են, վերոյիշեալ 2, Պեշին և Քեթմենէն դատ, որոց բնակիչք տաճիկ են. բայց Զէյթունի կառավարութեանը հպատակ ըլլալով մզկիթ շունքն և հայերէն կը խօսին ... Զէյթունի սահմաններէն անդին արևմտեան կողմը եղած երկիրն ալ անկախ է, զոր հազակաւոր խոզանօղլուն կը կառավարէ»¹¹³:

Այսպիսով Զէյթունը կառավարվել է կոնֆեդերատիվ սկզբունքներով, որն արտահայտվել է նախ շորս հայ իշխանների միջև դրված դաշնադրությամբ, ապա և Զէյթունի, Ալուպաշի ու Մուխալի կառավարիչների փոխհամաձայնությամբ: Դաշնադրություն է եղել նաև հայերի ու թուրքմենների միջև: Մեկ խոսքով, անառակելի է կոնֆեդերացիայի գոյության փաստը Ուլնիայում:

Ըստ երևույթին նման վարչակարգեր կամ կոնֆեդերացիայի նույնատիպ ակտեր են գոյություն ունեցել հայկական մյուս անկախ իշխանությունների մեջ ևս, քանի որ ամենուրեք, առանց բացառության, հայերն ու ֆղերը խառն էին բնակվում և օսմանյան հզորությամբ դիմագրավում միասնաբար, իրար հետ վարվում բարեկամաբար. իբրև զենքի հավասարագոր եղբայրներ. պաշտպանում երկու ժողովրդին հավասարապես քանկ՝ ազատությունն ու անկախությունը:

4. ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԵՐՆ ՈՒ ՀՈՂԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մինչթանդիմացիան հնամաշ կայսրության, նրա կազմում մտնող Արևմտյան Հայաստանի ագրարային օրենսդրությունը տակավին հիշեցնում էր մոռյալ միջնադարը: Ֆեոդալական հնամենի տնտեսակարգի վրա խարսխված, միջնադարականության թանձր շղարշով պարուրված Թուրքիայում դեռևս գործադրության մեջ էին երկու, գուցե և երեք հարյուրամյակ առաջ հրապարակված հողատիրության հնօրյա կողերսները, հարկահավաքման երբեմնի չափերն ու հարկապահանջության ձևերը:

¹¹³ Երուսաղեմի մատենադարան, ձեռագիր 2738, «Զէյթունի 1862 թվականի անցքերը», գրված 1862 թ. դեկտեմբերի 31-ին, թերթ 2:

Ընդհանուր մասնագիտական Արևելքում, առավելապես օսմանյան փառիշտահանների ուղիարձակալության սահմաններում, ամեն իմաստության աղբյուր համարվող «դուրանի» համաձայն, հպատակ երկրների հողը, ջուրը, բնական հարստությունները դառնում էին «ալլահի սեփականություն»։ Քանի որ սուլթանն «ալլահի սուվերն էր երկրի վրա, նրա կամակատարը», ապա պիտի օժտված լիներ անասահմանափակ իրավունքներով, այսինքն՝ զրավված երկրները դառնում էին նրա Բուրյարձակ սեփականությունը՝ և նախկին հողատերերը զրկվում էին մասնավոր սեփականատիրական իրավունքներից։

Կ. Մարքսը «Կապիտալ»-ում բացատրեց, թե «Պետությունն այստեղ գերագույն հողատերն է։ Գերիշխանությունն այստեղ ազդային մասշտաբով համակենտրոնացված հողային սեփականությունն է։ Բայց այս դեպքում ոչ մի մասնավոր հողային սեփականություն չկա. բնե կա հողի ինչպես մասնավոր, այնպես էլ համայնական տիրում և օգտագործում (ընդգծումները մերն են — Շ.Ղ.)»¹¹⁴։

Ուրեմն Թուրքիայի, նրա կազմում մտնող Արևմտյան Հայաստանի ու հայաբնակ նահանգների հողը, նվաճումից ի վեր, դարձավ սուլթանների սեփականություն, սակայն տրվեց հպատակներին օգտագործելու, պայմանով, որ նրանք կամ զինվորական պարտավորություն կատարեին, կամ էլ հարկ վճարեին։ Ստեղծվեց հողատիրության մի այնպիսի խառը, կողիֆիկացված ու չկողիֆիկացված սխտեմ, սրն առկա լաբիրինթոսի էր նմանվում և զժվարացնում տգործային հարարերությունների ուսումնասիրության տեսակետից ճշգրիտ, անառարկելի եզրակացությունների հանգեղ։

Ինչպես միջնադարում, այնպես էլ 18-րդ դարի վերջին ու 19-րդ դարի առաջին երեք տասնամյակներին ֆեոդալական Թուրքիան շարունակում էր կռթնած մնալ հողատիրության ռազմա-ալմատական սխտեմին։ Սուլթանապատկան հողերի մեծ մասը կոչվում էին միրիե (պետական) և տրվում էին հպատակներին օգտագործման՝ պայմանով, որ նրանք ոչ միայն հարկեր վճարեին, այլև արքունիքում ու բանակում ծառայություններ կատարեին։ Հողը տրվում էր սրանց իբրև ռոճիկ, իրավունք ստացողները հարկեր էին գանձում գյուղացիներից, մի մասը պահելով իբրև պարտավորության վարձ, մյուս մասը հատուցելով Բ. Դռան։ Միրիե հողերն էլ ունեին տարատեսակներ։ Կային խասեր, քիմարներ, գեամերներ։

114 Կ. Մարքս, Կապիտալ, հատոր 3-րդ, Երևան, 1949, էջ 329։

Խասերը հողատիրական խոշոր միավորներն էին և տարածված էին Արևմտյան Հայաստանի մի քանի նահանգներում: Խաս էր կոչվում հողային այն միավորը, գյուղը կամ գյուղերը, որից ստացված եկամուտը կազմում էր 100 հազար ակնից ոչ պակաս: Այն տրվում էր վեզիրներին, բեյլերբեյերին, սանջակբեյերին՝ օգտագործման իրավունքով, ծառայության պայմանաժամանակով¹¹⁵: Ծառայությանը լրանալուց, խասատերը կորցնում էր իր իրավունքը և երբևիցե էր նոր տերը, այսինքն հաջորդ պաշտոնյան¹¹⁶: Խասերն օրենքով մասնավոր սեփականություն դառնալ կամ խասատիրոջ պաշտոնը կեցությանից հետո, ժառանգական իրավունքով փոխանցվել չէին կարող: Մեռնում էր մեծ վեզիրը, հաջորդն ստանում էր նրա խասերը, փոխվում էր նահանգապետ փաշան, նորը՝ փաղիշահական արտոնագրով ներկայանում էր էյալեթ և ստանում ռազմա-քաղաքական իշխանությունը, նախորդին պատկանած հողատարածություններից ստացված եկամուտը վայելելու իրավունքը¹¹⁷: Բեյլերբեյերի խասերը տարեկան բերում էին մինչև 1,5 միլիոն ակնի եկամուտ, սանջակբեյերին՝ 500 հազար, ենիշերինների ղեխավորին նույնպես՝ 500 հազար¹¹⁸:

Պետական հողերի մյուս մասը տրվում էր իսլամ ազգաբնակչությանը, նրանից պահանջելով զինվորական ծառայություն կատարել կամ զինվոր տալ: Այստեղ է, որ ավելի ցցուն ի հայտ էր գալիս կայսրության ռազմա-ալիտական բնույթը, որովհետև զորամիավորումներն հիմնականում պահվում էին ոչ թե պետական դանձաբանի հաշվին, ռոճիկով, այլ զինվորացուներին հողեր սրամագրելով: Զորամիավորման պետը, ցեղի առաջնորդ խոշոր հողատեր ֆեոդալը հողերին տիրելու արտոնություն էր ստանում, բայց ոչ ժառանգաբար, այլ ծառայության տարիներին միայն, այն էլ օգտագործելու իրավունքով:

Թուրք զինվորը կոչվում էր սիփահի, ծառայության համար հատկացված հողամիավորները՝ ղեամեթ և թիմար: Հողի օգտագործման իրավունք ստացող մահմեդական զինվորականները ազաբակները հանձնում էին գյուղացիներին մշակելու, զանձում հարկեր, դրա դիմաց պարտավորվում հեծելազոր ու հետևակ պահել, պաշտ-

115 «Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв., документы и материалы», стр. 218.

116 Ղ ու կ ա ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն երկրորդ, հատոր Ե, 1804, Վենետիկ, էջ 97:

117 Ա. Ս ա ֆ ր ա ս տ յ ա ն, Թուրքական աղբյուրները, հատոր 2, էջ 283:

118 Тверитнинова, стр. 218.

պանել երկրի ու պետութեան անվտանգութիւնը, խալիֆի հրամանով արշավանքներ կատարել, ավար ու կողոպուտ ձեռք բերել: Ղ. Ինճիճլանը գրում է. «Անունս Սիւլանի պարսկերէն նշանակէ ղօրական, այլ առ տաճկերէն սեփհականեալ է վասն ամէն զնդի հեծելազօրաց, յորս երեւելի և բազմաթիւ են՝ որք անուանին Զիւմնքի և Թիւմարի զալիմ, սրանք թոշակատրեալ են և առնուն զգործան իւրեանց ի կալուածոց երկրի՝ որք կոչին Զիւմնք և Թիւմար, քանզի նախնի թագաւորք օսմանեանց յառնուէն օրըստօրէ զանազան երկիրս ընդ իշխանութեամբ իւրեանց, զմասն ինչ իւրաքանչիւր գաւառաց (մանաւանդ զորս էին կալուածք եկեղեցեաց, վանօրէից, և մասնաւոր իշխանաց), որոշեալ կարգեցին ի թոշակ հեծելազօրաց... Զայսոսիկ կալուածս թագաւորն երբեմն ձրի պարգևէ արդիւնաւոր զինուորաց կամ իւրոց պաշտօնէից, իսկ զայլս յարքունուստ ի վաճառ արկանեն առաւել վճարողին»¹¹⁹:

Թուրք զինվորականներին տրվող հողամիավորներից ամենափոքրը քիմաւըն էր: Ամեն մի թիմարից ստացված տարեկան նվազագույն եկամուտը 3000 ալշն էր¹²⁰, առավելագույնը՝ 20 հազար ալշն: Զեամնքից ստացված նվազագույն եկամուտը 20 հազար ալշն էր՝ առավելագույնը՝ 99,999 ալշն¹²¹:

Թիմարներին ու զեամնքներին տիրապետելու իրավունք ստացածները, օրենքով, դրանք գնել, վաճառել կամ ժառանգել չէին կարող: Նրանք կօգտագործեին այդ կալվածքները այնքան ժամանակ, քանի դեռ ծառայութեան մեջ էին: Մահացելու ժամկետը լրանալուց կամ զինվորականությունից զրկվելու դեպքում սիփահին կորցնում էր իր իրավունքները նախկին կալվածքների վրա:

Խասերից բացի, որոնք մեծ թիվ չէին կազմում Արեւմտյան Հայաստանում, մշակելի հողի գերակշռող մասը թիմարներ և զեամնքներ էին: Էրզրումն ուներ 122 զեամնք, 5548 թիմար և տալիս էր 11584 ջնքելու (ռազմիկ, որը տրվում էր հողի դիմաց. հատկապես պատերազմի պահին) զինվոր, վանք՝ 185 զեամնք, 826 թիմար, 2392 զինվոր, Դիարբեքիքը՝ 106 զեամնք, 540 թիմար, 1504 զինվոր, Զըլզըրը՝ 106 զեամնք, 659 թիմար, 1804 զինվոր¹²²: Անբաստիպայի փաշան ամեն տարի իր խասերից ստանում էր 900,000 ալշնի եկա-

¹¹⁹ «Աշխարհագրութիւն», մասն երկրորդ, հատոր Ե, էջ 80—81:

¹²⁰ «Օսմանյան օրենքները Արեւմտյան Հայաստանում», էջ 128: Ղ. Ինճիճլան, Աշխարհագրութիւն, հատոր Ե, էջ 37:

¹²¹ «Աշխարհագրութիւն», հատոր Ե, էջ 80—81:

¹²² Д. М. Бакрадзе, Исторический очерк турецкой системы землевладения, 1889, Тифлис, стр. 8.

մուտ: Փաշայության 8 սանջակներում կային 108 զեամեթներ, 3022 թիմարներ և հանվում էին 6490 զինվորներ, որոնց հողատարածություններից ստացած հասույթը կազմում էր 13, 087, 327 աղէկ¹²³: 1530 թվին Բալագուի փաշայության պետական հողերն ամբողջապես փաշայի խստերը, զեամեթներն ու թիմարներն էին: Սուլթանն այս տեղից ոչինչ չէր ստանում¹²⁴: Մարաշի փաշայությունն ուներ 2869 կրկը (բառացի նշանակում է սուր, սրի իրավունք. այդպիսի անուն ունեին ռազմիկ հողատեր ֆեոդալի եկամուտները) օգտագործելի, լավորակ հողեր և տալիս էր 6500 զինվոր: Այսպիսով, անվանապես Արևմտյան Հայաստանի հողերի մեծ մասը պատկանում էին պետական-միրիս տեսակին և արվում էին իսլամ վերնախավին, զինվորականներին՝ օգտագործման իրավունքով:

19-րդ դարի սկզբներին, հողատիրական նախկին օրենքները խտսերին, զեամեթներին ու թիմարներին տիրապետելու, վայելելու իրավունքները և զրա զիմաց սուլթանին ծառայելու պարտավորությունները փոխվել էին: Այժմ արդեն իրավունքն ու թարրիրները, խալիֆի խստարարո գրություններն այնքան էլ զեր չէին կատարում: Քաջքայման եզրին հասած կայսրության մեջ էականը դարձել էին ուժն ու հարստությունը, որոնցից զրկվել էր Բ. Դուսը, դրանք զիջելով խոշոր հողատեր ֆեոդալներին, ենիշերի ազասուն, թուրք ու բուրդ փաշաներին:

Հողատեր զինվորականների մեծ մասը, օգտվելով պետության թուլությունից, ժամանակի ընթացքում ամրապնդվել էր իր կալվածքներում, դիզել հսկայական հարստություն, սեփականացրել, երբեմն էլ ժառանգական դարձրել հողերը, նույնիսկ քաղաքական իշխանությունը¹²⁵: Նրանցից շատերն արդեն ապրում էին ոչ միայն գալառական քաղաքներում, այլև ապարանքներ էին կառուցել ու հիմնավորվել սուլթանի նստավայրում, փաշայանիստ քաղաքներում:

Ռազմա-ալիստական հողատերերն հզորացել էին, դարձել հողային արիստոկրատներ¹²⁶, ինչպիսի ջոկատների ղեկավարներ և

¹²³ Պատմություն ականատր քաղաքին Սերաստիոյ և սահմանաց նորա, յօրինեալ Գերայ. Ա. և զր է ա ս վ. Ա. զ և ք ս ա ն զր և ա ն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1911, էջ 220:

¹²⁴ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 2, գործ 2646, թերթ 9:

¹²⁵ Մանրամասն տե՛ս «История Болгарии», изд. АН СССР, Москва, 1954, том I, стр. 216, И. И. Голобородько, Турция, стр. 133—137, Иовичев А. Д., Очерки экономики Турции до мировой войны, 1937, стр. 15—19.

¹²⁶ И. И. Голобородько, Старая и новая Турция, стр. 135—136.

նույնիսկ հաշվի չէին նստում սուլթանի հետ: Փողիշահները վաղուց էին նկատել, որ թուրքական ֆեոդալների աճող ազդեցությունը վատնողավոր կերպարանք է ստանում կենտրոնական պետության համար, սակայն առաջժամ լուսմ էին, քանի որ անկարող էին պայքարել այդ երևույթի դեմ:

Պետական դանձարանի աղքատացման, հնչուն դրամի նվազելու պատճառով, կառավարությունն էլ ավելի պակասեցրեց ենիշերինների ռոճիկները, փոխարենը նրանց շնորհեց հողեր ձեռք բերելու, ամուսնանալու իրավունքներ: Ենիշերիական գնդերի մեծ մասը, իբրև անբարեհույս, տեղափոխվեցին ծայրամասերը՝ Կարին, Կարս, Ախալցխա: Արևմտյան Հայաստանը սուլթաններից նոր պատուհաս ստացավ: Ենիշերիները խլեցին քրիստոնյաների, նույնիսկ մահմեդականների հողատարածությունները, սկսեցին կեղեքել ռայային, փաղիշահի նկատմամբ կուտակած մաղձը թափեցին նրա անպաշտպան հպատակների գլխին: Պետությունը ձեռնառու էր սրանց հեռացնելը մայրաքաղաքից, պակասեցնել դավադիրների թիվը արքունիքում, իսկ թե վերջիններս դավառներում ինչ կանեին, այդ այնքան էլ կարևոր չէր՝ գահի վրա երերացող, եղբայրը եղբոր դիակի վրայով խալիֆ դարձող սուլթաններին:

Արևմտյան Հայաստանի հողերի մյուս մասը վակուֆային անունն էր կրում և պատկանում էր մահմեդական ու հայ հոգևորականությանը: Հոգևոր ֆեոդալների տնօրինությանն հանձնված վակուֆները ևս բաժանվում էին երեք խմբի: Առաջին խմբի վակուֆներն էին այն շարժական ու անշարժ գույքերը, որոնցից ստացված եկամուտներով վերանորոգվում էին մզկիթներ, կերակրվում հոգևոր դասը¹²⁷: Սուլթան Մուստաֆա 2-րդը մալիքիանե կոչվող հիշյալ վակուֆներից հարկ էր դանձում ոչ միայն միանվագ, այլ նաև ամեն տարի: Մուստաֆա 3-րդը, մի քայլ առաջ կատարելով, փոխեց մալիքանեների կառավարման ձևը և դարձրեց պետական սեփականություն, զանձվող հարկապումարը լցնելով իր գանձարանը¹²⁸:

Երկրորդ կարգի վակուֆներից ստացված եկամուտներն անվանապես «ծախսվում» էին աղքատների ու կարիքավորների վրա, սակայն իրականում խմովում էին կառավարիչ նաղիրների կողմից: Երրորդ խմբին էին պատկանում ավարական վակուֆները¹²⁹: Սրանք

¹²⁷ Д. М. Бакрадзе, Исторический очерк Турецкой системы землевладения, стр. 10.

¹²⁸ Там же, стр. 11.

¹²⁹ И. Соколов, Земельные отношения в Турции до Танзимата, «Новый восток», 1924, № 6, стр. 100—102.

նվիրվում էին մզկիթներին, հիմնադրման օրից ի վեր իբրև սեփականություն: Վաղուֆների այս տեսակը, սակայն, չէր դառնում օգտագործողների կամ տասնորդ վճարողի մասնավոր սեփականություններ: Սրանք հոգևոր հիմնարկության սեփականությունն էին, առհավատ օգտագործելու, բայց ոչ օտարելու իրավունքով¹³⁰:

Արևմտյան Հայաստանում անցյալ դարակերպին քիչ չէին մասնագական հոգևորականության անօրինությունը հանձնված հաւեմնյն կոչված վաղուֆները: Հարեմնյն մշակում էին թուրք ու հայ գյուղացիները, որոնցից ստացված եկամտից զանձված հարկը, տեղական մուլաների միջնորդությամբ, առաքում «սրբազան տաճարները»՝ Մեքքա և Մեդինա¹³¹: Ակնհայտ է, որ Արևմտյան Հայաստանի գյուղացին կերակրում էր ոչ միայն թուրք աշխարհիկ, այլև հոգևոր ֆեոդալներին, նույնիսկ իրենից հազարավոր կիլոմետր հեռավորությամբ եղբրված իսլամ կրոնավորներին:

Հոգատիրության առումով դարեր շարունակ, այս կամ այն կերպ պահպանվեց հայ հոգևորականության արտոնյալ դրությունը: Խոշոր հոգատարածություններ — վաղուֆներ ստանալու իրավունք վերապահվեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին, 200-ից անցնող հայկական վանքերին, եկեղեցականներին ու վանականներին:

Նվաճելով աշխարհի ժողովուրդներին, սուլթանները սկզբնապես արտոնություններ, հոգեր էին տալիս նրա բարձրաստիճան հոգևորականությանը կամ անձեռնմխելի թողնում նախկինում ունեցածը: Թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների, ռուս-թուրքական պարբերական զինաբախումների ժամանակ, հայ հոգևոր դասի, մասնավորապես ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ծանրակշիռ խոսքը էական նշանակություն ուներ իր հովվալների բռնած քաղաքական կողմնորոշման դործում: Սրանից զրկված, խորամանկ սուլթանները՝ հոգեր, նվերներ, դրամական միջոցներ, արտոնության ֆերմաններ էին տալիս կաթողիկոսին, հայոց պատրիարքին, սիրաշահելու քաղաքականություն վարում վերջիններիս հանդեպ և գրավում զեպի իրենց: Գնալով ստվարանում էին վաղուֆալին հոգերը, էջմիածնապատկան կալվածքները:

Սուլթան Մեհմեդը վերականգնում էր նախորդների տված արտոնությունները էջմիածնի կաթողիկոսին, ճանաչում նրա հոգա-

¹³⁰ Д. М. Бакрадзе, стр. 12.

¹³¹ 2002 ՊՊԿ արխիվ, Թուրքական ֆերմանների ֆոնդ, դ. 89, յիստաթուղթ 89, թերթ 1:

տիրական իրավունքները¹³²։ Սիմեոն կաթողիկոսը, 1774 թ. սուլթանից ստանում էր նոր և ընդարձակ հրովարտակ-արտոնագիր։ Ըստ այդ հրովարտակի «կարգաւորը ազատը են յամէն հարկապահանջութենից»¹³³։ Կաթողիկոսը պարտավոր է. «վերահասու ի զործել ի վերայ ամէն յիշատակաց վազըֆ անուանեալ. և այլք մի ձեռնամուխ լինիցեն ի նա»։ Հոգևորականները և աշխարհականները, եթե կտակներ են արել, հողեր են նվիրել եկեղեցիներին, վանքերին, ապա որեէ մեկն արգելիլու իրավունք չունեն¹³⁴։ Նման ֆերմանները բազմադան են ու թվաշատ այս պատմաշրջանում։

19-րդ դարի սկզբներին, հատկապես Դավիթ-Գանդեկյան գավազանակովի տարիներին ու զրանից հետո, էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը հողային կալվածքներ, ջրաղացներ, ձիթհաններ, աշտիներ, պարտեզներ ուներ Արեւմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր էյալներում, նույնիսկ Եվդոկիայում, Զմյուռնիայում¹³⁵ և հայկական Կիլիկիայում։ Կաթողիկոսի նշանակած մարդիկ վարձակալութան էին տալիս այդ կալվածքները, եկամուտը՝ դրամով, թե բնամթերքով ստանալիս, տեղափոխում էին Մայր տէրու։

Հողային խոշոր կալվածքներ ունեին արեւմտահայ վանքերը, մի քանի տասնյակ եկեղեցիներ։ Վարազատ ս. նշանը, Մուշի ս. Կարապետը, Աղթամարի ու Սսի կաթողիկոսներն և շատ այլ անվանի վանքեր ունեին 300 հեկտարից ավելի հողեր, մանր ու խոշոր եղջերավոր անասունների հոտեր ու նախիրներ¹³⁶։ Նրանք աշխատեցնում էին վանքապատկան գյուղացիներ, արդեն հունի մէջ մտած վարձակալող մարաբաներ, մշակում հողեր, դիպում հարստութիւն։ Սակայն այդ հարստութիւնը կամ թաքցվում էր վանքի գաղանարաններում, կամ զոհ գնում մահմեդական ավարտոտներին։ Ամեն բոսի ունեցվածքի հետ միասին, վանականները կարող էին կորցնել կյանքը։ Քրդական, թուրքական ասպատակողների, ավաղակալ-խմբերի արշավանքները, գիշերային հարձակումները մի հարվածով կարող էին ետին խեղճութիւն մեջ զլորել ամենահարուստ վանքը¹³⁷։

132 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթապահակ 1, վավ. 64, թերթ 1։

133 Նույն տեղում, թղթ. 4, վավ. 46ա, թերթ 1։

134 Նույն տեղում, թերթ 2։

135 Նույն տեղում, թղթ. 160, վավ. 159ա,բ։

136 ՀԱՅԿ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 242, զործ 4, թերթ 1—2։

137 Л и н ч, Армения, стр. 131—133. Ա. Ն եր ս ի ս յ ա ն, Արեւմտահայերի ոտական օրինոտացիան..., էջ 27։

Վանական հոգատիրությունը ֆեոդալական բնույթ ունեւր։ Գլուղացիութեան շահագործման ճանապարհով մշակվող վանքապատկան հողերից ստացված եկամտով սնվում էր, վաւելում և մթին գործարքներ կատարում պորտաբուծ, անաղանդութեան քարոզիչ հայ հողերականութեան, բայց ոչ բոլորը։ Վանքապատկան կալվածքների հաշիւին պահվում էին դպրոցներ, խնամվում հիվանդներ ու սղքատներ, պատասպարվում, սնվում հեռավոր ճանապարհորդներ ու փախստականներ։ Երդաստեմի միաբանութեան նախաձեռնեց ու բացեց Սկյուտարի հոշակավոր ձեմարանը։ Վարադա ս. Նշանը դարձավ գաւառահայ մտավորականութեան ու մշակութային անդրանիկ հանգրվանը, ուր առաջին անգամ ճնշաց Գուտենբերգի լուսաստիլու գլուղը։ Մուշի ս. Կարապետը վերանորոգեց հայ-վրացական ազատագրական պայքարի գաղափարը, վանահայր Հովնանի միջոցով փորձեց զենքի կոշիկ դարերով թմրութեան մեջ ներհող, կործանման եղբին հասած արեմտահայութեանը։ Հայերեն մագաղթա հոշակերտ ձեռագրերի գրչութեան ու պահպանութեան համար այսօր պորտական ենք միջնագարջան գրագետ, լուսամիտ ու հայրենանվեր վանականներին։

Արեմոյան Հայաստանում տակավին հարատեւում էին մասնավոր սեփականատիրական հողեր — մշուլքեր։ Առք ու վաճառք, տնօրինութեան ժառանգական ու անկաշկանդ իրավունքով արտոնված այս հողերը թուրքահայատակ հայկական նախնեներում քանակապես պատկառելի թիվ չէին կազմում, սակայն 19-րդ դարի սկզբներին դրանք շատացան։ Խասերի, թիմարների ու զեմեթների մի մասը դարձան մահմեդական ֆեոդալների ձեռակերպված կամ չձեռակերպված ժառանգական սեփականութեանը։ Մշուլքեր ունեին նաև հայ մեծահարուստները Վանի, Արճեշի¹³⁸, Դիարբեքի գավառներում, Ակնում և Սերաստիլում։ Հայերը մշուլքեր էին ձեռք բերել, թարխանութեան իրավունք ստացիլ սուլթաններին ցույց տված հատուկ ծառայութեանների, կռվում ցուցաբերած խիղախութեան համար։ Սակայն մշուլքերի թիվը թուրքահայատակ նահանգներում ավելի քիչ էր, քան բրդահայատակ գավառներում։

ժառանգական հողատիրութեան ձեռն ավելի հատուկ էր և բնորոշ հարավային Հայաստանի կիսանկախ համայնքներին, Կիլիկիայի լեռնագաւառներին, Կողանյան ձորապետերին։ Մշուլքատիրական այս ինստիտուտն էլ ստորաբաժանվում էր տարատեսակների։ Քաղաքական իշխանութեան անունն աշատեղ անուղղակիորեն փո-

138 Յ ա կ ո Ր Շ ա հ պ ա ղ Ե ն, Քիւրդօ-Հայ պատմութիւն, էջ 70, 71, 72:

խանցում էր հողատիրության ձևերի: Մասնավոր հողեր էին հյուսվում, ոչափը, դեբեբեյություն, յուրդուկ կոչված գավառների հողատարածությունների գերակշռող մեծամասնությունը: Դրանք պատկանում էին քուրդ խաներին, բեկերին, ցեղապետերին, հայ մելիքներին, իշխաններին:

Օսմանյան թուրքերը Հայաստան թափանցելիս որոշ բան սովորեցին կուլտուրապես իրենցից բարձր կանգնած հպատակների ոչ միայն առօրյայից, այլև անցյալի պատմությունից: Սկզբում Պարսկաստանի, իսկ հետագայում նոր ու հզոր հակառակորդի՝ Ռուսաստանի անակնկալ հարձակումներին զիմակայելու նպատակով, նրանք տմրտյալեցին սահմանապահ գավառների իրավունքները, բաշխելով հողատիրական արտոնություններ, անկախության ֆեռմաներ: Բացառապես քրդական ավազանուն հանձնված օջաքլըքներն այն երկրամասերն էին, «...որոշ հաս կարգեալ է կամ բուրբուլիքն և կամ բոս մասին ի ոռճիկ օճազին այս զօրաց» որք պահապանք են ի սահմանազուլու քաղաքիս»¹³⁹:

Օջաքլըքի, հաճախ և նրա հետ հավասարեցվող յուրդուկի անուն կրող գավառները, գավառատեղերը, որոնք կոչվում էին էմիրներ, ունեին զորակներ և թմբուկներ: Նրանց մեջ կային աչապիսիներ, որոնք պետական խառ իջմալու էին ստացել, ինչպես նաև սուլթանի կողմից նշանակման բերաթ: Կային սակայն դարեր առաջ սուլթաններից ստացված աչապիսի բերաթներ, որոնք օջաքլըքի նախկին տերերին իրավունք էին տալիս ժառանգաբար կառավարելու և ենթակա չլինելու ոչ մեկի նշանակմանն ու հաստատմանը¹⁴⁰: Քաղաքական իշխանությունը, դրան սերտորեն առնչվող հողը, փաստորեն ու իրավաբանորեն վերածվել էր նման էմիրների ժառանգական սեփականության:

Արևմտյան Հայաստանի քրդաբնակ մասերում՝ Բալուի, Գենջի, էգիլի, Դարուի, Եկրադի, Միհրիվանի, Ուշտուի, Ումադիյի գավառները ճանաչվել էին իբրև հյուսվումբուրյուններ և փաստորեն սրանց հողերի ճնշող մեծամասնությունը մասնավոր սեփականություն էր: Սուլթանը կամ թուրք զինվորական ավազանին ոչ մի կտոր խառ, զեմեթ, թիմար չունեի հյուսվումբուրյունների տերիտորիայի վրա: Դեռևս 1653 թ. փաղիշահի կողմից ստորագրված մի հրովարտակում ասվում է, թե հյուսվումբուրյունները. «... որպես սեփա-

139 Ղ. Ի Ն Ճ Ե Լ Ե Ն, Աշխարհադրություն, հատոր Ե, էջ 97:

140 «Аграрный строй Османской империи», стр. 95.

կանություն հանձնվեցին նրանց տիրակալներին՝ ծառայություններ և հնազանդության դիմաց: Նրանք տիրակալում են այնտեղ սեփականատիրական իրավունքներով: Նրանց մարզերը անգամ ենթակա չեն մարդահամարի և վերաբաժանման: Նրանց եկամուտները չեն մտցվում պետական ցուցակների մեջ: Այնտեղ չկա ոչ մի օսման-յան էմիր, չկան սուլթանական զորքեր: Այդ բոլոր պարտականու-թյունները նրանք իրենք են կատարում: Նվ նրանք (զրանց տիրա-կալները), համապատասխան համաձայնագրի, ապագայում ենթա-կա չեն ոչ հեռացման և ոչ էլ նշանակման»¹⁴¹: Հետագա դարերում փոփոխություններ եղան հյուբյումեթությունների ուժեղացման, պե-տությունից գրեթե անջատվելու ուղղությամբ:

Ղ. Ինճիճյանը լրացնում է, թե 19-րդ դարի սկզբին հյուբյումե-թություն է կոչվում այն երկիրը, որը «... սեփական ստացուած է սոհմի ինչ, և տեարք նորա են իշխանք, որք պալադատեն որդուց յորդի ի նոյն տոհմէ ընդ ժառանգութեան...: Բազում գտանին այս-պիսի իշխանութիւնք յԱնատոլու ի մէջ քրդաց»¹⁴²:

Մասնավոր հողատիրական իրավունքով էին օժտված Արևմտ-յան Հայաստանի գերերեկտությունները, Կիլիկիայի Կողանյան կամ Կողան-Օղլուների ցեղապետերը: Տարբերությունը սակայն այն էր, որ պետութունը ճանաչել էր հյուբյումեթների, օջաքլըքների տիրակալների ժառանգական իրավունքները, սակայն սուլթանից ապստամբ գերերեկտությունները Բ. Դաան հետ գրեթե ոչ մի պար-տավորությամբ կապված չէին: Նրանց արտոնագրեր տրվեցին 1830-ական թվականներին միայն և ետ վերցվեցին 1840-ականներին: Դե-րերեկտություններն ընկած էին բարդ կառուցվածք ունեցող Դիարբե-քիի, Վանի և Բաշադեաի փաշայապատկան տերիտորիաների վրա:

Արևմտյան Հայաստանի և Հայկական Կիլիկիայի կիսանկախ գավառների՝ Զեյթունի, Սասունի, Մոկսի, Շասախի, Դերսիմի, Սա-վուրի հողատարածությունները բացարձակապես հայերի և փոքրա-քանակ քրդերի մասնավոր սեփականությունն էին, ժառանգական սկզբունքով և սոցիալ-տնտեսական ու բաղադրական տեսակետից համարյա կախվածություն չունեին ամենագոր արքունիքից: Դարա-սկզբին, նույնիսկ հետագա տասնամյակներին, նրանց հպատակու-թյունը Թուրքիային, հողատիրության իմաստով, ոչնչով չէր արտա-հայտվում:

141 «Аграрный строй Османской империи», стр. 93.

142 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ Ե ան, Աշխարհագրութիւն, հատոր Ե, էջ 97:

19-րդ դարի սկզբներին Արևմտյան Հայաստանն ու հայաբնակ նահանգները շարունակում էին մնալ հետամնաց ազգաբային երկրամասեր, որտեղ գյուղատնտեսական եկամուտներով ապրող, ինչպես նաև սեփական աշխատանքով հողատերերին ծառայող, երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ պարապող ազգաբնակչությունն էլ երկփեղկված էր հողատեր ֆեոդալների և աշխատավոր գյուղացիության: Սրանք էլ իրենց հերթին համահավաքում էին սոցիալական, ունեցվածքային, ինչպես նաև իրավական տարբեր գրություն ունեցող հասարակական դասեր:

Ֆեոդալների դասակարգն Արևմտյան Հայաստանում հիմնականում մահմեդականներն էին: Երկիրը բաժանված լինելով թուրքահպատակ և քրդահպատակ շրջանների, ընդհուպ մինչև 1840-ականների վերջը, հողատեր ֆեոդալներն էլ մեծամասնությամբ, առաջինում՝ թուրքերն էին, երկրորդում՝ քրդերը, մասամբ և աստորիններն ու հայերը:

Երկրի ամենախոշոր ֆեոդալը, թուրքահպատակ շրջանների հողային կալվածքների մի սովոր մասի տե՛րը սուլթանն էր: Նրանից հետո, ըստ պաշտոնի ու ըստ ունեցվածքի, խոշոր հողատեր էին մեծ վեզիրը, բեյլերբեյերը, միրիմիրաները, սանջակբեյերը:

19-րդ դարի սկզբին էրլորումի Ահմեդ փաշան, 1200 հոգուց բաղկացած իր բանակը պահում էր, կերակրում, հագցնում, զինում նահանգում «ունեցած» հողերից ստացված եկամուտների հաշվին¹⁴³: Էրզրումի, Կարսի, Ախալցխայի, Սեբաստիայի, Ադանայի, Տրապիզոնի փաշայություններում հողատեր ֆեոդալները թուրք զինվորականներն էին, սիպահիները, ենիչերի աղասիներն ու ենիչերիները, առևտրա-վաշխառուական ճանապարհով կամ բռնությամբ հողեր ձեռք գցող թուրք ավատատերերը: Քրդական տարրը վաղուց չէ, ինչ տարածուն ու հաստատ հիմքեր էր գցել էրլորումի, Կարսի, Ախալցխայի մարզերում, զենքի ուժով խլել հայերի հողերը, անցել նստակյաց կյանքի: Սակայն ընդհանուր առմամբ այս նահանգներում հողատեր էր թուրք վերնախավը:

Ախալցխայի սանջակի հողատարածությունների մեծ մասը, Մահմուդ 2-ի ֆերմաններով, ամբացված էր թուրք թիմարլիներին: 1822 թվականին տրված, ապա 1823 և 1827 թվականներին վերա-

143 Չ. Ի ն Ճ Է ե ա ն, Աշխարհագրություն, էջ 63—68:

հաստատված մի քնդարձակ հրամանագրով, սանջակի հոդերից 10 250 ալլև արվում էր Սուլեյմանի որդի Ահմեդին, իսկ վերջինիս մահվանից հետո փոխանցվում նրա ազգականներին¹⁴⁴։ Սանջակի 41 հազար արտավար, մշակելի պետական հողերը 1827 թվականին արգեն դարձել էին թուրք կալվածատերերի սեփականությունը, որի մասին Մահմուդ 2-րդը խորհրդակցում էր Սեյիդ Ահմեդ փաշայի հետ, ջանում գտնել հարկեր գանձել դրանցից¹⁴⁵։

Զրլզրի սանջակի խոշոր հողատեր կալվածատերերը նույնպես թուրքերն էին։ Նաղի բեկը, Թուրսուն աղան, Օսման աղան, Հուսեյին աղան և մի քանի այլ թուրք ֆեոդալներ իրենց մեջ էին բաժանել սանջակի գյուղերի մշակելի հողերի մեծ մասը¹⁴⁶, անտառները, արոտավայրերը և հարկեր էին գանձում գյուղացիներից։ Նրանք հողեր էին ձեռք բերել նաև Կարսի փաշայություն մեջ և նստած կենտրոնական քաղաքներում վայելում էին հարկահանների հասցրած եկամուտներից։ 1828 թվականին Նաղի բեկին էին «սպառնանում» նաև Զրլզրի և Կարսի օգտագործելի հանքերը, որոնք շահագործման էին արվում հայերին ու հույներին և հարկեր վերցնում վերջիններից։

Փոցխովի սանջակի խոշոր հողատեր կալվածատերերն էին Ալալ բեկը, Դադա բեկը, Մադադ բեկը, Մուստաֆա բեկը, Իսմայիլ բեկը։ Սրանցից ամեն մեկը երկու գյուղից ոչ պակաս հողային կալվածք ուներ։ Հատկանշական է սրանց շարքում Մուղղուսի Հարություն անունով հայ խոշոր կալվածատերերից մեկը, որն ուներ անբավ հարստություն, հողեր, անասունների նախիրներ, ջրաղացներ ու ձիթհաններ¹⁴⁷։ 1827—28 թթ. Փոցխովի սանջակում կալին 7 խոշոր, 13 միջակ կալվածատեր, 148 ունեւոր։ Կալվածատիրական գյուղերը 210-ն էին, պետականը միայն 133¹⁴⁸։ Այստեղ և մյուս նահանգներում գնալով պետական հողերը նվազում էին, դրանց հաշվին ուռճանում էին թուրք կալվածատերերը։

Հարավային Հայաստանի քրդահայատակ ու քրդաբնակ շրջաններում՝ Դիարբեքի, Վանի, Բայազետի փաշայություններում կալին այնպիսի քուրդ հողատեր ֆեոդալներ, որոնց ուժը, հզորությունը, հողային կալվածքները զարմանք են սպառնառել եվրոպացի-

144 ՎՍՍԶ, ԿՊՊԱ, ֆոնդ 17, գործ 57, թերթ 13։

145 Նույն տեղում, թերթ 14—15։

146 ՎՍՍԶ, ԿՊՊԱ, ֆոնդ 47, գործ 75, թերթ 64, 73, 75։

147 ՎՍՍԶ, ԿՊՊԱ, ֆոնդ 47, գործ 75, թերթ 20—21։

148 Նույն տեղում, թերթ 21—22։

ուղեսորներին, առիթ տվել համեմատելու միջնադարի արևմտանվոր-
պական կալվածատերերի հետ:

Ռիբլիսի իշխանության գլուխ նստած Շերեֆների սոհմը, նրա
մեջ մտնող մանր ու խոշոր ֆեոդալներն ունեին հողային հսկայա-
կան կալվածքներ, բերդեր, ամրոցներ, պահում էին մինչև 75 հազար
չորր¹⁴⁹: Հայերի հողերը նրանք դարձրել էին իրենց սեփականու-
թյունը և հաճախ նրանց վռնդում էին քաղաքներից, խլում ու տի-
բանում վերջիններիս կալվածքները, նույնիսկ բնակելի տները¹⁵⁰:

19-րդ դարի առաջին կեսին Ռոհտանի ու Ջեղիբեի տերը Քեդեր-
խան բեյն էր, մի հզոր ու դաժան կալվածատեր: Սրա հողերը սփռու-
ված էին հայկական բազմաթիվ շրջաններում¹⁵¹: Նա ուներ անթիվ
ու անհամար կալվածքներ, քմահաճորեն հավաքում էր հարկեր,
նույնիսկ անկախ պետություն ստեղծելու փորձեր էր անում:

Դերսիմում ու Չարսանչակում «... հողերը, ջրերը, տները, մա-
լերն ու միլերը պիթունն ըլ տաբապակիներունն էր: Տաբապակին
թէ օր ուղէր մեզի՝ (հայերին — Հ.Ղ.) կը պեյեր (պահեր), թէ օր
շուղէր՝ չէր պեյեր — ինչպէս հիմա ըլ. թէ օր ուղէր՝ կը մօրթէր, թէ
օր շուղէր՝ չէր մօրթեր»¹⁵²: Վանի շրջակայքի հողային կալվածքները
անցնում էին ձեռքից ձեռք, մերթ տիրում էին թուրքերը, մերթ քրդ-
դերը: 1808 թ. Վանի քրդերի գլխավոր Դերվիշ բեկը խնդրամահ
արեց Ֆեղդուլահ փաշային, և «Քուրդերը կրկին անգամ տե՛ր դա-
րան փաղափին և Վանի հողամասին (ընդգծումն մերն է—Հ. Ղ.)¹⁵³»:
Նույն տարում, Բալազետի Աբդուլա քուրդ փաշան, հենված վրանա-
քնակ խուլամների վրա «...հափշտակել էր բոլոր հողերը...»¹⁵⁴:
Մուշի, Հեքյարիի, Ջուլամբերկի հողերը ևս արդեն կենտրոնացված
էին քրդական հովտատերերի, խաների, բեկերի, թոռաների ձեռքում:

Հարավային Հայաստանի նահանգներում, մանավանդ 19-րդ
դարի առաջին երեք տասնամյակներին, քրդական վերնախավը
հզիպացել էր, օգտվելով պետության թուլությունից, քրիստոնյա ու
մահմեդական աշխատավորության անպաշտպան դրությունից, խլել
էր նրա հողատարածությունները, դրել հարկատվության ծանր բեռի
տակ: Հատկանշական է նաև այն, որ քրդական թափառաշրջիկ,

149 «Պատմական Հայաստանի սահմանները», էջ 444—445:

150 Никитин В. Курды, 1964, Москва, стр. 247.

151 «Արև», 1925, մարտ, № 1852:

152 Ա ն դ ր ան ի կ, Տէրսիմ, 1901, Թիֆլիս, էջ 51:

153 «Ուղեգրություններ», հատոր 2, էջ 219:

154 Նույն տեղում, էջ 271:

վրանաբնակ ցեղերի մի փոքր մասն այս էտապում անցնում էր նստակյաց կյանքի, զբաղվում հողագործությամբ, կառուցում բնակելի տներ: Ազատ հողատարածություններ չկային: Նրանք այդ բանն անում էին հայերի հաշվին, բռնության ու բիրտ ուժի միջոցով խլում ուսայի կալվածքները, երբեմն էլ տներն ու այգիները:

Քուրդ ու բուրդ վերնախավից դատ, Արեւմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում կային նաեւ հաշ ֆեոդալներ, հողատեր կալվածատերեր: Վանական ու եկեղեցական հողատիրության կողքին գոյացել էին աշխարհիկ հողատերեր, հայկական գրեթե բոլոր նահանգներում, որոնք իրենց կալվածքները ձեռք էին բերել զինման, անձնական քաջազործության, այս կամ այն փաշային, բուրդ խանին ծառայելու և այլ միջոցներով:

Գարամուտի վասալությաննում Դաճկավյաճների հայտնի տոհմն ուներ հողային ընդարձակ կալվածքներ, «գանակ կրելու արտոնություն»¹⁵⁵: Արճեշի մեջ թարխանության իրավունք ստացած մի մեծ գերդաստան կար, որը աղատ էր հարկատվությունից, տիրել էր յոթը գյուղերի: «Օսմանեան սուլթան մը ֆերմանով ճանշեր էր անոնց թարխանութիւնը»¹⁵⁶: Վանի սանջակումն էր Գործոթ գյուղի հայ մելիքը¹⁵⁷: Իսկ քաղաքումն էին նստում իշխանաց իշխան պարոն խոջա Ախիջան Գարասեֆերյանը¹⁵⁸, Մկրտիչ իշխան Գասպարյանը, Գրիգոր աղա Հակոբյանը, Հակոբ իշխան Սաֆարյանը¹⁵⁹: Մասնավոր սեփականատիրական հողերից բացի, սրանք ունեին խանութներ, Այգեատան և Արարոց թաղերում փռված այգիներ, տներ, ձիթհաններ:

Չարսանջակի վրա բռնացող բուրդ դերեբեյների կողքին կային հաշ մելիքներ, իշխաններ¹⁶⁰: Բայազետի փաշայության մասերին տիրող Բեդեւ-խան բեյի, Մահմուդ և Ավդալ խաների խորհրդականները հաշ իշխաններն էին: Քուրդ բռնատերերի տնտեսությունը վարող, քաղաքականությանն ուղղված տվող Միր (իշխան) Մարտո Բաշկալեցին, Հովհաննես Մանուգյանը՝ «Աստղ» և շատ ուրիշներ, իրենց քաջությունը ու խելքով նվաճել էին ոչ միայն «տերերի»

155 «Քուրդո-Հայ պատմություն», էջ 71:

156 Նույն տեղում:

157 Գ. Ս. Վան ձեռնագր, Մանանայ, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 122:

158 Նույն տեղում, էջ 359:

159 Մատենադարան, ձեռագիր 9424, թերթ 39, 55, 70, 71:

160 «Արեւ», 1925 թ. մարտի 27, № 1852, «Պատմական Հայաստանի սահմանները», էջ 97:

Համակրանքը, ալլե գյուղեր, ագարակներ, պահում էին անասուն-ներին նախիրներ, ազատ էին հարկերից ու պարհակներից:

Սասունում, Տարսնում, գաշտային ու լեռնային համայնքներում, Հաճրնի շրջանի հողատեր ֆեոդալների գերակշռող մասը հայերն էին: Զեյթունի շրջա իշխանական տները՝ Սնիտունյանները, Սուրենյանները, Շուրոշյանները, Յաղուպյանները իրենց մեջ էին բաժանել բաղարի թաղամասերը, հայ և թուրքմեն շրջակա գյուղի-րը և իրեն սեփականատերեր, գյուղացիներից հարկ էին ստանում:

Այսպիսով, Հայաստանի ու հայաբնակ նահանգների հողատեր ֆեոդալների գաղտնիքը ըստ ազգությամբ բազմաազգային էր: Կալին թուրք, քուրդ, ասորի, ալշար, հայ հողատերեր: Սրանք բոլորն էլ ապրում էին աշխատավոր գյուղացիության հաշվին, նրանից գանձած հարկերի, ունեցվածքի կողոպտման, տնտեսելի ճնշումների ու խոշտանգումների միջոցներով կորցած եկամուտներով: Ռայայի հետ վալարադորեն էր վարվում, քարբարոսության տառիճանի հասնող կեղեքումներ սահմանում բրդական վերնախավը: Սակայն իր տեսակարար կշռով Արևմտյան Հայաստանի հողատերերի մեծ մասը տակավին թուրքերն էին:

Թուրքիայի ու հայաբնակ ալլադղիների երկրամասերում ապրող ու աշխատող աղյուրեակալության գերակշռող մասը, արտադրող գա-սը, աշխատավոր գյուղացիությունն էր, որն իր սոցիալական գրու-թյամբ միատարր էր: Գավառահայության ամենաստվար բեկորը իրավականորեն ազատ գյուղացիությունն էր: Սրա փոքր մասն ու-նեք սեփական հողեր, մյուս մասը մշակում էր պետական հողեր, մի հատվածն էլ ապրում էր վսկուֆային հողերի հաշվին: Եթե հայ-կական ազատ համայնքների գյուղացիության գոյավիճակը կաշուն էր, ապա քրդապետական շրջաններում այն չափազանց հեղհեղուկ էր, երբեմն էլ հավասարվում էր ճորտերի իրավիճակին:

Հայկական կիսանկախ կամ ֆեոդալը գավառների սոցիալ-քաղաքական դրության պատմության անդրադարձող օտար ու հայրենի պատմաբանները, ուղեգիրները, ականատեսները միաբե-րան վկայում են, թե Զեյթունում, Սասունում, Մոկսում, Սավուրում, Ճալալաշում և այլ երկրահատվածներում, գյուղացիությունը ոչ միայն լիակատար ազատ էր ճորտական կապանքներից, այլև ու-նեք սեփական կալվածքներ: Նրա կախվածությունը տեղի իշխան-ներից, մելիքներից, հաճախ և կառավարիչ դարձած քուրդ բեկերից, արտահայտվում էր ոչ այլ կերպ, քան հարկատվությամբ, կորիքի դեպքում դավառի անկախության պաշտպանությամբ, միջոցառման կամ միջոցավառային կոնվիների մասնակցությամբ:

Սուլթանահյատակ երկրահատվածների գյուղացիության իրավական դրույթունն այլ էր: Այստեղ սփռված պետական ու կալվածատիրական հողերի վրա նստած երկրագործները բաժանվում էին ազատների, կախյալների: Ծայր էր տեղի նաև մարաբալության ինստիտուտը, որը լայն թափ էր ստանալու դարի հաջորդ կիսամյակին: Թուրք պատմագրության թափած ճիգերը ապարդյուն փորձեր են հավաստացնելու, թե կալսություն մեջ քնդիվաբանված գյուղացու կախվածությունը գոյություն չի ունեցել, իսկ եթե իրապես եղել է, ապա սուլթանների կողմից իրավականորեն չի ձևակերպվել: Սակայն իրենց իսկ հրապարակած փաստերը հակասակն են սուպայուցում:

Էդրումի փաշայության 1540 թ. կանոն-նամեն, իբրև օրենք, գյուղացուն պարտադրում էր հողից չհեռանալ: Սիպահուն իրավունք էր տրվում փախչող գյուղացուն ետ վերադարձնել¹⁶¹: Սուլթան Կանունիի հրատարակած օրենքով «Թիմարից փախած ռայաթի հավաքելը օրենք էր»¹⁶²: Պաշանաժամանակը սահմանվում էր 10—15 տարի, միաժամանակ ասվում, թե «Էստ արեհեյան սովորություն» հին դաֆթարում նյութար արձանագրվածի որդին նոր դաֆթարում նյութարի որդի պիտի արձանագրվի»¹⁶³: Ուրեմն կալսության օրենսդրությունը, դեռևս միջնադարից, գյուղացու կախվածության վերաբերյալ հողվածներ էր հրատարակել: Հետևաբար իսլամական շարիաթը լուի ձևականորեն էր ապահովում գյուղացու անձնական ազատությունը: Փաստացի իրավիճակը Թուրքիայում շեղվում էր, նույնիսկ հակադրվում դրան:

Սակայն այլ էր կախվածությունը, այլ՝ լիակատար նորությունը: Իրոք որ ողջ մահմեդական Արևելքում, այդ թվում և Թուրքիայի հպատակ երկրամասերում, ճորտությունն իրավաբանորեն ձևակերպված չէր: Սուլթանին, նրա ռազմական ու քաղաքական պաշտոնյաներին, որոնք հողատերեր էին, հետաքրքրում էր եկամուտներ ստանալը, հարկեր գանձելը, հետևաբար, նրանք շահագրգռված չէին գյուղացուն ճորտացնելու ֆիշ էական չէր, որ պետական հողերի տերերը, ավելի ստույգ՝ օգտագործման իրավունքով հող ստացողները, անընդհատ փոփոխվում էին: Ծառայության պաշանաժամանակը լրանալու հետ մեկտեղ ոչ միշտ, բայց և այնպես փոխվում էր նախկին հողատեր կալվածատերը, դալիս էր նորը,

¹⁶¹ «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 22:

¹⁶² «Аггарный строй Османской империи...», стр. 30—31.

¹⁶³ «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 30—31:

վերածնունդ էին ֆեոդալի ու գյուղացու փոխհարաբերությունները: Հատկանշական է նաև այն, որ պետությունը, իրավաբանական կողմերից, մակերեսորեն անդադրանալով գյուղացու կախման ձևերին, մյուս կողմից թզթի վրա հողատերերին արգելում էին ապօրինություններ անելը, սահմանված չափից ավելի հարկեր գանձելը:

Իերելով վերոհիշյալ փաստերը, հավանություն չունենք ասելու, թե Արևմտյան Հայաստանի Թուրքահայաստակ նահանգների, պետական հողերի վրա նստած գյուղացին ազատ է եղել ամեն տեսակի կախումից: Թուրքական օրենսդրությունն այլ բան էր, փաստացի իրավիճակն այլ: 18-րդ դարի վերջից փոխվեց հողատերերի և պետության փոխհարաբերությունները, որը և բացասաբար ազդեց գյուղացիության վրա: Կենտրոնական պետության թուլացման հետևանքով ուժեղացան հողատեր-ֆեոդալները, գրեթե զործադրությունից հանվեցին նախկինում հրապարակված օրենքները, սկսեց մոլեգնել ֆեոդալի կամայականությունը, վատթարացավ գյուղացու իրավա-քաղաքական և անտեսական վիճակը: Այնուամենայնիվ, Թուրքահայաստակ հայկական մարզերում գյուղացիների մի մասը կախյալ գրության մեջ ընկնելով, իրավաբանորեն ճորտացված չէր, չկային ճորտերին սված Վ. Ի. Լենինի բնորոշման բոլոր հատկանիշները: Համեմատաբար ազատ գյուղացիները խորսխված էին խասերի՝ դեռևս պետությանը պատկանող հողերի վրա:

Ընդհանուր առմամբ, էրզրումի, Կարսի, Ախալցխայի, Սիրաստիայի, Տրապիզոնի էյալեթներում կախյալ վիճակում ընկած գյուղացիների կամ դեռևս բավականին թիվ կաղմուղ ազատների քանակն ավելի մեծ էր, քան քրդահայաստակ շրջաններում: Դա միայն ռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով հողատեր ֆեոդալների ֆիզիկական ոչնչացմամբ չի բացատրվում, այլ քրդական վայրենաբարտ վերնախավի, ղուլամների բացահայտված կամ համարյա բացահայտված: Եվ պատահական չէ, որ իրավականորեն չձևակերպված, բայց փաստապես ճորտից ավելի վատ վիճակում ընկած գյուղացիների մեծամասնությունը հարավային Հայաստանում էր, զերհեթյունների, հյուբյումեթների ու օջաքլքների տերիտորիայի վրա:

Քրդահայաստակ շրջանների գյուղացիների, մասնավորապես քրիստոնյաների ճորտացման ու կախյալ վիճակում գնելու մասին պետական, կառավարական օրենքներ չեն հրապարակվել կամ մեզ հայտնի չեն: Ուրեմն, իրավաբանորեն սրանց ճորտացումը ևս ձևակերպված չի եղել: Ընդհակառակը, ասպտամբ քուրդ ֆեոդալներին,

պետութիւնը բազմիցս նախադրուշացրել է, արգելել զլուղացու ճորտացումը, նրանից տվելի հարկերի գանձումը: Բիթլիսի վիլայեթի անթվակիր կանոնում տալում է, թե ինչպէս քրդապատկան աշս իշխանութեան մեջ, այլև «...Դատականում և խլաթում կաշի հարկ ... անվան տակ աշնանը յուրաքանչյուր շիֆթից քառասունութ ակ- շէ են վերցնում: Այս բռնութեաններից բացի, ժողովութիւնից առաջ երբեք վերցվում և յոթը ռայաթներին է տրվում: Այս կարգի բռնութեանները վերջ չեն ունեցել. ներկայումս կայսերական հրա- մանով այդ բռնութեանները վերացվել են և (այստեղ) Դիարբեքի- րի վիլայեթի օրենքն է հաստատվել»¹⁶⁴: Սահմանված հարկից բացի, կանոնը պարտադրում էր, թե քրիստոնյաներից «Քրդերը և ուրիշները բացարձակապէս ոչ մի ակշև և ոչ մի հատիկ չպետք է վերցնեն»¹⁶⁵: Սակայն սրանք լոկ թղթա կարգադրութեաններ էին, որոնք կյանքում գործադրվել չէին կարող, քանի որ պետու- թիւնը գնալով թուլանում էր, քրդական իշխանութեանները, կենա- րոնախուշ ուժերը՝ զօրեղանում: Իրավունքը ուժեղին էր, քուրդ ռազմատենչ ավատատիրոջը, նա էլ հաշվետու չէր պետութեան առջև, զլուղացու հետ վարվում էր այնպէս, ինչպէս կցանկանար: Ակնաւու է, որ ինչքան մոտենում ենք դարակնին, այնքան փոք- րանում է հարավային Հայաստանի հայ ազատ գլուղացիութեան լիւրը:

Գոռային հարաբերութեանների խորացումը նախկին վրանա- բնակ նահապետական պարզ կյանքով ապրող քրդական վերնա- խավին տանում է դեպի հարստութեան դիզլու աննվաճ բար- ձունքներ: Յեղապետները, թոռանները, բեկերը ձգտում էին նոր արոտավայրեր ձեռք բերել, ընդարձակել ցեղապետութեան սահ- մանները, շատացնել անասունների թիւը: Հասկանալի է, որ այդ բոլորը կատարվում էին բռնութեան միջոցներով, աշխատավորու- թեան հաշվին:

Բեղեր-խտնի ու Մահմուդի ռազմական ճամբարներում էին ծառայում նաև հայերը, սակայն մեծամասնութեան արգեն մահ- մեղականացած կամ մահմեդականացման ճանապարհ բռնած ռազմատենչ քրդերն էին, որոնք հիմնականում պատկանում էին քուրդ ռազմատենչ ֆեոդալական վերնախավին: Այստեղ սուլթանի ֆերմանները անուժ էին, թուրք կառավարիչները գործելուց զերկ- ված: Ռազմատենչ քուրդ ավագանին ապրում էր նահապետա-

164 «Յոմանյան օրենքները Արեւմտյան Հայաստանում», էջ 45:

165 Նոյն տեղում, էջ 46:

կան ձեռք ֆեոդալական հարարերություններին անցնելու ճանապարհը և աստիճանաբար բռնվորական կշանքը փոխում նստակյացի: Նստակյացները բռնագրավում էին հողեր, դարձնում սեփականություն և սահմանում ֆեոդալական կախվածության ուրույն, դաժան ու անատենի ձեեր: Օրենքով այս գավառներում հայ և քուրդ գյուղացին ճորտացված չէր, իսկ իրականության մեջ նրանց վիճակը ոչնչով չէր տարբերվում ճորտերի դրությունից: Իրավա-տնտեսական կախման ամենացայտուն պատկերը խաֆիրության ինստիտուտն էր, որը ծայր էր առնում վաղուց ի վեր, սակայն ավելի տարածան ու տիրապետող է դառնում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին¹⁶⁶:

Քուրդ և եղիդի աշխատավորության բարեկամ Խ. Աբովյանը եվրոպական ու ռուսական աղբյուրների մատակարարած նյութի խմացությամբ, տկանատեսի ու ժամանակակից վկայությամբ 1846 թ. հաղորդում է (հոգվածը սկսել է գրել 1844 թվականից), որ Արևմտյան Հայաստանի աշխատավորությունը, քուրդ ու հայ ռայան, վրանաբնակ քուրդ ցեղապետների ճիրաններում արշունաբամվել էր՝ մինչև Ռեշիդ փաշայի արշավանքը: «Քրիստոնյաները, հատկապես հայ դժբախտ ժողովուրդը և նեսաուրականները նրանց ստրուկներն են բառիս բուն իմաստով: Խոտառատ լեռներից և հովիտներից իջնելուց հետո նրանք իրենց անհամար ոչխարների և եղջերավոր անասունների հոտերը ձմռան խիստ և երկարատև ամիսներին պատսպարում էին հայերի մոտ, առանց որեւէ վարձատչություն: Դրա համար էլ սրանք ստիպված էին տարվա պատշաճ եղանակին անշափ կեր ու ձմեռվա պաշար պատրաստ պահելու, որպեսզի աղատ մնային նրանց դարհուրելի վրեժխնդրությունից: Ո՛չ մի օրենք, ո՛չ մի իշխանություն չէր կարող պաշտպանել սրանց աչք ճնշումից: Ամենաթեթև դիմադրությունը հատուցվում էր ամենավաղագ դաժանությամբ: ... Հարևան երկրների րազավորները և իշխանները դողում էին նրանց վրեժխնդրությունից»¹⁶⁷:

Խ. Աբովյանի ընդհանրական այս վկայությունից զատ, առկա են մասնակի այլ փաստեր, որոնք հաստատում են Բայազետի, Վասպուրականի, Տարսուի, Բիվլիսի, Չարսանջակի քուրդ ավատատերերից գյուղացիության կախվածության բաղմադրան ձեերը:

¹⁶⁶ Գ. և Ղ. ա. մ. Տ. Կարապետյան, Հոգային հարցը հայաբնակ նահանգներում մեջ, 1911, Կ. Պոլիս, էջ 32—33:

¹⁶⁷ Խ. Աբովյան, Նրկերի լիակատար ժողովածու, ուկերորդ հատոր, 1958, Երևան, էջ 248 (ընդգծումները մերն են—Ղ. Ղ.):

Սակայն նույն կացութիւնամբ էին ապրում ոչ միայն հայ աշխատավորները, այլև սրանց հետ բարեկեամեական միջոցառումներում գտնվող քուրդ ներքնախափերը* տնտեսական դուրեւացիները, նստակցութեան անցած մահմեդական ու արեւմտաւար ռայաթը:

Այսպիսով, 19-րդ դարի առաջին շրջա տասնամյակներին արեւմտահայ գյուղացիներին աշխատավորական մասը արեւմտեւ էր ազատ գյուղացիների և կախյալների: Կախյալ գյուղացիութեանը տարածված էր հարավային Հայաստանում, Վանի, Դիարբեքիի էյալեթներում, մասամբ էլ Ուրբադայական մարզերում: Եթե գյուղացու դրութեան կիսաճորտական լինելը կարող է վիճարկութեան առարկա դառնալ, վիճարկող երկու կողմերի ձեռքին էլ կովաններ տալով, ապա փոքրահամակ ստրուկների գոյութեանն անվիճելի է, կասկածից վեր ու պետութեան կողմից խրախուսվող:

Ստրուկներ կային Արեւմտեան Հայաստանի գրեթե բոլոր հանգներում, սկսած խոր միջնադարից, մինչև 20-րդ դարասկիզբը: Էրզրումի 1540 թ. «Կանուն նամեն» ստրուկներ զնոդին պարտադրում էր բերել և հանձնել կայսերական խասերի էմիրներին, իսկ Ամիդի վերաբերող օրենքը սպիտակամորթ ստրուկավաճառից պահանջում էր 50 ալլե հարկ տալ, սեւամորթ վաճառողին՝ 25 ալլե: Ուրեմն ստրուկութուն, ստրուկավաճառութուն եղել է միջնադարում, որը շարունակվել է նաև 19-րդ դարի առաջին քառորդին¹⁶⁸:

1812 թ. Վիլյամ Աուդլէյը, Թալրիպից վերադառնալով, Կարինում ախանառես է եղել, թե ինչպես թուրք ենիչերին վրացուց հափշտակել էր նրա աղջկան և ցանկանում էր վաճառքի հանել շուկայում: Հայերը փող էին հավաքել, աղջկա փրկագինը տալու, սակայն ենիչերիի պահանջած գումարը մեծ էր: Նա ավելացնում է, «...Հիշատակված էր, որ այս աեղերից մեկում բաղմաթիվ վրացի աղջիկներ ցուցադրված էին հրապարակային վաճառքի, ինչպես նաև մի քանի աղաներ, որոնք վերջերս թուրքերը ձեռք էին բերել ռուսական ճակատից ուրիշ կողոպուտների հետ»¹⁶⁹, Սակայն մարդավաճառութեամբ պարապողները ոչ թե միայն գերիներին էին իրար ծախում, այլ հատուկ խմբեր ունեին, որոնք գալիս էին Ռուսաստան, Վրաստան, Պարսկաստան, փողով գնում ռուս, վրացի գեղեցիկ աղջիկների, տղաների, տանում Թուրքիա, թանկ գներով վաճառում: Նրանք գործելու աղաթ իրավունք ունեին Թուրքիա-

168 «Օսմանյան օրենքները Արեւմտեան Հայաստանում», էջ 26, 74:

169 «Ուղեգրութիւններ», հատոր 2, էջ 464—485:

չում, իսկ Կ. Պոլսի շուկաներում անարգել, մոռեաթիկների օգնությամբ կատարում էին գաթաբլիթներ, նուշիսկ խաներից, փաշաներից պատվիրներ ստանում, աղջկա կամ տղայի՝ սարիքի, արտաքինի, հասակի, գույնի, դրանով իսկ պայմանավորված դնի վերաբերյալ, կարճ միջոցում, փողով, թե մարդորսությամբ, կատարում նրանց պահանջները:

Սակայն բռնությունից բացի, աղքատությունն ու թշվառությունը ևս «պարտադրում» էին Քուրդստանի մայրերին, կարիքից զրդված, վաճառել իրենց զավակներին: Ականատեսը պատմում է, թե ինչպես Դիարբեքիւրում, քուրդ մայրը սակարկում էր Երկու չքանաղ, փոքրահասակ աղջիկները վաճառելիս, իսկ զնորդն էլ արծաթե «25 մեձիտեով առնելով», «դանոնը պիտի կրթէ ու իր մօտիկ աղվականներուն կնութեան տայ»¹⁷⁰:

Մարգավաճառությունն ու ստրկությունն այնքան տարածված էին Թուրքիայում, որ դերմանական դիվանագիտական աշխատողները կշտամբում էին Անգլիային, Ֆրանսիային, նուշիսկ Ռուսաստանին, որոնք իբր Աֆրիկայի ստրկավաճառությունը դատապարտում էին, մինչդեռ Թուրքիային թույլ էին տալիս ազատ, նուշիսկ մայրաքաղաքում մարդիկ վաճառել, ստրուկներ պահել¹⁷¹, այն էլ քրիստոնյաներից: Սակայն իր տեսակարար կշռով ստրկությունը էական տեղ չէր բռնում Թուրքիայի ազգաբնակչության կառուցվածքի մեջ և ոչ էլ դաս դառնում:

5. ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՀԱՐՍՍԱՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀՆՇՈՒՄՆԵՐԸ

19-րդ դարի առաջին քառորդի սգարայային, հևաամնաց Թուրքիան արդյունագործությունից եկամուտներ քիչ էր ստանում: Սակավաթիվ էին պետական ձևոնարկությունները, այդ իսկ պատճառով արքունիքը, ռաիկանությունը, աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավային դասերը հիմնականում ապրում էին, վայելում գյուղատնտեսությունից ստացված եկամուտների հաշվին: Գյուղատնտեսությունն էլ տակավին խանձարուրի մեջ էր և չէր կտրվել արտադրության միջնադարյան մակարդակից: Պրիմիտիվ ու հնամենի էին մնում արտադրության միջոցները: Հողը մշակում էին այնպի-

¹⁷⁰ «Քուրդո-Հայ պատմություն», էջ 115:

¹⁷¹ «История турок от начала турецкого народа до наших времен», Санкт-Петербург, 1829, перевод с немецкого, стр. 172—173.

սի արորններով, որոնցով կարծես ին «նայն էր շանգոն Երարատի հարթավայրերը»: Գրեթե բացակայում էին ոռոգման սխեմաները: Խոսք չկար գիտական հիմունքներով պարարտացումների մասին:

Աշխատանքի արտադրողականության ցածր մակարդակը համ-
բնդհանուր երևույթ էր Թուրքիայի ու Հայաստանի գյուղատնտեսու-
թյան համար: Այն պայմանավորված էր ոչ միայն արտադրումի-
ջոցների հետամնացությամբ, այլ նաև երկրագործի անձնական
շահագրգռվածությամբ, լուրջությամբ, նրա ունեցվածքի ու կյանքի
ապահովության բացակայությամբ, խանա-փաշայական վարչա-
կարգերին բնորոշ պարբերական թալանի առկայությամբ, մոլեղ-
նող ավազակախմբերի անարգել գործունեությամբ: Թուրքիայում
ու Արևմտյան Հայաստանում տուժողը գյուղացիությունն էր, որը
տալիս էր բազմաթիվ ու բազմապիսի հարկեր՝ սեփական վաստա-
կով զոհացնում խասատեր սուլթանից ու քուրդ խանից սկսած
մինչև սիպահին ու խաֆիրը, պատրիարքից մինչև հեռին քահա-
նան:

Հարկային բեռի ծանրությունը, հարկատեսակների անհամա-
մասնությունը, հարկազանձման անօրինաչափությունը, Թուրքիայի
վարած տնտեսական քաղաքականության օրինաչափությունն էր,
որը բացառում էր բնդհանուր կայսրություն, նույնիսկ միայն Արև-
մրտյան Հայաստանի համար միանման հարկաչափերի սահմանումը
և ստեղծում ժողովրդի սոցիալական հարստահարման հարցի շուրջը
հնարված մի այնպիսի խճճված թելակծիկ, որի պարզաբանումը,
ճշգրիտ պատկեր տալը, հակասական փաստերի առկայությամբ և
դարձեցնում հեռավորությամբ այնքան էլ հեշտ չէ: Մոտավոր նկա-
րագիրը հետևյալն է. Արևմտյան Հայաստանի թուրքահպատակ
շրջաններում գյուղացին հարկեր էր վճարում պետությանը, թուրք
հողատերերին՝ զախմներին ու քիմարլիներին, խասատերներին:
Քրդապատկան մարզերի աշխատավորությունը վճարում էր քուրդ
խաներին, բեկերին, պետությանը, խաֆիրներին: Գավառահայու-
թյունը տուրքեր էր տալիս հայ եկեղեցուն ու վանքերին՝ բոլոր նա-
հանգներում: Անկախ և ֆերմանը համայնքների ազգաբնակչու-
թյունը պետական ու խաֆիրական տուրքերի մեծ մասից ազատ էր,
մինչդեռ վճարում էր իշխաններին, մեկիքներին:

Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիությունը վճարած հարկերից
ամենածանրը աշարն էր, ուշաբր, ուշբր: Հարկը կազմելու էր հո-
դից ստացված տարեկան եկամտի 1/10 մասը, զրա համար էլ ան-
վանապես կոչվում էր տաաանուրդ, որի փաստացի չափի և գանձ-
ման եղանակների ու տարատեսակների պատկերն իրականություն

մեջ ավելի բարդ էր, քան թվի վրա ու օրենսդրական ակտերում:

Ախալցխայի փառաշուքյան պետական հողերի վրա նստած գյուղացիները 1828—1829 թթ. աշար էին վճարում բերքի 20 տոկոսի չափով¹⁷²: Պոնտոսի դաշտերի, Տրապիզոնի նահանգի, Շապին-Կարահիսարի գյուղացիները 1807—1808 թթ. հիմնականում ցանում էին դարի և վճարում «հողի արաադրուքյան մեկ հինգերորդը»¹⁷³: 1827—1828 թթ. թուրք ու քուրդ գյուղացիներից Բայազետի փառան աշար էր հավաքում տասից մեկը, հայերից՝ եկամտի յոթը մասից մեկը¹⁷⁴: Նա միաժամանակ գյուղացուց զանձում էր րոփախա-խաբաջ անունով հողահարիկ, այսինքն՝ այն երկրագործները, որոնք դուրան ունեին, պարտավոր էին հատուկ հարկ տալ՝ տասներորդին կից և նրա հետ միացված¹⁷⁵: Ուրեմն, տասներորդ տարրեր նահանգներում, նույնիսկ տարրեր գավառներում, տարրեր շափեր է ունեցել, ինչպես նաև դանձման անհամանման եղանակներ: Ըստ որում, միշտ էլ հարկը քրիստոնյաններից ավելի են գանձել, քան մահմեդականներից: 1830 թ. էրզրումի փառաշուքյան Դերջան գավառում Իսմայիլ բեկը հայերից աշարը վերցնում էր կրկնակին՝ համեմատած իսլամ գյուղացիության վճարածին: Աշարաւփը հասնում էր եկամտի 25 տոկոսին:

Սուլթաններին, հողատեր, զինվորական ավագանուն վճարած հարկերից, արեւմտահայ ազգաբնակչության համար ծանր և անպատվաբերը ջիզիեն էր՝ զլխահարկը: Զիզիեն նոր հարկ էր: Այն սկզբնավորվում էր արաբական խալիֆների օրոք և ապա տարածվում ալլաղավան երկրամասերում, գանձվելով քրիստոնյաններից ու հրեաներից իբրև փրկագին, գլխապին, սկզբում ընդհանուր գերդաստանով, իսկ հետո ամեն մի արու շափահասից: Զիզիեն ամենամյա հարկ էր և իր շափերով անընդհատ փոփոխության էր ենթարկվում: Նուրաջը կամ ջիզիեն հարափոփոխ վիճակումն էր: Այն ծանր էր միջնադարում: Ժամանակակից գրչի վկայությամբ, 1626 թվականին «Օսմանցիք երեք ոսկի խարաճ առին ի հայոցս»¹⁷⁶:

1800 թվականին գլխահարկը գանձվում էր ըստ ունեցվածքի՝ հարուստից 48 դիրհեմ արծաթ, միջակից՝ 24, աղքատից՝ 12, տա-

172 շՍՍՀ ՊՊԿԱ, քաղվածքների ֆոնդ, գ. 49, թերթ 34, 1830:

173 Հ. Հ ա կ ո Ր Յ Ա Ն, Ուղեգրություններ, հատոր 2, էջ 94:

174 ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գործ 2462, թերթ 3—4, 1829:

175 ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ ՌԳԱ, գործ 1046, թերթ 1—2, 1830:

176 Մատենադարան, ձեռագիր 4442, թերթ 637ր:

րեկան ընդհանուր գումարը կազմելով 4000 քսակ¹⁷⁷: Հարկաշափը 1803 թվին ավելացավ: Այժմ այն գանձվում էր ոսկով: Հարուստը տալիս էր 4 շերիֆի ոսկի, միջակը՝ 2, աղքատը՝ 1, զրա հետ միասին «վասն հարկապահանջացն»՝ 10, 8 և 4 փարա: 1804 թվականին հարկապահանջների վարձը և ընկալագրերի գինը միացվեցին և հարուստներից գանձվում էր ևս 12 դուրուշ¹⁷⁸:

Հետագա տասնամյակներին, կայսրության տնտեսական քայքայումով պայմանավորված, զլխահարկը անընդհատ ավելանում էր, կրկնապատկվում, նույնիսկ քառապատկվում: 1815 թվականի դեկտեմբերի 15-ին, զլխահարկը 12 դահեկանից բարձրացավ 16-ի, 1824 թ. մայիսի 1-ին դարձավ 24 դահեկան, 1827 թ. հուլիսի 13-ին՝ 36 դահեկան, 1829 թ. հունիսի 20-ին՝ 48 դահեկան, 1834 թ. ապրիլի 17-ին՝ 60 դահեկան¹⁷⁹: Ըստ որում 1840 թ. փետրվարի 28-ի ֆերմանով «Հարկ իւրաքանչիւր հարկատու աղղոց՝ յանձնեցաւ ի ձեռս աղղապետաց նոցին՝ հաւաքել յաղղէն և հատուցանել արքունի գանձարանին»¹⁸⁰:

Նթեն մայրաքաղաքի բրիտանիա աղղարեակշուքյունը, հոգևոր դասը և անկախ կամ ֆերմանը պալատների հայ գլուղապետությունն աղատ էին զլխահարկից, ասլա Արեմտյան Հայաստանի «այլահավատները» հարկաչափի սահմանված գումարը տալով չէին աղատվում: Հայկական սղըրյուններում եղած բազմաթիվ հիշատակությունների համաձայն, թուրք փաշաները, հատկապես անհագուրդ, ասլատամբ քուրդ խաները՝ Վասպուրականում, Տարոնում, Դերսիմ-Չարսանջակում զլխահարկը գանձում էին տուրվա մեջ երկու, երեք անգամ և հարկաշափը հասցնում 150—200 դահեկանի: Գ. Սրվանձաշանցը գրում է, թե Վանի ղուլբըր խարաջն ավելացրել են, նրանք «... Բ. խարաջ առին ի հայոցս և կէս ղշ. էլ հաւամ խաւաջ»¹⁸¹: Գլխահարկ էր գանձվում պանդխտողից, դաղթողից, պանդխտության մեջ մահացածի ընտանիքից: Պետությունը, իսլամ մուսուլմանի կրոնավորները շահագործված էին զլխահարկի անընդհատ ավելացմամբ, դրանով իսկ նրանք նյութական հրեկայական միջոցներ կբամէին այլաղղի հպատակներից, մյուս կողմից էլ հարկային քաղաքականությամբ, «խաղաղ մեթոդներով»

177 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ Ե ա ն, Աշխարհադրութիւն, հատոր Ե, էջ 46:

178 Նույն տեղում, էջ 47:

179 Ա. Պ է ր պ է ր Ե ա ն, Պատմութիւն հայոց, էջ 452, 469, 475, 480, 488, աե'ս նաև «Փորձ», 1876—1877, էջ 380:

180 Ա. Պ է ր պ է ր Ե ա ն, էջ 500:

181 Գ. Ս ր վ ա ն ձ տ Ե ա ն ց, Մանանայ, 1876, էջ 392:

վերջիններին կառաջնորդելին Մուհամեդի փարախը: Հավատուրաց քրիստոնյան անմիջապես աղատվում էր զլիսահարկից: Ուրեմն, չիզիկն նաև կրոնական պաշտամունքի թողալուձյան հարկ էր:

Մուհամեդ 2-րդը վերականգնացրեց միջնադարում գործող, Թուրքիային հավիտենական անեծք ու խալափաղություն պատճառող մանկավարժությունը: Գլխահարկից բացի, արհեստ սովորեցնելու պատրվակով, կայսրությունն այժմ քրիստոնյա մանուկներ էր հավաքում, բռնությամբ տարադրում մայրաքաղաք, առանց վարձի, անտանելի պայմաններում աշխատեցնում Իփլիկ խանն անվանված նավարանում: Սվլալի Հաջի Հասան փաշան, միացած էրզրումի սերասքյարին, 200 զինվոր էր առանձնացրել, նրանց տրամադրությամբ տակ դրել զինված քրդեր, որոնք 1830 թվականին «մանկահավաքություն»¹⁸² պիտի անեին՝ հայերից, Ապրիլի վերջին արդեն Կ. Պոլսի էին ուղարկել Կարա-Հիսարի ու Երզնկայի գավառների 40 հայ¹⁸³ երիտասարդներ: Կարինից, Սեբաստիայից, Վանից և «այլոց քաղաքաց Անատոլիոյ», 1832 թ. հավաքեցին 6000 երիտասարդներ, տեղափոխեցին Իփլիկ խանն աշխատելու 1844 թ. սրանցից 1000-ն արդեն խեղդվել էին՝ նավերն ընկղմվելու պատճառով, 3000-ը մեռել «խեղձալի և վշտալի մահվամբ»¹⁸⁴, 1000-ն էլ փախուստով աղատվել էին: Ոչնչացածների տեղը լրացնում էին «նորահավաքները», գրեթե ամեն տարի՝ յուրաքանչյուր գավառից 20-ական հոգի, իսկ ամենապոկասը, Արևմտյան Հայաստանից 300—400 երիտասարդներ¹⁸⁵: Վանի հանրահայտ Պոզոս Լոխիսոպոս Մելիքյանը պատանեկության շրջանում (1836 թ.) տարագրվել էր Իփլիկ խանն աշխատելու, իսկ «Կոմցոնց Մկոն», ապագա նրիմյան Հայրիկը, գավառությամբ խույս տվեց էջմիածին և փրկվեց «տարապահարկից»¹⁸⁶:

Այս պատմաշրջանում հայերի վճարած հարկերից գրեթե ամենամեծը ավարիզն էր կամ ավարիզի-դիվանլյեն — բառացի նշանակելով դեպքից դեպք, պատահական: 1462 թ. «սկզբնավորվող»¹⁸⁷ հարկը մտցվում է պատերազմների ժամանակ և ապա հանվում խաղաղության պահին: 19-րդ դարի առաջին երեսնամյա-

182 ՍՄՄ ԿՊՌՊԱ, Ֆոնդ ՌԳԱ, դործ 1046, թերթ 16—17:

183 Նույն տեղում, թերթ 18:

184 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 110, վավ. 51, թ. 1—2, 1844:

185 ՏԵ՛ս «Փորձ», 1877—78, էջ 382, «Պատմութիւն Եւրոպիոյ Հայոց», էջ 360:

186 Հ ա մ ր ա ը ու մ Եր ա մ ե ա ն, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատոր Ա, էջ 32:

187 ՏԵ՛ս «Аграрный строй Османской империи», стр. 192.

կին այն դարձել էր կանոնավոր հարկ և իր չափով ձգվում էր մինչև 300 հաճեկանի՝ ամեն մի զերդաստանից: Տրապիզոնի նահանգի ամեն մի տնտեսություն 1807—1808 թթ. տալիս էր 300 զահեկան ավարի, բացի այդ, նաև աշար ու այլ տուրքեր: Ռուսական հյուպատոսը 1830 թ. գրում է, որ «եթև այս հարկերը շարունակվեն ևս մի քանի ժամանակ, ապա ոչ միայն գյուղեր, այլև ամբողջական սանջակներ անմարդաբնակ կդառնան»¹⁸⁸:

Թուրքահայտուակ մարզերի բնակիչները պարտավոր էին վճարել նաև հողային հարկը, որը համահավաքում էր մի քանի անուններ: Պետական հողերի համար գանձվող հողահարկը կոչվում էր րափու: Հարկը սակայն տմեկամյա չէր, այլ փաստորեն պետական հողերի դիմաց վճարվող հողագին: Հարկաչափը պայմանավորված էր հողի որակով: Լավ հողակատրի համար վճարում էին 50 ալիշ, միջակի՝ 20—30, վատի՝ 15—20: Թափուն վճարվում էր միանվագ: Հոր մահվանից հետո վարձաթուղթը որդու անունով փոխանցվելու զեպքում, ամբողջապես կրկնվում էր արարողությունը, որը և կոչվում էր Հակկի Կաբար:

Մասնավոր սեփականատիրական կալվածքների, տների, խանութների, ջրաղացների, ձիթհանների, տնամերձ ագարակների համար հողատերերը վճարում էին հողային հարկ՝ Լմլաֆ: Էմլաբը ևս ուներ իր տարատեսակը, որը գանձվում էր միայն հողերից. հաշվի առնելով ոչ թե եկամուտը, այլ տարածությունը: Ամեն մի ջրաղացից գանձում էին տարեկան 120 ալիշ, կես տարի գործող ձիթհանից՝ 60 ալիշ, բնակելի տներից՝ 15 ալիշ, խանութներից՝ 150 ալիշ:

Արտաների հարկ կամ դամճուռ էին գանձում անասնաառերից: Հարկվում էին թե՛ խոշոր և թե՛ մանր եղջերավոր անասունները: Ախալցխայի փաշայության մեջ 1800—1830 թթ. դուղացիները պարտավոր էին գարնանը վճարել ինակ-յագ: Ամեն մի կովի համար վերցվում էր $\frac{1}{2}$ հոկա յուղ, 40 ուխարից մեկ հոկա յուղ և մեկ ուխար, 20 այծից մեկը¹⁸⁹: Տավար-ռեսմին (անասնահարկը) գանձվում էր ամեն մի հոտից մեկը, օնուս-ռեսմին՝ յուրաքանչյուր զույգ ցուլ ունեցողից 32 զահեկան: Սեբաստիայի փաշայության մեջ, սրանց հետ, վճարվում էր նաև ջանավար փարասի¹⁹⁰: Գիարբեքիի փաշայության հայ գյուղերից իբրև ղշլաղի հարկ

188 ՌԱՔԱ, Գլխավոր արխիվ 1—9, գործ 13, մասն 17, թերթ 30:

189 ՀԱՍՀ ՊՊԿԱ, քաղվածքների ֆոնդ, գ. 49, թերթ 34—35:

190 Վ. Հ ա մ ր ձ ո ս մ ե ա ն, Գիդաշխարհ, 1927, Փարիզ, էջ 40:

վերջնում էին 300 ոչխարից մեկը: Քրդական աշիրաթներն ազատ էին այս հարկից: Բայազետի փաշայության անասնատեր հայերը երկու անգամ ավել էին վճարում քրդերից¹⁹¹:

Թուրքիայում կային մի շարք հարկեր, որոնք ուսումնասիրողների կողմից ստացել են Բադաֆագիական տուրֆեր անվանումը: Դրանց մեջ էին մտնում ամուսնության տուրքը՝ առաջին ամուսնության դեպքում 100 փարա, երկրորդ ամուսնության ժամանակ իգական սեռից՝ 100 զուրուշ և ավելին (թվերը վերցված են ըստ Ախալցխայի փաշայության)¹⁹²: Պետական հողերի վրա նստած գյուղացու մահվան դեպքում նրա ունեցվածքի մեկ տասներորդը դրավվում էր հարքունիս, միաժամանակ, մահացած բոլոր քրիստոնյաներին հողում ամփոփելու թույլտվության համար գանձվում էր 50—100 զուրուշ: Թույլտվության թերթիկը բովանդակում էր ազգային արժանապատվությունը նվաստացնող, ստորացնող հայհոյանքներ: Այս ձևը շարունակվեց մինչև 1808 թվականը և վերացվեց արևմտահայ վերնախավի նյութական զոհաբերությունների գնով¹⁹³, սակայն հարկաչափը ավելագիրով շարունակվեց նաև հետագայում: Բրուսայի հայ վարդապետներից մեկը բողոքում է, թե «... մինչ մարդ մեռանի, հինգ հարիւր, չորս հարիւր, կամ Գ (3) հարիւր զուրուշ առնու ի մեռելի տիրոջէն, ապա տայ հրաման թաղել: այսպէս և ի հարսանեաց դժանր հարկս և վաւելի դրամս առնու, որք չկարեն տալ զարտասուս հեղուն յաշաց...»¹⁹⁴:

Պետական հարկերի ցանկը սրանով չէր գոցվում: Տարբեր նահանգներում կային փեքալիի հարկ, տոնական հարկ, քնվրուզի հարկ, կեֆենդուզի հարկ (ամեն մի կոշկակարից 25 ալշե), յուլի հարկ (ամեն մի չիֆթից 1200 գիրհնմ յուղ), շիֆրի հարկ, ծխի հարկ, ջրելու վարձ (տրվում է միրաբին), գիշերապահության (քաղաքներում խանութները պահպանելու համար գանձվում էր խանութատերերից) և այլ հարկեր: 1829 թվականի նոյեմբերի 1-ի տվյալներով միայն էրզրումի գավառից մեկ տարում գանձվել է 131 366 զուրուշ հարկ: Դրա մեծ մասը գոյացել էր Հաջի Մինասի և Գրիգոր-Օղլու տնօրինած պղնձահանքերի, հանույթի վաճառքի վրա դրված հարկից (16, 744 զուրուշ), ապա աշարից, մաքսից: Ռուս ուսումնասիրողն այս հարկացուցակի մեջ չի մտցրել գլխա-

191 ՎՍՄՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 2, դործ 2646, քերթ 8—9, 1830:

192 ՎՍՄՀ ՊՊԿԱ, քաղվածքների ֆոնդ, գ. 49, թ. 35:

193 ՎՍՄՀ ՊՊԿԱ, Թուրքական ֆերմանների ֆոնդ, փաստաթուղթ 52, թ. 71:

194 Մատենադարան, ձեռագիր 2622, լիթթ 93:

հարկը և ավարիլը: Ըստ երևույթին նրանք պետք է մտնեին սուլթանի դանձարկղը, իսկ մշուսները արվում էին փաշային¹⁹⁵:

Թեև ուղ անունների համառոտակի այս թվարկումը կասկած չի բուլնում, որ Արևմտյան Հայաստանի սպարանակչութիւնը արեքում էր հարկային ծանր բեռի տակ: Չմոռանանք սակ, որ էրե տարբերակում շմտցվի, ապա անհասկանալի կմնա, յե վնարունակ մի տնտեսութուն ինչպես կարող էր վնարել այսպէս հարկեր: Պետք է մի անգամ ես հիշեցնել, որ բոլոր հարկերը բոլոր տնտեսութիւնները չէին վճարում: Վճարումն արվում էր ըստ դրադմութի տեսակների: Միայն ջիզիլն բոլոր քրիստոնեյանների համար պարտադիր էր, իսկ մնացածները նայած ունեցվածքի, դրադմութի տեսակի, կատարած գործարքների: Մի բան ընդհանուր էր. դա ան էր, որ Թուրքիայի տնտեսութիւն և ոչ մի բնագաւառ հարկահանների աչքից չէր վրիպում:

Դրութիւնը սակայն այլ էր և ավելի քան վատթար քրդահպատակ նահանգներում: Իրենց տարատեսակներով ու անհամաշարժութիւնը վերահիշյալ հարկերը պարտադիր էին Արևմտյան Հայաստանի՝ էրզրումի, Սեբաստիայի, Ախալցխայի, Կարսի ողջ էյալերների, Վանի, Դիարբեքիրի միայն թուրքահպատակ շրջանների սպարանակչութիւնը: Քրդահպատակ մարդերը «աղասու էին» պետական մի շարք հարկերից: Դարասկզբին սուլթանական ֆերմաններն արդեն ուժ չունեին: Ստեղծվել էին սակայն հարկային այնպիսի խճճված ցանցեր, որոնցով բեկերն ու ցեղապետներ, բաղմաստիճան ու հարափոփոխ իշխանավորներն արշունարամում էին ժողովրդին, սոցիալական, անհամեմատ, ծանր շահագործման ենթարկում հպատակներին: Իբրեւ ընդհանրութիւն, քրդահպատակ բոլոր վայրերը չէ, որ սուլթանին էին հարկատու: Նրանց գերակշռող մասը հարկիր էր տալիս բուրդ փաշաներին, բուրդ ու թուրք բեկերին, երբեմն հայ իշխաններին, ավելի ավելորդ և ասպատակող, քան պաշտպանող զինվորականներին:

Հարկային բեռը անհամեմատ ծանր էր Վանի փաշայութիւնը մեջ, ուր «հաւերժական պաշարի» մեջ էին պետական «թողակաւոր զորքերն» ու քրդական ցեղապետները, ուր թալանի գերադուլն հրապուրից շլացած, փաշայութիւնը տիրելու իրաւունքի էին ձգտում մերթ քուրդ խաները, մերթ էլ թուրք սերասքարները: Վանի Թամուր փաշան. «Քաղաքացիս ի բանտ արկեալ տուգանս տունոյր անարգել: Նրեք հաղար քսակ սակս զհարկին զոր արկէր դու-

195 ՎՍՍՀ Կողմ, ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գործ 2878, թերթ 3:

մար ... և պաշարեաց ... ո՞ր թուեսցէ զչափ, զգին և զամբար»¹⁹⁶։ 1831 թվականին Թամուր փաշային փոխարինեց Իսաի փաշան, որը շարունակեց նախորդի շարագործությունները¹⁹⁷։ Նահանգի և առավելապես քաղաքի ազգաբնակչության քրիստոնեական հատվածն իր սննդվածքով պահում էր բերդապահ Վան-Կոսլիններին, հոգում նրանց ուտեստի, հանդերձանքի ու վայելքների մասին, վճարում նորագիրների զենքի գինը։ Ամեն մի անտեսությունը պարտավոր էր 30—40 դահկանի գրամահարկ¹⁹⁸ տալ։ 1800—1806 թվականներին քուրդ փաշան քաղաքի ամեն մի անտեսությունից պահանջում էր տարեկան 100 ղուրուշ։ Իմդադիյե և յայլըկ հորջորջված այս հարկը, զենքի սպառնալիքով, գանձվում էր տարվա սկզբին՝ ամբողջ տարվա համար, իսկ երեք կամ չորս ամիս հետո խանը պահանջում էր մյուս «տարվա հարկը» և ժողովում «սուրս արտաքոյ օրինաց ի վեր քան զկարողութիւն բնակչաց, մինչև անհնար լինել վճարել»¹⁹⁹։

Բիթլիսի քուրդ խանը բնակչությունից, հատկապես քրիստոնյաներից, «օրինականից» բացի գանձում էր, ինչպես տեսանք, այնքան, որքան ուզե՛նար, որքան կարողանար։ Այստեղ տասանորդը 20 տոկոս էր, դրանից բացի կային տան հարկ՝ 4,5 ալշե ալիշի, քան թուրքահայատակ շրջաններում, ջուհակի հարկ՝ 4,5 ալշե, կերի հարկ՝ ամեն մի շնչից 2 ալշե, տոնակա՛ն հարկ՝ ամեն մի գյուղից երկու ուշիար, նեվրուզի հարկ՝ ամեն ծխից 7 ալշե, եռո՛ւն աճմշակ քոզնե՛լու հարկ՝ յուրաքանչյուր գյուղից 50 ալշե։ Կային նաև կեֆենդուզի, դշաղի, յուլի հարկեր։ Բաղեշցին, եթե ցանկանար գավառից դուրս գալ, ապա պարտավոր էր ներկայացնել բոլոր հարկերի գանձման ընկալագրերը, դրան գուզընթաց 20—30 փարա տալով, «աղատության թուղթ» ստանալ՝ տեղից բացակայելու Օտարականը գալառ գալով տալիս էր 60—80 փարա դշա կոշվոյ տուրք²⁰⁰։

Բայազետի փաշայության մեջ տարրո՞ղ ազգաբնակչության տված հարկերը զրեթե ընդհանուր կանոնի չէին ենթարկվում, քանի որ քրդահայատակ նահանգը փաշայի սեփականությունն էր և

196 Մատենադարան, ձեռագիր 9424, թերթ 147ա։

197 Նույն տեղում, ձեռագիր 6332, թերթ 589—590։

198 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ Ե Կ Ե Կ, Աշխարհադրութիւն, հատոր Ա, էջ 136։

199 Նույն տեղում, էջ 137։

200 «Պատմական Հայաստանի սահմանները», էջ 444, «Դիւան Հայոց պատմութեան», հատոր Ժ, էջ 144։

հավաքած հարկերը մանում էին նրա գանձարանը²⁰¹։ Փաշայի պարտավորւթյունը Բ. Դուան առջև արտահայտւում էր միայն գինւորներ տալով, պատերազմի պահին սուլթանի դրոշի տակ կռւելով։

Բալաղետի փաշան աշարը գանձում էր մահմեդականներից՝ 10-ը բաժնից մեկը, քրիստոնյաներից՝ 7-ից մեկը²⁰²։ Այնուհետև գանձւում էր փաշային տրվող «փեշքեշը»՝ 10-ից 60 ղուրուշ զումարով՝ յուրաքանչյուր բնտանիքից²⁰³։ Թոփրախ խարաջը տալիս էին երկրագործները, որոնք ըստ ունեցվածքի բաժանւում էին երեք խմբի։ Այն փաստորեն հողահարկ էր։ Խարաջ հավաքող զափթիկն իր վարձն ստանում էր հարկատուներից՝ խիզմաքինա անվան տակ, որը կազմում էր աշարի $\frac{1}{10}$ մասը։

Փաշան իր ջոկատների համար ձիեր գնելու անվան տակ ամեն տարի հավաքում էր 1000-ից մինչև 8000 ղուրուշ։ Պատեւրազմենների պահին այս հարկն ավելանում էր։ Արհեստավորները տարին 650 ղուրուշ հարկ պիտի առային փաշային և 600 ղուրուշ էլ բազար բաշուն։ Հայերը տալիս էին նաև ումամ ախշասի, օդուն ախշասի, նազարիի, աքչոլի, բաշ օնև և այլ հարկեր, որոնցից քրդերն ազատ էին։

Բալաղետի շրջակայքում ապրող Լզիդիները պարտավոր էին փաշային տալ 1 ուրլի արծաթ իբրև խարաջ²⁰⁴։ Այնուհետև կիղեվ անվամբ, նրանք վճարում էին 20 ուլխարից մեկը։ Պետական հողերի վրա անասուններ պահող ամեն մի ընտանիք փաշային տալիս էր 2 ուրլի արծաթ, 100 ուլխարից 4-ը, իբրև իջմեյլու ամեն մեկ հօտից մեկ ուլխար կամ այծ։ Ուրեմն, քրդերի հարկերը հայերից տարբերվում էին, ըստ սրում քրիստոնյաների վիճակն ավելի ուղբերգական էր, քան մահմեդականներինը։

Դրությունն ավելի քան անմխիթարական էր բրդապատկան Տարոնում, Դիարբեքիրի փաշայության հայկական շրջաններում, Բեդեր-խանի, Նուրալլահի, Մահմուդ խանի աշխարհակալության սահմաններում։ Սեբաստիան տիրող Կեսարիան, Մարաշը միշտ ժողովրդավարական ապստամբ ջաղատան-օղլուները հալածակ Երկրահատվածներից տարին երեքից չորս անգամ հարկ էին պահանջում, ամեն անգամ էլ յուրաքանչյուրից բռնագրավում 30 դահական։

201 ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 2, գործ 2462, ցուցակ 1, թերթ 3, 1829։

202 Նույն տեղում, թերթ 4։

203 Նույն տեղում, գործ 2646, թերթ 7։

204 ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 2, գործ 2646, թերթ 9։

Այստեղ դրամն այնքան հաղվագյուտ էր դարձել, որ 1808—1809 թթ. վճարում էին «հարյուրին հարյուր առկոս»²⁰⁵: Դրանից բացի, անտանակերով, ձիերով, հագուստով, պարենով, փայտով հպատակներն ապահովում էին Չապան-օղլուի զինվորներին:

Ժամանակաշրջանի հատկանշական մոմենտներից է և այն, որ բրիտանական վանքերն ու եկեղեցիները, նույնիսկ հոգևորականությանը՝ մասամբ սուլթանների, նահանգատեր փաշաների, հիմնականում հովտատեր, երկրատեր քուրդ խաների, գավառապետների կողմից զբղում էին ծանր հարկերի տակ: 1800 թ. սուլթանի հրամանագրով Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրվողը հրովարտակ ստանալիս 100 հալար զուրուշ միանվագ հարկ պիտի վճարեր: Այնուհետև նա պարտավոր էր ամեն տարի, իբրև կանոնավոր հարկ, 140,000 զուրուշ վճարել²⁰⁶: Նոր վեղիրին, նշանակման ժամանակ, հաջոց պատրիարքը տալիս էր 500 զուրուշ, վեղիր քեհյասուն՝ 250 զուրուշ, չավուշ բաշուն՝ 200 զուրուշ, սրանց հետ նաև մետաքսյա հագուստներ, ճտկավոր կարմիր կոշիկներ պիտի նվեր տաներ բարձրաստիճան պաշտոնյաներին:

Սուլթանական օրենսդրությամբ Կ. Պոլսի պատրիարքն այդ գումարները զանձում էր հաշկական վանքերից, եկեղեցիներից, շոգեսր ուռաջնորդներից՝ մի քանի մուկաթա անունով և իր բաժինը վերցնելով, վերահիշյալ հարկագումարը հանձնում է Բ. Դուռը: Մինչև Զրիմի Թուրքիայից անջատվելը, պատրիարքը տեղի 26 եկեղեցիներից ստանում էր յուրաքանչյուրից 19 ոսկուց սկսած, մինչև 6 ֆլորին²⁰⁷: Հասան կալեի վանքը տարին տալիս էր 150 զուրուշ, Կարմիր վանքը՝ 50²⁰⁸, Խաչկանց վանքը՝ 50, Կարինի ու շրջակա դյուղերի մուկաթան կազմել է 1222 զուրուշ²⁰⁹:

1805 թվականի հունիսի 1-ին արևմտահայ վանականները «Կը-ցորդ Մուխաթայ» վերնագրված մի գրության մեջ արձանագրում են. «նաև դաշս ևս հարկաւորապէս ծանուցանեմք սիրելեացդ իմոց ի տէր զի ըստ ոյում տեղեակ էք աշխարհիս դարձուածոցն, թէ որպէս փոփոխութիւնք ժամանակիս ծանրացուցանեն զհարկապահանջութիւնն ի մարմնաւոր իշխանութիւնս որ ահուատիկ յարքունական Տէրութենէս հրաման անդառնալի ելին ստատիկ հրովարտակաւ ի

205 «Ուղեգրություններ», հատոր 2, էջ 85:

206 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ Ի ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն երկրորդ, հատոր Ե, էջ 117:

207 Մատենադարան, ձևագիր 2939, թերթ 471:

208 Նույն տեղում, Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163, վավ. 203, թերթ 1:

209 Նույն տեղում, թղթ. 163ա, վավ. 12ր:

վերայ ամենայն հոգեւոր և մարմնաւոր իշխանութեանց ամենայն ազգաց առհասարակ, թէ ի յԱնատոլիդ և թէ ի յՈւստմիլի գտնուեցաւ Միրի մովսաթայ հարկն առատասցի. և վերագիր լիցի տառնապատիկ առ և ահա ի յայս ստատիկ հրամանէս մեծ և ծանրագոյն բռն հար մովսաթայ հարկին ի վերայ մեր տառնապատիկն բարդեցան որքան յառաջագոյն կայր ըստ շաւիու տանկութեան մերոյ, այժմ մինչ բռն ծանր է, և մեք շունելով զկարողութիւն տանկութեան անկաք ի մեծ ամարակուսութեան և յայժ քանացաք աղերսանօք թեթեւացուցանել, չեղև հնար քան զի հարկադիրն ի հզօրագոյն և հարկն հաստատագոյն, և անձն մեր կարի տնրաւաւտն, ապա որպէս տեսողութիւն աշաց զգունաւորն, և լսողութիւն ականջաց զձայնն ունին տարեկայ ինքեանց, այսպէս և աստուածասիրութեան ձերում է ի րացայայտելն զմեր նեղութիւնս օգնակուն լինիլ»²¹⁰:

«Օրենքով» արեւմտահայ վանքերն ու եկեղեցիները այս հարկից բացի ուրիշ տուրքեր չպիտի տային: Սակայն այդպես չէր: Փաշաներն ու խաները ծանր հարկեր էին դնում գրեթե բոլոր վանքերի վրա: Վարապա ս. Նշան վանքը, դարասկիւբին, քուրդ խանին այնքան հարկ էր վճարել, որ բոլորովին քայքայվել էր նրա տնտեսությունը²¹¹: Մուշի ս. Կարապետի վանքը տակաւին 1745—47 թթ., խանին բաղմաթիւ հարկեր տալուց չազատվելով, 50 ոսկի էլ պարտքի տակ էր ընկել²¹²: Այժմ այս վանքից «ստացվում էր» մեծագումար հարկ, որը մանում էր խանի գրպանը: Ս. Կարապետ այցելող թուրքահայտակ հայերը խանին տուրք պիտի տային, իսկ ռուսահայտակները անցաթուղթ ստանալու համար՝ մեծագումար «թղթագին»: Բաղեշի ծխատեր քահանաները զրկած էին հարկի տակ, չափաւ գնալով խանի կողմից կարգադրվում էին կամ իբրև պատիժ խուզում մոլորները:

Հարկվում էին, սակայն, ոչ միայն տեղական համբավ ունեցող վանքերը, այլև համաքրիստոնեական աշխարհում մեծ համարում ունեցող Երուսաղեմի ս. Հակոբի վանքը: Դամասկոսի Մեհմետ վաշան, լսելով, որ Երուսաղեմի Հովակիմ պատրիարքն իր դեմ բողոք էր ուղարկել մայրաքաղաք, 1778 թ. գալիս է ս. Հակոբ, սպառնալիք տալով 6000 դահեկանի գումար առնում է և հեռանում: Նույն տարում սանջակիյե ու ավայիտ կոչվող հարկից բացի, նա 13000 դահեկան էլ շորթում է իբրև տուգանք: Ըստ կարգի, վանքը տարեկան

210 Մատենադարան, ձեռագիր 2622, թերթ 94ր:

211 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 7, վավ. 116, թերթ 1—2:

212 «Պատմութիւն Տարսնի աշխարհի», էջ 127:

պիտի տար 2500 դահեկան ստնջակիլե, 9400 դահեկան ավայիտ, մինչդեռ Մեհմետ փաշան մեկ տարում առել էր 39,525 դահեկան և զեռ գոհ չէր²¹³: 1800 թ. և դրանից հետո Պետրոս պատրիարքը տարին 4195,5 բուպիե ոսկի էր վճարում Դամասկոսի փաշային, իսկ Մուհամեդ Ալիի ապստամբության տարիներին, հարկատվության պատճառով, Երուսաղեմի վանքը տնտեսապես քայքայվել էր:

Ակնհայտ է, որ թուրքահայտակ մարզերի գյուղացիության, մասնավորապես քրիստոնյա աղգաբնակչության ապրելակերպի ու հարկատվության համեմատ, քրդահայտակ շրջանների զոյավիճակը անտանելի էր դարձել: Դերեբեյական ահարկու ու մահափյուռ թաթր տմենուր հովում էր հայ գյուղաբնակչության, ինչպես նաև քաղաքներում նստած հարուստ թի աղքատ քրիստոնյաների մեջքին, նրանց դարձնում իրենց վաչկերներին ծառայող հարկատու գրաստնիկ: Իրար զեմ անընդհատ կռիվների մեջ եղող դերեբեյները ավերում էին բերդերն ու ամրոցները, գյուղերն ու ավանները: Վերաշինելու ցանկության ու անհրաժեշտության զեպքում շահագործվում էր ռայայի անվճար, պարտադիր կոռային աշխատանքը: Ուրեմն, դրամական ու բնամթերային ունեւաներից բացի, արեւմտահայկեթյունը տալիս էր կոռավճար՝ պետությանը, փաշաներին, հատկապես քուրդ տիրողներին:

Թուրքիայի տիրապետության տակ դարերով հաշմվող արեւմրտահայ աշխատավորությունը՝ կառավարությանը, մահմեդական վերնախավին վճարած դրամական հարկերով, բնամթերային ռենտայով, կոռավճարով չէր ազատվում: Նրա ուսերի վրա ծանր բեռի նման նստած էր նաև եկեղեցու, հայ հոգևորականության հարկապահանջությունը: Այս զեպքում կառավարական զափթիեն, անխնա, թուրք աղան կամ քուրդ բեկը չէր, որ կողոպտում էր հայ գյուղացուն, շողացող սրի կամ զնգացող շղթայի սարսափը չէր, որ դատարկում էր անպաշտպան ռայայի զրոյանը, այլ եկեղեցու «քաղցրաքարոզ» սպասարկութեւրը, վանքի վանահայրերը, կաթողիկոսի ու պատրիարքի նվիրակները: Բռնություն բիրտ ուժին փոխարինում էր բարոյական սարսափը, բայց երբեմն էլ այնպիսի բռնությունը, որը ոչնչով չէր զանազանվում օտարազգի, անխնա հարկահանների ստատերից:

²¹³ Տ է գրաւն 2. Թ. Ս աւ ալ ա ն ե ա ն ց, Պատմութիւն Երուսաղէմի, 1931, Երուսաղէմ, հատոր 2, էջ 302.

19-րդ դարի առաջին կեսին, առաջվա նման արևմտահայերի վաստակով կերակրվում էին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի պաշտոնյաները, նրուստղեմի ս. Հակոբի վանքի և հայկական մյուս բոլոր վանքերի ոպասավորները, ընդհանուր առմամբ արևմտահայ, մեծ մասամբ նաև արևելահայ հոգևորականությունը: Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի աթոռը, հասկայուն Դավիթ-Գանդեկյան զավագանակալի տարիներին, պատվաբեր ու անպատիվ իր բոլոր գործերը կատարում էր Թուրքահայերից զանձանակած նվերատրվությունների հաշվին: Կաթողիկոսը հայ զուլադացուց վերցրած փողերով ոչ միայն պահում էր իր շքախումբը, այլև առատորեն կաշառքներ տալիս սուլթանին, շահին:

Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ զավառներում, քաղաքներում, նույնիսկ Կ. Պոլսում ու Չմյուռնիայում էջմիածինը կալվածքներ ուներ: Դրանց ըվումն էին ագարակներ, այգիներ, տներ, խանութներ, ջրաղացներ: Այդ կալվածքները զոյացել էին նվիրատվությունների, ապա և զնումների ճանապարհով: Հետաքրքիր է, որ Օսմանյան լռնապետական այդ երկրում, քաղաքական նկատառումներով, Մալք աթոռի համակրանքը Պարսկաստանից, իսկ հետո նաև Ռուսաստանից իր կողմը զրավելու խորամանկ գիտավորությամբ, կաթողիկոսին չէր արդելում հողեր, կալվածքներ, եկամտի աղբյուրներ ունենալ Արևմտյան Հայաստանում: Այդ հանգամանքը սուլթանին չէր էլ խանգարում, քանի որ ինքը ինչքան կամենար կվերցներ ժողովրդից, միևնույն էր, թե հետագայում կրոնավորները ինչ կունենին իրենից հետո: Այս էր պատճառներից մեկը պետության թուլատրվության, որից օգուտ քաղելով, հոգևորականները անխնա կողոպտում էին ժողովրդին:

Արևմտյան Հայաստանում էջմիածնի կաթողիկոսության ձեռք բերած իրավունքները զալիս էին հարյուրամյակների խորքից: Դեռևս 1441 թ., եկեղեցականների համագումար ժողովը, Մալք աթոռը վերահաստատեց Արարատի հարթավայրում, արտոնեց նրան առաջինի, համաղգային իրավունքը, սակայն չկարողացավ վերացնել Սսի, Աղթամարի և Աղվանից աթոռները²¹⁴: Այդուհանդերձ «Ամենայն Հայոց կաթողիկոս» հասկացությունը վերապահվեց էջմիածնի կաթողիկոսներին և նրանց արտոնություն տրվեց հովվելու բոլոր լուսավորչական հայերին, տվյալ դեպքում հարկեր հավաքել հայաբնակ վայրերից, բացառյալ մասնավոր կաթողիկոսությունների կամ հակադիր աթոռների նեթակաների: Հետագայում

214 Լ և ո, Հայոց պատմություն, հատոր 3-րդ, 1946, նընան, էջ 131:

նրանց բորժանեության շառավիղը դուրս էր գալիս պետական սահմաններից և տարածուն ցանց ստեղծում Արևմտյան Հայաստանում, Ռուբլիաշի հայաբնակ վայրերում, նույնիսկ սուլթանների նստավայրում ու զաղութահայ այլ օջախներում:

18-րդ դարի վերջերին էջմիածնի կաթողիկոսները պարտավորված էին սուլթանին իբրև «կաթողիկոսական ընծա» տալ մի որոշակի գումար, փոխարենը անարգել գործել նրա արարապետության սահմաններում: Սուլթանի 1774 թ. տված ֆերմանի համաձայն «կաթողիկոսական ընծայն որ է փԱ. և Բ. ստակ հասու մի ր գանձաբանակին»²¹⁵ պարտավորությանն հաջորդում էր 11-րդ հոգվածը, այն է. «Նրեք տարին մի անգամ վասն ապրուստի ընդ սովորութեան իւրեանց թէ պարսից երկիրն և թէ մեր երկիրն մեռոն բերցեն վէրիւրն կաթողիկոսին ուր ուրեք որ գնացեն, ոչ որ մի նեղեցեն զնա և տմէն ուրեք լիցին պատուաւը»²¹⁶: Եվ այսպես, ոչ միայն պահպանվում, այլև ընդլայնվում էին Մայր աթոռի իրավունքները, նվիրածույսներ, հասույթներ ստանալը, մեռոն վաճառելը, դրամ ու բնամթերք դանձանակելը արևմտահայությունից:

Էջմիածնի սպասարկուների, հայ հանուր եկեղեցականներին հարկահանությունը կատարվում էր «օրինականացված» կոնդակներով, իրարից զտեղիով հայրապետական, եպիսկոպոսական կամ առաջնորդական և Բահանայական հասույթներն ու տուրքերը: «Օրինակը կոնդակաց Հակոբա Շամախեցու և Միմեոնի Երեանցո» ձեռագիր մի հավաքածոյի մեջ, հայրապետական հասույթները սահմանվում էին հետևյալ բաժիններով. «Նախ. նուիրակութեան դրամն զոր ժողովուրդը պարտին տալ Հայրապետին և սրբոյ Աթոռոյն իւրեանց ուրոյն իւրաքանչիւր անձն և տան ըստ կարեաց և ըստ գոյից իւրեանց յերիս ամս մի անգամ, չորսու զպարգեն Հոգւոյն Աստուծոյ, զաստուածործ և զսրբատար սուրբ միւռոնն ընդունին: Երկրորդ. Գանձանակն որ յանուն սրբոյ Աթոռոյս հաստատուել կայ ի լուսահոգի նախնական անտի յաշխարհիս մեր ամենայն տեղիս»²¹⁷: Այնուհետև թվարկվում էին հոգեբաժին, ոմանք վճարելով կենդանության պահին, ոմանց համար մահից հետո, խոստմունք — խոստովանություն համար, Բաղասնէկ՝ իրենց հանգուցյալների անունները ս. պատարագի ժամանակ հիշատակելու վարձ. «Յիշատակքն որք են րազմատեսակը, զոր պարտին տալ ժողովուրդքն սրբոյ Աթոռոյս,

215 Մատենադարան, կաթ. դիվան, Թ. 4, վավ. 46ա, Թ. 1:

216 Նույն տեղում, Թ. 1—2:

217 Է & Ե, Հայոց պատմություն, հատոր 3-րդ, էջ 135:

այսինքն՝ ղխաշս, ղսկիհս, ղբուրվառս և ղալլս անօթս և կկղեցականս
 թէ ոսկեղէնք և թէ արծաթեղէնք և թէ պղնձեղէնք և թէ ղպատկերս
 տէրունականս և ղսրբոց, նաև ղսաղաւարտս, ղշուրջառս, ղշապիկս
 և ղալլ անօթս և ղգետտս և կկղեցականս, շորեղէնք, թէ կերպասե-
 ղէնք, թէ բամբակեղէնք և թէ բրդեղէնք և թէ ալլ նիւթեղէնք: Ալլ և
 արտաքսական ինչք և իրք թէ ղգայունք և թէ անգգալք, այսինքն
 և ղլինք, կոլք, ոչխարք, ձիանք և ալլ գրաստք. այգիք, անգր, տունք,
 և անութք, և րկաթեղէնք, փայտեղէնք, մոմք, ձէթք և ալլք լուսա-
 նիւթք, միւսն պամայն ասացից և ալլք ամենայն ինչք և իրք, որք
 պիտոյանան սրբոյ Աթոռոյս վասն շինութեան և հաստատութեան
 սորին»²¹⁸: Առաջնորդների հոգեբաժինը, և կկղեցական ղգետաները,
 ձին, որոնք կտակ արված են թե ոչ, միևեռունն էր՝ ախրոջ մահվանից
 հետո պետք է հանձնվեին Մայր աթոռին:

18—19-րդ դարերում Արևմտյան Հայաստանը, հայ կկղեցու
 բարձրագույն մարմինների՝ էջմիածնի, Կ. Պոլսի ու Երուսաղեմի
 միաբանների համար դարձել էր առատ հասկաքաղի կայան: Սի-
 մեոն Երևանցին, խոսելով կկղեցական հարկապահանջության մա-
 սին, անգրադառնում է էջմիածնին հարկատու թեմերի և ժողովրդի
 պարտականություններին, սահմանում նվիրակների իրավունքները,
 սահմանադատում նրանց գործունեության շրջանակները սուլթա-
 նապատակ երկրահատվածում²¹⁹: Կաթողիկոսը նվիրական վիճակ-
 ները բաժանում է երեք խմբի: Առաջինը. «նուիրական վիճակ՝ Սը-
 քոյ Աթոռոյս, որոց առնու ի ձեռն նուիրակաց երիս ամս մի անգամ
 ղնուիրակական, ղգանձանակական, ղհոգեբաժանական, ղկտակս
 ղարդիւնս և ղվէճեղէնս յիշատակիս»:

Երկրորդը. «նուիրակական և առաջնորդական վիճակ՝ Սըքոյ
 Աթոռոյս ուր և տէրունիք անուանին, որոց ի հառնուլն ղվերագը-
 ցեալ նուիրակական արդիւնսն Սուրբ Աթոռոյս, ըստ երից ամացն
 առնու նա և ղառաջնորդական արդիւնսն ի ձեռն նուիրակաց, որոց
 նուիրակուլն Առաջնորդ ևս կաշին»: Երրորդը. «Ալլն վիճակ, որոց
 յառնուլն ղնուիրական արդիւնսն Սըքոյ Աթոռոյս ըստ երից ամացն.
 առնու նաև ի տարին միանգամ ղիւզս, ղպանիրս, ղմատաղացու
 շորեռտանիս և ղալլս այսպիսիս ուտելիս և վէճեղէնս»²²⁰:

Արևմտյան Հայաստանի թեմերն իրարից սահմանադատելով,
 Ա. Ալպոյաճյանը, առաջին խմբի մեջ է դնում Կ. Պոլսը, Եղիւրեհն

218 Լ և ո, Հայոց պատմություն, հատոր 3-րդ, էջ 135:

219 Ս ի մ է ո ն Եր եւ ա ն ց ի, Զամբու, էջ 44—51, Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն եղիկոյ Հայոց, էջ 703—704:

220 Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն եղիկոյ Հայոց, էջ 704:

(Աղբրատարիս), Ղրիմը, Եվդոկիան, Էնկլյուրին, Կարինը, Կարսը, Բայազեթը, Վանը, Գիարբեֆիրը: Ահնհայտ է, որ թուրքահայատակ հայկական այս մարզերը, Կ. Պոլսի պատրիարքության առաջնորդներից վատ, երեք տարին մեկ ընդունում էին նաև էջմիածնի նվիրակներ, սրանք նվիրահավաքութուններ անելով, արդյունքը ուղարկում էին Մայր աթոռ կամ իրենք տանում իրենց հետ: Քերթման ալ կոկորդը կանցնէր կամ հաւաքած դրամը ուրիշ նպատակներու կը յատկացնէր²²¹: Սարգիս զպիր Հովհաննիսյանը վկայում է, թէ էջմիածնանվիրակ արեւմտահայ թեմերը 18-րդ դարի վերջին դարձել էին 5 խոշորներ՝ Ռումելի, Էնկլյուրի, Եվդոկիա, Կարին, Տիգրանակերտ և չորս փոքրեր՝ Կարս, Ախալցխա, Վան, Բայազեթ: Սիմեոն Երևանցու հաղորդածի համեմատութեամբ ավելացվում է միայն Ախալցխան, սակայն Պոլիսը և Էդիրենն դրված են Ռումելի անվան տակ, իսկ Ղրիմի մասին այլևս խոսք լինել չէր կարող, քանի որ այն դուրս էր եկել Օսմանյան կայսրութեան սահմաններից և միացվել Ռուսաստանին:

Այս թեմերից բացի հիշատակություն կա Զմյուռնիայի, Բաղդադի և Բաւրայի մասին: Սրանք իբրև Տերուհական, հայրապետական հասույթներից բացի պարտավոր էին տալ նաև առաջնորդական տուրքեր, այն էլ ոչ թե երեք տարին մեկ, Կ. Պոլսի միջնորդութեամբ, այլև էջմիածնի անմիջական թեմադրանքով՝ ամեն տարին մեկ անգամ: Մայր աթոռը տերունական թեմերում պահում էր ընդարձակ հողակալվածքներ, ջրաղացներ, ձիթհաններ²²², տներ տալիս վարձով և արդյունքը վայելում: Մյուս թեմերի մեջ առատ հունձք էր ստացվում Եվդոկիայից, որին ենթակա էին Փոքր Ասիայի շուրջ 103 վայրեր, այդ թվում՝ Ակնը, Սեբաստիան, Կեսարիան, Շոգկատը, Ամասիան, Մարզվանը, Սամսոնը: Եվդոկիայում մշտապես նստում էին Կ. Պոլսի պատրիարքի ներկայացուցիչները՝ թեմակալ առաջնորդները և էջմիածնի կաթողիկոսի նվիրահավաքը իր վեքիլներով, հաճախ և խառնվելով հոգևոր միութեան կրոնական, գավառի քաղաքական գործերին: Այնպես որ նվիրակները սոսկ հարկահավաքներ չէին, այլ իրենց հոգևոր տիրոջ՝ պատրիարքի կամ կաթողիկոսի, երբեմն էլ աշխարհիկ տիրոջ՝ Պարսկաստանի կամ Ռուսաստանի քաղաքականութեան կիրառողները, նրանց լուրեր հաղորդողները:

²²¹ Ո ի մ է ո ն Երեւանցի, Զամրու, էջ 44—51, Ա. Ալաօյաճեան, Պատմութիւն Եվդոկիոյ Հայոց, էջ 703:

²²² Լ ե ո, Հայոց պատմություն, հատոր 3-րդ, էջ 135—137, Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 160, վավ. 159ր, թղթ. 167, վավ. 510:

Միջնադարից ծայր առած նվիրակությունը նոր ժամանակաշրջանում հարկահավաքման անկանոն բնավորությունն ստանալով, որոշ իմաստով էլ դրական դեր էր կատարում: Մահմեդական պետությունների խավարապատ օվկիանում սուլված, իրարից անջրպետված հաշկական գավառները, նվիրակների միջոցով առնչակրկցվում էին հոգեոր կենտրոնի հետ, ջանում միավորման գաղափար վերադարձնեցնել նրանց մեջ, քրիստոնեական ոգին անմեռ պահել հեռավոր, մահմեդականներով շերտընդմեջ բնակեցված, ուժացման վտանգի տակ գրված հաշկական բեկորների մեջ: Նվիրակները լավագույնս սուրհանգակներն էին, տեղեկատուներ՝ հայրենի երկրի այս կամ այն հատվածի, Թուրքիայի ու Պարսկաստանի կառավարական պաշտոնյաների, թուրք խաների ու բուրգ բեկերի հայահալած արարքների մասին:

Նվիրակների միջոցով էջմիածնի ընդհանրական կաթողիկոս տեղեկանում էր ոչ միայն նահանգապետ-փաշաների՝ հայերի նկատմամբ բռնած դիրքին ու բռնելիք ընթացքին, այլև Կ. Պոլսում ու Թեհրանում եղած հանձնառուներից լուրեր էր ստանում, լսում ականատեսների պատմածները սուլթանի ու շահի մտադրությունների մասին: Այնպես որ այդ բարդ իրադրությունից դուրս գալու, բազմատեր հոտը հովվելու, ճկուն քաղաքականություն վարելու գործում նվիրակները մեծ դեր ունեին և կաթողիկոսի տեղանքներն էին, էջմիածնի քաղաքական կարողության հիմնական զսպանակը: Պատահական չէ, որ սրանց հաճախ մեղադրում էին, արտաքսում կամ պատժում իբրև էջմիածնական լրտեսներ²²³: Այսուհանդերձ, մանավանդ նոր պատմաշրջանում, նվիրակները հիմնականում մնում էին իբրև կամավոր հարկահավաքներ, ժողովրդի յուրահնար կեղեքիչներ:

19-րդ դարի առաջին տասնամյակին էջմիածնի Մայր աթոռ խաղալիք էր դարձել սուլթանների ու շահերի ձեռքում: Դավիթ-Դանիելյան անպատվարեր գավառանկոսիվը ծայրահեղ վիճակի էր հասցրել վանքի տնտեսությունը: Կաթողիկոսության թեկնածուները մեծագումար կաշառքներ էին տալիս մահմեդական տիրակալներին, մեկին կամ մյուսին, երբևմն էլ երկուսին, հույս ունենալով նրանց համակրությունը շահել, դահի վրա հաստատվել: Այդ էր գլխավոր պատճառը, որ դարի առաջին քառորդին, էջմիածնից արևմտահայ գավառները թափառող նվիրակների թիվը աննախընթաց չա-

223 Մանրամասն տե՛ս Ա ռ տ Ն ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Դրվագներ հայ աղա-տաղրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, 1959, Երևան, էջ 147 և հետևյալը:

շիւրի էր հասել: Նրանք մօրենսի նման սփռվել էին Արեւմտյան Հայաստանում, հայաբնակ վայրերում և սկսել իրենց շահատակութունները:

Միայն 1818 թվականին Կ. Պոլսի բաղամարդ հայ զաղթօջախից էջմիածնի նվիրականները հավաքել էին 559,735 ղուրուշի գումար: 1814 թ. «Ակնայ և Արապկերու բոլոր վիճակաց նոցին զոյացեալ նուէրն. թէ նուիրականութիւն, թէ զանձանակ, թէ խոստմունք, թէ քառասնից, թէ հոգեւածին, թէ կտակ, թէ յիշատակի, թէ մեռոնթափ, և թէ այլ աշխարհիք արդիւնք գումարեալ իմի եղեալ է ստացեալն 13,983»²²⁴ ղուրուշ: 1818—1823 թվականներին, Գրիգոր եպիսկոպոս նպաստահավաքը Ակնի, Արապկերի, Կեսարիայի, Նվդոկիայի վիճակներից և «բոլոր սահմաններից» հավաքել է 51,004 ղուրուշի մի գումար, որից 44,558 ղուրուշը հասցրել է էջմիածնի Մ. աթոռը: 1814 թ. Կարինի հոգևոր վիճակից նվիրականութուն է կատարվել 10,000 ղուրուշ²²⁵, 1812—1823 թթ. Կարինի ողջ նահանգից էջմիածին էր առաքվել հայրապետական հասույթ՝ 138,406 ղուրուշ²²⁶, 1812 թ. մայիսի 14-ին, Բայազետի նվիրակ Անտոն վարդապետը հազարգում էր, որ ինքը մեծ գումարի հասնող «նվիրատվութուն» է հավաքել, որից մի մասը տվել է Մանազկերտի, Բուլանլի, Արծկեի, Արճեշի, Բերկերի տիրակալ քուրդ Ավդալ աղային՝ միայն նրա հաճութունը ստանալու համար²²⁷: 1840 թ. կաթողիկոսը, Կ. Պոլսի պատրիարքի միջնորդութեամբ, ստացել է թուրքահայատակ հայերից նվիրակած 66,976 ղուրուշի գումարը²²⁸:

Նվիրատվության անվան տակ հավաքած գումարներից բացի, էջմիածինը ստանում էր այլ եկամուտներ՝ Թուրքիայում ունեցած կալվածքներից, որոնք սփռված էին ամենուր և տրվում էին վարձակալության, կիսարաության և գանձում իջաբե:

Ամենանկամաբեր թեմը այս տեսանկյունից Զմյուտեխան էր՝ նախորդ դարերից ստանալով տեղական անուն: 1851 թ. փետրվարի 17-ին, Զմյուտեխայի էջմիածնահայատակ հոգևորականներից մեկը կաթողիկոսին պեկուցում էր, որ անցյալ տարի վարձով տված հայրապետապատկան վակրֆներից ստացել է 635 ռուբլու իջաբե²²⁹: Ըստ որում ամեն մի պարտեզը տրվել է վարձով 50 ռուբլու գումար:

224 Մատենագարան, կաթ. դիվան, թղթ. 27, վավ. 125:

225 Նույն տեղում, թղթ. 25, վավ. 6:

226 Նույն տեղում, թղթ. 23, վավ. 166:

227 Նույն տեղում, թղթ. 23, վավ. 60, թերթ 2—3:

228 ՎՍՄՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 11, ցուցակ 1, գործ 1120, թերթ 1—2:

229 Մատենագարան, կաթ. դիվան, թղթ. 160, վավ. 159ր:

յով, իսկ 38-ը բնակելի տներից յուրաքանչյուրն իր շրջակայքով 15—43 ուրբուլ գումարով: Դրան ավելացվում էր կաթնղիկոսի անու-
նով առարված քաղցրահամ զինին, ապխտած միսը, չորացրած մըր-
դերը, սղենձյա կաթնտները, գդալները, վանքի վարազուրացու կտո-
րեղենը:

Հաջորդ, 1852 թ. վերոհիշյալ գումարը կրկին առաքվեց, ոսկւայն
գրան ավելացվեց նաև 2080 ուրբլի²³⁰: Այս հավելագիրը գոյացել էր
Մարաիրոս արքեպիսկոպոսի ղեկուս 1826 թվականին արած
կտակից, որը 25 տարի շարունակ չէր վճարվել: Այժմ գանձվում ու
ուղարկվում էր բոլոր տարիների համար միատեղ: Մարտիրոսը
Ձմյունիայի թեմին պատգամել էր տարին 10-ական ուրբլի տալ
էջմիածնին, Գեղարդին, Խոր Վիրապին, Հոփսիսեմեի, Գայանեի, Շո-
ղակաթի, Մուղնու ս. Գևորգի, ս. Թադևոսի վանքերին²³¹: Ակնհայտ
է, որ քառորդ դար առաջ արված մի փոքրիկ կտակը հավաքվում էր,
դիզվում և դուրս գալիս զմյունահայեցի գրպանից, դրվում կաթո-
ղիկոսի տրամադրության տակ: Նույնպիսի հարկեր, գանձումներ,
կտակներ թվաշատ էին Արեմտյան Հայաստանի քաղաքներում,
գյուղերում, որոնց մասին եղած փաստերի մի փոքր մասը միայն
հրապարակելիս աշխատությունը կծանրաբեռնվեր:

Հարկահանությունը, նվիրակությունը մեծ շառավիղ ունենալով
հանդերձ, այնքան ծանր ու անտանելի չէր դառնա, եթե դրան չդու-
մարվեին հողատիրականների գործած ապօրինությունները, շարա-
շահումները, բռնությունները, եթե պրոցեսը կատարվեր կամավոր,
եթե գանձումները լինեին երեք տարին մեկ, եթե միայն էջմիածինը
լիներ ժողովրդի վզին նստած: Բայց դժբախտաբար այդպես չէր,
նույնիսկ հակառակը. «օրենքը» դրեթե դեր չէր կատարում և եկեղե-
ցու ապօրինությունները երբեմն անտանելի կերպարանք էին առ-
նում, արդարացիորեն առաջ բերում ժողովրդի զայրույթը: Այդ բռն-
ություններն այնքան շատ էին, որ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի
ստիպմամբ էջմիածինը միջոցներ էր ձեռնարկում, հոգևորականու-
թյանը զսպելու նոր կանոններ մշակում:

Նվիրակները ղեկուս միջնադարում վերածվել էին կղերա-ֆեո-
դալական որոշակի ինստիտուտի, ունեին իրենց հաստատուն կանո-
նադրությունը, դործելու հրահանգներն ու ձևերը: Նրանց գերազույն-
այլուդերենը կաթողիկոսն էր, որը կոնդակներ էր տալիս և նվիրակնե-
րին առաքում հայարնակ վայրեր, կամավոր սկզբունքով, մեռոնա-

²³⁰ Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 167, վավ. 510, թերթ 1:

²³¹ Նույն տեղում, թերթ 2:

բաժանությունն անհետ: Սրանք էլ դանձարկոյր դնելով եկեղեցիների մեջ, հավատացյալներից դրամ էին հավաքում: Այդ բանը հարգում էին սուլթանները, երբ ֆերմանով (արված է 1774 թ.) թուլլատում էին ամեն երեք տարին մեկ մեռն ուղարկել հայաբնակ մարզերը «...վասն ապրուստի ընդ սովորութեան իւրեանց...»²³²: Նոր շրջանում պատկերը բոլորովին փոխվել էր:

Օգտվելով առիթից, վեբիլները գրեթե ամեն տարի բերքահավաքի ժամանակ իսկական, հաճախ և կեղծ մեռնատուփեր վերցրած, շրջում էին հայաբնակ վայրերը, առատ վարձատրություն ընդունելով, բեռնավորված վերադառնում Արեւելյան Հայաստան: Մեռնավաճառությունը, կեղծ նվիրակությունը, այս տարիներին դարձել էր ժողովրդին կեղեքելու հնարաններից մեկը: Բանն այն-տեղ էր հասել, որ 1813 թ. էջմիածնի կաթողիկոսը հատուկ կոնդակով դատապարտում էր հոգևորականների ապօրինի արարքները և դիմելով ժողովրդին կոչ անում չճանաչել այդ «անիրավ», «լրբենի եկեղեցականներին»²³³, Կոնդակը պարսավանքի էր ենթարկում Աղթամարի կաթողիկոսական դահլին բնությամբ սիրած Ղուկաս եպիսկոպոսին, ժողովրդին կոչ անում չճանաչել նրա նվիրակներին, միաժամանակ դուրս վռնդել այն եպիսկոպոսներին, որոնք «...լրբենի դիմօք անամօթացեալ, առնուն նոյնպէս զծաղկեայ փիղոնն և զխալիչա և զգաւազան, անուանեն զինքեանս դանճիրսիդ ասլան: Եւ այնպէս արդարեւ նման ասլանի առանց խղճահարութեան պատառտեն զամենամաքուր անարատ հարսն Քրիստոսի զսուրբ եկեղեցի Հայաստանեայց, գիշատեն զօրէնս և զկանոնս սրբութեան և բարեկարգութեան եկեղեցւոյ»²³⁴: Կաթողիկոսը դատապարտում էր նաև այն եպիսկոպոսներին, որոնք էջմիածնից Արեւմտյան Հայաստան դնալով իբրև նվիրակ, կաշաւորով, մեծագումար փող վերցնելով, աղետ տեղացիներին ձեռնադրում էին քահանայ:

Կաթողիկոսի կոնդակներն այլևս անկարող էին զսպել ապականված հոգևորականության մի բազմություն, որն անաշխատ եկամուտով հարստանալու մոլուցք էր ձեռք բերել, դրամի համն առել: 1813 թ. դեկտեմբերի 20-ին կազմված մի գրութւնն մեջ աւելում էր. «...լսեմք զի ոմանք նուիրակունք անդր քան զափն նեղեն շարչարեն զժողովուրդսն թէ վասն հոգեբաժնից և թէ վասն նուիրական ողորմութեանց երբէք չնայելով յանձին կարողութեան իբրև

232 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 4, վաղ. 46ա, թերթ 1—2:

233 Նույն տեղում, թղթ. 24, վաղ. 96, թերթ 1—8:

234 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 24, վաղ. 96, թերթ 1—8:

դրոճուսոր պաշտնջեն, որով չառաջանան կերպ կերպ տրտունջ ի մէջ ժողովրդոց և հոգեկործան գայթակղութիւնք մանաւանդ բազում անգամ չառաճառութիւն մինչև անողջանալի մնալ հոգեկործան վերացն, որք պատահեն աշխարհաց: Սոյնպէս և լսեմք, վասն ումանց առաջնորդաց, որք ծանրացուցանեն զլուծ ի պարանոց աղբոս ժողովրդոց կերպ կերպ պատճառս ի մէջ բերելով և առաւել քան զսովորականն պաշտնջելով զարդիւնն, առաւելցուցանեն զաղքատ ժողովուրդսն»²³⁵: Այս փաստաթուղթը մի պատահական մարդու կամ մի առանձին գաւառի բողոքագիրք չէր, այլ համայնապատկերը այն եղևության, որը արտացոլւում էր բազմաթիւ գրութիւնների մէջ, քննարկւում է. Պոլսի հայոց պատրիարքարանում և իբրև կանոնագիր՝ ի գործադրութեան առաքւում Թուրքիայի հայաբնակ վայրերը:

Կ. Պոլսի պատրիարքը բողոքում էր էջմիածնի, Ալթամարի, Սսի կաթողիկոսների, Երուսաղեմի վանքի ուղարկած նվիրակների դեմ և հայտնում, որ միևնույն դավառում, հաճախ միևնույն եկեղեցում նստում են այս չորսի նվիրակները՝ մուրացկանի նման, մականդրած գանձարկղները դրած կողք-կողքի, պլոկում են շվարած, իր աննիթք շիմացող ժողովրդին: Նրանց մէջ հաճախ սկսւում է պայքար, կրքեմն բռնցքամարտեր: Ընկնում է եկեղեցու հեղինակութիւնը, հայ հավատացյալը երես է թևքում նրանից, մտնում կաթողիկոսների կամ բողոքականների, հաճախ էլ Մուհամեդի փարսալը:

1818 թ. դեկտեմբերի 20-ին հրապարակւեց նվիրակների գործունեութեան նոր կանոնադրութիւն: Ըստ այս կանոնների. «Ա. Ապաքէն նախ այս է ազգովին պատուէր մեր, զի նուիրակունք մի և մի ի վեր Քրիստոս ղկարողութիւն անձին ուրուք նուիրակութիւն և հոգեբաժին պահանջեսցեն այլ խորհրդեամբ առաջնորդի անդուշն և քահանայից և իշխանաց ըստ չափու ուրուք առցեն, քանզի նոքա իհարկէ քաջ գիտեն իւրաքանչիւրոցն կարողութիւն ըստ որում են տեղացի, և ամենայն ոք ըստ չափու կարողութեանն հատուցէ զհոգևոր պարտս իւր անխափան»²³⁶: Բ. Բռնութիւն երբեք չգործադրել, այլ. «...մեղմ և քաղցր բանիւ վարդապետութեան յորդորել զմիա-

²³⁵ Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 32, վավ. 155, համեմատիր Հ. Աբրահամյանի արխիվ, թղթ. 98, վավ. 148:

²³⁶ Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 32, վավ. 155, համեմատիր Հ. Աբրահամյանի արխիվ, թղթ. 98, վավ. 148: Մի այլ աղևի ընդարձակ՝ 12 կետից, առաջարկից ու վերջարանից բաղկացած, անթվակիր «նվիրակական-կանոնադրութիւն» մշակվել է հետո, որը պահւում է Մատենադարանում, տե՛ս Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163ա, վավ. 31:

միտ ժողովուրդ շարժել առաստ տուրա»։ Գ. Բոլսր դեպքերում աեղի առաջնորդները պետք է օգնեն նվիրակներին, Լեղաշրատսիրությամբ, շաշա վարվեն նրանց հետ և կտակ արած շանդուցյալների թողած դումարը խաղաղությամբ դանձեն ու հանձնեն տերերին՝ էջմիածնի ներկայացուցիչներին։ Դ. Առաջնորդները պետք է նվիրակած գումարը հաշվեն, կազմեն գրություն, կնքեն սեփական կնիքով և գրամի հետ միասին ուղարկեն էջմիածին, Երուսաղեմ, թե Կոստանդնուպոլիս, ըստ պատկանելւոյն։ Դրանով «ազնիվ» նվիրակները կազատվեն բամբասանքներից, իսկ անազնիվներն էլ կզրկվեն շարաշահումների, յուրացումների անելու հնարավորություններից։ Բոլոր պարագաներում ժողովրդի պաշտպանության քողով տրված այս նոր կանոնադրությունը ոչ թե թեթևացնում էր արևմտահայոց բեռը, այլև հոգեւորականներին հորդորում էր քաղցրությամբ կողոպտել հավատացյալներին, իսկ կողոպտուի վրա սահմանում էր խիստ հակողություն։

Նվիրակական 1818 թվականի նոր կանոնադրությունից հետո էլ հոգեւոր դասի շահատակությունները շատաւարկեցին, այլ ավելի ուժեղացան, տեղիք տալով հայ աշխատավորության զայրույթին։ 1829 թ. էրզրումի փաշայության Ինձը գլուխից Գեորգ սարկավազը Կարապետ արքեպիսկոպոսին բողոքում է այն մասին, թե ինձրեցիները հրաժարվեցին 40 դուրուշից ավելին վճարել։ Բայց ցավը այդ չէ միայն, այլ այն, որ շրջակա գյուղերի հավատացյալներն էլ հետևեցին սրանց «վարակիչ օրինակին»²³⁷։ Շուտին-կարոհասարցիները իրենց ընտրած ներկայացուցիչների բերանով հայտնում են առաջնորդներին, թե նվիրակներն աննկարագրելի բռնություններ են գործադրում գումառում, ուղղակի կողոպտում են ունեւորին ու չունեւորին, գրամ չունենալու դեպքում բռնագրավում շարժական կալվածքները։ Նրանք պահանջում են զսպել նվիրակներին, պարտադրել բավարարվելու կամավոր վճարումներով, հակառակ դեպքում իրենցից շատերը հավատարմութիւ կլինեն, որպեսզի ազատվեն նման հարկապահանջությունից²³⁸։ Այսպիսի բողոքները գնալով դիզվում էին բարձրատիճան հոգեւորականների ղեկավաններում, սակայն ազդեցություն չէին գործում հարկահանության վրա։

²³⁷ Մատենադարան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163ա, վավ. 433, տե՛ս այս մասին Ա. Ն եր ս յ ա ն, Արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը, էջ 42—43։

²³⁸ Մատենադարան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163ա, վավ. 437, 1821։

Արանով շէին սահմանափակվում ժողովրդի վճարումներն էջմիածնին, Կ. Պոլսին, Երուսաղեմին: Ժողովրդի վրա մեծ ծախսեր էին նստում ուխտագնացութունները, որոնք քամում էին հայ գյուղացուն: Երբեմն պատահում էին մարդէկ, որոնք ամբողջ կյանքը սխուի աղքատների նման էին անցկացնում, միայն թե տնտեսած միջոցներով մեկ անգամ գոնե այցի զնային Մայր աթոռին կամ Երուսաղեմի ս. Հակոբը տեսնեին:

Արեւմտահայութիւնը, հատկապէս վանքերն ու եկեղեցիները, մինչեւ «Ազգային սահմանադրութեան» հաստատումն ու «ազգային տրոյ» սահմանումը, նվիրատվութիւններէց բացի, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին էլ էին հարկեր տալիս: Պատրիարքարանի հասույթներն ավելանում էին նրա հեղինակութեան բարձրացման հետ միասին, որը ավելի քան զգացվում էր 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին կեսին:

Քուրբխան, նախքան Արեւելեան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, հարստեւ վեճի ու տատերաւորի մեջ էր Պարսկաստանի հետ, այդ պատճառով էլ իրեն ձեռնառու էր, որ հակառակորդ ասորութեան մեջ նստած կաթողիկոսները տնօրինեին իր հպատակների հոգևոր գործերը: Սուլթաններն այս շրջանում ամեն ջանք թափում էին պատրիարքների հեղինակութեան բարձրացման, էջմիածնից անկախ դարձնելուն: Դարասկզբին բանն այնտեղ էր հասել, որ կաթողիկոսները իրենց հարաբերութիւնները Բ. Դուռն հետ պահպանում էին, զործերը կարգավորում պատրիարքների միջոցով, իսկ վերջիններիս էլ վավերացնում էր ոչ թէ Ամենայն հայոց հայրապետը, այլ փաղիշաֆն իր ֆերմաններով: Այս քաղաքականութիւնը շարունակվեց Աղբիւնապոլսի պայմանագրից հետո: Սուլթանները բրիտանացի Ռուսաստանին ավելի էին աւտում, կասկածանքով նայում նրա առաքած նվիրակներին, քան թե մահմեդական Պարսկաստանին: Որոշ իմաստով շահում էին Կ. Պոլսի բարձրաստիճան հոգևորականները, պաշտոններ ստացած ու պատասխանատու գերատեսչութիւններ ղեկավարող թուրքամուլ ամիրանները:

Կ. Պոլսի պատրիարքարանը 19-րդ դարի առաջին կեսին իրավունք ուներ քրիստոնեական հոգևոր հիմնարկներից ու ժողովրդից հարկերը դանձել, մի մասը տալ տիրութեան, իսկ մյուսով սպրեցնել իր գործակալներին, հոգալ սեփական կարիքները: 1826 թ. դեկտեմբերի 17-ին, Կ. Պոլսի պատրիարքը Կարինի հոգևոր թեմի տուաջնորդ Կարապետ տրքեպիակոպոսին կոնդակ էր ուղարկում, որտեղ ընդարձակ բացատրութիւն կա այդ մասին: Կոնդակում ասված էր, թե «Եւ ընդ Աստուածապարգեւ օրհնութեանս՝ Տաներուք,

Սիրելիք մեր ի Տէր, զի որպէս յաշտնի է ամենեցունցդ, որ ի լրանալ լուսնեան տարւոյն աշխարհաց սկսանին ելանել տարեկան հարկը Արքունականք, թէ միրին, թէ մովսարայն և թէ այլ ինչ, զոր հարկ է մեղ իբրեւ հնազանդեալ մեծազօր հրամանի բարեբաղդ Արքային հատուցանել և մի ընդդիմակալել, զի բարւօք կենցաղաւարեցաք կառավարեալք, զորս ի դիմաց ամենայն Առաջնորդաց հատուցաք ի մեր կողմանէ ի սկսանիլ տարւոյն կանխապէս. վասն որոյ և զձեր իսկ հարկն է մովսարայն այսմ տարւոյ, որ է հազար երկու հարիւր քառասուն և երկու թուականն աշխարհաց առաք աստ և առաքեցաք զկոնդակս: Ուստի պարտիք անչապաղ և անտրտունջ հատուցանել յայդր զգօնամիտ Առաջնորդի ձերոյ Տնառն Կարապետի հոգեղօժն Արքայիսկոյոսին և մի ձգեք օրէ օրն, զի այս է Արքունական և տննահանջիլ հարկադրութիւն, զոր սիրով պարտ է ձեզ հատուցանել ամենայնիւ հնազանդութեամբ»²³⁹:

Պարզվում է, որ դարի առաջին կեսին, պատրիարքները արեւմտահայոցայնից գանձում էին պետական հարկերի մի մասը՝ արեւմտական տուրք, միրի տնուններով, միաժամանակ և մուգարան: Հաւաքած հարկերը հանձնում էին տերութեանը, իհարկեւ իրենց եսբաժին պահելով: Սուլթանի մի այլ բերաթում ստված էր. «Հայոց ազգը ինչպէս որ վաղուց, նոյնպէս և այսուհետեւ պէտք է վճարէ արքունի տուրքը և ողորմութեան և պատրիարքարանի տուրքը և ծախքը, և պատրիարքութեան յատկացեալ ստակը և պէտք չէ հակառակորդ»: «Եկեղեցեաց և վանքերից փոխանորդները պատրիարքական հասոյթք և արքունի տուրքը ստանալով լեթ իւրացնեն՝ հաշիւին տեսնելով վճարել տալու միջոցին ոչ ոք միջամտէ»²⁴⁰:

Մուգաթայի շափի մասին եղած ավայնները սակաւ են: Ամենուրեք ասվում է, թէ պատրիարքարանը գանձեց մուգաթալային, վիճակից, վանքից, տաաջնորդութունից, սակայն գարի առաջին կեսի փաստաթղթերը չեն ասում, թէ եկամտի որ տոկոսը: Մի վիճակից պատրիարքի ստացած զեկուցագրից հայտնի է դառնում, թէ «... այս վիճակն երկու հարիւր յիսուն դուռուց Մուխաթաունի»²⁴¹, և վճարումը կատարվում էր ժամանակին: 1813 թ. հոկտեմբերի 29-ին պատրիարքարանի պատրաստած ու վիճակներ

239 Մատենադարան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163ա, վավ. 12:

240 «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց», Կ. Պոլիս, 1910, էջ 97—98:

241 Մատենադարան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163ա, վավ. 82:

առաքած մի այլ գրութիւնում տալիս է, թէ «Այլի գտարեկան միւրի մովսարալոյ փութա օր յառաջ հասուցանել աշար գեւկու հարիւր յիսուն դուռու տէրութեան, զոր տնօրինեցաք տալ պարտուց նախորդ հրաժարեալ Պատրիարքին, որ յայնմ, հաշուէ տակաւին ունիս պարտս հասուցանելոյ և մեր շեղաք ձեռնամուխ այնմ սէնէի պարտուց և արդեանց ներին. զոր կանուխ հասուցանել մատրմութիւնէդ հարկ է»²⁴²: 1814 թ. հունիսի 10-ին Կ. Պոլսի պատրիարք Պողոս եպիսկոպոսը, Կարապետ արքեպիսկոպոսին գրում է. «...քաղաքի ձեր մովսարայն երկու հարիւր յիսուն դուռու ևս Հասան դալէի վանոցն հարիւր յիսուն դուռու ևս կաւմիր վանքէն յիսուն դուռու. և ևս խաչկա վանքէն յիսուն դուռու... (ընդգծումները մերն են— Լ. Ղ.)»²⁴³: Ուրեմն, մուղաթան գանձվել է թե քաղաքի հոգեւոր առաջնորդարանից և թե վանքերից: Պատրիարքի առաքած այս գրութիւնից տկնհայտ է նաև, որ յուրաքանչյուր հոգեւոր վիճակ դարի առաջին քառորդին պարտաւորված է իւրև մուղաթա անվամբ հարկ տալ 250 դուրուշի սահմաններում:

Այժմ հարց է առաջանում, թե ում գրական է մտել այդ հարկը: Փաստաթղթերում հաճախակի դործածվում են «միւրի մովսարալ», աշխնքն պետական մուղաթա բառերը, այդ նշանակում է, թե հարկը գանձել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը, սակայն նա էլ իր հերթին տվել է պետութեանը: Այդուհանդերձ պարզ չէ, թե հարկը ամբողջովին է պատկանել սուլթանի գանձարանին, թե մի մասն էլ մուտք է եղել պատրիարքի «սնդուկը»: Համենայն դեպս, այն դուրս է եկել հոգեւոր վիճակներից ու առաջնորդութեաններից:

1820-ական թվականներին մուղաթան արդեն գանձվել է ոչ թե ըստ հոգեւոր վիճակների, այլ զրվել է նրանց ստացված տարեկան եկամտի վրա, բարձրանալով մինչև եկամտի 10 տոկոսին: Դրան դամարվիլ է նաև առաջնորդների, զավառական վարչութիւնների հաստատող և այլ կանգալների համար գանձվող դրամները՝ կոնդակազին անունով²⁴⁴:

Պողոս եպիսկոպոսի ստորագրութեամբ գրված գրութիւններից մեկում ասված է, թե Բաբերդի հոգեւոր վիճակում. «որոյ ճաշիչէին վաւն հինգ հարիւր դուռու զրեալ էիք, թէպէտ նուազ քան պարժո-

²⁴² Մատենադարան, Կարապետ արքեպ. արխիվ, վավ. 67, 1813 թ.:

²⁴³ Նույն տեղում, թղթ. 163, վավ. 203:

²⁴⁴ «Ընդարձակ Օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցին հայոց», Կ. Պոլիս, 1910 թ., էջ 98—99, բերաթեք թարգմանել է Ա. Ալպոյաճյանը՝ բերելով «Աղղաչին սահմանադրութիւնը» իր աշխատութեան մեջ, «Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց», 1910, Կ. Պոլիս:

դոժինն է բայց ի սէր ձեր ոչ խնայեցաք, իսկ վասն շինուրեան՝
պէրարին և կոնդակին և Եւբ և արիւր դուռն (բնդգծումները մեքն են
— Շ. Ղ.) մտարաք եղև, և այն հազիւ հազ ըստ բառականին...»²⁴⁵։
Այստեղ կարեւորն այն չէ, թե մի գալառում գեղջվել է բերաթագինը՝
կամ կոնդակագինը։ Փաստ է, որ այդ տուրքերը եղել են և այն էլ
շատ տարածված։ Սակայն եղել են նաև այլ տուրքեր, որոնք ժողո-
վել է պատրիարքարանը։

Սկզբում Մայր աթոռը, հետագայում նաև Կ. Պոլսի պատրիար-
քարանը ցանկացած ձեռք հավաքում էին դատի տոնի համար
յուզ կամ յուզագին։ Դարի երկրորդ քառորդին այս «կամավոր»
տուրքը կանոնավոր տեսք էր ստացել և դանձումը կատարվում էր
տպագրված ընկալագրերով։ 1849 թ. գրված մի ընկալագիրը բո-
վանդակում է. «Ի պատիւ փառաւոր գալստեան Փրկչին՝ յանուն նո-
րին կառուցեալ Սուրբ Փրկիչ եկեղեցւոյ բարեհաճնաջիք շնորհել...
(անդը բաց է թողնված, որտեղ շափը պիտի գրվեր — Շ. Ղ.) հոխա-
ղիւղագին ողորմութիւն առ ի պայծառութիւն սրբոյ առնա աշամիկ,
և ի բարօրութիւն պատուական կենաց ձերոց»²⁴⁶։ Յուզագին կոչվող
հարկի ղոյսեթյան մասին կոսկածն են ավելորդ է, սակայն թե ումից
էր գանձվում, ինչ շափերի, կամավոր, թե պարտագիր սկզբունքով,
այդ այնքան էլ հայտնի չէ։

Այսպիսով, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, Երուսաղեմի
միաբանությունը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների հետ միասին,
իրենց գործակիցներին ու գործակալներին պահում էին հիմնական-
ում արևմտահայությունից գանձվող հարկերի հաշվին, աշխատա-
վորության բռնի ու կամավոր կողոպուտի միջոցներով։

Արևմտահայությունը, վերոհիշյալ հաստատություններին արած
վճարումներից բացի, տալիս էր «և պիսկոպոսական կամ առաջնոր-
դական հաս»։ Այդի, հոգեբաժին, բառասունից, խոստմունք, արո-
նաման կամ վանճաման (գլխի ամենայն կին առնող՝ թէ կոյս իցէ
և թէ աշրի պարտի ըստ կարի իւրում զիր ինչ տալ վանիցն՝ իւրոց
յուսուրս կինառութեան») ... կնիադրամն կողոպուտ (հանգուցյալի
հագուստը կամ շորթական ու անշորթ ինչքի մի փոքր մասը)։
Դեմագուր — հանգուցյալի երեսը քաշված խոս կամ հասարակ
կտորը, թաղման նախօրյակին վերցվում էր և հանձնվում վանքին։
Մառապցու — հավատացյալներն իրենց արած մատաղի մորթին

245 Մատենադարան, Կարապետ արքեպ. արխիվ, թղթ. 163ա, վավ. 82։

246 Մատենադարան, Փրկչալեմյանի արխիվ, թղթ. 69, վավ. 10, թ. 1,
1879։

պարապմունք էին տալ վանքին: Սրբադրամ — տալիս էին քաղաքացիք իրենց վանքին: Տուրքը փոխարինում էր գյուղացիների ալմած պաղին: Քանաճալարով, խաշ, եկեղեցի և պատկեր օրհնեք²⁴⁷:

Այս տուրքերը սահմանված էին կաթողիկոսական կոնդակներով, 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին կեսին. ժողովվում էին հայ համատացյալներից, տարբեր գովառներում, տարբեր շափերի, իհարկե որոշ խմատով հաշվի առնելով հարկատուի վճարունակությունը: Հոգեբաժինների վերաբերյալ մի ընդարձակ ցուցակում բերված է, թե 1817 թվականին «Ղաղարի որդի Տէր Մարտիրոսի հոգեբաժին մի կով... իւր կողոպուտը», Սե.Քարի կոկոնեց Ատեի հոգեբաժինը մի եղ²⁴⁸, և այսպես հոգեբաժիններ կորչելու մի ընդարձակ ցուցակ: Դրանից բացի վերցվել է «վանական կողոպուտ», այսինքն՝ հանդուցյալի հագուստը, ունեցվածքի մի մասը²⁴⁹, Մանվել Միրախորյան վարդապետը վկայում է, թե «վանուց իրաւունքն է, արական սեռէ մեռնողի մը սովորաբար հագած զգեստներ, որք կողոպուտ անուան ներքև կը արուէին՝ հոգեբաժին, այսինքն մեռնողի հոգւոյն համար, եթէ հարուստ մէկը լինի մեռնողն, մեր հայր սուրբ միայն անձնական զգեստովն շրուականաւար... Իգական սեռէ մեռնողի մը Երեման արծաթեղէնքն ալ կ'առնուն՝ իբր մեղսոյ գին, եթէ հարուստ է՝ զգեստին ալ կէսն»²⁵⁰: Ուրեմն, վանական կողոպուտը և հոգեբաժինը թանկ են նստել հանդուցյալի հարազատների վրա: Շեշտներ սակայն, որ ոչ բոլորն են այդքան վճարել: Միջոկ անտեսություն ունեցողները ալիւ են մանր եղջերավոր անասուններ, իսկ աղքատը թաղվի է, ճիշտ է մեծ գծկամութեամբ, բայց և այնպես առանց հոգեբաժին թողնելու որկրամուկ սեռալուսներին:

Հայ հոգեւոր դասին վճարած տուրքերի մեջ ամենալայն շառավիղն ունեցողն ու գրեթե բոլորի ուսերին ծանրացածը պտղին էր, սակայն պակաս ծանր չէին նուե մշտները: «Արծուի վաստորական» պարբերականը, գովառահայոց կյանքի քաջատեղյակությունը, բողոքում էր, որ հայ գյուղացին. «...իր երկրագործութեան հետ քրանելով օրն ի բուն, և անշափ զրկանաց, տուգանաց, պարտապանաց շարիք կրելով, իր հոգւոյն պէտքերը ոչ միայն աղօթքով և արցունքով կը հոգայ, այլ տարին քանի-քանի անգամ վանքին ձրի կաշխատի, իւր սշխարը կը կթէ, վանքին բաժին կը հանէ, պանիր

247 Է և ո, Հայոց պատմություն, հատոր 3-րդ, էջ 135—136:

248 Մատենադարան, կաթ. զիվան, թղթ. 31, վաղ. 204, թերթ 1—2:

249 «Բիւզանդիոն», 1900, № 1193:

250 Մ. Ս. Ի. ր. ա. ր. և ա. ն, Նկարագրական ուղեւորություն ի հայաբնակ դաւառ Արեւելեան Տաճկաստանի, 1885, Կ. Պոլիս, մասն Գ, էջ 214—215:

կուտայ, ևզ կուտայ, տարեկան պտղի կուտայ, և թէ մեռնի հոգեւոր-
 ժին կայ. կամ գոմէշ, կամ եղ, կամ կով, կամ աշծ ու մաքի ... շատ
 էնիկներ, ի՛նչ ունէին առաջուց պահած կամ իրենց օժիտ բերած ար-
 ծաթեայ մի կամար կամ երեսնոց, զինզն կամ ապտորանջան, թա-
 րուն խաւտովանութեամբ կուտան զայն քահանային կամ վարդապե-
 տին, որ իրենց հոգուն փրկութեան համար աղօթք ու պատարագ
 անէ, Բաղասունից, ժամոց, աջնամբոյր, խաչհամբոյր, գաւազանա-
 պտուղ կուտան ևւ այլն»²⁵¹: Վիեննայի Մխիթարյանները ևս շնն
 թաքցնում ասելու, թէ Վասպուրականում «վանական տուրքը» բաղ-
 մազան ձկներ ուներ, ժողովվում էր, թե՛ դրամով, թե՛ բնամթերքով
 և թե՛ կոռավճարով: «...Գութան ունեցող ամէն տուն տարուան բն-
 թացքին որ մը վանքին հոգին վրայ աշխատելու պարտական է: Հե-
 ոատութեան պարագային կարելի է դրամով փոխարինել: Դար-
 ձեալ խրաքանչիւր տուն, հարուստ ու աղքատ՝ անխախտ պարտաւոր
 է հունձքի ժամանակ աշխատաւոր մը տրամադրել որ՝ վանքին ար-
 տերը քաղէ»²⁵²:

Կաթողիկոսական կոնդակներով վավերացված էր, որ թէ արեւե-
 լահայերը և թէ արեւմտահայերը հույրապետական ու առաջնորդա-
 կան «հասքերից» բացի սկսեք էր վճարումներ անելն ցածրաստիճան
 հոգեւորականութեանը. «Քահանայական հասք և տուրք, զոր պար-
 տին սալ ժողովուրդին»²⁵³: «Քահանայական հասքի» մեջ մտնում
 էին նշան օրհնեք, պսակ օրհնեք, մկրտութեան վարձը, «քաղկեդ-
 ցը», «քաղման աւուր պաշտօնէիցն», «գերեզման օրհնեք», «տնօր-
 նէից Բահանայականը», «մատաղաբաժին Բահանայականը», «շիշ-
 մանց նասարակաց», Բաղասունի Բաղասունի վարձ, կողոպու-
 տի մի մասը, «ժամացն յատուկ», «աւրբիժ և սաղմոսն»²⁵⁴: Դիշտ
 է նկատում պատմաբան Լիոն, որ հոգեւոր աշխատութեանը թիւ կամա-
 վոր էին կոչվում, նույնպէս պարտագիր էին, ինչպէս և պետական
 հարկերը:

1845 թվականին, հատուկ կոնդակով ներսեւ կաթողիկոսը
 սահմանում էր արեւմտահայ հոգեւորականութեան հասույթները: Ըստ
 Աշտարակեցու հրահանգի՝ հոգեւորականները «հովվալններից» հա-

251 «Արժուի Վասպուրական», 1862—1863 թթ., № 3, «Շինական հայոց կեանք
 և Հայաստան...», էջ 89:

252 Հ ա մ ա զ ա ս ու Ո ս կ ե ա ն, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Վիեննա,
 1947, Գ ժառ, էջ 1097:

253 Լ և ո, Հայոց պատմություն, հատոր 3-րդ, էջ 136:

254 Նույն տեղում, էջ 136—137:

վաթիւս էին նորածիններ ի մկրտութեան, պատկազրութեան և հանգուցեցան ի թաղման համար «լուսադին»: «Վասն յատուկ պատարագ մատուցանելոյ ի հասարակ տուրան շարաթու բացի կիրակի, աւուրց յորս մատուցանի պատարագ ըստ հասարակական քրիստոնէական պարատուրութենից ընդ ամենայն տեղիս 5. վաճառել զմօմն կամ յեկեղեցւոյ կամ ի խանութի ուրուք վասն օգտի եկեղեցւոյն 6. զգանձանակն եկեղեցական շրջեցուցանել տայ ինքն յամենայն տուրս կիրակեից, նաեւ յամենայն տուրս մեծ տօնից ի ծննդեանն Քրիստոսի և յաւուրս ութօրէից, յաւուր աւագ հինգշաբաթու, և յերկուցի ի թման սուրբ ծննդեան և սուրբ զատիկի, և զարդինան ամենայն լուսադնոց և իւրաքանչիւր աւուր գանձանակաց գրել»²⁵⁵: Նման կոնդակներ են ուղարկվել, թե Արեւմտեան Հայաստանի բոլոր հոգեւոր վիճակները և թե Ղրիմի թեմերը, հատկապէս Ղարա-սու Քաղար:

19-րդ դարի առաջին կեսին, արեւմտահայ եկեղեցւո պատմութեան համար հատկանշական կողմերից մեկն էլ նրա քարոյսալքման խորացումն էր, բարբերի հրեշափոր չափերի հասնող տպականութեւնը, նյութամոլութեանից մղված հոգեվաճառութեւնը: Երեւոյթը գալիս էր միջնադարեան եվրոպայից, ներքաշում բաւականիսա Հռոմն ու խաշակիրներ բուծող Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան: Հայ կղերականութեւնը դանդաղորեն ընկզմվեց նման տպականութեան մեջ. բայց և այնպէս կարճ ժամանակամիջոցում երկար ճանապարհ անցավ:

Սօի կաթողիկոսաբանը կես դարում վեց կաթողիկոսներ տեսավ գահի վրա, որոնցից վեցն էլ ասպարեզից դուրս եկան թունաւորման միջոցով²⁵⁶: «Սրբաւաճառութեւնն այլանդակ չափեր էր ընդունել. կաշառքի համար փող չունեցող եպիսկոպոսացուն իր կարգը զրաւ էր դնում կաթողիկոսի մօտ և աշտպիսով ձեռնադրութեւն ստանում»²⁵⁷: Սակայն ամենատարածված և անպատկարիք արտք հոգեվաճառութեւնն էր, ձխավաճառութեւնը, կաթողիկոսը՝ եպիսկոպոսին, սրանք՝ քահանաներին և վերջիններս էլ՝ իրար: Հոգեվաճառութեւնը դարի առաջին կեսին տարածված էր Արեւմտեան Հայաստանի բոլոր գավառներում²⁵⁸, սակայն ամենից զավեշտական կեր-

255 Մատենադարան, ձեռագիր 8916, թերթ 22ա:

256 Ռ ո Վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ս ու Յիշատակարանը, Ռիֆլիդ, 1892, էջ 34 և հետևյալը:

257 Լ ե ո, Հայոց պատմութեւն, հատոր 3, էջ 131:

258 Մանրամասն տե՛ս Ա. Պ էր ա չ էր ե ա ն, Պատմութիւն հայոց, էջ 95—96:

պարտեր էր առնել Կիլիկիայում, թե լուսավարչականների և թե կաթողիկոսների մեջ²⁵⁹։

«Մասիս» պարբերաթերթի թղթակիցը գրում է. «Վաղղիմանական սովորություն կամ ճիշտ օրենք մը նդած էր բոլոր Կիլիկիոյ վիճակաց, դուցէ ուրիշ վիճակներու մէջ ևս, որ առաջնորդները կամ բուն իսկ կաթողիկոսներ՝ այն Քրիստոսի արեամբ գնեալ ժողովուրդները չլուիս առ գլուիս կը վաճառէին քահանայից, ծուխ անուամբ, ուզած գնեցողը. մէկը երեսուն դուրուշ, միւսը՝ քսան և միւսը՝ տասը և վերջապէս մինչև հինգը դուրուշ և դուցէ աւելի պակաս գնով, և քահանաներն ալ դանոնք իբրև գների իրենց սեփական կալուած մը համարելով, բռնաբար կը տիրապետէին անոնց վրայ ցվախճան. մինչև անգամ նիկէ ժողովուրդ մը իւր քահանայէն զոհ չըլլալով ուզէր ուրիշի մը հովովութեան յանձնուիլ, քահանայն երբէք թող չտալով կըսէր. «Ես քեզի ստակովս գնած եմ. դուն իմ արդար սեպականութիւնս ես. ո՞վ կրնայ ճողոպրել քեզի իմ ձեռքէս»²⁶⁰։ Ակնհայտ է, որ Հայաստանն ուներ այն, ինչ Ռուսաստանում վաղուց տարածված էր և ն. Վ. Գոգոլի գրող գեղարվեստորեն պատկերավորվում էր, սպանիչ քննադատության ենթարկվում «Մեռած հոգիներում», արդաբացիորեն բարձր գնահատականի արժանանալով հեղափոխական գեմեոկրատների կողմից։

Այսպիսով, մինչև «Թանգիմաթը» արևմտահայ աշխատավորութիւնը տանում էր սոցիալական շահագործման ծանր բեռը, կեղեքւում ու թալանվում թուրքական կառավարության, քրդական ցեղապետերի, հոգևոր և աշխարհիկ հայ վերնախավի կողմից։ Սակայն սխալ կլիներ հայ հոգևորականության հարկապահանջությունն ընդհանրապես հավասարեցնել պետության ու բուրգ վերնախավի հարստահարություններին։

Դարեր առաջ պետականությունից զրկված ժողովրդի համար եկեղեցին մի տեսակ պետության դեր էր կատարում, կաթողիկոսների, պատրիարքների ջանքերով, թեկուզ դիվանագիտության միջոցներով, դիմագրավում սուլթանի ու շահի, խանի ու կայսրի՝ հայերի նկատմամբ վարած քաղաքականությանը, բողոքում հարստահարությունների, բռնության, շարաշահումների դեմ, հասուն մտավորականության բացակայության պայմաններում ուղղություն տալիս ազգի քաղաքական-ազատագրական ոգորումներին (Մուշի ս. Կարապետի վանքի վանահայր Հովնան Եպիսկոպոս)։ Բոլոր եկե-

259 «Մասիս», 1873, № 1366։

260 Նույն տեղում։

ղեցականները չէ, որ փարվում էին աիրոյ պեժմին, նյութամուլութունից դրդված քարոզում կույր հնադանդութուն: Մինչև ազգականագամութման ավարտն ու լուսավորչալ մտափորականության մշակած ազգային-ազատագրական պայքարի գողափարարանության կաղապարումը, դրանից հետո էլ, հայ եկեղեցու շատ բարձր-աստիճան ու շարքային սպասավորներ զինվորագրվում էին քաղաքական պայքարին, իրենց կյանքի իմաստը տեսնում օտարի տիրապետութունից ժողովրդին ազատագրելու մեջ:

Միջնադարից սկսած մահմեդական տիրակալները, երախները լայն բացած, ջանում էին կլանել քրիստոնեական ազգերին: Ուժացման վտանգը դամոկլյան սրի նման միշտ էլ կախված էր մնում թուրքական լայնատարած կալստության օվկիանի մեջ լողացող արեւմբատահայտության գլխին: Այս պատմաշրջանում եկեղեցին փաստորեն աչն միակ կովանն էր, եղակի միջոցը, որն այս կամ աչն կերպ հայ ժողովրդին պահպնում էր ուժացումից և կովում ազգը պառակտող մշուս աղանդների, կրոնական, ազգապառակտիչ հերձվածների դեմ:

Թուրքիան ինքը խավարապատ ու տնդրազետ էր: Առավել ևս նա շահագրգռված չէր հպատակ ալլադղիների լուսավորության գործով: Հավաքական իմաստով հայ եկեղեցին էր բացում դպրոցներ, հիմնում տպարաններ, հրատարակում գրքեր ու պարբերաթերթեր, կրթում սերունդներ: Այլ բան է նրա գաղափարախոսության քննադատութունը, սակայն ընդհանուր առմամբ, թուրքական մթնախորշձորում հիմնված հայկական անդրոնիկ, երեւացող ճրագները կայցնում էին վանքերը, վանականները: Հետևաբար, ժողովրդից զանձված հարկերը, նվիրատվութունները, բոլորը չէ, որ մտնում էին հոգևորականների օրովայնը, այլ մի մասն էր ուղղակի թե անուղղակի վերադարձվում արեւմտահայտությանը, ծախսվում նրա կրթության, լուսավորության գործի վրա: Ուրեմն, իրականության դեմ մեղանշած կլիներ պատմաբանը, եթե հայ եկեղեցուն վերագրեր սոսկ կողոպտիչի, ժողովրդին թալանողի գերքը, շտեմներ հոգևորականների արած զրականը:

6. ԱԶԳԱՅԻՆ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐԲԱՅՈՒՄ. ՀԱՅՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱԶՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդները ենթակա էին ազգային ու քաղաքական բիրտ ճնշումների, կրոնա-քարոչական անարդանքի, մարդկային արժանապատվության սանձարձակ ոտնահարման: Որտեղ փայլատակեց թուրքական սուրբ, այնտեղ գնդապիւն սորկու-

Ֆյան շլթաները: Կարմիր մահիկին ու սպիտակ կիսալուսնին «ապա-
վինած» հպատակ ալլադգիների բնօրրանը վերածվում էր տանջա-
րանի: Հայերը, հույները, սլավոնները զրկված էին ամենատարրա-
կան իրավունքներից: Տնտեսական, առավել ևս քաղաքական մար-
զում գերիշխող էր կրոնական սկզբունքը: Ոչ մահճակալան հպա-
տակները, անկախ դասային ու ունեցվածքային տարբերություննե-
րից, կոշվում էին ռայա, զիմմի, գյավուր (անհավատ), անսքող
խտրականություն ստեղծելով Մուհամմեդի երկրպագուների ու ալ-
լահադատների միջև: Ինչ խոսք, որ դրանից առավել տուժում էին
ուչ մահճակալան ժողովուրդների խոնարհ խավերը:

Հակադիր ու իրարամերձ կրոնական այս երկու ուղղություն-
ներին հարող Թուրքիայի ժողովուրդների միջև ակոսված խտրակա-
նությունը գնալով խորացել և դարձել էր ազգային հայածանքների
հենքը: Սրբազան շարիաթը, իսլամի մահաբույր դոգմաները, Շեյխ
ուլ իսլամների հպատակատյաց բարբառանքները վերածվում էին
հրված ու շարված օրհնքների, դժնի տանջանքների դատապարտելով
Թուրքիայի քրիստոնյաներին: «Դորանը և դրա վրա հիմնված մու-
սուլմանական օրենսդրությունը, — գրում է Կ. Մարքսը, — աշխար-
հագրությունը և ամբողջ աշխարհի ժողովուրդների ազգագրությունը
լանգեցնում է երկու կեսի՝ ուղղահավատների և անհավատների
պարզ ու հարմարին ֆորմուլին:

Անհավատը դա գյավուրն է. նա լշնամի է: Իսլամն անիծում է
անհավատների ազգը և անընդհատ քշնամուրջան վիճակ է ստեղ-
ծում մահմեդականների և անհավատների միջև (ընդգծումը մեզն է
— Հ. Դ.)»²⁶¹:

Հայերի իրավադրկությունը դաժան կերպարանք առավ 18-րդ
դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին չորս տասնամյակներին: Քա-
ղաքական ճնշումների խստացումը պայմանավորված էր նրանով,
որ Թուրքական ռազմատենչ հորդանքերը, արյունածարավ ենիչերի-
ներն այլևս անկարող էին նոր արշավանքներ կատարել, նոր ժողո-
վուրդներ ստրկացնել, նախկինի պես անհամար ավար ու ռազմա-
հերիներ ձեռք բերել: Թուրքական երբեմնի հաջարկու սուրը Արև-
մուտքում գեմ էր առել Եվրոպայի, Արևելքում՝ Ռուսաստանի հա-
կահարձակումներին, ջարդվել ու կտ շարտվել: Սուլթաններն այժմ
ստիպված էին խորհել իրենց անեցածի պահպանության, հուսահա-
տորեն պայքարի հրապարակ նետվող հպատակների ազգային

²⁶¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том X, стр. 6.

ըմբոստացումներն արշան մեջ խեղդելու և միայն ուղղ միջոցով
իրենց տիրապետությունը երկարաձգելու մասին:

Քրիստոնյա հայտատակներն արդեն անբարեհույս էին համար-
վում սուլթանների աչքում: Մահմեդական մուկոտանդ վերնախավը
նրա հոգեկոր ու աշխարհիկ պետերը ստեղծված դրուժյունից ելնելով
համար, միջոցների մեջ խտրություն չգնելով, գերադասում էին հա-
մաձուլել ալլահավատ հայտատակներին, ոչնչացնել բրիտոտնյաների
օջախները և ստվարացնել մահմեդականների փարախը:

Տակալին 18-րդ դարում օսմանյան գորարանակները, սուլթան-
ների թողտվությունը, հատկապես ռուս-թուրքական ու թուրք-պարս-
կական պատերազմների ժամանակ, զանգվածներով կրոնափոխում
կամ գերեվարելով վաճառում էին հայ խաղաղ բնակիչներին.
«...Ջօրքն տաճկաց, — գրում է Փիրզալեմյանը. — գերէին ազգն
հայոց և բերեալ վաճառէին, կամ բռնադատէին թի ուրացիր զՔրիս-
տոս. ոմանք հալատն ուրացան. և ոմանք որք ոչ ուրացան սրոյ ճա-
րակ տալին կամ վաճառէին, և ազգն հայոց ապուշ մնացեալ էին...
Արդրումայ այնչափ գերեցին ազգն, որ մեք զրոյ ոչ կարացա՞
ճառել. պաշտամենայն բարկութիւն եկն ի վերայ մեր և մեք ոչ դար-
ձաք ի մեղաց մերոց, վասն որոյ աւար ածին զաւառս Թիֆլիզոյ՝
մինչև ոչ մնաց մարդ. զի զոմանս գերեալ էին, և զոմանս կոտորեալ
էին. և ոմանք ևս փախստական էին լեալ. մի և երկու ամսուան մա-
նուկն կամ մայրն մերձաւորքն կու սպանէին՝ ու կին կամ որդիքն
գերէին...»²⁶²: Հայերի ազգային դիմահեղման քաղաքականությունն
ավելի ուժեղացաւ նոր պատմաշրջանում:

Արևմտյան Հայաստանի ծայրագավառների թուրքահայտակ
մի քանի շրջաններում 19-րդ դարի սկզբներին ևս հայերի նկատ-
մամբ կիրառվում էր բռնի կրոնափոխությունը քաղաքականությու-
ն: Բաղմահաղար հայեր իսլամացվեցին էրզրումի և Տրապիզոնի էյա-
լիթներում: Սև գետ կոչվող ձորերի, Համշեն գավառի, Մյուրմենի
լեռնահովտի քրիստոնյաները բռնագաղտվեցին մահմեդականության:
Նրանց թիվը հասնում էր մոտ 10.000 մարդու, բնակված շուրջ 100
գյուղերի մեջ²⁶³: Իսլամացումը կատարվեց թուրքական խուժանի
հարվածների տակ: Մահմեդականությունն «բնդունեցին» Եո-
մուրայի շրջանի անտառաշատ լանջերին փոխած հայկական գյու-
ղերի բնակիչները, որոնք մինչև 20-րդ դարի սկզբները շարունա-

262 Մատենադարան, ձեռագիր 6332, նշխարը պատմության հայոց, էջ 352:

263 Հ. Յ ա կ ո վ ո ս Վ. Տ ա շ հ ա ն, Հաճ քնակչությունը մեծ ծովէն մինչև
Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 34:

կում էին խոսել հաշվեն, պահպանել ազգային ծեսերն ու սովորությունները:

Հայկական բնակավայրերում երևում են նաև կես-կես հայեր: Կես-կես-ները նրանք էին, որոնք ոչ հայ էին և ոչ թուրք, միաժամանակ և հայ էին և թուրք: Նրանց հիվանդը եթե վախճանվում էր առավոտյան, թաղման արարողությունը կատարում էր մոլլան, իսկ եթե վախճանվում էր երեկոյան, թաղում էր հայ քահանան: Կես-կես-ները սովորած էին եղիովիտ, նդեսիա և այլ գավառներում²⁶⁴:

Հայերի ուժացումը, բայց ոչ միայն թուրքացումը, այլ նաև քրդացումը, բավական տարածված էր Վասպուրականում և Բիթլիսում: Տակավին 18-րդ դարում Բաղեշի մոլլան հրաման արձակեց, թե երբ որևէ քրիստոնյա մահմեդականություն ընդունի, ապա նրա բոլոր ազգականները պարտավոր են իրենց արու զավակներին հանձնել վերջինիս խնամակալությանը: Հրամանագիրը ցնցեց Բաղեշի ու Վանի հայերին: Սրանք մեծ կաշառքներով միայն կարողացան վերացնել առյուծկալի հայաջինջ որոշումը²⁶⁵:

Բռնություններ, թե կամովին իսլամությունն ընդունած ալահա-վատը, հիմնովին զրկված էր կրկին հայրենի համայնք վերագառնալու իրավունքից: Հավատադուրձ լինելն արդեւոյւմ էր ոչ միայն իսլամ հողերականությունը, այլև ֆանատիկ ու խավարամիտ մահմեդական ամբոխը: Օրենքը մահմեդական խուժանին լիակատար իրավունք էր վերապահում հաշվեհարդար տեսնել իսլամությունից քրիստոնեությունը վերադարձողի հետ: Գեպքերը թվաշատ են և մասամբ արձանագրված են Հ. Մանանդյանի ու Հ. Աճառչյանի կազմած «Հայոց նոր վկաները» աշխատություն մեջ, իսկ մեծ մասի նկարագրությունը պահվում են Մասենադարանի ձեռագրերի ու արխիվային վավերագրերի էջերում: Բերենք մի քանիսը:

1810 թվականին կարնեցի Վարվառն անունով աղջիկը, որն ուներ Մաղբը, Գասպար և Բողոլ անուններով երեք եղբայրներ, նշանվում է Ղաշլի գյուղացի մի երիտասարդի հետ²⁶⁶, Գյուղի թուրք աղան, Բահրամ փաշայի միջոցով, ջանում է հավատափոխ անել աղջրկան և պահել իբրև անօրինական կին: Վարվառն գիմանում է բոլոր տանջանքներին, հավատադրաց չի դառնում, սակայն «իբրև

264 Նույն տեղում, էջ 31:

265 Լ Ե Ո, Հայոց պատմություն, հատոր 3, էջ 734, տե՛ս նաև Ա. Ալպոյա-ն Ե Ա Ն, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 444:

266 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 4580, Պատմութիւն զըվրնկցի նահատակաց, գրված 1811 թվականին, թերթ 2—10: Սրա մի հատվածը տպված է «Արարատ»-ում, 1895, հոկտեմբեր:

մարձ» սպանվում է: Փաշան զազազելով «ղլավուրի» հանդգնությունից, սպանում է նաև նրա եղբայրներին:

1820 թվականի հուլիսին Կարինի 50 երիտասարդներ կաթուղիկություն են ընդունում: Ժողովուրդը զազազելով ներկայանում է արքեպիսկոպոսին և պահանջում պատժել նրանց: Սերասբյար փաշան բանտարկում է գավառապետներին. «...բնդ նոսին նաև զերեմիա և զԱստուածատուր եպիսկոպոսունս, որոց տալով ոչ սակաւ նեղութիւնս կամեցեալ են զիտել թէ ոք իցէ լեալ իրացն առիթ և տռաջնորդ. և ի վախճանի Սախայ Օզլի Գրիգոր աղան և շորից աննշան արանց ի հոսարակութենէ Էլեալ է վճիռ մահուան. որոց հատեալ են զգլուխս. և զբեհեալ ամիրայն՝ զՄկրտիչ աղայն Փիլիպպոսեան, զմահատեսի Պօղոս աղայն Կեկեկեան և զԳլակայ սրբոյ Կարապետի վանից վերիւ աղա Պօղոսն յաքսորս են յղեալ»²⁶⁷: Հաճի Չեկեպի ամիրան և նրա հետ շատերը, խուսափելով մահապատժից, մահմեդականություն են ընդունում²⁶⁸: Նման դեպքերով հարուստ են հալոց պատմության էջերը, հատկապես նախաթանդիմաթյան շրջանում, սակայն ազդատ չեն նաև «Թանդիմաթից» հետո: 1845 թվականին Կ. Պոլսում բռնի մահմեդականացվեց Հարություն Բերայու սրգի Հովսեփը²⁶⁹: 1843 թվականին Կ. Պոլսի թուրք նավավարներից մեկը զոհացավ զրացի անդամալուծ մի հայ կնոջ 12 տարեկան միակ դստերը, իսլամացրեց և պահեց իրեն հարճ²⁷⁰: 1847 թվականին խարբերոցի Մարդար Մարտիրոսյանի կնոջը բռնի տաճիկ դարձրին, կարճ ժամանակ անց հավատափոխեցին երկու մանկահասակ երեխաներին, ապա և իրեն²⁷¹: 1843 թվականին բաղմաթիվ այլ հայեր իսլամացվեցին Կ. Պոլսում: Կաթողիկոսի, պատրիարքի խնդրագրերը, եվրոպական գեսպանների միջամտություններն ու սպառնալիքներն ապարդշուն անցան:

Ավելին, սամաթիոցի Հովակիմ անունով կրոնափոխ մի հայ երիտասարդ, երբ փորձեց քրիստոնեություն վերադառնալ, դատապարտվեց մահապատժի: Գործին միջամտեցին եվրոպական գիվանդեաները: Ի հեճուկս վերջինների, սուլթանը կառավարանը պատրաստել տվեց գեսպանանիստ շենքերի հրապարակում և ցուցադրականորեն²⁷² գլխատեց Հովակիմին: Նույն բախտին արժանա-

267 Մատենադարան, կաթ. դիվան, Բզլթ. 36, վավ. 256:

268 Նույն տեղում:

269 Նույն տեղում, Բզլթ. 120, վավ. 446:

270 Նույն տեղում, Բզլթ. 109, վավ. 458ա:

271 Նույն տեղում, Բզլթ. 138, վավ. 323:

272 ՀՍՍՀ ՊՊԿԽ, ֆոնդ 57, գործ 9, թերթ 117:

ցավ Սալոնիկ քաղաքում մահմեդականությունից հրաժարված մի բուլղար աղջիկ²⁷³:

Թուրքիայում ալլադգիները գրկված էին ձի հեծնելու, կարմիր գլխաշոր կրելու, շրեղ հագնվելու և տարրական ալլ իրավունքներից: Հրամանագրերից մեկում ասված էր. «Հրամայեցի... Շէրիի օրէնքին համաձայն, նախատելով և նուստացնելով, անհատաներու դասակարգին՝ ձի նստեցնել, սամոյր մուշտակ, սամոյր գլխանոց (գալիակ) գործածել շտաս. սնդուսէ և մետաքսէ ծաղկենկար կերպասէ շինուած զգեստներ՝ իրենց կիներուն ալ բարձր գդակներ և եղերքները ծոպաւոր դարդարանքներով պատրաստուած չուխա հագցընել շտաս, որպէսզի իսլամներու յատուկ զգեստներու տարազով չպատին...»²⁷⁴:

19-րդ դարի սկզբներին վերակենդանացվում էին, թարմացվում, լրացվում ու գործողության մեջ դրվում խալիֆ Օմարի տված, բայց վաղուց իվեր ժանդատված օրենքները: 1808 թվականին Յուսուֆ փաշան, վահաբիաների դեմ կազմակերպած զազախարական, ապա ռազմական արշավից վերադարձի սլահին, հրապարակեց հրպատակ ալլադգիների իրավունքները սահմանափակող մի ֆերման²⁷⁵, որը բովանդակում էր վավեշտական բնույթի կետեր²⁷⁶: 1) Քրիստոնյաներին և հրեաներին արգելում էր նոր եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցել, հին եկեղեցիները վերանորոգել: 2) Քրիստոնյաներն իրենց բնակարանները վերակառուցելու իրավունք ունեին ծալրահեղ կարիքի դեպքում, հատուկ թույլտվությամբ: 3) Նրանց երեխաները չպետք է Ղուրան սովորեին: 4) Բոլոր ալլահավատները մոտեցող մահմեդականի առաջ պետք է ոտքի կանգնեին, ճանապարհ տալին նրան, զլուխ խոնարհեին: 5) Քրիստոնյաները և հրեաները չպետք է մահմեդականի տարազ հագնեին, սովորեին արտերեւն լեզուն, հեծնեին թամբած ձի, կրեին սուր կամ ալլ զենք: 6) Նրանք իրավունք չունեին գինի վաճառել, մազերը սանրել ու կուկել, կարմիր շորեր հագնել, լայն գոտիներ կապել: 7) Տնից դուրս գալիս, ալլահավատները պետք է հանեին կրած խաչերը, եկեղեցու զանգերը հնչեցնեին հնարավորին չափ: ցածր ձայնով, հանգուցյալի

273 Ս ա ր ո խ ա ն, Հայկական խնդիրն և աղգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում, 1912, Թիֆլիս, էջ 107:

274 «Բաղվալէպ», 1934, հունվար, № 1, էջ 32—33:

275 П о р д К о к р и н, Новейшие сведения о Турецкой империи, часть первая, перевод с английскаго, Москва, 1828, стр. 150—153.

276 Նույն աեղում:

վրա բարձրագույն լաց շինեցին, Մափորին մասնակցեցին լուռ կամ կիսաձայն: 8) Մահմեդականներին իրավունք էր վերապահվում վարելահողերի վերածել քրիստոնյաների այն գերեզմանոցները, որոնք այլևս չէին գործում: 9) Քրիստոնյաները իրավունք չունեին ստրուկներ դնել և տնային ծառաներ պահել: 10) Եթե մահմեդականը սպաներ քրիստոնյային, տուգանքով ազատվում էր, իսկ եթե քրիստոնյան նման հանցանք գործեր, տնայլայման կզխատվեր: Ժիշտ է նկատում անգլիացի պատմաբանը, որ «մահմեդական օրենսդրության ոգին միշտ էլ նույնն է եղել, այն է՝ արհամարհանք ու թշնամանք դեպի անհավատները»:

Հարանման բազմաթիվ այլ հրամանագրերը²⁷⁷ անխափար գործադրվեցին քաղաքային բոլոր դավաճաններում մինչև «Բանգի-մաթը»: Պետք է արձանագրել սակայն «Հայախնամ» առանձին սուլթանների կամ փառանքների արած «բարերարությունները» Հայ վերնախավին, ամիրաներին ու սարաֆիներին: Վերջիններիս, եթե Բ. Դուռն սլաշտոնեության կողմից ճանաչված էին, գործով ապացուցել էին իրենց հավատարմությունն ու նվիրվածությունը Թուրքիային. սուլթանի ստորադրությամբ տրվող ֆերմաններով կարող էին միայն ձի նստելու թույլտվություն ստանալ: Բոլոր դեպքերում, անկախ հարստությունից ու զիրքից, ձի նստող հայը պետք է տարբերվեր մահմեդականից: «Էրզրումցի խուզավերտի Օղլու Մանուկ Օսմանեան պիտոթեան աւագանիին պաշտօնատուներուն մեջ իր ծառայութեամբ յայտնի սարաֆներու դասակարգէն յիշեալը՝ հիւանդ կաղ և ծեր ըլլալով՝ սոյն թէզգերէն տրուեցաւ, որպէսզի իսլամներու ձի նստելու կերպին շնամնելու պայմանով ինք երբոր ձի նստի և ոչ մէկու մը կողմէն, իրեն դէմ արգելք չյարուցուի»²⁷⁸:

Դրությունն այսպես էր Թուրքիայի հայկական այն բոլոր մարզերում, որտեղ ժողովուրդը հնթարկվում էր սուլթանին կամ նրա փառանքներին: Քրդահայատակ դավաճաններում, կիսանկախ ու ֆերմանը մարզերում հայերը, ասորիները զենք էին կրում, մասնակցում պարբերական արշավանքներին, հագնում այնպես, ինչպես ցանկանային: Այստեղ հարգվում էր ուժը, որը և նվաճում էր իրավունք: Հարգվում էին հայ և քուրդ ռազմիկները, քաղաքական աներևակայելի ճնշման ենթարկվում «Ֆրլանկերը», ռայաքը:

277 Գ. Սրվանձտեանց, Մանանայ, էջ 366, «Դիւան հայոց պատմութեան», հատոր Ժ, էջ 107, 112, և ու, Հայոց պատմություն, հատոր 3-րդ, էջ 732, Ա. Ալոյսյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 449:

278 «Բազմաթիվ», 1934, № 1, էջ 32:

Բեղեր-խան բելը առատ նվերներ, զենք, ձիեր, հողեր էր բաշխում իր հայ զինվորներին, սակայն «Քըլա եղածին կձգէին ձեռաց երկու թաթերու վրայ ու դարձնելով շորքոտանի անասուն, յարդով լեցուն էշի գլխին անցնելիք տոպրակը կկախէին անոր գլխէն, ու ամուր կապելէն յետոյ, երկաթէ մեխերով անոր կը խթէին... կը տանջէին. ֆըլան հարուածներ կրելով շունչը կը կարուէր տոպրակին մէջ ու կը մեռնէր»²⁷⁹: Քրդական ավազանին նման տանջանքների էր ենթարկում այն հայերին, որոնք անբավականութեամբ, անտարբերութեամբ էին նայում իրենց հաղթանակների վրա, չէին օգնում բանակին: Նման քաղաքականություն էին վարում ոչ միայն հայերի, այլ նաև քրդական ռայաթի նկատմամբ:

Թուրքիայում քրիստոնյա հայատականների համար դատարան գոյություն չունեւ: Հայերը զրկված էին դատարանում վկայություն տալու իրավունքից: Լավագույն դեպքում քրիստոնյա երկու ականատեսների վկայությունը հավասարեցվում էր մեկ ականջալուր մահմեդականի վկայության: Շարիաթի այս կետը հայերի համար ունենում էր աղետաբեր հետևանքներ: Մահմեդականը կարող էր առևանգել, թալանել, սպանել քրիստոնյային և ապահովաբար մնալ անպատիժ: Հանցագործի հավատակիցները դատարանում վկայության ցուցմունք չէին տալիս: Գործը թաղվում էր, հանցագործությունները շատանում: «Անկորդ է քսել, թէ այս պատճառով որչափ առևանգութիւնք, յափշտակութիւնք, զոգութիւնք, նամանաւանդ սպանութիւնք անպատիժ մնացած են կամ անյայտ, նոյնիսկ կառավարութեան ջանիցն հակառակ»²⁸⁰:

Քրդահայտակ հայկական դավառներում ամենօրյա սպանությունները սովորական երևույթ էին: Դատարանը կամ զաւիթիները հաղվադեպ էին զբաղվում սպանվողի ու սպանողի ինքնութեամբ, քանի որ հանցագործներն ամեն պարագայում թուրք ու քուրդ աղաներն էին: Բողոքող քրիստոնյան արժանանում էր մահմեդականի վրեժխնդրությանը, որը չէր կարող անպատիժ թողնել հակառակորդին:

Թուրքիայում, մասնավորապես դատարաններում, չափազանց տարածված էր կաշառակերությունը: Այդ էր պատճառը, որ երբ քրիստոնյաներն իրար դեմ դատ էին սկսում, եկամտի առատ աղբյուր էր ստեղծվում դատական պաշտոնյաների, պետական քննիչ-

279 Յ. Շահապազեան, Քիւրդ-Հայ պատմութիւն, էջ 109:

280 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Իզմիրլյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ.

ների համար: Հաճախ վերցվում էին «օրինական» կաշառքներ: Եթե մեկը մարդ էր սպանել, պարտավոր էր տալ 3000 փարա, աչք հանողը՝ 1500, գլուխ ջարդողը՝ 30 փարա²⁸¹: Հարկը հավաքում էր ստիկանությունը:

Թուրքիայում հայի սեփականությունը, բնաանիքի պատիվը, թաղման արարողությունն ու մեծ ընտանիքի վստահի տակ էր: Մահմեդականներն առևանգում էին քրիստոնյա կանանց, աղջիկներին և անարգել ձեռք ածում անում նրանց հետ, անպատվում, բռնաբարում ու փողոց շարքում կամ փոխելիս պահում իրեն հարձեր:

Հեռավոր ծալրադավառներում, իսլամ բաշիրություններ ճանապարհով անցնելիս, երբեմն գիտակցաբար, կոպի սկսելու միտումով, հայհույում էին հուղարկավորության թափոթին մասնակցող հայերին, շան վզին կապում խաչը, սրբության հացը և պատեցնում հայկական թաղամասերում: Թուրքական դատարանից ու կառավարիչներից հուսակոտոր, հայերն ալլեա չէին բողոքում նոր կորուստներից խուսափելու հույսով, նրանք գլուխները կախում էին, լուծվում անցնում, ցույց տալով, թե իրենք ոչ տեսնում են և ոչ էլ յսում հասցված վիրավորանքները:

1695—1808 թվականներին Թուրքիայում դրոժեց մի հրամանագիր, որով հայ մեռելներին թաղում էին զադիից կամ մուլլայից զբնված արտոնագրի ձևաբերումից հետո միայն: Այդ արտոնագրում ումեն անգամ արձանագրվում էր. «Ղաթրանի (խիսա սև) պէս տարալ հագուող, սատանայի գլխարկ կրող, աստուծոյ ապարանքի զբռնէն զրկուող, վատ սկզբունքի տէր պատուեալ երէց: Կր ծանուցուի, որ Ձեր հայհույիզ գարշելի ժողովուրդէն, այսինչ հայհույի տղան այնինչ հայհույի սատկած բլլալով՝ թէն գարշելի պիղծ դիակը հող անգամ չընդունիր... այս զղուելի գարշահոտութիւնը մէջանդէն վերցուելու համար քաղաքէն դուրս հաներ, խորունկ փոս մը փորել տար, մէջը ձգեր, վրան հողով ծածկէր, լուսմը տրորեր, կոխկրտեք ու գաբ...»²⁸²: 1808 թվականին միայն, սուլթանին մեծ դամարի «բախշիշ» տալով, Կոստանդնուպոլսի հայ սմիրաները կարողացան շեղյալ հայտարարել գրովի ան ուղի ձև՝ ու բովանդակությունը:

²⁸¹ Տե՛ս Ս ա հ ա կ Տ է ր-Մ ո լ ո լ ո ս և ն, Պատմություն Հայոց, մասն Բ, էջ 694:

²⁸² Զ է չ թ ու ն յ ի, Զէյթունի անցեալէն և ներկայէն, մաս Բ, 1903, Բարիդ, էջ 209, տե՛ս նաև «Պատմություն հայ Կեսարիոյ», հատոր Ա, էջ 649:

Հարանման բովանդակություն ունեցող տողերով լի են հայ մատենագրության, արխիվային վավերագրերի, պարբերական մամուլի էջերը: Բեկույ գրանցից մի մասի ծանոթությունը կասկած չի թողնում, որ «Թանգիմաթ»-ից առաջ, ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի կեսերը Թուրքիայում գոյություն ունեի քաղաքական, ավելի կոնկրետ ազգային ճնշումների, կրոնական խտրականության մի ընդարձակ ու այնպիսի սխտեմ, որի նմանը չէր տեսել եվրոպական որևէ երկիր: Միայն մահմեդական Արևելքը կարող էր այդպիսին ստեղծել, միայն զարգացման ֆեոդալական ցածր մակարդակի վրա դեգերող թուրք ու քուրդ վերնախավերը կարող էին այդպիսի բարբարոսությամբ գործել, ճնշել, նվաստացնել ու գետնաբարջ գրության մեջ դնել հնամյա մի ժողովրդի, որն իր զարգացման մակարդակով իրենցից շատ բարձր էր կանգնած և հիմն խոհեմ լինեին՝ նրանից շատ բան ունեին սովորելու:

Այսբանից հետո բնական է, որ գնալով սլիտի ուժեղանար հայ ժողովրդի ատելությունը սուլթանական միահեծանության, դերեբեշական սխտեմի, քրդական վայրագ վերնախավի դեմ, ժողովրդական զանգվածներին, առավել ևս նրա ծոցից ելած գիտակից խավերին մղեին «գեպի ելքը», գեպի ազատությունը, որքան էլ թանկ նստեր այն իրենց վրա:

ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ. ԱՐԴՅՈՒՆԱԴՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Բոսֆորի ու Դարդանելի ավերին փռված ծովային ու քարավանային մայրուղիներով Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի հետ տնտեսական գործունեություն ծավալելու հնարավորություն ունեցող սուլթանական լայնարձակ կայսրությունը չէր կարող մնալ միայն գլուղատնտեսական երկիր: 18-րդ դարի երկրորդ կեսին և նոր դարամուտին Թուրքիայում աշխուժանում էր քաղաքային կյանքը, դարգացման նոր «բարձունքներ» էր նվաճում արհեստագործությունը, ծնվում էին ու գործունեություն ծավալում մանուֆակտուրային տիպի ձեռնարկությունները, ստվարանում էին էսնաֆությունները, մեծ մասամբ արհեստը անջատվում էր ոչ միայն երկրագործությունից, այլև որպես կազմակերպված դաս, հզորանում էր միջնորդ վաճառականությունը: «Մանուֆակտուրաներն առաջնորդում այնքան բազմաթիվ ու բազմազան էին,— գրում է Մ. Ուրիշինին,— որոնց օգնությամբ Օսմանյան կայսրությունը ոչ միայն բավարարում էր սեփական կարիքները, այլ մատակարարում էր նաև Արևելքի բոլոր երկրների և Եվրոպայի մի քանի երկրների շուկաներին...»¹:

Արհեստագործության դարգացմանը խանգարող հանգամանքները բազմազան էին: Արհեստավորը չէր պաշտպանվում պետությունից, չկար նրա արտադրանքի ու վաճառողի կյանքի ապահովություն երաշխիք, ճանապարհներին վխտում էին ավադակախմբերը, արհեստանոցները ծանր հարկերի տակ էին գրված, առևտրականները՝ մաքսի: Հետևաբար Թուրքիայի արհեստագործության

¹ M. A. Ubicini. Lettres sur la Turquie, 1853. Paris, page 357.

Եսասին մեր կառուարած ընդհանրական դիտողությունները համեմատական են և արվում են համադրելով դրան նախորդող ու հետնորդող պատմաշրջանները: Սակայն արգելափակոցների հետ միասին կաշին նաև արհեստագործությանն ու առևտրին նպաստող երևույթներ՝ հանրային անսպաս հարստության գոյությունը, հումքի առատությունը, եվրոպական գործարանային ապրանքների, էփանագին վաճառանյութի համարյա բացակայության պատճառով, ձեռքի աշխատանքի բարձր գնահատումը, գնորդների առկայությունը՝ թե՛ երկրի ներսում և թե՛ արտասահմանյան շուկաներում: Ուրեմն, կայսրության եվրոպական և ասիական նահանգների կենտրոնական մեծ քաղաքներում քաղաքային կյանքը տակավին աշխույժ էր և համեմատաբար կայուն վիճակ ուներ: Արհեստագործությունը համահավաքել էր բողոմախի, այդ թվում նոր, եկամտաբեր ճյուղեր, առևտրականը ծանոթացել էր եվրոպական լեզուներին, թափանցել հեռավոր շուկաներ, կտրել անցել ծովեր ու հասել Անգլիա, Ֆրանսիա, Հոլանդիա, նույնիսկ հեռավոր Ամերիկա: Թուրքիայի, թեպետև ոչ չորսը վաճառականի խոսակցությունը լսվում էր Արևելքի ու Արևմուտքի զրեթե բոլոր շուկաներում, իսկ արհեստավորի ձեռքի արտադրանքը թափանցել էր ընդհուպ մինչև կայսերական պալատները և զարմանք ու հիացմունք պատճառել աշխարհատես եվրոպացիներին և արտաքին շուքին ու պերճանքին սիրահար արևելքցիներին:

Հատկանշական է, որ համայն կայսրության արգյունագործության ու վաճառականության մարդերում, ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի 50-ական թվականները թուրքերը, քրդերը տակավին յունգի գեր էին կատարում, ասպարեզը թողնելով քրիստոնյա հպատակ ազգերին՝ հայերին, հույներին, բուլղարացիներին ու սերբերին: Սրանց ձեռքին էին կենտրոնացված ինչպես իրենց բնօրրանների, այնպես և ողջ Թուրքիայի քաղաքային կյանքի հիմնական զարկերակները: Տիրապետող մահմեդական տարրը, օգտվելով քաղաքական իրավունքներից, զբաղված լինելով ռազմական արշավանքներով, թալանով, ավարառությամբ, խաղաղ տարիներին մեղկության մեջ անցկացնելով իր կյանքը, արհամարհում էր արտադրողական զբաղմունքը կամ աշխատանքի փորձ ձևեննալով դեռևս հմուտ ու բնդունակ էլ չէր դրան: Գործավայրերը մնում էին ռալային, քաղաքական իրավունքներից դուրկ, սակայն դարերի ավանդ ունեցող, աշխատասեր ու շինարար, լեզուներին հմուտ կամ արագորեն հմտացող քրիստոնյա ժողովուրդներին: Արևմտյան Հայաստանում, Փոքր Ասիայի հայաբնակ նահանգներում, Հայկական Կիլիկիայում կանգուն քաղաքների, ինչպես նաև Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիայի արհեստավոր,

ազատարվեստ ու վաճառական տարրը հայերն էին՝ հույների հետ միասին:

«Քաղաքներում, — գրում է Գոլոբորոդկոն, — առանց հայերի չէին կարող լուր դնալ տեխնիկայի, արվեստի, դիտություն, արհեստագործության ոչ մի բիշ թե շատ յուրջ ճշուղ: Կաժաղուն բժիշկները հայերն էին, փաստաբանները՝ հայերը, ուսուցիչները՝ հայերը, ինժեներները՝ հայերը, գերասանները, բանկիրները, կրպակատերերը, ձեռնարկատերերը նորից հայերն էին»²: «Հայերը հանդիսանում են ամենակուտուրական տարրը աֆսական Թուրքիայում»³: Գրեթե նույն կարծիքին է նաև մի այլ դիտորդ, որը, նկարագրելով Փոքր Ասիայում զարգացող արհեստագործությունը գրում է. «Հայերը և հույները. ...արդեն տիրացել են թուրքերի բազմաթիվ արհեստների և ազատական կոշիկող բոլոր արվեստներին: Քաղաքներում նրանք են բժիշկները, ուսուցիչները, իբրև թարգման և հրատարակախոս միայն նրանք են եվրոպացիներին տեղեկություններ հաղորդողները և Արևմուտքի հասարակական կարծիքը խմորողները: Նրանց արվեստագիտության շատ արդյունքները կարող են իբրև օրինակ ծառայել Նվրոպայի նույնաման առարկաներին»⁴: Ամենաէականն այն է, որ կայսրության ողջ առևտուրը հայերին ու հույներին էր պատկանում: Նրանց ձեռքում էր թե՛ Թուրքիայի ներքնազավառների, ներքնազավառների ու կենտրոնի և թե՛ ամբողջ երկրի ու Նվրոպայի միջնորդ առևտուրը: Այս մասին սովորական դիտորդ ուղեգրող կամ պատահական թվթակից չէ վկայողը, այլ գիտական կոմունիզմի հիմնադիր Ֆ. էնգելսի պես խորաքննին մի հետազոտող:

«Ո՞վ է առևտուր անում Թուրքիայում, — գրում է Ֆ. էնգելսը, — համենայն դեպս ոչ թուրքերը...: Մովսլին խոշոր նաժահանդատներում հիմնավորված հույները, հայերը, սլավոնները և արևմտաեվրոպացիները իրենց ձեռքումն են պահում ամբողջ առևտուրը...: Հեռացե՛ք Նվրոպայից բոլոր քուրբեքին, առևտուրը դրանից բնավ չի տուժի» (ընդգծումները մերն են — Շ. Ղ.)⁵: Ղ. Ինճիճյանը բերում է ֆրանսիացի դիտորդ Մարտինի կարծիքը, որը տակավին 18-րդ դարում արձանագրել էր, թե «Հայք կարի իմն անձնատուր են վաճառա-

2 И. И. Голобородько, Старая и новая Турция, стр. 221.

3 Նույն տեղում:

4 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 16, վալ. 7, թերթ 7:

5 Ф. Энгельс. Турецкий вопрос (К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том IX, стр. 25).

կանոսթեան և ամէն մտադրութեամբ պարապին ի նմա որում՝ են ընդունակ, սրանք են տպրուեստապետը ոչ միայն վաճառականութենէ շարնելից, այլ նաեւ ձեռնտուր մեծապէս վաճառականութենէ տուակ մեծամեծ քաղաքացն ներառիւն: Տեսանեմ զսոսա զալ ի խորոց Պարսկաստանեայց մինչ ի Լիվոնիո, չեն բաղում ժամանակս յորմէհետէ բնակութիւն կալան ի Մառսիլիա, գտանին ի Նոլանտա, յԱնգղիա, ի Վենետիկ, ճանապարհորդեն ի Մոսկո, ի Շիամ (որ է ի շնդիկս), ի ձեռալտ, ի Փիլիպպեան (կղզիս) և ընդ ամէն արեւելս բաց ի շինաց»⁶: Ակնհայտ է, որ Թուրքիայի քաղաքներէ ոչ միայն արեւատագործութեան հիմնական ճյուղերը, այլեւ առեւտուրը միջնադարում և նոր ժամանակաշրջանում պատկանում էր քրիստոնեական տարրին, հալ քաղաքացիներին: Ֆրանսիացի դիվանագետ գնեբուլ Գարգանը 1800—1809 թթ. մանրամասն ծանոթանալով Թուրքիայի ու Պարսկաստանի հայերի կյանքին, աշույսն է բնութագրում հայկական տարրի դեմքը. «Գլուղացի հայեր ընդհանրապէս բարեացաւոր և բազմաբարձր են: Արդարեւ նրանց մեջ միայն կարելի է զբռնել նահապետական պարզութիւնը և մանուկ հասակի երջանիկ անմեղութիւնը... Բազաք տեղափոխուելուց հետո հայերը կորցնում են աշխ թանկարժէք հատկութիւններն մեծ մասը: Սակայն և այնպէս այնտեղ է ընդունել, որ առեւտրի մեջ ցույց են տալիս մեծ խելացութիւն և ուղղամտութիւն: Ինչպէս հուշները նվորպական Թուրքիայում և գլխաւորները Նիդալտոսում, այնպէս էլ սրանք (հայերը) տեղ են տալիս Թուրքիայի հասարակաց եկամուտներին: Նրանք զբռնելում են համարյա ամբողջ Ասիական ցամաքամասի վրա մինչև Ննդկաստան»⁷:

Այդ մենաշնորհը շարունակվեց ընդհուպ մինչև Ղրիմի պատերազմն ու նրան հետևորդող առաջին տասնամյակը: 1860-ականներին նոր ինչ գործահրապարակ իջավ նախանձոտ, թույլ թուրք առեւտրա-արհեստագործական դասը, որը զժվարութեամբ էր կարողանում մրցել քրիստոնեական տարրի դեմ՝ տնտեսական մարդում, ուստի և հապշտապ օգտագործում էր իր քաղաքական իրավունքները, ջանում խնդրել մրցակցին, բայց այդքան էլ հեշտ չէր միանգամից: Ինչիցէ, առաջ շվաղենք, սակայն ընթերցողին հիշեցնենք, որ մենք այս մեջբերումների անհրաժեշտութիւնը չէինք ունենա, առանց դասակարգային տարբերակման, հայկական տարրի դերը Թուրքիայի տնտեսական կյանքում ընդհանրապէս ցույց տալու

⁶ Ղ. Ի ն ճ Ի ճ և ա ն, Աշխարհագրութիւն, հատոր Ա, էջ 47:

⁷ Չ. օ Վ. Չ ա կ ո թ յ ա ն, Ուղեգրութիւններ, հատոր 2, էջ 203.

խիստ կարիքը չէինք զգա, եթե հարկադրված չլինեինք պատասխանելու նացիոնալիստական հովերով տարված, կերածը մարսելու ջունդությունը կեղծիքի դիմող թուրք պատմաբաններին:

Բանը նրանումն է, որ ոչ միայն անցյալի մի շարք պատմաբաններ, այլև ժամանակակից «Թուրքիայի պատմություն» ընկերության անհարգաբաժան անդամները, թուրքական կոնգրեսմենները, արդարացնելով նախորդների վարած հայաջինջ քաղաքականությունը, ջանում են ուրանալ արևմտահայերի զոյությունը Թուրքիայում ժխտում են նրանց կատարած տնտեսական էական դերը Արևմտյան Հայաստանում, էլ շենք ասում հայաբնակ մյուս քաղաքներում ու մայրաքաղաքում⁸: Յավուր այս կոնցենպցիան գնալով իշխող է դառնում պանթուրքիզմի գաղափարներով վարակված թուրք պատմաբանների մոտ և հովանավորվում է կառավարության կողմից: Մարքսիստական պատմագրությանն այս պետք է ստիպի փաստերի լեզվով, հիմնավորապես պարզելով աջն ու ահլալը, արժանի հակահայրված տալու պատմության անցյալ ու առօրյա կեղծարարներին, բացահայտի նրանց միտումնավոր տեսակետները առաջագործան պատճառները, ամենաէականը՝ հայերի կատարած դերը իրենց բնօրրան Հայաստանի քաղաքներում, հանուր Թուրքիայի տնտեսական կյանքում: Այս նպատակով մենք քիչ ավելի մանրամասն ենք կանգ առնում քաղաքային հայ ազգաբնակչության քանակի, նրա և այլազգիների տոկոսային փոխհարաբերության, առաջինների արտապետած տնտեսական մարդերի բնութագրության, արհեստագործության ու առևտրի պատմության և այլ հարցերի վրա: Սկսենք ազգաբնակչությունից:

19-րդ դարի առաջին կեսին արևմտահայությունը բաժանվում էր գյուղաբնակչության և ֆաղաֆային ազգաբնակչության: Արդեն խոսվեց գյուղացիության գոյավիճակի մասին՝ Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ նահանգներում: Առևտրով ու արհեստով պարպող քաղաքաբնակ արևմտահայությունը ապրում էր, գործում Արևմտյան Հայաստանի, Փոքր Ասիայի հայկական քաղաքներում, Կիլիկիայի առևտրա-արդյունագործական կենտրոններում, Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում:

Արևմտյան Հայաստանում, հայաբնակ նահանգներում, ծովային անցուղիներով եվրոպային կամրջվող Կիլիկիայում, դարի առաջին կեսին հարատևում էին չորս տասնյակից ավելի մեծ ու փոքր

⁸ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, էջ 18—19 և հետևյալը:

Հայկական բաղադրանք⁶։ Տառանման մեծ հաճախականությամբ, այս-
տեղ ապրում էին նախկին բաղադրացիները, գյուղերից հոծ բաղմու-
թյուններով գաղթած՝ հայ, թուրք, քուրդ նորարհակները։ Այդ տա-
ռանումն ավելի մեծ շառավիղ էր ընդունում զարի առաջին կեսի
երկու բաղորդներին։ 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակի արևմտա-
հայ բաղադրներից շատերը, ուս-թուրքական պատերազմների հե-
տևանքով, կորցնում են իրենց հայ ազգաբնակչության մեծ մասը,
իսկ մյուսներն էլ քրդական անարխիայի պատճառով վերածվում
գյուղերի։ Ընդհանուր առմամբ, զարի առաջին կեսին արևմտահայ
բաղադրաչին ազգաբնակչությունը քանակական ու որակական առաջ-
ընթաց չի կատարում, նույնիսկ մյալըջք է ապրում։

9 1836 թ. գրված մի փաստաթղթում ասվում է. «Երեք միլիոն հայր ընակն ցիր ու ցան ի դանազան դավառս Փոքուն Ասիո...»։ Մատենադարան. կաթ. դիվան, թղթ. 55, վավ. 105ա, 1836, 23-ը մայիսի։ Եր ու ս ն դ հ ա թ ա ն ա ս ե ա ն ը Հ ա յ ո թ թիւ (1965, Բոստոն) իր աշխատանքյան մեջ համադրելով եվրոպացի ու թուրք հեղափոխիկների հաղորդագրությունները, արևմտահայերի թվաքանակը (19-րդ դարի առաջին կեսին) եւ հաշվում է 2,5—3 միլիոնի։

բում է Թուրքահայաստանի սղջ նշանակութիւնը»¹²։ Կարինը և Խար-
բերդը ժամանակի իմաստով, ունեին հաղորդակցութեան բաւարար
միջոցներ և «...էրրորումից կարելի է հսկել նաև Վանին և Բիլիսին»
արձանագրում էր ամերիկեան միսիոներ Լև Գրինը¹³։ Եւ վերջապէս
Կարսի ու Կարինի ռազմաստրատեգիական և տնտեսական կարեւոր
գիւրքին ու նշանակութեանն էին անդրադառնում Մարքսը և Էնգելսը,
այն համարելով Թուրքիան նվաճելու բանալին¹⁴։

Կարինն իր ազգաբնակչութեամբ 19-րդ դարի տուաջին երեք
տասնամյակներին ստվար էր, իսկ սոցիալական կազմով, զբաղ-
մունքի տեսակներով, ազգային պատկանելութեամբ՝ խառնարկեալ։
Այն փողոց էր կտրցրել զուտ հայկական, ազգային երանգը և վե-
րածվել կիսամահմեդական և ապա կիսահայկական բաղաբի։ Սա-
կայն թուրքերը, փոքրամիւլ քրդերը զինվորականներ էին, քա-
ղաքացիական պաշտօնյաւներ կամ էլ երկրագործութեան հետ
կապված մարդիկ։ Կարինի արհեստագործութեանն ու առևտուրը
ղրեթև ամբողջովին հայերի ձեռքումն էր, տնտեսական դարկերակ-
ների տոն ավոցները հայերն էին, սրտնք քաղաքի ազգաբնակչու-
թեան ընդհանուր թվաքանակի մեջ, դարասկզբին, առավել ևս երկ-
րորդ քառորդին, բացարձակ մեծամասնութեան չէին կազմում։

Կարինի ազգաբնակչութեան մասին բաղմամբով ու հակասական
տվյալներ կան։ Ղ. Ինճիճչանը վկայում է, թե 1800—1804 թթ. Կա-
րինում ապրում էին «90 հազար տուն տաճիկներ և 10 հազար տուն
հայեր»¹⁵, այնքան, որքան զրանցվել էր ժՁ դարի մարդահամարի
ժամանակ։ «Էրրորումում,—գրում է Ջ. Մորիսը,—չորսից հինգ
հազար հայ բնտանիք կա (1809—1810 թթ. — Շ. Ղ.) և մոտավորա-
պէս հարչուր հուշ... Կա թերեւ հազար պարսիկ, որոնք ապրում են
քորվանսարայում և զեկավարում կարավանով իրենց երկրի տնե-
տուրը։ Սև ծովի նավահանդիսան է Տրապիզոն, որտեղից տարվում
է Կ. Պոլսի առևտուրը։ Էրրորումի քուրմական բնակչութեանը հիսուն
հազար բնտանիք է։ Այս տեղեկութեանը ևս տալիս ևմ հիմնված մի
լավատեղյակ հաշի հաղորդագրութեան վրա, բայց այս երկրում
մանրամասնութեանները չափազանց կասկածելի են, և մեկ երրորդը
պիտք է զեղջել թուրքական բնտանիքների թվի հաշվառումից։ Բայց
այս զեղջը կատարելուց հետո, եթե յուրաքանչյուր բնտանիքը հա-

¹² Липпч, Армения, том II, стр. 255.

¹³ Грин Л., Армянский кризис и владычество турок, Москва, 1896, стр. 327.

¹⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том X, стр. 589.

¹⁵ Ղ. Ինճիճչան, Աշխարհադրոսիւն..., մասն Ա, էջ 67։

մարենք հինգ հոգուց բաղկացած, զումարք կլինի երկու հարյուր հիսուն հազար. բացի հայերից (ընդգծումները մերն են—Հ. Ղ.)»¹⁶։ Վերոհիշյալ հեղինակների բերած տվյալները կասկածի տակ են առնում նույնիսկ ժամանակակիցները։

Անգլիական դիվանագետ Վիլյամ Աուզլենը 1812 թ. եղել է Կարինում։ Ձևոքի տակ ունենալով Մորիերի ուղեգրության տվյալները, նա հատուկ ուշադրություն է դարձնում քաղաքի բնակչությանը և հայտարարում է, թե. «... (Մորիերը) ընդունելով 270.000 կամ 275.000 բնակիչ, նա թերևս չափազանց շատ է պահել տեղական ենթադրությունը։ Բոլոր այն մարդկանց համար, որոնք վերջերս վարժված էին Պարսկաստանի քաջքայվող ու կիսամամայի քաղաքներին, նրանց ուշադրությունը գրավում է էրզրումի եռուղեուր և մարզկանց բազմությունը խոնված փողոցներում, սակայն իմ մակերեսային նկատողությունը, հեղինակություն չի տալիս ինձ նրանց թիվը նույնիսկ երկու հարյուր հազար համարելու»¹⁷։

Քաղաքի աղգաբնակչության քանակի մասին գրեթե միևնույն խմբին պատկանող այս անցորդների բերած թվերը, որոնք 200 հազարից ձգվում են մինչև կես միլիոնի, չափազանցված են և հիմնված ոչ թե ճշգրիտ վիճակագրության, այլ դիտարկողի մոտավոր հաշվարկի կամ ականջալուր վկայության վրա։

Աղբյուրների երկրորդ խումբը միաբերան վկայում է, որ մինչև գաղթը Կարինի բնակչությունը 130 հազար է եղել։ Գենեբալ Գարդանը 1809 թ. գրում է. «Ինչպիսիք մինչև էրզրում յոթ ժամ է. ունի 130.000 բնակիչ, որոնցից հինգ հարյուրը հայ կաթոլիկ են»¹⁸։ Դիվանագիտական մարզի մի այլ աշխատակից հաղորդում է, թե 1827 թ. Կարինն ուներ 130 հազար շունչ կամ 16.378 տուն, որից հայեր՝ 3.950 ծովա, մոտավորապես 20—25 հազար հայ լուսավորչականներ, 645 ծովա հայ կաթոլիկներ, հիսուն տուն հույն, մնացածները թուրքեր ու պարսիկներ¹⁹։ Ուրեմն, մինչև 1828—29 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և հայերի զանգվածային գաղթը Կարին քաղաքն ուներ 130 հազարից ոչ պակաս աղգաբնակչություն՝ 30 հազար և ավելի հայեր, 100 հազար թուրքեր և այլ ազգեր։ Կարինում «մինչև մտեալ ռուսաց ի քաղաքս,—գրում է Ներսես Սարգրսյանը, որը 1843 թվականին եղավ այստեղ և մանրակրկիտ ու-

16 «Ուղեգրություններ», հատոր 2, էջ 285։

17 Նույն տեղում, էջ 485։

18 Նույն տեղում, էջ 96։

19 ՀՄՈՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, վավ. 624, թերթ 7, տե՛ս նաև ԴԻՄԿ, Армения, 1910, стр. 263.

սումնասիրեց,— յայս, տունը ամենայն հալազգեաց հաշուէին իբր շուս հազար (ընդգծումները մերն են—Շ. Ղ.), այլ գաղթեալ նոցա առ հասարակ ի կողմանս Վրաստանի, և դարձ արարեալ ոմն փախըստեամբ և ոմն հրամանաւ, արդ լինին տունը իբրու հազար մի»²⁰:

Կարինի հայ ազգաբնակչութեան գերակշռող մեծամասնութիւնը 1829—1830 թթ. թողեց թուրքական տիրապետութիւնը և գաղթեց Արևելյան Հայաստան կամ Վրաստան: Հայաշատ, բարգաւաճ քաղաքը կուշ եկաւ, գրկվեց իր արհեստագործ, առևտրական տարրից, տնտեսութեան իմաստով, երկու տասնամյակ շարունակ չկարողացաւ ուշքի գալ:

Կարինի գաղթականութեան, քաղաքի հայազրկման մասին 1831 թ. փետրվարի 21-ին գրում են. «Ոհ աշացս տեսարանի զինչ ասացուք սրբազան տէր մեր տանց Կարնոյ հայազգի գաղթականաց որոց հարիւր կամ երկու հարիւր տուն հազիւ թէ ամբողջ են մնացեալը, միւսք գրկթէ ի ներքուստ կամ արտաքուստ քայքայեալք և անշքացեալք են. հինգ հազար զուտուշ արժեցեալ տունն այժմ և ոք առնցս հինգ հարիւր զուտուշ հազիւ տայցէ»²¹: Անհայտ չէ, որ Կարինի հայերի տնտեսութիւնը 1830-ականներին քայքայվեց, իսկ 40—50-ականներին նոր սկսեց ինչ որ աշխուժութեան նշաններ ցույց տալ:

Սակայն բուժած վերքերը նոր էին սկսել սպիանալ, երբ վրա հասաւ երկրաշարժը և մեծ աղետ հասցրեց քաղաքի ազգաբնակչութեան տնտեսական կյանքին, 1835 թվականին այնտեղ կար 15 հազար շունչ, այդ թվում 120 հայկական ընտանիք²², իսկ 1847 թվի տվյալներով Կարինն ուներ 65,400 բնակիչ, այդ թվում թուրքեր և պարսիկներ՝ 57, 100, հայ լուսավորչականներ՝ 6,950, հայ կաթողիկեներ՝ 600, հայ բողոքականներ՝ 150, հույներ՝ 200, բուշաներ՝ 400²³: Ապաքինվում էր քաղաքը, լցվում ազգաբնակչութեամբ, սակայն մինչև 1850-ականները Կարինը չկարողացաւ վերադառնալ նախկին փառքին, վերականգնել երբեմնի շուքը: Ընդհակառակը, 1859 թ. երկրաշարժը ավերածութեան ենթարկեց քաղաքը: Նրա 4500 տները,

²⁰ Շ. Ն եր ո ս ի Ս ա ր գ ի ս ե ա ն, Տեղագրութիւնք ի փոքր և ի մեծ հայս, 1864, Վենետիկ, էջ 76:

²¹ ՀԱՅԿ Պատմութեան ինստիտուտ, Հետի տնտեսական արխիվ, Ֆոնդ 1, ցուցակ 1, դորժ 24, թերթ 1—2:

²² Л и н ч, Армения, стр. 264.

²³ Բ ա ր ու ն ա կ Պ է յ ի Ֆ եր ու չ խ ա ն, Ճանապարհորդութիւն ի Բարեւոն..., էջ 176:

9 մինտրեթները կամ հիմնովին փլվեցին, կամ էլ ճեղքեր տվեցին, իսկ քաղաքարեակները լքեցին իրենց բնակավայրը և հանգրվանեցին գյուղերում, ոմանք էլ հեռացան Ռուսաստան:

Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական շրջաններից էր Վասպուրականը, հայկական Զագրոսի ու Տավրոսի մեջտեղ բնկած, Ուրմիո գեղատեսիլ լճի մերձակայքում փռված «լուսավոր Արևմուտքի» ու արթնացող Արևելքի հետ շփման քիչ կետեր ունեցող Վանի հայույթունը: Փաշայանիստ Վան ֆաղաֆր. բատ Ղ. Ինճիճյանի, դարասկզբին ուներ 15 հազար տուն, որից 13 հազարը թուրքեր և քրդեր. 2 հազարը՝ հայեր²⁴: Եթե միջին հաշվով յուրաքանչյուր տունը վերցրենք 5-ով, ապա քաղաքում պիտի լինեին 65 հազար մահմեդականներ, 10 հազար հայեր: Ակներև է, որ քրդական տարրը, անաշխատ, վայելող «Վան կուլերը», բեկերը, խաները, թողած վրաները, եկել հանգրվանել էին Վանում, ուղղակի թե անուղղակի հայերին արտամղել քաղաքից և տեղ դարձել նույնիսկ նրանց բնակարաններին: Սակայն Ինճիճյանի այս թվերի դեմ ես վիճում եմ ժամանակակիցները: Ֆրանսիական ճանապարհորդ Պիեռ Մորիս Ժորբեր 1805—1806 թթ. եղել է Վանում և հետագայում իր հուշերի մեջ գրել է՝ «Վանը ունի տասնհինգից մինչև բաժն հազար բնակիչ, մեծ մասամբ հայ: Այս քաղաքը շրջապատված է պարտեզներով, որոնց մեջ շինված են շքեղ տաղավարներ, և ուր բնակում են ամսոք՝ բարեկեցիկ քաղաքացիներ: Ոչինչ այնքան հաճելի չէ, որքան բաղմամբով վտակներով ոռոգված և զեղեցիկ ծառերով հովանավորված այս մրգաստանների տեսքը»²⁵: Այգիստանի նորաբաց թուղամասի, Հայկավանի և բուն քաղաքի գոլթն է անում Մխիթարյան վարդապետ Մանվել Քաջունին, սակայն ի տարբերություն Ինճիճյանի, բնդունում է, թե Վանում ու Աղթամարում ապրում էին 25—30 հազար հայեր²⁶, իսկ քրդերի հոծ բաղմոթյան մասին խոսք չկա: Անկասկած, այս թվերը վերաբերում են քրդական իշխանապետությունների ոչնչացման, Բեդեր-խանի ու Մահմուդ խանի ձերբակալմանը հետևողով տարիներին: Քրդական կոլորիտ ստացած Վանը, բեկերի ոչնչացումից հետո, կարճ ժամանակամիջոցում վերելք էր ապրել, կրկնապատկել հայ ազգաբնակչությունը՝ հասցրել 25 հազարի և, ամենակարևորը՝ արտամղել մահմեդական տարրը:

24 Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 140:

25 «Ուղեգրություններ», հատոր 2, էջ 220:

26 Աշխարհագրություն հին ու նոր Հայաստանից, աշխատասիրեց Շ. Մանուկյան, Վնեստիկ, 1857, էջ 253:

Միջնադարից սկսած Արևելքին հայտնի էր Բաղևշ կամ Բիթլիս քաղաքը: Բանաստեղծական ձորի գեղանիստներին փռված քաղաքը ընկած էր Տրապիզոնից Կարին և ալեքսանդրիայի Մոսուլ տանող առևտրական ճանապարհի վրա: Նա այն միակ կեան էր. «...որի վրայով հարաբերություն է պահպանվում Վանի հյուսիսային մի քանի շրջանների ու Դիարբեքի, Մոսուլի և Միջագետքի միջև»²⁷: Հայկական Տավրոսը և Քուրդստանի լեռները պատնշելով Բուրքիայի հյուսիսային և հարավային մասերը, Վանա լճի սահմանամերձ հարթությունն էր մնում այն միակ դուռը, որով տոնջվում էին այդ երկու մասերը և որտեղ գտնվում էր Բաղևշը: Ահա թե որն էր լեռնախորքերում ընկած քաղաքի տնտեսական զարգացման, մասնավորապես քարավանային առևտրի աշխուժացման պատճառներից մեկը: «Դիարբեքիից հեռու Վերին Տիգրիսի ամենամեծ քաղաքն է սիրուն Բիթլիսը (Բաղևշը),— գրում է մի եվրոպացի,— ծովից 1500 մետր բարձր, Վանա լճի հարավ արևմրայան անկյունից ոչ հեռու: Կարմիր և Գորել ջրահոսանքը նեմրոտ-Տաղից իջնելով կատարել են զահավեժ դարավանդներ, կտրատված խոխուններով, որոնց հատակում թավալում են աղմկաձայն հեղեղային ջրերը, որոնց մի մասը հանքային և ջերմուկային են և սրանցից է կազմվում Բիթլիսի գետը (Բիթլիս-սու): ...Իրրև գլխավոր կայան Տիգրիսի և Վերին Եփրատի հովիտների միջև՝ Բիթլիսն ունի փոխանակության ահագին առևտուր»²⁸:

Հեռավոր երկրներից եկող քարավանները հանգստանալու երկու կարևոր հենակետեր ունեին Արևմտյան Հայաստանում՝ Բաղևշը և Կարինը: Այդտեղ կային բազմաթիվ հայեր և քրդեր, ինչպես և փառաբանվող թուրքեր, որոնք ապրում էին միայն հյուրերին խաներ վարձով տալով: Սակայն միջնադարում այդ քաղաքները ավելի ծաղկուն էին, քան 18-րդ դարի վերջին ու հաջորդ դարակիցները:

15—17-րդ դարերում, երբ քրդական իշխանապետությունը դեռ այնքան վաղրագ չէր վարվում բաղևշցի հայերի հետ, քաղաքն ուներ 25.000 տուն, մոտ 100 հազարի հասնող աղգաբնակչություն²⁹: 18-րդ դարում, միջցեղային կոռիվները, խանությունը տիրելու գերագույն հրապույրից շուրջած խանա-փաշայական պաշարքը, սովը, համաճարակը մաշեցին Բիթլիսի աղգաբնակչությունը, հատկապես հայկական տարրը և այնտեղ մնաց 5000 տուն.

27 Ա. Դո, Վանի, Բիթլիսի և էրզրոմի վիլայեթները, Երևան, 1912, էջ 82—83:

28 Մատենադարան, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, Ողջ. 16, վավ. 7, Բ. 12:

29 Ա. Ալ օ յ ա ճ ե ս ն, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 444:

որից 1500-ը հայեր էին, 2—3 հարյուր ասորիներ, իսկ մնացածը՝ բրդեր³⁰։ Բաղեշում 1814 թ., եվրոպացի մի այլ ղիտողի տվյալնե-
րով, ապրում էին 12 հազար մարդ, որոնցից կեսը հայ, կեսը
բուրդ³¹։ Այսուհանդերձ, 19-րդ դարի առաջին կեսին, տվյալների
համադրությամբ, Բաղեշի ազգաբնակչությունը պիտի հաշվենք 30
հազարի, որից 15 հազարը հայեր։ Շերեֆների բրդական ավազա-
կարարու ու վաճարող տոհմի վարած հայահալած քաղաքականու-
թյան հետևանքով քաղաքը կորցրել էր նախկին դերը և իբրև ար-
հեստագործական ու առևտրական կենտրոն չէր փալցում, ինչպես
18-րդ, առավել ևս 17-րդ դարերում։ Քրդական իշխանապետու-
թյան վերացումը, ավաղակախմբերի ոչնչացումը, ճանապարհնե-
րի բիշ թև շատ մաքրումը խթան հանգիստացան Բիթլիսի տնտեսա-
կան վերելքին և հայկական տարրի ուժեղացմանը՝ 19-րդ դարի
երկրորդ կեսին միայն։

Արդյունագործության և առևտրի կենտրոն էր Սվաղի փաշայա-
նիստ քաղաքը՝ Սերաստիան, որը խոշորագույնն էր Փոքր Հայքի
քաղաքներից։ «Սերաստիոյ մէկ ծայրէն միւսը՝ Թոգաթէն մինչև
Ամասիա, Ամասիայէն մինչև Շապին-Գարահիսար, հայ գիւղացին,
հայ արհեստաւորը, հայ վաճառական ու հայ մտաւորականը եղած
է խորիխոր առտըստիմութեան, նախակարապետը քաղաքակրթու-
թեան։ Իսկ թուրք դահլիճածը, եղած է պատերազմիկ, զինվորական,
պետական պաշտոնյա և սճրագործ, հանդեպ իր բալայիքն, իր շինա-
րար ու վերածնող ձեռքերուն»³²։ Ղ. Ինճիճյանի տվյալներով,
1800-ականներին, քաղաքն ուներ 10 հազար տուն, որից 2 հա-
զարը հայեր³³։ Նա գովաբանում է Սերաստիայի արհեստագործ-
ների, մանավանդ կտավագործներին, որոնք տարին 500 քսակի
աստառացու կտոր էին առաքում Եվդոկիա, Ղրիմ, Կոստանդնու-
պոլիս, իսկ վաճառականները ներմուծում և վաճառում էին եվրո-
պական տպրանքները։ Սերաստիայի պատմության բաղմամբում
գիտակ Ա. Աղբասանդրյանի դիտարկմամբ, քաղաքի բնակիչները
1830-ականներին ըստ ազգությունների՝ 22.000 քուրմեք էին և
13.429 հայեր։ Մեջբերած մի այլ աղբյուրի համաձայն՝ հայերի
թիվը 16.648-ից 17.000-ի էր ձգվում³⁴։

30 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ Ե ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 172։

31 Macdonald Kinnier, Journey through Asia Minor, Armenia and Kurdistan, London, 1818, p. 393.

32 Վ. Հ ա մ բ ա Ր ձ ու մ Ե ա ն, Գիւղաշխարհ, 1927, Փարիզ, էջ 27։

33 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ Ե ա ն, Աշխարհագրութիւն, էջ 285։

34 «Պատմութիւն ականաւոր քաղաքին Սերաստիոյ», էջ 359։

1840-ական թվականներին, քաղաքի ընդհանուր ազգաբնակչության մասին Բարունակը հաղորդում է, թե կային 32.761 մարդ, որից հայեր՝ լուսավորչականներ 13.017, կաթոլիկներ ու բողոքականներ 72, բոշաներ 15³⁵: 1857 թ. հաշիւի թիւը կրկին բարձրացել էր 16 հազարի³⁶:

Թուրքիայի պղնձագործության խոշորագույն կենտրոնը Եվդուկիան էր՝ Թոֆատը, որը «...պարունակում է մոտ քսան հազար տուն կամ հաբլուր հազար բնակիչ, — գրում է Մորիերը: — Հայ վաճառականները մեզ զանգառովեցին առևտրի շափաղանց անկման համար, և մասնավորապես այն առևտրին, որ կապված է հանքերի հետ»³⁷: Ղ. Ինճիճյանը տկնածանքով է խոսում քաղաքի հարուստ առևտրականների, նուրբ, արվեստի հասնող արհեստագործների արտադրանքի և «փարթամ բնակչության» մասին: Նրա կարծիքով նույն տարիներին Եվդուկիան ուներ 16 հազար տուն, որից 2500-ը՝ հայ³⁸: Ուրեմն, այս երկու հեղինակների կարծիքները իրար մոտ են. և քաղաքի ազգաբնակչության թիւը փաստորեն տատանվում էր 80-ից 100 հազարի միջև, որից մոտավորապես 20 հազարը հայ, մնացածները թուրքեր, հույներ ու այլ ազգեր: Սույն տվյալների իսկությունը վավերացնում է Անդրեաս Աղեքսանդրյանը: Նրա կարծիքով հնում Կոմմուեա, հետագայում Նիքսար կոչվող քաղաքի ավերման պատճառով, քաղաքացիները հանգրվանեցին պղնձագործական արհեստի նշանավոր հայրենիք, եկվորներին աշխատանք և «հաց տվող» Եվդուկիա քաղաքում, որի բնակչությունը հասավ «մինչև հարիւր հազարի»³⁹: Սակայն եկվորները աստիճանաբար ցրվեցին Սամսոն, Կ. Պոլիս, Եգիպտոս, Զիլե, Նիքսար, Հերեկ և դարակեսերին փոքրացավ այս թիւը: Կան նաև հակառակ կարծիքներ, ցածր թիւեր ցույց տվող մի շարք այլ հեղինակներ:

Բարունակ Պեյի Ֆերուհյանը 1847 թվականի համար գրում է. Եվդուկիան ունի 20 հազարի շափ բնակիչ, «բոլոր մեծի մասին տաճիկներէ ու հայերէ էր բաղկանան»⁴⁰: Օտարերկրացի ճանապարհորդ Հ. Պարթի հաղորդմամբ 1858 թ. քաղաքն ուներ 45 հազար բնակիչ⁴¹: Ակնհայտ է, որ քաղաքի մասին զովեւստով արտահայտ-

35 «Ճանապարհորդութիւն ի Բարեկոն ընդ Հայաստան...», էջ 16:

36 Հ. Մ ա ն ու է լ Վ. Ք ա ջ ու ն ի, Աշխարհագրութիւն, էջ 270:

37 «Ուղեգրութիւններ», հատոր 2, էջ 292:

38 Ղ. Ի ն ճ ի ճ հ ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 290:

39 «Պատմութիւն ականատես քաղաքին Սիբաստիոյ», էջ 346:

40 «Ճանապարհորդութիւն ի Բարեկոն ընդ Հայաստան...», էջ 10:

41 Ա ի ռ շ ա կ Ա լ լ ո յ ա ճ հ ա ն, Պատմութիւն Եվդուկիոյ հայոց, էջ 433:

վող, նրա առևտուրը, արհեստագործությունը, տնտեսական զարգացումը զրկատուղ հայ ու Եվրոպացի բոլոր հեղինակների մեջ միայն Բարունակ Պեյի Ֆերուհխանն է, որ ցածր է ցույց տալիս Եվրոպիայի բնակչության թիվը: Կարծում ենք դա հավաստի չէ, դիտորդի նշանցիկ և ոչ խորաթափանց հայացքի արդյունք է, ուստի և առաջնություն տալով մյուս հեղինակներից բերված կարծիքին, դարասկզբի Եվրոպիայի բնակչության բանակը ընդունում ենք 80 հազար⁴², դրանից հայեր 20 հազար, իսկ երկրորդ քառորդին՝ 50 հազար:

Ամասիան փռված էր Իրիսի հարթավայրի վրա: Գետը երկփեղկում էր քաղաքը, միաժամանակ նրան հմայք ու գեղատեսիլություն հաղորդում: Աչքի ընկնող շենքերը, արհեստանոցները, խաները, վաճառատնիկները տեղակայված էին գետի հարավային կողմում, իսկ հյուսիսային ափին բացառապես զորանոցներ էին և կառավարական հաստատություններ⁴³: Ավերող բրդերի ու մրցակցող հույնների զրեթե բացակայությունը քաղաքում հայերին հնարավորություն էր ընձևոտմ ծաղկեցնելու արհեստագործությունը և ընդլայնելու վաճառաշահ առևտուրը: Ընդհանուր ազգաբնակչությունն այստեղ 34 հազար էր, որից 16 հազարը՝ հայեր, 12 հազարը՝ սյունի թուրքեր, 6 հազարը՝ շիա թուրքեր⁴⁴: Սամսոն քաղաքն ուներ 3000 հայեր, սակայն ավելի մարդաշատ ու հայաշատ էր Մարզվանը, որի ազգաբնակչությունը հասնում էր 20 հազարի, դրանցից մոտ 9.500-ը՝ հայ, 9 հազարը՝ թուրք, 1500-ը՝ հույն և ալլադգիներ⁴⁵:

Սեբաստիայի փաշայության Զիլի սանջակի կենտրոնումն էր Զիլի կամ Զեկի հայաբնակ քաղաքը, որն ընկած էր Եվրոպիայից 55 կմ. հեռավորության վրա և Ամասիայից 12 ժամվա հեռիոտն անցորդի ճանապարհ էր: Քաղաքը նախաքրիստոնեական անցյալ ուներ, հետագայում երբեմն անվանափոխության էր ենթարկվել, դարձել ասպատակող հզորների կողոպուտի ու ավերածության զոհ, իսկ 1397 թ. նվաճվել թուրքների կողմից: Ղ. Ինճիճյանը գրում է. «...բնակիչը նորա տաճիկը և յոյնը, ըստ մեծի մասին վաճառականք: Են անդ և սակաւ ումանք ազգէս հայոց եկամուտք»⁴⁶: Տեքսիսը վկայում է, որ Զիլեն ունի 2000 տուն թուրք, 150 տուն հայ: Հա-

⁴² Ղ. Ինճիճիան, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 290:

⁴³ Ս. Սապա հ-Գիւլեան, Փոքր-Հայքի յիշատակներ, մասն առաջին, Զիլկադո, 1917, էջ 212:

⁴⁴ Վ. Համբարձումեան, Գիւղաշխարհ, էջ 28—33:

⁴⁵ «Փոքր-Հայքի յիշատակներ», էջ 181:

⁴⁶ «Աշխարհագրություն», մասն Ա, էջ 294:

միլատներ 1835—36 թվականների համար գրում է. «Զիւն քաղաքը 2000 տուն ունի, սրտնր բացի բանի մը հայերեն, ամենքն ալ թուրքեր են»: Ամինիոսը 1842-ին եղել է Զիւնում և այն ներկայացնում է իրրե բաղմամարդ, վաճառաշահ քաղաք, 4000 տուն մահմեդականներով, 150 տուն հայերով: Գ. Սրվանձադանցը վկայում է, թե 1878 թ. «Այս քաղաքի մէջ կը բնակին մի միայն հայք և թուրք, յոյներ եղեր են առաջ, իսկ այժմ՝ բանի մը վաճառական ևեթ կը գտնուին երթեկեկ»⁴⁷: Ըստ հմուտ աշխարհագրագետ վարդապետի, 1878 թ. բաղաքում կային 16.688 թուրքեր, 2.012 հայեր, որոնցից 12 բողոքականներ, 93 բռշաներ⁴⁸: Հետագա ուղեգրողները, հոգ-վածողիրները քաղաքի հայերի թիվը բարձրացնում են մինչև 4000-ի: Ակնհայտ է, որ կես դարի ընթացքում քաղաքը հայաշատ էր դարձել, զոչացրել հայկական առևտրա-արհեստագործական ծաղկուն դադութ և տնտեսական կապերով կամրջվել Սեբաստիայի, նրա վրայով և ասիական ու եվրոպական մի շարք վաճառաշահ քաղաքների, առևտրական գործող, աշխույժ հրապարակների հետ: Սակայն դարի առաջին կեսին, հայկական տարրի հանգրվանելու առումով, քաղաքը էական դեր չունի, այն վերապահած էր հետագա զուգը տասնամյակներին:

Մալաթիան հնամենի անցյալ ուներ և Տիգրան Մեծի աշխարհակալութունից ի վեր ընդունել էր հայկական տարրը, աստիճանաբար վերածվել ոչ թե հայաբնակ, այլ հայկական քաղաքի, տալով իշխանների ու զորավարների մի ամբողջ հուլլ, երբեմն ծնկի բերելով արաբներին՝ ամենից վաղ նվաճելով ինքնուրույնութուն ու տնկախութուն: Սելջուկյան աշխարհավեր արշավանքներին զոհ գնաց քաղաքի շքեղաշեն տեսքը, իսկ 1401 թ. քաղաքակրթության վայրագ թշնամիների ձեռքով կրակի հրեղեն լեզուներին կերակուր դարձան կանգուն մնացած զոչակներն ու եկեղեցիները: Հին Մելիտենեն, Թուրքիայի տիրապետության տակ ընկնելու նախօրերին, արդեն մոխրաբլուրների էր վերածվել, իսկ նրա բարեշեն պարտեզներին, առատաբերք ագարակներին տեր էին դարձել եկվոր, զինված ու ապստամբ քրդերը: Ուրեմն, այստեղ խոսքը հին Մելիտենեի մասին չէ, այլ նոր Մալաթիայի, որ բարձրանում էր նախկին քաղաքատեղից քիչ հեռու ընկած տարածության վրա:

Նոր Մալաթիայի. «...բնակչաց համար թէպէտ վերը չիշուած միջոցին,— գրում է Ա. Աղեքսանդրյանը,— գրուած է 30.000

47 Գ. Սրվանձադանց, Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ, մասն Ա, 1879, էջ 75:

48 Նույն տեղում, էջ 76:

անձ, և երրորդ մասը բրիստոնեայ կամ հայ, համեմատութիւնը կրնայ ընդունելի ըլլալ, բայց ոչ թուոյն քանակը. յայտնի է տներու որքանութենէն, վասնզի 3000 կամ 3600 տան մէջ, որուն երրորդ մասը 1000 կամ 1200 տունը բրիստոնեայ էին՝ ինչպէս գրուած է, այն ատենուան համար, 15.000—20.000 է տելի բնակիչ չէր կրնար ունենալ: Իսկ հիմակ կը համարիմ 30.000-էն աւելի, իբր 5—6.000 տուն, որոնց 1500—2000 տունը բրիստոնեայ են»⁴⁹:

Հայաբնակ քաղաքների մեջ, առևտրով ու արհեստագործութեամբ, ինչպես նաև հայկական ստվար ազգաբնակչութեամբ, այս պատմաշրջանում աչրի ընկնող գեր էր կատարում Կեսարիան, նախկին Կապադովկիայի կենտրոնատեղին: 1800 թվականին քաղաքն ուներ 6 հազար սուն⁵⁰ թուրքեր, 2 հազար տուն հայեր. 1500 տուն հույներ, բնդհանուր ըվով մոտ 50 հազար շունչ, որից 10 հազարը հայեր: 1850-ականներին հայերի թիվը մեծացել էր: Մորդաբմանը Կապադովկիայով անցնելիս 1852 թ. եղավ Կեսարիայում և Դադորդեց, թե քաղաքն ուներ 52.630 բնակիչ⁵¹, դրանց թվում 15 հազար հայեր:

Քանական կամ տոկոսային նման փոխհարաբերութիւնը քիչ նշանակութիւն ուներ սակայն: Կեսարիայի հայերին ու հույններին էին պատկանում առևտուրը, արհեստը, հարստութիւնը: Նրանցից շատերը քաղաքով չէին սահմանափակվում, այլ անցնում էին Կոստանդնուպոլիս, Եվրոպա և վաճառաշահ առևտուր անում: Այնպես որ, առավել ևս դարի առաջին կեսին, քաղաքի տնտեսական կյանքի հիմնական զարկերակները հայերի ու, սկզբում նրանց հետ խաղաղ ապրող, հետագայում մրցակցութեան մեջ գտնվող, առաջիններից փոքր թիվ կաղմող, հույների մենաշնորհն էր:

Թուրքիայի տնտեսական, ինչպես նաև արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքում մեկ դար շարունակ լուսարձակել է Ակն քաղաքը, որը 200 տարի ամիրայական ղեկգաստաններ է տվել Կ. Պոլսին, Զմյուռնիային: Ակնեցի ամիրաները դարասկզբին զավթել էին կայսրութեան տնտեսութեան հիմնական զարկերակները: Գործակցելով թուրք փաշաների հետ, նրանք էին հավաքում ողջ Փոքր Ասիայի հարկերը, մշակում Կապան Մադենի արծաթի հանքերը:

Քաղաքի ամիրայական գերդաստաններին փոխարինելու եկան նորիւրուկ էֆենդիները, եվրոպական առևտրին ու օտար շուկաներին

49 «Պատմութիւն ականաւոր քաղաքին Սերաստիոյ», էջ 398:

50 Ղ. Ի ն ճ ի ճ ն ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 312:

51 Ա. ր շ ա կ Ա լ ո յ ա ճ ն ա ն, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, էջ 693:

ծանոթ կոմպրադորական բուրժուազիայի հանրահայտ ներկայացուցիչները: Կրկին դեպի Ալն հորդեց էֆենդիական հարստությունը, որի համար քաղաքը նեղ լվալով տեղափոխվեց Արևմտյան Եվրոպա կամ Թուրքիայի մայրաքաղաքը:

Ակնը հետագայում նշանավոր է նաև իր գրական սերունդներով: Ալն հայ գրականության մարդում փայլատակումներ տվեց: Քաղաքը աճեցրեց ու սկզբնապես կրթեց Արշակ Չոպանյանին, Արփիար Արփիարյանին, Գրիգոր Զոհրապին, Մխաթ Մեծաբեկին, Սիամանդուղին, Սմբատ Գավրյանին, Հովսեփ Ճանիկյանին: Բնության գեղեցկությունը ոչ միայն երիտասարդ սերնդին մղում էր դեպի գրական տնդաստանը, այլև Ակնը զարձնում բանաստեղծների քաղաք: Տնտեսական «ապահով» կյանքը, բնակչության մեծ մասի ունեւոր լինելը, բազարացիներին հնարավորություն էր տալիս կրթության ուղարկել իրենց երեխաներին, ապահովել նրանց հետագա առաջընթացը: Ուրեմն, հաշվաւոր այս քաղաքը դարակեսին ուներ 2200 տուն, 20 հազար ազգաբնակչությամբ: Հետագա տասնամյակներին նվազեց նրա ազգաբնակչությունը, իջավ 10 հազարի, որից 5.507-ը հայեր էին⁵²:

Տիգրանակերտը պատմական Հայաստանի այն քաղաքներից էր, որը կառուցվել ու ծաղկման էր հասել Տիգրան 2-րդի ժամանակաշրջանում (95—55 թթ.): Հնամենի այդ քաղաքը՝ հետագայում բաղում ավերածություններ, անթիվ արշավանքների ու օտարերկրացի տերեր տեսալ, վերանվանվեց Դիարբեքի, Ամիդ, Մոնֆարդին, կոլախնձոր դարձավ հույն, արաբ, թուրք, քուրդ և այլ ազգերի պատկանող պատմագիրների միջև, մոռացվեց հայկական լինելու նրա էությունը և ամեն մեկը ջանաց սեփականացնել վերջինիս ոչ միայն ներկան, այլև անցյալը: Սուկայն ապացուցելու հարկ չկա, որ Տիգրանակերտը հայկական քաղաք էր, իսկ հայերի կողքին աստիճանաբար սեղ էին գրավում հերթականորեն տիրապետող ազգերը, ջանում իրենց կնիքը դնել, եթե ոչ նրա տնտեսություն, ապա անվանման վրա:

Դիարբեքի վերանվանումը ունի երկու բացատրություն: Ոմանք ասում են, թե դա առաջացել է դիար-բեքի, այսինքն Կույս երկիր բառերի կապակցությունից, ոմանք էլ, թե՝ «Բեքրի երկիր»⁵³, արաբական այսպես կոչված Բեքրի ցեղանունից, որը քա-

⁵² Հ. Կ. Ջանիկյան, Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895, էջ 32:

⁵³ Մատենադարան, Դայուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, ըզմ. 16, վավ. 7, լերթ 11:

զարին տիրել է 7-րդ դարում: Ամիլ անվանումը ստացել է հաճախ — ամիդեանից (բաղադրանքային բառ): Այն կոչվել է նաև Կարա-ամիդ՝ ու Նանքարարի անունից: Բոլոր պարագաներում այս վերանվանումները մնում էին իբրև մականուններ, օտարի դրած դրոշմի հետքեր, իսկ խորքից միշտ փայլատակում էր հայկական Տիգրանակերտ անունը:

Տիգրանակերտը հաջող աշխարհագրական դիրք ունի: Այն ծովի մակերևույթից 626 մետր բարձրության վրա է, Տիգրիս և Եփրատ գետերն իրարից դատող միջադեպերի «կղզու» վերին ծայրում: Քաղաքը զանազան ցեղերի շփման կենտրոնատեղի է. այստեղ են միմյանց հանդիպում Թուրքերը, քրդերը, հայերը, արաբները: Այստեղից փոքր-ինչ հարավ՝ արաբական լեզվի հյուսիսային սահմանադիմելու վերջանում և սկսվում է թուրքական դոտին: Տիգրանակերտն «...ունի նաև այն առաւելութիւնը, որ մի ընդարձակ, շիկահողային և շատ բերրի դաշտ ունի: Ամենահին ժամանակներից Ամիտի դաշտերը եղել են առաջատար Ասիայի «ամբարներից» մէկը և այս տեղական առանձնաշնորհը միացած յաջողակ դիրքի հետ տուել են Դիարբեքիին, խաղաղութեան տարիներում, առաջին կարևորություն: Նա ունեցել է իր պարիսպների մեջ հարիւրաւոր հազար բնակիչ և շատ պաշարումներ աշնակից աւելի բազմաթիւ զոհեր տրել, քան թէ նրա այսօրուայ բնակիչների թիւն է»⁵⁴: Դարասկզբին այնտեղ ապրում էր 30 հազար բնակիչ, որից 10 հազար⁵⁵ հայեր:

Դարամուտին խորքերդն ուներ 3000 տուն⁵⁵, Արդանա-Մադենը 1000 տուն, Երկուն իրար հետ 16 հազար բնակչություն, որից 10 հազարը՝ հայեր, 6000-ը՝ թուրքեր: 1840-ականներին այդ թիվը բարձրացել էր և դարձել 6000 տուն միայն խորքերդում, դրանից 4200-ը՝ թուրքեր, 1440-ը՝ հույներ, 360-ը՝ ասորիներ, մոտավորապես 25 հազար շունչ հայեր: Արդանա-Մադենը այս տարիներին կոչ էր եկել և ողջնձի տարեկան հանույթը իջել 2.000.000 հոխայի⁵⁶: Քաղաքը, սակայն, հետագա հիանալի զնալով վերելքի ճանապարհ է բռնում և դառնում գործարանային արդյունաբերություն ականառու կենտրոններից մեկն Արևմտյան Հայաստանում:

Առաքիլիքը պատկանում էր ասիական Թուրքիայի ամենագեղեցիկ քաղաքների թվին: Ազգաբնակչության մեծ մասը քրիստոնե-

⁵⁴ Մատենադարան, Գ. Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, Բղթ. 16, վավ. 7, ԲԼԲ 11:

⁵⁵ Ղ. Ի Ն Կ Տ Ն ա ն, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 236—237:

⁵⁶ «Ճանապարհորդություն Ի Բարեւոյն ընդ Հայաստան», էջ 45—48:

յա էր: Ըստ որում «խուրբերի և քրիստոնեական ազգարնակչության միջև եղած հարաբերությունները ավելի բավարար էր, քան թե փոքր տախտան մյուս քաղաքներում»⁵⁷: Մահմեդականները ազատ խոստում էին հայերեն և զանազան էին հայ ճարտարվեստ արհեստավորների, հարուստ վաճառականների ազդեցության տակ: Տեղական կառավարիչները նույնպես բարի աչքով էին նայում հայերի հարստությանը, քանի որ ապրում ու վաճակում էին նրանց աշխատանքի հաշվին: Քաղաքի 15 հազար բնակչության 12 հազարը հայերն էին, 3 հազարը՝ թուրքեր:

Գարի առաջին քառորդին Քալազեան ուներ 3000 (ըստ Ինճիճյանի 5000, որից հայերը՝ 700) տուն⁵⁸: Սակայն 1828 թվականի ավյալներով քաղաքի 6 թաղամասերում ապրում էին 1331 տուն հայեր, 300 տուն քրդեր, 400 տուն եղիդիներ⁵⁹: Կաթա-Հիսարը 2.200 տուն ուներ, կիսավճափ թուրքեր⁶⁰, Բաբեբդը՝ 3000 տուն⁶¹, Մուշը 15 հազար բնակիչ՝ 6000-ը հայ⁶², Լինչի հազորդագրության համաձայն, գարի երկրորդ կեսին Մուշում եղել է 20 հազար բնակիչ⁶³: Ս. Կարապետի վանքի վանահայրերից մեկը հազորդում է նաև, որ քաղաքում կար 7 հազար տուն, զրանցից 1800-ը՝ հայ: Եթե ամենանվազը՝ 5-ով հաշվենք ամեն մի ծովաբ, ապա կստացվի 35 հազար բնակիչ, զրանցից 9000-ը՝ հայեր: Քրդական տարրը ոչ միայն մինչև «Թանդիմաթը», այլև «Թանդիմաթից» հետո էլ արգելում էր քաղաքի հայաշատ դառնալուն, նրան թույլ չէր տալիս հասնելու դռնե միջհաղարյան մակարդակին: Մշեցին, միշտ էլ պանդուխտի ցուպը ձևաբին, աստանդականի նման թափառում էր երկրե-երկիր, հանգրվանում Կ. Պոլսում և այլուր՝ մի կտոր հաց ճարելու և խրդճուկ գրչությունը ապահովելու ականակությամբ:

Խնուս քաղաքն ուներ 5 հազար բնակիչ⁶⁴: Ծիշտ է, այս քաղաքորենիկների մեջ հայերի կողքին հավասարաշափ տեղ էին գրավել

⁵⁷ Ի.Ա.ՔԱ. Քաղ. արխիվ, գործ 1627, թերթ 85—86:

⁵⁸ «Ուղեգրություններ», հատոր 2, էջ 101, Ղ. Ի ն ճ Ի ճ ե ա ն, Աշխարհադրություն, մասն Ա, էջ 114, տե՛ս նաև ՎՍՍՀ, ՊՊԿԱ, ֆոնդ 2, գործ 2462, 2466. 1829 թիվ:

⁵⁹ ՉՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ, Լեռնի տեղական արխիվ, ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 20, թերթ 1—2:

⁶⁰ Ղ. Ի ն ճ Ի ճ ե ա ն, Աշխարհադրություն, մասն Ա, էջ 93:

⁶¹ ՉՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 790, թերթ 3:

⁶² Նույն տեղում, գործ 615, թերթ 7:

⁶³ «Армения», стр. 221.

⁶⁴ Ուղեգրություն Ի Փոքր Ասիա, զրեցին Ալպեր Տբվրէ և Գէորգ Փիսոն, Վիեննա, 1892, էջ 41:

թուրքերը և քրդերը, սակայն արհեստն ու առևտուրը շարունակում էին մնալ հայերի մենաշնորհը:

Գերսիմի նահանգը, հետո արդեն դավառի վերածված քրդախառն սանջակը, ուներ 4 քաղաք՝ Գերսիմ, Չարսանջակ, Մեմլեկերտ, Բալու: Սրանք անունով էին քաղաքներ, սակայն զարգացման առեփնջում քիչ էին տարբերվում շրջակայքի գյուղերից: Ավելի ճիշտ կլինեիր հիշյալ բնակավայրերն անվանել գյուղաքաղաքներ, որտեղ՝ բոլորը միասին, ապրում էին 18 հազար հայեր⁶⁵, տուփեկապես արհեստավորներ ու առևտրականներ: Քաղաքացիներն ունեին ընդարձակ տղարակներ, սլահում էին անասուններ: Երկրագործությունը և արհեստագործությունը տալիս էին բաժանված իրարից: Կային սակայն շատ հայ արհեստավորներ, առևտրականներ: Սրանք կտրվել էին հողից, ապրում էին իրենց զբաղմունքից ստացված եկամուտով: Կարճ տասձ. դերսիմցիի քաղաքացի էր, բայց սրակով աչն չէր, ինչ ճարպիկ վանեցին, խորոմանի ու գործիմաց բաղեշցին, արաաբին շուքին մեծ տեղ տվող, «վաչեկտը» կարնեցին:

Բաղձամարը, հարուստ ու զարգացած քաղաքներ կային Կիլիկիայում, Հալեպի և Ադանայի վիլայեթներում: Այստեղի արհեստագործությունն ու արդյունաբերության արտադրանքը դուրս էին գալիս երկրից, թափանցում եվրոպական առևտրական հրապարակները, հաջողությամբ վաճառվում, հաճախ և մրցարշավում հաղթանակ տանում անգլիականի դեմ: Բավական է հիշել, որ Թուրքիայի գյուղատնտեսության ամենազարգացած ճյուղերը, արդյունագործական ձեռնարկություններն այստեղ էին դրսևում: Ադանան, Մերսինը, Մարաշը, Հաճըրը, Սիսը, Զեյթունը հայաշատ քաղաքներ էին: Ողջ երկրամասի առևտրի ու արդյունաբերության կազմակերպողները հայերն էին:

1830-ական թվականներին Ադանան ուներ 12 հազար բնակիչ: Դարակեսից հետո այն աճեց 250 տոկոսով և հասավ 30 հազարի⁶⁶: Հայերը կազմում էին քաղաքի ազգաբնակչության կեսից ավելին: Մ. Օրմանյանի տվյալներով 1912 թվականին Ադանայի արքեպիսկոպոսության սահմաններում ապրում էին 30 հազար հայ լուսավորչականներ, 1000 կաթոլիկներ, 500 բողոքականներ⁶⁷: Խու-

65 Մանրամասն տե՞ս Գ. Երեանեան, Պատմություն Չարսանճաղի հայոց, Պէյրուս, 1956:

66 Новичев А. Д., Очерки экономики Турции, стр. 275, համեմատիր Մատենադարան, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 16, վավ. 10:

67 Գ. Գալուստեան, Մարաշ, էջ 28:

սավելիով նոր փաստերից, ասենք, որ Ազանա քաղաքում ապրող 31 հազար բնակիչներից 16 հազար հայեր էին: Մնացած 15 հազարն ապրում էին քաղաքի շրջակա գյուղերում, որոնցից շատերը օրավարձու մշակութային էին անում գործարաններում, բամբակի պլանտացիաներում:

Կիլիկիայի ազգային ոգին Զեյթուն քաղաքն էր, որի բնակիչներն իրենց հերոսական պայքարով անջնջելի էշեր թողեցին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի բազմադարյան պատմության մեջ: Պատրիարքարանի 1878—80-ական թվականների վիճակագրության համաձայն քաղաքն ուներ 17.600 բրիտանյա և 246 մահմեդական բնակչություն: Մնացական Սևմերձյանը Զեյթունի բնակչությունը հաշվում է 12.800: Մամիկոն Վարժապետյանը «Յուշիկը Զեյթունի» գրքի մեջ ողջ զավառի բնակչության թիվը դնում է 21.500, որից 18.500-ը՝ հայեր, մնացածը՝ թուրքեր: «Արաբ-սի» «Կիլիկիան» այդ թիվը բարձրացնում է 30 հազարի⁶⁸: Վերցրելով միջինը, կարծում ենք Զեյթուն քաղաքում ապրել են 17 հազար հայեր և այն թուրքահպատակ միակ քաղաքն էր, որտեղ թուրքերը մեկ տոկոսն էլ չեն կազմել: Ըմբոստ լեռնականը զոհերով, արյամբ ու կրծքով փակեց մահմեդականի ճամփան՝ դեպի հայրենի քաղաքը:

Մինչև անցյալ դարասկզբին Հանքը քաղաքում բացարձակապես հայեր էին ապրում: Հետագայում Բ. Դուռն ալնտեղ լցրեց շերքեղներ ու թուրքեր, սակայն նորարակները քաղաքի տնտեսական կյանքում էական դեր չկատարեցին: Ղ. Ալիշանը գրում է. «Ըստ վերջին վիճակագրության օսման հանց՝ Հաճին քաղաքի և շուրջ սահմանանցն իրեն 12.000 հայ բնակիչը էին. իսկ մահմեդականը իրեն 200 ողիք միայն...: Ի մերայոցս ոմն յամի 1840՝ ղտունս հայոց Հաճնոյ հաշուէր 2000, այլ ոմն 2500 յամի 1854, Պարտիզպանեանն (1863) 3000, Դէսիէ Փռանկ որ առաջ քան ղտոսա ի (22 յունիսի 1836) էանց ընդ Հաճին՝ նոյնպէս 2 կամ 3000 տունս ասէ, և 34 տուն այլազգեաց, և մզկիթ մի սոցա ի ստորե շինին...»⁶⁹: Դնալով հայերի թիվն ավելացել է Հաճընում, ձգվել մինչև 30 հազարի:

Կիլիկիայի մյուս խոշոր քաղաքը Մարաշն էր: «Արաբսի» հրատարակած «Կիլիկիան» 1890-ականների սկզբին Մարաշում հաշվում է 50 հազար բնակչություն, որից 18 հազարը՝ հայ: «Բիւրակ-նի» հոդվածագիր Սմբատ Դավթյանը 1899 թվականին քաղաքի

68 Գ. Բ. Կ ա յ ու տ ե ա ն, Մարաշ, էջ 96—97:

69 Ի. Ն. Ղ ա ն ո գ ե ա յ Վ. Մ. Ա լ ի շ ա ն, Սիուսան, 1885, Վենետիկ, էջ 165:

բնակչության թիվը բարձրացնում է 80 հազարի, որից հայեր՝ 20 հազար: Գր. Գուտալյանը 1912 թ. հրատարակած «Կիլիկիան աշխարհագրութիւն» դասագրքի մեջ Մարաշի բնակչությունը գրանցում է 70 հազար, այդ թվում հայեր՝ 40 հազար: Հովսեփ Տեր-Վարդանյանը «Մարաշի ջարդը» գրքովում, վիճակագրական հաշվումներ կատարելով, համագրելով առաջին աշխարհամարտից ստաց հետո քաղաքում եղած բնակչության թիվը, եզրակացնում է, որ այնտեղ ապրել են 75—80 հազար քաղաքացիներ: Այս թվի մեկ երրորդը տարրեր գավանանքի պատկանող հայեր էին: Բրիտանական հանրագիտարանը 50 հազար էր հաշվում Մարաշի բնակչությունը, որոնց կեսը թուրքախոս հայերն էին⁷⁰:

Դժվար չէ համանման մանրակրկիտ ու ավելի բաղմազան տվյալներ բերել հայկական մյուս բոլոր քաղաքների բնակչության մասին: Հայրենի և օտար աղբյուրներն այս հարցում չափազանց հարուստ են, հեղինակներն՝ առատաձեռն: Սակայն ընթերցողին ձանձրացնելու մտադրությամբ, մի կողմ թողնենք մեր ձեռքի տակ եղած մյուս բոլոր թվերը և բավարարվենք ներքոհիշյալ աղյուսակով (տե՛ս էջ 162): Նախօրոք խոստովանենք, որ թվերը վերցրել ենք մոտավոր և կլուսացել: Հաշվի ենք առել նաև այն տվյալները, որոնց հրապարակումով աշխատությունը կծանրարենվեր և կդառնար դժվարընթեռնելի:

Կազմելով ներքոհիշյալ աղյուսակը, գոնե մոտավոր ճշգրտությամբ հաշվումներ անելու համար, անհրաժեշտ է Արևմտյան Հայաստանը բաժանել հայաբնակ նահանգներից, տոկոսները հանել երկրամասի ընդհանուր բնակչության համեմատությամբ: Ուրեմն, աղյուսակն ընդգրկում է միայն Արևմտյան Հայաստանի՝ Կարսի, Ախալցխայի, Էրզրումի, Վանի, Բայազետի, Դիարբեհլի, Սեբաստիայի փաշայությունների, նրանց մեջ մտնող իշխանապետությունների տերիտորիայի վրա ընկած քաղաքների բնակչությունը:

Ադրիանապոլսի պալամնագրի նախօրեին Արևմտյան Հայաստանի 7 նահանգներն ունեին 4,5 միլիոն բնակչություն, դրանցից մոտավորապես 2,5 միլիոնը հայերն էին: Նշանակում է. քաղաքաբնակները դարի առաջին երեսնամյակին կազմում էին 14,8 տոկոսը Արևմտյան Հայաստանում, այսինքն՝ 668,1 հազար շունչ էին: Միայն հայերը 273,3 հազար էին, ընդհանուր բնակչության 6,01 տոկոսը, քաղաքացիների 40,9 տոկոսը: Ինչքան էլ մոտավոր լինեն այս թվերը, համեմայն ղեպս, նրանք պակասավոր են և մոտենում

⁷⁰ Գր. Գ ա լ ս ա տ ե ա ն, Մարաշ, էջ 242—243:

են Ա. Դ. Նովիչևի այն կարծիքին, թե Թուրքիայի գյուղատնտեսության մեջ ներգրավված էր բնակչության «մոտավորապես 85 տոկոսը»⁷¹, բնականաբար մնացած 15 տոկոսը սպրում ու գործում էր քաղաքներում: Հետևաբար, սխալվում է պատմաբան Լևոն, հայտարարելով, թե Արևմտյան Հայաստանի աղղաբնակչության «ամենահոգեմտաբանական մասը, զբաղված 90 տոկոսը, բաղկացած էր աշխատավոր գյուղացիությունից»⁷²: Այս թվերը, նրանցից հանված տոկոսները պատկերը չեն արտացոլում նաև զարի երկրորդ քառորդի ու երկրորդ կեսի համար:

№	Քաղաքները	Ընդհանուր բնակչությունը 1800—1830 թթ.	Հայերը հազարներով	Ընդհանուր բնակչությունը 1830—1850 թթ.	Հայերը հազարներով
1	Կարին	135	31	50	10
2	Վան	55	10	40	20
3	Տիգրանակերտ	35	10,5	31	12
4	Սեբաստիա	40	15	30	13
5	Խարբերդ	16	9,8	25	15,4
6	Մեղրի	3	2	2	1
7	Բաղեշ	12	6	20	13
8	Մուշ	15	6	20	10
9	Երզնկա	13,1	7	18	12
10	Արարիկ	15	12	15	9
11	Բարեյզ	14	10	13	8
12	Խնուս	5	4	6	3
13	Կարս	15	10	14	6
14	Ախալցխա	20	8	—	—
15	Ախալքալաք	8	4	—	—
16	Դերսիմ	5	3	6	4
17	Բալու	4	2	6	3
18	Չարանջակ	3	2	5	3
19	Սղերդ	17	10	15	6
20	Բալասաղ	15	6	13	4
21	Նարեկան	8	6	3	2
22	Արցաշան	10	8	8	6
23	Ամասիա	30	14	34	17
24	Եվդահիա	80	20	50	18
25	Մարզվան	18	8	20	9,5
26	Գիլբեկի	8	6	9	7
27	Ակն	20	10	10	5,5
28	Չալիսմազ	6	4	8	7
29	Թարթուս	8	6	7	5
30	Կարս-Հիսար	6	4	7	3
31	Արզանու-Մաղեն	8	6	3	1,5
32	Նյաթ	7	5	5	4
33	Քղի	14	8	13,3	7
		668,1	273,3	506,3	244,9

⁷¹ Новичев А. Д., Очерки экономики Турции, стр. 43.

⁷² Լ. Ե. Թուրքահայ Նեղափոխության գաղափարաբանությունը, հատոր Ա, էջ 37:

1830—50-ական թվականներին, անցյալի համեմատությամբ, բաղաբաժին բնակչությունը, ճիշտ է, նվազեց 162 հազարով, սակայն չէ՞ որ նվազեց նաև ընդհանուր աղքատնակչությունը: Էրզրումի փաշայությունից ու Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից դաղթեցին մոտ 90 հազար հայեր, Ախալքալաքն ու Ախալցխան միացվեցին Ռուսաստանին: Եթե բաժնի տարվա բնական աճը հաշվենք դաղթողների չափին, որը նույնպես անհնարին էր, Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը հաշվենք շուրս միլիոն, ապա 506,3 հազար քաղաքացիները կկազմեն նրա ոչ թե 10 տոկոսը, այլ 12,6 տոկոսը: Հետևաբար, Լեոյի համած տոկոսները պակասավոր են նաև այս շրջանի համար:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Արևմտյան Հայաստանի բաղաբաժին աղքատնակչությունը նվազեց 162 հազարով, հասավ 506,3 հազարի, կազմելով ընդհանուր բնակչության կրկին ոչ թե 10-ը, այլ 12,6 տոկոսը: Բնակչության նվազումը, քաղաքների անտեսական անկումն ունեին մի շարք էական պատճառներ: Ամենակարևորը ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմին հաջորդող, արևմտահայ աղքատնակչության զանգվածային դաղթն էր՝ Էրզրումի փաշայությունից, Ախալքալաքի ու Ախալցխայի միացումը Ռուսաստանին: Բավական է վերհիշել, որ 130 հազարից ավելի բնակչություն ունեցող Կարինը 1830-ականների սկզբին վերածվեց խզդձուկ պտուղաբույսերի, հետագա երկու տասնամյակներին միայն նորից լցվեց շրջակա գյուղերից եկած հայ ու թուրք նորաբնակներով, սակայն աչլես հախկին մարդաքանակին չհասավ: Բնակչության մեծ կորուստներ ունեցավ Կարսը, իսկ Զըլգերի փաշայության քաղմաթիվ մարդաշատ քաղաքներ դուրս եկան Թուրքիայի կազմից: Անժխալի է, որ դաղթող հայ աղքատնակչությունը, Ռուսաստանի հովանու ներքո, բռնում էր դարգացման նոր ճանապարհ, իր բախտը կապում ռուս ժողովրդի ճակատագրին, ճաշակում ցարական դադութակալության անմարս, դուռը դեղահատը, սակայն և հաղորդակից դառնում ռուսական առաջավոր մշակույթին, ներգրավվում Եվրոպայի ժանդարմի դեմ բարձրացող ազատագրական, հեղափոխական շարժման մեջ: Սակայն Արևմտյան Հայաստանի անտեսության զարգացման վրա, երկիրը հայկական տարրից զրկվելու, թուրքաշատ ու քրդաշատ դառնալու իմաստով, այն բացասաբար էր ներգործում:

Քաղաքային աղքատնակչության նվազելու երկրորդ, ոչ քիչ էական պատճառը պատերազմների բերած ավերածություններն էին, խառն-փաշայական հոռի վարչակարգերը, բրդական դերերեյ-

ների անընդմեջ դիմադրութեամբները, միջցեղային կռիւները, վաճառականի ու արհեստավորի կյանքի անցյալում անապահով գրութեան ավելի քան վատթար դառնալը: Քեդեր-խան բեյի, Մահմուդ խանի շաքատամրական կռիւները քաջատէյեյին Վասպուրականի, Դիարբեքիի ջաղաքները, ճանապարհները զարծրեցին ավազակների եկամտի աղբյուր, արհեստագործներին հավաքագրեցին իրենց ռազմական ճամբարներում, ստիպելով վառող, հարձակուղական և պաշտպանական զենքեր արտադրել: Դիարբեքիի, Բաղէշը, Վանը, Բայազետը, 1840-ական թվականներին, մի ամբողջ տասնամյակ, չկարողացան ոչ միայն առաջընթացի քայլեր կատարել, այլև պահպանել նախկին մակարդակը: Պատերազմում էին կառավարութեան ու քրդական ապստամբ, կենտրոնախույս ցեղապետները, հրդեհվում էին քաղաքների ամբողջ թաղամասեր, ունեղրկվում հարուստ արհեստավորները և առևտրականները. մասնավորապես քրիստոնյա անպաշտպան ռայան քրդովում էր հոգրների ոտքերի տակ, ոչնչանում, ունեղրկվում կամ բռնում գաղթի ճանապարհը:

Արևմտյան Հայաստանի քաղաքային կյանքի անկման ամենագլխավոր պատճառը եվրոպական ապրանքների ներմուտն էր Թուրքիա, գործարանային էժանագին արտադրանքի հետ մրցակցելիս, ձեռքի աշխատանքի պտուղների դուրս մղումը առևտրական մրցահրապարակներից: «Անգլիական գործարանային ապրանքները,— գրում Գ. Էնգելսը,— շնորհիվ իրենց ցածր գների, արագորեն դուրս են մղում ասիական հարեմների տնային ինդուստրիայի արտադրանքները»⁷³: Անկում է ապրում, թե՛ արդյունաբերութեանը և թե՛ ներքին առևտուրը: Մանր արհեստավորները, նույնիսկ միջակ վաճառականները անտեսական մրցասպարհում պարտութուն են կրում, վերածվում օրավարձու մշակների կամ մանրավաճառ շաւիշիների: «Սկստարում և Տիրնովում 1812 թ. եղած 2000 մանածաղործական դաղդահների փոխարեն 1841 թ. հազիվ գործում էին 200-ը,— գրում է Մ. Ա. Ուրիշինին:— Մալոնիկը հինգ տարի առաջ ուներ 23—25 մետաքսամանարան: Այդ քանակը այժմ իջել է մինչև 18-ի: Անատոլիան, Դիարբեքիի և Բուրսան, որոնք այնքան հայտնի էին իրենց թավիշի և սատինի արտադրութեամբ, ինչպես նաև մետաքսի գործվածքներով, այժմ հազիվ արտադրում են սրանից 30—40 տարի առաջ արտադրածի մեկ տասներորդը»⁷⁴:

⁷³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том IX, стр. 383.

⁷⁴ Ubcini, Lettres sur la Turquie, pags 357—358.

Թուրքիայի եվրոպական, հատկապես տաիական ներքնադա-
վառները վերածվում են օտարներին հումք մատակարարողի և
բնակոնարար, եթե հին քաղաքաբնակներին չեն կորցնում, ապա
նորերին էլ այնպիսի թափով չեն ընդունում:

Այս երեւոյթներն անշուշտ ազգում էին նաև Կիլիկիայի տնտե-
սական զարգացման վրա, սակայն ոչ այն ծանրութեամբ, ինչպես
Արեւմտյան Հայաստանում: 19-րդ դարի առաջին կեսին Հայկական
Կիլիկիայում ապրում էին մոտավորապես 500 հազար բնակիչներ,
որոնց թվում քաղաքացիները 130 հազար էին: Միայն Ադանայի վի-
լայեթն ուներ 315 հազար բնակիչ, դրանց թվում 105 հազար քաղա-
քացիներ⁷⁵: Ակնհայտ է, որ Կիլիկիայի հայկական մարզերում քա-
ղաքացիները կազմում են ընդհանուր աղգաբնակչության 26 տո-
կոսը, այսինքն՝ ավելի բարձր, քան թե Արեւմտյան Հայաստանում:
Այդ բացատրվում է նրանով, որ Կիլիկիայի քաղաքները հիմնակա-
նում աեղակայված էին ծովափերին կամ ծովամերձ շրջաններում:
Նրանք առևտրական ավելի մեծ հնարավորություններով առնչա-
կցվում էին եվրոպային, Ռուսաստանին, Փոքր Ասիային: Բնակ-
չության ստվարացման պրոցեսի համար քիչ դեր չէին խաղում
բնակլիմայական պայմանները, քաղաքների աշխարհագրական
դիրքը, քրդական անարխիայի համեմատական թուլութունը, ա-
մենապակասը՝ հումքի ու վաճառահանման շուկաների առկայու-
թյունը:

Մի հանգամանք էս: 19-րդ դարի կեսերին ամերիկյան պլան-
տատորների արտահանած էթանագին բամբակը ողողեց եվրոպա-
կան շուկաները: Հատկապես Յրանսիան սնվում էր ամերիկյան
բամբակով, ներմուծելով տեքստիլ արդյունաբերությանն անհրա-
ժեշտ հումքի 96 տոկոսը⁷⁶: Սակայն սկսվեցին քաղաքացիական
կռիվները ԱՄՆ-ում: Արչունահեղ մարտերի հետևանքով անկում
ապրեց ամերիկյան բամբակագործութունը: Յրանսիան զրկվեց
հումքի առատաբեր աղբյուրից: Լիոնի ու Փարիզի մանածագործա-
րանները, հումքի բացակայության պատճառով, դարակեսին ան-
դործության էին մատնված: Գործարանատերերի խրախուսանքով
հումքի նոր աղբյուրներ փնտրելիս պետութունը կանգ առավ Կի-
լիկիայի վրա, որտեղից արդեն ստանում էր փոքրաքանակ բամբակ:

⁷⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Դալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ,
Քղթ. 16, վավ. 10, քերթ 5:

⁷⁶ Раздел Азиатской Турции по секретным документам Министерства
и иностранных дел, под редакцией Е. А. Л да м о в а, М., 1924, стр. 21—22.

Ֆրանսիացիներն այժմ Կիլիկիա էին ուղարկում բամբակի առողջ սերմեր, կազմակերպում բամբակամշակման նոր ձևեր, նույնիսկ բարձրացնում հումքի գինը, որպեսզի ընդլայնեն այդ կոպտորայի ցանքատարածությունները և շտապ գործի դնեն իրենց գործարանները: Ամեն ինչը սկզբում կատարվում էր բազաքենքում ապրող հայերի, մարոնիտների ձեռքով: Կիլիկիայի բամբակամշակությունը կարճ ժամանակահատվածում ձերելք ապրեց, քաղաքները լքեցին նորարենակներով: Ահա թե ինչու երկրամասի գյուղաբնակչությունն և բրդական խժոժություններից ճողոպրած, Արևմտյան Հայաստանի բաղաբային աղգաբնակչության, հատկապես արհեստավորների ու առևտրականների հաշվին՝ սովորացան Կիլիկիայի հայկական ժովամերձ քաղաքները, Ադանան, Մերսինը, նույնիսկ Հաճընը և Մարաշը⁷⁷:

19-րդ դարի առաջին քառորդի համեմատությամբ, երկրորդ քառորդին Կիլիկիայի հայկական ու հայաբնակ քաղաքներում աղգաբնակչության թիվը բարձրացել և հասել է 90 հազարի, իսկ դարի երկրորդ կեսին ավելի շատացել: Կոպանյանների տիրապետության վերացումը, բրդա-ավշարական ցեղապետերի ոչնչացումը, Ֆրանսիայի աղղեցություն ուժեղացումը, գործարանային արտադրություն ընդլայնումը խթանեցին Ադանայի, Մերսինի ծաղկմանը, սակայն ոչ թե Եվրոպական, այլ թուրքական իմաստով:

Արևմտահայ քաղաբային աղգաբնակչության մի սովոր բեկորը, ինչպես միջնադարում, առավել ևս այս ժամանակաշրջանում թողել էր հայրենի աշխարհը, պատմական դաժան ճակատագրի բերումով բնակչության տեղ ու գործավայր ընտրել այնտեղ, որտեղ ապրելու և աշխատելու բիշ թե շատ հնարավորություններ կային: Գրանք ևս բաժանվում էին Թուրքիայի հայաբնակ քաղաքների ու գաղթօջախների, որտեղ մեծ թվով քաղաքաբնակ հայեր էին ապրում:

Հայաբնակ քաղաքների մեջ Կեսարիան ուներ 15 հազար հայ աղգաբնակչություն⁷⁸, Տրապիզոնն ուներ (33.000 բնակիչ) 558 տուն հայ լուսավորչական, 140 տուն կաթոլիկ, 9-ը բողոքական,

77 Մանրամասն տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 82, թերթ 1—30, Ընդարձակ մի ղեկուղադրի է այս, որը կաղմել է Կովկասի շտաբի ղեկավար Լ. յ ու ն գ ե կ Վ ի ս տ ը՝ Ադանայի ու Հալեբի վիլայեթների տնտեսական կյանքի, աղգաբնակչության բնակիչ, քաղաքական կացության վերաբերյալ:

78 Ա. Ա լ պ ո յ ա ճ ե ա ն, Պատմություն հայ Կեսարիայի, հատոր 1, էջ 693:

ընդհանուր թվով 3987 շունչ⁷⁹, Սամսոնը՝ 3 հազար⁸⁰, Բրուսան՝ 1000, Բեյրութը՝ 5 հազար, Հալեպը՝ 3 հազար, Գամասկոսը՝ 5 հազար, Բաղդադը՝ 4 հազար, Երուսաղեմը՝ 1000, Աղաբազարը՝ 1300՝ տուն⁸¹, 6500 շունչ, Կուտինան՝ 450 տուն⁸², 2250 շունչ, Նիկոմիդիան (Իզմիրը)՝ 4500⁸³: Ուրֆա քաղաքի «...բնակիչք որոնք արք կոսովիք տունք իբր 12.000,—գրում է Ղ. Խնճիճյանը,—յուրոց իր 2000 եւ տունք հալոց (ընդգծումները մերն են — Ղ. Ղ.), իսկ մնացելովքն տաճկաց, դասնին անդ և տսորիք սակաւք բազմաթիւ տրուեստաւորաց են ի սմա յաղգէս հալոց. մանաւանդ քարակոփք, ճարտարապետք, և կտաւագործք առաւել քան 400 քէզկահ: Ունի Ուրֆա վաճառանոցս, հրապարակս, բաղանիս...»⁸⁴, եթե ամեն մի ծովս հաշվենք հինգ շունչ, ապա Ուրֆայում դարասկզբին կլինի 10 հազար շունչ, Ալեքսանդրիայում 90 տուն⁸⁵, 450 շունչ, Ադրիանապոլսում 105 տնտնտեսություն՝ 525 շունչ⁸⁶: Ոչ լրիվ ավյալներով, 19-րդ դարի ստաջին կեսին Թուրքիայի հայաբնակ Բաղամեհում հայ բնակչության թիվը հաշվում էր 67.212 շունչ:

Խոսք չի կարող լինել, որ վերոհիշյալ թվերը պակասավոր են, ճշգրիտ վիճակագրության բացակայության պատճառով հիմնված են ուղեգրող անցորդների, երբեմն լիբիների պատահական թվթա-կիցների, տեղանտես հուշագրողների կամ ականջալուր վկայու-թյունների վրա: Մենք չկարողացանք դուրսի նաև մի շարք այլ քաղաք-ների հայ ազգաբնակչության քանակին վերաբերող հավաստի տեղ-յալներ, քաղաքներ, որտեղ դարի երկրորդ կեսին մեծաքանակ հա-յեր են ապրել: Ուրեմն, այս բոլորը մոտավոր է, պակասավոր: Համենայն դեպս, 19-րդ դարի առաջին կեսին Հայկական Կիլիկիա-յի և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ քաղաքներում ապրում էին 157.212 շնչից ավելի հայեր:

79 «Ճանապարհորդութիւն ի Բարեյոն ընդ Հայաստան», էջ 224, ՏԵՍ նաև ՍՍԶԻ Կոմիտէ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, դործ 63, թերթ 86: Բնութագրողներ (ոտ-տական հյուպատոս) կազմել է «Ալեքարի Տրապիզոնի վիլայեթի մասին» մանրա-կրկիտ ղեկուցադիրը:

80 «Փոքր-Հայրի յիշատակներ», էջ 101:

81 Ղ. Ն Ե Ր Ս Ի Ս Ի Վ. Ս ա Ր Ղ Ի Ս Կ ա Ն, Տեղագրությունը ի Փոքր և ի Մեծ Հայոց, 1864, Վենետիկ, էջ 38:

82 Նույն տեղում, էջ 43:

83 Մ ի Ն ա Ս Գ ա ա պ և ա ն, Հայերը Նիկոմիդիոյ դատունի մէջ, էջ 24:

84 «Աշխարհագրութիւն», հատոր Ա, էջ 332:

85 Մատենադարան, Զանազան հեղինակների արխիվ, Թ. 68թ, վավ. 149:

86 Նույն տեղում, թղթ. 68թ, վավ. 148:

Արեմտահայ քաղաքային աղգաբնակչության ծաղիկը, թուրք-մկրտավան առևտրի մեջ զորեղ միջնորդի դեր կատարող հայ վաճառականությունը, արդյունագործ, ճարտարվեստ, պետական պաշտոնյա, սեղանավոր ամիրայությունը, հմուտ, նրբագործ արհեստավորությունը, հայրենիքից սամեն ժամ դառնող պանդուխտ-աստանդականը, օրվա հացի կարոտ մշակներն ու բռնակիրները կենտրոնացված էին Կոստանդնուպոլսում և Զմյուռնիայում՝ Թուրքիայի խոշոր զույգ գաղթօջախներում։ Այստեղ էին կենտրոնացված հայ մտավորականությունը, զպրոցները, պարբերական մամուլը, տպարանները, մշակութային ընկերությունները, այստեղ էին ծավալվում հասարակական-քաղաքական շարժումները, երբեմն նաև դասակարգային պայքարը ու մշակվում դրանց գաղափարախոսությունը (այս մասին մանրամասն կիսովի հետագա գլուխներում)։

Կոստանդնուպոլսի հայ գաղութի սկզբնավորումը վաղնջական անցյալ ունի, իսկ ստվարացումը կատարվեց այն ժամանակ, երբ մահիկի մակաբույծ հսրգաների կողմից հափշտակված հայրենիքը, զղբաշների ահարկու սրի հարվածներից եղբրականորեն ամայանում էր, վերածվում ավերակույտերի։ Հայրենազուրկ խլյակ դարձած արհեստավոր ու վաճառական հայը կամովին, թե բռնությամբ հանգրվանում էր սուլթանների մայրաքաղաքում, «ջանում» նրա պերճանքն ու շուքն ապահովել և օր առ օր ստվարացնում գաղթօջախի աղգաբնակչությունը։ «Հայոց թիւն ի Կ. Պոլիս,— գրում է Շ. Գ. Մրմրյանը,— ամէն առեւն հազիւ 150.000-ն անցած է ու այն՝ 19-րդ դարին կիսերը (ընդդժումները մերն են — Շ. Գ.)»⁸⁷։ Սակայն Մրմրյանի բերած այդ թիվը պակասավոր է, բանի որ մի ալլ աղբուրում ասված է, թե 1840-ականներին Կ. Պոլսի հայերը 222 հազար էին⁸⁸, 1860—80-ականներին 250—300 հազար⁸⁹։ Դարակեսի համար միջինը վերցնելով 200 հազար, պետք է նաև ավելացնել, որ ամեն օր մայրաքաղաք էին լցվում ու դուրս գալիս հազարավոր պանդուխտներ, առանց որևէ հիմնարկի կամ գերատեսչության կողմից արձանագրվելու։

Երեքհազարամյա հնություն ունեցող Զմյուռնիան 16—18-րդ դարերում համարվում էր «արևելքի աստղը, հոնիական ջրերի

⁸⁷ Շ. Գ. Մրմրյան), Մասնական պատմություն հայ մեծատուններու, 1909, Կ. Պոլիս, էջ 49։

⁸⁸ M. A. Ubicini, Lettres sur la Turquie, p. 27.

⁸⁹ «Արևելեան մամուլ», 1878, էջ 283, «Արձագանք», 1882, № 36, էջ 557, «Մշակ», 1874, № 93, 1876, № 26, Բ ա ֆ ֆ ի, Երկր, հատոր 9, էջ 482։

պճնագեղ թագուհին»⁹⁰, 1800 թ. քաղաքում կային 12 հազար հայեր, 1812 թ.՝ 10 հազար, 1857 թ.՝ 10 հազար, 1868—1898 թթ.՝ 12՝ հազար, 1914—1920 թթ.՝ 30 հազար⁹¹։ Այնհայտ է, որ 19-րդ դարի տուջին կեսին քաղաքի հայ ազգաբնակչության թիվը տատանվել է 10—12 հազարի միջև։ Սակայն, եթե բնակչության իմաստով՝ 1830—50-ականներին Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները նոսրանում էին, ապա դադութահայ օջախները ստվարանում էին, ընդունում թե արհեստավորներին, թե վաճառականներին, և թե մանավանդ օրավարձու մշակներին, բաղնիքների թուլամբարաններում մրի ու կեղտի մեջ հաշմվելու հարկադրյալ հայ շինականին, աշխատավոր, կոբովի, կոնակով բեռներ տեղափոխողներ դարձած համայններին։

Այսպիսով, անցյալ դարի առաջին կեսին Արևմտյան Հայաստանում կային 245 հազար հայ քաղաքայիններ, Կիլիկիայում ու հայաբնակ նահանգներում՝ 157.212 շունչ, գաղութահայ օջախներում՝ 210 հազար, ընդհանուրը՝ 612.212 հոգի։ Նթև արևմտահայ ընդհանուր ազգաբնակչության թիվը հաշվենք երեք միլիոն, ապա նրա 20,4 տոկոսը կկազմեն հայ քաղաքայինները։ Հետևաբար, սխալ չէ, որ համայն Թուրքիայի արհեստագործության ու սոստորի ընդհանուր հաշվեկշռում հայկական տարրը էական տեղ ունենա ոչ միայն քանակով, այլ ու շատ կարևորն է՝ որակով։ Քաղաքացի հայերը ամենուրեք ընդունակ, գործիմաց արհեստավորներ էին, լեզուներին հմուտ վաճառականներ։ Սակայն հարստության ու պերճանքի կողքին միշտ ներկա էր թշվառությունը, ողբը, հարստահարությունը։ Բոլոր սպարազաններում դարի առաջին կեսին արհեստագործությունը և առևտուրը շարունակում էին հարատևել և նույնիսկ առաջընթաց քայլեր անել։

Նախաթանգիմայի Թուրքիայի ու Արևմտյան Հայաստանի ոչ բոլոր քաղաքներն էին ծաղկած վիճակում։ Նրանց մի մասը, որոնք նախքան բրդական վայրենաբարո ու ավազակությանը պարպող ցեղախմբերի ընդունումը, գերերկրյությունների ուժեղա-

⁹⁰ Հ. Յակոբ Վ. Քոսեան, Հայրի Ձմիւռնիս և ի շրջակայս, Վիեննա, 1899,

⁹¹ Ի է ո գ ի կ, Ամէնուն Տարեցոյցը, 1924, Փարիզ, լջ 154—155:

ցումը, կենտրոնախույս տրամադրությունների սաստկացումը հայանի էին թե՛ առևտրով, թե՛ սրան իբրև հենք ծառայող՝ արհեստագործությունը (Բայազետը, Մուշը, Կյաթը, Մանադկերտը, նույնիսկ Բիթլիսը), վերածվել էին գյուղաքաղաքների, անբնդմեջ դինա-րախումբների պատճառով կորցրել կենսունակ ու շնորհալի քաղաքացիներին։ Հայկական տարրը կամ ոչնչացման էր զատապարտվել, կամ էլ, թողած իր բնօրրանը, հանգրվանել ալանադ, ուր արտադրելու, վաճառելու, հետևաբար և ապրելու քիչ թե շատ հնարավորություններ կային։ Որոշ իմաստով աշխուժություն էին ապրում թուրքահայատակ քաղաքներից՝ Կարինը, Նվզուկիան, Սեբաստիան, Ադանան, Մարաշը, Ամասիան, Ակնը, Արաբկիրը։ Սակայն իրենց պորտալարով բոլոր քաղաքներն էլ տակավին չէին կտրվել երկրագործությունից ու անասնապահությունից։ Քաղաքացիների մեծ մասը պահում էին անասուններ, մշակում անամեք՝ քղարձակ աչգիներ ու քաղաքամեք՝ ագարակներ, արհեստին ու առևտրին գույքընթաց պարապում էին գյուղատնտեսությամբ։ Նվրտացի անցորդները վկայում են, թե առափոտյան ու երեկոյան, քաղաքների նեղ փողոցներում անցնում էին անասունների նախիրները, բարձրացնելով փոշու ծխածածկույթ, ապականում առանց աչն էլ անմաքուր օդը։ Ալգուհանդերձ, քաղաքներում էին կենտրոնացված արհեստագործությամբ ու առևտրով պարապող հայերը, հույները, որոշ թվով և թուրքեր ու բրդեր։

Ձեռակերտ արհեստագործության մարդում ունեցած հաջողություններով, սեփական արտադրանքի վաճառահանմամբ կամ ցուցադրումով հայկական քաղաքները, Թուրքիայի հայ արհեստավորները հայանի էին ողջ կայսրությունով մեկ, ասիական Արևելքին և նույնիսկ Նվրտային։ Պատմության եանախորքից Եկող, դարերի ավանդներ ունեցող, տարածված, անհրաժեշտ ու զնդացող արհեստագործության հյուղն էլ մետաղագործությունն էր իր տարտետեսակներով, որը գնալով նրբացել էր, առաջընթաց կատարել, թե՛ լայնությամբ և թե՛ խորությամբ։

Մետաղագործության համեմատական զարգացման համար 18-րդ դարի երկրորդ կեսին և 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին կային նախադրյալներ, ավելի ճիշտ՝ նպաստող պայմաններ։ Նախ Թուրքիայի հիմնականում գյուղատնտեսական երկիր լինելը, զործարանային արդյունաբերության գրեթե բացակայությունը, Եվրոպական ապրանքների տակավին թույլ տարածումը։ Արհեստավորը սկզբնաշրջանում անմիջապես էր վաճառում արտադրանքը և մասհոգվում նորերի արտադրության խնդրով։

Մենաազատութեան և ընդհանրապէս Թուրքիայում արհեստագործութեան զարգացման համար առավել կարեւոր նախադրյալը հումքի առկայութիւնն էր, հանքային հարստութիւնների առատութիւնը, պղնձի, երկաթի, ոսկու, արծաթի, ածխի, մի խոսքով տարասեակ հանքանյութի գոյութիւնն էր երկրի ընդերքում: Հանքանյութերով առավել հարուստ էին Արեւմտեան Հայաստանը, Կիլիկիայի հայաբնակ նահանգները: Դժվար էր գտնել մետաղներից մի քանիսի անունները, որոնց գոյութիւնն իսպառ մերժվեր այդ երկրում: Բնութիւնը շոգայտրեւն բաշխել էր հայ ժողովրդին, սակայն օտար տիրակալներն այնպիսի պայմաններ էին ստեղծել, որ դժվար էր օգտվել եղած հարստութիւնից: Տարատեսակ հանքանյութ պարունակող բազմաթիւ հանքերից դործում էին քէշերը, որոնք և կարողանում էին բաւարարել արհեստագործների պահանջները: Գործում էին Տիգրանակերտի էյալեթի մեջ մտնող Արղանա-Մաղենի պղնձահանքերը: Սրանք պարունակում էին նաև արծաթ և ոսկի: Եվրոպացի հանքախուզները վկայում են, թէ Մաղենը «...առատութեամբ տալիս է պղնձի ... նիւթ, որն հանում են յոյն, հայ, թուրք գործատրները, մասամբ հալում տեղում, ... իսկ ամէնամեծ մասը ուղարկում են ասիական Թուրքիայի շահաստան քաղաքները՝ Դիարբէքիր (Տիգրանակերտ), էրզրում, Տրաբիզոն: Կար ժամանակ, որ բոլոր արևելքից, Կոստանդնուպոլսից մինչև Սպահան ամէն պղնձի ամանեղէն ստանում էին Մատեն-խապուրից: Դարի սկզբին՝ Վերին Տիգրիսից Բաղտատ արտահանում քրայական նիւթը հասնում էր 400 տակառաշաւի ... Բայց այդ ժամանակից ի վեր պղնձի արտահանութիւնը շատ նուազել է: Հալիւ թէ արդիւնագործում են արծաթաբեր արձձի շերտերը, իսկ ոսկին և արծաթը ալլեա շին հանում»⁹²:

Արղանա-Մաղենի հանքերի պարունակութեան և հանույթի չափի մասին 1805 թ. Ղ. Ինճիճյանը գրում է. «Ի լերինս իւր ունի հանքս արծաթոյ, պղնձոյ և մանաւանդ ոսկոյ 3 ժամաւ հեռի Արղանոյ, և իբր շուրեքօրեայ հեռի ի հանքաց Կապանէն. են անդէն 10 բովք (օճախք) արծաթոյ, և 15 վասն պղնձոյ: Եթէ սաստիկ աշխատեցին, բերէ օր քստ օրէ 15 կամ 20 օգգա արծաթ ոսկեխառն. բայց ոչ նոյնչափ մտանէ ի գանձն արքունի: Մի պաթման պղնձոյ որ է 6 օգգա, վաճառի անդէն իբր 70 կամ 75 փարա»⁹³, 1847 թ. Արղանա-

⁹² Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Գալուստ Տէր-Մկրտչյանի արխիւ. Բղթ. 16, վավ. 7, Թերթ 11:

⁹³ Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 241:

Մաղենի պղնձահանքերի հանույթը հասնում էր երկու միլիոն հոխա պղնձի, շուրջ 300 հազար տոննա՝ 240 հազար թուրքական ոսկու արժույթյամբ⁹⁴։ «...հաշիւ մըն է այս,—գրում է խարբերդցին,— և անոր ճշտութեան մասին կարելի չէ բոլորովին ապահով զգալ։ Բայց որոշ է, թէ Օսմ. պետութեան համար մեծ եկամուտ մը եղել է, ապահովելով քառապատիկ աւելի վաստակ»⁹⁵։

Դարասկզբին Արդանա-Մաղենը օրական տալիս էր 500—600 դիրհամի չափով երկաթ և արծաթ⁹⁶։ 1809 թ. հուլիսին Ջեմա Մորիերը գիտում է Կապան-Մաղենի հանքերը, որոնց մասին գրում է, թե սրանք Թոքաթից ումը օրվա հեռավորութեան վրա են, ավելի մոտ Մալաթիային և արապերելով արծաթ՝ ուղարկում են Կ. Պոլիս, միաժամանակ տալիս են մեծաքանակ պղինձ, որի «...համար երեք հարյուր արհեստանոցներ կան, միակ մասնավոր արդյունաբերութեանն է, որի համար քաղաքը նշանավոր է»⁹⁷։

1830-ական թվականներին Արդանա-Մաղենը դարձել էր մի նշանավոր արդյունագործական կենտրոն։ Ակնում նստած Արփիարյան ամիրայական գերդաստանը, մեկ տասնամյակ անց, պետութունից վարձույթով փերցրեց արծաթի հանքերը և իր հարստութունը հիմնականում դոյապրեց աշատեղից ստացած մեծադուժար եկամտի հաշվին⁹⁸։ Այս հանքերը ծաղկելով 1840—60-ականներին, հաջորդ տասնամյակներին, Գ. Սրվանձոյանցի վկայութեամբ, գրեթե ավերակ էին դարձել ու դատապարտվել անուշադրութեան, մինչդեռ գործել էին սկսել Խարբերդի նահանգի մեջ մտնող այլ հանքօջախներ⁹⁹։

«Մշակի» արեւմտահայ թղթակիցը վկայում է, թե Խարբերդի «Հանքերն են առատ պղինձ (փոքր Մատինեն և Քալուայ հոշինա Մատինեն), ոսկի (Տէրսիմի մէջ), որ ծածկեալ կը մնայ, արծաթ (Կապան Մատինեն), սղ (Տէրսիմի մէջ), այս հանքերը կառավարութեան հսկողութեան և գործունէութեան ներքե են, պղինձը խիստ առատ է, այնպէս որ մէկ լիտր պղինձ 15 դուրուշ, արծաթը մէջ,

94 Բ ար ու լ ա կ Պ է յ ի Ֆ է ր ու հ խ ա ն, էջ 48։

95 Վ ա հ լ Շ ա յ կ, Խարբերդ և անոր ոսկեղէն դաշար, 1959, Նիւ-Կորք, էջ 659։

96 Ղ. Ի ն ճ ի Տ ե ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 237։

97 Հ ո վ հ. Հ ա կ ո յ ա ն, Ուղեգրութեաններ, հատոր Զ, էջ 292։

98 «Խարբերդ և անոր ոսկեղէն դաշար», էջ 659։

99 Տ ե ' ա Յ ա կ ո Ր Ա. Խ ա ր ա ճ ե ա ն, Հանքերը Հայաստանի և Կիլիկիոյ, 1919, Նիւ-Կորք, էջ 12, 25, 42, 48—49։

ծախսով առաջ կուգայ, եթէ այս հանքերը բնակրութեանց յանձնուի, տարեկան քանի մը միլիոն լիտր պղինձ պիտի արտադրեն...»¹⁰⁰:

Արծաթի, պղնձի, երկաթի, արճիճի հանքեր կային Գյումուշխանեում, որոնք շատ վաղուց էին շահագործվում և իրենց հանույթով բավարարում Կաբինի ու Տրտպիզոնի փաշայութեան արհեստավորներին: Հատկապէս Կարինեցու վկայութեամբ, ապակավին 17-րդ դարում. «Եւ անտի ուղիղ ի կողմն հիւսիսոյ ձորն է Մանախոյ. ունի գիւղք և փոքր բերդորայք...: Եւ ունի քաղաք զկիւմուշխանան ... և բնակիչք սորա հայ և հոռոմք բազում ... և ելանէ աստի ոսկի և արծաթ բնաիր բազում. ելանէ նաև պղինձ, արճիճ և երկաթ բազում, որ չկարգում և շրջակայքն նորայ ընուն»¹⁰¹: Գյումուշխանեի հանքանյութի մշակումը հետագա երկու դարերում ավելի մեծ չափերի էր հասել, սակայն 19-րդ դարի կեսերից դադարել էին ֆրանսիացիները և կիսամշակված արծաթն ու պղինձը արտահանվում էր նրկից: Հանքը պարունակում էր. «հարիւրին հոթանասուչ, կապար և 1,5 քիլոկրամ արծաթ իւրաքանչիւր տոննայից»¹⁰²:

Ինչպէս Գյումուշխանեի, այնպես էլ Արդանաչի հանքանյութը մշակվում էր պրիմիալ ու հնամենի մեթոդներով: Պղնձի հումուշքը հանվում էր, մեկ անգամ հալվում, վերածվում «սև պղնձի» գնդերի, տեղափոխվում ձուլման: Հիմնականում մշակումը կատարվում էր Անգլիայում: Հայ ինժեներները հետագայում միայն պարզեցին, որ պղնձի մեջ ոսկի կա: Այնուհետև անջատվող ոսկին փակում էր ճանապարհածախսը: Պարզ էր, որ դրանով ավելանում էր կապալառուների եկամուտը, սակայն ընդհանուր պղնձաքարը հնարավոր չէր դրսում մշակել: Հումքի մի մասը մշակում էին տեղում, դրա հումար էլ ոսկու մեծ կորուստ էր առնում:

1830-ական թվականներին միայն կառուցվեց Թոքատի պղնձամշակութեան «գործարանը», որի մասին Ն. Սարգսյանը գրում է. «Երեւելի է յոյժ Ղալխանէ, այն է հալոց պղնձոյ, նորաշէն մեծ և ճարտարարուեստ, շինուալ առ սուղան Մահմուտաւ բառ ոճոյ Եւրոպայի գործարանաց. նմին իրի և հինն որ կայր յառաջնմէ, խափանեցաւ: Ամենայն հանք պղնձոյ մերձակալ սահմանացն՝ աստ հալին և աստի սփռին այլ և այլ տեղիս. յայն սակս ճարտարը

100 «Մշակ», 1879 թ. սեպտ. 29 (հոկտ. 11), № 166, Պ ո ղ ո ս ն ա թ ա ն յ ա ն ի հոդվածը, որը տպագրվել է նաև «Արտսր Հայաստանի» աշխատութեան մէջ:

101 Յ ա կ ո Վ Ր Կ ա ր ն ե ց ի, Տեղադիր վերին հայոց, Ղաղարշապատ, 1903, էջ 15:

102 Յ ա կ ո Ր Ա. Խ ա ր ա ճ ե ա ն, Հանքերը Հայաստանի և Կիլիկիոյ, էջ 48—49, տե՛ս նաև Զ ի լ ո ս ի, Հայաստանի ոսկեհանքերը, էջ 38—39:

սղինձեղէն անօթոց բաղմամբիւ եւ ի քաղաքիս»¹⁰³։ Ֆրանսիական ինժեներների օդնությամբ կառուցված այս ձուլարանը պետութեան վրա յոթ հազար թուրքական լիրայի կամ 160 հազար ֆրանկի ծախս նստեց¹⁰⁴։ Ձուլարանն ուներ վեց փուռ։ Օգտագործվում էր շրջակայքի անտառներից բերված մայրիի փայտը, ինչպես նաև փայտածուխը։ Հալվում էր սղինձը, լցվում հորերի մեջ, կաղապարվում, վերածվում թիթեղների։ Թուրքիի ձուլարանը կարող էր տարեկան մինչև մեկ միլիոն կիլոգրամ սղինձ ձուլել, սակայն 1879 թվականին համարյա անգործութեան էր մտանվել, քանի որ Արդանա-Մադենի սղինձի հանքաքարի հանույթը ևս պակասել էր։

Շապին-Կարահիսարի գավառում եղած կաղապարծաթի հանքը դարի երկրորդ կեսին տարեկան 4,5 միլիոն գումարի հանքանյութ էր տալիս և շահագործման էր հանձնված անղլիական մի առևտրական ընկերության¹⁰⁵։ Քղի գավառում կային հանքաձուլի, սղինձ, նավթ։ «Սկեսեյ Հագսաուն գիւղէն և Քէոշմեւ լեռէն մինչև գրեթէ Հիւսէյնիկ (Երզնկայի մօտ), ամբողջ 15—20 մղոն երկարութեան վրայ գրեթէ հողի մակերես ելած են»¹⁰⁶։ Քեոշմեւ լեռը տալիս էր ագամանդներ, Սագաձորը՝ անտրացիտ, Բինգյուլի մեկ շառավիղը կազմող Քարտաք լեռը՝ սղինձ։ Դերջանի և Քղիի սահմանահատվածը ընդհանուր շերտով նավթահանքեր ուներ¹⁰⁷։

Վանի նահանգի հարավ-արևմտյան լեռնոտ մասերում մեծ պաշարներ պարունակող երկաթի և սղինձի հանքեր կային։ «Երկաթի հանքերն ոմանք կը բանուին քանի մը գիւղերու մէջ ի Կարճկան, որոյ ներսի կողմերը կը գտնուի նաև բիրբեղ, ջրաղացի աղնիւ բարեր, ...այս բաղմաւան հանքերէն քանի մը հանքեր կը բանեցնեն Կարճկանի գիւղացիք՝ նահապետական միջոցներով, որք կը սպառեն անբաւ անտառներ։ Փոսեր կը փորուին անտառաշատ տեղեր և փայտեր գիւղելով կը վառեն, երկաթ հալեցնելու և զտելու համար։ ...Կարճկանցիկ սյուլպատ ալ կը շինեն իրենց երկաթէն, և իրենց շինած սյուլպատը լաւ ջուր ունի Բան Էւրոպական պողպատը (ընդգծումն իմն է — Ն. Ղ.)»¹⁰⁸։

Կիլիկիայի լեռները տալիս էին երկաթ, արծաթ, ոսկի, կապար, արջասպ, ձուլ, բորակ և մալախիտ։ Մանսուլանդ հուշակալոր

103 Ն. Ն. Բ. Բ. Բ. Վ. Ս. Բ. Գ. Բ. Բ. Ն. Տեղագրութիւնք, էջ 60։

104 Տե՛ս Vital Guinet, La Turquie d'Asie, Paris, 1892, հատոր 1-
էջ 602։

105 Վ. Հ. Կ. Բ. Բ. Բ. Բ. Ն. Գ. Բ. Բ. Ն. Տեղագրութիւնք, էջ 24—25։

106 «Նոր Գեղի», Աղագրական հանգիւ, 1964, էջ 44։

107 Նույն տեղում, 1964, էջ 45։

108 «Արձագանք», 1884, № 34, էջ 504։

էին Կիլիկիայի արծաթախանութի կապարի, Ալեքսանդրոսը գտնվող Զեյթունի երկաթաճանքերը¹⁰⁹:

Զեյթունի երկաթի խոշոր ճանքերը Պերիտ լեռան մեջն էին: Նրանք պետությունը շին ենթարկվում: Տեղացիները հանում էին երկաթը, ձուլում և վեներ էին պատրաստում, հաճախ և դրադ՝ վում էին երկաթի առևտրով: «Պերիտի երկաթէն կը շինուին ամէն տեսակ երկաթագործական գործիք, երկաթեղէններ և դէնքեր: Եւրոպական երկաթը,—գրում է Գր. Գալուստյանը,—ղեռ Անատոլու չի մտած, Պերիտի երկաթը և երկաթեղէնները կարածուէին մինչև Սերաստիա և Հալէպ»¹¹⁰: Երկաթաճանքերը գտնվում են ստորերկրյա թունելների մեջ: «Ահա այսպիսի խորութիւններէ, անակնկալ փուլոյմներու վտանգին տակ, զէյթունցիներ զուրա կը հանէին երկաթի հանածոն և ջորիներով հեռու անտառը փոխադրելով կը հալեցնէին ու հազիւ թէ նախնական միջոցներով կը պատրաստէին իրենց այնքան օգտակար այդ երկաթը»¹¹¹: Երկաթամշակման փուքսեր փշկու համար զեյթունցիները վարժեցրած արջեր էին աշխատեցնում¹¹²:

Այս երկաթաճանքի մասին Ղ. Ինճիճյանը գրում է. «Ստացումը սրանց և շահ բոտ մեծի մասին է ի մերձակայ հանքէն երկաթոյ, զոր ինքեանք հանեն, և ինքեանք վաճառեն և մինչև ի հեռուստը սահմանս. միայն իբր ընծայ տան ինչ ամի ամի պէշին էլպիսթանու, բարեկամութեամբ զնալով ընդ նմա, զի այս հանք անկանի ի սահմանի նրա, և զի շեն երբէք կոխեալ ոտք թշնամույն երկիր սրանց, և շեն անկեալ ընդ սովորական արովք, բազում հարստութիւնք պատմին լինել ի սոսա»¹¹³:

Այսպիսով, շնայած ֆեոդալական արտադրահարաբերություններին, տեխնիկայի հետամնացութեանը, արհեստավորի կյանքի ու դուլքի անապահովութեանը, պետութեան շահագրգռվածութեան համարչա բացակայութեանը, օտար կապիտալի բայքայիչ ազդեցութեանը, տակավին հսկայական քանակութեամբ հանքանյութ էր հանվում Արևմտյան Հայաստանում, Փոքր Ասիայում ու Կիլիկիայում, մշակվում, վերածվում մետաղի, գրվում արդյունագործութեան մեջ: Մետաղագործութեանը վարդացած էր Եվդոկիա, Երզնկա, Խարբերդ, Վան, Կարին, Ադանա, Զեյթուն, Սեբաստիա, Արաբկիր

109 Ղ. Առաքելեան, Զեյթուն, 1896, Թիֆլիս, էջ 27:

110 Գր. Գալուստեան, Մարաշ, էջ 87:

111 Նույն տեղում, էջ 88:

112 Յակոբ Ա. Խարաճեան, Հանքերը Հայաստանի և Կիլիկիոյ, էջ 62:

113 Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 375:

և այլ քաղաքներում: Սակայն մետաղագործությունն անուն կրող արհեստաճյուղի մեջ էլ կարևոր տեղ էր զբաղում պղնձագործությունը:

Վերոհիշյալ քաղաքների մեջ պղնձամշակության զարգացման տեսակետից առաջինի պատիվը վերապահված էր Եվդոկիային: Հումքի աղբյուրներին մոտ լինելը, արհեստագործության արտադրանքի վաճառահանումից ստացված եկամուտները, բազմաթիվ մանուֆակտուրաների ու էստաֆությունների մեջ ընդգրկված արհեստավորների միջև եղած մրցությունը և, վերջապես, արդեն Լվրոպական տպրանքներին դիմակայելու անհրաժեշտությունը նպաստում էին, միաժամանակ քաղաքի արհեստավորներին ստիպում համահավաքել ուժերը, արտագրելու քանակով շատ՝ զնորդին բավարարելու, որակով լավ՝ մրցակցին դիմանալու համար: Ղ. Ինճիճյանը գրում է. «Ի կողմանէ արուեստաւորաց մարթ է կոչել զԹուրք քաղաք պղնձագործաց կամ զսպանճոց. որոց գործ համբաւեալ է և ընտիր համարեալ քան զայլ ամենայն տեղեաց օսմանեան տէրութեան. յայն սակս պղնձի անօթք Թողաթու, սեղանք, կրակուրանք, կաթսայք և այլն սփռին յէրզիւում. ի Կոստանդինուպօլիս, Ամասիա և անտի ի Սամսուն և այլ նահանգս»¹¹⁴:

«Եվդոկիայի անտեսական անկումը» խորագրած իր հոդվածի մեջ, «Մասիսի» թղթակից Կարապետ Սեֆերյանն անդրադառնում է «Ալէս դար առաջ» եղած իրավիճակին և գրում. «Պղնձագործութեան նախկին կարևորութիւնը հասկցած ըլլալուն համար կաւելցնենք թէ քաղաքին (Եվդոկիայի — Ղ. Ղ.) բնակիչներուն կէսը, մաս մըն ալ գիւղացի, անով և անոր յարակից արհեստներով կապրէին այնպէս, որ այդ փայլուն ժամանակները 12—15 տարեկան պատանի մը օրական 10—15 դահեկան կը շահէր, չափահասները համեմատաբար աւելի շատ»¹¹⁵: Ջեմս Մորիերը հայտնում է, որ դարի առաջին տասնամյակին քաղաքում կային պղնձագործական 300 արհեստանոցներ. «Այս տեղից պղնձն ամանեղեններ ուղարկվում են Թուրքիայի բոլոր մասերը»¹¹⁶:

Եվդոկիան հայ պղնձագործների քաղաքն էր: Այս մարդում նա անգերազանցելի էր ողջ Թուրքիայի թեկուզ բոլոր քաղաքների հետ համեմատած: Արհեստն այստեղ առանց վերապահության վերածվել էր արվեստի: «Մարդուանի պղնձագործ արհեստաւորները

114 Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 290:

115 «Մասիս», 1898, № 46:

116 Շոլհ. Շալոբյան, Ուղեգրություններ, հատոր 2, ԺԹ դար, էջ 292:

իրենք էլ խոստովանեցան, որ այդ արհեստի նրբութեան կողմից, իրենք զեռ բաւականին հո էին Թողաթի (Նւդոկիա) հայ արհեստաւորներին, որոնք այդ արհեստը արդէն իր կատարելագործութեանն էին հասցրել»¹¹⁷։ Կամ «Թողաթի պղնձեղէնի արդիւնագործութիւնը զովական է ամբողջ Թուրքիոյ մէջ. արհեստը այստեղ արդէն նրբութեան է հասել. կաթսայեղէնները, խոհանոցի ամանեղէնները, կիրակուրի ամէն տեսակ անօթները գեղարուեստական կատարելութիւն ունեն։ Արտագործական այդ ճիւղը բացառապէս կեդրոնացած է հայերի ձեռքին և նրանով զբաղւողները լաւ հարստութիւն են դիւլիւ Վերջերս միայն մէկ յոյն էլ այդ ճիւղի մէջն էր մտել»¹¹⁸։ Առանց սովորող փաստարկումների տեսնք, որ այստեղ պղնձագործութիւնը զարգացել էր և՛ լայնութեամբ, և՛ խորութեամբ։ Նվդոկիան գարձել էր Թուրքիայի մետաղագործութեան կարեւոր ու մեծ սուպաա խոստացող կենտրոններից մեկը, եթէ չխանդարեին հետագա հանգամանքները, եթէ չմոլորեցնէր պանթուրքիզմի ախտով վարակված նորաստեղծ թուրք բուրժուազիան։

Փոքր Ասիայի աղգարնակչութեան պետքերը հոգացող, արհեստագործական նշանավոր քաղաքներից էր Մարգվանք, որը զիջելով Նվդոկիային, համարում ուներ «իր գեղեցիկ ու դիմացկուն ձեռակերտութիւն»։ «Ամենից հետաքրքիրը պղնձագործներն են։ Պղնձագործութիւնը, որպէս արհեստ, բացառապէս հայերի ձեռքին է, քնդարձակ շուկան բռնել են հայերը։ Իրենց արտածութիւնը շատ հեռուոր տեղեր է հասնում, աւելի քան 500 հոգի այդ արհեստով են պարապում»¹¹⁹։ Յուրաքանչյուր պղնձագործ վարպետ իր խանութն ուներ, որտեղ աշխատեցնում էր աշակերտների խմբեր, ամեն մեկին շնչին օրսուպահիկ տալով։ Վարպետի ձեռքով արտադրանքը տրվում էր միջնորդ վաճառականներին, իսկ հումքը գնվում տեղում կամ բերվում Նվդոկիայից։

Կարին քաղաքը մինչև զանգվածային գաղթը մնում էր ոչ միայն իբրև ասիական առևտրի ու արհեստագործութեան խոշոր կենտրոններից մեկը, այլև ողջ երկրի արհեստավորների համար սովանդներ ստեղծողը, կանոններ մշակողը, էսնաֆութեանների մեջը ընդգրկվածների իրավունքներն ու պարտականութիւնները սահմանողը։ Քաղաքի սովարաթիվ արհեստավորների ընդհանուր ցան-

117 «Փոքր-Հայրի յիշատակներ», մասն Ա, էջ 183։

118 Նույն տեղում, էջ 229, տե՛ս նաև «Պատմութիւն Նւդոկիոյ Հայոց», էջ 1279,

119 «Փոքր-Հայրի յիշատակներ», մասն Ա, էջ 181։

պում առաջնակարգ տեղ ու դեր ունեին պղնձագործները: 1818 թ. մի քնդարձակ գրութիւնից պարզվում է, որ Կարինում կային պղնձագործական բաղմամբիվ արհեստանոցներ: Էջմիածնի նպաստահովարների թողած գրութիւնների համաձայն Կարինում եղած պղնձագործական արհեստանոցների թիվը հասնում էր 29-ի¹²⁰: Սրանց մեջ հիշատակվում են հարուստ պղնձագործներ Մանասի Մինասը, Քել Կառապետը, Ուստա Պապոն, Խլխալեցին, Լալ Պետրոսը, Երկայն Հովսեփը և այլք: Հետաքրքիրն այն է, երբ պղնձագործ արհեստավորների մասին խոսվում է, նպաստահովաքն հաղորդում է պարոն պատվանունը կրող Թափան, Հազարէր, Ստեփան, Աղապապ, Կիրակոս, Խաչո և այլն: Ուրեմն, քաղաքի պղնձագործներն ունեին մեծ կարողութիւն, ազգային ներքին գործերը տնօրինելու խրնդրում էական դիրք, այնպես հասարակ էսնաֆը հազիվ թէ պարոնի տիտղոս կրեր: Այդ բանը ակնհայտ է դառնում կարեւոր մի այլ գրութիւնից:

Կարինի պղնձագործները, տարբեր թաղամասերում գործող, միեւնոյն արհեստին պատկանող, արտադրող ու վաճառող արհեստավորները 1826 թ. նոյեմբերի 26-ին ստորագրում, հրապարակում են իրենց մշակած «Գիր ուխտագրութեան և պայմանի» նշանավոր կանոնադրութիւնը, որը ժամանակի իմաստով հետաքրքրական շատ խնդիրներ է պարունակում¹²¹: Փաստաթղթի վերլուծութիւնը թողնելով հետադա էջերին, այստեղ արձանագրենք սակայն, որ վավերագիրն անկասկած է դարձնում պղնձագործութեան վերելքի առկայութիւնը քաղաքում: Այն բնագրկելով արհեստագործական թվաշատ «փութսեր» ու «մաղաղաներ», հասունացնում էր այնպիսի արհեստավորների, որոնք ջանում էին միասնական ճակատով զիմադրաձիլ ներմուծող ապրանքավաճառներին, «մաքուր պահել» արհեստավորի «անձը», խնայված գումարներով օգնութեան հասնել «արհեստակից ու անարհեստ» կարողալ «եղրայրներին»: Հետաքրքրական այս կանոնադրութիւնը խորը ակուններ թողեց ոչ միայն արեւմտահայ արհեստավորների անտեսութեան կառավարման մարզում, այլև գաղթողների հետ բերվեց Արեւելեան Հայաստան և գործադրութեան մեջ մնաց բնագրու պարակետը: Ինչիցէ, պղնձագործութիւնը Կարինում պահպանվեց իր բարձրակետի վրա

¹²⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 33, վավ. 263, թերթ 7—8:

¹²¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 258, վավ. 130, թերթ 1—2:

մինչև 1830 թ. և այնուհետև կարողացավ կենդանության նշույլներ ցույց տալ դարի երկրորդ կեսին միայն:

Պղնձագործության ասպարեզում մեծ հմտություն էին ձեռք բերել նեղնկայի արհեստավորները: Միջնադարում քաղաքը կանգուն վիճակ ուներ, իսկ Իբն Բատուտայի վկայությամբ. «...տեղ էր լավ հաստատված շուկաների, այնտեղ արտադրվում էր լավ կտորներ, որ իր անունով են կոչվում»¹²²: 1784 թ. երկրաշարժը գրեթե ավերակեցրի ու մոխրաբլուրների վերածեց Նրզնկան, սակայն կեսդար հետո վերակենդանացավ այն և հասավ նախկին վիճակին: 19-րդ դարի կեսերին արգեն խոսվում է քաղաքի պղնձագործների հաջողությունների մասին, նույնիսկ Նվդուկիայի հետ համեմատություն փորձեր արվում:

«Պղնձագործների հրապարակը մտնողին ականջը կխուլնար»: «Հոն (Նրզնկայում — Հ. Ղ.) կային քանի մը մեծ հնոցներ կամ ձուլարաններ, ուր հին կամ կտրած պղնձեղենները հալեցնելով կավե մասնավոր կաղապարներու մեջ կթափեին ու հետո ծանր մուրճերու տակ տափակցնելով կհանձնեին արհեստավորներուն, նորերը պատրաստելու համար»¹²³: Պղնձագործները Նրզնկայում պատրաստում էին կաթսաներ, թասեր, ափսեներ, գեղեցիկ ու նուրբ ջրամաններ, ինքնաեռեր: Նրանց արտադրանքը մասնակցում էր Փարսիի, Վիեննայի, Ֆիլադելֆիայի համաշխարհային ցուցահանդեսներին, նույնիսկ մրցանակներ շահում¹²⁴:

Նրկաթագործներն ու դարբինները թվաշատ էին նարբերգում: Վարպետները հայերն էին, բանվորների մեջ կային նաև թուրքեր: Նրանք պատրաստում էին կողպեքներ, երկրագործական գործիքներ, տնային իրեր: Սեդրակ Ավագյանը պատրաստում էր մկրատներ, դանակներ, ունելիներ, վաճառքի ուղարկում երկրից դուրս: Նրա արտադրանքի արտաքինն ավելի գեղեցիկ ձևավորում ուներ, քան գործարանային Նվրուպայից ներմուծվածները:

Քաղաքում պատրաստում էին նաև մանկան երկաթյա օրորոցներ, անիվավոր կառքեր: Զարգացած էին թիթեղագործությունն ու պղնձագործությունը: Պղնձի վարպետները կերտում էին գեղատեսիլ դավաթներ, ձուլում թիթեղյա ամաններ, պղնձյա փոքր ու հսկա կաթսաներ, գուգումներ, կժեր: Կերակրի համար անվնաս օգ-

¹²² Հ ո լ Վ. Հ ա կ ո Ր Յ ա ն, Ուղեգրություններ, հատոր Ա, 1932, Երևան, էջ 49:

¹²³ Վ. Պ ա ր Կ ա մ Յ ա ն, Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 7, էջ 164:

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 164—165:

տաղործելու նպատակով մամեններն անաղապատում էին: Արհեստ-
ների այս ճյուղերը հիմնականում մնում էին տեղական նշա-
նակությամբ, չէին բավարարում նույնիսկ խարբերողներին, դրա
համար էլ ստիպված էին ներմուծել Սևրասախայից ու Եվդոկիա-
յից¹²⁵:

Ընդհանուր առմամբ մետաղագործությունն աշխույժ էր Ախալ-
ցըխայում, Դերսիսում, Վանում, Բաղեշում, սակայն սրանց մեջ
ավելի տարածվածը և եկամտաբերը, հայերի մենաշնորհ դարձած
արհեստը ոսկերչությունն էր, իր տարատեսակներով, հայաձևի նըր-
բությամբ, շլացնող փայլով: Ոսկերչությունն էլ ավելի խորը առ-
մատներ էր գցել Վանում, Կարինում, Ախալցխայում, Սևրասախայում
և այլուր:

Վանը մնում էր իբրև ոսկերչական արհեստի ու արվեստի
հանրահռչակ հայրենիքը: Դարասկզբին. «Ամեն արհեստաւորք քա-
ղաքին զոր ասկերիչք (ընդգծումն իմն է Հ. Ղ.), խոյակք կամ
ջուհակք են, ազգէս հայոց...»¹²⁶: Առաջնակարգը մնում էին ոս-
կերիչները: Սրանց համար գոյված դարպասներ չկային: Ոսկերիչի
ձեռակերտը մտնում էր սկսած գեղջկական համեստ խրճիթից,
վերջացրած ամենազուր սուլթանի, շահի, Թագավորի, լորդի ու
պլանտատորի սլալաւը, արտաքին շուք տվող իրերի, զարդերի
մեջ՝ դրավում կենտրոնական տեղը: Վանում և ընդհանրապես. «Ոս-
կերչական արհեստը մշուտ արհեստներու նման սահմանափակ չէ,
որոնցմն արտագրված ապրանքներու տեսակները գրեթե 30-ը չեն
անցնիր. ան կընդարձակվի այնքան՝ որքան կզորին արհեստա-
վորի միտքն ու կարողությունը»¹²⁷:

Ոսկերչությունը Վանում կատարելություն հասավ, դարգացման
նոր թափ ստացավ 19-րդ դարի կեսերին: Մանավանդ քրդական
զերբերկյությունների վերացումից, բուրգ վայրենաբարո խուլամների
ճանկերից արհեստավորին հանելուց, տեղական հարկերից քաղա-
քացիներին «ազատելուց» հետո «...Վանա ոսկերիչին ոսկեղնիկ
դարազլուխ կարելի է համարել: Բերկրունքի, անհոգութեան և
գործի առատութեան մէջ ինքզինքը կը կոտորէր ոսկերիչ տանաֆը:
Բաղմաթիւ յաճախորդներու լեցուն քսակը հապա՞....»:

Դիշերը ցորեկին խառնած ոսկերիչը, գործերու հեղեղի մէջ,
շուարած և շրվմորած՝ կը սպառնար, թէ ինչո՞ւ չունենար 20 ձեռք

125 «Խարբերողը և անոր ոսկեղէն դաշար», էջ 664—665:

126 Ղ. Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն II, էջ 140—141:

127 ՉՍՍԶ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 227, գործ 346, թերթ 1:

մէկի տեղ, քսան յաճախորդ բռնելու համար: Ահա աշակերտներու լէզէոն մը սկսաւ յորդան գալ գէպի ոսկերիչ ասնաֆը: Ոսկերիչը հարուստներն անդամ թողլով վաճառականութիւնը (հարուստներու սրդոց այդ կտակը), իրենց դաւաններ ոսկերչութեան զրկեցին հոգեւմտայնումով մը դիտելով ոսկիներու այն տարաժը, որ ասնաֆին ծոցը կը տեղար: Բայց այդ երկար շտեմք¹²⁸: Ներկայի քրննադատութեամբ, հայացքը դեպի անցյալը հառած, փոքր-ինչ շափաշտնցութեան գիրկն ընկած սնապարծ մտավորականի նկարագիր էր այս, որը սակայն վերապահումով ընդունելու դեպքում էլ չի կարելի անգոսնել ոսկերչական արհեստի դարպասած վիճակը անցյալ դարակեսին:

Քաղաքամայրի շուկայում Վանի ոսկերիչները զբաղեցնելով առանձին հրապարակ, շարված կողք-կողքի, արտադրում էին, նախշում, փայլեցնում և դեպի իրենց ձգում թե՛ օտար և թե՛ տեղացի զնորդներին: Նրանց արհեստը արդեն բաժանվել էր երեք մասի, իսկ արհեստավորն էլ՝ երեք խմբի: Առաջինը սկերիչներն էին, ապա փորագրողներն ու յալդգնիները (ծաղկողները), այսինքն կարմիրը սպիտակացնողները, սպիտակ արծաթը ոսկեջրելու արհեստով պարսպողները¹²⁹: Հենվելով նյութական կուլտուրայի նմուշների վրա, Վ. Աբրահամյանը եզրակացնում է, թե կային նաև հատիկավոր և արծաթի քելագործներ, դրվագողներ, տավերներ՝ պատկերը իրերի վրա վրձինով հանողներ, քուղքաիչներ՝ թերթավորներ¹³⁰:

Տարատեսակ այս արհեստավորների գոյութեամբ հանդերձ Վանի ոսկերիչների մեջ աշխատանքի բաժանումը շափաղանց թույլ էր կամ համարյա բացակայում էր: Սկզբից մինչև վերջ ոսկերչական արտադրանքը անցնում էր մեկ մարդու ձեռքով, որով և կանոնավոր ու կատարյալ գործիքների անհրաժեշտութեանը առավել զգալի էր, այն, ինչ չկար ասիական Տաճկաստանի ժայռահատվածային այդ անկյունում: «Արհեստավորը կստիպվի իր գործիքներուն նախնական դրութեան մեջ կախվել իր մտքին և մատներին, հաճախ բռնադատելով զանոնք ձեռագործը ավարտելու համար: Մինչ Պոլսո նման լուսավորված բաղադներու մեջ հսկա մեքենաները իրենց արագ ու անվերջ շարժումներով կամշվեն մեղ հիացման առարկա եղող ապ-

128 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 227, գործ 346, թերթ 4—5:

129 Տե՛ս նույն տեղում, թերթ 2:

130 Վ. Աբրահամյան, Արհեստները Հայաստանում 4—18-րդ դդ., 1956, երեսն, էջ 129:

րանքներ արտադրելով, հոս՝ նեղ խանութներու մեջ. տիրոջ հրաշակերտ եղող բնական մեքենան կսպառի, արտադրելով նույնքան հիանալի. հաճախ առավել նուրբ ապրանքներ, չըսեմ գլուխ-գործոցներ, որոնց ամեննալիորք մասերն անգամ արհեստավորի մատներու մեջը կկերտվին»¹³¹: Այնտեղ մեքենայի յուզի կաթիլներն էին կաթում արհեստավորի մատների վրա, այստեղ գործավորի նուրբ մատներն ընդունում են ճակատից արտադրված քրահնքի կաթիլներ: Սակայն, եթե զյան պատրաստող մեքենան օգնեց ոսկերչության զարգացմանը մայրաքաղաքում, ապա նույնպես նաև տեղի ձեռագործ արհեստի քայքայմանը: Այնպես որ Վանի ոսկերչական էսնաֆությունները տակավին զերծ էին թև զարգացման մեքենայական հրաշքից և թե՛ դրան հետևող տնտեսական քայքայումից:

Ոսկյա առարկաների վրա փորագրելիս, սեադի օգտագործումով, վանեցիները փաստորեն իրենց ձեռքն էին պահում սեադման մենաշնորհը, սեադով պատրաստած զարդերով բավարարում ոչ միայն տեղացիների պահանջները, այլև մեծ քանակությամբ արտահանում է. Պոլիս ու Թուրքիայի մյուս խոշոր քաղաքները: Պոլսեցիները սեադման տեխնիկան սկսեցին վերադրում էին Վիեննայի արհեստավորներին: Հետագայում Վանի արտադրանքը, երբ առատորեն արտահանվեց մայրաքաղաք, իր շուքով ու փայլով ստիպեց զեղչելու այդ կարծիքը: Սակայն սեադման մարդում Վանը մնալով իբրև ուսուցիչ, աշակերտներ հասունացրեց ուրիշների համար, սեադման տեխնիկան տարածեց ու հասցրեց Մայկոպ, Տուլա: Այդ կատարվում էր կամ դրսից աշակերտներ ընդունելու, կամ էլ դադթող, աշխարհասփյուռ հայ արհեստավորների միջոցով: Սակայն ոսկերչության ասպարեզում առաջնության դափնին պահելով իրեն, Վանն արդեն մրցակիցներ ուներ Արևմտյան Հայաստանի մյուս քաղաքներում:

Կարինի, Ախալքալաքի, Ախալցխայի ոսկերիչները 1800—1830 թթ. միավորել էին ոսկերչական բաղմաթիվ էսնաֆություններ, որոնց մեջ քնդգրկված բացառապես հայ արհեստավորները ջանում էին բավարարել տեղացիների պահանջները և նրանց թույլ չտալ ապսպրել Վանի արհեստագործ վաճառականներին: Կարինի էսնաֆների կանոնադրության մեջ ընդարձակ տեղ է հատկացված ոսկերիչներին ու արծաթագործներին¹³²: Այնտեղ սակայն խոսք չկա, թե

¹³¹ ՀՄՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 227, գործ 346, թերթ 2—3:

¹³² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 258, վավ. 130, թերթ 1—5, տե՛ս նաև թղթ. 33, վավ. 263:

ինչ էին տրտադրում, ինչպե՞ս և ինչքա՞ն: Այս հարցում օգնում են նյութական մշակույթի փոքրամիկ հուշարձանները, որոնք 1830 թ. Կարինի ոսկերիչ արհեստավորների հետ միասին տեղա-
փոխվում էին Ախալցխա-Ախալքալաք, Գյումրի և իրենց նրբությամբ
մինչև օրս զարմանք ու հիացում պատճառում դիտողներին¹³³:

Կարինի արհեստավորության զաղթի հետ միասին մեկընդմիշտ
շգաղթեց ոսկերչական արհեստը, այլ հետագա տասնամյակներին
նորից վերակենդանացավ, բայց յուրովի, այսինքն՝ արտադրելով
բոլորովին ամենատարբեր առարկաներ, քան տրտադրում էին վա-
նեցիկները կամ երեկվա իրենց նախորդները: Հակոբ Բաղրատու-
նին գրում է, թե զարակեսից հետո «էրզրումում հայոց ձեռքն է
միև արհեստների հետ միասին նաև ոսկերչությունը: Ահա ազնուա-
կան արհեստ մ'ալ, որ կը գտնուի էրզրումի հայոց ձեռքը, ոսկերիչ-
ները կը հալէին, կը ծեծէին դերձանի ու մագի բարակութեամբ
արծաթը, սպիտակ ու փայլուն. ոսկին ղեղին ու կարմրուկ և կը շի-
նեն տեղացի իգական սեւին մէջքի համար ընտիր կամարներ
(գօտիներ), որոնք Պոլսի արհեստաւորներին զարմանքը կը գրա-
ւեն: Շապիկի թելի և կուրծքի ընտիր կոճակներ կը պատրաստեն
հոն, մինէի, սաւառի այս երկու տեսակն էլ յարգելի են, սակայն
կոճակի տակի մասը (սուսթալը) պէտք է կմրտակական ճաշակով
լինի»¹³⁴: Ակնհայտ է, որ սա թույլ ցոլքն էր անցյալի և ոչ նոր որակ
ու զոնե քանակ:

Նրեք հազար տուն ունեցող Բայբուրդ (Բաբերդ) քաղաքում
ոսկերչությունը «նախանձելի է եղել», արտադրանքը վաճառվել է
ինչպես ասիական Թուրքիայում, այնպես էլ Ռուսաստանի սահմա-
նամերձ քաղաքներում¹³⁵:

Ոսկերչական արհեստի հանրահայտ կենտրոններն էին մնում
Նոգնկան, Բաղեշը, Կեսաբիան, Ակնը, Ախալցխան, Ախալքալաք.
սակայն ժամանակաշրջանի բնորոշ գծերից մեկն էլ այն էր, որ նրբա-
գործ այս արհեստագործներին աստիճանաբար կուլ էր առնում մայ-
րաքաղաքը, ապա Զմյուռնիան, իսկ մի մասն էլ ոստանդականի
վիճակում գրվելով զաղթում էր կամ Արևելյան Հայաստան, կամ
էլ աշխարհասփյուռ գտնում, ամեն տեղ իր հետ տանելով, արմա-
տավորելով այս արհեստը, բացելով նորանոր արհեստանոցներ,
սովորեցնելով ստվարաթիվ արհեստավորների, զարգարելով Արևել-

133 Վ. Արմատյան, Արհեստները Հայաստանում, էջ 134:

134 «Բիւզանդիոն», 1890, դեկտեմբերի 31:

135 Տե՛ս շՄՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 790, թերթ 3:

քի ու Արեմուտքի վեհապետական ասպարանքները, Ամենից շատ Կոստանդնուպոլիսն էր կլանում արեմտաՀայ ոսկերիչներին¹³⁶։

Զինագործություն։ Մուհամեդի և նրա երկրային «ստվերի»՝ խալիֆ-սուլթանի օրենսդրությամբ, Թուրքիայում ասպրող քրիստոնյաներին արգելված էր զենք կրել։ Հայը զրկված էր սաուր և տաք զենքեր գործածելու իրավունքից, սակայն նրան «արտոնված» էր այն արտագրելը։ Փաստորեն «գլավուրը» զենք էր պատրաստում տիրապետող ազգի համար։ Այսօր նա կոտւմ էր սրեր, շինում հրացաններ, որոնք ամենայն հավանականությամբ վաղը ուղղվելու էին հենց իր դեմ։ Չնայած դրան, ապրելու, արհեստով հաց աշխատելու անհրաժեշտությունը նրան հրամայաբար մղում էին այդ բնագավառը։ Չմոռանալ՝ ասել, որ անկախ իշխանություններում՝ ասպրող, հատկապես սասունցի և զեյթունցի քաջակորով լեռնականները զենքերն արտադրում էին իրենց համար։ Հրացանը հարազատ մանկան հավաքար դասելով, նրանք «գողում էին զենքի վրա», դրանով իսկ դարեր շարունակ պաշտպանում իրենց անկախությունը, հաջողությամբ դիմագրավում պարբերաբար արշավող թուրքական հորդանքերին, դիակույտեր զոյացնում սեփական բերդերի ու ամրոցների ստորոտներում։

Այսուհանդերձ զինագործության օջախներ էին մնում ոչ միայն արծվաբույնների տեսք առած Զեյթունն ու Սասունը, այլև արհեստաշատ Կարինն ու Վանը։ Կարինի զինագործները դարերով զենք են մատակարարել թուրքերին, մերձակա քրդերին։ Ողջ կայսրության մեջ նշանավոր, ճանաչված զինագործներ էին Կարինի «Նդի կարդալ» — Յոթ եղբայրներ կոչվող զինագործ հայ ընտանիքը։ Ղրթի պատերազմի նախօրյակին արգելվեց նրանց գործունեությունը։ Յոթ եղբայրներից կենդանի մնացած երկուսը թողեցին մետաղամշակման հոցը, վերցրին բահն ու բրիչը, անցան այգեգործության։ Կատարվեց սակայն տյապիսի դիպված։ Կարինի թուրք փաշան անգլիական մի ասրճանակ էր ստացել, Թուրքին հատուկ պարծենկոտությամբ նա իր մոտ կանչեց «Նդի կարդալ» զինագործ եղբայրներին, ցուցադրեց «եվրոպական հանձարի նմուշը» և ասաց. կարո՞ղ եք նման զենք արտագրել։ Նրանք պատասխանեցին. եթե փաշան թույլատրի և վճարի ծախսերը, իրենք առավել լավը կստեղծեն։ Փաշան համաձայնեց։ Անցավ մեկ ամիս, և հայ զինագործը ներկայացավ նրան պատրաստի երկու տարձանակով։ «Էքսպերտը

¹³⁶ Տե՛ս Հ. Ա մ բ ռ յ ո ս Վ. Գ ա լ ֆ ա հ ա ն, Համառոտ պատմություն նոր աղղաց, 1851, Վենետիկ, էջ 442—443։

մեծ դժվարութեամբ կարողացաւ ջոկել նոր ստորճանակը օրիգինալից»¹³⁷։ Ոգեւորված փառան արտաստութեան տվեց Կարինի հալ ղինադործներին, հնարավորութեան ստեղծեց ղենքի նոր տեսակներ արտադրելու։ Կրկին աշխուժացաւ Կարինի ղինագործութեանը։

«Ասիական Թուրքիա» աշխատութեան հեղինակ Վ. Քինեն գրում է. «Էրզրումի վիլայեթի և հատկապես Էրզրում քաղաքի արդյունաբերութեանը ապա և սառը ղենքերի պատրաստութեանն է։ Տարբեր սիստեմներից պատրաստված հրացանները, ստորճանակները, մեծ պատրույգավոր հրացանները ... յուրաքանչյուրն իր տեսակի մեջ, ամենահնացած ձևերից մինչև ամենանորերը բոլոր տեսակներից աչքի ընկնող ու ամբողջովին կատարելագործված են, այսինքն՝ ունեն աշխարհի հատկութեաններ, որ ղնողն անպայման ցանկանում է դրանցից ունենալ։ ... Էրզրումի ղենքի ֆաբրիկաները ղենքի տարբեր նմուշներ ուղարկել են Փարիզի 1867, Վիեննայի 1873, Ֆիլադելֆիայի 1876 թվականների համաշխարհային ցուցահանդեսներին։ Այդ նմուշները միջազգային ժյուրիների կողմից բարձր գովասանքի են արժանացել ու պարգևատրվել։ Նրանք հաստատել են երկրի ղենք պատրաստողների արդարացի հռչակը։ Վերջերս Էրզրումում և նրա շրջակայքում ղենք պատրաստողները ձեռնարկել էին Հենրի Մարտինի և Վինչեստեր ղենքերի արտադրութեանը։ Նրանց (էրզրումցիների) արտադրութեանը ոչնչով չէր ղիջում օրիգինալներին, հատկապես որակի հարցում, որանգ ղնահատվում է մասնավորապես ղենքերի ամբողջութեան ու նրբութեանը»¹³⁸։

Գ. Սրվանձտյանցը Արարիկի մասին գրում է. «... ճարտարագործներ կան, որ դիրութեամբ կը ղինեն եվրոպական ղենքեր, մեքենաներ և նուրբ գործիքներ, որոցմէ առաջինը կը համարուին Զաքար Ճիտէճեան և Պետրոս Տէմիրճեան»¹³⁹։

Հալարների հասնող հրացաններ, ջատ տվելի սառը ղենքեր էին պատրաստում Վանի ղինագործները։ Նրանք նույնպես իրենց արհեստը կատարելագործում էին։ Քանդակագործ Հովհաննես Հայրապետյանը պատրաստեց տասնութ գնդակ արձակող (տասնութ հարվածանի) մի հրացան և անունն էլ «Վան» դրեց։ Զինագործի նորաստեղծ կնիքը ղարդարում էին «ԻԳՔՀ, Վ», այսինքն «Ի գործարանէ քանդակագործ Յովհաննէս Հայրապետեան ի Վան»¹⁴⁰։ Նա

137 П. А. Чухачев, Письма о Турции, М., 1960, стр. 32.

138 Vital Culnet, tome 1, p. 169—170.

139 «Թրոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ», մասն Ա, էջ 282։

140 «Մասիս», 1882, № 3131.

պատրաստեց հրացանի երկաթյա առանձին մասեր արտադրող ձեռակերտ մեքենաներ, ւսկայն նուրբ կառուցվածքով:

Զինագործ-նորարար էր կարնեցի Ավետիս Վեմյանը: Նրա արտադրած հրացանների փառքը տարածվել էր ողջ Քուրդստանում, հասել ազատասենչ Զեյթուն և լեռնային Կիլիկիայի հայաբնակ այլ վայրեր: Դարի երկրորդ կեսին զինագործ վարպետը հրավիրվեց Զեյթուն և վերակառուցելով զինագործական արհեստանոցը, մի քանի տարի աշխատեց լեռնային ազատաբաղձ արծիվների համար: Կարինում էլ Ավետիսը շարունակում էր պատրաստել հրացաններ՝ բրդերի, մասամբ էլ հայերի համար:

Այսպիսով, մեծադամշակությունն իր գլուղերով զարգացած էր Արևմտյան Հայաստանում, հայաբնակ, բայց ոչ բոլոր քաղաքներում: Տեղի էր ունեցել արհեստի տեղաշարժում, որն առաջժամյա մանավորված էր հումքի բազային մոտիկ լինելով: Մեծադամշակության հիմնական կենտրոններն էին մնում Կարինը, Նվդոկիան, Վանը, Նեզնկան, Խաբեհդը, Ախալցխան, Ախալքալաք (մինչև 1830 թ.):

Կաշեգործություն և կոշկակառություն: Կաշեգործական արհեստանոցներ էին գործում Խարբեղում: Այնտեղ մշակում էին ինչպես մանր, այնպես էլ խոշոր եղջերավոր անասունների մորթիներ: Մշակված կաշիները ներկում էին զանազան գույներով և տալիս կարում կաշիկներ: Գույնզգույն ներկերն ստանում էին արտասահմանից, ներկում անդերում¹⁴¹, քաղաքի և շրջակայքի կոշկակար արհեստավորների համար հումք արտագրում: Կաշեգործության արհեստի տեսակետից կենտրոնական քաղաք էր Կարինը, որտեղի արհեստավորները զլսավորապես թուրքեր էին: Հայերը չնչին դեր ունեին կաշեգործության մեջ:

Նվդոկիայում գործում էր կաշվի մի գործարան, որի տարեկան արտադրանքի արժեքը կազմում էր 1000—1500 թուրքական ոսկի¹⁴²: Գործում էին նաև 10 «դանարան» կամ «խաղախորդարան» (կաշեգործարան): Սրանց մեջ աշխատում էին 260-ի չափ գործավորներ, բոլորն էլ դրեթե թուրք: «Արաքսի» հողվածագիր Ն. Մկրտչյանը հիշատակելով քաղաքի մեկ գործարանը, ըստ երևույթին ի նկատի ունեն Գարսապուկյանների կաշեգործարանը: Կային սակայն թուրքական բազմաթիվ «դանարաններ»:

¹⁴¹ «Խարբեղյը և անոր ոսկեղէն դաշար», էջ 666:

¹⁴² «Արաքս», 1887, դիրք Ա, էջ 93:

Կաշեղործության, կոշկակարության, թանկարժեք մորթիներից մուշտակների պատրաստելու արհեստանոցներ կային Ադանայում, Մարաշում, Բաղեշում, Կարինում և այլ բաղաքներում: Ալդուհանդերձ արհեստի այս մարդը էական առև շէր գրավում հայ արհեստի պատմության մեջ: Այն տեղական նշանակություն ուներ և արտադրանքի տեսակներով համարյա անհայտ գրասղխարհին: Քաղաքային բնակչության աշխատավորական մասը հագնում էր տեղական, ձեռքով կտրված սանդալանման պրիմիտիվ ոտնամաններ, իսկ բարձր դասը՝ թուրք հարուստները, եվրոպական գույնզգույն, ճշտքավոր կոշիկներ:

Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ մյուս քաղաքներում, պուղերում առկա էին արհեստի բազմաթիվ ու այլ տեսակներ: Կային թիլիզագործներ, մազգործներ, հյուսներ, ջրաղացաշինարարներ, վառսավիրներ, ժամագործներ, հացագործներ, յաղիմագործներ, պալատաօներ, ումնադիրներ, կավագործներ, համետագործներ: Արհեստագործության թվարկված ճյուղերի մեջ ներգրավված մարդիկ, շնչին բացառություններով, արտադրում էին ֆեոդալական, հետամնաց արտադրամիջոցներով, բավարարում էին միայն տեղական կարիքները: Նրանք սովորապես ունեին արհեստավորության դասը, սակայն պատշաճ դեր չունեին երկրի տնտեսության մեջ: Աննշան էր վերջիններիս տեսակարար կշիռը Թուրքիայի ընդհանուր արտադրության, առավել ևս առևտրի մեջ: Գրեթե նույնն էր վերոհիշյալ ճյուղերում աշխատողների զարգացման մակարդակը, համեմատած երկու հարյուր, գուցե և ավելի տարի առաջ եղած արհեստավորների մակարդակին:

Այնուամենայնիվ, ինչպես տեսանք, 19-րդ դարի առաջին կեսին տակավին կանգուն էին հայաբնակ քաղաքները, բարվոք վիճակ ունեին արհեստի մի շարք ճյուղերը: Հիսուն հազարից ավելին էր հայ արհեստավորությունը: Քաղաքները բարդ կացութաձեռով էին ապրում: Բնակիչներից շատերն ունեին անամեքձ ագարակներ, շրջակա վայրերում հողամասեր, այգիներ, պահում էին անասուններ: Եթե այս տեսանկյունից նայենք, բացի Եվդոկիայից, Կարնիից, Ադանայից ու Սեբաստիայից, մյուսները գյուղաքաղաքների տպավորություն էին թողնում:

Հարցն ունի նաև մի այլ կողմ: Հայկական քաղաքներում առաջացել էին նաև մանուֆակտուրաներ, հիմնադրվել էին կապիտալիստական տիպի հատուկ նյութեր արտադրողներ, էական թիվ էին կազմում երկրագործությունից իսպառ կտրված բանվորները: Դժվար է ասել, թե արդյունաբերողների ու բանվորների ո՞ր տո-

կոսն էին կազմում հայերը, բայց հայտնի է դրանց մեծամասնությունը արտագրության ընդհանուր պրոցեսում: Հոտականական է նաև, որ այս նոր պրոցեսները առաջանում էին գործվածքեղենի արտադրության, մասամբ էլ մետաղամշակության մարդում, որի մասին արդեն խոսք եղավ:

Բրդյա և բամբակյա գործվածքների արտադրությունը — յազմանիություն, բասմանիություն, կտավագործություն: Թուրքիայի հայաբնակ նահանգներում, Արևմտյան Հայաստանում վաղուց ի վեր արմատացած էր կուլտուրական բույսերի՝ բամբակի և վուշի արտադրությունը: Բամբակացան դաշտեր էին բնկած Կիլիկիայի ծովամերձ շրջաններում, Սեբաստիայի, Կեսարիայի նահանգներում, Վասպուրականում: Ծիշտ է, բամբակագործությունը դարի երկրորդ քառորդին վայրէջք ապրեց, բայց այդ վերաբերում էր արտահանման Պակասեց արտահանվող բամբակի քանակը, իսկ տեղական արհեստագործության հումքի բազան անխաթար շարունակում էր հարատևել մինչև Ղրիմի պատերազմը: Ամերիկյան քաղաքացիական պատերազմի տարիներին և նրանից հետո Թուրքիայի բամբակագործությունը, և վրոպական վեհապետների՝ սուլթանի պարսապանների ստիպմամբ, վերցվեց պետության հովանու ներքո և առաջընթացի որոշակի քայլեր կատարեց¹⁴³: Մի խոսքով, բամբակահումքը բավարարում էր ֆեոդալական կալսրության արհեստագործներին:

Թուրքիան ուներ անասնապահության բազմաթիվ ճյուղեր: Ցանքատարածությունների կրճատման հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի՝ էրզրումի, Վանի, Կարսի, Բայազետի, Սասունի նահանգներում ու դավառներում ավելանում էին արոտավայրերը, հնարավորություն տալով ոչխարաբուծության զարգացմանը: Հատկապես քրդաբնակ շրջաններում, նահապետական պարզ կենցաղով ապրող գյուղացիներն զբաղվում էին խաշնարածությամբ, պահում ոչխարներ, աչժեր, ուղտեր և արոտադրում այնքան բուրդ, մազ, որը բավարարում էր ոչ միայն տեղական կարիքները, այլև արտահանվում էր Նվրուպա ու Ռուսաստան:

Ղ. Ինճիճյանի վկայությամբ դարասկզբին էրզրումի փաշայությունից հսկայական քանակությամբ բուրդ «այժի քիֆտիկ» (անդորական այժի մազ) արտահանվում էին Ֆրանսիա, Հոլանդիա,

¹⁴³ См. Раздел Азиатской Турнии... под редакцией Е. А. Адамова, М., 1924, стр. 22—23. Sh'u նաև ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 1300, ցուցակ 18, գործ 82, քերթ 13, 16, 17:

Անգլիա¹⁴⁴: Դիարբեքիւրի բուրգը վաճառւում էր կենտրոնական Ասիայում, անցնում Նիւրպա և փոխանակւում երկրահատվածին անհրաժեշտ ապրանքների հետ, երբեմն էլ վերածվում փախլուն մետաղի ու ամբարվում վաճառականի գաղտնարաններում¹⁴⁵: Օգտագործելով արտոնները, Սասունի գյուղացիները այժմ էին պահում և մտքը վաճառում էին դաշտավայրի արհեստավորներին կամ էլ վաճառականների հետ փոխանակում հացահատիկով: Աղանայի էյալեթի Բահըլը, Շամբեյագի, Կարագյուլ, Փեհլեվանլը, Անամասը, Բեգեսըլ ցեղերը ձմռանն իջեանելով Աղանա կամ Տարսոն, ամռանը բարձրանում էին լեռները, պահում ուշխարների անհամար հոտեր, քաղաքին տալիս բուրգ և միս¹⁴⁶: Գ. Սրվանձտյանցը գրում է, որ Վասպուրականի մի քանի շրջանների, հատկապես Նորդուլի «...իւղն ու պանիրը, կաթն ու մեղրը, ուշխարն ու կովը շատ անուտնի են բոլոր այդ կողմերը, որպէս է Բինգեոյինը՝ Մշոյ և Կարնոյ՝ կողմերը: Այդ առատութիւն և համեղութիւն կը զոյանայ շնորհիւ արօտին, օգին և ջրին»¹⁴⁷:

Բուրգը և բամբակը գեղեցիկ, նուրբ ու կուպիտ տարածեսակ գործվածքների վերածելու համար անհրաժեշտ էին նաև ներկեր: Գույների վառվռունդները, շքունաթափվելը քիչ դեր չունեին ապրանքների վաճառահանման, գնորդներ գրավելու և բարձր գնելու ևս վաճառելու գործում: Հայաստանի բնությունն, իր ընձեռած առավելություններով, հայ արհեստավորին հնարավորութուն էր տալիս հետամնաց Թուրքիայում, առանց Լվրոպական քիմիական ներկերի, բնական ներկերի օգտագործումով մրցել գործարանային արտադրանքի հետ: Այդ ներկերի թագն ու պսակը ուղան կարմիրն էր, որով հետաքրքրվում էին ոչ միայն Ռուսաստանի կառավարական շրջանները¹⁴⁸, այլ նաև Լիոնի մանածագործ ֆաբրիկանտները, Մանչեստրի տեքստիլագործները: Ուղան կարմիրը դարակահին այնքան հարգի էր, որ նրանով ներկում էին ընտիր կերպասեղենները, գունավառությամբ հիացնում ամենազոր արքաներին: Ղ. Ալիշանը գրում է, որ «Ամէնէն ընտիր և ամէնէն հին ճանչցուած ուղն կարմուռ, հռչակեալ իր շուռափեալ գունովն, որով թագաւո-

144 Տե՛ս Ղ. Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, հատոր Ա, էջ 63:

145 Նույն տեղում, էջ 202—206:

146 Նույն տեղում, էջ 355:

147 Գ. Սրվանձտեանց, Համով հոտով, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 66—67:

148 Լ. Մ ե լ ի բ ու ե թ - ր և Կ, Հայաստանում կարմիր որդան ներկի արտադրութեան պատմութիւնը, «Տեղեկագիր», ՀԱՍՈ ԳԱ, 1946, № 2—3, էջ 16—17:

քաղց ծիրանիք և հրովարտակը կը ներկուէին...»¹⁴⁹։ Այդ ներկը օգտագործվում էր թագավորական հրովարտակների գունազարդման, գրչութեան արվեստի և այլ ասպարեզներում¹⁵⁰։

Արևմտյան Հայաստանում կային նաև ներկարուսեր, որոնցով շինուկ էին պատրաստում, լցնում տակառների մեջ և ներկատներում օգտագործում հումուլթ ներկելու կամ ներկ պատրաստելով հանում վաճառքի։ Այնպես որ բրդի ու բամբակի ներկման համար կային անհրաժեշտ ներկանյութեր, ինչպես նաև փայտից ու երկաթից շինված հնամենի ու պարզունակ դադղահներ, որոնք քամում էին գործավորի ֆիզիկականը, վերածում գեղեցիկ, նրբաճաշակ կտորեղենի, հանվում շուկա։ Այս առումով մինչև 1840-ականները ծաղկուն վիճակ ունեին Կեսաբիան, Սերաստիան, Նվգոկիան, Կարինը (մինչ 1820-ականների վերջը), մասամբ Բաղեշը և այլ քաղաքներ։

Դարասկզբին Կարինն ուներ «բարգավաճ արդյունաբերություն», և խանութները լիքն էին սևփական արտադրանքի արգելներ հանդիսացող ապրանքներով¹⁵¹։ Արդյունաբերական ապրանքների մեջ մեծ տեղ էին բռնում սղոնձեղենը, երկաթագործական իրերը, սակաչի քաղաքի անտեսական հաշվեկշռում պակաս տեղ չունեին նաև բրդյա, բամբակյա, մետաքսյա գործվածքները։

1818 թ. ընդարձակածավալ մի գրությունից պարզվում է, որ Կարին քաղաքում «շիրքի» արհեստավորների թիվը անցնում էր 100-ից և համահավաքում էր 50-ից ավելի արհեստանոցներ։ Հիշատակություն կա հմուտ շիրքիներ Մկրտիչի, Կարապետի, Ղազարի, Մարկոսի, Աղաշանի, Վարդանի, Առաքելի, Համբարձումի և այլոց մասին¹⁵²։ Պարզվում է նաև, որ ըթագործական դադղահները շինվում էին կարնեցի և այլ արհեստավորների ձեռքով, որոնք կոչվում էին «սաբգչի»։ Սրանցից անվանիներն էին սաբգչի Աղաբաբը, Սահակը, Սողոմոնը, Սարգիսը, Մարտիրոսը¹⁵³։

Կարինում արտադրվում էին նաև մետաքսյա գործվածքներ, քնտիր շալեր, լիլիմ կոշվող գորգեր, կանաչի ձմեռային ընտիր ու տաք վերարկուներ։ Քաղաքի անտեսությունը համար բնորոշն աչն էր, որ արտադրած գործվածքեղենը առանց ձեկելու կամ հաղուստի վե-

149 Ղ. Ալիշան, Յուշիք հայրենեաց հայոց, հատոր Ա, Վենետիկ, 1869, էջ 52։

150 Տե՛ս Վ. Աբրահամյան, Արհեստները Հայաստանում, էջ 162—163։

151 «Ուղեգրություններ», հատոր 2, էջ 284։

152 Տե՛ս Մատենագրան, կաթ. դիվան, թղթ. 33, վավ. 263, 1818, թերթ 6։

153 Նույն տեղում, թերթ 7։

րածելու գրեթե չէին արտահանում: Ընդհակառակը, սեփականին-
դուգրնիաց նրանք ներմուծում էին թանկարժեք կտորեղեններ, վի-
րածում գեղեցիկ ձևավորված, ճաշակով կարված հագուստեղենի,
նոր ապու հանում կամ տեղական, կամ էլ եվրոպական ու ասիական
շուկաները: Դերձակութունը այստեղ լայն տարածում էր ստացել
և զովար է գտնել արևմտահայ որևէ այլ քաղաք, որն այս մարզում
մրցեր կարճեցի ձևաբարների ու կարողների հետ:

Կարինի գերձակների զբաղեցրած արհեստանոցների թիվը
300-ից անցնում էր: Դերձակները մասնագիտացել էին ամե-
նատարբեր կտորներից հագուստեղեն ձևելու ու կարելու մեջ
և զբաղեցնում էին մի քանի թաղամասեր: 1818 թ. հիշատակ-
վում են «ղեկազ օղլի խանի դերձակներ», որոնց թիվը հասնում
էր 45-ի¹⁵⁴ և բրդյա ու բամբակյա կտորներից հագուստներ էին
պատրաստում: «Թուփխանե ալիխանի դերձակները» 10 արհեստա-
նոց ունեին: «Թուփ շարշաֆչիները» բացառապես հայեր էին և
զբաղեցնում էին 50 արհեստանոց: Իրրե անվանի վարպետներ, հի-
շատակվում են Չոպանյան Հովհաննեսը, Թերզի Ղազարը, Թերզի
Մրոն, Թերզի Դանիելը, Պաղտիկյան Հովհաննեսը, Տեր-Միքայել-
յան Կարապետը և այլք: «Դաշխանի դերձակաց էսնաֆն» ընդ-
գրվում էր 15 արհեստավոր¹⁵⁵: «Սպահա շարշուլի» գերձակների էս-
նաֆությունն ավելի մարդաշատ էր: Այն ընդգրկում էր 32 արհես-
տավոր, որոնք կոչվում էին ուստա (վարպետ) կամ խալֆա¹⁵⁶
(ենթավարպետ): Կարում էին գեղեցիկ վերնաշապիկներ, կանացի
վերնազգեստներ, լուսամուտի վարագույրներ: Վարպետները ան-
խրաիր հայերն էին: Անվանի ու ճանաչված էին Մահմեդի Հովհան-
նեսը, ուստա Մկրտիչը, ուստա Սերոբը, Անտոնը, Հակոբը, Եղիան,
Պետրոսը: Սակայն, բացի համաքական թաղամասերից ու արհես-
տավորներից, առկա էին բազմաթիվ այլ գերձակներ, որոնք աշխա-
տում էին իրենց տներում և ընդգրկված չէին էսնաֆությունների
մեջ:

Կարինի բրդյա աբաները հայտնի էին մերձակա բոլոր այն-
երկրներում, որտեղ ձմռան ցուրտը սաստիկ էր լինում, որտեղ կա-
րող էր հասնել քաղաքի հայ վաճառականը: Աբայագործությունը՝
արաշիրպյունը, դարի առաջին զույգ տասնամյակներին դարձե-
լ էր եկամտաբեր արհեստ: Այս գործով պարապող արհեստանոցների:

154 Մատենադարան, կաթ. դիվան, Բզմ. 33, վավ. 263, Թերթ 7—8:

155 Նույն տեղում, Թերթ 15:

156 Նույն տեղում, Թերթ 12—13:

թիվը 31-ից անցնում էր, իսկ արտադրանքը վաճառվում էր տեղն ու տեղը՝ միջնորդ վաճառականներին:

Հայտնի արաճիկներն էին Մահաեսի Սուբիտսը, Նադարեմը, արաճի Հոռոմը, Սարգիս խալֆան, ուստա Սահակը, ուստա Հովակիմը: Գործած արանների վրա նրբագործ արհեստավորները դրոշմում էին իրենց անուն ազգանունը և անպայման «կարնիցի» բառը: Իրրև նոր երևույթ հանդես է գալիս մեծ թվով աշակերտներ պահելը և տարիներ շարունակ, մինչև վարպետի կոչում տալը, նրանց ձրի կամ չնչին վարձով աշխատեցնելը:

Կարինն արտադրում էր մորթյա վերարկուներ: Քուրֆշինեի մի փոքր մասը թուրքեր էին, իսկ հիմնականում հայեր: Այս արհեստի մեջ հռչակ էին նվաճել Գուրֆշի Բոսենց Մահաեսի Սարգիսը, Հակոբը, ուստա Պողոսը, Մանկասարենց Մովսեսը, Պաղենց Ղազարոսը, Նահապետենց Գևորգը, Դիլպերի Ազաջանը¹⁵⁷: Քաղաքի մուշտակագործները միավորվել էին էսնաֆուլյունների մեջ, ունեին 15 արհեստանոց և արտադրանքի մեծ մասը վաճառում էին պետությունը՝ բանակի համար: Սակայն ոչ միայն մուշտակագործություն, այլև հանդերձանքի մյուս բոլոր տեսակների պատրաստման նման պարզացումը Քաջատրվում է նաև նրանով, որ Կարինում էր նրստած անատոլիական 4-րդ բանակը, ուստի նրա հագուստը և ուտեստը մատակարարում էին տեղացիները: Եթե ուտեստի մեծ մասը տեղացիներից ձրի էր վերցվում, ապա հագուստը գնվում էր արհեստագործ վաճառականներից, որը և նպաստում էր արհեստի վերսիրչյալ ճյուղերի աշխուժացմանը, եկամտարեր դառնալուն:

Հիշյալ ճյուղերի մեջ էլ ամենանեկամտարերը, նրբացածն ու կատարելագործվածը մահուդագործությունն էր: Հայտնի է, որ Այասրուլթյան հեռավոր քաղաքներից Կարին էին գալիս արհեստավոր վարպետներ՝ տեղի արդյունագործությանը ծանոթանալու, հայ վարպետների մոտ կատարելագործվելու¹⁵⁸: Դրանում շահագրգռվածություն հանդես բերող թուրքական կառավարությունը 1837 թ. հունիսի 5-ին Սլիվենի (Բուլղարիա) մահուդագործ վարպետներին կարգադրեց Կարին գնալ կատարելագործվելու¹⁵⁹: Նման խմբեր էին ընդունում պղնձագործներն ու երկաթագործները:

Կարմիր շիլա կոչվող որակյալ կտավ էր արտադրվում Բադիշում: Թե՛ դիմացկունությամբ և թե՛ վառ դույնով այն հայտնի էր

¹⁵⁷ Մատենագրարն, կաթ. գիվան, թղթ. 33, վավ. 263, թերթ 15:

¹⁵⁸ Ա. Ն ե ր ս ի ս ան, Արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը, էջ 57—58:

¹⁵⁹ Sh' u Косев А., Новая история Болгарии, Москва, 1952, стр. 87.

ողջ Տաճկաստանում, սակայն զարակեսին տրվեն ոչ իր քանակով, այլ որակով: Շերեֆների տոհմի վարած հայահալած քաղաքակա- նությունը վանում էր Բաղեշի հայ արհեստավորներին, պատճառ դառնում արհեստագործության անկմանը: Իրավացի էր Բարունակ Պեյի Ֆերուհյանը, երբ 1847 թ. համար գրում էր. «Առաջները շատ արհեստատերեր կը գտնուէին, մանաւանդ կտավագործ կամ ջուլհակ (Բաղեշում—Հ. Ղ.), բայց վերջերը ցրուեր են և հիմա կը գտնուին միայն ոսկերիչ, դերձակ, երկաթագործ, կոշիակար, խաղախորդ, չիրճի, ներկարար և 100-ի շտի ալ կտավագործ, որոնց շատին գործարաններուն կտաւը Ամերիկայինէն վար չմնար: Կարմիր ներ- կով ներկուած պատուական կտաւ մը կը շինեն, որ բոլոր Քրդստանի մէջ կը դործածուի»¹⁶⁰: Ներսէս Սարգսյանի վկայությամբ 1843—1853 թթ. Բաղեշի «...սպիտակ կտաւ Թանձր, չիլ նոյնօրինակ ալ արգոյ յոյժ ամենայն ուրեք՝ կտաւ կարմիր տորոնաներկ, զոր և շիլա անուանեն, որոյ ներկարարք ոչ աւելի են քան ղ24, իսկ կտա- վագործացն քեզկանք իբր 400»¹⁶¹: Գ. Սրվանձտյանցը խոսում է Բա- ղեշի կտավի, շալի, շիշիի արտագործության, բայց նախկինի հա- մեմատությամբ վերելքի մտաին¹⁶², իսկ Լինշն արդեն ակնածանքով է արտահայտվում բարդավաճ տեքստիլագործության, շահարեր առևտրի վերաբերյալ¹⁶³:

Ակն քաղաքի «...ղլխաւոր ճարտարունեստներն էին — այս բա- ոին սահմանափակ տոսմով — մանուալ կոշուած բամբակէ և մետաքսէ հիւսուածքներու, ինչպէս նաև եագմա կոշուած մասամբ տպածոյ և մասամբ ալ ձեւորով նկարուած բամբակէ և մետաքսէ վերշամակներու, ինչպէս նաև կոշիի, մորթիի և մուշտակի պատ- րաստութիւններ»¹⁶⁴: Մալաթիայում, դեռևս 18-րդ դարում, ոստայ- նանկությունը «ծաղկեալ արհեստ մ' էր», իսկ հաջորդ հարյուրամ- յակում բուրդ հյուսելու «կարկահների թիվը» հասնում էր 12 հա- ղարի¹⁶⁵: Դարասկզբին վանում ջուլհակները շատ էին և պրիմիտիվ դաղդահների վրա դործում էին տարատեսակ կտորեղեններ¹⁶⁶:

¹⁶⁰ Բարունակ Պեյի Ֆերուհյան, էջ 149:

¹⁶¹ Ներսիսի Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, էջ 244:

¹⁶² «Թորոս Աղբար», մասն Ա, էջ 119:

¹⁶³ «Армения», стр. 194.

¹⁶⁴ Առաքել Քէչեան, Մկրտիչ Պարսամեան, Ակն և ակնցիք, 1952, Փարիզ, էջ 145:

¹⁶⁵ Արշակ Ալոյսյանեան, Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց, 1961, Պէյրուս, էջ 1002—1003:

¹⁶⁶ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 140—145:

Համբավյալ էին շատախցիների գործած «շատխու շալ» — բրդյա «աբառներ»¹⁶⁷։ Անհրաժեշտ է նաև հիշել, որ քրդական անարխիստի տարիներին, թուրք կառավարության ու քուրդ բեկերի հարատև ու անվերջանալի կռիվների շրջանում արհեստագործական այս հրաշակավոր քաղաքը կորցրեց իր արհեստավորներին, քայքայվեցին մանր արհեստանոցները, և վանք վերածվեց ավերի դուռաբաղաբի, աղմակա՛ն համբարի, բան արհեստագործության կարևոր կենտրոնի։

Տերստիլագործ արհեստավորները մեծ թիվ էին կազմում հարբերդում։ Նրանց գործիքները չափազանց պրիմիտիվ էին և արատ-ղբրանքը հազիվ բավարարում էր սևիտական կարիքները։ Պատճառը հետևյալն էր. հարբերդի հայերը հիմնեցին գործարաններ։ Նվրոպական տեքստիլագործ մեքենան հնդաց քաղաքում, Մանր արհեստավորը շուտ դուրս մնաց գործահրապարակից, քայքայվեց անտեսապես և մոտավ գործարան աշխատելու իրրե բանվոր։ Այս մասին մեր տակիրը վերապահելով առաջիկային, այստեղ նշենք, որ «ասորաց չիթ» կոչվող արհեստագործությունը դեռևս գիմնադրվում էր. «Սա արհեստագործության մաս կը կազմէր նաև Ասորոց չիթը և կարմիր կտաւը, — գրում է Վահէ Հայկը, — որ առանձին ճարտարութեամբ կը շինեն, կը ներկեն, կը դորդարեն և կը ծախեն հարբերդի և հեռուոր քաղաքներու մէջ։ Այս արհեստին մէջ հայ-ասորիներն ունէին լաւածանօթ համբաւ»¹⁶⁸։

Հայերի և ասորիների համատեղ ջանքերով արտադրած («ասորաց չիթ» կոչվող) կտավի հաջողության գրավականը դիմացկունությունն էր և կրեք չգունաթափվելը։ Սերնդից սերունդ, մեծ դադանապահություններ, ասորիները պատրաստում էին կարմիր ներկ։ Ներկի բազադրությունն էր. տորոն, ղխտոր, բնկուզի թարմ կեղև և բուսական ալյ նյութեր։ Գործարանատերերը չէին կարող ստեղծել նման նյութեր, ուստի օգտագործում էին քիմիական ներկեր, դրա համար էլ արհեստի արտադրանքն ավելի հաջողություն ուներ, քան գործարանայինը։ Նարբերդցի Տաշոյան, Չաթալբաշյան, Տոնապետյան, Մալճանյան առևտրական տները զբաղվում էին «ասորոց չիթ» տեղական ու արտասահմանյան առևտրով։

Մարաշում հիմնավորվել էր ոստանանկությունը (ջուլֆալը)։ Քաղաքի կոնանցիից ու տղամարդկանցից գործարանատերերը հավաքագրում էին ջուլհակություն իմացողներին, թելերը բաժանում

¹⁶⁷ «Մուրա», 1903, № 9, էջ 25։

¹⁶⁸ «Նարբերդը և անոր ոսկեղէն դաշտը», էջ 666։

ներանց և տպա տպահանջում ալաքա կոչվող քաթանանման «շիթը»։ «Պատրաստուած ալաճան կարտածուէր շրջակայ քաղաքներն ու գիւղերը՝ մինչև Կեսարիա և Փոքր Ասիոյ ներքին քաղաքները, ինչպէս նաև Սուրիա։ Այս արհեստը բոլորովին յատուկ է հայոց»¹⁶⁹։ Գործիքների պրիմիտիվության պատճառով աշխատանքը ծանր էր, աշխատավարձն էլ ցածր, դրա համար էլ ջուհակները շափաղանց տնմխիթարական ապրուստ էին վարում։ Մարաշում ալաջայից դատ պատրաստում էին գունավոր արաներ։ Մետաքսաթել սրժմա կոչվող արան արժեր մինչև 20 ոսկի։ Բեդին կոչվող բրդյա արաները էժան էին և գործածվում էին միայն տեղացիների կողմից։ «Նրբ գեւ եվրոպական հիւսուածեղենները մուտ գտած չէին Մարաշ՝ այս հիւսուածեղէններու գործածութիւնը ընդհանրացած ըլլալով՝ գիւղերու մէջ էր, որ կսպառին տեղականները։ Մետաքսեայ հիւսուածքներու արտագորութիւնը մեծ մասամբ կընէին Սուրիոյ գլխաւոր քաղաքները—Հալէպը և Շամը։ Մարաշի մէջ այդ ուղղութեամբ ջանք եղած չէր։ Բայց ասուեղէն (գումաշ) գործելու փորձեր եղած էին յաջողապէս, սակայն չէին կրցած մրցիլ եվրոպականին հետ»¹⁷⁰։

Եվրոպացի մի այլ ակառնատես վկայում է, թե «Մարաշը արվեստաշահ քաղաք է, այդտեղի կանայք կտավեղեններ են գործում և արծաթ ու ոսկով բանւած կտորներ»¹⁷¹։

Մշակելի հողատարածությունների պակասը, եղածի ոչ այնքան բերրիությունը, հաճընցուն ստիպեց արհեստագործություններ զբաղվել, ապրել արհեստով ու առևտրով։ Քաղաքում կար «խաղախորդարան»՝ «թաղարանոց», որը գտնվում էր Գըրտեստ դետի ափին, մղկիթին դեմ առ դեմ։ Արհեստավորները զբաղեցնում էին 25—30 տնակներ, մշակում անասունների մորթիները, մաքրում վրայի բուրդը կամ մաղը, որը և ուղարկում էին արտագործության այլ ճյուղերին։ Հատկապես բուրդը օգտագործվում էր լայն շալվարներ գործող արհեստագործների կողմից։ Արտադրանքը «...կը ծախէին Հաճընի և շրջակայ գիւղերուն, իսկ մեծ մասը կարտածուէր Մարաշի, Քիլիսի, Այնթապի, Հալէպի, Ադնքսանդրէթի և մանաւանդ Աստանայի շուկաները»¹⁷²։ Նշանավոր շալվարագործներ էին Մախսեյան, Պելլյան, Ղարիբջան և այլ զերդաստաններ։

169 Գ. ր. Գ ա լ ո ս տ ե ա ն, Մարաշ, էջ 284։

170 Նույն տեղում, էջ 291։

171 Մատենադարան, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 16, վավ. 100, Թերթ 8—9։

172 Յ. Պ ո ղ ո ս ե ա ն, Հաճընի ընդհանուր պատմությունը, էջ 170։

Գուլպայագործությունը էին դրադվում հաճախները և մարաշ-ցիները: Նրանց արտադրած գույնզգույն բրդյա գուլպաները բավա-րարում էին Կիլիկիայի աղագաբնակչության զրևթի մեծ մասին: Ար-հեստի այս ճյուղը դրադեցնում էին բացառապես կանայք: Կանանց օգտագործում էին նաև ձեռագործական այլ արհեստների մեջ, որը սատիճանաբար վերածվում էր արվեստի և արտադրանքի նրբաձա-շակությունը զարմանք և հիացմունք պատճառում օտարերկրացիներին: Քաղաքում կային նաև ներկատներ, թաղիքագործական ար-հեստանոցներ, հարյուրի հասնող կտավագործական դադգահներ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի բամբակագործությունը, բրդյա կտորեղենի, արանների, մուշտակ-ների արտադրությունը դարի առաջին կեսին գտնվում էր ֆեոդալական մտկարդակի վրա: Մանուֆակտուրաները դեռևս սակավաթիվ էին: Ճիշտ է, արտադրող վարպետները կապված էին շուկայի հետ, ապրանքային ձև էին տվել իրենց գործվածքներին, սակայն տակավին սահմանափակվում էին հնամենի արհեստանոց-ներով, լավագույն դեպքում պահում էին աշակերտներ: Պատճառն այն էր, որ 19-րդ դարի առաջին կեսը լի էր քուրդ ու թուրք տապա-տակիչների արշավանքով, պատերազմներով, դերբեձյական անիշ-խանություններով, ճանապարհների, վաճառականության, անձի ու գույ-քի անապահովությամբ: Արտադրության այսօրվա ծաղկուն ճյուղը վաղը կարող էր հիմնովին ոչնչանալ, երկվա հարուստ արդյունա-բերողը կամ վաճառականը մեկ գիշերվա մեջ կարող էր կողոպտվել և ընկնել ծալրահեղ աղբատության գիրկը, հարստության հետ միա-սին զրկվել կյանքից: Վիճակն ավելի անմխիթարական էր քրդա-հպատակ հայկական շրջաններում:

Սակայն Սեբաստիայի ու Կեսաբիայի փաշայությունները, իրենց արդյունագործությամբ, քաղաքների տնտեսական կյանքով փոքր-ինչ տարբերվում էին Մեծ Հայքի տաճկական ու քրդապատ-կան մասերից: Սեբաստիա, Նվդակիա, Ամասիա, Կեսաբիա, ինչպես նաև Ուրֆա քաղաքները արդյունագործության մարդում ստեղծել էին մանուֆակտուրաներ, փորձել էին պատռել ֆեոդալական զրա-պաշտպիկը և անցնել արտադրության կապիտալիստական ձևին: Մշակված կամ կիսամշակ հումքը նրանք ստանում էին Եվրոպո-լից, վերածում գործվածքների և կրկին վաճառքի վերադարձնում տեղիական, ֆրանսիական շուկաները: Գնալով մեծանում էր ար-հեստանոցներում աշխատողների թիվը, գործադրվում վարձու աշ-խատանք, արտադրողը կախման մեջ էր ընկնում դնորդ-վաճառակա-

նից, վերջինս իր պահանջները թելադրում ոչ միայն գնեթի, այլև ապրանքների տեսակների, գույնի ու ձևի վերաբերյալ: Գործվածքի-
զենի ստապարեզում Սերաստիայի և Կեսարիայի հայ արհեստավոր-
ները մի խոսքով փորձեր էին անում անցում կատարել ֆեոդալիզ-
մից դեպի բուրժուական հարաբերությունները: Սակայն այդ փոր-
ձերը միշտ չէ, որ հաջողություններ էին սպասկվում:

Սերաստիայի արհեստավորների մեծ մասը դարասկզբին պա-
րապում էր կտավի արտադրությամբ, Քաղաքի տեքստիլագործներն
ընդարձակ արհեստանոցներ էին դրադեցնում, աշխատեցնում կա-
նանց և անշափահաս երեխաներին: 1800—1850 թթ. նրանց արտա-
դրանքը բավարարում էր շրջակայքի ազգայնակազմությանը, թափան-
ցում առաջավոր Ասիայի գրեթե բոլոր մեծ քաղաքները և տարեկան
500 քսակի էլ արտահանվում Ղրիմ, Կոստանդնուպոլիս¹⁷³: Այնտեղ
արտագրում էին «բեղ» անվանյալ բամբակյա գործվածքներ, որոնք
«համբավյալ» էին ողջ Թուրքիայում: «Բայց այս սանջակի գլխավոր
որդյունաբերությունը, — գրում է Վ. Քինեն, — ոստայնանկությունն
է, որի ամենակարևոր կենտրոններն են Մերսինն ու Ամասիան»¹⁷⁴:
Ամասիայի ոստայնանկների թիվը հասել էր 3000-ի, որոնց մեջ մեծ
տեղ էին գրավում վարձու աշխատանքով պարապող կանայք և
փոքրահասակ աղջիկները¹⁷⁵:

Այս մարզում էլ, Սերաստիայի նահանգի բոլոր քաղաքները,
դարի առաջին, առավել ևս երկրորդ կեսին, առաջնության դասին
դիջում էին Եվրոպային: Ղ. Ինճիճյանը վկայում է, որ 1800-ական
թվականներին քաղաքում կային «...ոստայնանկ, ջուհակ, պաս-
մանի, և խաղախորդ կամ թապագք, և ներկարարք մորթոց. աստ
և անդ առաքէ կարմիր կտաւ, պասմա շիր, պասմա շեմպեւ և պո-
ղասի...»¹⁷⁶: Մասնավորապես յազմայի վաղեմի հայրենիքը Եվրո-
պիան էր, Փոքր Ասիայի հնօրյա արդյունագործական կենտրոններից
մեկը, որն այս գործվածքի պատրաստությունը երկար ժամանակ
պահում էր իրրե մենաշնորհ և իր սեփական արտադրանքով ինքն
էր մատակարարում բուլանդակ Թուրքիային: Թուրքիայի յազմա հոր-
ջուրջված հռչակված այս կտորեղենը գործածվում էր իբրև «վարշա-
մակ», հատկապես մահմեդական երկսեռ բնակչության «...գլխուն

173 Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 283:

174 Vital Cuinet, tome I, p. 651.

175 «Փոքր-Հայքի յիշատակներ», էջ 213:

176 Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրություն, էջ 290:

դարդ կամ ծածկոց, սակայն բրիտոնեականներն ալ բիշ չէին գործածեր»¹⁷⁷։

Ֆրանսիացի նշանավոր ճանապարհորդ Տուրնեֆորի վկայութեամբ «Թողատի նկարէն կտաները ... պարսկականներուն շափ գեղեցիկ չեն, բայց Մոսքովիներն ու Նիսիմի թաթարները անոնցմով կը գոհանան։ Այս կտանները նոյնիսկ Ֆրանսա կը բերուին, և ասոնց է որ մենք Արևելայի կերպաս ... կըսենք։ Թողատ և Ամասիա այս տպարանքէն շատ աւելի կը հայթայթեն, քան երկիրի ամբողջ մնացեալ մասը»¹⁷⁸։

Ինչպես տեսնում ենք 18-րդ դարի վերջալույսին և 19-րդ դարի առաջին տասնամյակին, ըստ երկու հմուտ աղբյուրագետների, հատկապես ձեռագործական արհեստի մեջ, ողջ Թուրքիայով մեկ, նոյնիսկ կիրողական շատ երկրներին Թոքատը հայտնի էր։ Նման իրավիճակը շարունակվեց ևս երբեք-չորս տասնամյակ և այնուհետև քաղաքը բռնեց հետընթացի ճանապարհը։

Սերաստիայի պատմութեանը շարադրելիս Անդրեաս Աղեքսանդրյանը ձեռքի տակ ունեցել է մի ձեռագիր աշխատութեան, որտեղ ամփոփված փաստերը վերաբերում էին այս ժամանակաշրջանին։ Անդրադառնալով Թոքատի տնտեսական դարգացմանը, վերաբարադրելով մեզ համար անհայտ հեղինակի կարծիքն այդ մասին, Աղեքսանդրյանը գրում է, որ Թոքատում «Գլխավոր արհեստներն են պատմաճիւղիւն 90—100 գործարան և 800—1000 գործաւոր, պտեղործութիւն, որ ընդհանրապէս կանանց ձեռքով կըլլայ, պղնձագործութիւն, 50 խանութի մէջ կան 300 հայ վարպետ և աշակերտներ... Կը յիշէ (խոսքը ձեռագրի հեղինակի մասին է — Ն. Ղ.) ևս հետեւեալները. ներկարարութիւն, ժամագործութիւն, դերձակութիւն, ապաճիւղիւն (որ ատեն մը շատ ծաղկած էր), կօշկակարութիւն, երկաթագործութիւն, դարբնութիւն, հիւսնութիւն, որմնադրութիւն, քարագործութիւն, խաղախորդութիւն, դանակագործութիւն, ցիսիագործութիւն, անագագործութիւն, ոսկերչութիւն, սափրիչութիւն, բրտատութիւն, արեթագործութիւն, գորգագործութիւն և խոհարարութիւն, որոնց մէջ նշանաւոր են հայք»¹⁷⁹։ Այս բոլոր արհեստների մեջ առաջնակարգն ու հիմնականը մնում էին պղնձագործութեանը և գործվածքեղենի արտագործութեանը։

177 Ա. Ա. Լ. պ. յ. ա. ճ. ե. ա. ն, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հատոր Բ, Գահիրէ, 1937, էջ 1497։

178 «Պատմութիւն Եղեղիւի Հայոց», էջ 1265։

179 Ա. Ն. զ. ր. է. ա. ս. Ա. զ. ե. ք. ո. ա. ն. զ. ր. ե. ա. ն, Պատմութիւն Սերաստիոյ, էջ 346։

Եվրոպացի ու հայ հեղինակների վկայությամբ Եվդոկիայի արհեստագործությունը միայն տարածականորեն չէր զարգացել, այլ խորացել էր, ստեղծվել էին մանուֆակտուրաներ, արհեստանոցները գուրս էին եկել ցեխային, համքարական սաճմանափակ շրջանակներից, ընդգրկել թվաշատ աշակերտներ, հնթավարպետներ, դազգահ առաջ չորած տղամարդու կողքին նստել էր կինը, իսկ սրան օգնողների դերն էին ստանձնել անշափահաս երեխաները։ Օրավարժով աշխատող չափահասների ու երեխաների աշխատանքը շահագործում էին նաև պղնձագործական արհեստանոցներում։ Սակայն այդ երկար շտեկը և մանավանդ գործվածքեղենի արտագրության ասպարեզում բուրժուական հարաբերությունների սպորադիկ ձևերը խեղդվեցին իրենց բներում։ Շուկայական մրցարշավում եվրոպական գործվածքեղենները, գործարանային էժանագին ապրանքները առևտրական հրապարակներից դուրս շարտեցին Եվդոկիայի արտագրանքը՝ ոչ միայն դրսի, այլև ներսի վաճառանոցներից։ Գները անկման, շահույթի պակասի պատճառով քաղաքի արհեստագործության այս ճյուղը առաջընթացի փոխարեն կուշեկավ, կորցրեց նախկին ծավալը։

Ուստի ճանապարհորդ Վոռնենկոն 1840-ականներից առաջ է գնում Եվդոկիայի տնտեսական վայրէջքը, գրելով, որ «...Թուքատը դադարեց Փոքր Ասիայի և Անատոլիայի արևելյան մասի միջև միջնորդ լինելուց։ Եվրոպական ապրանքների փոխարեն այն Կ. Պոլիս և մասամբ Զմյուռնիա է առաքում համարյա երկրամասի արտադրանքը միայն...»¹⁸⁰։ Քաղաքի կուշեկավ, առևտրա-արհեստագործական գերի կորուստի պատճառը, նրա կարծիքով Եվրոպական կապիտալի ներմուտն էր՝ Թուրքիայի թե՛ Եվրոպական և թե՛ ասիական ներքնազավառները։ Նույն կարծիքին են նաև հայ հեղինակները։

1853 թ. համար Ն. Սարգսյանը գրում է, որ «Վաճառականության թիւն քաղաքիս ծաղկէր երբեմն և մինչդեռ Տաճկաստան չէ՛ ճոխացեալ Եւրոպացի ձեռագործովք՝ նախնի տարազու վարէր, ի յարգի գոլով նկարագրուշմ կտաւեղինաց նորա ընդ ամենայն Ասիա. այլ ի դադարել գործածութեան նոցին, թէպէտ և ոչ իսպառ, աղօտացաւ յոյժ և նախկին շուք վաճառականութեան նորա, և հալոց պղնձոյն եէթ մնաց նմա ի մխիթարութիւն...»¹⁸¹։ Ուրեմն, դարի կեսին, իբրև

¹⁸⁰ Воронченко, Описание Малой Азии в ее нынешнем состоянии, 1840, часть I, стр. 279.

¹⁸¹ Հ. Ն եր ս ո ս ի Վ. Ս ար գ ի ս ե ն, Տեղագրութիւնը, էջ 60—61։

դործվածքեղենի արտադրության կենտրոն, Եվդոկիան կորցրել էր իր նախկին մակարդակը:

Արհեստագործության հայտնի կենտրոններից էր Կեսարիան: Տակավին 17-րդ դարի սկզբներին ուղեգրող-ճանապարհորդ Սիմեոն լեհացին գրում էր, թե Կեսարիան ունի «...փարթամ վաճառականք եւ խոճալք, անուանի մեծատունք», իսկ արհեստավորները «ամէն գերծակը և խաֆթանճիք են»¹⁸²: Երկու հարյուրամյակ հետո Ղ. Ինճիճյանը հայ արհեստագործների մասին վկայում է, թե «Բնութեամբ ճարտարք են և յաջողակք ի գիտս արուեստից. մանաւանդ ի ճարտարապետութենէ և ըստ մեծի մասին են հիւսունք, որոնադիրք, քարահատք, քանդակագործք, նկարիչք, մանուսանդ երեսկի ճարտարապետք, զի ոչ միայն այս գաւառ, այլ նաև Իստանպոլ մեծամեծ ապարանք իշխանաց և թագաւորին, մզկիթք և բաղանիք, կեսարացոց, հայոց և յունաց են գործած, թող զայլ փոքր շինուածս տանց»¹⁸³: Հմուտ աշխարհագրագետը հիշատակում է նաև «պէս-պէս գործսուաններ», որոնք «գործեն սւտառ. զղին սկի պատուական, որոյ գործարան տեսպաղխանէ է ի Թալաս Դափուսին»¹⁸⁴: Ակընհայտ է, որ երկու հեղինակներին իրարից զատող ժամանակահատվածում, Կեսարիան, արհեստագործության մարզում նախկին, գրեթե խզճուկ մակարդակից կտրվել էր և հայկական տարրի բնորոնելու, խժոժություններից համեմատաբար հեռու լինելու, առևտրի հնարավորութիւնն ունենալու և այլ պատճառներով նվաճել տնտեսական նոր բարձունքներ: Քաղաքում կազմակերպվել ու ընդլայնվել էին բամբակագործական, մետաքսագործական ու աբաճիների մանուֆակտուրաներ, ստվարացել էր հայ արհեստագործների թիվը:

Կեսարիայի տեքստիլագործների, արհեստագործ-մանուֆակտուրաների ճյուղերից արդեն հայտնի էին յազմաչիւները, չոլհակները, շեջիմագործները, իսկ ավելի ուշ նաև գորգագործները: Սակայն Կեսարիայի արհեստագործության զարգացման դարի սուղին կեսի մակարդակը վերելք է համարվում նախկինի հետ համեմատած: Նրա առաջընթացը վերապահված էր դարի վերջին քառորդին, մասնավորապես հաջորդ դարաշեմքին: 1800—1850-ականներին այն առևտրական խոշոր քաղաք էր Թուրքիայում, իսկ արհեստագործության բնագավառում Եվդոկիայի աշակերտը:

¹⁸² «Հանգէս Ամսօրեայ», 1935, էջ 90, ալեկի մտերմամտն տե՛ս «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ», հատոր Բ, էջ 1494 և հետևյալը:

¹⁸³ Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն, էջ 309—310:

¹⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 313:

Բամբակագործության և մետաղագործության մարզերում, մեծաթիվ մանուֆակտուրաներ էին առաջացել Ուրֆայում, Դիարբեքիւրում, Բուսայում, Հալեպում և այլ քաղաքներում: Հիշյալ քաղաքների արտադրանքը, մինչև նվրոպականի ներմուտը Թուրքիա, արտադրության կազմակերպման իր ձևով, ընդգրկած շրջանակներով, վաճառահանման շուկաներում խաղացած դերով, հազիվ թե հնարավոր լինիր տեղակայելու ֆեոդալական արտադրանական կիսահամաներում: Ղ. Ինճիճյանի տվյալներով, 1800—1805 թթ., 12 հազար տուն ունեցող Ուրֆան բանեցնում էր կտավագործական 400 դաղգահներ¹⁸⁵, որոնք տեղակայված էին վաճառողներին ենթարկվող երկու տասնյակ արհեստանոցներում, աշխատում էին դրսից գնված կիսամշակ հումքով և արտադրանքը հանձնելիս՝ ստանում էին միայն աշխատավարձ: Հիմնականում շահագործվում էին կանանց և երեխաների աշխատանքը:

Խոսելով Թուրքիայի տնտեսական անկման մասին, Մ. Ուբիչին լիպյում է, թե 1850-ականներին Դիարբեքիւրը և Բուսան տարեկան արտադրում են 400.000 ղուրուշի արժողությամբ մետաքսյա կտորեղեն, այսինքն 1812 թվականի արտադրանքի 1/10-ը¹⁸⁶: Ուրեմն այս քաղաքները դարի առաջին քառորդին, միջին ու մոտավոր հաշվով, արտադրել են 4 միլիոն ղուրուշի արժողությամբ կերպասեղեն: Կտորեղենի կրճատման պատճառով դարակեսին սբանք արտահանում էին 9 միլիոնի մետաքսի բոժոժներ¹⁸⁷: Արտադրողներն ու հատկապես վաճառողները հիմնականում հայերն էին: Ֆրանսիական ճանապարհորդ Շարլ Տեքսիեն 1830-ականներին գրում է, որ Բուսայում տարեկան արտադրում էին 100 հազար կտոր այնպիսի մետաքսյա գործվածքներ, որոնք հայտնի էին «ամբողջ աշխարհին»¹⁸⁸, թե՛ արտաքին փայլով, ձևավորմամբ, և թե՛ որակով: Շուկայում եվրոպական մետաքսավաճառները դժվարությամբ էին դիմադրավում Բուսայի հայ վաճառականներին:

Մանուֆակտուրաների կարևոր, զարգացած կենտրոն էր դարձել Զիլե քաղաքը: Դարասկզբին այն հիմնականում թուրքական քաղաք էր, սակայն ընդունելով մետաքսագործ ու տեքստիլագործ հայ արհեստավորների, աստիճանաբար դառնում է հայաշատ գաղութ, արհեստագործության մարդում նվաճում նոր բարձունքներ:

¹⁸⁵ Տե՛ս Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրություն, էջ 232:

¹⁸⁶ Տե՛ս Մ. Ա. Սիվին, р. 357.

¹⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 357—358:

¹⁸⁸ Sarı Teksiye, Küçük Asiya, İstanbul, 1924, էջ 221, տե՛ս նաև Ночев, Очерки экономики Турции, стр. 91.

Զիլեն արտագրում էր բրդյա ու բամբակյա, ինչպես նաև մետաքսյա «կտուր», որն ուներ 10—17 արշին երկարություն, 7,5—12 արշին լայնություն և հիմնականում վաճառքի էր գնում Թևդոսիա՝ ամեն մի կտորը արժենալով 3—4 ուրբի¹⁸⁹։ Զիլեյի մանուֆակտուրաները գնալով շատանում էին, կախման մեջ գրվում վաճառականներից, կտորեղենն անմիջապես վերցվում էր արհեստանոցների տերերից, տեղափոխվում Եվդոկիա և Ամասիա, գունադարձվում, նոր տպա արտահանվում Ռուսաստան։ Ուրեմն, միջնորդ վաճառականը այս կամ այն կերպ մասնակցում էր արտագրության պրոցեսին, կոտորեղենը տանում էր ուրիշ քաղաքների ձեռավորելու, երբեմն էլ ձեռնու և հետո միայն հանում շուկա։ Սակայն դա միայն Զիլեյում չէր։

Արևմտահայ արհեստագործության բնագավառում, միջնորդարի համեմատությամբ, դարի առաջին կեսին առաջացել էին մի շարք նոր ու հատկանշական երևույթներ։ Նախ հումքի բազայի մաս լինելու, վաճառահանման շուկաների հետ կապված՝ միջնորդ, հարստացող առևտրականների թվադրանքով, գնորդների պահանջարկով, պետության ուղղակի ու անուղղակի միջամտությամբ, արհեստատեսակների մեջ խմրավորում էր կատարվել, ոչ միայն ըստ ճյուղերի, այլև ըստ քաղաքների։ Այստեղ խոսքը մանր, փոշիացած, զուտ առեղական կարիքների բավարարող արհեստագործների մասին չէ, այլ այն արհեստատեսակների, մանուֆակտուրաների, որոնց հոշակը ճեղքում էր գավառական սահմանափակությունը, դուրս գալիս քաղաքների անձուկ շրջապարիսպներից և մտնում համաթուրքական, նույնիսկ համահվրոպական առևտրական հրապարակները։

Նախորդ էջերից պարզվեց, որ արևմտահայ բոլոր քաղաքներն ունեին արհեստագործության բազմաթիվ ճյուղեր, սակայն դրանցից միայն մեկը կամ երկուսն էին հոշակված դրսում։ Ակնհայտ դարձավ, որ պղնձագործության արհեստը տարածված էր երկու տասնյակ քաղաքներում, սակայն արտահանման մեծաշնորհը մնում էր Եվդոկիային, Կարինին, Երզնկային։ Ոսկերչության հայրենիքը՝ Վանն էր։ Տեքստիլագործության կատարելագործված արհեստների ճյուղերը համակենտրոնացել էին Սեբաստիայում, Ամասիայում, Մալաթիայում, Ուֆայում, Կյուրինում, Կարինում։ Բրդյա գործվածքների պատրաստումը վերապահվում էր Մառաշին, Կարինին, Հանքենին։ Ուրեմն, արհեստագործության ճյուղերը դարձեցին համարմբվել էին ըստ քաղաքների, առաջացնելով մի պրոցես, որը

¹⁸⁹ Տե՛ս А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции, стр. 90—91.

գնալով ավելի էր խորանում, քանի որ եվրոպական ապրանքների ներմուտի հոսքի ուժեղացման պատճառով հարկադրական պահանջներ էր առաջանում կատարելավործումներ անել ձեռագործության ասպարեզում, դիմագրավել մեքենայի հրաշքին: Փոշիացած, պատահական արհեստավորներն անմիջապես դուրս էին շարտվում հրապարակից, վերածվում օրավարձու մշակների, բռնում պանդրխատության ցուպը կամ վերագառնում երկրագործության: Էսնաֆությունների և մանուֆակտուրաների մեջ խմբված արհեստավորները, իրար վրա կուշ գալով, երբեմն էլ գործիքների, ներկերի, արտադրանքի ձևի փոփոխումով, շարունակում էին տնտեսական պայքարը, ճիգեր անում, եթե ոչ առաջընթացի, ապա սեպ իրավիճակի հարատևելուն:

Սոր, ակնառու երևույթներից էր և այն, որ միևնույն ապրանքի վրա թափված աշխատանքը բաժանվում էր, տրոհվում տարբեր քաղաքների միջև¹⁹⁰: Այսպես, օրինակ, պղինձը հանվում էր Արդա-նա-Մադենի և այլ հանքերից, հալվում Եվդոկիայի Ղալ-խանն կոշված պղնձահալ հնոցներում, վերածվում պղնձյա կիսամշակ գնդերի, առաքվում Անդլիա, մշակվում, դարձվում պղնձյա ձողեր կամ թիթեղներ, վերադարձվում Թուրքիայի ամենատարբեր քաղաքներ: Պղնձագործները պատրաստում էին տարբեր տեսակի անոթներ, կաթսաներ, տեղում մաքրում և օգտագործում: Դրսի շուկաներում վաճառվող պղնձյա ամանեղենները երկրի ասիական գրեթե բոլոր քաղաքներից բերվում էին Եվդոկիա, մասամբ արտաքնապես ձեռ-վորվում, անագապատվում, սպիտակ փայլ ստանում, նոր միայն արտահանվում: Այս սրբոցեսը ավելի էր խորացել գործվածքեղենի արտագրության մարդում:

1830-ականների վերջերին, ըստ ուսական «Մանուֆակտուրա և առևտուր Ժուռնալի» հաղորդագրության¹⁹¹, Ամասիայում և Մալաթիայում արտադրվում էր մեծաքանակ բեզ կամ բոգազ կոշվող բաճկոնացու կտորեղեններ: Արհեստագործների ձեռքով արտադրանքի մի մասը ներկվում ու վաճառվում էր տեղական շուկաներում: Սակայն դա փոքր քանակ էր կազմում: Վաճառականների պատվերով, առանց գունավորման, հիմնական արտադրանքը հանձնվում էր իրենց, սրանք էլ տանում էին Հալեպ և Եվդոկիա, ներկել տալիս հոչակավոր ներկատուն-բույախանաներում, ապա տեղափոխում Մոսուլ, տալիս բասմալիների տոպահանման, զարդանկար-

¹⁹⁰ А. Д. Новичев, стр. 89.

¹⁹¹ «Журнал Мануфактур и торговли», 1839, часть 2, стр. 325.

ման, երբեմն էլ ձեռնու և բաճկոնների վերածելու, ապա նոր հո-
նում երկրի ու դրսի առևտրահրապարակները, վաճառում թանկ
գներով, ստանում տնհամեմատ բարձր շահույթ: Աստուր և բու-
լան գործում էին Զիլեյում, ապա գնորդ-վաճառականների միջոցով
ձևավորման էին տեղափոխվում Ամասիա և Եվդոկիա: Ուրեմն, ար-
տագրանքի վրա թափված աշխատանքի բաժանում էր Եղեկ նաև
քսա քաղաքների, որը ազդարարում էր կապիտալիզմական արտա-
դրահարաբերության արշալույսը՝ արհմտահայ արհեստագոր-
ծության անդամատանում:

Ժամանակաշրջանի ընդհանուր հետամնացության մեջ, որոշ քա-
ղաքներում և արհեստագործության որոշ ճյուղերում տեղի էր ունեցել
վաճառականական կապիտալի տատիճանական վերածումը արդյու-
նագործականի, գործավոր-սևիականատեր արհեստավորի փոխան-
ցումը վարձու բանվորի: Նախորդ էջերում տեսանք, որ մի շարք
քաղաքներում մանածահույժը տալիս էին վաճառականները, պա-
հանջում պատրաստի արտագրանք, դիմացը վճարելով միտյն աշ-
խատավարձ՝ օրավարձ, եթե արհեստանոցներն իրենց հսկողության
տակ էին, գործավարձ, եթե արհեստավորները բանում էին անե-
քում: Ծիշա է նկատվում, թե հումք վերցնող ու աշխատավարձով
աշխատող գործավորները հիմնականում նստած էին սևիական
հարկի տակ գրված գաղզահանների առաջ, որոնց բանեցմանն օգնում
էին նաև ընտանիքի մյուս շափահաս ու անչափահաս անդամ-
ները¹⁹²:

Վերոհիշյալ պրոցեսն ավելի էր խորացել Եվդոկիայում, այն էլ
գործվածքեղենի արտագրության բնագավառում: Անդրեաս Աղեք-
սանգրյանը Եվդոկիայի մասին գրում է, որ դարակեսի Թոքատն
ուներ բասմաշիուրյան 90—100 «գործարան», որտեղ աշխատում
էին 800—1000 գործավորներ, պղնձագործական 50 խանութ, 300
հայ վարպետներով ու աշակերտներով¹⁹³: Սակայն աչսանդ արհես-
տանոցների մեծաքանակությունն ու ամեն մի հարկի տակ միջին
թվով 6—10 գործավորների հավաքվելը չէր միայն կարևորը, հա-
տականշականը, այլ այն, որ արհեստավորը կախման մեջ էր ընկել
գնորդ-վաճառականից և փաստորեն վերածվել «օրողչերով» աշխա-
տող վարձու բանվորի:

Եվդոկիայի տնտեսական կյանքին լավածանոթ հելլինականից
մեկ ուրիշը վկայում է, որ քաղաքի չազմաշիուրյունը բացառապես

¹⁹² Ա. Համբարյան, Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հա-
յաստանում, էջ 186—187:

¹⁹³ Տե՛ս «Պատմություն ականաւոր քաղաքին Սերաստիոյ», էջ 346:

հայ արտագրող վաճառականների ձեռքին է: Սրանք «Ուլած քա-
նակութեամբ հոսմ նիւթ Եւրոպայից ներմուծելով՝ տալիս են վար-
պետ-ձեռնարկողներին և սրանք ցանկացած թուով գործաւորներ
վարձելով՝ ապրանքը արտագրում են: Իւրաքանչիւր վարպետ-ձեռ-
նարկող ունի 30—40—50 մեծ ու փոքր գործաւորներ. սրանց ձեռքի
տակն է, սրանց աշխատանքովն է, որ ջնջիկի նման հում նիւթը
դառնում է այն նկարէն հաղման, որ յայտնի է «Թոգատի հաղմա»
անունով, որ ամբողջ Թուրքիայի մէջ իր մրցակիցը չունի՝ գեղեցկու-
թեան և նրբութեան տեսակէտից»¹⁹⁴: Միաժամանակ հիշատակվում
է, որ արհեստագործ-վաճառականները ջանում են խաբէլ գործա-
ւորներին, նրանց օրավարձից կոպեկներ են կտրում և այդ միջոցն
օգտագործելով հարստություն են դիզում¹⁹⁵:

Բրուսա քաղաքի մետաքսագործները հայերն էին: Ըստ Ֆրան-
սիացի ճանապարհորդ Շարլ Տեքսիի 1830-ականների վերջերին
«Բրուսայի փառք կազմող մետաքսի արդյունաբերութեան մեջ խոշոր
Ֆարքիկաներ չկային: Բանվորները, ինչպես Լիոնում, աշխատում
են տներում: Կամասջիլերը — արդյունագործ-վաճառականները
կշտված մետաքսը տալիս են նրանց, որոնք մշակված մետաքսը վե-
րագործնում են տալիս քանդակների հետ միասին»¹⁹⁶: Եվ այսպես, ինչ-
պես մյուս երկրներում, այնպես էլ դարի առաջին կեսի Թուրքիա-
յում, մանր ապրանքարտագրողների մի մասը կախման մեջ է ընկ-
նում առևտրական կապիտալից, վերջինիս համար հնարավորու-
թյուն ստեղծելով մոտիկ ապագայում արդյունաբերական կապի-
տալի վերածվելուն:

Վ. Ի. Լենինը խոսելով նման պրոցեսի մասին, բացատրում է,
թե առևտրական կապիտալը արդյունաբերականի ներառման ճա-
նապարհին¹⁹⁷, իր ներկայացուցիչների ձեռքով առևտրական պատ-
շաստի հումքը բաժանում է գործավորներին, ոտանում ապրանք-
ներ, որի դիմաց վճարում է միայն աշխատավարձ: Այս դեպքում
«Տնայնագործը de facto վարձու բանվոր է դառնում, որը տանն է
աշխատում կապիտալիստի համար. մեծազնորդի առևտրական կա-
պիտալն արդյունաբերական կապիտալ է դառնում այստեղ»¹⁹⁸:
Այս բնորոշումն անվերապահորեն վերաբերում է վերոհիշյալ քա-

194 «Փոքր-Հայքի յիշատակներ», էջ 235:

195 Նույն տեղում:

196 Sarl Teksie, նշված աշխատությունը, էջ 221:

197 Այս մասին տե՛ս Ա. Համբարյան, Աղբարային հարաբերություն-
ները..., էջ 187:

198 Վ. Ի. Լենին, Երկրորդ, հատոր 3, էջ 466:

զաքներում կատարված պրոցեսին: Սուկայն ընդհանուր քաղաքային կյանքի համեմատությամբ, սրանք օաղիտներ էին լայնատարած տնտեսությունում, կապիտալիզմի նորավառ ճրագներ ասիական Թուրքիայի ֆեոդալական տնտեսության մեջ, ճրագներ, որոնք ավելի էին բողբոջվում, բռնկում լայն տարածություններ, խորանալու զարգացման մակարդակով դարի հաջորդ՝ երրորդ քառորդին, եռթանգիմաթյան ժամանակաշրջանում: Ուրեմն, 19-րդ դարի առաջին կեսին տրեմասհայ, առավել ևս Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները հիմնականում մնում էին խարսխված ֆեոդալական արնտեսակարգի վրա, շնայած որ արդեն առաջացել էին զարգացած մանուֆակտուրային վերահիշյալ ձեռնարկությունները, նույնիսկ ժամանակի առումով մի քանի խոշոր գործարաններ, որոնց հիմնադիրները, տնօրինողներն ու գործավորները հայերն էին՝ եվրոպացիների ու փոքրաթիվ թուրքերի մասնակցությամբ:

Թուրքական սուլթանները, առանձնապես դարի առաջին կեսին, հայ ամիրաների ձեռքերով կառուցել էին տալիս երկրի զրեթե բոլոր խոշոր գործարանները: Մայրաքաղաքում և արևմտահայ գավառներում տեղադրված այդ գործարանները պատկանում էին կամ պետությանը, կամ էլ կառուցողներին: Արքունի փողերանոցի տնօրեն Հակոբ Չեկեպի Տյուլյանը, սուլթանին համոզելով, Անգլիայից տեղափոխեց շոգեմեքենաներ, Կ. Պոլսում հիմնեց դրամահատ գործարան և սկսեց կտրել ոսկյա ու արծաթյա դրամներ, «բարեձև և ըստ արժողութեան ... դրամոցն անպղիացոց»¹⁹⁹:

Մարմարայի ծովեզերքին կառուցվեց արքունի վառարանը, մի խոշոր գործարան, որը Մահմուդ 2-րդի կողմից 1826 թ. հանձնվեց Տատյան Առաքելի տնօրինությանը և միացվեց վերջինիս տոհմի մյուս անդամների կողմից 1795 թ. հիմնված վառողի գործարանին²⁰⁰: Աբդուլ Մեջիդը Հովհաննես Տատյանին լրավորեց Վելի էֆենդի մարզագետնում կառուցել կայսերական բամախանեկերպասագործարանը և ֆեսի գործարանը, ինչպես նաև Ջեթուն Բուռնի զինագործարանը: Այս գործարանների ինժեներները հրավիրվում էին Անգլիայից, իսկ գործավոր-բանվորները Կ. Պոլսի հայ ու հույն արհեստավորներն էին: Կամավոր, հաճախ էլ բռնությամբ սրանք ներգրավվում էին արդյունաբերության մեջ, արտադրանքով զինում, հանդերձավորում բանակն ու նավատորմը: Մայրաքաղաքի

¹⁹⁹ Զ. Լևոնյան Մարգ. Ալիշանյան, Քաղաքական աշխարհագրություն, 1853, Վենետիկ, էջ 384:

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 392, տե՛ս նաև ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 9, գործ 155, թերթ 126:

Գալաֆյանները տեղում նախաշինության մասնավոր ու ընդարձակ գործարան ունեին, իսկ գործարանատերերը միլիոնի հասնող հարստությոն, նույնիսկ անձնական շոգենալ²⁰¹:

Կեսարացի Սարգիս Գալֆան, Կուզունճակի մեջ 1829 թ. հիմնում է յաղմոյի գործարանը, իսկ քիչ անց Գասարճյան եղբայրները բացում են Կալսերի շիրաք գործարանը: Մկրտիչ Պոտուրյանի բերած տվյալներով Գասարճյան եղբայրները «...մեծ խանդավառությամբ կը լծուեն գործի, և այնպիսի ղեկավար կը կու տան որ՝ քանի մը տարիներու մէջ 300—350 թեղկահ կը բանի 400—500 բանտրներով, թէ Պուլիս և թէ բոլոր գաւառները մասնաճիւղից բա՛նալով արտածումներ կընեն, ամէն կողմէն հռչակուած էր Գայսերի-Չիթարը, Գասարճեան եղբարց գործատունը՝ ուր մօտաւորապէս 3 հազարի մօտ հոգիներ կապահովէին իրենց ապրուստը»²⁰²:

Ողջ Խուրքիսյով մեկ իր գործարաններով հայտնի էր նիկոմեդիա հայաբնակ քաղաքը: Այստեղի գործարանները պատկանում էին սուլթանական կառավարությանը: Ամենահինը կայսերական մահուղագործարանն էր, կառուցված Մահմուդ 2-րդի օրով՝ 1836 թ., շովհաննես Բեկ Տատյանի հսկողութեամբ, նիկոմեդիայի հարավ-արևելյան փնջին, Ասլանբեկին կից հարթության վրա²⁰³: Շովհաննես Տատյանը նույն թվականին հիմնեց Հրեքի կայսերական շուխաւի գործարանը: «Չուխալի թագաւորական գործարանը, — գրում է «Հայաստանը».— որ իլնիմիաու և Պեղլեհիզու մէջտեղ շինուեցաւ, այն կողմերու հեռաւոր բնակիչներուն անդամ թե մտաւոր կրթութեան և իւր ապրուստի շատ մեծ օգուտ քաւ ևն...»²⁰⁴: Գործարանը ղեկավարում էր հայ ամիրան, անդիաքի ինժեների օգնութեամբ: Բանվորները հայեր ու հույներ էին: Մեքենաները բերված էին Անգլիայից, օգտագործվում էր ջրի ուժը՝ շարժիչը գործադրութեան մեջ ղեկաւ համար: Սկզբում տարեկան արտադրվում էր 25.000 արշին մահուղ, որով հանդերձավորվում էր թուրքական բանակը: Գործարանը փակվեց Ղրիմի պատերազմի տարիներին, սակայն ոչ ընդմիջաւ:

Գործարանների հիմնումից ու գործադրութեանից հետո նրանց կատարելագործումը, նոր մեքենաներ հայթայթելը, արդյունքի

²⁰¹ Մ Ե Ր Ո Վ Ը Վ Ե Ր Գ Ա Յ Ե Մ Տ Է Ր-Մ Ո Վ Ս Ի Ս Ե Ա Ն Կ, Ուղևորութիւն S. S. Մկրտիչ ղեհ. կաթողիկոս Ամենայն հայոց, 1894, էջմիածին, էջ 59:

²⁰² «Գաղութահայ տարեկից», Ա տարի, 1939, Պարբէշ, էջ 153:

²⁰³ Մ Ի Ն Ա Ս Գ Ե Ս Ա Ս Կ Ե Ա Ն, Հայերը նիկոմեդիոյ դատարն մէջ, Պարտիզակ, 1913, էջ 191:

²⁰⁴ «Հայաստան», Կ. Պուլիս, 1847, Բ տարի, սեպտեմբեր, № 13:

ալեկլացման հոգսերը ևս բնկած էր ոչ թե թուրքերի, այլ Հովհան-
նես Տառլանի ուսերին: 30-ականների վերջերին նա մեկնեց Եվրո-
պա, եղավ Ֆրանսիայում, Անգլիայում, ծանոթացավ մեքենայական
աշխարհի հրաշքներին և սկսեց ներմուծել կատարելագործված ու նոր
մեքենաներ²⁰⁵: 1842—1847 թթ. հայ ամիրան Եվրոպայից մեքենա-
ներ բերեց ու նորոգեց Պեյքովի խաղախորդի, Զեյթուն—Բուռնի եր-
կաթագործարանը²⁰⁶, իսկ 1844 թ. նոր դաղգահներ փոխադրեց Նիկո-
մեդիա: Աբդուլ Մեջիդը 1847 թ. այցելում էր պետական գործարան-
ները: Նրան զարմանք պատճառեց Զեյթուն Բուռնի, «Արքունի տպա-
րանի», բամախանների և վառողարանի վերակազմումը, այնտեղ
աշխատող մեքենաները: «Արշալոյս Արարատեան»-ի հաղորդա-
դրությամբ, սուլթանը «...ամսոյս 23-ին Ալի Սթիֆանոս դեղը գնաց
Զեյթուն Պարնուն հաստատուած երկաթ ձուլելու գործարանը տես-
նելու համար, որտեղ 200 ձիու ուժ ունեցող շոգեքարշը մեքենայ մը
կը ձուլուի և ուրիշ մեծամեծ գործիքներ»²⁰⁷:

Տառլան Հովհաննես ամիրայի որդի Ներսես խոսքովը «...առա-
ջինը եղաւ, որ երկաթէ ճանապարհ մը շինեց Տաճկաստանի մէջ»:
Նրա ջանքերով ջրհան մեքենա ստեղծվեց, որով արագությամբ
ջուր էր քաշվում ջրհորներից և թեթևացնում մարդու աշխա-
տանքը²⁰⁸:

Այսպիսով, 19-րդ դարի առաջին կեսին, Ֆեոդալական Թուր-
քիայի ետամենաց տնտեսակարգը ձեղքեր է տալիս: Արհեստագոր-
ծությամբ մարդում՝ եվրոպական էթանագին ապրանքների հոսքի
պատճառով ու նրա հարվածների տակ այն քայքայման ճամուտարհ
է բռնում, միաժամանակ և առաջանում են մանուֆակտուրային ձեռ-
նարկություններ, նույնիսկ մեկ տասնյակի հասնող, ժամանակի
առումով, կատարելագործված մեքենաներով զինված գործարան-
ներ: Դժբախտաբար այդ գործարանները պետական սեփականու-
թյուն էին և սակավին հնարավորություն չէր ստեղծվել արդյունա-
բերական բուրժուազիայի առաջացմանը, շնայած կային սահմանա-
փակ թվով առևտրա-արդյունագործական բուրժուաներ, որոնք ոչ
միայն առանձին դաս չէին կազմում, այլև լծված էին սուլթանական
կառքին, «գոհ իրենց վիճակից», դրամ շահելու տենչից կուրացած՝

205 «Ընդարձակ օրացոյց պղպաղի հիանդանոցի», 1900, Կ. Պոլիս, էջ 145:

206 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊԽՊՍ, ֆոնդ 1300, ցույցակ 9, դործ 155, թերթ 127 և 128-ի
ծանոթագրությունը:

207 «Արշալոյս Արարատեան», 1847, 30-ը մայիսի, № 286, տե՛ս նաև նույն
տեղում, 1848, 3-ը սեպտեմբերի, № 319:

208 Նույն տեղում, 1848, № 307, 19-ը մարտի:

րնալ չէին մտահոգվում պետության նկատմամբ ընդդիմադիր դիրք րոնելու մասին: Գերազանցապես հայերից ու հույներից բաղկացած այս արդյունաբերող-գրամատերերը ծվարել էին սուլթանի նստավայրում կամ Արևմտյան Հայաստանից դուրս թուրքահայ այլ գաղթօջախներում, Փոքր Հայքի հայաբնակ քաղաքներում: Կտրված յայրենիքից ու ժողովրդից, անհաղորդակից նրա վշտերին ու տառապանքներին, սրանք գերադասում էին կապվել Եվրոպայի հետ, դրանով իսկ հարստություն ղիշել, քան Հայաստանում խարսխվել, երկիրը վարդաքցման բուրժուական մակարդակին բարձրացնել, ժողովրդին լուսավորել ու ազգային-ազատագրական պայքարի հանել: Ուրեմն, երկրի տնտեսական հետամնացության, բուրժուականի տակավին ընդդիմադիր դաս չձևավորվելու հիմնական պատճառներից մեկն այն է, որ դարի առաջին կեսի արևմտահայոց կյանքում բացակայում են համազգային բնույթի ազատագրական շարժումները, նույնիսկ սպագա այդ շարժումների գաղափարաբանության կաղապարումը:

Թուրքիայի հայ գաղթօջախներում կար առևտրական, գերազանցապես գրառաջարհի հետ կապված կոմսյրագորական (այս մասին ավելի մանրամասն կխոսվի հետագա էջերում) բուրժուազիա, սակայն չկար բանվոր դասակարգ: Կային միայն հատուկենտ գործարաններում ու մանուֆակտուրաների մեջ աշխատող լանվորներ, օրավարձու մշակներ, որն ավելի հատուկ էր ֆեոդալական կամ անցման շրջանի տնտեսակարգին, քան բուրժուական հասարակարգին: Արհեստի ու արդյունաբերության մեջ ընդգրկված ձևերը հիմնավորապես չէին կտրվել երկրագործությունից: Ա. Դ. Նովիչևը սրանց բաժանում է երեք խմբի. ա) վարձու աշխատանքի շահագործող արհեստավորներ, բ) երկրագործության հետ կապված, սակայն վարձու աշխատանք իբրև գոյություն պահպանելու լրացուցիչ միջոցներ ծառայեցնող սեզոնային գործավորներ, գ) վարձու բանվորներ²⁰⁹: Առաջին երկու խմբի մասին կխոսենք հաջորդ գլխում, իսկ վարձու բանվորների մասին ասենք, որ փոքր էր նրանց թիվը:

Նախ դժվար է պարզել սրանց ճշգրիտ քանակը, քանի որ բացակայում են վիճակագրական տվյալներ: Կան միայն անցորդների. ուղեգրողների հպանցիկ, առանց խորանալու արված հատուկենտ գիտողություններ: Նովիչևի բերած տվյալներով 1830-ականներին Անդորայի (Անկարայի) մահուղագործն օրական ստանում էր 1,5 դահեկան, Բրուսայի գործող արհեստավոր բանվորը կարող էր

209 Տե՛ս Ա. Դ. НОВИЧЕВ, стр. 95.

ստանալ մինչև 4 դահեկան²¹⁰, Եվդոկիայի պղնձագործները և նույն-
իսկ օրավարձով աշխատող պատանիները ստանում էին շաբաթա-
կան 12—15 դահեկան, չափահասներն ավելի շատ²¹¹։

Ուղեգրողները կամ հագվածագիրները վարպետայն ակնոցնե-
քով են նայել բանվորի աշխատավարձի բանակին։ Նրանք չեն տե-
սել, որ Թուրքիայում ոչ միայն ցածր էր վարձու աշխատողի ստա-
ցածը, այլև չկար բանվորական օրենսդրություն, գործավորի իրա-
վունքների որևէ պաշտպան, բնակաբնակային միխիմալ պայմաններ։
Փոստերն արձանագրելիս ըստ երեույթին հեղինակները բանվորի
ստացածը համեմատում էին Արևելքի «թշվառ կացությամբ» ապրող
գյուղարնակչության ապրելակերպին և ոչ գործարանային եվրո-
պային, դրա համար էլ նրանց աչքին մեծ բան է երևացել գործա-
վորի ստացած դրամագումարը։

Արձանադրելով այս երեույթները առաջացումը, անդրադառ-
նալով մանուֆակտուրաների, գործարանների պատմությանը, մեկ
անգամ ևս պետք է նշել, որ սրանք ուսումնասիրվող ժամանակա-
հատվածի տիրապետող տնտեսաձևերը չէին, այլ զարգացման ճա-
նապարհ բռնած կոկոններ, սրանք ապագայում կամ բացվելու էին,
կամ քառամեկու։ Դարի առաջին կեսին մանուֆակտուրան ու գոր-
ծարանը փոքրիկ աղբյուրներ էին «ավազապատված» լայնորձակ
Թուրքիայում։ Հիմնականը մնում էր հեռամնաց, ֆեոդալական ար-
տադրանեղանակը, որը արհեստի ու առևտրի մարդերում գոյացրել
էր էսնաֆական-արհեստավորական կապմակերպություններ, սակե-
ծել, մշակել ու կաստայացրել յուրահատուկ օրենսդրություն, իրենց
գործավայրերի սահմաններում, ամբողջ հասակով մեկ դեմ հանդի-
ման կանգնել բուրժուական հարաբերությունների զարգացմանը,
եվրոպական կապիտալի ներմուծին։

ԱՌՈՒՄՏՈՒՐԸ

Ձևայած ռազմա-ֆեոդալական բռնապետությանը բնորոշ խա-
նա-փաշայական հոռի արդելափակոցներին և ավազակախմբերի
սանձարձակ գործունեությանը, Թուրքիայի արտաքին ու ներքին
առևտուրը դարի առաջին երեսնամյակին տակավին կայուն վի-
ճակ ուներ։ Կայսրությունը կամբջված էր եվրոպայի, Ասիայի,
նույնիսկ Ամերիկայի ցամաքամասերի շուկաների հետ, ներմուծում
էր դեռևս ոչ այնքան մեծ քանակի գործարանային ապրանքներ։

210 Նույն տեղում, էջ 96։

211 Տե՛ս «Մասիս», 1898, № 46։

Ունենալով ծովային մայրուղիներ, նա արտահանում էր դյուղատնտեսական մթերքներ, հացահատիկ, մրգեր, ինչպես նաև արհեստային արտադրութիւն:

Թուրքիայի արտաքին առևտուրը կենտրոնացված էր կոստանդնուպոլսի աշխարհային քաղաքների՝ քրիստոնյա վաճառականների ձեռքում: Հուլիսը, հունիսը, սեպտեմբերն ու ֆրանկներն էին սոն տալիս առևտրական հարաբերություններին, մենաշնորհի գիրքով, իրենց ձեռքում պահում կոստանդնուպոլսի արտաքին տնտեսական հարաբերությունները: Սրի հղորդությանն ապավինած թուրքերն ու վաճառուներն իշխում էին ապրող քրդերը առևտրի մարզում որևէ հակում ու մասնակցություն չէին ցուցաբերում:

Թուրքահայ վաճառականները, դարամուտին իսկ, գլխավորում էին ունին թուրք-եվրոպական առևտրի մեջ: Սրանք էին կատարում եվրոպական ապրանքների ներմուծումը, առևտրական ցանցով տարածվում Պարսկաստանի խորքերից սկսած մինչև Լիվոռնո, առևտրական կետեր ստեղծում Մարսելում, Հոլանդիայում, Վենետիկում, Անգլիայում, հասնում Հնդկաստան, Ֆիլիպինյան կղզիներ²¹² և սահմանամերձ ու հեռավոր ռուսական քաղաքները, Ամերիկայից ներմուծում բամբակ, «ամրգյան»:

4. Պոլսում, Ջովուսիայում, Տրապիզոնում հիմնված հայ միջնորդ վաճառականները հնամենի անցյալ ունեին, սակայն դարասկզբին իրենց շարքերը համալրում էին Ակնից եկած սեղանավորություններ ու առևտրով պարագողներով, Կեսարիայի բեղալներով, կարնեցի վաճառական-պարոններով, եվդոկիացի ու սեբաստիացի գրամատերերով²¹³: Գործակցելով Հաբեշստանում գործող Կարապետ անունով առևտրականի հետ, կարնեցի մի վաճառական 1815—1825 թթ. իր կապերն ընդարձակեց Նիզովիայի հետ, վաճառաշահ առևտրով, 250 հազար ոսկու գրամագլուխ դիզեց²¹⁴: Սեբաստիացի Աթթար Հովսեփը, Գառարաշխանները մեծափարթամ վաճառականներ էին: Հայրապետ Շամշյան Տարեհտեցին Սեբաստիայում շուխայի վաճառատուն հիմնեց, իսկ Պոլսում՝ սեղանավորական մասնաճյուղեր: Զևալսրվում էր դրսի հետ գործակցող, լի գրամաքսակներ ունեցող առևտրականների դասը, որն իր գործողությունները ծավալում էր և՛ Թուրքիայում, և՛ դրսի շուկաներում, նույնիսկ բնակատեղի փնտրում եվրոպական քաղաքներում:

212 Ղ. Ի ն ձ ի ճ հ ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 47:

213 ՏՀ՝ս 3. Գ. Մ (ր մ ի հ ա ն), Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնն և վաճառականք 1740—1890, 1908, Կ. Պոլիս, էջ 10—13:

214 Նույն տեղում, էջ 15:

18-րդ դարի մայրամուտից միջնորդ այդ վաճառականների մի ստվար խումբ մշտական բնակության էր հաստատել Լիվոռնոյում, Մարսելում, Մանչեստրում, Հոլանդիայում, Վենետիկում, Ամերիկայում²¹⁵: Նրանց մի մասը որդեգրվում էր այդ պետություններին, հաճախ ընդունում վերջիններիս դավանանքը: Դրաի հետ կապված, ավելի օտարին, բան սեփական հայրենիքին ու ժողովրդին ծառայող կոմպարադուրական բուրժուազիան էր այս, որը դրամատիզմով աշխարհն ընկած, ոսկի դիզելու անհապ ախորժակով ծառայում էր նրան, ով կնպաստեր իր գործարքներին, որդեգրվում այն պետությանը, որից շահ կստանար: Հայ կոմպարադուրները առևտրական հնարավորություններ, գործելու ընդարձակ ասպարեղ ունենալով, Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական, առավել ևս քաղաքական ճակատագրով հետաքրքրվում էին այնքանով, որքանով սպրանքներ կստանային կամ տեղական հանձնակատարների միջոցով սպրանքներ կվաճառեին այստեղ:

Մինչև 1830-ականները Թուրքիայի վաճառաշահ առևտուրը հիմնականում ցամաքային էր²¹⁶ և երկաթուղիների բացակայության պատճառով քարավանային առևտրի կերպարանք ուներ: Հետևաբար՝ նեղ էր նրա շառավիղը և սերտ կապեր չուներ գտվառի հետ: Մեծահարուստ կոմպարադուրները, Արևմտյան Հայաստանից ու հայտաքնակ նահանգներից արտահանվող սպրանքները քարավաններով տեղափոխում էին Պարսկաստանի վրայով, կապվում Բաղդադի ու Բասրայի հետ: Տիգրիսի ու Եփրատի վրայով, Կասպից ու Սև ծովերով նրանք սպրանքներ էին փոխադրում Տրապիզոն, Ղրիմ, Կ. Պոլիս, Ջմյունիա և այնտեղից՝ Եվրոպա²¹⁷:

Առևտրի այդ շառավիղը այսպես է գծել Յ. էնգելսը. «Կ. Պոլիսը և հատկապես ասիական Թուրքիայում գտնվող Տրապիզոնը հանդիսանում են ներքին Ասիայի, Տիգրիսի և Եփրատի հովիտների, Պարսկաստանի և Թուրքաստանի քարավանային առևտրի գլխավոր շուկաները: Եվ այդ առևտուրն արագորեն աճում է. ...իր դիրքի շնորհիվ Տրապիզոնն ավելի է համակերպված այդ առևտրին, քան սիրիական տափաստանները և բավականաչափ մոտ է գտնվում Բաղդադին, Շիրազին ու Թեհրանին: Վերջինս տրանզիտային շուկայի դեր է կատարում

215 Ղ. Ի ն Ճ Ի Ճ և ա ն, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 46:

216 Տե՛ս «Թուրքահայոց հին վաճառականություն և վաճառական», էջ 16:

217 Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունից արխիվ (ՌԱՔԱ), Գլխավոր արխիվ 1—9, գործ 13, մասն 15, թերթ 1—2:

խիվայից ու Բուխարայից եկած բարավանները համար: Մանչեստրի բիրժայում կարելի է ականհայտորեն տեսնել, թե որքան ուժեղ է դար-
պանում այդ առևտուրը և Սև ծովի առևտուրն առհասարակ...»²¹⁸:

Այսպիսով, Թուրքիայի հայ դադթօշախներում առևտականտնում էր Եվրոպային կապված կոմպրադոր-առևտրականների դասը, որն իր խնայած գումարները մուծում էր արտասահմանյան բանկերը, փաստորեն շրջանցում էր կայսրության մեջ տիրող անիրիշխանու-
թյունը: Նեղվելով երկրում սրանք խուսանալովում էին սովթանական կարգերը փոխելու հեռանկարից և դիմադրական պայքարի փոխա-
րեն հանգրվանում էին արտասահմանում: Մի վարքագիծ էր այս, որ նրանց զրկում էր սովգային նկարագրից և ի վերջո դարձնում եվրոպական կապիտալի կամակատարներ:

Ի հակադրություն սրանց, Արևմտյան Հայաստանում հետզհե-
տե առաջ էին գալիս տեղական հումքով սնվող, հայրենի արտա-
դրանքի վաճառքով պարապող գավառահայ վաճառականներ, մանր ու խոշոր առևտրականներ, որոնք դառնում էին գավառահայ ար-
տադրողների ազգային շահախնդրությունների ղսպանակողները:

Արևմտյան Հայաստանի առևտուրը կատարվում էր քաղաքնե-
րում, գերադանցապես փաշայանիստ մեծ շահաստաններում: Մինչև դարակեսը՝ ղերեբեյական սիստեմի վերացումը, առևտրի տեսակե-
տից էլ, երկիրը մասնատված ու խմբավորված էր ըստ տնտեսական շրջանների: Այդ խմբավորումը պետությունը չէր կատարել, այլ անիրիշխանական կարգերը: Վաճառաշահ առևտուրը ծաղկել էր այն-
տեղ, որտեղ քիչ թե շատ հնարավորություններ կային, կորցրել իր նախկին երանգը՝ քրդահպատակ շրջաններում՝ հարավային Հայաս-
տանում:

Նկատվում է, որ հովտատների ստեղծած անիրիշխանության պատճառով քրդահպատակ հայկական շրջաններում առևտուրը ոչ միայն չէր աշխուժանում, այլև անկում էր ապրում: Երբեմնի վա-
ճառաշատ Բաղեշը, Մուշը, Բայազետը, Վանը, Տիգրանակերտը այլևս չունեին հայ վաճառականների, ավելին՝ հայ ազգաբնակչու-
թյան բանակն ու որակը: Բացի Տիգրանակերտից մյուսները վերած-
վում էին գավառական ավելի հեռամենաց վայրերի, սահմանա-
փակում առևտրական մյուս հրապարակների հետ ունեցած կապե-
րը, բավարարվում տեղական արտադրանքի վաճառքով կամ ան-
ցորդ քարավանների հանգրվան տալով, նրանցից գնած ապրանք-
ների իրացմամբ:

Բաղեշի վիճակը փոքր-ինչ այլ էր: Քաղաքը փաստորեն այն միակ կետն էր, որի վրայով Վանի հյուսիսային շրջանները կապվում էին Դիրաբեքի, Մոսուլի և Միջագետքի հետ: Քաղաքի արդեն փոքրաքանակ հայ վաճառականները ընկերանում էին Հալապից Թալրիզ գնացող, Բաղեշով անցնող վարձու զինվորներով պահպանվող քարավանների հետ, արտահանում կաւմիր շիւան, գյուղատնտեսական արտադրանք²¹⁹: 300-ի հասնող խանութները վաճառում էին անցորդ վաճառականներից գնած ապրանքները, սակայն չկարողանալով վճարել Շերեֆների ծանր հարկերը, անընդատ կողոպտվելով, հարստության հետ վտանգի տակ դնելով կյանքը, հայերն ստիպված էին լքել հայրենի բնօրրանը և սփռվել Թուրքիայով մեկ:

Գրեթե նույն վիճակումն էր քրդապատկան Բայազետը: Քաղաքում կային 331 խանութ, իսկ Դիրաքիում՝ 22 և երկու քարվանսարա²²⁰, Առևտուրը խղճուկ տեսք էր ստացել, արհեստավորը տալիս էր 650 դուրուշ հարկ, խանութատերը՝ մինչև 1100 դուրուշ: Քուրդ խանի և ցեղապետերի վերցրած ապրանքների դիմաց առևտրականը ոչինչ չէր ստանում: Բայազետը փաստորեն միայն անունով էր քաղաք, իրականում այն մի մեծ գյուղ էր:

Եթե Մուշը, Սղիզը, Բալուն, Դերսիմը, Զարսանջակը մանրավաճառներից բացի չունեին բարգավաճ առևտուր, անվանի վաճառականներ, ապա շնորհիվ այն բանի, որ Վանում ու Տիգրանակերտում մեծ դժվարություններով գոյատևում էին հայկական, համեմատաբար միաձուլյալ ու թվաշատ համայնքներ, առևտուրն էլ, շնայած սեղոնային ձևով, բայց և այնպիս լրիվ չէր քայքայվել: Վանն ուներ փայտաշեն «բեզեստաններ», 500-ի հասնող խանութներ: Հայտնի առևտրական էր Ավետիս Փիրղալեմյանը: Իր շուրջը համախմբած մի խումբ հայ վաճառականների, նա գնում էր Թալրիզ, Թիֆլիս, Կ. Պոլիս, Լուսաստան, արտահանում Վանի «շատիու շալը», ոսկյա ապարանջաններ, գյուղատնտեսական մթերքներ, ներմուծում գործվածքեղեն, մետաղ, տաք և սառը զինքեր: Նրա ունեցվածքը ծակում էր քրդերի աչքը: Թամուր փաշան բանտարկեց Ավետիսին, օսմանյան հազար ոսկու տուգանք առավ և անանկացրեց նրան²²¹: Հարուստ վաճառականներ էին Ղարասեֆերյանը, մահտեսի Գալուստ Շաշկատրյանը, Մարտիրոս աղան²²²:

219 Տե՛ս Մատենադարան, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, Թ. 16, լավ. 7, [Իերթ 12:

220 ՎՍՄՀ Կողմ, ֆոնդ 2, գործ 2462, թերթ 3, գործ 2446, թերթ 9, 1829:

221 Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր 6237, թերթ 347ա, 348բ:

222 Նույն տեղում, ձեռագիր 4515, թերթ 15:

Իրրեւ ընդհանրություն, բրդահայտաւ հայկական դրեթե բոլոր քաղաքների առևտուրը սեղոնային բնույթ ունեն: Այն աշխույժ էր մարտ-ապրիլ ամիսներին՝ տախինքն վաղ գարնանը, երբ հայկական օջախներում ձմեռող վայրենաբարո, վրանարնակ ջրդերը, ամառանոցներ բարձրանալուց առաջ, դնում էին, իրենց հետ վերցնում այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր: Դրանից հետո հայ առևտրականները փակում էին խանութները, իրենք ևս դբաղվում սեփական այգիների և ագարակների մշակությամբ: Նույն աշխուժությամբ առևտուրը վերսկսվում էր աշնանը, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին: Ակրն-հայտ էր, որ քաղաքացի առևտրականը, նույնիսկ արհեստավորը, իր պորտալարը չէր կտրել երկրագործութունից, իսկ քաղաքներն էլ չէին դարձել զուտ առևտրա-արդյունաբերական կենտրոններ: Քաղաքներից առավորության դուրս էին գալիս անասունների նախիրներ, ուղիսարների հոտեր:

Արևմտյան Հայաստանի թուրքահայտաւ և թուրքիայի հայաբնակ նահանգներում, առևտրական հարաբերությունների զարգացման տեսակետից, դրությունը բուրբուլիին այլ էր: Կարինը, Սեբաստիան, Եվդոկիան, Տրապիզոնը, որոշ չափով Մարաշը, Ադանան դառնում են ներքին ու արտաքին առևտրի նշանակալի շուկաներ, ներմուծում, վաճառում ամենատարբեր ապրանքներ՝ Նվրդայից, Ասիայի պարսկական շահաստաններից, Ռուսաստանից, արտահանում սեղական արդյունաբերական ապրանքները, մասնակցում համաշխարհային շուկաներում կատարվող առևտրին: Վերոհիշյալ քաղաքների հայ վաճառականները Տրապիզոնի, Կ. Պոլսի, Զմյուռնիայի նավահանգիստների վրայով, մեծագումար մաքսեր տալով հանդերձ, ապրանքների անհամար հակեր էին բարձում կամ բեռնաթափում նավերից, դրսից բերածով սնում ասիական գալաթը, ներսից արտահանելով մասնակցում Մոսկվայի, Նովոռոդի, Աստրախանի, Մանչեստրի, Լիվոռնոյի, Վինետիկի, Ղրիմի, նույնիսկ հեռավոր Հնդկաստանի շուկաներում ծավալվող առևտրին:

Արևմտահայ վաճառականները Ղրիմ էին արտահանում «սուրճ, նարինջ, լիմոն, կաղին, ձիթալուղ, բրինձ, ձէթ, մեղր, մեղրամոմ, ձիւթ, շաքար, սոսիս, փայտէ ամաններ, ապակիներ և զանազան ձեռակերտներ»²²³: Ղրիմից թուրքիա էին ներմուծում ուղիսարի բուրդ, հզան կաշի, ալյուր, գարի, վարսակ, կորեկ, սղաժ ձկներ, կզմինդր, ձխախոտ և այլ ապրանքներ: Թեոդոսիայի նավահան-

²²³ Յ ո վ հ ա ն ն է ս Տ է ր - Ա ր ր ա հ ա մ ե ա ն, Պատմութիւն Խրիմու, 1865, Թէոդոսիա, էջ 119:

գիստը միայն մեկ տարում ընդունել էր Թուրքիայից եկած 175 վաճառաբեր նալ, որոնք առափնել էին 303,43 հազար արծաթ ռուբլու ապրանք, իսկ Ղրիմից գեպի կայսրություն էին ուղևորվել 230 վաճառանալ, 262 706 արծաթյա ռուբլի գումարի ապրանքներ բարձրված²²⁴:

Նրանք արտահանում էին Հալեպի փառչաճ, ոսկեդաշ մետաքսյա կտորեղենը, Դամասկոսի մետաքսյա և բամբակյա գործվածքները²²⁵, Մարաշի, Կարինի բրդյա աբաները, Սեբաստիայի, Կեսարիայի մեծագիր ու փոքրիկ, բայց գեղեցիկ ձևավորված գորգեր, թաշկինակներ, լուսամուտի վարազույթներ, Բաղեշի ոսկեթել մետաքսյա դիպակներ: Ռուսաստան արտահանած արդյունաբերական ապրանքների մեջ հայտնի էին Արգվինի և Երզնկայի ղումաշը, Վանի, Կարինի, Մարաշի ալաջան, Տրապիզոնի մահուղը, ֆեսերը²²⁶ և այլն:

Հալեպի փորաշայի տառը արշինը Ռուսաստանում վաճառվում էր 300—1200 դուրուշի, գեղեցիկ ձևավորված մետաքսյա բարակ կտորեղենի մեկ արշինը՝ 50—100 դուրուշ, հաստ մետաքսաթել գործվածքների արշինը՝ 10—20 դուրուշ: Գորգերն ունեին 2,75—3 մետր երկարություն, 1,5—1,75 մետր լայնություն, գեղեցիկ ձևավորում և վաճառվում էին 180—300 դուրուշ արժեքով: Ակնհայտ է, որ Հայաստանից ու հայաբնակ նահանգներից արտահանվող ձեռքի արտագործությունը հաջողությամբ վաճառվում էր զրաի շուկաներում, ծառայում ոչ միայն օտար գնորդների կարիքներին, այլև ռուսական շատ քաղաքներում նմուշ դառնում:

Արտահանվում էին նաև տորոն, ծխախոտ, բամբակ, խեժ, բուրդ, մորթիներ, մեղրամոմ, չորացրած մրգեր, ընկուղենու կոճղեր, հացահատիկ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, ներմուծում էին երկաթեղեն, շաքար, քարյուղ, օճառ, չիթ, մահուղ, ապակի, թել, արհեստագործական ու դյուղատնտեսական գործիքներ²²⁷, ալյուր, ոգելից խմիչքներ, մշակված ծխախոտ: Տեղական արտադրության մի մասի հետ ներմուծած ապրանքները վաճառում էին հայկական ու հայաբնակ քաղաքներում, նույնիսկ հեռավոր գյուղերի խանութներում:

Իբրև առևտրի խոշորագույն կենտրոն, տարանցիկ առևտրական ուղիներ հանգուցող, կվրտակալան ու ասիական ապրանքներ մթե-

224 Նույն տեղում, էջ 120:

225 ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 11, ցուցակ 1, դործ 1986, թերթ 4—7:

226 Նույն տեղում, թերթ 10—11:

227 Վ. Պ ա ր ւ ա մ չ ա ն, Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 7, էջ 172:

րող, անցորդ առևտրականներին հանգրվանելու հնարավորութուն
ընձեռող, վաղուց ի վեր հռչակված քաղաքը Կարինն էր, որը դարա-
սկզբին գրեթե ողջ Հայաստանի անտեսական կենտրոնի, համագ-
դային շուկայի դեր էր ստանձնել: Ի տարբերություն Արևմտյան Հա-
յաստանի մյուս քաղաքների, Կարինի առևտուրը սեղոնային չէր:
Կլոր տարին 6 խոշոր, 20-ից ավելի մանր շուկաները²²⁸, 50-ի հաս-
նող խաները, 1500 խանութները լիքն էին ապրանքներով: Ամեն
ամիս ուղտերով անցնող, Թոքատից եկող ու Թավրիզ անցնող քա-
րավաններ կային այնտեղ²²⁹:

Կարինի հայ վաճառականները Պարսկաստանից բերում էին
խամ մետաքս, շալեր, դալիախցու մորթիներ, ալաջա կտորեղեն,
բամբակ, մուշտակներ: Թուրքիայի տարբեր նահանգներից ներմու-
ծում էին նշադրի սպիրտ, երկաթ, պղինձ, կտավեղեն, բամբակ,
աալուս, շուխա, սուրճ, շաքար, կաթնամթերք, Թորթումից ու Սպե-
րից՝ չորացրած ու թարմ մրգեր, Նարիմանից՝ շոգանու ցորեն,
Բասենից և Օլթիից՝ վառելուփայտ ու ածուխ, վանից՝ տառեխ ձուկ,
Կեսարիայից՝ դորգեր: Ջեյմս Մորիսերի վկայությամբ 1808-
1809 թթ. Կարինի «բաղադրված խանութները լիքն էին ապրան-
քով, և թվում է, թե այստեղ բարգավաճ արդյունաբերություն
ունի»²³⁰: Նրանից քիչ առաջ արձանագրվում էր, թե «վաճառակա-
նութիւն էրդիւռումա ծաղկեալ է յոյժ...: Առաք է ի Գաղղիա, Հոլան-
տա և Անգլիա րիֆալիս յայժի. առաք է ի Մոսկով և անտի ի Պուխարա
զմորթ ջրշան. ուստի կաղմեն ի Պուխարա զազաւա մուշտակաց
խրեանց, զմորթ ջրի ոշխարի, ուստի Մոսկովը կաղմեն իւրեանց
գլխարկս...: Մորթս գալլոց, կուզ կենդանոյ և կատուի, ի Պարսս
առաք է անօթս պղինձ պախոնդէնս...»²³¹:

Կարինի վաճառականները կրելով իշխան, աղա-պաւոն, պա-
ւոն-տեւ, մանտեւսի պատվանուններ, ավել էին մինչև 100 հազար
ռսկի հարստություն զիջած, շքեղ ապարանքներ, պալատներ ու
ամառանոցների ունեցող այնպիսի ներկայացուցիչներ, որոնց ան-
ձամբ ճանաչում էին սուլթանն ու շահը, ռուսական կայսրն ու
անգլիական թագավորը: Ի տարբերություն վանեցի խնայող ու ժուժ-
կալ վաճառականների, կարնեցի հայ հարուստ առևտրականները
«վաճելով էին», առատաձեռն նվերներ տալով պատրիարքին, կա-
թոլիկոսին, առաջնորդին, մտահոգվում էին ազգի ճակատագրով:

228 Բ ա ռ ու ն ա կ Պ է չ ի Ֆ ե ռ ու հ խ ա ն, էջ 188—192:

229 ՌԱՔԱ, Գլխավոր արխիվ, ցուցակ 8, գործ 13, մասն 15, լիքը 2—3:

230 Հ ո Վ հ. Հ ա կ ու ռ յ ա ն, Ուղեգրություններ, հատոր 2, էջ 284:

231 Ղ. Ի ն ճ ի ճ յ ա ն, Աշխարհագրություն, մասն և, էջ 63:

1818 թ. հիշատակվում են Կարինի հարուստ Աստուրյան վաճառական գերդաստանը, Մաճանի Սուքիաս աղան, Մորլեյան պարոն Գրիգորը, Մարութենց տղաները և շատ ուրիշները²³²։ Խանութատեր, թվաշատ մանր առևտրական-բեզագներ համախմբված էին ըստ թաղամասերի և ըստ էսնաֆուլյունների, Հայտնի է «Բերդի Բլոշեի» բեղաղներ՝ թվով 25 հոգի, Թոփխանն ալիխանի բեղաղները՝ 20 հոգի, Տալխանն ալաբուներ ու բեղաղները՝ 20, Բերդի առալըսի բեղաղները՝ 10, բերդից դուրս տեղակայված խանութատերեր՝ «օտաճիք» և բեղաղները՝ 20 և շատ ուրիշները։ Էսնաֆուլյուններով համախմբված Կարինի արհեստավորների մեծ մասը իրենց արտադրանքն իրենք էլ վաճառում էին, իսկ բեղաղները կամ սրանցից էին ապրանքներ առնում վաճառելու կամ էլ խոշոր վաճառականներից, քաղաքով անցնող քարավաններից, երբեմն էլ ներմուծում, սակայն երկրի ներսից միայն։ Շրջիկ, շարշի մանրավաճառների միջոցով սրանք ապրանքներ էին ուղարկում գավառներ, ամենածայրամասային դյուղերը և վաճառք կազմակերպում։

Արևմտյան Հայաստանի, առավել ևս Կարինի խոշոր վաճառականները թուրքական ղինվորներ, երբեմն էլ քրդական ջուկատներ վարձելով, սրանց պաշտպանությամբ ապահովում էին իրենց քարավանների երթը ասիական ավաղակաշատ լեռնանցքներով մինչև Տրապիզոն, նույնիսկ Զմյուռնիա, Պոլիս, Ադանա։ Կարինի և այլ քաղաքների տոհմարականները, չվստահելով թուրք ու քուրդ «պաշտպաններից», այս տարիներին արդեն կապվել էին ջորիպան, Զնյթունի ղինված քաջամարտիկների հետ, նրանց վարձատրելով՝ ջորիների ու պաշտպանության համար։ Զնյթունցիները դրանով ապրուստի միջոց էր ստանում, իսկ կարնեցի վաճառականն էլ ապահովաբար կատարում փոխադրումները, վաճառաշահ առևտուր անում ու ուռճացնում իր դրամաքսակը։ Սակայն քաղաքի առևտուրն ու արդյունաբերությունը ծանր հարված ստացան 1829—30 թթ. զանգվածային դաղձի պատճառով, երբ քաղաքը գրեթե հայազրկվեց, երբ վաճառականությունն ու արհեստավորությունը, վախենալով վրեժխնդիր կռավարությունից, թողեց ու տեղափոխվեց ուսական ափը։

Կարինից իր առևտրով ետ չէր մնում Եվդոկիան։ Եթե Կարինն իր շուրջն էր համախմբել Բարձր Հայքի և Արևմտյան Հայաստանի առևտուրը, ապա «Թորատ է իբր կեդրոն վաճառականութեան Փոքուն Ասիոյ. նաև դիրք սրա գրեթե է ի կեդրոնի ալլոց վաճառատե-

²³² Մատենադարան, կաթ. դիվան, Բ. 33, վավ. 263, թերթ 1—2։

դեպք Փոքրուն Ասիոյ, բայց պարտ է ստել ևս թէ ի թոքատ դտան յառաջագոյն և գտանին ևս վաճառականը, զորոց նման ստկաւ ունի տէրութիւն օսմանեան ընդ ամէն սահմանս իւր որ յԱսիա. անդ յաճախեն երթեկութիւն կտրաւանաց ամէն կողմանց²³³: Այստեղ եղած շորս շուկաներում, 551 խանութներում վաճառվում էին տեղական արհեստի գովական արտադրութիւնը, ինչպես նաև Կիսարիայից բերած տորոն-ֆոքոյասին, դեղին ներկը, անկարական ցփսին, Զմյուռնիայի շուխան, համեմը, շաքարը, թուղթը, Ալգիրի բամբակը, Կարինի պղինձը, երկաթը, Դիարբեքի կտավը, զրխտորը, Մոսուլի կտավյա գործվածքները, գունավոր թաշկինակները: Ամեն տարվա նրանց արտահանութիւնը կազմում էր 500 հազար ոսկի և մոտավորապես այդքան էլ ներմուծումը:

Սիւրասիայի առևտուրը շատ աշխուժ էր 18-րդ դարի վերջերին, տարեկան արտահանելով 500 քաակադումարի աւտառացու կտորեղեն, ներմուծելով եվրոպական ու ասիական ապրանքներ, առավ յիսն 50 հազար ոսկի ունեցող հայ վաճառականներ: Սակայն դարասկզբներին այն կուշ էր եկել Զապան օղլուների գործած վալարադութիւնների, երկրում ստեղծված անիշխանական ռեփիմի պատճառով: Քաղաքը նոր թափ առավ 1830-ականներին միայն: Հայերի ձեռքում էր Սամսոնի, Զիլեի, Մարզվանի, Արաբկիրի, Մալաթիայի առևտուրը:

Հայաշատ Կեսարիան առևտրի տեսակետից դարձել էր մի բարգավաճ քաղաք, տալով խոշոր առևտրականներ, հարուստ դրամատերեր, ամիրաններ ու սեղանավորներ: Կեսարիայի ճարպիկ, բանիմաց, լեղվագետ հայ առևտրականը քաղաքով չէր շրջագծում իր գործունեութիւնը: Կեսարացին հասունացրեց ամիրայական զերգաստաններ, կտրեց Բոսֆորը, անցավ Լամանշը, հիմնվեց Լոնդոնում ու Մանչեստրում, Լիմոնոյում ու Վենետիկում: Սեփական արտադրանքով նա մրցահրապարակ նեավեց եվրոպական շուկաներում, շատ դեպքերում հաղթանակ շահեց: Սակայն կեսարացի հայ վաճառականները գերազանցապես կոմպրադորներ էին, երկրին քիչ առնչված: Այս տեսակետից Կեսարիայի հետ ընդհանրութիւն շատ գծեր ունեւր Ակնը:

Ակնը թվաշատ ամիրայական զերգաստաններ տվեց Կ. Պոլսին, Զմյուռնիային: Դարասկզբին սրանք զավթել էին կոյսրութիւն տնտեսութիւն հիմնական ճյուղերը, գործակցած թուրք փաշաներին, հավաքում էին Փոքր Ասիայի հարկերը, մշակում Կապան-Մաղենի

հանքերը, կալմակերպում պղնձի, ձեռագործ արհեստների վաճառքը, դիվում հարստություն, որոնց «Ոսկին ու արծաթ, մարդարիտն ու ադամանդ, պերճանքն ու զարդ, ծառայք և երիվորք համրանքով չեն եղած»²³⁴, փոքր-ինչ շարիազանցրած, արձանագրում է Գ. Սըրվանձոյանցը:

Այսպիսով, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին Արևմտյան Հայաստանի թուրքահայտաակ շրջանները և Փոքր Ասիայի հայաբնակ քաղաքները առևտրի տեսակետից գեոռա չէին քայքայվել: Սակայն արձանագրելով այս, չի կարելի մոռանալ, որ առևտուրը զարգացած էր ֆեոդալական Թուրքիայի նախորդ շրջանի համեմատությամբ, իսկ վաճառականությունը դրվում էր բազմաթիվ արգելափակոցների մեջ: Երկրի կապիտալն ու կապիտալիստները գտնվում էին անսպասելի իրավիճակում, զուրկ անձի ու գույքի անձեռնմխելիության հրաշխիքից: Երկրի համար ողբերգական էր կապիտալի օտարումը, այսինքն հիմնական դրամադուրը, անախճիված, շահած զոհմարները պահվում էին դրսում, եվրոպական բանկերում: Վաճառականը վախենում էր ունեցվածքի հետ կորցնել նաև կյանքը: Այդ պատճառով փոքր վերածվում էր ոսկու, թաղվում գետնի տակ, թաքստոցներում:

Սկզբից եեթև ինչպես նաև դրամի խիստ կարիքի պատճառով, այս պատմաշրջանում ծանրանում էին մաքսային տարիֆները, մաքսատների թուրք աշխատողների բռնությունն ու կամայականությունը, պետության դրած և անընդհատ ավելացվող հարկերն ու տուրքերը, հաճախ էլ բռնագանձումները, վաճառականի ողջ ունեցվածքի պետականացումը: Բնական է, որ հայ վաճառականությունը նման պայմաններում չէր կարող ավելի լայնացնել իր գործարքները, դրա համար, ի տարբերություն կոմպրադորական բուրժուազիայի, կապված մնալով բնաշխարհին, նեղվելով Թուրքիայի սահմանած զսպանակներից, քրդական անխիղճությունից, ընդդիմադիր դիրք էր դրավում և ջանում նախ կարգ ու կանոն սահմանել երկրում, զսպել տալ բուրգ բեկերին, նոր ապա ազատվել ադդալին ալն անպատվաբեր ու ստորացուցիչ ճնշումներից, որոնք և մոռացնել էին տալիս սոցիալական կեղեքումները:

²³⁴ «Թուրա ադրաբ Հայաստանի ճամբորդ», մասն Բ, էջ 67:

ՔԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԵՎ ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՅ ՕՋԱԽՆԵՐԸ
1830—1870-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ:

Գ Լ ՈՒ Ն Ա Ռ Ս Զ Ի Ն

ԱՐԵՎԼՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՈՐ՝ 1830—1870-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ԽԵՖՈՐՄՆԵՐԻ ՓՈՐՁԵՐԸ, ԳԵՐԵՐԵՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՉՆՉԱՑՈՒՄԸ

19-րդ դարի երկրորդ քառորդին սուլթանական Թուրքիան շատ լուրջ կոտորած էր մնալ հետամնաց ազդարային երկիր, մեծ մասով բաժանված տնտեսապես իրար հետ չկամրջվող առանձին երկրամասերի: Կայսրության ասիական նահանգները, Անատոլիայի ու հարավային Հայաստանի քրդահպատակ շրջանները սուլթանի իրավասությունից գրեթե դուրս էին: «Օսմանյան կայսրությունը,— գրում է Հելմութ Ֆոն Մոլթկեն,— ինչպես հայտնի է, ընդգրկում է լայնատարած երկրամասեր, որոնց վրա Բ. Դուռը ոչ մի ազդեցություն չունի և անկասկած է, որ Փադիշահն ավելի շուտ պետք է նվաճումներ կատարի իր սեփական պետության սահմաններում»¹: Երկրի ներսում հզորացող կենտրոնախույս ուժերի ոչնչացումը, ֆեոդալական մանր ու մեծ կիսանկախ իշխանությունների վերացումը, պետության կենտրոնացումը հրամայական պահանջ էին դարձել: Նոր ու լուրջ ռեֆորմների կարիք էր զգացվում:

19-րդ դարի առաջին քառորդին եղած ռեֆորմները, կայսրության ներսում ծավալված անընդմեջ զինաբախումները կանխելու, կենտրոնախույս ուժերը ոչնչացնելու կամ զսպելու, բանակն ու ոստիկանությունը վերակառուցելու սուլթանների անհամար փորձերն

¹ Helmutli von Moltke. Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839. Berlin, 1876, s. 266.

անցել էին ապարդյուն: Երկրորդ բառորդին շարունակվում էր նույն քաղաքականությունը՝ գտնելով կենտրոնաձիգ պետության ստեղծման առավել կողմնակիցներ:

Պետության նոր հենարանները, կենտրոնաձիգ ուժերն այն խոշոր հողատերերն ու սեղանավորներն էին, որոնք իրենց կալվածքներն ու հարստությունը դիզել էին հարկերի կապալառման, առևտրա-վառելառուական ճանապարհով: Այժմ նոր հողեր ու իրավունքներ նվաճելու նրանց ցանկությունը զեմ էր առել ֆեոդալ-բեկերի դիմագրությունը, ուստի և նրանք ճիգ էին թափում համոզելու առկա թանին՝ ռազմական ուժով հպատակեցնել ապստամբ հովատերերին, որպեսզի կարողանային կապալավարձով վերցնել վերջիններիս գերիշխանության տակ եղած մարդերի հարկերը:

Կայսրության մեջ կարգ ու կանոն հաստատելու համար ճիգ ու ջանք էին թափում առևտրականներն ու արդյունադրծողները, որոնք հիմնականում անդրադարձնում էին քրիստոնյա սղղությունների իշխող տրամագրությունները: Առանց պետության կենտրոնացման անհնարին էր դարձել քնչասեր ֆեոդալներից ապահովել սեփական ունեցվածքն ու կյանքը, քարավանները փրկել ամեն բույս թալանվելու վտանգից, ճանապարհները մաքրել քուրդ ու թուրք ավադակներից, ազատվել աղօրինի հարկերից ու մաքսերից, անասնապետ միավորել երկրի առիական ու եվրոպական մարդերը:

Տեղական ֆեոդալների զեմ տրտնջում էին նաև սրանց կամայականություններից առավել չափով առեժող քրիստոնյա և մահմեդական գյուղաբնակչությունը: Պետության ու ֆեոդալների միջև մղվող պայքարի և 1830—50-ական թվականներին անցկացվող ռեֆորմների շրջանում գյուղացիական զանգվածները հենարան էին դառնում կենտրոնական կառավարությանը:

Ահա այս պայմաններում կայսրության կենտրոնացման փորձերն սկսեց Մահմուդ II-ը, խորհրդական ու գործակից ունենալով մահմեդականացած վրացի Մահմեդ Ռեշիդ փաշային՝ Թուրքիայի եվրոպականացման կողմնակիցների պարագլխին, խիզախ, անդիջում մի մարդու, որի մասին ակնածանքով էր խոսում Խ. Աբովյանը²:

Բարեփոխությունների «ոիրահար», պետության կենտրոնացման խնդրով լրջորեն մտահոգված Մահմուդ II-ն արդեն հասկանում էր, որ իր ծրագրերը կարող էին իրագործվել միայն այն դեպ-

² Տե՛ս Խ. Աբովյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հատոր 8, Երևան, 1958, էջ 248:

քում, Լուր սեփական հենարան զարձնելու բուրժուական տարրերին: Քանի որ թուրքերի ու քրդերի մեջ տակավին բացակայում էին նման ուժերը, ուստի սուլթանն ավելի քան հենվում էր այլահավատ հպատակների՝ հայերի, հույների, սլավոնների, հրեաների վրա, խորամանկորեն օգտագործում էր նրանց մեջ եղած հակաֆեոդալական տրամադրությունները, թեկուզև պետության նկատմամբ մթերված մադձն ուղղում թուրք աղաների ու քուրդ բեկերի դեմ⁴: Քրիստոնյաներին սիրաշահելու նպատակով, Մահմուդ II-ը բարձրաբարձու հայտարարում էր. «Դուք հույներ, դուք հայեր, դուք հրեաներ — աստծո ծառաներն եք և իմ հպատակները՝ ինչպես մահմեդականները. հավատը ձեզ մոտ տարբեր է, բայց ձեր բոլորին պաշտպանում է միևնույն օրենքն ու կայսերական իմ կամքը: Վճարեցեք այն հարկերը, որոնցով ես ձեզ հարկադրում եմ. այդ փողը նշանակված է ձեր հանգստության և ձեր օգուտների համար»⁵: Ակնհայտ են սուլթանի «դիվանագիտական խաղերը»՝ քրիստոնյաներին իր կողմը գրավելու, նրանց օգնությամբ ֆեոդալ բեկերի հետ հաշիվ մաքրելու և դրանով իսկ պետությունը կենտրոնացնելու մտադրությունը:

Այսուհանդերձ, հարկավոր էր նախ վերականգնել բանակը, բարձրացնել պետության ռազմական հեղինակությունը, ազատվել Սելիմ III-ի օրոք արդեն իրենց կենտրոնախույս տրամադրությունները ցուցադրող, պալատական գործերին խառնվող, մայրաքաղաքում ու ամենուր խժոժություններ սարքող ենիչերիների զորամիություններից: Ֆ. Էնդելսի բնութագրությամբ «Ավատական սնտեսության դեմ պայքար մղել դուրքի օգնությամբ, դուրք, որ ինքն է ավատական, որտեղ զինվորներն իրենց տնմիջական սյուզերենին առավել ամուր կապերով էին կապված, քան թագավորական բանակի գլխավոր հրամանատարներին՝ ակնհայտորեն նշանակում էր պատվել կախարդական շրջագծում և ի վիճակի չլինել տեղաշարժ կատարելու»⁶:

Այս բանը գիտակցում էր նաև Մահմուդ II-ը: Դրա համար էլ նա կազմակերպում էր աշխարհապետային բանակախմբեր, փոխում մի շարք նահանգների փաշաներին, ավելացնում նորաստեղծ բանակի

3 Մանրամասն տե՛ս А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции, стр. 19—21, А. Ф. Миллер, Краткая история Турции, стр. 55—57, Д. Розен История Турции..., стр. 7—10.

⁴ Helmuth von Moltke, *Նշված աշխատությունը*, էջ 13:

⁵ Ф. Энгельс, О разложении феодализма и развитии буржуазии, журнал «Пролетарская революция», 1935, № 6, стр. 158.

ու իր կողմնակիցներից նշանակած նրա ղեկավարների թիվը: Կայսրը ամրապնդում էր սեփական դիրքերը՝ Լեփչեհիմսի հետ աշխիւ մարքելու հեռամետ գիտավորութեամբ:

1826 թվականի դարձանը հավաքվեց անատոլիական աշխարհազորը և տեղակայվեց Բոսֆորի արեւելյան ափերին⁶: Մայիսի 29-ին, Կ. Պոլսի գրավման տարեդարձի օրը, սուլթանը հրավիրեց ավադանուն, այդ թվում և ենիչերիների ղեկավարներին և ընդարձակ ձառից առաջացած խանդավառութեան մթնոլորտում, առաջարկեց կազմակերպել նոր բանակ՝ Մուալլեմ—խալեֆին, որը պիտի ղինվեր Վինչեստր Թիպի եվրոպական հրացաններով և ավելի արագաշարժ լիներ: Առաջարկն ընդունվեց նույնիսկ ենիչերիների կողմից, քանի որ վերջիններս տակավին չէին գիտակցում սուլթանի մտադրությունները: Այսպիսով, ի հակաշիւ ենիչերիների, կազմակերպվեց ռազմական նոր ուժ: Այժմ սուլթանը ձգտում էր բախում առաջացնել այս երկուսի միջև և գործողության մեջ դնել վազամտածված ծրագրերը:

1826 թ. հունիսի 4-ին կազմակերպվեց նիզամի ջնյիդ կոչվող «կրթված» զորքի շքերթը: Հասկանալով սուլթանի մտադրությունը, ենիչերիներն արդեն խիստ վրդովված էին սրանց ցույց տրված վերաբերմունքից: Չնայած դրան, Մահմուդ II-ը որոշեց հունիսի 18-ը նշել իբրև նոր բանակի փառատուն և շքերթն անցկացնել Կ. Պոլսի մոտակա Քաղցր ջրերի շրջանում⁷: Ենիչերիների զայրույթն հասավ վերջնականին: Նրանք որոշեցին ապստամբել կառավարության դեմ, մի բան, որին վաղուց սպասում էր սուլթանը:

1826 թ. հունիսի 14-ին, լույս 15-ի դիշերը ենիչերիների հինգ զումարտակներ ապստամբության ազդանշան տվեցին և հավաքվեցին Ար-Մեյդանում (Կ. Պոլսի կենտրոնական հրապարակներից մեկը): Մինչև առավոտ 20 հազարի հասնող ապստամբները բողոքում էին, որ արարական հրահանգիչները վարժեցնելով մուալլեմ—խալեֆիներին, հատկապես նրա մեջ մտնող քրիստոնյաներին, վերջիններս նոր զինատեսակներ են տալիս և ուղղում իրենց դեմ: Նրանք պահանջում էին ցրել նոր բանակը, սրանց տրվող ռոճիկը հատկացնել ենիչերիներին, աչլապես իրենք կսպանեն սուլթանից մինչև ամենահետին պալատականը, կավերեն եվրոպական ղեկավարները, կբռնադրավեն քրիստոնյաների ունեցվածքը, իսկ վերջիններս ընտանիքների անդամներին կամ կպահեն իբրև

⁶ Д. Г. Розен, История Турции, стр. 9.

⁷ Նույն տեղում:

Նարձեր, կամ էլ գերեզմարեւով կառաջնորդին ստրկավաճառանոցները:

Օգտվելով ապստամբների արարքներից առաջ եկած ժողովրդի բնդհանուր վրդովմունքից, Նախքան այդ մայրաքաղաք կանչված բանակը տալով զենքալիսիմուսի կոչում ստացած Վայրադ Հյուսկինին, Մահմուդ II-ը Հրահանգեց կոտորել ենիչերիների բաղմահադարանոց բանակը: Հուլիսի 16-ին արշան մեջ ողողվեց Կոստանդնուպոլիսը⁸: Սկզբում անխնա ոչնչացվեցին բոլոր ապստամբ ենիչերիները, ապա նաև նրանք, որոնք չէին մասնակցել կոլովնե-րին կամ ծայտվել էին⁹: Սրի քաղվեցին նաև մայրաքաղաքի հրդեհները-թուղամբաջիները, մահմեդական անդրադմունք այն խաժամութը, որն անբնդհատ օգնության ձեռք էր մեկնում հակապետական շարժումներին: Արեւմտյան Հայաստանից սրտնց տեղ «Հրավիրվեցին» հայ գյուղացիներ և հանձնարարություն ստացան ստանձնել թուղամբաջիների պաշտոնը: Պոլսում կազմակերպված ջորերից հետո, ենիչերիները բնաջնջվեցին նաև զավառներում: Բացի էր-դրումի ու Հալեպի նահանգներից՝ ամենուրեք ջարդն անցավ առանց դիմադրության: Միայն այս երկու նահանգներում, ենիչերիների թվաշատության պատճառով, լուրջ դիմադրական կոլովներ եղան, որոնք տեղեցին մի քանի շաբաթ:

Այսպիսով, 1826 թվականի քնթացքում, ողջ Թուրքիայով մեկ ոչնչացվեց Մուհամեդի երկրային փառքին արհամարհանքով նա-չող, նախորդների ու իր կոկորդին շմարավող ոսկրի պես դեմ առած. նույնիսկ պալատական զործերին տոն տվող ենիչերիների բաղմահադարանոց բանակը: Եվրոպայից կանչված ռազմազետներին միջոցով վերակառուցվեցին կայսրության ցամաքային ու ծովային ռազմուժերը:

Մահմուդ II-ը պարտադիր դարձրեց զինվորական վարձու ծառայությունը: Նախ կայսրությունը բաժանվեց վեց երկրամասերի, որոնցից ամեն մեկի ռազմական հրամանատարին հանձնարարվեց կազմել մեկ կորպուս զորք¹⁰: Հրահանգ տրվեց մահմեդականներից նորակոչիկներ հավաքել, սակայն այն օրերի ուժ ստացավ միայն

⁸ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 9424, թերթ 62ա, 63, 65, 66:

⁹ Տե՛ս Ա. Պ էր պ էր Ե ա ն, Պատմութիւն հայոց, էջ 180—181:

¹⁰ ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 9, դրժ 155, թերթ 81: Այս մի ձեռագիր ընդարձակ ուսումնասիրություն է, որի հեղինակը, ռուսական զինանազիտական մարզի աշխատող լինելով, գրել ու իր պետությունն է ներկայացրել թուրքական բանակի վերակառուցման պատմությունը, մեծապես ոգտադրեցնելով սուլթանների ֆերմանները, նույնիսկ պազանի գրությունները:

1843 թվականին, իսկ 1844 թվականին գրվեց գործողության մեջ՝ ամբողջ կայսրությանում մեկ: Ինչպես բարձրաստիճան, այնպես էլ ցածր հարմկազմին բարձր սոցիկներ նշանակվեց: 21 տարին լրացած քաղաքացիներին, ծառայության կանչելիս, վարձ չէին տալիս: Միայն Կոստանդնուպոլսի ազդարնակչությունը ազատվեց զինվորական ծառայությունից, իսկ քրիստոնյաները՝ զինվորական հարկից¹¹:

Ենիշերիների բնաջնջումը և բանակի վերակառուցումը Մահմուդ II-ին հնարավորություն բնձնեցին ավելի ձեռարձակ ու վստահազմակերպել քրդական զորերը յուրացնելու նվաճումն ու կամակոր ֆեոդալների հպատակեցումը: Սուլթանն անմիջապես կսկսեք իր զինավորությունների իրականացումը, եթե առաջ չգային նոր զրգվարություններ:

Հունաստանի անկախանալուց հետո Ռուսբիայի տիրապետության տակ էին մնացել հունարենակ երկու կղզիներ՝ Էգեյան ծովում՝ Կոնդիան (Կրետեն) և Սաֆոսը: Վաղուց ի վեր սկսված նրանց ապստամբական կռիվները 1831 թ. հունվու բնույթ ստացան: Զկարողանալով սեփական ուժերով հպատակեցնել Եվրոպայի հովանուն: ապավինած ապստամբներին, սուլթանը զիմեց եգիպտական Մուհամմեդ Ալի փաշային¹², խոստացավ վերանվաճելուց հետո կղզիները թողնել նրան: Անսուղակիորեն նա անդրանիկ պարտությունը կրեց:

Օգտագործելով Ալժիրում սկսված հակաթուրքական տրամադրությունները, առանց մեծ զգվարությունների Ֆրանսիան նվաճեց այն: Ապստամբում էր Ալբանիան, անկախանալու փորձեր էին անում Սիրիան և Իրաքը, սակայն կայսրության համար վտանգավոր հակառակորդ էր դառնում վերակազմված ու լավ զինված, մարտունակ բանակ սնեցող Եգիպտոսը՝ Մուհամմեդ Ալիի ու նրա որդի Իբրահիմ փաշայի զլխավորությամբ¹³:

Իբրահիմ փաշան 1832 թ. օգոստոսի 11-ին գրավեց Ադանան, բացի Զեյթունից ու Կոդանյանների մի քանի բերդամրոցներից: առանց զիմադրույթյան հանձնվեց նաև Կիլիկիայի մեծ մասը: Հալեպի Մահմեդ փաշան ստիպված նահանջեց Մալաթիա, Իկոնիայի նահանգապետ Ալիշն անցավ Կիպրոս: Տարիվերջին Կիլիկիան ու Սիրիան Եգիպտոսի փոխարքայի տիրապետության տակ էին:

11 ՍՈՄՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 9, գործ 155, թերթ 89:

12 Д. Г. Роден, стр. 20:

13 ՍՈՄՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ ՌԳԱ, գործ 1108, 1833, թերթ 1—3:

կայսրութիւնը խուլվում էր, դրվում կործանման վտանգի տակ: Կործանման առաջ կանգնելով, Մահմուդ II-ն իր մոտ կանչեց Մեհմեդ Ռեշիդ փաշային, 1832 թ. օգոստոսի 31-ին նրան նշանակեց մեծ վեզիր, ավելց զորքի գլխավոր հրամանատարութիւնը և հանձնարարեց կասեցնել եղիպտական բանակի առաջխաղացումը:

Դաշնակցելով Տրապիզոնի գործունիս կառավարիչ Օսման փաշա Գազանդար օղլուի հետ, Ռեշիդ փաշան Ռումելիայի ու Անատոլիայի թուրքերից, մասամբ նաև հայերից զինվորագրութիւն կատարեց, զորքի թիվը հասցրեց 80 հազարի և պատրաստվեց կանդնեցնելու Իբրահիմի առաջխաղացումը, գոնև փրկելու մայրաքաղաքը: Տեսնելով այդ պատրաստութիւնները, Իբրահիմ փաշան ավելի գազազեց, 1832 թ. մայիսի 27-ին գրավեց Արևան, ապա Դամասկոսը, Հալեպը, Հոմսը: Կայսրութիւն բանակը, Անտիոքի ու Ալեքսանդրիայի մեջտեղ ընկած Բեյլանի դաշտում ճակատամարտ ավելց եղիպտացիներին, պարտութիւն կրեց, իսկ 1832 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ռեշիդ փաշան գերի ընկավ¹⁴:

Քաղաքներ ու բնակատեղիք ավերող, ժողովրդի հետ շափազանց վայրագորեն վարվող, ավարառութիւնից, թալանից ու կողոպուտից արբեցած եղիպտական բանակը սրարշավ առաջ էր ընթանում՝ վերջին հարվածը տալու Կոստանդնուպոլսին, կործանելու խարխուլ կայսրութիւնը և սահմանելու խանա-փաշայական մի նոր ռեժիմ: Այդպես էլ կլիներ, եթե 1833 թ. հուլիսի 8-ին չկընքվեր Ուեֆյա-Խաֆէսիի պայմանագիրը, եթե ռուսական նավերը չմտնէին Միջերկրականի ջրերը, եթե ցամաքային զորքերը ափ չհանվէին Թուրքիայում: «Ռուսական հրաշքը» փաստորեն կործանումից փրկեց Օսմանյան կայսրութիւնը, Մուհամեդ Ալին ստիպեց ետ քաշվել Ռումելիայից:

Եղիպտական գերութիւնից ազատվելուց հետո Ռեշիդ փաշան նշանակվեց Սեբաստիայի կառավարիչ: Պահպանողական թուրքերի կարծիքով սուլթանը հրաժարվել էր նախկին ծրագրերից և իր «սիրելիին» հեռացնելով մայրաքաղաքից, պատվալոր աքսոր էր ուղարկել: Սակայն Մահմուդը նպատակ ուներ Սեբաստիան դարձնել նոր արշավանքների մեկնող կառավարական զորքի բանակատեղի, Ռեշիդի գլխավորութիւնամբ հպատակեցնել Փոքր Ասիայի ու Արևմտյան Հայաստանի քրդական ապստամբ դերբեյներին, որոնք 1830—34 թթ. ավելի վայրագ էին դարձել իրենց արարքների մեջ,

¹⁴ Д. Г. Розен, История Турции, стр. 142, 168:

խակ շատերն էլ օգնութեան ձեռք էին մեկնել ոխերիմ թշնամուն՝ եգիպտական փոխարքային, խզել բոլոր աեսակի կապերը Բ. Դոնից:

Մ. Ռեշիդ փաշան նախ համալրեց բանակը, սուլթանի կարգադրութեամբ գործակեցեց Բաղդադի¹⁵ Ալի Բիդա և Մոսուլի Մեհմեդ փաշաների հետ, կազմեց գործողութեան ծրագրեր և 1834 թ. դարնանք սկսեց իր արշավանքը: Ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին խաթարված առևտուրը վերականգնելու, Սև ծովից Պարսկաստան դնացող առևտրական մայրուղին մաքրելու նպատակով, նա անցավ Տավրոսի լեռները, այնտեղից Տրապիզոն, ապա Էրզրում և Բայազետ, ոչնչացրեց հայտնի ավազակախմբերին, նշանակեց պահակակետեր, դրոնով իսկ Հայաստանի առևտրականներին, արհեստավորներին, ճնշված ռայայի համակրանքը շահեց, իսկ ապըստամբ թուրք ու բուրգ էմիրներին կողմից «զլավուր վաշա» մականունն ստացավ:

Քսան հաղարանոց թուրքական բանակը փաստորեն վերանվաճեց քրդահայատակ շրջանների մեծ մասը¹⁶: Առաջին ու լուրջ դիմադրութեանը եղավ Ռեվանդուզում¹⁷: Չնայած քրդական աշիրեթների կատաղի դիմադրութեանը, Ռեշիդի բանակը հաղթանակ տարավ, գերեվարեց բեկին և պատվով ուղարկեց Կ. Պոլիս: Ռեվանդուզի «արքան» սուլթանի կողմից խոստումներով կաշառվեց, վերագործավ Ջևղիրե, իրեն կողմնակից ցեղախմբերը վերցրեց, միացավ կառավարական բանակին և սկսեց պայքարը հավատակիցների դեմ: Դասալքումը, սակայն, ոչ միայն շթուպցրեց քրդերին, այլև ավելի կատաղեցրեց, պատերազմը երկու կողմից էլ դաշնամարտի վերածվեց, պատճառելով մեծաքանակ զոհեր, ավերածութեան, գերեվարութեան ու տարագրութեան: «Այդ դասալքումը կոչը չվերջացուց.— դրում է Մանզումեն.— քիւրտերը, իրենց մէկ պետին մասնութեանը համար կատաղած, մոլեգնած՝ պատերազմ ուժգնորէն առաջ մղեցին. ամէն կողմէն քիւրտ թափուեցաւ, ու իրենց աննուաճ քաջութիւնը խռովեց, տակնուվրայ ըրաւ օսմանեան բանակը: Երկու ճամբարներն իրարու դէմ վայրագ ատելութեամբ կը հռուէին, Քիւրտերը իրենց ձեռքը ինկած թուրքերը ողջ-ողջ կերէին, բայց նախ մէյ մը անոնց աչքը փոխելէ և եղունգները քաշել հանելէ յետոյ: Թուրքերն ալ, իրենց ճանկը ինկած քիւրտերը ցիցի կը դարնէին: Դադանամարտ կռիւր երեք ամիս տևեց, տաս հազար

¹⁵ Տե՛ս «Մանզումէ», 1912 թ. սեպտեմբերի 11/24, № 2629 (Մատենադարան, Աւուդյաճյանի արխիվ, լղթ. 4, վավ. 94):

¹⁶ А. Карцев, Заметки о курдах, Тифлис, 1896, стр. 15—16.

¹⁷ ԲԱՔՊ, ֆոնդ 40, ցուցակ 528ա, գործ 33, լիթթ 111—112, 1836:

քիւրտ մեռան զէնքը ձեռքերնին կամ տանջանքի մէջ խոշտանգուած։ Այլեւցան, թալանի տրուեցան հարիւրաւոր գեղեր։ Թուրքերէն ալ շորս հագար զօրք սպանուեցան»¹⁸։ Արշաւանքը շարունակվում էր Քուրդստանում և Արևմտյան Հայաստանում։

Ռեշիդ փաշան 1836 թ. հարբերդի մոտակայքումն էր, որտեղ և ավելց հեթմակն խոշոր ճակատամարտը։ Քուրդ ցեղապետ Չոթեկ-զադե Հաճի խանը մեծ բաղմոթյամբ երկու ամիս շարունակ կատաղի դիմադրում էր օսմանյան բանակին. «...տեղացի հայերը եռանդուն աջակցութիւն ցոյց տուին Ռաշիտ փաշին, մինչև որ նա երկար ժամանակ պատերազմելուց յետոյ, կարողացաւ միացեալ նիրատն անցնելով՝ Քարբերդ մտնել»¹⁹։ Խարբերդի ու Չարսանջակի քուրդ բեկերը, ինչպես նաև խոշոր հողատեր, պետութեան հարկատուներէն լիքն էին փառուց հրաժարված թուրք աղաները բաղմոթյամբ կալանավորվեցին, տեղափոխվեցին Ասլան աղբջուր և աչնտեղ կախվեցին, ցից հանվեցին կամ նրանց վրա նստվ լցրեցին ու աշրեցին։ «Հրով ու արիւնով» Արևմտյան Հայաստանի հարավային շրջաններն անցնող Ռեշիդ փաշան բարբարոսութեան դեմ կռվում էր բարբարոսաբար։ Սակայն հայ ազգաբնակչութեան իր կողմը գրավելու մտադրութեամբ, նա «խորհում էր վերջիններեա ապագայի մասին»։

Հալաբէլով Խարբերդի հայ իշխաններին, Ռեշիդը սրանց առաջարկում է քրդերից զատվել, թողնել գավառը և տեղափոխվել Դիարբէքիւր, որտեղի քրդերը կտարագրվէին Չարսանջակ ու Դերսիմ։ Նա խոստանում էր զենք բաժանել դիարբէքիւրաբնակ հայերին, նալնիսկ հայ փաշա նշանակել։ Առաջարկը դրվում է հայ երեւելիների երեքօրյա քննարկման, որոնք մերժում են պահանջը, խնդրում, որ իրենց թողնեն տեղում, իսկ քրդերին տեղափոխեն Դիարբէքիւր²⁰։ Կատարվում է հայերի պահանջի մի մասը միայն։ Խարբերդի ու Չարսանջակի հայերը մնում են տեղերում, իսկ ապստամբ ձանաղված քրդերը տարագրվում են։

Սուլթանին ձեռնառու էր քրդերի հպատակեցումը, բայց ոչ ոչընչացումը։ Տարագրվածներին առատորեն հուղեր, արոտավայրեր էր բաշխում նա, փոխաբերելով պահանջելով՝ զինված ջոկատների կազմակերպում, կայսերական բանակում՝ ծառայութիւն։ Այդ փոքր իշխանութիւններն էին, իսկ Բիթլիսը, Բայազետը, Վասպուրականը

18 «Մանգուվ», 1912 սեպտեմբերի 11/24, № 2629։

19 Ա ն գ ր ա ն ի կ, Տէրսիմ, ճանապարհորդութիւն և տեղագրութիւն, 1901, Թիֆլիս, էջ 53։

20 Նույն տեղում, էջ 56—58։

մնում էին անառիկ, խաներն ու գերեբեյները իրենց լրիվ իրավասության մեջ։ Ռեշիդն սպասում էր նոր զորամիավորների, որպեսզի վերջնականապես իրողության վերածեր իր ծրագրերը, բայց 1836 թ. վերջերին հիվանդանալով, ումանց կաթժիֆով քուճավորվելով, մահացավ։

Ռեշիդին հաջորդեցին չերքեզ Հաֆեզ ու թուրք Օսման փաշաները, որոնք և շարունակեցին նրա գործունեությունը Քուրդստանում։ Հաֆեզ փաշան 15 հազար քուրդ ոչնչացրեց, վեց հազար քուրդ գերեզարեց Դիարբեքի, հոգեր տվեց սրանց ու հիմնավորեց այստեղ, ավերած երկրների մեջ զորանոցներ կառուցեց, ապա զորքերի թիվը հասցնելով 24 հազարի՝ անցավ Ալաջա-դաղ։

Կոռավարության ենթարկողական փորձերից խուսանալով, տարբեր տեղերում ցրված քրդական քոչվոր աշիրեթները թողել էին իրենց նախկին կայանները, բարձրացել Անտիտալլոսյան Ալաջա-դաղի կատարները, ուր հսկա ժայռերը անառիկ բերդեր դարձնելով, սքանչելապես ամուր գերքեր բռնած, սպասում էին թուրքական բանակի գալստյանը։ 1837 թ. օգոստոսի 7-ին թնդանոթները որոտացին Ալաջա-դաղում²¹։ 12 ժամ տևող ճակատամարտում Հաֆեզի բանակը, 300 զոհեր տալով, գրավեց լեռը։ 1500 հոգու կորստից հետո քրդերը հանձնվեցին հաղթողի սրի ողորմածությունը։

Չերքեզ փաշան շատ դաժան վարվեց քրդերի հետ²²։ Նա գերեզարեց 4000 քուրդ. նրանց իջեցնելով լեռնածերպերից, դեռ Ալաջա-դաղի ստորոտը, Արկահանից քիչ հեռու, հրակեղ ավազուտների մեջ, գրեթե մերկացրեց, ապա բանակի առաջն արած, քեռեց դեպի Մալաթիա ու շրջակա գյուղերը, ստիպեց նստակեցության անցնել։ Եվրոպացի ուղևոր-ականատեսի վկայությամբ, տարագրչայների «Արցունքներն ու հեկեկանքները կինհրուն, լացը ծծկեր աղոց, կտոր-կտոր կընին սիրտդ, Այս չորս հազար քիրտերը, ամենասոսկալի տառապանքներու մատնուած, երևակայել կուտան ինձի Տանդէի Դժոխքին դատապարտնալներուն տանջանքը»²³։

Ծնկի բերելով քրիստոնյա ժողովուրդներին վիշտ ու տառապանք պատճառող քուրդ դերեբեյներին, մանր ու խոշոր բեկերին, թուրքական սուրը միաժամանակ դաժանորեն վարվեց քոչվորական կյանքով, սևիական վտուտակով ապրող վրանաբնակ քուրդ աշխա-

21 Д. Г. Розен, часть I, стр. 289.

22 «Մանգումէ», 1912, № 2629.

23 Նույն տեղում։

տալիորութեան հետ, ոչնչացրեց, ունեւորեց կամ բնակիւ խլալ գարծնելով նրան՝ տարագրեց օտար աշխարհներ: Հարաւային Հայաստանի ու Կիլիկիայի քրդաբնակ շրջանները տասը տարի անընդմեջ արշան ծովի էին վերածվել:

Թուրքական բանակը դաժանորեն ոչնչացնում էր քրդերին՝ ունեցվածքի, սեռի, տարիքի, սոցիալական պատկանելութեան խտրութեամբ շղջելով: Վայրենաբար թուրք խուլամներն էլ ոչնչացնում էին պետութեան նկատմամբ համակիր վերաբերմունք ունեցող հայերին, վիճված խմբերով լեռներից իջնում էին գյուղերը, վերցնում հայ գյուղացու ապրուստի ամենավերջին միջոցը, հատկապէս պտերենն ու անասունները, քաշվում ամրացած վայրեր, շարունակում դիմադրական կռիւները: Հայաստանի քրդահպատակ, շերտընդմեջ քրդերով բնակեցված շրջանները երբեք նման ավերածութեան ու տնտեսական քայքայման չէին ենթարկվել: Նրկու սրի արանք ընկած հայ ժողովուրդը մաշվում էր թե՛ տնտեսապէս, թե՛ ֆիզիկապէս: Ոչնչանում, բնաջնջվում կամ տարագրվում էր նաև թուրք ու եղիդի աշխատավորութիւնը, անողաշտպան ռայան:

Կենտրոնածիփ քաղաքականութեան մարմնացով տարված սուլթանին փութ էին նման ավերածութիւնները: Մանաւանդ, երբ անգլո-ֆրանս-ռուսական հակամարտութիւնների բովում խորամանկորեն Թուրքիա էին սողոսկում պրուսացիները, ուղարկելով՝ ռազմական դործի մասնագետներ, դինվորներ, խորհրդականներ: Հելմուս ֆոն Մոլթկեն մայրաքաղաքից 1837 թ. մեկնում է Անատոլիա, որտեղ գործակցած Հաֆըզ փաշային, վերակառուցում, լրացնել է տալիս բանակը: Նրանք արկուսը միասին հպատակեցնում են Սինշաւ գավառը և շարունակում արշաւանքը: Նրանց զորաջոկատները անցան Բարձր Հայք, արշաւահեղութեամբ ծնկի բերեցին քրդական մանր ցեղախմբերին և 1838 թ. վերադարձան Մալաթիա, նպատակ ունենալով անցնել Կիլիկիա և ուղղութիւն վերցնել դեպի Եգիպտոս:

Նախքան այդ, անհրաժեշտ էր ամրապնդել թիկունքը, բարձրացնել բանակի մարտունակութիւնը, դադար տալով վերացնել տարիներ շարունակ կռիւղ դինվորների հոգնատանջ վիճակը, կանխել ծայր առած մտարիան: Նախ ոչնչացնելով, բանտարկելով կամ ռոճիկներ ու թռչակներ նշանակելով թուրքահպատակ փաշայութիւններում եղած բեկերին, թիմարներին ու զեամեթների տեր խոշոր հողատերերին, սկզբում Ռեշիդը, ապա Հաֆըզը սրանց զրկում էին քաղաքական ու վարչական իրավունքներից: Հին պաշտոնյաների տեղերը անմիջապէս լրացնում էին մայրաքաղաքից առաքված

նոր, հուսալի մարդիկ՝ փաշաներ, ստեղծակցներ, կաշմակամներ: Հնարավորին չափով վերացվում էր հողատիրության ստորմա-ավատական բնույթը, բայց ոչ բոլոր մարդերում: «Մահմադլի գահակալությունից, Ենիշերիների կոտորածից, Ազրիանապոլսի հաշտությունից հետո նրա (Թուրքական բանակի — Հ. Ղ.) վերակազմավորման ու ռեֆորմների ենթարկելու առանձին փորձերը միավորվեցին. — գրում է Ֆ. Էնդելսը, — և սխառմի վերածվեցին: Ռեֆորմների ճանապարհին առաջին և ամենամեծ արդելը՝ հեռավոր նահանգները կառավարող փաշաների անկախ դրությունը նշանակալից չափով վերացվեց և ընդհանուր գծերով հավասարեցվեց այն փաշաների դրությանը, որոնք կարգադրում էին Եվրոպական շրջաններում: Բայց նրանց տգիտությունը, հանդգնությունը և գոհելու հակումները մնացին այնպիսին, ինչպիսին էին ասիական սատրապների տիրապետության ժողովրդի շրջանում, և եթե վերջին տարիների ընթացքում մենք հազվագյուտ ենք հարկ ունեցել լսելու փաշաների ապստամբությունների մասին, ապա մենք հաճախ ենք լսել նահանգների ապստամբությունների մասին՝ իրենց ազա՛հ կառավարիչների դեմ, որոնք նախկինում լինելով անալին անշունչ սարուկներ և ամեն ինչի ընդունակ մարդիկ, օգտվում էին իրենց նոր զիբրից, որպեսզի հարստություն դիպին հարստահարությունների, կաշառքի ու հատարակական միջոցների անխիղճ շռալման ճանապարհով: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ իրերի նման դրության մեջ բանակի կազմակերպումը մեծ մասամբ գոյություն ունի սոսկ թղթի վրա»²⁴:

Հասկանալի է, որ նման պայմաններում, տակավին նորակազմ, փոքրաքանակ, ավելի մեծ ակնկալությունների համար պահվող բանակը միայնակ ղեկաբի ուժով ի վիճակի չէր հպատակեցնել քրդական ու ասորական ռազմունակ, խոշոր իշխանապետությունները Բիթլիսում, Վասպուրականում, Տարոնում. իսկ առանց այս խնդիրը լուծելու հնարավոր չէր արշավել Սելիստոս: Սուլթանի թեւադրանքով բանակատեր փաշաները դիմում են գլխանազիտական քայլերի, խորամանկորեն հրավիրում են Բիթլիսի, Հեքյարիի, Ջեզիրեի Բոհատանի, Մոկսի և այլ երկրահատվածների քուրդ ղեկերեցներին, ճանաչում նրանց իշխանությունը, անկախության ֆեոմաններ բաժանում և փոխարենը փաստորեն ձեռկան հպատակություն պահանջում:

«Սուլթան Մահմուդը իսկամներէ կազմուած ժողով մը կը գրկէ Հալաասան ու Քիւրդիստան, կը դժէ ամէն մէկ Տէրէ-պէյի իշ-

²⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Собрание сочинений, том X, стр. 656.

խանութեան սահմանը, ու կը ճանչնա այդ իշխանութիւնները իրաւասու՝ ամէն մէկը իր սահմանին մէջ: Տէրէ-պէյական իշխանութիւնները աչսպիսով է, որ կունենան իրենց անկախութեան ֆերմանները»²⁵: Բիթլիսը, Հեքյարին, Վանը, Բոճթանը, Բայաղետը, Մոկսը, Շատախը շարունակում են պաշտպանել նախկինում ունեցած, աշխարհային իրավականորէն ձեւակերպված արտոնութիւնները, որով և անխաթար էին դառնում հողատիրութեան երբեմնի ձեւերն ու հողատիրական հարաբերութիւնները:

Թիկունքի համեմատական կայունացումից հետո, դաշնակցելով Անատոլիայի դերեբէյներին հետ, Հաֆիզ փաշան նրանցից հեծյալ զնդեր վերցրեց, Մալաթիայից անցավ Կիլիկիա, վերագրավեց դաշտային հատվածները և պատրաստվեց վճռական մարտ տալու եգիպտական փոխարքային: 1839 թ. հուլիսի 24-ին Հյուսիսային Սիրիայում, Նիզիբիի մոտ տեղի ունեցավ թուրք-եգիպտական բանակների ձախառամարտը: Սրտի խորքում պահած պետութեան նկատմամբ ունեցած ատելութիւնը, քրդական անկազմակերպ հեծյալ զնդերը հարմար պահ էին գտել լքելու բանակատեղը, ոմանք անցնելով²⁶ Մուհամեդ Ալիի կողմը, ոմանք էլ դասալքելով վերագառնալ Անատոլիա: Սուլթանական ցամաքային բանակը կատարելապէս ջախջախվեց, նավատորմը կէս ճանապարհին հանձնվեց եգիպտացիներին: Բանակի կորստյան լուրն առնելով, անկողնում պառկած Մահմուդ II սուլթանը կաթվածահար եղավ ու մահացավ: Գահ բարձրացավ 18-ամյա, անընդունակ, թուլակազմ, միշտ ազդեցութիւնների ենթակա Աբդուլ Մեջիդը: Մայրաքաղաքում ուժեղացավ պայքարը հին և նոր թուրքերի միջև: Հարավային Հայաստանում զուլա բարձրացրին պետութեան թուլութիւնից օգտվող ջախջախված քրդական դերեբէյութիւնների բեկորները: Կայսրութիւնը նոր փրկարարի ու փրկութեան միջոցների խիստ կարիք էր զգում:

1839 թ. Լոնդոնից Կ. Պոլիս վերադարձավ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան, եվրոպական կրթութեան տեր մի մարդ, որին վիճակված էր բացելու «Թանզիմատի» դարադրուիք և իրողութեան վերածելու Մահմուդի իդձերը²⁷: Եվրոպայի օգնութեան կարիքն ունեցող, արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնում նշանակված Ռեշիդը և ռեշիդականները, օգտագործելով մայրաքաղաքում ծվարած, պալատում ազդեցութիւն ունեցող հայ ու հուլն դրամատիւր, խոշոր

25 Յ. Շ ա հ պ ա ղ ե ա ն, Քիրդո-Հայ պատմութիւն, էջ 64:

26 Հ ա մ ր ա ծ ու մ Ե ր ա մ ե ա ն, Յուշարձան, հատոր Ա, էջ 22:

27 А. Ф. М и л л е р, Краткая история Турции, стр. 68—69.

առևտրականներին, թուլակալմ սուլթանին ստիպեցին ստորագրել ռեֆորմների ծրագիրը, սրն ընդհանուր անունով կոչվեց «Թանզիմաթ», իսկ հրապարակման տեղով պայմանավորված՝ նաև Գյուլհաների հարրը շեփֆ²⁸:

Այս հրովարտակով²⁹ պետությունը խոստանում էր 1) իր բոլոր հպատակներին ապահովել նրանց պատիվը, ունեցվածքը և կյանքը. 2) հարկաավության սխառմը կանոնավորելիս, հաշվի առնել հարկատուի կարողությունները. 3) բոլոր ազգերին խուլաարվում էր ծառայել բանակում և ընդհանրապես կանոնավորում էր զինվորական ծառայության ժամկետը, օրենսկարգում գինվորացուի իրավունքներն ու պարտականությունները³⁰: Կային նաև այլ շատ կարևոր հոգվածներ, որոնք, ինչպես և վերահիշյալ խոստումները, մնացին թղթի վրա: Նրանց գործադրությունը դրեթև չանհար էր Թուրքիայի պայմաններում: Հաթթը-շերիֆը փաստորեն մնում էր հողագուրկ, ջրամոցային ծագիկ: Բայց և այնպես պետական այդ հրամանագիրն ունեցավ իր դրական հետևանքները:

Հաթթը-շերիֆի հրապարտկումով ուղիղականները նպատակ ունեին հպատակ ալլադգիների բախտով հետաքրքրվող կամ նրանց մանրագրամի տեղ ծառայեցնող եվրոպական տերություններին հաւաատացնել, թե կաշարության կյանքում լուրջ փոփոխություններ են կատարվել, հետևաբար և կարիք չկա նրանց նոր միջամտությունների: Սակայն ամենաէականն այն է, որ թղթի վրա գրոշմած հոգվածներով պետության կենտրոնացմանը ձգտող թուրքերը խորամանկորեն շահում էին ալլադգիների համակրանքը, նրանց մեջ հաստատուն հենարաններ ստեղծում իրենց հակառակորդների՝ ալլադկենտրոնացման ձգտող թուրք խոշոր հողատերերի ու բուրգ ցեղապետերի դեմ մղվելիք պայքարում: Ռեշիդի ու նրա հասանքի սուրյնկտով նպատակադրումը օբյեկտիվորեն համընկնում էր հայ ժողովրդի, մասնավորապես քրդահպատակ շրջանների հայ, բուրգ ու եղիդի աշխատավոր գյուղացիության ձգտումներին և նրանց տրամադրում նշմարել հանձին թուրք պետականության ճկարգի ներկայացուցչին անկարգության թաղավորության մեջ, որը պիմագրում էր իրեն թալանող ու երկիրն տապառակող բուրգ ու թուրք ֆեոդալներին: Հետևաբար, թուրք պահպանողականների և հարավա-

1 28 Լ է ո, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, 1927, Երևան. էջ 279—280:

29 «Թանզիմաթի» մասին մանրամասն տե՛ս Resat Kajnar, Mustafa Resit paşa ve tanzimat, Ankara, 1954.

30 Նույն տեղում, էջ 119—125:

յին Հայաստանի քրդական ցեղապետերի դեմ պետութեան սկսած պայքարը, պատմական դարձեցման առաջընթացի տեսակետից, արդարացիում էր, քանի որ այն խոստանում էր խաթարել ֆեոդալական հարաբերությունները տեղերում, առետրի, արհեստագործություն, նույնիսկ գյուղատնտեսության դարձեցման համար այս կամ այն կերպ հնարավորություններ ստեղծել:

«Թանդիմաթի» ազդարարումից հետո անմիջապես շսկվեց հարավային Հայաստանի հպատակեցումը, քանի որ այնտեղ տակավին հզոր էին քրդական մի շարք իշխանություններ: 1842 թվականին Հաթթը-շերիֆը «զործադրվում» էր Թուրքիայի ասիական նահանգներում: Զեդիրե-Բոհտանի տիրակալ Բեդեր-խան բեկը նույնիսկ իր տիրապետած հրկրամասի դռները փակեց կառավարության ներկայացուցիչների առջև: Նա հսկայական զորամասեր է մեծ հեղինակություն ունեւր քրդերի մեջ, սակայն բուրդ խոշոր ֆեոդալի սխալներից էր և այն, որ թշնամարար էր վարվում քրիստոնյա ժողովուրդների հետ, կարծելով, թե նրանք էին խլում իր իրավունքները: «Իշխանության դուխս անցնելու հենց սկզբից,— գրում է Մախմուդովը,— Բազըր խանը կանգնեց խորապես սխալ, ուսկիցիւն ուղու վրա: Նա սկսեց հալածել քրիստոնյա ժողովուրդներին, հատկապես ասորիներին»³¹, 1843 թ. Բեդեր-խանը³² ապրստամբեց և ձգտեց համախմբել մյուս իշխաններին. մի տարի ոտաջ ուղստամբել էր խան Մահմուդը, առաջինի դինակիցը³³:

Սուլթանական կառավարությունը տեսնում էր այս ամենը և էլքն աշտմ փնարում էր իր քաղաքականության հին գինանոցում: Նա ձգտում էր, վարձկանների միջոցով, քրդական բեկերին գրգռել ասորիների, հաչերի ու եղիդիների դեմ, կազմակերպել քուրդ-ասորական ջարդեր: 1843 թվականին Բեդեր-խանը մի կողմից, Հուր Ալլահը մյուս կողմից, հարձակվեցին Հեքյարիի իշխանության մեջ մտնող Թիար լեռնագավառի վրա, կոտորեցին ասորական տուսը հազար խաղաղ բնակիչների և նրանց կանանց ու երեխաներին զերեվարելով, բռնցին սարկավաճառանոցները, Քիշ անց արշան մեջ ողողվեց Թխում գավառը: Բեդեր-խանը կոտորեց նաև Մոսուլի վիլայեթի եղիդիներին: Քուրդստանի «Արե» արքայի ատատանվող հեղինակությունը մեկընդմիջա խախտվեց Արեմայան Հայաստանում: Քրիստոնյա ազգերն էլ ավելի ցատուսով լցվեցին ջարդարար

31 Ն. Մախմուդով, Քուրդ ժողովուրդը, էջ 117:

32 В. А. Гордзевский, том 3, стр. 114.

33 Մատենադարան, ձեռագիր 9428, թերթ 273:

բեկի նկատմամբ: Նրա նկատմամբ Ռուսոտ տատկությամբ էին լըցված եղիդիները, ինչպես նաև նեատորական ասորիները, որոնք ողբը հասավ մինչև ռուսական մայրաքաղաքը, զայրույթ առաջացրեց եվրոպական գիվանադեաների մոտ, իրոք տատկությամբ լցրեց վերջիններին՝ դեպի հետադեմ քուրդ բեկերը: Հատկապես ցասումնալից էր այն, որ Հեքյարիի ասորիների հոգևոր պետ Մար-Շիմսնը իբրև ապացույց հավատակիցների կոտորվելուն, կտրում էր մահացածների ականջները, լցնում պարկերը, բարձում մի քանի ուղտեր, ուղարկում Նիկոլայ առաջինին, նրա գութը շարժելու, պաշապանություն հայցելու նպատակով³⁴: Ասորական ջարդը, մասնավորապես բողոքի անօրինակ ու սրտաճմիրկ աչդ ձևը, եվրոպական գիվանադեական շրջանների մի քանի ամսվա խռատկցության առարկա դարձավ:

Նման իրադարձությունները շահավետ էին սուլթանական կառավարությանը, որն իրար դեմ հանելով հպատակներին, կարծում էր, թե հասել է իր նպատակին և արդեն ժամանակը հարմար էր, սկսելու արշավանքը դեպի Արևմտյան Հայաստան, Փոքր Ասիայի բրդահպատակ շրջանները:

Նվ աշպես, Աբդուլ Մեջիդը Սըրբի փաշային ղորք է աւելիս, 1845 թ. ուղարկում Արևմտյան Հայաստան, հանձնարարում «Թանդիմաթի» կիրառությունը, ամենից առաջ՝ քրդական բեկերի հպատակեցում: Սակայն պետական ղորքերի դեմ զենք են բարձրացնում վան-կուլիների ղորաջոկատները՝ Թեմուրպադե Մուստաֆա բեյի գլխավորությամբ³⁵:

Ապստամբ վան-կուլիներին օգնության ձևոք են մեկնում քրդերի զեկավար խան Մահմուդը, նրա վեց եղբայրները: Նրանք գալիս էին Մոկսից, Ռշտունյաց ու Կորդվաց լեռներից, Աղձնիքից, Հայոց ձորից³⁶: Ապստամբների գլուխն է անցնում Զեդիբեի ու Բոհտանի տեր Բեդեր-խան բեյը և ջանում միացնել զինաբախության պատրաստված քրդերի ուժերը: Սրանք ծրագրում են ստեղծել Բեդեր-խանի զերադահություն տակ դրված ֆեոդալական Բուրդաստան: Ստեղծվելիք պետության ղլխավոր վասալը պետք է լիներ խան Մահմուդը: Նրան պետք է ենթարկվեին Ոստանը, Գավաշը, Շատախը, Մոկսը, Հայոց ձորը, Նուրդուլը: Վանը պիտի պատկաներ խան Մահմուդին: Խոշաբի անկախ հյուրընդունելությանը զավթեցին

³⁴ Հ ա մ ր ձ ու մ Ե ր ա մ ե ն, Յուշաբան, հատոր Ա, էջ 22:

³⁵ Ա. Ալպոյաճևան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 451:

³⁶ Մատենադարան, ձեռագիր 9424, էջ 143—144:

Բեղեր-խանի զորաշուկատները և հանձնեցին խան Մահմուդի Եղ-
բայր խան Արզալին, այն վասալական կախման մեջ դնելով «գե-
րադույն իշխանությունից»։ Բիթլիսի իշխանությունը մնում էր Շե-
րեֆ բեկին, Զուլամեդին ու Աղբակը պատկանելու էին Բեղեր-խանի
զինակից նորապլս հրեկին։

Այս պլաններով զինված ապստամբները որոշում են 1847 թ.
նվաճել Վանի, Բաղեշի ու Դիարբեքի փաշալուքները, ան-
ջատվել Թուրքիայից և Պարսկաստանի հովանավորությամբ ստեղ-
ծել անկախ Քուրդստան։ Հատկանշականն այն է, որ հայ երեւելի-
ներին իրենց կողմը գրավելու միտումով, ապստամբները լուրեր
էին տարածել, թե հայկական զավառներին թույլ կտան ստեղծել
անկախ Հայաստան, իսկ եթե այդ չհաջողվեր, որն ամենահավա-
նականն էր, Բեղեր-խանը նրանց պիտի հանձնէր նորոստեղծ
Քուրդստանի «տնտեսական բաժնի մատակարարութիւնը»³⁷։ Հա-
յերի օգնութեանը կարոտ էին և՛ կառավարությունը, և՛ քրդական
ցեղապետները, դրա համար էլ զիջումներ էին անում, խոստումներ
տալիս։ Հարավային Հայաստանի հայ ֆեոդալները պաշտպանում
էին ապստամբներին³⁸, ջանում երկարաձգել իրենց ֆեոդալական
իրավունքները։ Նրանցից ոմանք՝ Միր Մարտո Բաշկալեցին, Ստե-
փան Մանուկյանը՝ «Աստղը», Հովհաննէս Չալկատրյանը գնացին
Բեղեր-խանի բանակատեղը, դարձան նրա խորհրդականները։

Տեղի վերնախաւի ջանքերով Շատախի ու Մոկսի հայ ռազմիկ-
ները միացան ապստամբներին։ 1847 թ. սրանց միացավ Դըհի հայ
ու քուրդ բնակչության մեծ մասը։ Դաշինք կնքած Քյոռ Մուստաֆա
փաշա Թիմուր Օղլիի հետ, Բեղեր-խանը Գավաշից գործակից դարձ-
րեց Կուլի-հան բեկին։ Մոկսի բեյ հան Արզալը վաղուց էր դաշնակ-
ցել նրա հետ։ Եւ աչսպես, քրդերից ու հայերից բաղկացած Բեղեր-
խանի բանակը նույն տարում արշավեց Վանի վրա և գրավեց քա-
ղաքը, պաշտոնից հեռացրեց թուրք Մուստաֆա բեկին, նոր կառա-
վարիչ նշանակեց քուրդ հան Մահմուդին³⁹։

Ապստամբների հաջողությունները մեծ տաղնապ էին առաջա-
ցրել սուլթանի նստավայրում, Բ. Դուան պաշտոնյաների շրջաննե-
րում։ Սակայն քիչ ատրաստի չէր տարածվել Վասպուրականի գյու-
ղացիության մեջ, որի սննդամթերքը, կյանքը, պատիվը դարձել էին

37 Յ. Շ ա հ ա ղ և տ ն, Քուրդո-Հայ պատմութիւն. էջ 86, տե՛ս նաև Լ և ո ն
ճ էր ա հ և ա ն, Փամանակակից ընդարձակ բնական պատմութիւն Հայոց, 1933,
Մարտի, էջ 152—153։

38 Մատենադարան, Առադիր 9424, էջ 153։

39 Նույն տեղում, ձեռագիր 9027, թերթ 91։

քուրդ առաջնորդներին խաղալիքը: Քրդաճպատակ հայկական շրջանները արշունհեղ կռիվների ասպարեզ էին դարձել, կորցրել ազգաբնակչության մի մասը: Քայքայվում էր արհեստն ու տնտեսությունը, գյուղատնտեսությունն ու անասնապահությունը: Հայ գյուղացու վիճակը երբեք այսքան ողբերգական չէր եղել: Ժամանակակիցներին մեկը այսպես է բնութագրում ժողովրդի վիճակը.

«Ո՞հ աստանօր սղով պատեալ Ազգն Հայոց վարանիր
Զի կործանումն անշուշտ իւրեանց ի ձեռս սոցա տեսան իւր
Թէն ի ձեռս հոլով ազգաց գրաւեալ էին յառաջանում
Վշտօք բազմօք վարժեալ էին ի գերութեան ի հնում.
Սակայն այժմիկ անտանելի էր ցաւ ալզին ապիկար
Վասն այնօրիկ դառնու ի վէպ մի (բ)ստ միռջէ ի համար:
Եթէ համայն շարիս սոցա արցի ի գիր և մատնան
Ծովակն Վանայ չէ բաւական լինիլ գրչացն մեկուն»⁴⁰:

Ապստամբները դաժանորեն էին վարվում իրենց կռիվներին անտարբերությամբ նայող ֆրլաների վրա, խլում նրանց ունեցվածքը, անտանելի պատիժներ տալիս: Բեդեր-խանն ու նրա գործակիցները ստեղծել էին բանտեր, ուր խոշտանգվում էին հայերը, առօրինները, եղիդիները, բոլոր նրանք, ովքեր կարող էին, բայց զենք չէին վերցնում կռվելու թուրքական բանակի դեմ: Անկասկած է, որ, ի տարբերություն ապստամբներին ծառայող մոլորված կամ հարստութուն տենչացող փոքրաթիվ հայ վերնախավի, Հարավային Հայաստանի գյուղացիության դրությունը ողբերգական էր:

Բեդեր-խանի շարագործությունների մասին օսմանյան թերթերը գրում էին. «Այս ապստամբը որ ժամանակէ մը իվեր այն կողմերը իր ձեռաց տակը առնելով, կերպ կերպ շարութիւններով հասարակութիւնը կը հարստահարէր և իրեն հօր տէրութեան կողմանէ այսչափ խրատ ու յորդորանօք եղած ի քէն՝ չընդունելով դանոնք, գոռոզութեամբ դէմ ալ դնելուն համար, մեծ պատժոյ արժանի եղած էր»⁴¹: Համանման բովանդակություն ունեցող վավերագրաթղթերով լի են Մատենադարանի արխիվները, որոնց հեղինակները միաբերան վկայում են քուրդ վայրագ բեկի կատարած հարստահարության հետևանքով ժողովրդական զանգվածների մեջ կու-

40 Մատենադարան, ձեռագիր 9424, քերթ 67ր:

41 ՀԱՅԿ ԳԱ պատմության ինստիտուտ, Լեռնի անձնական արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 1, գ. 39, թ. 2: Թարգմանված է «Հայտարար Լոռ-գիր» հայատառ թուրքերեն պարբերականի 1847 թվականի մայիսի 12-ի № 31-ում տպագրված հոդվածից:

տակլած ցտաման ու բողոքի առկայությունը Արևմտյան Հայաստանում, հատկապես Վասպուրականի, Բայազետի շրջաններում, ինչպես նաև Մոսկովում:

«Թանդիմաթն» ու օրենսդրական մյուս ակտերը ձևափոխեցին հայ գյուղացիությանը: Հողատիրության նախկին ձևերը արդեն փոխվել էին էրզրումի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի փաշայություններում, գյուղացիությունը որոշ չափով հող էր ձեռք բերել: Քրդահայատակ շրջանների գյուղացիները տեղակ էին դրան և ջանում էին ազատվել քուրդ ավատատերերի նոր բռնատիրությունից: Փուլթ չէ, որ նույնիսկ «Թանդիմաթից» գրեթե մեկ տասնամյակ անց, նրանք ոչ միայն հողեր, իրավունքներ չէին ստացել, այլև եղածն էլ աստիճանաբար կորցնում էին: Լցվել էր հայ գյուղացու, արհեստավորի, առևտրականի համբերության բաժակը: Ամենուրեք բողոքագրեր էին գրվում, օգնության աղաղակներ բարձրացվում:

Գալուստահայերի գրավոր ու բանավոր աղաղակները միջընկերում էին պոլսահայերի սիրտը, նրանց ստիպում կտրուկ միջոցների դիմել: Մատթեոս պատրիարքը երիցս դիմում է Բ. Դուսնը⁴², անձամբ այցելում սուլթանին և խնդրում Վասպուրականի ու Տարոնի հայ աղգաբնակչությունն ազատել քրդական ցեղապետների մազիրներից: Նա կառավարությանը նախազգուշացնում էր, որ եթե հայերին օգնություն ցույց չտրվի, նրանք ամբողջական համայններով կգաղթեն Ռուսաստան⁴³:

Հայերի ցանկություններն ու պահանջները սերտաճում էին Աբգուլ Մեջիդի ու Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի պլաններին և գրվում՝ զործողության մեջ: Սուլթանի հրամանով մի քանի հազարանոց բանակ, Օսման փաշայի ղեկավարությամբ, 1847 թ. ուղարկվում է Արևմտյան Հայաստան: Բ. Դուսը Մատթեոս պատրիարքին առաջարկում է հորդորել տեղի հայերին՝ օգնության հասնել պետական բանակին, իսկ Օսման փաշային իրավունք է վերստահվում տեղացիներից զինվորագրություն կատարել⁴⁴:

Հատուկ շրջաբերականներով Մատթեոս պատրիարքը դիմեց Տիրանակերտի, Բաղեշի, Բալուի, Կարինի և Վանի հայ աղգաբնակչությանը. «Կի ժողովուրդք իրեանց ելցեն ի վրէժխնդրութիւն Եւնչափ տառապանցն՝ զորս կրեցին մինչեւ ցարօք, յամենայնի օգնական լիցին և ծառայեսցեն արքունի բանակին...»⁴⁵: Թուրքիայի երեք-

42 Տե՛ս Լ Կ Կ, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, էջ 366:

43 Պ է ր պ է ր Ե Կ Կ, Պատմութիւն հայոց, էջ 322:

44 Ա. Ա է ր պ օ յ ա Ճ Ե Կ Կ, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 551:

45 Ա. Պ է ր պ է ր Ե Կ Կ, Պատմութիւն հայոց, էջ 322:

հարյուրամյա պատմության մեջ հայն առաջին անգամ էր ստացել հան ծառայության կանչվում, պետությունից ղեկը ստանում: Դուրերով շղթայված սարուկը կովում էր մեծ թափով ու եռանդով, բեկ նրա ձեռքին գտնվող ղեկքերը դուռ սարկական էին⁴⁶: Նա թափում էր իր մեջ կուտակված մաղձը, հաշվի-հարդար տեսնում իրեն այնքան տառապանք պատճառած բուրդ վերնախավի հետ:

Օսման փաշան 1847 թ. աշնանը մտավ Մոկս: Կառավարական բանակը ուժրակոծեց Արզալ բեկի անատիկ բերդերը, ջարդեց նրա զորաբանակը և ղերելուրեց առաջնորդին: Առանց կովի հանձնվեց Քյոս Մուստաֆա փաշան: Երկրորդ ճակատամարտը եղավ Վան քաղաքում: Խան Մահմուդը պաշարեց Ալդեստանը: Հայերը զիմադրում էին խրդախույթամբ: Այահոյություն համար կանանց ու երեխաներին նրանք տեղավորում էին կտուրներին, իսկ իրենք՝ հրազենով, մահակներով, դանակներով, նույնիսկ քարերով ղինված, գնում էին մարտի: Հայ քաջարի աշխարհադուրը բռնեց Խան-Մահմուդին և հանձնեց Օսման փաշային⁴⁷:

Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Բոհտանի մեջ, Զեզիրե գավառում, այնտեղ, որտեղ աղաստանել էր քրդական ցեղախմբերի «գերագույն աեբը»՝ Բեդեր-խան բեյը⁴⁸: Կառավարական զորքի, բուրդ, եզիզի ու հայ աշխարհադուրայինների անխնա հարվածների ոտով Բեդեր-խանը տանուլ տվեց ճակատամարտը, նահանջեց մարտադաշտից և փակվեց Զեզիրեի Օրագ կոչվող անտառի լեռագում: Բերդը պաշարվեց: Սակայն պաշարման մեջ հռչակավոր ցեղապետը կարողացավ ղիմանալ միայն 17 օր և անձնատուր եղավ⁴⁹ Օսման փաշային՝ պայմանով, որ իր և բազմանդամ ընտանիքի անդամների կյանքի անվտանգությունն ապահովվի:

«Պետերհանս սէյը, — հաղորդվում էր 1847 թ. մայիսի 12-ին, — որ Մոսուլ դառառ ճէզրէ ըստած տեղը կը կենար, արքունական բանակին ղէմ շկրնալով ղենը, ցիրուցան եղեր ու Օրագ բերդը փախեր էր և իւր ընկեր Հան Մահմուտը՝ որ Վան կը կենար, տյն ալ ցրուեր ու տիրացեր էր, ուստի անոնց քիչ ժամանակի մէջ ձեռք անցնէլը ու տյս գործոյն աւարտիլը կը յուսացուէր:

Այդ օրերն արքունական բանակին ընդհանուր հրամանաւոր ... Օսման փաշային կողմանէ Բարձրագոյն Դուռը եկած գիրը կը

⁴⁶ Լ և ո, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, էջ 367:

⁴⁷ Մաշադի անվան Մատենադարան, ձեռագիր N 9423, էջ 148:

⁴⁸ Տե՛ս Լ և ո ն Ճ է ր ա հ և ն, Ժամանակակից ընդարձակ բնական պատմություն Հայոց, էջ 154:

⁴⁹ Բ ա ր ու ն ա կ Պ է չ ի Ֆ և ր ու հ խ ա ն, Ճանապարհորդություն..., էջ 62:

թյանը: Բաղեշին միացվեց և նրա ենթակայության տակ ղրվեց հպատակված Սասունը: Գրավված մարդերում բանտարկված բեկերին փոխարինելու էին գալիս թուրք փաշաները, երբեմն նրանց խորհրդականներ էին նշանակվում նաև հայերը:

Սուլթանական կառավարության հաղթանակը կատարյալ էր, միաժամանակ ղոհասակավ ու էծանագին: Քուրդ բոլոր բեկերը, պետական անխտանգության սարսափալդողուններն այժմ սուլթանի բռի մեջ էին: Դերեբեյությունները, օջաբլբենները, հյուքյումնիթյուններն ու յուրթլուկները վերացված էին, բուրդ ֆեոդալական լեներն բնկնված: Դիարբեքիի վիլայեթը վերանվանված էր Քուրդրասանի և հպատակված թուրք էսաս փաշային⁵³, այսինքն՝ կենտրոնական պետությանը: Խոստումներով հայ և քուրդ ռայան պիտի ազատվեր բուրդ բեկերի հարկային ծանր բեռից ու ֆեոդալական բմաքենրից, դրա համար էլ շնորհակալության հեռագրեր էին տեղում Մատթևոս պատրիարքի զլխին: Նրանք տակավին ապրում էին պատրանքներով, որից դեռ չէր սոսկ մակերեսից նայող, ցնծության ազադուկներ արձակող քահանայապետը, ուստի և խանդավառորեն շնորհավորում էր հայ ժողովրդին. «Յայտնի է, ...որ մեր սիրելի հայրենիքը՝ Հայաստան աշխարհը՝ որ ամենայն աշխարհաց և ազգաց առջև հայոց ազգիս պարծանք մըն էր իրեն անհամեմատ ու աննման ձիրքերովը, այսքան հարիրատու տարիներէ իվեր ապստամբ և աշխարհաւեր քրդաց անողորմ և անգութ բռնակալներուն ձեռքը ինկած մատնուած, աւերակ և անապատ էր դարձեր, և անմոռնչ բարբառով կուլար կողբար իւր սիրելի գաւառիւնքը՝ ողորմելի աղզս հայոց, որ այն մարդակերպ զապաններուն պատուող ժանեացը որս ինկած էին տտաբախտութեամբ»⁵⁴: «Խան Մահմուտը և Պէտերխան պէյը, որոնք ընդհանուր զօրապետին ձեռքը ինկած յուսահատ և ամօթահար, իրենց կենացը խնայել կը խնդրէին, և շնորհեց աս մեծապանծ և սքանչելի յաղթութիւնը նորին կայսերական վեհափառութեան բարձր անունին և հզօր հրամանին. որով և ազատուեցաւ Հայաստան աշխարհը աս դառն վիճակէն, աս անտանելի գերութենէն...»⁵⁵:

Քրդարեակ հայկական նահանգների հայ հոգևորականությանը, պատրիարքը պատվիրում էր որպեսզի իրենց մոտ նկատ կամ քուրդ բեկերի թաքցրած հարստությունը հանձնեն կառավարությանը:

⁵³ «Արշալույս Արարտեան», 1847 թ. 28-ը նոյեմբերի, № 299:

⁵⁴ Ա. Պ է ր պ է ր ե ա ն, Պատմութիւն հայոց, էջ 323:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 324—325:

նույնամասն հրամաններ են արձակվում տեղերում: «1847 յուլ. 7, ի վաճառք, — գրում է Փիրզալեմյանը, — յԱռաջնորդարան Մովսէս վարդապետ զէտ երկրին յետ կալանաւորութեան համար Մահմադի, խան Ատալայ, Մուստաֆայ պէյի և այլոց ձեռամբ միշուր Օսման փաշայի. հրամանաւ նորին պատուէր հանէ յամենայն եկեղեցիս վանայ. եթէ որ սաէ թագուցեալ ունի յընչից ինչ նոցին, եկեալ յայտնեսցէ մեզ յառաջնորդարան, զի մի պատիժ պատուհասի կրեսցէ յետոյ ի կառավարութենէն»⁵⁶.

Ակնհայտ է, որ հոգևոր պետերն ու հայ քաղաքական գործիչները մի պահ կարծում էին, թէ քրդական գերեզնիսթյունների ոչնչացումով, «Թանգիմաթի» հրապարակումով ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական կյանքում էական փոփոխութիւններ տեղի կունենան: Օգտվելով կառավարության ժամանակավոր ու մասնակի թողտուլութիւնից, նրանք հանդես էին գալիս բողոքագրերով, գրեթէ առաջին անգամ համարձակախոս պատվիրակներ, «հանգուզն գրութիւններ» էին առաքում Բ. Դուանը, զրանով խոկ ջանում լուծել մի շարք կնճռոտ խնդիրներ:

Աշխուժանում է վասպուրականի հայ աղգաբնակչութիւնը. որը զոհառատ այնքան կոիւններ մղեց քուրդ ցեղապետների դմ, օգնեց կառավարութեանը: 1847 թ. հուլիսի 29-ին Մատթեոս պատրիարքը վանի առաջնորդ է նշանակում Դաբրիել Շիրոյանին և «պատուիրէ նմա հոգ տանիլ պայծառութեան եկեղեցեաց և սուրբ վանօրէից շինութեան և բարեկարգութեան և դպրատանց յառաջդիմութեան»⁵⁷: Եթէ մինչ այդ հայկական որևէ վանքի կամ եկեղեցու թեկուղ քանդված պատերը վերանորոգելու, նոր գավիթ կառուցելու համար սուլթանի հրամանը, փաշայի ու քուրդ խանի թուլտուլութիւնն էր հարկավոր⁵⁸, ապա դարակեսից սկսած պատրիարքին էր վերապահվում հոգևոր հիմնարկութիւնների, վանքաշինութեան ու եկեղեցաշինութեան գործերը կարգավորելու իրավունքը: Այժմ արդեն պատրիարքն ու առաջնորդներն էին մտահոգվում գավառների լուսավորութեան խնդրով, եկեղեցուն կից եղած

56 Մատենադարան, ձեռագիր 4515, թերթ 10:

57 Նույն տեղում, թերթ 11:

58 Մանրամասն տե՛ս ՀԱՍՆ Գեղով, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 2214, վավերագիր 24, 44, 46, 47, 50: Այս գործերում ամփոփված են 1703-ից 1835—36 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում տրված 100-ից ավելի դրութիւնների՝ հայկական վանքերի ու եկեղեցիների վերանորոգման վերաբերյալ և բաժանդակում են հայերին շտարացնող, նվաստացնող տողեր:

ծխական դպրոցների կողքին արտոնում վարժարանների հիմնադրումը⁵⁹։

Հայկիր քաղաքական իրավունքների Լաստացման փորձեր են անում։ 1848 թ. հունվարի 21-ին Սսի Միքայել կաթողիկոսը պատրիարքից խնդրում է, որպեսզի նա Բ. Դուան միջնորդությամբ Ադանայից աքսորել տա «Հուճի Հասան անուն շարագործ աշխատույն է միան վասն հաւատուրաց հայոց վերստին դառնալոյ ի քրիստոնէութիւն»⁶⁰։ 1848 թ. մարտի 26-ին Ախիջան աղա Ղարասեֆերյանը, Մահտեսի աղա Փիրզաւեմյանը, Գալուստ Չալկատրյանը⁶¹ խնդրագրով աղբւսում են՝ իրենց աղատել աքսորից։ Բաւարարվում է նրանց պահանջը։ 1848 թ. ապրիլի 21-ին Նվդոկիայի, Ամասիայի, Մարզվանի հոգևոր առաջնորդը դիմում է պատրիարքին և խնդրում Բ. Դուան միջոցով «Հրաման աղատութեան առնուլ զմիրին քաղաքին»⁶²։ 1849 թ. մարտի 27-ին Սեբաստիայի առաջնորդ Կարապետ վարդապետը պատրիարքին դիմում է, «որպէսզի միջնորդեսցէ Դուան շառնուլ զհարկն ի վանականացն»⁶³։ Ուրեմն, սկսվում է հայերի խնդրագրերի շրջանը, մի պահ բարձրանում է հայոց պատրիարքի հեղինակութունը և վիճասեղանին են դրվում դարեր շարունակ հայ ժողովրդին տանջող ու մաշող խնդիրներ։

Հայերի համարձակութունն այնտեղ է հասնում, որ արդեն փորձեր են անում խառնվելու մահմեդական կառավարիչների նշանակման գործերին։ «1849 յունուար 28 ի վան,— գրում է Փիրզաւեմյանը,— Դաբրիէլ վարդապետ դէտ տեղւոյն խնդրէ ի Պատրիարքէն, որպէսզի միջնորդեսցէ առ Բ. Դուան՝ բարձրացուցանել յառաիճան միւշիրութեան զբարիբարոյ Մուհամէտ Ռեշիտ վաշաշն վանայ և ոչ երդնկացի Ֆէրիկ Իզլէթ վաշաշն. որ կէօզլիւքլիւ Բեշիտ վաշաշն և Քիւրդիւստան վալիսի Հասանթ վաշաշն զնա կամէին կացուցանել...»⁶⁴։

Հայ ժողովրդի ժամանակաւոր նման «հանգսնությունը» չէր կարող վրիպել պահպանողական թուրքերի ուշադրությունից, որոնք թե՛ մայրաքաղաքում և թե՛ դավառներում պատրաստվում էին հաշվեհարդար տեսնել «չափը անցկացրած» զյաւուրների հետ⁶⁵։

59 Մատենադարան, ձեռագիր 4515, Բերթ 11—12։

60 Նույն տեղում, Բերթ 14։

61 Նույն տեղում, Բերթ 18։

62 Նույն տեղում, Բերթ 19։

63 Նույն տեղում, Բերթ 27։

64 Մատենադարան, ձեռագիր 4515, Բերթ 26։

65 «Հայաստան», 1849, 10-ը սեպտեմբերի, № 11—168։

«Թանգիմաթի» կիրառությունից դադարած Ադանայի թուրքերը, ղեկավարելով 1849 թ. օգոստոսին, հոծ բազմությունը, հարձակվեցին քրիստոնյաների վրա, սպանեցին մի քանի հայերի, սպառնացին հայազրկել գավառը: «...Ապստամբ տաճիկները հաւաքուեք են Ուլի ճամի, իրարու հետ դաշինք քնքրել են որ Թանգիմաթին հնազանդողները կոտորենք, որպէսզի Ռամազանին ընդունելի ըլլայ»⁶⁶: Եվ՝ բռնական հռչակաբանության արարածների աշխատողներին նրանք ստիպեցին թողնել իրենց շենքերը, ապաստանել հայոց եկեղեցում: Չնայած դրան, թվաշատ վիրավորներ ու սպանութենք եղան: Մի քանի օր շարունակ Ադանան և Տարսուսը անցել էին ապստամբների ձեռքը, մինչև որ վրա հասան պետական զորքերը, «կարգ հաստատեցին» և պատժեցին խռովարարներին: «Թանգիմաթին» հակառակ շարժումներ եղան Վասպուրականում, Տարսուսում, Բիթլիսում և այլուր:

Այդուհանդերձ, արշան ու կրակի միջով «Թանգիմաթը» 1847—49 թվականներին կիրառվում էր Թուրքիայի տախական նահանգներում, Արեւմտյան Հայաստանում: Այդ պահին արեւմեջահայության համակրանքը սուլթանական կառավարության կողմն էր, քանի որ նրանից մեծ ակնկալություններ ուներ, նույնիսկ օրորվում էր այն պատրանքներով, թե գործնականում կատանա բուլսը խռատումները, որոնք դրոշմված էին «Թանգիմաթի» ու հարստկից օրենսգրքերի էջերում:

Հայ ժողովրդի, նրա հոգևոր առաջնորդի, քաղաքական գործիչների հույսերը վաղաժամ էին և ունայն: Խորումանկ թուրք պետական գործիչները պայել էին քրդական ցեղապետների քաղաքական հավակնությունները, սակայն բնավ չէին ցանկանա հրաժարվել նրանց ռազմական ծառայություններից, զրկվել կայսրության արեւելյան սահմանապահներից: Այդ էր պատճառը, որ պետական գործիչները մի ձեռքով ազդարարում էին «Թանգիմաթը», բանտարկում քուրդ ցեղապետներին, մյուս ձեռքով սիրաշահում, առաջ քաշում քուրդ նոր առաջնորդներ: Բավական է հիշել, որ Բեդեր-խանը և Պոլսում պահվում էր այնպիսի վայելուչ պայմաններում, ուներ այնպիսի շքեղություն, որը երբեք չէին երազել նրա նախնիները: Այդպես էլ գուցե շարունակվէր, եթե եվրոպական զինանոցատների ճնշումը չլինէր կամ անընդհատ չհիշատակվէր նրա ջարդարարությունը, սուլթանի ակամեջին չզնդային 10 հազար տառիկներին ու 1200 եզիդիներին ոչնչացնելու փաստերը:

66 ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ, Լեռնի անձնական արխիվ, ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 42, թիվ 1:

Բեդեր-խանն արքայունի կրեան կղզին, Մահմուդ խանը՝ Սի-
լիստրն: Պաշտոնի կանչիկե Բեդեր-խանի կղերորդի Եղգանշիրը:
Շատ ցեղապետերի արտոնություններ շնորհվեցին, ասորական ջար-
դի զեկավարներից մեկը՝ արշունախում շուր-Ալլահ բեկը նույն-
իսկ վարչական պաշտոն ստացավ: Ահա թե ինչպիսի հետեանքներ
էր ունենում «Թանդիմաթը» քրդարնակ հայկական նահանգներում:
Այս ամենից հետո մայրաքաղաքի հայերի հրձկանքներից քիչ բան
էր մնում, իսկ հայարնակ գավառներում լեռնաւում էին նորանոր
անլուծելի խնդիրներ:

Այսուամենայնիւ սխալ կլիներ կարծել, թե «Թանդիմաթը» բո-
լորովին ապարդշուն անցավ: Եթե այն գործի շվերածեց հավասա-
րության զաղափարը, կյանքի, ունեցվածքի ասպահովությունը,
պատվի անբռնաբարելիությունը, զոնե հրապարակով հուզեց այդ
խնդիրները: Այս տեսանկյունից դիտելով նրա նշանակութունը,
հպատակ այլազգիների համար աննշան չէր, որչափ որ ծնունդ էր
տալիս նրանց ապաճանաչված իրավունքների գիտակցությանը⁶⁷ և
հրահրում պայքարի՝ արշունով ու տանջանքներով՝ թղթեղեն խոս-
տումները գործնական իրողության վերածելու համար:

2. ՎԱՐՉԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՇՈՂԱՅԻՆ ՌԵՅՈՐՄԵՆԸ. ՇՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԵՐԻ, ՇՈՂԱՏԻՐԱԿԱՆ ՆԱՐԱՐՆԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Անցյալ դարի երկրորդ քառորդից սկսած, պարբերաբար փոխ-
վում են Թուրքիայի նախկին վարչամիավորները, նրանց կառավար-
ման ձևը, նույնիսկ բովանդակությունը: Սուլթանների վարած ռե-
ֆորմների քաղաքականությունը տարածվում էր նաև այս բնագա-
վառում:

Դարեր շարունակ քիչ փոփոխություն կրած կայսրության վար-
չաքարտեզը էական վերաձևման ենթարկվեց 1834 թվականին:
Մահմուդ II-ը նույն տարում փոխեց իսլամությունների անունը,
վերանվանեց վիլայեթ, ապա այն բաժանեց սանջակների, որոնց
բոլորի գլխավորներն էլ պիտի առաքվին մայրաքաղաքից՝ ոչ իբրև
ռազմական, այլ քաղաքական պաշտոնյաներ: 1836—38 թթ. եվրո-
պական ձևով կազմակերպվեց նաև Բ. Դուռը, ստեղծվեցին արտա-
քին, ներքին գործերի մինիստրություններ: Թուրքիան իր պատ-
մության մեջ առաջին անգամ ֆինանսների մինիստր ունեցավ⁶⁸:

⁶⁷ Լ և ո, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, էջ 370—371:

⁶⁸ А. Ф. Минлер, Краткая история Турции, стр. 64.

Փոփոխությունների ենթարկվեց նաև Արևմտյան Հայաստանի վարչաքարտեզը: Այն բաժանվեց էրզրումի, Սվազի, Տրապիզոնի, Դիարբեքի, նորաստեղծ հարբերդի վիլայեթներին: Նախկինում Վանի փառալուծյան մեջ մասնով Մոկսը, Դերսիմը, Հեքյարին կցվեցին Դիարբեքիին: Վերացվեցին Կարսի, Զրիզըրի, Բայազետի փառալուծյունները, գավառները արվեցին մյուս երկու վիլայեթներին, մեծ մասը հանձնելով հարբերդի նահանգապետին⁶⁹: Քրդական իշխանապետությունների մեկընդմիջ վերացումից հետո երկրի վարչամիավորների մեջ 1847—1849 թթ. վերախմբավորում կատարվեց: Վանը, Զեզիրեն, Բոհտանը, Բեքլարին, Հեքյարին միացվեցին և դրվեցին մեկ կուսակալ-վալիի իշխանության տակ⁷⁰: 1848 թ. հուլիսին Մարաշը հանձնվեց Ադանայում նստող Օսման փառալի իրավասությանը⁷¹:

1864—1867 թվականներին Թուրքիան վարչական նոր բաժանման էր ենթարկվում⁷²: Այս անգամ խոշորացվում էին վարչամիավորները, «վերականգնվում» կայսրության կազմում մտնող այլազգի ժողովուրդների նախկինում ունեցած իշխանությունների «ամբողջական» սահմանները, չուրաքանչյուրը դրվում մեկ վիլայեթի մեջ: Բուլղարական թաղավորության երբեմնի տերիտորիայի վրա 1864 թ. ստեղծվեց Դանուբի վիլայեթը, 1868 թ. կազմակերպվեց Բոսնիայի վիլայեթը: Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը ամբողջացվեց և 1865 թվականին կազմավորվեց էրզրումի (Կարին) նոր ու ընդարձակ վիլայեթը:

1864—1866 թթ. վարչական այս ակտերը սակայն զուտ փորձնական նպատակ էին հետադնդում և սուլթանի կողմից վավերացված չէին: Միայն 1867 թ. մշակվեց ու վավերական տեսքով հրապարակվեց «վիլայեթների վարչության մասին օրենքը»⁷³, որով նոր ու լուրջ փոփոխության տակ դրվեցին կայսրության գրեթե բոլոր նահանգները: էրզրումի վիլայեթի մեջ մտցվեց Զրիզըրը, Կարսը, Բայազետը, Երզնկան (հետագայում նաև Մուշը) և նույնանուն փառալուծյան նախկին տերիտորիան⁷⁴: Սվազի վիլայեթին էր մնում

⁶⁹ „Lettres sur la Turquie“, p. 46—49.

⁷⁰ «Արշալույս Արարատեան», 1847, 5-ը սեպտեմբերի, № 293:

⁷¹ Նույն տեղում, 1848, 9-ը հուլիսի, № 315:

⁷² «Современное состояние Османской империи», С.—Петербург, 1877, стр. 11—12.

⁷³ ՌԱԹԱ, ֆ. Քաղաքիսիվ, դործ 3468, «Բացատրական դրություն», թերթ 1—37:

⁷⁴ ՀԱՍՀ ՊԳԿԱ, քաղվածքների ֆոնդ, դործ 39, թերթ 1—2, տե՛ս նաև ՎՍՍՀ ՊԳԿԱ, ֆոնդ 11, դործ 3683, թերթ 3—4:

Սեբաստիան, Ամասիան, Դիվրիկը, Խարբերդի (Մամուրեթ ու Ադիզ) վիլայեթին՝ Խարբերդը, Մալաթիան, Մաղենը:

Ամենաաղուրջ փոփոխության էր ենթարկվում Դիարբեքիւրի վիլայեթը: Այստեղ համահավաքվում էին Դիարբեքիւրը, Մուշը, Վանը, Հեքլարին, Ջեղիւրեն, Բիթլիսը, այսինքն այն մարզերը, որոնք դարեր շարունակ ապրել էին անկասկամ կիսանկախ դրոթյամբ: Այժմ արդեն մեկընդմիջա վերացվել էին հյուքյումենները, ղերբեքյուլյունները, օջաքլըքները, դրա համար էլ, առանց երկնչելու, կառավարությունը միավորում էր սրանց և տալիս Քուրդստան անունը: Եվ ահա այս անվան հրապարակումն էլ տեղիք ավելց հայերի դայրույթին ու բողոքին, քանի որ Վանը, Մուշը, Բիթլիսը մտցված էին Քուրդստանի կազմում: Նոր անախորժություններից խուսափելու երկյուլի տակ, Բ. Դուռը Վանի և Մուշի նախկին տերիտորիան անջատեց Դիարբեքիւրից և միացրեց էրզրումի վիլայեթին⁷⁵, Աղանայի վիլայեթի մեջ մտան՝ Ադանա, Իշիկ, Գոզան, Ջեբել (Բերեքետ) սանջակները, այսինքն դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասը և լեռնայինի մի հատվածը⁷⁶: Հալեպի վիլայեթի մեջ մնացին՝ Հալեպ, Ուրֆա, Մարաշ սանջակները, դրանց թվում Զլեթուն, Ալբիստան, Անսուրըն, Բաղարճը հայկական ու հայաբնակ գավառները⁷⁷: Տրապիզոնը բաղկացած էր Տրապիզոն, Լադիստան, Ջանիկ, Գյումուշխանե սանջակներից⁷⁸: Հայկական բնակչությամբ սրանց մեջ մեծամասնություն էին կազմում Շապին-Կարահիսարը և Գյումուշխանեն: Մոտավորապես 19800 հայ արու բնակիչներ կային նաև Տրապիզոն քաղաքում, Նոմուրայում, Աղջե-արադում, Օրդույում, Զարշամբայում⁷⁹:

Վարչական այս բաժանումը պատճառաբանվում էր նրանով, որ իբր Բ. Դուռը ջանում է խոշորացնել մարդերը, որպեսզի նվազեցնի պետական պաշտոնյաների թիվը, հետևաբար և կրճատի նրանց տրվող ու զանձարանից դուրս եկող դրամի քանակը: Մյուս կողմից

75 Я. Д. М а л а м а, Описание Эрзерумского вилайета, С.-Петербург, 1874, стр. 3—6.

76 ՍՍՀՄ Կողմի, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 83, թերթ 8: Հիշյալ գործը մի բնդարձակ ղեկուպադի է Աղանայի ու Հալեպի պատմական անցյալի, տնտեսական կացության վերաբերյալ, որը կաղմել է ուստական կովկասյան բանակի շտաբի պետ, գնդապետ Լյունդեկիխտը 1886 թ.:

77 Նույն տեղում, թերթ 85—87, տե'ս նաև «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զլեթուն», էջ 30—31:

78 ՍՍՀՄ Կողմի, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 63, թերթ 84—85:

79 Նույն տեղում, թերթ 86:

աղգարարվում էր «Թանգիմասթի» կատարումը, Եվրոպային, մասնավորապես Ռուսաստանին հավաստիացնում, թե վերականգնվում են քրիստոնյաների և ընդհանրապես հպատակ աշխատողներին նախկին սահմանները, հետևարար մեծ պետությունները կայսրության ներքին գործերին միջամտելու, իսկ հպատակները հուզվելու, աղպային շարժումներ բարձրացնելու հարկ չունեն այլևս:

Սրանցից առաջինի մեջ ճշմարտության կորիզ կար, սակայն Արևմտյան Հայաստանի, ողջ Թուրքիայի անընդմեջ վարչական բաժանումները, նրանց հաճախակի ու անվերջ դառնալը հիմնականում բխում էին կառավարության վարած աղգային վրեժխնդիր քաղաքականությունից: Տիրապետողն այստեղ հպատակ աղգերի անընդհատ բեկորացումն էր, քրիստոնյաների տարանջատումը, աղգային շարժումների արհեստական արգելափակումը, Մուհամեդի երկըրպագուների գերադասումը անհավատներից, առաջինների նկատմամբ վստահություն, Երկրորդների հանդեպ խնայականություն ու կասկածամտություն: Պատահական չպետք է համարել հայկական նահանգների մի մասի միակցումը Քուրդստանին և Տրապիզոնի հայերին դեպի Թուրքոստան ճանապարհը մղելը:

«Թանգիմասթի» ժամանակ Թուրքիան տակավին բացարձակ պրոհի չէր անցել: Նա նույնիսկ առերես սիրաշահում էր քրիստոնյաներին, իր պլանները քաղաքիված ձևով իրողության վերածում: Պատահական չէ նաև, որ հեռավոր ու ահավոր պլաններ ունեցող Թուրք ղեկավարները հայերին քաղաքացիական իրավունքներ էին խոստանում, նույնիսկ թույլատրում մասնակցելու վիլայեթների ու սանջակների կառավարմանը, դժուրացու բողոքի ձայնը, երեսփոխանի բերանով, հնչեցնում իսլամ պաշտոնյաների թանձրաթաղանթ ահանջներին:

1867 և 1870 թթ. օրենքներով փոփոխություն կրեց վիլայեթների կառավարման, կառավարիչների նշանակման, ցածրաստիճան իշխանավորների բնորոշում, հաստատելու ձևը, որոշ իմաստով, հարկավ և բովանդակությունը: «Վիլայեթների վարչության մասին օրենքի»⁸⁰ համաձայն (որված 1870 թ.) նահանգների նախկին փաշաները այժմ կոչվում էին վալի, որոնք նշանակվում էին Բ. Դուսն և վավերացվում սուլթանի կողմից միայն⁸¹: Սահմանափակվում էին նահանգապետերի երբեմնի իրավունքները, նրանց ղրկում ղինվորական հրամանատարի պաշտոնից, բանակը և կառավարչու-

80 ՉՍՍԶ ՊՊԿԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գործ 39, թերթ 17:

81 ՎՍՍԶ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 11, գործ 3683, թերթ 2:

թյունը դատում իրարից: Նույնիսկ սանջականների կառավարիչ մյու-
թեսարիֆներին, կաղալի կոռավարիչ կայմակամին, վիճակների
զուլիս նստած մյուղիրներին հաստատում էր ոչ թե վալին, այլ ներ-
քին գործերի միսիսարը (հոդված 54)⁸²: Միայն 1877 թ. լրացուցիչ
կերպով տրված «վիճակների վարչության մասին օրենքը» նահիե-
ների մյուղիրներին դարձնում էր ընտրովի և արդյունքների վավի-
րացման իրավունքը վերապահում վալիին⁸³:

Սանջվում էին վիլայեթների և սանջականների վարչություններ:
Նախկինում միանձնյա, քմահաճորեն կառավարող փաշային այժմ
փոխարինելու էր դալիս վարչական խառնուրդը (մեջլիսի ուժումի):
Այն բաղկացած էր վալիից (նախագահ), մեքտեբջուց (գրասենյա-
կի պետ), դեֆտերդարից (ֆինանսների անօրեն), հույն և հայ հա-
մայնքների հոգևոր առաջնորդներից (եթև հայկական տվյալ նա-
հանգում հույներ կային) և վիլայեթի ազգարնակչության կողմից
ընտրված ևրկուական քրիստոնյա և մահմեդական անգամներից⁸⁴:

Մյութեսարիֆից բացի, նշանակվում էին նաև զլխավոր դատա-
խալը, տասնորդի հավաքման «գործատերը» (աշար մյուղիրի),
հարկերի հավաքողը (վերդի մեմուրի), սանջակ էմինը, հոգևոր դա-
տավորը, քաղաքացիական դատավորը⁸⁵, նույնանման աստիճանա-
վորներ էին նշանակվում կաղալում, նահիեյում: Ըստ որում վիլա-
յեթի շուր գատավորները և նրանց օգնականները՝ կեսը մահմեդա-
կան, կեսը քրիստոնյա, ընտրվում էին ամբողջ նահանգի չափահաս
ազգաբնակչության կողմից, հրկու տարին մեկ:

Ամբողջ վիլայեթի գերագույն օրգանն էր ճանաչվում ընդհա-
նուր ժողովը, որը գումարվում էր տարին մեկ անգամ՝ 40 օրվա
նստաշրջանով: Այն քննում էր վիլայեթի հարկերի, ճանապարհա-
շինարարության, ժողովրդական կրթության, առևտրի և արդյունա-
գործության, հողատիրության և անասնապահության, պետական
ունեցվածքի պահպանման և այլ խնդիրներ⁸⁶: Վալիի միջոցով բոլոր
որոշումները ներկայացվում էին Բ. Դուան հայեցողության: Որոշու-
մը կարող էր մերժվել, իսկ հաստատվելու դեպքում վերագործվում
էր տեղական իշխանության գործադիր մարմիններին: Ակնհայտ է

82 ՌԱՔԱ, ֆ. Քաղաքիսիվ, գործ 3468, թերթ 17 և հետևյալը:

83 Նույն տեղում, գործ 3468, թերթ 3—4:

84 Մանրամասն տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 63, թերթ
107—108:

85 Նույն տեղում, թերթ 108—109:

86 ՌԱՔԱ, Քաղաքիսիվ, գործ 3468, թերթ 18—20:

յնդհանուր ժողովին՝ խոսքով օրենսդիր, գործով՝ խորհրդակցական իրավունք ունենալը⁸⁷։

Վալիի նախագահությունը, կադիի, մյուֆտիի, ուլեմաների մասնակցությամբ գործում էին վարչական խորհուրդները։ Խորհրդի անդամների կեսը ևս սանջակներից բնորոշված քրիստոնյաներ էին։ 1870 թ. օրենքը բնդլայնում էր այս խորհուրդների իրավունքները, իրավաբանական հարցերից բացի նրա ենթակայության հանձնում բազմաթիվ այլ կնճառա խնդիրներ, մասնավորապես գաղառական հարստահարությունների հարցը։

Թուրքիայի պայմաններում այս հիմնարկությունները հազիվ թե կարողանային էական, խոշոր դեր խաղալ կամ քրիստոնյաների սոցիալ-քաղաքական գրությունը բարելավել։ Համենայն դեպս, խանա-փաշայական նախկին հոռի վարչակարգերի համեմատությամբ՝ սրանք նոր երևույթներ էին կայսրության կյանքում։ Դարերով ստրկացված հայն աշխատելով այս կամ այն կերպ բողոքելու հնարավորություն էր ստանում, իր բողոքի ձայնը երեսփոխանների միջոցով հրապարակ հանում, կազմում «գաղառական հարստահարությունների անդեկագրեր» և առաքում սուլթանական կառավարությանը։ Հայերի բողոքների, դիմումների, ցույցերի թիվը գնալով ավելանում էր։ Դա պայմանավորված էր ոչ թե ճնշումների ուժեղացմամբ, այլ պետության թուլացումով, բողոքարկելու իրավունքի վերադարձմամբ։ Այսպես անհասկանալի կմնար, որ մինչև «Թանգիմաթը» ժողովրդի վիճակն անտանելի էր, իսկ բողոքները բխելով «Թանգիմաթից» հետո նախկինի համեմատ վիճակն այդքան էլ չվատացավ, եթե չլավացավ, բայց բողոքները շատացան։ Չմոռանաք հայ ազգային բուրժուազիայի հասունացման, իր իրավունքների դիտակցման և տակավին թղթյա պայքարով բավարարվելու իրողությունը։

1830—50-ական թվականներին լուրջ վերափոխումների էին ենթարկվում հողատիրության ձևերն ու հողատիրական հարաբերությունները Թուրքիայում։ Սուլթանական զորաջոկատները, բռնությամբ և սիրաշահելով 1826—1834 թվականներին ոչնչացրեցին ռազմա-սովատական հողատիրությունը Ռումելիայում, Արևմտյան Հայաստանի թուրքահպատակ մարդերում՝ էրզրումում, Սփաղում, Կարսում, Տրապիզոնում։ Սուլթանը գլխաւեց, բանտարկեց կամ թողակ նշանակելով պաշտոններից հանեց ու բռնագրավեց բուրգ ու թուրք էմիրների, սղանների, նույնիսկ պալատում մեծ պաշտոն-

87 ՎՍՄՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 11, գործ 3683, փաստաթուղթ 54, թերթ 2—3։

ներ զբաղեցնող պինդորականների հողային կալվածքները՝ թիմար-ները, դեամեթները, խասերը:

Արևմտյան Հայաստանի բրդահայտակ շրջանների հողատիրու-կան բարոկեր փոխվեց 1840-ական թվականների վերջերին միայն, այսինքն՝ քրդական զորերեյությունների վերանվաճումից, բուրդ խոշոր ֆեոդալների իրավագրվումից հետո: Կաշարության հողերի մեծ մասը դարձավ պետական սեփականություն և օգտագործման իրավունքով արվեց նոր հողատերերին:

Փոփոխելով հողատիրության ձևերն ու հողատերերին, սուլ-թանները չէին լիկվիդացնում գյուղացիության շահագործման ֆեո-դալական նախկին սխտեմը: Գյուղացիներն իրենց արտադրամի-ջոցներով շարունակում էին մշակել կալվածատիրական հողերն այնպես, ինչպես նախորդ շրջանում⁸⁸: Հին բեկերին փոխարինելու եկան նորերը, սակայն ոչ առաջվա անսահմանափակ իրավունքնե-րով: Բավական է արձանագրել, որ հարավային Հայաստանի գյու-ղացիության մեծ մասը ազատվեց դերեբեյներին «պարտական» ապօրինի հարկատվությունից, շատ տեղերում և իրավաբանորեն չձեռնարկված, բայց իրապես գոյություն ունեցող արտատնտեսու-կան հարկադրանքից:

Այսուհանդերձ, պետության ու կալվածատերերի եկամտի աղբյուրը մնաց ֆեոդալական ռենտան իր տարատեսակներով: Փո-փոխվեցին հարկերի անունները, պարճակների ձևերը, իսկ շահա-գործումն ու ճնշումը շարունակեցին հարցականի նման կորացնել գյուղացու մեջքը: 1856 թ. հրապարակված «Թանդիմաթի» երկրորդ փաստաթուղթը ևս տնտեսական բնագավառում նոր հեղաբեկում-ներ առաջ չբերեց: Այն շոշափեց քաղաքական ու քաղաքացիական խնդիրները: Սուլթանի նոր հենարանը, հողատիրական դասը պա-հանջում էր օրինականացնել իր արտոնությունները, վալեբացնել ձեռք բերած իրավունքները՝ հողի և գյուղացիության նկատմամբ:

Ընդամոտեցելով այս դասի պահանջներին, Աբդուլ Մեջիդը 1858 թ. ապրիլի 21-ին ձեռնարկեց հողային օրենք՝ Դուսուր, որի մասին նույնիսկ թուրք պատմաբանը հայտարարում է, թե այն սոսկ «...ձեռական աղբարային ռեֆորմ էր, քանզի այդ օրենքը չփոխելով գյուղական ազդարնակչության դրությունը, պաշտպանեց ֆեոդա-լական հողատիրությունը: Նրա նշանակությունը կապանում էր այն լբանում, որ օրինականացնում էր պատմական տարբեր պայմանե-

⁸⁸ А. Д. Н о в и ч е в, Очерки экономики Турции до мировой войны, стр. 18—19.

րում առաջացած հողատիրութեան ձևերը»⁸⁹։ Դուստրը իրավաբանորեն սահմանում էր հողատիրութեան հինգ հիմնական ձևեր։

Այժմ Թուրքիայում կային՝ 1) պետական հողեր—միրիի, 2) մասնավոր — մյուլը, 3) հողեր — վակըֆ, 4) մեթրուք — համայնական, 5) մեվլադ — մեկյալ՝ անօգտագործելի հողատարածություններ։ Արևմտյան Հայաստանում սակայն տիրապետող էին հողատիրութեան պետական և վակուֆային ձևերը։ Կային նաև մյուլքեր, համայնական հողեր՝ արոսավայրեր, անօգտագործելի, հսկայական լեռնային, քարքարոտ մասեր⁹⁰։

Կալվածագրերով, ագարակ առ ագարակ, Արևմտյան Հայաստանի պետական և վակուֆային կալվածքները ձևակերպվեցին թուրք, քուրդ և հայ հողատեր-կալվածատերերի վրա։ Հողատերերի հիմնական դասը մնաց մահմեդական վերնախավը, որը գնման, բռնության, թև նախկին հողակտորների չհանձնման ճանապարհով սլաշտպանեց իր հողատիրական իրավունքները։ Դրան նպաստեց նաև այն, որ 1867 թ. սուլթանը նոր օրենք հրապարակեց հողատերերին թուլլատրելով հինգ տարվա ընթացքում պետությունից գնել օգտագործվող հողակտորները⁹¹։

1867—1873 թթ. ընթացքում հողօգտագործողները վճարեցին պահանջվող գումարը, սակայն ոչ բոլորը կալվածագրեր (թափու) ստացան։ 1873 թ. ստուգումների ժամանակ պարզվեց, որ գյուղացիության մեծ մասը կալվածագրեր չունեին։ Բ. Դուլը սրանց ստիպեց կրկին վճարել պահանջվող գումարը։ Նույնիսկ միջակ գյուղացիական սնտեսությունները քայքայվեցին ծանր հարկերի ու պարտականքների բեռի տակ, նրանց տերերը վերածվեցին մարաբաների։ Թուրք աղաները և արգեն ողջ Հայաստանով մեկ տարածված քրդական աշիրաթապետները զավթեցին քուրդ, թուրք և հատկապես հայ գյուղացիների հողակտորները, դարձրին իրենց սեփականությունը։ Պետությունը արհեստականորեն ծնեց ագրարային կոնտրադիկցիոն և վեճեր առաջ բերեց հայերի, քրդերի, թուրքերի միջև։ Մինչ այդ եղած կրոնական թշնամանքին գումարվեց տնտեսական հսկայական զրկությունը և, հուրախություն սուլթանների, սրանց տարով ժողո-

⁸⁹ Ismail Husrev, Türkiye rüy İrtisadiyatı. Bir millî İrtisat tetiri-i İstanbul, 1934, s. 173.

⁹⁰ П. П. Монсеев, Аграрные отношения в современной Турции. 1960; Москва, стр. 19—21.

⁹¹ Մանրամասն տե՛ս Непубликованная статья А. А. Ершова И. Համբարյանի առաջարկով, «Բաների Հայաստանի արխիվներ», 1964, № 3, էջ 46։

վուրդներին իրարից անջատելու, իրար նկատմամբ լարելու անդունդը:

Մահմեդական վերնախավին Արևմտյան Հայաստանի հողերի մեծ մասի պատկանելն են արձանագրում ժամանակակիցները, պարերակա՛ն մամուլում լույս տեսած հոգվածները, գյուղացիների բողոքները: Բայց ամենից վավերականը Բեռլինի վեհաժողովի նախօրյակին երկիրը շրջող հանձնախմբի հաղորդագրություններն են: Ըստ 50-ից ավելի այդ վավերագրերի Չմշկածագի առաջնորդության մեջ «Հողերը մեծաւ մասամբ թրքաց կը պատկանի, վեցէն մէկը հայոց թափու են»⁹²: Բալուի և Չարսանջակի հողերը բռնազրավել էին 25 բուրդ ու թուրք աղաներ⁹³: Միայն Մեծկիրտի ու Աղջուլայի հայ գյուղացիները թափուական իրավունքով հողեր ունեին: Խարբերդի «Հողերու $\frac{3}{4}$ մասը թրքաց և $\frac{1}{4}$ մասը հայոց ձեռքն է թափուլով»⁹⁴: Բաբերդի առաջնորդության հայ գյուղացիները «ըստ շափու հող ունին ընդհանրապէս ևս թափու են, իսկ բաղդատմամբ թուրք գիւղականաց, ոչինչ ունին գրեթէ»⁹⁵:

Վասպուրականի գյուղացիութիւնը վերստացել էր նախկինում ժողովրդած հողերի մեծ մասը, սակայն ամբողջապէս չէր ազատվել քրդական վերնախավի ճնշումներից: Սուլթանի ֆերմաններով Բեգերխանների տոհմը պահպանել էր իր կալվածքների գերակշռող մասը: Խոշոր կալվածատեր էր դարձել Եղգանշիրը: Ամենաողերեգականն այն էր, որ Մուսուլի շրջանի վրանաբնակ 24 աշիրեթները ամեն ամառ տակն ու վրա էին անում Վասպուրականի հայ գյուղացու անտեսութիւնը, գաղտնի թե հրապարակով, յուրացնում նրա ստացած արդյունքները⁹⁶: Շատախում, Զուլամեհկում, Մոկսում քրդական աշիրեթները հողեր չունեին, սակայն արոտավայրերը, անտառներն անարգել օգտագործում էին, իսկ Դալան, Մարմեդ, Խնձորգեն, Օրմենաս, Պնդունի, Կսկինձ գյուղերը հիմնահատակ կործանել էին և հողատարածութիւնները, բարերնր գաշտեը դարձրել արոտավայրեր: Ղրիմի պատերազմից հետո ընդհանրապես նորից դուրս է չարձարացնում քրդական վերնախավը: Արևմտյան Հայաստան են

92 ԳԱԽ, Բ. Աղատյանի արխիւ, 3-րդ բաժին, փաստաթուղթ 52, էջ 4:

93 «Ատենագրութիւնք արդպիկն ժողովոյ», հատոր Բ, էջ 21, տե՛ս նաև «Տեղեկագիր քաղաքական ժողովոյ կեդրոնական վարչութեան առ աղդային ընդհանուր ժողով», 1865, էջ 33—34:

94 Ն ա թ ա ն ե ա ն Պ օ ղ ո ս, Արտոսը Հայաստանի կամ Տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանճագի, Ժապաղջուրի և Երզնկայու, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 136:

95 ԳԱԽ, Բ. Աղատյանի ֆոնդ, 3-րդ բաժին, փաստաթուղթ 38, թերթ 7:

96 Նույն տեղում, փաստաթուղթ 57, էջ 54:

գալիս, նոր հողեր ու իրավունքներ նվաճում արսորավայրերից վերադարձած ցեղապետերը՝ գրեթե բոլոր նրանք, ովքեր կենդանի էին մնացել: Բ. Դուռը արձակում էր ձեռքեր, որոնց կապկպելու համար տասնամյակներ առաջ մեծաքանակ մարդկային զոհեր էր տվել:

Քրդական տարրը խտրախմբվել էր նաև էրզրումի ու Սեբաստիայի նահանգներում, սակայն դեռևս մեծ հաջողության չէր հասել: Այս նահանգների, ինչպես նաև Կիլիկիայի որոշ գավառների հայ գյուղացիությունը տակավին հողասակավությունից չէր տառապում: Սուլթանները գիտեին այդ, դրա համար էլ Կիլիկիա էին գաղթեցնում ռազմատենչ չերքեզներին, էրզրումի վիլայեթն ընդունում Պարսկաստանից շվող քրդերին և նեղում, խղճուկ վիճակի մեջ դնում հայ գյուղացիությունը:

Արևմտյան Հայաստանի խոշոր հողատերերից էին մահմեդական մղկիթները, բուրդ ու թուրք շելխերը, ուլմաաները: Իսլամ հոգևորականությունը լիովին պաշտպանեց ոչ միայն իր վակուֆները, այլև Մեքքայի և Մեդինայի ծախսերը հոգացող հարեմեյն կալվածքները: Միայն այն փոխվեց, որ թափուական իրավունքով ձևակերպվեցին այդ հողերը և Աբդուլ Ազիզի թագավորությունից ի վեր դրվեցին հարկի տակ:

Երկրի խոշոր կալվածատերերը հիմնականում պատկանում էին տիրապետող ազգին ու արտոնված կրոնին: «Թանգիմաթը» փոխում էր միտքն կալվածատերերի անձնակազմը: Էլ չենք խոսում, որ հին կալվածատերերի գերակշռող մասը վերանայեց շահագործման ու հողատիրության ձևը, սակայն պահպանեց իր նախկին ագարակները, նրանց վրա աշխատող գյուղացիներին:

Արևմտյան Հայաստանում սովորաբար հայ խոշոր հողատերերի թիվը: Նույնիսկ քրդաշատ Մշո դաշտում ընդարձակ կալվածքներ ձեռք բերեցին Հաճի Աղայանցը, Խարդուսը, Ըշքեֆթան Նուրաֆն, Շեխսլիմը, Կոնճույանների տունը⁹⁷: Դրանցից մեկը, «Մշոյ աշխարհի թշուառութեան առաջին պատճառը»՝ Ամերիկյան Հովհաննես աղան, տիրեց հարյուրավոր ագարակների և շարունակում էր նորերը գնել⁹⁸: Մամիկոնյան վարդան աղան իր գաղտնարաններում կուտակած դրամը բռնրով էր հաշվում: Սղերգի վիճակի Խիզան գա-

97 Գ և զ ա մ Տ. Կ ա ր ա պ ե տ ե ա ն, Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներում մէջ, 1911, Կ. Պոլիս, էջ 6:

98 Մ ա շ տ ո ճ ր անվան Մատենադարան, կաթ. զիվան, թղթ. 219, վավ. 129—131, թերթ 7—9:

Թափու էին արված վանքի վանահայր Հակոբ Գրիգորյանի անունով¹⁰³։

Վանքատառան հողերը բոլորը մեկ թափույով չէին ձեռակերպվում, այլ ազարակ առ ազարակ, որպեսզի պետությունն տմեն մի կողանի համար առանձին հողագին ստանար։ Եվ այս կալվածագրերն էլ պարզում են ս. Հովհաննու վանքի հողերի տեսակաները։ Նրանց մի մասը վակրֆ էին և գալիս էին նախորդ էտապից, իսկ մյուս մասն էլ՝ միրի, պետական։ Վանքը վերջին տեսակի հողերը ձեռք էր բերել 1858 թվականի ռեֆորմից հետո, զնման ճանապարհով։

Վասպուրականի հողերը վիճակի լիմ անապատն ռոներ ընդարձակ հողեր, դաշտեր, անտառներ», մեկ այգի, 4 ջրաղաց, խառնութենք՝ Վանում¹⁰⁴, Կտուց անապատը՝ 1500—2000 օրավար հող, Վարազը՝ 619 արտավար վարելահող, ահագին տարածությունը արոտատեղեր, այգիներ։ Ս. Նշանի (Վարագ) վանքը կալվածքների մեկ տարվա եկամտի վաճառքից զանձարկղ էր մուտք անում 44.952¹⁰⁵ դուրուշ, անտառներից՝ 5.095, ջրաղացներից՝ 1.182, իր ունեցած ջրի վաճառքից՝ 2.339, երկու այգիներից՝ 708, բանջարանոցներից՝ 1.702, անասունների արդյունքից՝ 8.251, ծնված գառների ու հորթների վաճառքից՝ 6.380 և այլն։

Կալվածատիրական ընդարձակ տնտեսություն էր Վարազը, կաղմակերպված բոլորովին նոր, եվրոպական ձևով։ Տակավին վանահայր Մ. Խրիմյանի ջանքերով այստեղ բերվեցին ու գործադրության մեջ դրվեցին ոչ միայն եվրոպական գութաններ, այլև քամահալ մեքենաներ։ Դրամի համտեսից հետո Վարսուգի վանահայրերը կալվածքներ էին զնել Վրաստանում, բուն Թիֆլիսում, սրտեղ նրանք խառնութենք ունեին և տարեկան 3000 դահեկանի եկամուտ էին ստանում։ Խոշոր տնտեսություն ուներ նաև Աղթամարի վանքը¹⁰⁶։

Բալուի ս. Սահակ եկեղեցին 1879 թ. ուներ «վեց խանութ և չորս մաղաղա կալուածք» (թափու արած—Հ. Դ.) Կիրակոս աղա Ասիաճեանի վրայ»¹⁰⁷, որ տարին հազար դահեկան և ավելի շահ էին

¹⁰³ Հարյուրից ավելի կողաները, նրանց հայերեն թարգմանությունները տե՛ս ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 2221, 2222, 2229 և այլն։

¹⁰⁴ Վ. Պ ա ր ս ա մ յ ա ն, Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 7, էջ 155։

¹⁰⁵ ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 6, գործ 332, թերթ 79—80։

¹⁰⁶ ՏԵ՛ս ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 2215, թերթ 70—72, տե՛ս Զան վափերադիր 413, 434։

¹⁰⁷ Պ օ ղ օ ս Զ ա թ ա ն և տ ն, Արտուր Հայաստանի..., էջ 37։

բերում: Խարխուլ վիճակում գտնվող ա. Կիրակոս Եկեղեցին ուներ Երկու խանութ, 50 հազար դահեկանի հասնող պատրաստի գրամ, որոնք պատկանում էին Ղուկաս Զթևսյանին և Եղբորը՝ Սարգրսին¹⁰⁸:

Բաղեշի վիճակում վեց խոշոր վանքեր կային: Խնդիր-կատար Աստվածածինն ուներ մեկ վանահայր, 15 գործավոր, 20 խանութ, 4 առն, 40 արտավար հող, եկամուտը՝ 15.000 դահեկան: Գոմոս վանքն ուներ 20 արտավար հող, մեկ խանութ, 10 միաբան: «Արդյունքը» 8000 դահեկան էր: Նարեկա վանքն ուներ 23 արտավար հող, 800 դահեկանի կալվածքներ¹⁰⁹: Համեմատաբար ամենահարուստը Վասպուրականի վանքերն էին, իսկ նրանցից եա չէին մնում էրզրումի վանքերը: Միայն Վասպուրականում 1878 թ. 57 կանգուն վանքեր կային:

Զմյուռնիայի հայկական եկեղեցիները իրենց կալվածքներից տարեկան 513.500 մեջիդիե եկամուտ էին ստանում¹¹⁰: Բաբեռզի առաջնորդության 23 եկեղեցիներից 5-ը գտնվում էին քաղաքում: Սրանց ստացած եկամուտը կազմում էր 20.000 դահեկան¹¹¹, Նույն վիճակի Քրիստափորի վանքը 5000 դուրուշ հարկ էր գանձում շրջակա գյուղացիներից, ուներ 52 արտավար հող, 80 ոչխար, 22 կով, 18 փեթակ:

Արևմտյան Հայաստանում և ողջ Թուրքիայում 1850—1870-ական թվականներին կանգուն վիճակում էին 200-ից ավելի հայկական վանքեր, որոնցից 9-ն իրենց հարստությամբ ու մեծությամբ համարվում էին առաջին, մնացածները երկրորդ կարգի: Հազարների համարող պորտաբույժ վանականներն ու միաբանները վայելում էին հայ գյուղացու տքնաջան աշխատանքի պատուհները: Մխրճվելով ապրանքա-գրամական հարարերությունների մեջ, հոգևոր դասը արդեն ճեղքել էր բնափակ տնտեսության շրջանակները, իր ունեցածը շուկա էր հանում, վերածում ոսկու և ամբարում վանքի գաղտնարաններում: Վանքերի սուրբ հայրերը ձգտում էին ավելի շատ հավաքել, ավելի անխնա կողոպտել մահմեդականի սրից մաղապուրծ հայ գյուղացուն, ավելի ծանրացնել նրա վճարելիք տուրքերի ու պարհակների բեռը:

Այնուամենայնիվ, չպիտի անգիտանալ, որ վանքերից շատերը կոլտուր-լուսավորական հակայական գործունեություն էին ծավա-

¹⁰⁸ Պ օ գ ո ս ն ա թ ա ն ե ա ն, Արտոսր Հայաստանի, էջ 37:

¹⁰⁹ ԳԱԲ, Բ. Աղատյանի արխիվ, րամին 3-րդ, փաստաթուղթ 40, էջ 2—3:

¹¹⁰ Նույն տեղում, փաստաթուղթ 43:

¹¹¹ Նույն տեղում, փաստաթուղթ 38:

լում դավառում, հասունացնում երիտասարդ, կրթված նոր սերունդ, դիմակայում մահմեդական սլետոյիքյան վարած ուժացման քաղաքականությունը, ուղղակի, թե անուղղակիորեն ձանապարհ հարթում հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական դարթոնքի առջև: Վարագը դառնում էր մի օջախ, որը հասունացնելու էր 1870—80-ական թվականների հայ ազատագրական շարժման ջահակիրներն ու ղեկավարները:

«Թանդիմաթի» ժամանակաշրջանին յուրահատուկ երևույթներին է և այն, որ քրիստոնեական վանքերն ու եկեղեցիները, նրանց կալվածքները գրվում են հարկի տակ: Վերանում է, թեկուզ անվանապես, կես հազարամյակ տեղը վանական հողատիրության ապահարկ կացությունը:

Դեռևս սուլթան Մահմուդ II-ը հանձնաժողով է ստեղծում, որը պետք է ուսումնասիրեր իսլամ և քրիստոնյա հողերականության «վակեֆները» դրույթունը և հսկողություն սահմաններ նրանց եկամուտների վրա, իսկ կալվածքների առք ու վաճառքը պետք է կատարվեր էվկաֆի վարչության միջոցով¹¹²: Մի քանի տարի գործադրությունից հետո, հայ ամիրաների ու պատրիարքի ջանքերով, սուլթանը վերանայում է իր հրամանագիրը:

1853 թ. մայիսի 25-ին տված հրովարտակով Էնզիդը հրահանգում էր, որ «...եկեղեցիներն ու վանքերը և անոնց սեպհական կալուածներն ու անշարժ ստացուածները դերժ մնան այսուհետև ամէն վնասներէ: Նմանապէս բոլոր կրօնական հաստատութեանց և եկեղեցականներու ապահարկութիւնը, և պատրիարքներուն և անոնց փոխանորդներուն արտօնութիւններն ու առանձնաշնորհութիւնները, որոնք հիշէն ի վեր նշանակուած են պէրաքնելու մէջ...»¹¹³: Ղրիմի պատերազմի նախօրյակն էր այս: Սուլթանը դրանով սիրաշահում էր այլահավատներին, ձգտում նրանց ետ պահել Ռուսաստանի ազդեցությունից: Արդու Ազիզը արագրովում էր (սեկուլյարիզացիայի էր ենթարկում) հայոց վանքերի ու եկեղեցիների կալվածքները, թողնում նրանց օգտագործման, սակայն դնում հարկի տակ:

Վանի Սալանապատ վանքը մեկ տարում վճարում էր 1179 ղուրուշ կալվածական հարկ և աղնամ¹¹⁴: Վարագա վանքը 2811 ղուրուշ

112 Տ ի գ ր ա ն Ն. Թ. Ս ա ա լ ա ն ե ա ն ց, Պատմութիւն Երուսաղէմի, հատոր 2, էջ 984—985:

113 Նույն տեղում, էջ 1218:

114 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 6, դորժ 332, թերթ 6:

10 փարսա միայն տասնորդ էր տալիս, Երկու տարվա կալվածահարկ՝ 1106 զուրուշ 20 փարսա, ոչխարի հարկ՝ աղնամ 1581,30 զուրուշ¹¹⁵։ Աղթամարի վանքը և ողջ միաբանությունը պարտավոր էր նվիրատվության միջոցով դանձամբ դրամից հարկ տալ, իսկ ոչխարների դիմաց, չնայած թալանվել էին քրդերի կողմից, Երկու տարի շարունակ վճարում էր նախկին աղնամը¹¹⁶։

Պետական հարկերից դատ, քրիստոնեական վանքերը, Եթև ընկած էին խաֆիրապատկան գաղառներում (Խուչթ, Բոնաշեն, Մուշի մի մաս, Սասունի մի քանի գավառներ), պարտավոր էին խաֆիրներին ևս հարկեր տալ։ «Ահառասիկ Սուրբ Աղբերիկ՝ վանից վիճակը,— գրում է Աղվանյանցը,— և աղաներուն տարեկան տուրբը։ Ա. 400 զուրուշ նաղդ ստակ. 4 Եղ իրենց ընտրանօք, զի Եթէ լաւ չըլլան և կամ 8 կը տանեն, 20 ոչխար, 7 բեռ ցորեն, 4 լիտր իւղ, 4 լիտր թութուն, 4 լիտր ձէթ, 12 լիտր աղ, թիակ, կողով, կում, պուտուկ, բասա, ցախաւել, դքալ, չարոխ, բուճ... և աշպխախ բաներ, որչափ որ վանքին մէջ գտան։ Բ. ժամանակաւ Բոնաշէնու նահանգին հասարակութեան վրայ վերկիի տուրք ձգած են, հասարակութիւն չկրնալով տալ 750 զուրուշ ալ վանքին վրա ձգեր են. և յայնհետէ շարունակ 750-ական զուրուշ կառնին վերկի»¹¹⁷։

Հարստություն զիլած վանքերը միշտ չէ, որ անարտունջ վայելում էին իրենց ունեցվածքը։ Թուրք ու քուրդ ավաղակախմբերը կարող էին ամեն բոլոր ներկայանալ վանահայրերին, թալանել նրանց ունեցվածքը և հետին խեղճության դատապարտել վանականներին։ Այստեղ ևս միայն ունենալը չէր, որ կարևոր էր, այլ ունեցվածքի պահպանությունը։ Դրա համար էլ փողը վերածվում էր ռակինների, թաղվում գաղտնարաններում, գուրս հանվում տնտեսության զարգացմանն անհրաժեշտ շրջանառությունից։

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ նահանգներում 19-րդ դարի 30—70-ական թվականներին գոյացավ, համալըրվեց, փոփոխվեց ու վերափոխվեց խոշոր հողատեր կալվածատերերի դասը, որը բաղմադրան էր, բաղկացած տարբեր կրոնի ու դավանանքի, տարբեր ազգությունների պատկանող մարդկանցից։ Այն համահավաքում էր բոլորին՝ սուլթանից սկսած, եղբրված հայ չորբաջիով։ Խոշոր հողատերեր մնացին սուլթանները, Բ. Դռան պաշտոնյաները, թուրք աղաները, մահմեդական հոգևորականները,

115 ՆՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 6, գործ 332, թերթ 79։

116 Նույն տեղում, ֆոնդ 56, ցուցակ 2, գործ 2215, թերթ 1։

117 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վավ. 130։

քուրդ ցեղապետերը, հոգևոր առաջնորդները՝ շեյխերը, հաշկական վանքերը, հայ սարաֆները, չորբաջիները, աղաները:

Վիճակագրության բացակայությունը, անտեսական մարզի անբավարար ուսումնասիրությունը հնարավորությունից զրկում են ճշգրտորեն պարզելու սրանց տեսակարար կշիռը: Պարզ է սակայն, որ հողատեր-կալվածատերերը ընդհանուր ազգաբնակչության փոքր տոկոսն էին կազմում, թևակոխ տիրում էին երկրի հողային հարստության գերակշռող մասին, իսկ միլիոնավոր գյուղացիությանը մնում էր հողերի փոքր մասը, որից նա բաժին էր հանում և՛ պետությանը, և՛ տիրող վերնախավին: Յեռոգալական սանդուղքի ստորին աստիճանին նստած այս դասը շարունակում էր իր տկար ուսերին կրել սոցիալ-քաղաքական ճնշումների աներևակայելի ծանրություն՝ սևփական վատտակով կերակրելով մահմեդական և քրիստոնյա վերնախավին, ուղղակիորեն հաղեցնելով վաշխառուի ախորժակը, անուղղակիորեն վճարելով հպատակների շլինքին ծանրացած պետական պարտքերը:

Արևմտահայ ազգաբնակչության թվաշատ դասը մնում էր հողագործությունում պարտապաշտ, սոցիալական ու իրավական տեսակետից շերտավորված, աշխատավոր գյուղացիությունը, որը «Թանգիմաթից» ու ազրաբային ռեֆորմներից հետո համեմատաբար թուփափեց իր ուսերին ծանրացած արտատնտեսական հարկադրանքի մի մասը, որոշ չափով ազատվեց թուրք աղաներին ու քուրդ բեկերին տրվող հարկերից, պարհակներից, պարտավորվեց վճարել պետությանը: Անվիճելիորեն սավարացավ ազատ գյուղացիության դեռ նախկինից հարատևող դասը, ի հաշիվ իսլամ վերնախավից, հատկապես քուրդ դերերեյներից կիսաճորտական կախման մեջ դրված հարկապարհակառու երկրագործների: Թափուական իրավունքը դարձավ տիրապետող ինստիտուտ:

«Թանգիմաթից» հետո թուրքահպատակ նահանգների այն գյուղացիների մեծ մասը, որոնք աշխատում էին թիմարատեր ու զեամեթատեր, առավել ևս խոտատեր կալվածատերերի հողերի վրա, հողագին վճարեցին, թափուլով՝ հողը դարձրին իրենց «սևփականությունը»: Ոչնչացված, սարագրված՝ քուրդ ու թուրք բեկերի ու աղաների հողերը ևս տրվեցին գյուղացիներին, պարտավորեցնելով հարկը վճարել Բ. Դուանը: Բայց ամեն ինչ խաղաղ չվերջացավ և ոչ էլ կատարվեց այնպես, ինչպես օրենքներն էին նախատեսում:

Քրիստոնյա ու իսլամ գյուղաբնակչության մեջ առավել ևս լեռնացավ մի անլուծելի ու կնճռոտ խնդիր՝ հողային հարցը, որը գնալով անջրպետում էր տիրապետող ու հպատակ ազգերին, առիթ տա-

լիս հանձնաժողովների կազմմանը, սուլթանական տիրապետության նկատմամբ ատելություն ունեցող ժողովուրդների միասնականության խաթարմանը, նրան, ինչին ջանում էին և աստիճանաբար պիտի հասնեին մահմեդական պետության տիրակալները, նրանց շուրջը խմբված թուրք վերնախավները:

Այսուամենայնիվ, Կարինի թուրքահպատակ գյուղերը ցանցապատված էին ազատ գյուղացիներով, որոնց մեծ մասը թափուազին վճարելով, ազարակներ ունեւ: Արաբկիրում հողերը գյուղացիների սեփականությունն էին, «իսկ աւատականութիւնն իսլամ անհետ ևզած է»¹¹⁸: Դերջանի գավառի Ալթուն Հյուսեյինի քահանան, գատ բացելով խուզիչանի քուրդ բեկերի դեմ, բանտարկել է տալիս Շահ-Հյուսեյին բեկին, հայերի կալվածքները վերագրածնում նախկին տերերին¹¹⁹: Չարսանջակի և խարբերդի հայ գյուղացիների մի մասը հողեր ստացան 1837 թ.¹²⁰, մյուս մասն էլ 1865 թվականին: Տարւնի աշխարհից 670 բողոքագիր ստացվեց, որոնց մեծ մասը խրմայանի պատրիարքություն շրջանում լուծվեց, հողը քրդական ցեղապետերից խլվեց և արվեց Մշո գաշաի գյուղացիությանը: 1848—49 թթ. էրզրումի կուսակալության Օվաջըկ գյուղաքաղաքի բնակիչները դիմեցին սուլթան Աբդուլ Մեջիդին, խնդրեցին իրենց նախկին հողերը ևս վերցնել թուրք ապաներից: Բավարարվեց սրանց խնդրանքը, գյուղացիները ազարակներ ստացան, պարտավորվելով դրա դիմաց 9600 զուրուշի հարկագումար տալ¹²¹: Քրդերից խլված հողակտորների մի մասը արվեց Բալաղետի գավառի գյուղացիներին¹²²:

Ակնհայտ է, որ «Թանդիմաթ»-ից հետո արեւմտահայ, ինչպես նաև Արեւմտյան Հայաստանի գյուղացիության հիմնական ու գերակշռող մասը իրավականորեն ազատ էր, ամրացված չէր հողին և ցանկացած պարագայում կարող էր լքել հայրենիքն ու տունը, վերցնել աստանդականի ցուպն՝ օտար երկնակամարների տակ հաց, աշխատանք, երբեմն էլ բախտ որոնելու: Իրավակաւորեն գյուղացիութան ազատ լինելու մասին է խոսում այս տարիներին պանդխտության ուժեղացման, տարեկան հիսուն հազարից ավելի հայ պանդուխտների մուտքը մայրաքաղաք, Ջմյուռնիա, Տրապիզոն, Ռուսաստան, ԱՄՆ և այլուր ու ամենուր: Նրե այս գյուղացիները

118 «Մասիս», 1885, փետրվար, էջ 656:

119 Ա Ն Պ Բ Ն Ի Կ, Տէրսիմ, էջ 7:

120 Նույն տեղում, էջ 54—55:

121 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 2223, թերթ 1—2:

122 Նույն տեղում, թերթ 20—22:

նորտացված լինեին կամ հողին ամբացված, ապա չէին կարող ազատորեն երթևեկել, հոսել տեղից-տեղ:

Այսուհանդերձ, սուլթանի մահափյուռ թաթի տակ հաշմվող, թևկուզ ազատ գյուղացիությունը տնտեսական բարվոք պայմաններում չէր ապրում: Նա տառապում էր սակավահողությունից, տալիս էր բազմատեսակ հարկեր, կատարում ծանր պարհակներ, ազգային անլուր ճնշումների ենթարկվում: Ավելի ողբերգական էր գյուղացիության մյուս դասերի, առավել ևս հողավրկված ու կախյալ իրավիճակում գրված հայ, քուրդ ու թուրք աշխատավորության կայությունը:

Արևմտյան Հայաստանի նախկինում հողազուրկ բոլոր գյուղացիները չէ, որ հող ստացան կամ դիմանալով տնտեսական տագնապների պատճառով առաջացած պետության նոր ու ծանր հարկային քաղաքականությանը, սաշտպանեցին իրենց հողատարածությունները: Դրամատեր, իշխանավոր ու զորավոր հարուստները հետևողականորեն շարունակեցին ունեզրկել, վաշխառության, բռնության ու կողոպուտի միջոցով սնանկացնել գյուղացուն, կախման մեջ դնել իրենցից ու աշխատեցնել կալվածատիրական հողերի վրա: 1860-ական թվականների վերջերին Արևմտյան Հայաստանի կալվածատիրական հողերի վրա աշխատող գյուղացիներն արդեն շուշափելի թիվ էին կազմում, որոնք բաժանվում էին մի քանի խմբերի: Նրանց մեծ մասը հողը վերցնում էր քաղաքներում նստած մահմեդական ու հայ հողատերերից վարձակալության սկզբունքով և պարտավորվում վճարել վարձագինը¹²³: Գյուղացիների մի այլ խումբն էլ աստիճանաբար ունեզրկվում էր հարկային ծանր բեռի տակ, կորցնում վարձակալելու կարողությունը և համաձայնվում հողօգտագործմանը՝ կիսարաբության սկզբունքով: Կիսարարների վիճակն ավելի վատթար էր, քան վարձակալողների: Սակայն կիսարությունն աստիճանաբար ընդարձակվում է և վերածվում մի ընդարձակ դասի, որը կոչվում էր մարաբայություն: 1858 թ., հատկապես 1867—72 թթ. ռեֆորմներից հետո, բազմադասմանում էր մարաբայությունը, որը թվաշատ էր դառնում քրդախառն հայկական դավառներում:

Մարաբաներն երբեմնի ազատ գյուղացիներն էին: Սրանք աստիճանաբար կախման մեջ էին ընկնում քուրդ ու թուրք ֆեոդալներից, հայ հողատերերից, կալվածատեր վանքերից: Մարա-

¹²³ Մանրամասն տե՛ս А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции, стр. 57—62.

բաները ևս բաժանվում էին մի քանի տեսակների: Կային մտ-
րաբաներ, որոնք ունեին հսկակառններ, ստկայն զրկված էին գյու-
ղատնտեսական գործիքներից, բանող անասուններից: Մտրաբանե-
րի մյուս խումբն էլ ուներ հող, անասուններ, սերմացու, ստկայն
բռնության ուժով կամ վաշխառության ճանապարհով, ֆեոդալ-
կալվածատերերը նրանց հողերը թափու էին արել իրենց վրա և
սպարտազրուծ էին աշխատել իրենց համար: Մտրաբաների մի ալլ
մասն էլ ուներ հող, արտագրամիջոցներ¹²⁴: Հողը թափու էր արված
նրա վրա, մինչդեռ իրավականորեն ազատ գյուղացիներն աշխատում
էին կալվածատեր, ռազմատենչ, զորավոր ցեղապետերի համար,
փոխարենը՝ վաճելում «բարերարի հովանավորությունը»: Ահա սա
չձևակերպված կախվածություն էր, որն ավելի քան տարածված էր
և գնալով նոր երանգներ էր ստանում հարավային Հայաստանի
շերտերում՝ բրդերով բնակեցված հայկական շրջաններում՝ Տարո-
նում, Վասպուրականում, դաշտային Սասունի մի շարք գյուղերում:

Խաֆիրության աղետաբեր ինստիտուտի մասին առաջինը խո-
սեց Գր. Վ. Ալվանյանցն, որը Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հանձնա-
րարության մ. 1870—72 թթ. շրջում էր Տարոնի ու Վասպուրականի
գյուղերում, հրապարակում հայ գյուղացու ողբերգական կացու-
թյան սրտաճմլիկ տեսարաններ, հրիմյանի, Սրվանձալանցի օգ-
նություն փորձում «բուժել» հայրենակիցներին հասցրած քրդա-
կան սրի հին և նոր վերքերը: Նրա բազմաթիվ գրություններից
սրբաբանում է¹²⁵, որ Մշո, Շատախի, Խուլթի, Բռնաշենի, Սասունի
դաշտային շրջանների բուրգ բեկերը՝ խաֆիրները, հայ ու քուրդ
գյուղացիներին կոտաճորտական կացություն մեջ էին դրել: «Դաս
դաս նոցա բաժին և դած իւրաքանչիւրին իբրև հպատակ և սեփհա-
կանութիւն համարուած և ոչ տէրութեան տարեկան տուրքը կուտան
խաֆիրներուն: Այն մարդակերպ վայրենի զազան խաֆիրներ՝ ինք-
նագլուխ և տպստամբ վիճակի մեջ լինելով՝ իրենց ճորտ հայերը՝
կանամբ և որդուօք շարժական և անշարժ կալուածներով իրարու ծա-
խելու սովորութիւն ունին. և երբ իրարու դէմ կատաղին և թշնամա-
նան, իւրաքանչիւրն իրենց ռարուկ հայկերն բռնի առջենին ձգելով,
իրարու սահման կասպատակեն, մանաւանդ թէ հայոց բնական զե-
ղելու վրայ կը կողոպտեն, կը քանդեն, կուրեն, կը վիրաւորեն, կը
սպանեն և կը վերադառնան տեղերնին: Յաղթահարիչ թշնամին՝

124 Ա. Հ. մ. բ. յ. ան, Աղբարային հարարութիւնները..., 12 71:

125 Մանրամասն տե՛ս Մատենագարան, կաթ. գիվան, Բղթ. 219, վալ. 121—
325 (մի գործի մեջ):

միւսին վրէժը լուծելու համար, զօրաժողով կը լինի, կասպատակէ թշնամոյն հպատակ հայերու գիւղերը արջային դայրոյթով կը կողոպտէ, կը քանդէ, կաւրէ, կը սպաննէ և կը դառնայ»¹²⁶։ Քուրդ խաֆիրախմբերից երկուսի զայրույթի շիջանելու միջոցն էլ դառնում էր հայ անպաշտպան ռայան, որի քրտնաթոր աշխատանքն ապահովում էր «հովանավորողի» վայելքները, իսկ գեղանի կանանց ու աղջիկներին ծառայեցնում նրա տներում։

Խուլթում և Բռնաշենում խաֆիրները ամբողջական համայնքներով հայ գյուղերը վաճառում էին իրար, իսկ գնողները դանձում էին քառապատիկ ավելի հարկեր, քան թուրքահպատակ շրջաններում¹²⁷։ Գրեթէ ամբողջ Բռնաշենը պատկանում էր երեք քուրդ խաֆիրների։ Սասունի Մահպապանք գյուղի խաֆիրներն էին Հայդար Մահմուդը, Իսկանան Քահվարը, Շավեշը և Մեհմեդը։ Սրանք փոխադարձաբար թալանում էին «իրար գյուղերը», իսկ երբ Մ. Խրիմյանը գիմեց Բ. Դռանը, պահանջեց զսպել վերջիններս, ոչ մի պոտտասխան չտուցաւ։ Հայոց պատրիարքը հասկացաւ, որ լեռնային արծիվների վրա դարեր շարունակ առամենք կրճատեցնող, բայց հպատակեցնելու անկարող իսլամ կառավարողները ոչ միայն համաձայն էին եղեռական նման դեպքերի գոյության, այլև իրենք էին հրահրում քրդական վերնախավին. որպեսզի այս մեթոդով դատարիկը տային Սասունը, Շատախը, Սոկսը, վերանար որն է աղքատամբության կրկնության վտանգն այս երկրահատվածում։ «Մշոյ շրջակայ դաւառներուն մէջ ինչպէս Սասուն, Բռնաշէն, Մոտկան՝ Խուլթ և Շատախ անտանելի գերութիւն մը կայ որ խաֆիրութիւն կըսուի, քիւրտ խաֆիրներ տէրութեան հարկէն քառապատիկն կառնեն. կառավարութիւն տեղեակ է անոր՝ բայց ով գիտէ ինչ խորամանկ մտածութեամբ րոյտութիւն կընէ, որով այս լեռնակամ հայեր զաղքականութեամբ ցիրուցան կը լինեն (ընդգծումները մերն են — Հ. Դ.)»¹²⁸։ Ուրեմն քուրդ խաֆիրների դործունեւթյունը հրահրւում էր և հովանավորւում կառավարութեան կողմից։

Իրավաբանորեն չձեռնարկելով, սակայն իրականորեն հարատևող կիսաճորտական այս վիճակն հետագայում ուժեղացաւ և կառավարութեան թողտուլութեան պայմաններում տարածվեց հայկական մյուս նահանգներում, այնտեղ, ուր քուրդ բեկեր, ցեղապետեր կային, այնտեղ, ուր վրաններից իջնող վայրենաբարո քոչվոր ֆեո-

126 Մատենագրան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վաղ. 152; Այս փաստաթղթի մի մասը հրատարակել է «Մասիս»-ը, տե՛ս «Մասիս», 1872, մայիսի 18, № 1239;

127 Մատենագրան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վաղ. 136։

128 Նույն տեղում։

դարձնելը նստակցաց կյանքի էին անցնում, զրամի համտեսից հետո տենչում հարստության կուտակմանը, փարթամորեն վայելում, միշտ էլ ոչ սևփական վաստակող, այլ աշխատավորության, առավել ևս խաֆիրապատկան հայ առյուծի հաշվին:

Այսպիսով, խաֆիրապատկան գյուղացիները միայն իրավակա- նորեն էին ազատ, այսինքն՝ ցանկացած ժամանակ կարող էին հե- ոանալ բնակավայրերից, իսկ գործնականապես կիսաճորտեր էին: Նրանք վճարում էին բազմաթիվ հարկեր, կատարում պարհակներ, նույնիսկ առանց վճարի ու թույլտվության ոչ կարող էին ամուսնա- նալ և ոչ էլ թաղել իրենց հանգուցյալներին: Խաֆիրները շատ տեղերում սահմանել էին առաջին գիշերվա իրավունք¹²⁹: Մարա- բալության և խաֆիրապատկան գյուղացիների կատեգորիային էին պատկանում ոչ միայն հայերը, այլև քուրդ ու թուրք գյուղացիները: Սրանց թիվը 1830—70-ականներին, ընդհանուրի համեմատ, այն- քան էլ մեծ չէր:

Գյուղացիության հիմնական մեծամասնությունը ղեկև հողա- կտորներ: ուներ, մշակում էր զրանք և հարկեր վճարում պետության- նը, քուրդ ու հայ վերնախավին: Հայկական Կիլիկիայի լեռնային մասերում գրիթն բացակայում էր ճորտությունն ու մարաբալությու- նը: Ուլնիան ամբողջովին պատված էր ազատ գյուղացիներով: Մի ձեռքին բահն ու արորը, մյուս ձեռքին հրացանը, նրանք շարունա- կում էին զիմագրավել բոլոր տեսակի հողազրկման փորձերին: Ազատ էր Կարինի գյուղերի, Սեբաստիայի, Ակնի ու Եվդոկիայի շրջակայքի գյուղացիների գերակշիռ մասը: Մի խոսքով, մինչև Բեռ- լինի կոնգրեսը, արևմտահայ գյուղացիության փոքր հատվածն էր մարաբա, աննշան տոկոսը կախյալ, իսկ հիմնական մեծամասնու- թյունը ազատներ էին, սակայն վճարում էին բազմաթիվ ու բազ- մապիսի հարկեր, կատարում պարհակներ:

3. ԳՅՈՒՂԱՏՆՍՆՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՐԿԵՐՆ ՈՒ ՏՈՒՐԲԵՐԸ

Թուրքիան, նրա կազմում մտնող Արևմտյան Հայաստանը ազ- րարային հետամնաց երկիր էին, ուր գյուղատնտեսությունը դոմն- վում էր ֆեոդալական մակարդակի վրա: «Երկրագործությունը ղեկ օրօրոցին մեջ է և երեք հազար տարի առաջուան դրութեամբ կը շարունակուի՝ առանց ամենափոքր յառաջդիմութեան»¹³⁰: Եվրոպա-

¹²⁹ Մատենադարան, կաթ. գիվան, Բղթ. 219, վաղ. 136, 152, 157 և հետե- յալը:

¹³⁰ «Մասիս», 1865, հունվարի 23, № 676.

ցինների վկայությունը «Գյուղատնտեսությունը Թուրքիայում տակավին գտնվում է այն աստիճանի վրա, ինչ եղել է ավելի քան երկու հազար տարի սրանից առաջ...»¹³¹։ Պարզունակ ու նախնադարյան մակարդակի վրա էին արտադրության գործիքները, հողամշակման եղանակները։

«Փարիզի» արևմտահայ թղթակիցը գրում էր. «Երկու շաբաթ կա՝ քաղաքիս արեւելեան կողմի զիւղերը պատեւի գացի. ճամբան հեռուանց մարդ մը տեսայ, որ բահով (պել) երկիր կը փորէր...։ Ուստի մօտենալով հարցուցի թէ, հոս ի՞նչ պիտի ցանես,— ցորեն. ըսավ մարդը։ Այս բանին վրայ անշուփ զարմացայ, որ ատեն մը յանդարայ ճամբան կորսնցուցեր եմ, բայց դեռես չգիտեմ եղեր թէ վերջն ատիկ մեծ դարմանաց և ցաւոց պիտի հանդիպիմ։ Երկու օրէն քաղաք իջնալու ատենս տեսայ, որ նոյն տնձը երկրագործական տրմուզին վրայ մեծ քար մը դրէր և անասունի տեղ ինք կը քաշէր անհնարին տառապանօք»¹³²։ Զավեշտական է, բայց փաստ, որ արևմտահայերը առաջին անգամ եվրոպական գութան տեսան դարի երկրորդ կեսին, այն էլ իբրև նմուշ բերված էր իրիմյանի բացած «Ժառանգավորաց» գալուցի սաներին ցուցադրելու նպատակով։

Բայց ողջ կայսրությունն այդպես չէր։ Թուրքիայի մի շարք մարզերում գյուղատնտեսությունն առաջընթաց էր կատարել, նույնիսկ որոշ ճյուղեր ապրանքային էին վերածվել։ Կիլիկիան մասնագիտացել էր բամբակամշակության ասպարեզում։ Ադանայի բամբակը սնում էր ֆրանսիական տեքստիլ արդյունաբերությունը։ Տրապիզոնը ցանում, արտահանում էր ծխախոտ, սեփական հումքով ողողում ասիական շուկաները¹³³։ Եվրոպական Թուրքիայի և Արևմուտյան Հայաստանի մի քանի շրջանների տնտեսության մեջ դարակեսին աշխուժացում էր նկատվում։ Այնտեղ թափանցել էին բուրժուական հարաբերություններ։ Բայց դրանք «լույսի թույլ շողեր էին» խավարի համատարած թագավորության մեջ։ Գյուղատնտեսությունը քնդհանուր առմամբ մնում էր հետամնաց հետևյալ պատճառներով։

Գործիքների պրիմիտիվության պատճառով դժվար էր հողից այնքան արդյունք ստանալ, որ գյուղացին կարողանար մրցել դրսից

¹³¹ Ю. А. Петросян, «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, стр. 11.

¹³² «Փարիզ», 1861, № 40:

¹³³ ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, դարձ 63, քերթ 107—108:

թափանցող գյուղատնտեսական մշակված ապրանքների հետ։ Ստացված եկամուտն էլ անհատներին հնարավորություն էր ընձեռում կատարելագործելու արտադրամիջոցները, իսկ կառավարությունը բնավ չէր էլ մտահոգվում դրանով։ Ուրեմն, առաջին ու հիմնական պատճառը տիրապետող տնտեսակարգն էր՝ թուրքական ֆեոդալիզմը։ Կ. Մարքսը ծառնակին նկատում էր, թե Ասիայում «բերքը այնպես էր կախված լավ կամ հիմար կառավարութունից, ինչպես Եվրոպայում՝ լավ կամ հիմար եղանակից (ընդգծումները մերն են — Հ. Դ.)»¹³⁴։

Թուրքիայում բացակայում էին ոռոգման սիստեմները, ճահճային հողերի չորացման պրակտիկան։ Անհատները չէին կարող մայր առուներ հանել կամ ճահճներ չորացնել։ Պետությունն այդ չէր անում։ Բերքատվությունը թողնվում էր բնության բմահաճույթին։ Օաղիւնները քամվում էին, ուժասպառվում, լեռնային մասերը ամայանում, գյուղատնտեսությունը մոսանվում անկման։

Գյուղատնտեսության քայքայման, գյուղացու ունեւորկման դործում մեծ դեր էին կատարում առևտրա-վաշխառուները։ Բարձր տուկոսներով վարկեր տալով, նրանք սնանկացնում էին երկրագործին, վերջինիս հողազրկում և մղում պանդխտության։ Ամայանում էին Արևմտյան Հայաստանի երբեմնի մարդաշատ գյուղերը։ Հայ հողագործները դառնում էին Պոլիս ու Թիֆլիս չվող մշակներ։

Ճանապարհների, առևտրական ապահով խճուղիների անրավարարությունը, էլ չենք ասում երկաթգծերի բացակայությունը վերացնում էին հետաքրքրությունը դեպի արտաքին աշխարհը, Արևմտյան Հայաստանը դատապարտում նատուրալ կյանքի։ Ոչ բոլոր դեպքերում ունեոր ու հողատեր գյուղացին հնարավորություն ուներ վաճառաշուկա տանել, ապրանքային հացի ու մթերքների՝ վերածել արտադրանքը։ Ուստի հաջորդ տարին նվազեցնում էր ցանքատարածությունները, արտադրում այնքան, որքան ինքը կարող էր սպառել։

Արևմտյան Հայաստանի տնտեսության հետամնացություն հիմնական պատճառներից էր օտար կապիտալի զորեղ ու քայքայիչ ազդեցությունը։ 19-րդ դարի 40-ական թվականներից արտասահմանյան կապիտալը ծանր բեռի նման կրում էր հողագործին, քայքայում նրա տնտեսությունը, շուկայական մրցության ասպարեզում պարտություն դատապարտում տեղական հումքով սնվող ազդային փոքրաթիվ ձևոնարկությունները։ Եվրոպացիները էժան գներով հա-

¹³⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том IX, стр. 133.

ցահատիկ էին գնում Թուրքիայից, վերածում ալյուրի, թանկ գներով վաճառում թուրքերին: Գործելուց դադարում էին նույնիսկ թուրքական ավաղաղացները:

Ղրիմի պատերազմը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ ղառամյալ կայսրություն անտեսության համար: Եվրոպացիները մի ձեռքով առատ փոխառություններ էին տալիս սուլթանին, մյուս ձեռքով ազդեցության շրջանների բաժանում նրա կայսրությունը: Պրանսիան հաստատվեց Սիրիայում, փորձեց տնտեսապես նվաճել Կիլիկիան: Անգլիան «տիրացավ» Միջագետքին, իր շոշափուկները տարածեց Անատոլիայում և միջերկրածովյան կղզիներում: Անգլիան ու Ռուսաստանը մրցում էին Արևմտյան Հայաստանը ազդեցության գոտիների բաժանելու համար: 1860-ական թվականների վերջերից Թուրքիան արդեն վերածվել էր եվրոպական տերություններին սպասարկող կիսապաշտպան, տնտեսության զլխավոր զարկերակները կենտրոնացել էին օտարների ձեռքում:

Օտարերկրացիները գրանով ջրավականացան: Նրանք բանկեր հիմնեցին Թուրքիայում: 1856 թվականին հիմնվեց «Օտոմանյան բանկը», 1863 թվականին այն պետական բանկի իրավունք ստացավ, կարողանալով ոչ միայն փոխառություններ բաց թողնել, դրամավելքեր փոխել, այլև իր բոլոր գործարքները ազատել հարկերից: Աստիճանաբար «Օտոմանյան բանկը» իրեն ենթարկեց կայսրության ֆինանսները¹³⁵: «Օտոմանյան բանկը» հիանալի կազմակերպված է այն բանի համար, որպեսզի քամի Թուրքիայից ամենավերջին սուն»¹³⁶: Զբաղարարվելով գրանով, եվրոպացիները նոր կոնցեսիաներ են վերցնում, իսկ պետական պարտքը միշտ մնում էր պարտք ու դնալով ավելի մեծանում: Մեծ ծախսեր էին պահանջում բանակը, սովթանի բազմառիթմ հարեմը, մեծաքանակ պաշտոնյաները:

Այսպիսով, 1850—60-ական թվականներին Թուրքիան մխրձվել էր տնտեսական, ավելի ճիշտ՝ ֆինանսական փակուղու մեջ: Դրամի խիստ կարիք էր զգում կայսրությունը, իսկ դրա ստացման գլխավոր ու «եկամտաբեր» աղբյուրը մնում էր գյուղատնտեսությունը, մահմեդական, առավել ևս քրիստոնյա հպատակ ազգերից դանձվող բազմաթիվ ու բազմապիսի հարկերը: Որքան ավելի էր պետությունն ստրկանում Եվրոպային, նույնքան ավելի էր նա ստրկա-

¹³⁵ Ю. А. Петросян, «Новые османы...», стр. 21.

¹³⁶ F. Millingen, La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz (1862—1867), Paris, 1868, p. 328.

ցընում, թաւանում թե՛ ցեղակիցներին և թե՛ առավելապէս այլապէս գիներին:

Թուրքիան հիւսնողագին հարկերի գասական երկիր էր: Բաւական է, որ նահանգից նահանգ, գավառից գավառ անցնելու մեկը, իսկույն կհանգիպել քուրդ բեկերի, թուրք աղաների, կառավարող վալիներին հաստատած բազմանուն և բազմապիսի հարկերի՝ մեկը մյուսից ստրկացուցիչ, մեկը մյուսից ավերիչ: Արեւմտյան Հայաստանի գավառները պարծել էին հարկային շահատակութեան մշտական կրկնաներ: «Թանդիմաթը» քիչ բանով էր փոխում իրավիճակը: Ըստ էութեան շարունակվում էր գլուղացիութեան հարկային կոշտութեան նախկին եղանակը:

Արեւմտյան Հայաստանի հարկերը կարելի է բաժանել չորս հիմնական խմբերի. ա) Հայերը մահմեդականներին հավասար, հաճախ և ավելի հարկեր էին տալիս՝ հողի, ունեցվածքի և ստացած եկամուտի համար: բ) Միայն քրիստոնյաները հարկեր էին վճարում զինվորական ծառայութունից «ազատվելու», քաղաքացիական իրավունքներ «ստանալու» դիմաց: գ) Գաւառահայութեան մի սովոր մասը տուրքեր էր տալիս տեղական իշխանավորներին, թուրք աղաներին ու քուրդ բեկերին: դ) Հայ ժողովուրդը պարհակներ էր կատարում, տուրքեր տալիս հոգևոր դասին:

Սակայն այս դասակարգումն էլ ամբողջապէս չի արտացոլում ընդհանուր պատկերը: Հնարավորութունից դուրս է հաշվումներ կատարել և ճշգրիտ կերպով ցույց տալ, թե ամեն մի ծխին միջին հաշիվով ինչքան հարկ էր հասնում կամ ինչ անուններ ունեին այդ հարկերը, քանի որ «միևնույն կաղաչի տարբեր գլուղերում, կամ նույնիսկ միևնույն ... վիճակում նույն հարկը անվանվում էր այլ ձևով, գանձվում էր այլ կերպով, տարբեր չափերի, տարվա տարբեր ժամանակներում, այլ պայմանների առկայությամբ»¹³⁷: Անհնարին է ընդհանուր հայտարարի բերել հարկման կամայականութուններն ու շարաշահումները: Այդուամենայնիվ կային հարկեր, որոնք ընդհանուր էին բոլորի համար: Դրանցից ամենագլխավորն ու ծանրը մնում էր աշարք:

Ի տարբերութուն նախաթանդիմաթյան շրջանի, աշար-տասա-նորդը գանձում էին հողից ստացված եկամտի համար, սակայն ոչ թե աղաներն ու բեկերը, այլ պետական հարկահավաքները՝ մշուկ-թեղիմներն ու շահանները, հարկերը կապալով վերցնող պաշտոնյաներն ու սարաֆի նշանակած մարդիկ: Հարկը ծանրանում էր, քա-

137 ՌԱԹԱ, ՍՊՐ, Գլխավոր արխիվ V—Ա2, 1872, գործ 1083(72), թերթ 16:

նի որ մեծ վաշխառուն կամ ստարաֆը նահանգի աշարը դնում էր պետութայնից, իր հերթին վաճառում փոքրերին, սրանք էլ իրենց ստորադրյալներին էին հանձնարարում կատարել հարկահավաքումը: Ինչքան տվելանում էր վաշխառունների թիվը, այնքան շատանում էր հարկառուիքը, քանի որ պետության սահմանած գումարը անխափառերեն պիտի մուծվեր դանձարկը: Ուրեմն, դուռացու զբուլանից պիտի գուրս քաշվեին թև՝ պետության հասանելիքը և թև՝ դրոս գանձման համար պահանջված բոլոր «ծախսերը»:

Պաշտոնական տվյալներով, պետութայնն էրգրումի վիլայեթից 1864—1865 թթ. աշար է գանձել բերքի 15 տոկոսը, իսկ հաջորդ հինգ տարիներին 12,5 տոկոս: 1867 թ. վիլայեթը գանձարան է մուծել 152.900 թուրքական ոսկյա լիրայի աշարագումար, 1868 թ. 184.470 լիրա, 1871 թ. 195.000 ոսկյա լիրա¹³⁸: Ուրեմն, աշարը ոչ թե տասանորդ էր, այլ ութնորդ, հաճախ և վեցնորդ: Բայց դա բոլորը չէր: Եթե տարվա հսցը թանկ էր, գանձում էին բնամթերքով, իսկ եթե էման էր՝ դրամով: Պատահական չէր, որ 15 տոկոսով աշարը գանձելիս ավելի քիչ է ստացվում գումարը, քան հաջորդ այն տարիներին, երբ գանձվել է 12,5 տոկոսով: Եթե սրան գումարենք անկուշտ ու անհոգի հարկահավաքների ապօրինությունները, գործած չարիքները, ապա աշարի քանակը կանցնի եկամտի 20 տոկոսից:

Էմվաֆ-կալվածահարկը գանձվում էր տների, կալվածքների, մարգագետինների համար: Այն բաժանվում էր երկու մասի — հողային հարկի կամ արաղի և շինությունների հարկ կամ էմվաֆ: Կալվածահարկը գանձվում էր կալվածքի գնահատման 4 տոկոսը և ստացված եկամտի 4 տոկոսը¹³⁹: Եթե տունը քաղաքներում գրվում էր հարկի տակ, վճարվում էր գնահատման 5 և ավելի տոկոսը: Էրգրումի վիլայեթը 1867 թ. տվել է 73.700 թուրքական լիրայի էմվաֆ, 1868 թ. 69.300, 1869 թ. 70.950, 1870 թ. 69.410 օսմանյան լիրա¹⁴⁰:

Այլևս կամ ղլամնուրը գանձում էին ամեն մի ոչխարի կամ այծի համար երեք դահեկան: 1850-ական թվականներին աղնամ էին գանձում մանր եղջերավոր անասունների տերերից, ամեն մի ոչխարի համար 1,5 դահեկան: 1868 թվին հարկը դարձավ 2 դահե-

¹³⁸ ԹԱԶԱ, ֆ. ՍՊԲ, Գլխավոր արխիվ, V—Ա2, գործ 1083, թերթ 17—19, տե՛ս նաև Ա. Համարյան, Ազրաբային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), էջ 108—109.

¹³⁹ «Ընդարձակ օրացոյց աղգային հիվանդանոցի», 1901, էջ 300.

¹⁴⁰ ԹԱԶԱ, ֆ. ՍՊԲ, Գլխավոր արխիվ, V—Ա2, գործ 1083, թերթ 20.

կան, իսկ 1870—71 թվերին 3 դահեկան: «Հայերն ու քրդերը վճարում են շատ ավելին, քան թուրքերը»¹⁴¹:

Սակայն աղնամի ծանրությունը դանձման ձևերի, հարկահավաքների անխղճության մեջ էր նաև: Եթե զարնանը անասունները հաշվառված էին և մի քանի օր հետո թաղանված բուրդ ավազակապետների կողմից, միևնույն է, անասնատները պարտավոր էր հարկերը վճարել ամբողջությամբ¹⁴²: Զվճարելու դեպքում բռնագրավվում էր նրա շարժական ու անշարժ գույքը: Աղնամը ևս կապալավարձով էր տրվում: Միայն 1872 թ. պետությունն ինքը կազմակերպելով աղնամի գանձումը, հավաքեց 2.010.000 դահեկան ավելի, քան նախորդ տարին, իսկ էրզրումի վիլայեթի նույն տարվա աղնամը կազմեց 9.404.286 դահեկանի գումար¹⁴³:

Մաաբիֆ հրսասին կրթական հարկն էր և կազմում էր էմլաթի 5 տոկոսը¹⁴⁴: Հարկը վերցվում էր մահմեդականից ու քրիստոնյայից՝ խալար վայրերում դպրոցներ բացելու նպատակով, սակայն դրամը ծախսվում էր միայն իսլամական մեթթերների վրա: Իհարկե, մուլաները դեմ չէին լինի, եթե հայ երեխաները, իսլամն ընդունելով, սովորեին այնպես:

Բեյրեհ հավաքվում էր ղույզ եղների զիմաց՝ մեկ բեռ ցորեն, մեկ բեռ գարի, իսկ Շահնալթիսը կամ էոլչեկ Հակիր վճարվում էր հարկահաններին՝ աշարի $\frac{1}{16}$ մասի չափով: Ճանապարհների հարկը պարտագիր էր 20—60 տարեկան տղամարդկանց համար, ամեն մեկից 20 ղուրուշ գումար կամ ֆիզիկական աշխատանք: Էրզրում-Դիրբեքիս ճանապարհաշինության վրա գյուղացիներին լուրջ մեջ չորս օր աշխատեցնում էին առանց վճարի, ծանր պայմաններում: Աշխատանքի էին տանում բոլոր տարիքի, աշխատունակ արու աղգարնակչությանը¹⁴⁵:

Իհաթսարը վերցվում էր խոշոր եղջերավոր անասունների, ձիերի, ջորիների, էշերի վաճառքի, նույնիսկ փոխանակման դեպքում, նրանց գնի 0,025 տոկոսի չափով¹⁴⁶: Ամեն մի օկկա ազի համար գանձվում էր մեկ ղուրուշ: 1866 թ. էրզրումի վիլայեթի աղահանքից, հատկապես Վանա լճի ավազանի օգտագործողների աված աղահարկը կազմեց 19.800 օսմանյան լիրա, միայն Մուշում աճեց-

¹⁴¹ ՌԱՔԱ, ֆ. ՍՊԲ, Գլխավոր արխիվ, V—Ա2, գործ 1083, թերթ 20:

¹⁴² ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 2225, թերթ 70, 72:

¹⁴³ ՌԱՔԱ, ֆ. ՍՊԲ, Գլխավոր արխիվ, V—Ա2, գործ 1083, թերթ 22:

¹⁴⁴ Ա. Կրիմսկի, Մահմեդական աշխարհն ու նրա ապագան, էջ 116—117:

¹⁴⁵ ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 2, թերթ 87:

¹⁴⁶ ՌԱՔԱ, ֆ. ՍՊԲ, Գլխավոր արխիվ, V—Ա2, գործ 1083, թերթ 23:

վող ծխախոտի հարկը՝ 22.400 օսմանյան լիրա¹⁴⁷։ Էրզրումի վիլայեթում մուտք գործող եվրոպական ապրանքների արժեքի 8 տոկոսը կազմում էր մաքսը, իսկ ցամաքային ճանապարհով բերվողների՝ 6 տոկոսը։

Հարկեր էին դանձվում նաև մսագործներից, որսորդներից, մանրածախ առևտրով զբաղվողներից, ոգելից խմիչքներ վաճառողներից, նույնիսկ դերասաններից ու ուսուցիչներից։

«Օրենքով» մահմեդականներին հավասար հարկեր վճարելուց զատ, թուրքահպատակ այլազգիները տալիս էին մի շարք այլ հարկեր, որոնք իրենց ծանրությամբ պակաս չէին վերոհիշյալից, իսկ իրավական տեսակետից ցուցադրում էին հայերի «ոռայա» լինելու հանգամանքը։ Դրանցից առաջինը՝ ամենածանր խաբաջն էր, որը արդեն կոչվում էր բեղելիե աւֆերիե (զինվորական հարկ)։

1840 թ. մարտի 1-ին արված հրամանագրով¹⁴⁸ գլխահարկի դանձումը կատարվում էր ոչ թե զատ-զատ անհատներից, այլ ընդհանուր գումարը դրվում էր ընդհանուր համայնքների վրա և պահանջվում համայնապետներից։ Գլխահարկ անունը սակայն հարատևեց մինչև 1855 թ., այնուհետև փոխարինվեց զինվորական հարկի՝ բեղելիե աւֆերիե¹⁴⁹, ըստ էության մնալով նույնը, սակայն ստանալով նոր հիմնավորում, այլազգի ժողովուրդներին կեղեքելու նոր երանդներ։ Պատճառաբանությունը հետևյալն էր. «Զինվորական օրենքով Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող ամեն մի համայնքի համար նախատեսվում էր արական սեռին պատկանող յուրաքանչյուր 180 մարդուց մեկ զինվոր։ Քանի որ ոչ-մուսուլման հպատակները զրկված էին բանակում ծառայելու իրավունքից, ապա նրանք պետք է վճարեին 5000 ղուրուշի հասնող մի գումար։ Ակընհայտ է, որ աւֆերիեն նախատեսվում է ոչ-մուսուլման բնակչության համար»¹⁵⁰։ Մայրաքաղաքի այլահավատները զինվորական հարկից ազատ էին¹⁵¹։

Թուրքիայի օրենսդրքերից մեկի 50-րդ հոդվածը նախատեսում էր թե. «...ոչ-մահմեդական իւրաքանչիւր արու՝ պարտաւոր է վճարել 37 ղրշ. 1½ փարա զինւորական տուրք (պէտէլի ասքէրի). այս տուրքէն զերծ կացուցած են՝ 1. Կ. Պոլսոյ և արուարձաններուն

147 ՌԱՔԱ, ֆ. ՍՊԲ, Գլխավոր արխիվ, VԸԱ2, դործ 1083, թերթ 23։

148 Ա լ ե տ ի ս Պ է ր պ է ր ե ա ն, Պատմություն հայոց, էջ 500։

149 «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի... մասին», հատոր Բ, էջ 294։

150 M. A. U b i c i n i, Etat présent de l'Empire ottoman, Paris, 1876, p. 128.

151 «Ծաղիկ», 1903, 3-ը մայիսի, № 14, էջ 160։

քնակչութիւնը, 2. Հոգևորական պաշտօնեայք, 3. Աղքատներն ու գործելու անկարողները (ամէլմանտա), 4—15-էն վար և 75—էն վեր՝ տարիք ունեցողները: Գաւառներէն իրենց բնակչութիւնը Պոլիս հաստատող անձինք, զերծ չեն ստիպյն այս տուրքէն, այլ պարտաւոր են ըստ առաջնոյն վճարել իրենց ծննդավայրին մէջ. միայն՝ Պոլիս ծնած զաւակնին զերծ կը նկատուի»¹⁵²:

Այս օրենքն իրողությանը քիչ էր համապատասխանում: Մյուս աղբյուրները ևս վկայում են, որ Կ. Պոլսի հայ աղգարնակչությունը իրոք ազատ էր զինվորական հարկ տալու պարտավորությունից, իսկ ինչ վերաբերում էր զավառներին, ապա բեգեթիև տարբրիեն թե՛ գանձման եզանակով և թե՛ հարկաշարժով հարապոփոխ վիճակումն էր:

Արդույ Ազիզը հարկատու համայնքի անդամների թիվը իջեցրեց 135-ի, իսկ հարկը բարձրացրեց 6000 ղուրուշի: Ըստ օրում այժմ հարկը գանձում էին բոլոր արու քրիստոնյաներից, ներառյալ կույրերը, կազերը, անաշխատունակները: Հարկի բաշխման ժամանակ խորություն էր դրվում զավառների միջև: Ըմբոստ, անբարեհույս ճանաչված զավառներից, մասնավորապես Զինթունից, ավելի էր պահանջվում: Մինչև 1862 թ. հերոսական ապստամբությունը, գաւառը տալիս էր փոքրաքանակ բեգեթիև, 1865 թվին այն կրկնապատկվեց¹⁵³, իսկ Բեռլինի կոնգրեսի նախօրյակին հասավ 500 հազար դահեկանի¹⁵⁴, պատճառ դառնալով լեռնականների նոր ըմբոստացման:

1860-ական թվականների Արևմտյան Հայաստանում բեգեթիևը դանձվում էր 21—32 դահեկան յուրաքանչյուր արու հայից, ստակայն այս անխախտ օրենք չէր, անփոփոխ բոլորի համար: Ամեն մի գաւառ, գյուղ ու համայնք իր ողբն, թալանվելու յուրատեսակ չափերն ուներ: Մի քանի գավառներում բեգեթիևն վերցվում էր նորածնից մինչև զերեկամափոսին մոտեցող բոլոր արու հայերից, որոշ տեղերում սկիզբը հաշվում էր երեք տարին, երբեմն 15¹⁵⁵, նույնիսկ 18 տարեկան դառնալը: Օրինակ, մինչև 1871 թ. վանեցիներից զինվորական հարկ էր գանձվում աղքատներից ու հարուստներից, սկսած 15-ից վերջացրած 60 տարեկանով. ամեն մեկից 21 դահեկան և 20 փարոս: Վանի նահանգային վարչությունը 1872 թ.

152 «Մաղիկ», 1903, 3-ը մայիսի, № 14, էջ 160:

153 Մառնեղաբան, կաթ. դիվան, ըզթ. 203, վալ. 777, 1868, հունվար:

154 ՀԱՅԿ ՊԵՐԿԵ, ֆոնդ 57, գործ 302, քերթ 21, տե՛ս նաև «Մշակ», 1879,

№ 12, № 21:

155 ՌԱՔԱ, ֆ. ՍՊԲ, Գլխավոր արխիվ, 1—9, գործ 1086, Բերթ 27:

որոշեց քրիստոնյա արուններին հաշվել հարյուրներով, ամեն մի խմբից 25-ին ազատել, իսկ մնացած 75-ից զինվորական հարկ դանձել՝ յուրաքանչյուրի համար վերցնելով ոչ թե 21,5 ալ 27 դահեկան, 30 փարա: Կարին քաղաքի հայերը ապրիս էին 21 դահեկան և մեկ տարվա զոմարը կազմում էր 8.400 դահեկան¹⁵⁶: Էրզրումի բնդհանուր վիլայեթը 1865 թ. սեպտեմբերի գանձարան մուտք է արել 25.960, 1866 թ. 25.960, 1867 թ. 24.860, 1868 թ. 23.650, 1869 թ. 30.960 դահեկան զինվորական հարկ¹⁵⁷: Սեբաստիայի վիլայեթի մեկ տարվա հարկերը, բոլորը միասին, կազմել են 12 միլիոն ֆրանկ կամ 53 միլիոն զուրուշ¹⁵⁸: Ադանայի վիլայեթը 1870 թ. ազնամ է վճարել 2.861.500 զուրուշ, աշար՝ 8.150.540 զ., զինվորական հարկ՝ 426.533, ինչպես նաև մեծաքանակ մատրիֆ-հրատար: Մեկ տարում պետությանը տրվող հարկը կազմել է 17.094.165 զուրուշ¹⁵⁹: Այս զոմարները սակայն հարկահանների, խառնիխուռն դավթարների հանձնված փաստեր են, ապա և անփաստ ու անհայտ է, թե որքան տուրքեր են դանձված ապօրինի ճանապարհով:

Համենայն դեպս, բոլոր հարկերը և առանձնապես զինվորական հարկը իր ծանրությամբ պատճառ էր դառնում հայ ազգաբնակչության նվազեցման, պանդխտության պրոցեսի արագացման, բնական աճի կրճատման, կրոնափոխության, մի երևույթ, որը կազմում էր վերջին սուլթանների վարած ազգային քաղաքականության տարբերից մեկը:

Համառոտակի սրանք են պետական «օրինական» հարկերն ու տուրքերը ետթանդիմության շրջանում: Վերոհիշյալից բացի, գուլառահայ ոռոգման տուրքեր էր ապրիս քրդական վերնախավին, խաֆիզներին, քուսաններին: Նրանք պարբերաբար արշավանքներ էին կազմակերպում, կողոպտում հայերին, իրենց մարտարանները դարձնում, հաճախ չենթարկվելով ոչ միայն կուսակալ վալիներին, այլև սուլթանական կառավարությանը: Քրդական վերնախավի հարկահանությունը սխալի կերպարանք էր ստացել Վասպուրականում, Տարոնում, Բաղեշում, Դերսիմում, Հաճրում:

Վրանարնակ ռազմատենչ բուրգ ցեղապետերը հայերին ստիպում էին դառնալ իրենց մարտարաններ և հարկ վճարել: Նրանք «հպատակներին» բաժանել էին երեք խմբի՝ համփա, կիսահամփա, պնեղ: Մեկ համփա հողամաս ունեցողը վճարում էր 1242 զուրուշ

156 ՌԱՔԱ, ֆ. ՍՊՐ, Գլխավոր արխիվ, Գ—ԱՁ, գործ 1086, թերթ 28:

157 Նույն տեղում:

158 Վ. Հ ա մ ր ա ռ ձ ու մ ե ա ն, Գիւղաշխարհ, 1927, Փարիզ, էջ 42:

159 ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 82, թերթ 29:

հարկ, կիսահամփան զրա երկու երրորդը, իսկ պճնը՝ մեկ երրորդը¹⁶⁰։ Վերոհիշյալից զատ, հայերը պարտավոր էին քուրդ բեկերին փեշքեշ վճարել, աղային զավակ ծնվելու դեպքում առատաձեռն նվերներ տալ, կոռ ու բեկյար կատարել։

Ձմեռելու նպատակով գյուղեր իջնելիս ֆիլասները պարտավոր էին հոգալ վրանաբնակ խաֆիրների ուսևտի, անասնակերով ապահովելու դործը։ Հայերի համար ամոթաբերն այն էր, որ երբ խաֆիրը ֆիլասի հացն ուտելով, «նեղութուն էր կրում», ատամները ցավացնում, զրա համար վերջինս պետք է դիշֆիրասի՝ ատամի վարձ վճարեր¹⁶¹։ Հարսանեկան հանդեսի թույլտվությոն ստանալու համար հպատակները 500—1500 զուրուշի հարկ էին տալիս¹⁶²։

Նիկոմեդիայի գավառի կալվածատիրական կախյալ գյուղացիության վճարած հարկերը, կատարած կուռային աշխատանքը շափաղանց ծանր էին։ Եթե գյուղացին թողներ բեկի հողը և անցներ մեկ ուրիշ կալվածք կամ ընդհանրապես գաղթեր, համայնքի մյուս անդամները պարտավոր էին նրա փոխարեն 5 ոսկի վճարել։ Տարվա մեջ համայնքը 50 օրվա պարտադիր անվճար կուռային աշխատանք պիտի կատարեր կալվածատիրոջ համար, չկարողանալու դեպքում, աշնանը ամեն մեկը վերցնում էր բեկի անասուններից, ձմռանը պահում, գարնանը հանձնում տիրոջը։ Ձի ունեցողները «տիրոջ» ընտանիքը փոխադրում էին ամառանոցների, իսկ չունեցողները պարտավոր էին շալակել վաչրագ հովանավորի «լաճերը», տանել յաչլաղները, այնտեղից գյուղ և որտեղ կարգադրվեր¹⁶³։ Այս հարկերը, բնամթերքով, թե աշխատավճարային ձևով՝ ծանր էին քրդահպատակ, իսկ դարակեսից, քրդերով բնակեցված հայկական շրջաններում։

Բռնաշենում, Խուլթում, Շատախում քրդական դերերեյությունների վերացումից հետո էլ, խաֆիրապատկան գյուղացիները, հովանավոր խաֆիրին բնամթերային ունետա էին տալիս։ Նրանք իրենց գյուղացիներին բաժանել էին երեք կարգի։ Համփան մեկ զույգ լծկան ունեցողն էր և տարեկան «7 բեռ ցորեն կուտայ, 1 պաճար, 5 ուխար, 2 լիտր իւղ, 2 լիտր ծխախոտ, 1 լիտր չորթան, 4 լիտր աղ, 1 շալվար, 1 զոյգ զանգապան, 1 զոյգ գուլպայ, 1 զոյգ խոնձան, 1 զոյգ գոգնոցի ժապաւէն, 2 ունկի վառօդ, 2 ունկի կապար, 2 ունկի

160 «Մասիս», 1872, № 1239։

161 Տե՛ս Ա. Ն ե ռ ա ի ս յ ա ն, Արևմտահայերի տնտեսական և քաղաքական վիճակը..., էջ 42։

162 Մատենադարան, կաթ. դիվան, Բղթ. 202, վավ. 549։

163 Մ ի ն ա ս Գ ա ս ա պ ի ա ն, Հայերը Նիկոմիդիոյ զատոին մէջ, էջ 82—83։

կանափ, 5 ունկի ձէթ, 5 հատ պուտուկ, 2 շերեփ, 30 գգալ, 4 թի, 2 կողով, 6 ցախաւել, 1 դոհուկ, 4 հու, 2 արաղաղ, 10 սարակ, 6 հարօր, 12¹/₂ դշ. ստակ. և տարին 2 անգամ պնեցած ուխտարաց կաթ, գարնան՝ պանիր շինելու և աշնան մածուն բռնելու»¹⁶⁴:

«Երկրորդ կարգի» տնտեսութեան տեր խաֆիրապատեան գլուղացին, որը կոչւում էր կես համբա, հարկ էր տալիս. 3 բեռ արմըտիք, «կես պաճար»; կես լիտր յուղ, 1,5 լիտր աղ, 1 շալվար, 1 լիտր շորթան, 1 զուլգ գուլպա, 1,5 լիտր կապար, 1 հոխա վառոդ, 3 պուտուկ, 1 կուժ, 10 գդալ, 2 շերեփ, 2 զուլգ գոգնոցի թել և այլն: Երրորդ կարգի տնտեսութունը (պճեղ) տարեկան վճարում էր 2 բեռ արմտիք, մեկ քառորդ պաճարեղեն, երկու լիտր աղ, կես լիտր յուղ, 10-ը ղուրուշ շալվարի գին, զուլգ և կես գուլպա, կես լիտր շորթան, 1,5 ստակ, 3 օխա ծխախոտ, երկու լիտր կապար, և այլ հարկեր, համեմատական կարգով նախորդներից քիչ»¹⁶⁵:

Այս գեռ բոլորը շէր: Խաֆիրի կինը, եթե արու զաւակ ունենար, սպա տղայի շապիկը, զուլպաները, նուշիսկ գառ կամ ուխտար նվեր պիտի տանէին հպատակ գլուղացիները: Պատանեկութեան շրջանում զենք պետք է պատրաստեն նրա տղայի համար, իսկ ամուսնանալու զեսլքում «ղալան ըսլած տուրք պիտի վճարեն»: Հայ աղջիկները, եթե ամուսնանան զաւանը աղան է վերցնում¹⁶⁶, իսկ «Քրիստոսը պատարագող քահանայի սրբազործ ձեռքը մատուցած պատարագոյց լումաներէն խաֆիրներուն բաժին պիտի հանուի, մանաւանդ քահանայ չղտնուած գիւղերը՝ պատարագի երթացող քահանան իւր ընդունած նուէրներէն, իբրեւ սակ արտօնութեան պատարագին բաժին պիտի տայ անոնց»¹⁶⁷:

Արեւմտեան Հայաստանի տնտեսական հետամնացութեան, Ժողովրդի սոցիալական անտանելի կացութեան գլխավոր պատճառներից էին մնում ֆեոդալ տիրակալների ասպատակութունները, ավարառութիւնը, անպաշտպան ռայայի ունեցվածքի կողոպտելը, զինված զրոգիւններ ունեցող թուրք ֆեոդալների, առավել ևս վրանաբնակ, միշտ տեղից տեղ շարժվող, իրենց հետեւից մոխրակուլտեր, ավերածութիւն, ողբ ու աղաւաչ թողնող քուրդ ցեղա-

164 «Մատիս», 1872, Ն: 1239: Այս փաստաթղթի իսկականը տե՛ս Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վաղ. 152:

165 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վաղերագիր 130: Գ. Վ. Աղվանյանցի հերթական զեկուցագիրն է Մուշից՝ գրված 1870 թ. նոյեմբերի 10-ին, ուղղված Մ. Խրիմյան պատրիարքին:

166 Նույն տեղում:

167 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վաղերագիր 152:

սլետերը: Եթե 1850-ականներին զավառական հարստահարութիւնները որոշ չափով զսպւեցին, ապա 60-ականներին ավելի լայն թափ ստացան և ոչ միայն հայ աշխատավորի, այլև հարուստի, վաճառականի ունեցւածքը, կշանքը, պատիւը կրկին դրվեց տնայաճովութեան, անարդանքի, եղեռական հաճախահաս «անցքերի կատարելութեան վտանգի» տակ:

4. Պոլսում նստած հայ համայնապետերի, քաղաքական երեսփոխանների ստացած, քննարկած, վերակազմած ու Բ. Դոանն առաջած հաշարավոր բողոքագրերը չէին շարժում «սուլթանի գութը», չէին վերացնում այն ամենը, ինչ կատարւում էր Արևմտյան Հայաստանում: 1860-ականներին քրդական ցեղապետերը նախորդ էտապում հայերի նկատմամբ կոտորած մտղձը թափում էին պատահածի, ձեռք ընկածի վրա: Սպանութիւնները, բռնարարութիւնները, հրդեհը, կանանց ու աղջիկների առևանգումը, եկեղեցիների, վանքերի ավերումը կամ ավազակների վերածումը, բռնի կրօնափոխութիւնը, բրիստոնեական կրօնի անարգումը, կրօնավորների հրապարակային «խայտառակութիւնները», աղգային զգացմունքների կոպիտ ու ամենօրյա ունահարումները դարձել էին սովորական երեւոյթներ, իբրև հաղթողի, տիրապետողի անկապտելի իրավունք, հպատակների, այլահավասանների պարտավորութիւն: Ակնհայտ էր, որ «Թանդիմաթը» իրավական տեսակետից վերածւում էր թղթյա խոստումնադրի, իսկ հայ ռաջան, աղգային շարժման ջղաձգումներ անող ժողովրդական զանգւածները, պետութեան ու ֆեոդալների միջև մղվող պայքարում իրենց դերը կատարած լինելով, այժմ դրվում էին կասկածանքի տակ ու գրանով պայմանավորված ուժացման նոր ճանապարհի վրա, սոցիալական կեղծմանը, ունեւորկմանը, ամեն տեսակի տանջանքների արժանացնելուն, որպեսզի զբաղւած լինելով սեփական դրութիւնը ողբալով, ժամանակ չունենային միավորուելու ու ազատ գոյավիճակի բարձրանալու:

Հայ աշխատավորը սոցիալապես ճնշվում էր նաև ազգակից վերնախավի, սարաֆ ամիրանների, չորբաջիների, Պոլսի հայոց պատրիարքարանի, տեղական առաջնորդարանների, վանքերի ու եկեղեցիների, վանականների ու եկեղեցականների կողմից: Թուրք փաշաներին սարաֆ դառնալով, ամիրաններից ամեն մեկը անխնայ կողոպտում էր Թուրքիայի աշխատավորութեանը: Դրամի տենչը նրան ստիպում էր խտրութիւն չդնել եկեղեցու և ազգութեան մեջ, բամբակ գլուղացուց այնքան, որքան հնարավոր էր: Հայաստանում եղած վաշխառուների մեծ մասը դեռ հայերն էին: Նրանք դրամը տա-

չիս էին բարձր տոկոսներով, գյուղացուն գցում իրենց ստաւանի մեջ և արյունաքամ անում:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին արեւմտահայ հոգեւոր դասը, պատրիարքարանը, առաջնորդարանները, վանքերն ու եկեղեցիները ևս ուժեղացնում էին իրենց հարկադանձումները, հարաւորփոխ վիճակում գնում աշխատավորութիւնից կորզվող հարկաշաւիերը: Դրա պատճառը նախ սուլթանների վարած հարկաշին քաղաքականութեան ծանրացումն էր, որի հետևանքով հոգևորականութունը ջանում էր առավել կորզել ժողովրդից, որպէսզի պետութեանը տալուց հետո իր բաժինը չպակասեր: Քիչ նշանակութիւն չունէր ասլ-րանքա-դրամական հարաբերութիւնների զարգացումը: Հոգևորականութիւնը, ծակաշք վանականներն, այժմ չբաւարարվելով վանքապատկան կալվածքներից ստացված եկամուտներով, ավելացնում են դանձվելիք տուրքերը, ջանում ավելի անխնա կողոպտել աղագից գյուղացուն, սեփական կարիքները բավարարելուց դատ, ոսկի-ներ շահել ու թաքցնել դադանորաններում:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը տնօրինում էր արեւմտահայերից գանձվող տուրքերը, հոգևոր դասի հասուլթիւնները: Պատրիարքն ստանում էր մուկարա հորջորջված տուրքը՝ առաջնորդարաններից և գաւառական վարչութիւններից, դրանց մի մասը տալիս պետութեանը, մյուս մասը պահում իրեն: «Պատրիարքարանը կը գանձէ գաւառային վիճակներու մուգաթային 20 %-ը, երբ կոնդակ կը տրուի Առաջնորդի մը, և 10 %-ը երբ կոնդակ կը տրուի առաջնորդական տեղապահի մը կամ պատրիարքական փոխանորդի մը. իսկ Առաջնորդական Պետարի ստացման համար 500 դրուշ և Առաջնորդական տեղապահի էմրը Ալիի ստացման համար 250 դրուշ: Նոյնպէս գաւառական վարչութեանց վաւերացման կոնդակին համար՝ վիճակին մուգաթային 10 %-ը. իսկ թաղական խորհուրդներու վաւերացման կոնդակէն թաղին Քանչէլերի տուրքին 10 %-ը, որը կիջնէ 5 %-ի երբ վաւերացած թաղական խորհուրդը առժամեայ է»¹⁶⁸, 1874 թ. Վանի առաջնորդարանին հնթուկա Մեծփա վանքը մուկարա է տվել 300 դուրուշ, Գինեբերը՝ 250 դրշ., Աստվածածինը՝ 600 դրշ.: 5-ը վանքերի տարեկան մուկաթան, որը մուծվել է պատրիարքի գանձարկը, կազմել է 2400 դուրուշի մի գումար¹⁶⁹:

168 «Ընդարձակ օրացոյց Աղգ. Հիվանդանոցի», Կ. Պոլս, 1900, էջ 197: Տե՛ս նաև «Ընդարձակ օրացոյց Աղգ. Հիվանդանոցի», Կ. Պոլս, 1901, աշխատասիրից Հր ա ն տ Ա ս ա տ ու ռ, էջ 341—342:

169 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վալ. 201:

Պատրիարքարանը հարկեր էր դանձում նաև մայրաքաղաքի հայ աղղարնակչությունից: 1561 թ. սահմանվեց հարկադանձման նոր ձև: Արևմտահայ հարկատուները բաժանվեցին չորս խմբի. 1) 20—30 դրշ. հարկ վճարողներ, 2) 50—60 դուրուշ, 3) 100—120 դուրուշ, 4) 120 և բարձր «...ըստ չափու կարողութեան և աղղասիրութեան»¹⁷⁰: 1867 թ. որոշվեց ամեն մի շնչի վճարած հարկին գումարել ևս 26,5 փարա, որի գծվարությունը գիտակցելով, Աղգալին ժողովը նպատակ ուներ դանձումը կատարել «Բ. Դուսն հետ բանակցելով»¹⁷¹:

Պատրիարքարանը եկամուտներ էր ստանում ամուսնության և թաղման արարողություններից, հատկապես թուլսովության հրամանագրերը վաճառելուց՝ Կ. Պոլսում ապրող հայ աղղաբնակչությունից: «Նշանառության համար» փեսացուն պատրիարքարանին տալիս էր հացագլին, յուղագլին և կոնդակագլին. իսկ հարսնացուի ծնողները՝ հացագլին և կոնդակագլին: Ամուսնության հրամանագրերն ստանալու համար հավատացյալները, ըստ կարողության, բաժանված էին 11 կարգի և վճարում էին տուրքերը ներքոհիշյալ չափերով¹⁷².

Կարգ	Փեսացուի կողմից		Հարսնացուի կողմից հացագլին դուրուշ	Երկու կողմից կոնդակագլին	Փեսացուի կողմից հրամանագլին	Հարսնացուի կողմից հրամանագլին
	խաչագլին դուրուշ	հացագլին դուրուշ				
1	ըստ ցանկության, յանի որ հարուստներ էին սրանք					
2	1000	500	1500	20	500	500
3	600	300	900	20	300	300
4	400	200	600	10	200	200
5	300	150	450	10	150	150
6	200	100	300	10	100	100
7	150	75	225	10	75	75
8	100	50	150	5	50	50
9	80	40	120	5	40	40
10	50	25	75	5	25	25
11	ձրի	ձրի	ձրի	ձրի	ձրի	ձրի

Ամուսնության օրը նշանակված լինելու դեպքում, եթե կողմերից մեկը չներկայանար, ասլա գումարը կրկնակի էր դանձվում: Կ. Պոլսից դուրս գտնվող պոլսեցիների ամուսնության համար դանձվում էր 150, 100 կամ 50 դուրուշ, ըստ կարողության: Զրի էին կատարվում միայն այն թաղումներն ու նշանադրությունները, որոնց

170 «Տեղեկագիր քաղաքական ժողովոյ», Կ. Պոլիս, 1861, էջ 5:

171 «Մատիս», 1867, հոկտեմբերի 14, հոկտեմբերի 24:

172 «Ընդարձակ օրացոյց Աղգ. Հիվանդանոցի», 1901, Կ. Պոլիս, էջ 341—342:

մասին կային թաղի եկեղեցու կամ թաղային խորհրդի «հաստատականներ»:

Ուրեմն, «աղղային գործերը ղեկավարող» Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, իր բաղմանդամ պաշտոնյաներով, պահվում էր ժողովրդի հաշվին, սակայն ոչ բոլոր ղեկավարում էր նրա հետ անմիջապես շփման մեջ մտնում: Նա վերցնում էր առաջնորդներից, վանքերից, վանականներից ու քահանաներից, իսկ վերջիններս էլ աղղատնակալությանից: Այդ էր պատճառը, որ գավառներում հոգևոր տուրքերը գնալով բարդվում էին, վանքերին ծառայող մարաբաների թիվն ստվարանում:

Ընդարձակ հողատարածություններ, շարժական ու անշարժ կալվածքներ շահագործելուց բացի, արևմտահայ վանքերն իրավունք ունեին շրջակա հայ գյուղացիությունից բաղմանուն տուրքեր հավաքել: Դրանց մեջ ամենածանրն ու զրեթն պարտադիր դարձածը պտղին էր: Գ. Վ. Սրվանձադանցի վկայությամբ՝ Վանի գյուղացիները տարին մի քանի օր աշխատում էին վանքապատկան հողերում, գյուղատնտեսական մթերքների տալիս վանականներին, իսկ ծխատեղի քահանային կամ վարդապետին «...քառասունից, ժամոց, աջհամրոյր, խաչհամրոյր, դաւաղանապտուղ»¹⁷³ և այլն: Միայն վարազա վանքը մեկ տարում դանձել է 781 ղուրուշ, 20 փարա պտղի¹⁷⁴: Ակնհայտ է, որ դարի վերջին բառորդին վանքերը, առավել ևս եկեղեցականները պտղին և այլ տուրքերը փոխարինում են դրամական հարկի, ջանում ստանալ առավել հասույթներ:

Այսպիսով, արևմտահայ աշխատավորությունը հարկվում էր նաև հոգևոր վերնախավի կողմից, սեփական վաստակով պահում պորտաբույծ, անաշխատ կրոնավորներին: Ստացած գումարները հոգևորականությունը պետք է ծախսեր նաև ժողովրդի վրա, բացեր դպրոցներ, անկեղանոցներ, մինչդեռ ընդհանուր առմամբ լցնում էր իր զրպանը, հույժ սակավ մտահոգվում հոգևոր հոտի բարեկեցության խնդրով: Ավելի անպատվաբերն այն էր, որ հարատույն ղեկավարող նպատակին հասնելիս շատ հոգևորականներ միջոցների մեջ խտրություն չէին գնում, նույնիսկ դորձակցում էին քուրդ ու թուրք աղաների հետ, կողոպտում հավատակիցներին: Սակայն ոչ բոլորը:

1860—80-ական թվականների Արևմտյան Հայաստանում հասունանում էր հոգևոր մի ամբողջ խումբ վարդապետներ, վանա-

¹⁷³ «Արծուի վասպուրական», 1862—63, № 3, էջ 89:

¹⁷⁴ ՀՄՍՀ ՊրկԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 6, գործ 332, թիվ 80:

Հայրեր, որոնք կուրծք տված Թուրքիայի վարած հայահալած քաղաքականության դեմ, ժողովրդին հետևեցին պահում ուժացման վտանգից, բացահայտում էին քուրդ խառնների վայրագությունները, կյանքը վտանգի ենթարկելով, իսկում էին պետական գիվանատների դռները, ջանալով օգնել թալանվածին, սպանվածի ընտանիքին, ետ վերագարձնել հայերի կորցրած հողակտորները: Պատրիարքարանը մի տեսակ պետության գեր էր խաղում հայերի համար և գավառից եկող բողոքների ճնշման սպեցուկության տակ դարձանում հովվյալներին տանջող, անբուժելի ցավերի մի մասը միայն: Ուրեմն, շարագործ, հացկատակ, պորտաբույժ վանականների կողքին կային նաև Մ. Խրիմյանի, Գ. Վ. Աղվանյանցի, Տեկանց եղբայրների, Ա. Թորմախյանի նման վանականներ, որոնք հուշում էին համալգային խնդիրներ և ջանում յուրովի լուծել դրանք:

4. ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ. ԱՐԷՆԱՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԱՌԵՎՍՈՒՐԸ

Չնայած բաղմամբիլ տվյալներ ևն հրապարակվել 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևմտահայերի քանակի մասին, սակայն դրանք չափազանց հակասական են, երբեմն իրարամերժ: Այդ իրարամերժության պատճառը սուլթանական Թուրքիան էր, մի երկիր, որն իր անտանելի ու ավերիչ ուժի մով, հպատակների կյանքի ու գույքի ապահովության բացակայությամբ, կայսրության մեջ վաղուց ի վեր ծայր տուած սպեցային-աղատագրական շարժումներով, գորդյան հանգույց էր դարձել ժամանակի գիվանագիտության համար: Այստեղ ամեն ինչ հիմնված էր իշխանավորների, առավել ևս սուլթանի քաջահաճույքի վրա: Չկար անկիղծություն, ճշմարտություն ու արդարություն: «Երկիւղը, կասկածամտութիւնը սպառնալի ուրվականների նման կարծես միշտ կանգնած են ելլողի գլխին և շարունակ ստիպում են ամենապարզ, ամենահասարակ փաստերն աղաւաղել: Եւ հենց դրանից էլ առաջ են եկել այն հակասական թուերն ու տեղեկութիւնները, որ գոյութիւն ունեն թուրքահայատակ հայերի քանակի մասին»¹⁷⁵:

Քիչ դեր չէր կատարում այլադավան հպատակների նկատմամբ կիրառվող ծանր հարկային քաղաքականությունը, մասնավորապես քրիստոնյաներից վերջվող զինվորական հարկը, մի հարկ, որը պայմանավորված էր արու սպաքանակչության քանակով: Ահա թե ինչու, այս էտապում, քրիստոնյաներն իրենք են փոքրացնում իրենց քա-

¹⁷⁵ «Լույս պատկերազարդ օրացոյց 1905 թուականի», 1904, Թիֆլիս, էջ 190:

նակը, որպեսզի կարողանային համեմատաբար թեթևանալ հարկու-
յին ծանր բեռից:

1878—1880 թթ. կատարվում է հակառակը: Փոխվում են դերե-
րը: Եվրոպական վեհապետներից փրկության սպեղանի ստանալու
պատրանքը արևմտահայերին ստիպում է դրամական հսկայական
միջոցների կորուստի դեմ, համեմատաբար, իրենց ճշգրիտ թվեր
ներկայացնել մեծ պետություններին: Թուրքիան դիմագրավում է,
համառությամբ կեղծում, փոքրացնում իր իսկ հրապարակած վիճա-
կագրական նախկին տվյալները: Բայց դա մի պահ էր, մի քանի
տարի միայն:

Անցնում են դիվանագիտական թեժ պայքարի տարիները,
սթափվում է Յըլգըլը, վերանայում երեկվա վիճակագրությունը:
Սուլթանն ամենից շատ փողն էր սիրում: Պակասեցնել հպատակ-
ների թիվը, նշանակում էր զրկվել դինսլորական հարկի գանձումից:
Եվ ահա մի քանի ամսում նորից «ընդարձակվում է» Արևմտյան
Հայաստանը, «կրկնապատկվում է հայ ազգաբնակչությանը, մե-
ռածները կենդանանում են, շժնածները ծնվում»: «Բայց եթե նոյն
րոպէին արբւմադիական մի հարց ծագի հայերի քանակի մասին,
մի որեւէ ակնարկ լինի բարենորոգումների մտցնելու առիթով,
եւրոպըր իսկոյն սե քօղի տակ կը ծածկէ վերոյիշեալ փաստերը և
նորից հրապարակ կը հանէ նախորդ փոքրիկ, ողորմելի թուերը: Եւ
այդ կատակերգութիւնը տևում է, կրկնվում է տարիներ, տասնյակ-
տարիներ շարունակ»¹⁷⁶:

Նոր ապացույցների հարկ չկա, որ հայերի քանակի մա-
սին հրապարակված թուրքական տվյալները միշտ էլ հավաստի չեն
եղել: Որոշ պակասավորությամբ են հրապարակվել նաև Կ. Պոլսի
Պատրիարքարանի կատարած մարդահամարները, քանի որ այն
հնարավորություն չի ունեցել թափանցել հայկական ու հայաբնակ
բոլոր վայրերը, գրանցելու մեռածներն ու նորածինները, մանավանդ
որ կառավարությունից մտավախ հայ ազգաբնակչությունն էլ, բոլոր
պարագաներում, ջանացել է թաքցնել իր ճշգրիտ քանակը: Այստեղ
օգնության են հասնում եվրոպական դիվանագետների հրապարա-
կած թվերը, որոնց լրացնում են հայ պարբերական մամուլի հա-
ղորդագրությունները և հիմք տալիս հաշվելու արևմտահայերի մո-
տավոր բանակը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին:

Դարի առաջին կեսի արևմտահայերի «կանոնավոր» վիճակա-
գրությունն առաջին անգամ կատարեց Մ. Ա. Ուրեխյանը: Հենվելով

¹⁷⁶ «Առյուծ», 1904, Թիֆլիս, էջ 199:

Թուրքական վիճակագրական սենյակի տվյալներին, ֆրանսիացի քաղաքագետ-պատմաբանը հայերի թիվը Թուրքիայում հաշվեց 2,5 միլիոն¹⁷⁷։ Այս տվյալները Դ. Ուրբլարդի տպագրի աշխատությունների միջոցով հասնելով Կ. Մարբսին, խմբագրվեցին, ճշավեցին և դարձան 2,4 միլիոն լուսավորչական հայեր, կես միլիոն կաթոլիկներ¹⁷⁸։ Ուրեմն, մինչև Ղրիմի պատերազմը արևմտահայերի թիվը 2,5 միլիոնից ձգվել է և նույնիսկ հասել երեւ միլիոնի։

Դարի երկրորդ կեսին սկսվեց սլաշբարը։ Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Արզին փաշան 1880 թ. հուլիսի 5-ին եվրոպական տերութունների Կ. Պոլսի դեսպանների վերջնագրին տված պատասխանում, անտեսելով վերոհիշյալ թվերը, հավաստիացնում է, որ հայերի քանակը չի անցնում 700 հազարից¹⁷⁹։ Թուրք զինանաղետը հավատացնում էր նաև, որ Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության միայն 17 տոկոսն են հայերը, 4 տոկոսը ալադավան քրիստոնյաներ, իսկ 79-ը տոկոսը՝ մահմեդականներ¹⁸⁰։

Նման կեղծարարությունը ստիպեց եվրոպացիներին ու առավել ևս հայ մտավորականությանն ավելի հիմնավորապես զրադվել արևմտահայերի վիճակագրությանը։ Բուրսալի անունով մեկը Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող հայերին հաշվեց 3.800.000¹⁸¹, ամերիկյան միսիոներ Ֆր. Դեվիս Գրինը՝ 2,5 միլիոն¹⁸², էլիզե Ռեկլյուն՝ 2.520.000 մարդ¹⁸³։ Լ. Կոնդանսոնը, համադրելով նախորդների հրապարակած մի շարք տվյալները, ասիական Թուրքիայում հաշվեց 2.050.586 և եվրոպական Տաճկաստանում՝ 280.000 հայեր¹⁸⁴, իսկ ռուս պատմաբան Ֆիլիպովը՝ 2.500.000 արևմտահայեր¹⁸⁵։ Ուրեմն եվրոպացի հեղինակների տվյալներով, Բեռլինի կոնգրեսի նախօրեին ու նրանից հետո, արևմտահայ ազգաբնակչության թիվը 2,5 միլիոնից ձգվել է մինչև երեւ միլիոնի։ Այդ կարծիքը հաստատում են նաև հայկական աղբյուրները։

¹⁷⁷ M. Ubcini, Lettres sur la Turquie, p. 22—23, տե՛ս նաև «Եվրոպա», 1850, № 16։

¹⁷⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том X, стр. 171.

¹⁷⁹ Լ և ո, Հայոց հարցի վավերագրեր, Թիֆլիս, 1915, էջ 172։

¹⁸⁰ «Положение армян в Турции...», М., 1896, стр. 94.

¹⁸¹ См. Е. К. Саркисян, Аграрная политика Османского правительства в Западной Армении, Ереван, 1957, стр. 11.

¹⁸² «Армянский кризис и владычество турок», стр. 255.

¹⁸³ «Կադիտան, Հայաստան և Բուրգիստան», էջ 70։

¹⁸⁴ «Նոր կեանք», Լոնտոն, 1901, 15 մայիսի, էջ 150—151։

¹⁸⁵ И. В. Филиппов, Военное обозрение азиатской Турции, 1881 стр. 47.

Մկրտիչ բեկ Դադջանը 1878 թ. արևմտահայերի թիվը հաշվում է 3.400 հազար¹⁸⁶: Բաֆֆին և Գրիգոր Արծրունին, բազմիցս արտահայտվելով Արևմտյան Հայաստանի մասին, վկայում են, թե Թուրքիայում 3 միլիոն հայեր են ապրում¹⁸⁷: Նույն կարծիքն էր հաստատում սուլթանի նստավայրում հրատարակվող «Մասիս» պարբերականը¹⁸⁸: Ակնհայտ է, որ եվրոպացիների ու հայ հեղինակների կարծիքներն այս կետում համընկնում են: Թուրքիայում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ապրում էին մոտավորապես երեք միլիոն հայեր: Հետևաբար թուրք դիվանագետի հրապարակած տվյալները կեղծ են, որի դեմ իր ժամանակին պայքար սկսվեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի աշխատողների և Ն. Վարժապետյան պատրիարքի կողմից:

Բեռլինի կոնգրեսի օրերին հայոց պատրիարքը «...Բ. Դան հաւանութեամբ շորս վարդապետներ ... Գարեգին ծ. վ. Սրվանձ-ձրտեանց, Տ. Արիստակէս ծ. վ. տ. Սարգիսեանց, Տ. Պօղոս ծ. վ. Նաթանեան, Տ. Վահան վ. տ. Մինասեան ղրկեց ի Բալու, ի Մուշ, ի Վան և դէպի Կարին և այլ հարստահարեալ գաւառներն, ժողովրդոց վիճակն աչքէ անցունելով հորդորեն, որ պահ մի ևս համբերեն և ուրիշ երկիրներ չդադթեն»¹⁸⁹: Նրանք հավաքեցին հոգեւոր առաջնորդարանների հաղորդած տվյալները, կազմեցին հայերի վիճակագրություն և հանձնեցին պատրիարքարանին¹⁹⁰: Ներսես Վարժապետյանը հենվեց այդ թվերի վրա, 1878 թվականին Բեռլինի կոնգրեսին ներկայացրեց մի տեղեկագիր, որտեղ հայերը հաշված էին երեք միլիոն. այդ թվում 400.000-ը եվրոպական Թուրքիայում ու Կ. Պոլսում, 600.000-ը՝ Փոքր Ասիայում և Կիլիկիայում, 670.000-ը՝ Փոքր Հայքում, 1.330.000-ը՝ Մեծ Հայքի տաճկական մասում՝ էրզրում, մի, Վանի, Դիարբեքլիի, Մուշի և Խարբերդի, Բաղնշի և այլ նահանգների ու գավառների մեջ¹⁹¹: Տոկոսային հարաբերությամբ կամ աղղային կազմով Մեծ Հայքի հիշյալ շրջաններում ապրող 2.062.000

¹⁸⁶ Мкртич-бей Даджан, Армяне Османской империи, 1878, стр. 8.

¹⁸⁷ Տե՛ս «Մշակ», 1872, № 30, 1874, № 1, 1875, № 24, № 35, 1876, № 24.

¹⁸⁸ «Մասիս», 1872, № 50, 1877, № 1927.

¹⁸⁹ «Այս», Կ. Պոլիս, 1878, 6 մայիսի, № 49, էջ 290.

¹⁹⁰ Այդ վիճակագրության մասին մանրամասն տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ գրականության և արվեստի ինստիտուտի (ԳԱԻ), Թորոս Աղատյանի ֆոնդ, բաժին 3-րդ, փաստաթղթեր № 35, 36, 39, 42, 43, 45, 49, 51, 53, 54, 55, 58 և այլն:

¹⁹¹ «Արաբիկ կազմակերպական կանոնադրի օսմանեան Հայաստանի», Կ. Պոլիս, 1878, էջ 30.

ընդհանուր բնակչությունից 1.330.000 հայերն էին, 530.000 թուրքեր, 120.000 քրդեր, 82.000 ղանազան ցեղեր¹⁹²։ Այստեղից տկնառու է հայերի թվական գերազանցությունը հայկական վեց նահանգներում՝ համեմատած մահմեդականների հետ առանձին-առանձին։

Համիդի կառավարությունը լսեց ներսես պատրիարքի Եվրոպա առաքած վիճակագրության մասին և սաստիկ զազաւեց։ 1881 թվականին, ի պատասխան այդ «Տեղեկագրի», սուլթանական Բ. Գուրը Եվրոպա ուղարկեց նոր վիճակագրություն, որտեղ միտումնավոր ձեռով փոքրացված էր հայաբնակ վայրերում ապրող հայերի քանակը, ցուցադրված մահմեդականների թվային «բացարձակ» գերազանցությունը¹⁹³։ Համիդին ժխտելու նպատակով, Ն. Վարժապետյանը կրկին Հայաստան առաքեց Գարեգին Սրվանձտյանցին, Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյանին, Արիստակես Տեկանցին (Տեր-Սարգսենց), հանձնարարելով նոր մարդահամարի անցկացում հայկական վեցը նահանգներում։ Ըստ երկրորդ մարդահամարի՝ 1880—ական թվականների սկզբին (1882) Վանի նահանգում ապրում էին 400 հազար, Բաղևշում 250 հազար, Դիարբեկիում 150 հազար, Էրզրումում 280 հազար, Խարբերում 270 հազար, Սեբաստիայում 280 հազար¹⁹⁴։ Ընդամենը 1.630.000 հայեր։ Բերված այս նոր տրվյալները ցույց են տալիս, որ հայերը նախկին վիճակագրության մեջ ոչ թե ափելի, այլ 300.000-ով պակաս են ներկայացված եղել։

Ինչպես ասեսում ենք, ներսես Վարժապետյանը կարողացավ ժխտել հայակույ Արգին փաշային, համոզել ձեռով ցուցադրեց իր և պատրիարքարանի մյուս աշխատակիցների իրավացիությունը։ Սակայն զժրախտաբար դրանք զոհասեղանի առջև կանգնած մարդու թույլ ջղաձղումներն էին, «զատապարտյալի» վերջին ճիգերը, որոնք բնականոն ձևով պիտի վերջանային անհաջողությամբ։

Կասկածից վեր է, որ տոկոսային փոխհարաբերությամբ հայկական տարրը կազմում էր հայրենի բնաշխարհի ուղղաբնակչության համեմատական մեծամասնությունը։ Սակայն այս ժամանակամիջոցում որոշակիորեն ատարանջատվել էին պաղոթահայությունն ու դավառահայությունը՝ սոցիալ-քաղաքական կյանքի էա-

192 «Մշակ», 1878, № 10։

193 Ա. Պիպլեյեան, Օսմանեան պետութիւն, էջ 27 և հետո։

194 Տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Բյուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 35, տե՛ս նաև «Արարատ», էջմիածին, 1914, № 9, էջ 811, տե՛ս նաև Օսմանեան պետութիւն, դրեց Ա. Պիպլեյեան, էջ 27։

կան տարրերու թյուններով հարատևող ժողովրդի հաստիքային երկու բնկորները:

Գաղութահայությունը բնակվում էր Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում, իսկ գավառահայություն էր նկատվում Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի հայ բնակչությունը: Զրազմունքի տեսակներով, բնակչության վայրով այն իր հերթին ճեղքվում էր գյուղական ու քաղաքային աղգաբնակչության: Ընդհանուր արևմտահայության 10 տոկոսը բնակվում էր Թուրքիայի հայ գաղթօջախներում, մոտ 15 տոկոսը՝ Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի քաղաքներում, 75 տոկոսը՝ գյուղերում:

Գյուղատնտեսությունից բացի, հայ աղգաբնակչությունը զբաղվում էր արհեստագործությամբ ու առևտրով: Արհեստով էր տարապետում նաև արևմտահայ գյուղական աղգաբնակչության մի մասը: Սակայն արդյունագործության ու առևտրի հիմնական կենտրոններն էին հույկական քաղաքները:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Թուրքիայում հարատևում էին չորս տասնյակից ավելի հայկական ու հայաբնակ քաղաքներ: Ներքին ու արտաքին հանգամանքներով պայմանավորված, անընդհատ տատանումներով, այդ քաղաքներում ապրում էին բուն քաղաքացիները, գյուղերից գաղթած արհեստավորները, առևտրականները, վերադառնալու դիտավորությամբ եկած պանդուխտ օրամշակները: Արդեն բաղմունքներով հայկական քաղաքներն էր լցվում քուրդ ու թուրք բնակչությունը՝ խոշոր հողատեր կալվածատերերը, մահմեդական առևտրականներն ու արհեստավորները:

Բնակչությամբ ստվարանում էին Խարբերդը, Բաղեշը, Եվդուկիան, Ադանան, Մարաշը, Վանը: Ազրիանապոլսի պայմանագրից հետո, գաղթի պատճառով, խղճուկ տեսք էր ընդունում Կարինը: Երկու տասնամյակ հետո միայն այդ քաղաքը կարողացավ հասնել նախկին մակարդակին: Այս անգամ Կարինի աղգաբնակչության մեծ մասը թուրքերն էին, բայց տնտեսության հիմնական ղարկերակները դարձյալ կենտրոնացվել էին հայերի ձեռքում:

1850—70-ական թվականներին Խարբերդն ուներ 18 հազար բնակիչ, Դիարբեքիը՝ 40—50 հազար, Սերաստիան՝ 30 հազար, Երվնկան՝ 15 հազար, Ադանան՝ 40 հազար, Մարաշը՝ 40 հազար, Հաճընը՝ 25 հազար, Զեյթունը՝ 17 հազար, Վանը՝ 30—40 հազար, Կարինը՝ 45—50 հազար: Քաղաքային բնակչության մեծ մասը հայերն էին: Ընդհանուր թվով Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ մարզերում ապրում էին 350 հազար հայ քաղաքաբնակներ: Սրան եթե գումարենք գաղթօջախներում ապրող 300 հազար հայերը, ապա

պարզ կդառնա, որ «Թունդիմաթ»-ից հետո սուլթանական պետության մեջ տարբեր էր 650 հազար քաղաքային հույ բնակչություն:

Դարի առաջին կեսի համեմատությամբ, հաջորդ երկու տասնամյակներին արևմտահայ քաղաքաբնակչությունը որակապես մեծանալով քանակական խոշոր աճ չունեցավ: Աճեց եվրոպական Թուրքիայի ծովամերձ քաղաքները՝ Կ. Պոլսի, Զմյուռնիայի, Հալեպի, Ադանայի քաղաքաբնակ հայերի թիվը: Կարինը կրկին վերածվեց առևտրի ու արհեստագործության խոշոր կենտրոնի: Ընդհակառակը, առևտրական նոր մայրուղիներից հեռու ընկած, քրդաբնակ հայկական նահանգների երբեմնի հայաշատ քաղաքները վերածվեցին ընդարձակ գյուղերի, զաղթեցին արհեստավորների ու առևտրականների մեծ մասը, բայցավեցին արհեստն ու առևտուրը: Բայազետը, Բալուռն, Մուշը, Դերասիմը կորցրեցին հայկական տարրի մեծ մասը և ստացան մահմեդական գյուղաքաղաքների կերպարանք: Այսուամենայնիվ, արևմտահայ արհեստագործությունն ու առևտուրը շարունակում էր ոչ միայն հարստանալ, այլև առաջընթացի քայլեր անել:

19-րդ դարի առաջին քառորդին եվրոպական Թուրքիայի արհեստագործությունը, նույնիսկ մանուֆակտուրային արդյունաբերությունը շոշափելի առաջընթաց էր կատարել: Նրկորդ քառորդին, եվրոպական գործարանային ապրանքների մուտքը մի կողմից, կյանքի ու գույքի անապահովությունը, ֆեոդալական անիրազարկությունը, փաշաների ու բեկերի կամալականությունները մյուս կողմից, ոչ միայն գոցեցին առաջընթացի ճանապարհը, այլև քայքայման գուռը հասցրին եղածը:

«Իսկապես թուրքական, ինչպիսի և մյուս բոլոր արևելյան տիրապետությունները անհամատեղելի են կապիտալիստական կարգի հետ. ձեռք բերած հավելյալ արժեքը ոչնչով ապահովված չէ,— դրում էր Ֆ. Էնգելսը,— սատրապների ու փաշաների գիշաափշ ձեռքերից, գոյություն չունի բուրժուական շահույթի առաջին հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի և սեփականության ապահովությունը»¹⁹⁵: Ֆ. Էնգելսը չէր մոռանում նաև եվրոպական կապիտալը: Կապիտալատեր օտարերկրացիների առևտրական գործարքները, տնտեսականին զուգահեռ հետապնդում էին քաղաքական նպատակներ: Նրանք ջանում էին դանդաղեցնել Թուրքիայի տնտեսական դարգացման առաջընթացը, քայքայել երկրի արդյունաբերա-

¹⁹⁵ Ф. Энгельс, Внешняя политика русского царизма (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том XVI, часть II, изд. I, Москва, 1936, стр. 22).
290

ձյան ձեռնարկությունները, այն ի վերջո դարձնել իրենց մատակարարող առատարեր հումքի աղբյուր:

Եվրոպացիները հասան իրենց նպատակին: Քաջբայումն սկսվեց 1830-ական թվականներին: Երկու տասնամյակում երկիրը այն դրության մեջ ընկավ, որ ներմուծում էր Եվրոպայից «բոլոր պահանջվող ապրանքները (բացի գուղատնտեսական մթերքներից), գործվածքները ... բանվորական գործիքները, քիմիական նյութերը»¹⁹⁶: Թուրքիայում բացակայում էին մեքենաշինական, շուգունի և պողպատի գործարաններ, 250 մետաղահանքերից գործում էին միայն 30-ը, մնացածները մատնված էին անգործության:

Ուրեմն, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակից սկսած, Թուրքիայի արդյունաբերությունը, հատկապես արհեստագործությունը, ընդհանուր առմամբ անկում էր ապրում: Սակայն երկրի արդյունաբերության ընդհանուր ղեգրագացիայի պայմաններում Արևմտյան Հայաստանի և հայկական Կիլիկիայի արհեստավորները շարունակում են դիմագրավել և պահպանել ոչ միայն իրենց զարգացման նախկին մակարդակը, այլև առաջընթացի նոր քայլեր կատարել: Բաղմաթիվ այլ հանգամանքների հետ միասին այդ պայմանավորված էր նաև առևտրա-արհեստագործական միությունների՝ էսնաֆությունների գոյությունը, հայ արհեստավորների միավորված ու համախումբ գործունեությամբ:

Էսնաֆությունները, Թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում խարսխված արհեստավորներն ու առևտրականները հիմնականում համախմբված էին ցեխային կազմակերպությունների մեջ, որոնք Արևելյան Հայաստանում կոչվում էին համաբուրյուններ, իսկ արևմտահայերի մոտ՝ էսնաֆություններ: Արհեստավորական կազմակերպությունների սկզբնածայրը թաղված էր խորը միջնադարում և եղբրված մոտ մեկ հազարամյակ պատմաշրջանով:

Արևմտյան Հայաստանի ֆեոդալական թերզարգացած տնտեսակարգի պայմաններում արհեստավորները ոչ միայն ձեռակերտ ապրանքների արտադրողներն էին, այլև վաճառողները: Օտար տիրակալների ավատական լուծը, պարբերաբար բռնկվող դինաբախումները, անձի ու գույքի անապահովությունը, տնտեսական, երբեմն էլ քաղաքական շահերի պաշտպանության անհրաժեշտությունը, արհեստավորներին ու առևտրականներին մղում էին միավորման՝ ելլաբուրյունների կազմակերպման: «Միացյալ ավազակային ազնվականության դեմ միավորվելու անհրաժեշտությունը,—

¹⁹⁶ Карла и л Мак-Коан, Наш новый протекторат, стр. 153—154.

գրում է Կ. Մարքսը, — շուկայական բնդհանուր շենքերի կարիքն այն դարաշրջանում, երբ արդյունադործողը եղել է միաժամանակ և վաճառորդ, դեպի ծաղկող քաղաքները ներհոսող փախստական ճորտերի մրցակցության աճը, ամբողջ երկրի ֆեոդալական հաստարակարգը, այս ամենը ծնեցին համաբուրժուանները»¹⁹⁷։

Արևմտահայ էսնաֆուբյունների առաջացման, զնալով ավելի թվաշատ ու կազմակերպված դառնալու մյուս կարևոր պատճառներն էին տնտեսական տաղանալները, երբ արհեստավորի նյութական անախտնձելի դրության միջոցին «մարդիկ կարիք էին զգում միտնալ, համերաշխօրէն գործել ձախող հանգամանքների դէմ»¹⁹⁸, օգնության ձեռք մեկնել թուլին ու տկարին, փրկել նրանց կործանումից, դիմակալել հարկահանների ապօրինություններին, սնանկացման պահին «վարկավորել» արհեստակցին, դժբախտության ժամանակ օգնել նրա ընտանիքին։ Քիչ էական չէր նաև այն, որ թուրք ու քուրդ իշխողները, դարեր շարունակ պարապելով աշխարհավեր պատերազմներով, թալանի ու ավարատության հասկաբաղով, միջոց չունէին զբաղվելու երկրի ներքին գործերով, դրա համար էլ հարմարագույն էին դատում, թե՛ իրենց և թե՛ հպատակների համար, վերջիններիս հանձնելու՝ ներքին անրավականությունների, վեճերի հարթման խնդիրները, հողալ սեփական դրության մասին, հսկել բարքերի մաքրության վրա։ Նույնիսկ 1880-ական թվականների Քուրքիայում «էսնաֆը բարքերի մաքրութեան վրայ հսկող, մի տեսակ ոստիկանութիւն» էր¹⁹⁹։

էսնաֆությունների կազմակերպումը մինչև 19-րդ դարի առաջին կեսերը խրախուսվում էր թուրքական պետության կողմից։ Սուլթաններին ձեռնտու էր ունենալ առևտրականների ու արհեստավորների միություններ, նախ հարկազանձման տեսակետից։ Նրանք նկատել էին, որ իրենց սահմանած բազմաթիւ ու բազմապիսի հարկերն ավելի հեշտ էր դանձել համարհաստ մարդկանց խմբերից, բնդհանուր գանձարկղից, քան փոշիացած, զաղտնի, թե հրապարակով աշխատող հատուկենտ արհեստավորներից։ Պատահական չէր, որ սուլթան Մահմուդ II-ը 1835—36 թթ. հրատարակեց ծավալուն մի ֆերման, որտեղ գրանցվում էին Տրապիզոնի առևտրա-արհեստագործական միությունները և վերջիններիս օրինակով սահմանում երկրի էսնաֆությունների իրավունքներն ու պարտավորություն-

197 К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том IV, стр. 14—15.

198 «Մշակ», 1888, № 134։

199 Նույն տեղում։

ները²⁰⁰։ Նրա քաղաքականությունը շարունակեց Աբդուլ Մեջիդը՝ կենտրոնախույս ուժերի զսպման գործում արհեստավորների նյութական, բարոյական ու ռազմական օգնության խիստ կարիքն ունեցող, բարեփոխությունների սիրահար հաջորդ սուլթանը։

Սակայն էսնաֆությունների սովարացման ամենազորեղ պատճառն այս ժամանակահատվածում օտար կապիտալն էր, նրա քայքայիչ ազդեցությունը դիմակայելու կարիքը։ Գործարանային արտադրության դիմագրավումը, սեփական գոյության երկարաձգումը, տեղական առևտրով ու հնամենի արհեստագործությամբ պարապող էսնաֆներին ստիպում էին ավելի համախմբվել էսնաֆությունների մեջ, կատարելագործել արտադրության միջոցները, գանձարկղներում կուտակվող գումարներից վարկավորել առևտրականներին, նրանց փրկել հաճախահաս սնանկացումներից, նույնիսկ մտահոգվել հրկրի ներքին կյանքում անցկացվելիք փոփոխությունների՝ ռեֆորմների անհրաժեշտության, քաղաքացիական իրավունքների նվաճման մասին։ Այսպիսով, արտաքին ու ներքին մի շարք հանդամանքները պատճառ էին դառնում դարի առաջին կեսին այնքան միությունների ստեղծմանը, որքան երբևէ չէր եղել և չէր էլ լինելու Արևմտյան Հայաստանի ու Թուրքիայի հայաբնակ քաղաքներում։

Թուրքիայում գործող էսնաֆությունների ճշգրիտ քանակը մինչև օրս էլ պարզված չէ, քանի որ բացակայում են վիճակագրական ստույգ տեղեկություններ, չկան այդ միությունների արձանագրությունները։ Հայտնի է սակայն, որ 18-րդ դարի վերջին Կ. Պոլսում գործում էին առևտրականներ ու արհեստավորներ համախմբող հայկական 65 էսնաֆություններ²⁰¹։ Հաջորդ դարասկզբին սրանց թիվը բարձրանում է 98-ի²⁰², համախմբելով նույնիսկ սառաֆ-սեղանավորներին, բժիշկներին, ուսուցիչներին, գրավաճառներին, տպագրության գործով պարապողներին։ Կ. Պոլսում և Տրապիզոնում էսնաֆությունների մեջ էին միավորված բեռնակիրները, ջրկիրները, հրշեջները²⁰³, այսինքն այն մարդիկ, որոնք թողած տունն ու հայրենիքը՝ փող շահելու, պարտքերը մարելու հույսով աստանդականի ցուպ էին վերցրել, դարձել սլանդուխտներ, հանգրվանել ծովահայաց, արդյունաշատ քաղաքները, «հետները վերցրած» վիրավոր, բայց հայրենակարոտ սիրտ, ջլուտ մկաններ, ուժեղ կոնակ։

200 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, Թուրքական ֆերմանների ֆոնդ, վավերագիր 94։

201 «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 338։

202 Մատենադարան, ձեռագիր 2622, թերթ 85։

203 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, Թուրքական ֆերմանների ֆոնդ, վավ. 94, թերթ 7։

Չիլ փոխօգնության դանձարկըը տմենից տաովել հարկաւոր էր աշս պանդուխտներին՝ առաջավոր դասին ժամանակի ողջ ւարձատահա-յության մեջ:

Էսնաֆությունների թվի տեսակետից Արեւմտյան Հայաստանի առաջին քաղաքը Կարինն էր: Մինչև հայկական տարրի զանգվածային դադըր քաղաքի առևտրականներն ու արհեստավորները համախմբւած էին 50-ից ավելի էսնաֆությունների մեջ, մշակում էին իրենց կանոնադրությունները և որոշ իմաստով՝ օրինակ ծառայում հայկական մյուս քաղաքներում գործող առևտրա-արհեստագործական միություն-կըրայրություններին: Հայտնի էին երկաթագործների, փայտատաշների, զինագործների, սղնձագործների, կոշկակարների, կաշեգործների, դերձակների, մետաքսագործների, ջուլհակների, սրմնադիրների, հացագործների, շթագործների, վարսավիրների, շիրուխչիների, սաբոնչիների, ֆեսաչիների, փալանչիների, բեղադների, նսլարավաճառների, դամավաճառների, ալաֆգարների, գավաֆների, ճոթածախների ու բաղմաթիւ ալլ էսնաֆություններ: 1837 թ. Կարինում գործող ուսսահպատակ ախալցխացի, թիֆլիսեցի, գյումրեցի, գյուլչեցի, երեւնցի հայ վաճառականները ևս ստեղծել էին էսնաֆություններ²⁰⁴:

Մինչև Ռուսաստանին միակցվելը Ախալցխայում ու Ախալքալաքում գործում էին շուրջ 30 էսնաֆություններ²⁰⁵, իսկ Կարսի արհեստավորական միությունները ստեղծվել էին և դրւած էին դարադների շեխի հովանավորության ներքո: Քրդական անարխիան, ավազակախմբերի անարգել գործունեությունը, առևտրականի առավել անպաշտպան իրավիճակը՝ Բայազետի, Վանի, Տարոնի հայ արհեստավոր-առևտրականներին ստիպել էին գրեթե ամբողջապէս համախմբվել էսնաֆությունների մեջ: Քարավանային առևտրի դուրս դալիս սրանք զինվում էին կամ վարձում քուրդ զուլամներին, հաճախ էլ զինթունցի ջորեպաններին, նրանց պաշտպանութւամբ ապրանքները հասցնում վաճառանոցները: 1829—30 թթ. Բայազետում գործող 331 խանութատները համախմբւած էին մի քանի էսնաֆությունների մեջ և քուրդ փաշային վճարվող հարկը տալիս էին ընդհանուր դանձարկդից: Էսնաֆական կարգերով էին կառավարվում ջրաղացպանները, քարվանսարայատները:

Վանի ոսկերչական համայնքի 90 վարպետներ աշխատում էին 70-ի շափ արհեստանոցների մեջ, և յուրաքանչյուր խանութը միջին

204 Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 90, վաղ. 58:

205 «Մշակ», 1890, № 127:

հաշվում 4—5 աշակերտ ուներ: նրանք կենտրոնացված էին շուկայում, կողք-կողքի նստած արտադրում ու միասնական գնիրով վաճառում էին ոսկեղենը: Իրարից հաճախորդներ փախցնելու կամ կեղծ ոսկի գործածելու դիպքում ենթարկվում էին շեյխուստասու խստագույն պատժին, մի մարդու, որը պետք է ընտրված լիներ քաղաքի բարեհամբավ մահմեդականներից²⁰⁶: Վանի «փաշային ծառայող արհեստավորը կը նշանակուէր իր արհեստակիցներուն պետը՝ էսնաֆ պաշի, ինչպէս քէզզի պաշի, պէրպէր պաշի, հէֆիմ պաշի, աշեր պաշի, ճալպանտ պաշի, Բիւրֆի պաշի, գույումնի պաշի, եւն: Ասոնք յաճախ կ'ախաղանէ մարդ կալատէին, թէև իրենք ալ երբեմն զոհ երթալով իրենց տիրոջ մէկ քմահաճոյքին՝ կը ճօճէին նոյն կախաղաններէն ու իրենց սաշտօնը կը արուէր իրենց ժառանգորդներէն մէկուն կամ ուրիշի մը»²⁰⁷:

Եւգոկիայի էսնաֆություններից ամենամարդաշատը պղնձագործներն էին, որոնց արտադրանքը «ողողում» էր Թուրքիան, ստացված եկամտից առատ բաժին հանելով աղքատներին ու տնտեսներին, Պոլսի սլատրիարքին ու էջմիոմնի կաթողիկոսին, օգնում սուրբ Հակոբի վանքին՝ փրկում անակնկալներից: 1850 թ. քաղաքի էսնաֆությունների վճելը Գույումճի Գրիգորն էր²⁰⁸, որը պարտավոր էր արհեստավոր-վաճառականներից հավաքել 300 քիսեի հարկ և տալ պետութայնը:

Սերաստիայի էսնաֆություններն իրենց մեջ էին ընդգրկել և՛ առևտրականներին, և՛ արհեստավորներին: Արտադրանքը տրվում էր միության անդամ վաճառորդին, նրանից ստացվում գումարը՝ վաճառելուց առաջ կամ հետո:

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանի ու հայաբնակ բոլոր քաղաքների արհեստավորների, վաճառականների գերակշռող մեծամասնությունը համակենտրոնացված էին էսնաֆությունների մեջ, որոնք ունեին իրարից զատվող, տարբեր կարգ ու կանոններ, սակայն գրեթե միանման կառուցվածք:

Էսնաֆության անդամներ էին համարվում վարպետները, ենթավարպետները (խալֆա, քարգահ), արհեստ սովորելու եկած աշակերտները: Ի տարբերություն մնացածների, ընտրելու ու ընտրվելու իրավունք ունեին միայն վարպետները, որոնք համարվում էին էսնաֆության լիազորված անդամներ և հավասար լիազորություն-

206 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 227, գործ 346, թերթ 1:

207 Հ. Երամեան, Յուշարձան, հատոր Ա, էջ 27:

208 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 158, վավ. 14, թերթ 1—2:

Ներույ, գործնականորեն մասնակցում էին եղբայրության վերաբերյալ բոլոր խնդիրներին լուծմանը²⁰⁹։

Ամեն մի էսնաֆություն կազմվում էր համանման արհեստով պարապող արհեստանոցատեր տարբեր քանակի արհեստավորներից կամ խանութատեր վաճառականներից։ Արհեստանոցի տերը վարպետն էր, ուներ ենթավարպետ կամ խալֆաներ, 1—5 աշակերտ։ Տարբեր արհեստատեսակների համար և տարբեր քաղաքներում աշակերտելու պայմանաժամանակը տարբեր էր։ Կարինում ու Ախալցքխայում աշակերտից վարպետ ձեռնադրվելու տեղդրվյունը զարգարները սահմանել էին 3—9-ը տարի, կոշկակարները՝ 8-ը տարի, գաղաղները՝ 3 տարի, դարբինները՝ 6 տարի, դերձակները՝ 4 տարի²¹⁰։ Ամենաշատ ժամանակը պահանջում էին ոսկերիչները, քանի որ փոքրահասակ, ուշիմ երեխաներին նրանք նախ սովորեցնում էին զրազիտություն, ապա նրբագործ, մեծ բարդություններ ունեցող, բազմաբովանդակ ու բազմաճյուղ իրենց այս արհեստը։

Վարպետի ու աշակերտի փոխհարաբերությունները դրվում էին մշակված, էսնաֆության ղեկավարների կողմից հսկվող կանոնների մեջ, որոնցից խոստովելը պարտի էր նախատեսում։ Ըստ «Կանոն ոսկերիչ արհեստաւորաց» ծավալուն կանոնադրություն²¹¹, վարպետի մոտ սովորելու եկած աշակերտը պետք է մնար նրա տանը մինչև «օրհնվելը»։ Սկզբնական շրջանում նա ծառայում էր անվարձ, ստանալով միայն հաղուստ և ուտելիք։ Աշակերտը սակայն, այս տարիներին, ամեն շաբաթվա վերջում ստանում էր մի քանի փարաչի վարձ՝ շեֆեռաւելը։ Երկու, հաճախ և չորս տարուց հետո վարպետը աշակերտին խալֆա էր դարձնում, տարեկան վարձ նշանակում։ Արհեստ սովորելուն ղուզընթաց ինչպես աշակերտը, այնպես էլ ենթավարպետը պարտավոր էին արհեստանոցի ու վարպետի տրոստեսություն համար ֆիդիկական աշխատանք կատարել։ Ոսկերչական արհեստանոցում փուլաբար աշակերտն էր մանրում, փչում փուրսը, խանութի գործերով վաղվելում ամենուր, զնումներ անում վարպետի տան համար, կատարում առտնին պարտավորություններ։ Փաստորեն վարպետը շահագործում էր ենթավարպետներին, առա-

209 «Մշակ», 1890, № 98։ Մանրամասն տե՛ս նաև С. А. Егнazarов, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. II, Городские цехи, Казань, 1891. Տե՛ս նաև Վ. Աբրահամյան, Արհեստները Հայաստանում, 1956, Երևան։

210 «Մշակ», 1890, № 127, 130։

211 «Նումա», 1898, գիրք Ա, էջ 328—333, գիրք Բ, էջ 193—210։

վել ևս անվարձ ծառայող աշակերտներին: Ուրեմն, էսնաֆության բջիջ կազմող արհեստանոցներում դարեր իվեր խարսխված է եղել սոցիալական շահագործումը, որը պայմանավորված էր վարպետի-աշակերտի-խալֆայի փոխհարաբերություններով: 19-րդ դարի առաջին կեսին այդ փոխհարաբերությունները բարդվում էին, սոցիալական շահագործումն ավելի ուժեղանում:

Աշակերտից խալֆա դարձնելը թուլլատրվում էր վարպետին, իսկ խալֆա-ենթավարպետին նորընծա վարպետ օժելու արարողությունը կատարվում էր հանդիսավորությամբ, եղբայրության անդամների մասնակցությամբ: Խալֆան, իբրև աղամարդ ու իբրև արհեստավոր հասունանալով, տվյալ արհեստի մի զեղեցիկ, ձեռակերտ նմուշ պատրաստելով, վարպետի հաճությամբ, ներկայացվում էր համախանաֆական խորհրդարանի օրհնության: Ուստաբաշին կատարում էր արարողությունը, ապա էսնաֆության բոլոր անդամները, նորընծայի հաշվին, հրավիրվում էին դաստուրահացի, իսկ խնջույքից հետո նրան իրավունք վերապահում արհեստանոց բացելու, պատվերներ ընդունելու և մյուսներին հավասար աշխատելու:

Վարպետից, ենթավարպետից ու աշակերտից կամ աշակերտներից կազմված, միենույն արհեստին, հաճախ էլ տարբեր արհեստներով պարապող արհեստանոցների տերերի կամավոր միությունը կազմում էր էսնաֆությունը, որն ուներ իր ղեկավար մարմինը, գանձարկը, դրոշակը, հովանավորող սուրբը, ժողովատեղը, մշակելով կառավարման ուրույն, գրավոր, թե սովորութային օրենքներ: Ամեն մի էսնաֆության անդամ արհեստանոցատեր վարպետներն ընտրում էին եղբայրության ղեկավարին՝ ուստաբաշուն, նրա խորհրդականներին. ախսախկալներին, ինչպես նաև գանձավետին և իզիլբաշուն: Եթե էսնաֆությունը մեծ էր, արհեստանոցները ցրված էին քաղաքի տարբեր թաղամասերում, ինչպես Կարինի օղնձագործներն էին, ապա ընտրում էին նույնիսկ չորս գանձավետներ²¹²: Ուստաբաշու, նրա խորհրդականների ու գործակիցների ընտրությունը կատարվում էր հոգևորականների ներկայությամբ, որոնք խաչի ու ավետարանի վրա երդվում էին. «հաստատրիմ հայր լինելու ամբողջ ժողովրդին և յետոյ հաստատվում իրենց իշխանութեան մէջ»²¹³:

212 Մատենադարան, կաթ. դիվան, Բղթ. 258, վավ. 130, թերթ 2—3:

213 «Լուսա», 1898, դիրք Ա, էջ 329:

խորհրդականների հետ միասին ուստաբաշին գնում էր հումքը, որոշում արտադրանքի գները, վարձում արհեստանոցներ, խանութներ, արտառում նոր արհեստանոցների բացումը, սահմանում խալֆաների ու աշակերտների թիվը, բաժանում էանաֆուլթյան վրա զրբված հարկագումարը, հավաքում ու հանձնում պետությունը, հետևում արհեստավորների կենցաղին, հսկում ապրանքների որակին, լուծում միության անդամների, ինչպես նաև զնորդների ու արհեստանոցատերերի միջև ծագած վեճերը: Միջադեպը թեթև լինելու դեպքում հարթվում էր ուստաբաշու կողմից²¹⁴, իսկ լուրջ բնույթ ստանալիս հարվիրվում էին ախսախեյակները, հաճախ և բոլորի կողմից հարգված մյուս վարպետները, քննում վեճը, հանում դատավճիռ: Ըստ էության, սա վերջնական էր, քանի որ թուրքական դատարաններում տարածված կաշառակերության ախտը, հաճախ էլ եղբայրակիցներից ամաչելու վախը, հաշ արհեստավորներին զրսպում էին և թույլ չէին տալիս դիմելու շերիի գատարաններին:

էանաֆուլթյան իդիրբաշին համայնքին հաղորդում էր ուստաբաշու հրամանները, փակում «հանցապարանների» խանութները, անհնազանդ արհեստավորին դատարան քայշ տալիս, զանձապետի հետ միասին շրջում խանութները, հավաքում սահմանված դրամը:

Ամեն մի էանաֆուլթյունն ուներ իր զանձարկղը, որը խազնադարի միջոցով, խորհրդարանի հսկողությամբ, մուտք ու ելք էր անում համաէանաֆական հասույթները: Այդ դրամը հավաքվում էր յուրաքանչյուր օրհնված վարպետից, բոտ եկամուտների կամ անկախ եկամուտներից, խորհրդարանի որոշմամբ, միության կանոնների համաձայն: Ոսկերիչներից ամեն մեկը պարտավոր էր ամսական 20 կոպեկ տալ գանձարանին²¹⁵: Կարինի պղնձագործները 1826 թ. մշակած կանոնների համաձայն հում պղինձ վաճառելու դեպքում մեկ զուրուշից մեկ փարա էին տալիս, պղնձյա ապրանքների վաճառքի դեպքում ևս ալգքան, արծաթեղեն ծեծողները՝ 1 զուրուշից 6 փարա էին մուտք անում գանձարկղը²¹⁶: Քաղաքի երկաթագործները 1825 թ. կանոնադրությամբ երկաթեղենի համար մեկ զուրուշից մեկ փարա էին տալիս, իսկ երկաթ վաճառելիս՝ 2 զուրուշից մեկ փարա²¹⁷, Կարինում գործող արարկիրցի վաճառականները

²¹⁴ ՏԷՍ Ա. Ս. Համարյան, Արհեստները Արեմտյան Հայաստանում 19-րդ դարի վերջին քառորդում և 20-րդ դարի սկզբին: «Տեղեկագիր», 1965, № 12, էջ 55 և հետևյալը:

²¹⁵ «Լուսնա», 1898, դիրք Բ, էջ 197:

²¹⁶ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 258, վալ. 130, թերթ 2—3:

²¹⁷ Նույն տեղում, Գ. Հովսեփյանի արխիվ, թղթ. 90, վալ. 14:

իրենց գանձարկը մուտք էին անում յուրաքանչյուր հարյուր ղու-
րուշից 20 փարա²¹⁸:

Ուրեմն, էսնաֆության դանձարկը ում հավաքված դրամական
միջոցների գույացման առաջին ու հիմնական աղբյուրը արհեստա-
վորների կամ վաճառականների, բեռնակիրների, ուսուցիչների,
բժիշկների ստացած եկամուտների տոկոսներն էին, որոնք, ըստ
միությունների սահմանած չափերի, պարտադիր ձևով մուտք էին
տրվում դանձարկը, զրվում ուստաբաշու ու նրա խորհրդականների
հսկողութան ու տնօրինութան տակ, ծախսվում «արդարությամբ»,
ըստ գրավոր և բանավոր պայմանավորվածութան, հաշիվ տալով
էսնաֆության բոլոր անդամներին: Քիչ միջոցներ չէին գումարվում
նաև սուղանքներից, բռնագանձումներից, էսնաֆության «անխո-
հեմ» անդամներին «ղրամական պատիժներ սահմանելուց»:

Հավաքված գումարը ծախսվում էր էսնաֆության անդամների
կարիքների համար, թե՛ հավաքաբար (խնջույքներ, տոնական հան-
դեսներ անելը) և թե՛ ղատ-ղատ, թե՛ ուրախության և թե՛ դժբախ-
տության պահերին: Այստեղ էր, որ երևում էր էսնաֆությունների
հավաքական գործունեության չափազանց կարևորությունը, բռնա-
պետական երկրում ապրող, միշտ անտկնկալների ենթակա հայ քա-
ղաքաբնակների համար: Էսնաֆությունները փաստորեն դառնում
էին զանգվածային աղքատություն ու ոճիրներ կանխող, փոխօգնու-
թյան սկզբունքով կազմակերպված տեղական արհեստի ու առևտրի
առկա մակարդակը պահպանող միություններ, թշվառության գիրկը
նետվածների ապաստան տվողներ ու զորեղ հենարաններ:

Ընդհանուր դանձարկից էին վճարում այն գումարները, որոնք
պատերազմների, կայսրության ֆինանսական փակուղու մեջ ընկ-
նելու առիթներով հանկարծակի պահանջվում էին արհեստավոր-
ներից, առևտրականներից, քաղաքաբնակ հայերից: Անցյալ դարա-
կեսը լի էր նման անակնկալներով, ուստի և էսնաֆությունները
ոնանկացումից իրկում էին անդամակիցներին, թուրք վերնախավի
ազաճ ախորժակը գոհացնելով՝ անպաշտպան հայ արհեստավորին
աղատում մարմնական ու այլ տեսակի պատիժներից:

Եկեղեցաշինության, աղքատների դրամով օգնության հասնե-
լու, կաթողիկոսին, պատրիարքին, հոգևոր առաջնորդներին պարտ-
քերից ազատելու, թուրք ու պարսիկ իշխանավորների պահանջները
կատարելու դեպքում համայնքից պահանջված դրամը հանգանա-

218 Մատենադարան, Հ. Արրահամյանի արխիվ, թղթ. 99, վավ. 1:

կելու ժամանակ էսնաֆուՅյունները վճարում էին դանձարկղից, Լըբեմն առատաձեռն, սակայն համաէսնաֆական ժողովի որոշմամբ միայն:

էսնաֆուՅյուններն օգնում էին միութեան տղքատ, դժբախտութեան գիրկն ընկած, սնանկացած, հաշմանդամ դարձած անգամներին, աշխատած ընտանիքի որբերին, ժամանակավորապես կարիք ապրող արհեստավորներին ու առևտրականներին: Եթե ծերութեան կամ այլ պատահարների բերմամբ էսնաֆներից մեկը հիվանդացել ու հեռացել էր աշխատանքից, մանավանդ, որ զավակներ էլ չունէր, ձմռան, ծննդյան ու «ապաշխարութեան օրերին», մեծ զատկի տոներին, գանձարկղից դրամ էր ստանում, ինչպես նաև հաց, փայտ, հագուստեղեն՝ ձրի և անվերադարձ: Աղքատ արհեստավորի մահվան զեպքում թաղման ծախսերը էսնաֆուՅյունն էր կատարում, իսկ Ախալցխայի մետաքսագործները «հանգուցյալ եղբոր» աշրիին աշխատանքի էին կանչում և նախապատուութունը նրան տալով, հերթականութեամբ ամուսնացնում նրա դուստրերին, իրենց վրա վերցնում հարսանիքի ծախսերը, ինչպես նաև օժիտը:

Մինչև դարակեսը պետական բանկեր կամ վարկավորող կազմակերպութիւնների չկային Թուրքիայում: Մոլեղնում էր վաշխառութիւնը: Մեկը տոկոսով փող վերցնելով ընկնում էր անխիղճ վաշխառուի սարդոստայնի և տրչունաքամվում, տարիներ շարունակ վճարելով, այլևս չէր կարող ազատվել պարտքից: Այս աղետից էսնաֆուՅյան անգամներն ազատ էին: Նրանք վաշխառուներին դիմելու հարկավորութիւն չունեին, քանի որ առկա էր իրենց գանձարկղը: Դանձարկղից դրամ վերցնելով, էսնաֆները պարտավորվում էին ժամանակին վերագործնել այն՝ «մի ծաղիկ էլ աւելացնելով վրեն ի սէր հասարակութեան և գանձարանի օգտին»²¹⁹: Սակայն խորհրդարանի թույլտվութեամբ, գանձարանի դրամը ուրիշ մարդկանց տալիս բարձր տոկոսներ էին վերցնում, իսկ հաճախ էլ այն դարձնում փող աշխատելու միջոց: Ամեն տարի ուստաբաշուն նվերներ տալու, իգիթ-բաշուն ու խաղիագարին վարձատրելու, համաէսնաֆական հանդեսներ կազմակերպելու համար ծախսվող դրամը նույնպես վերցվում էր համաէսնաֆական ընդհանուր գանձարկղից:

1820-ականներին կազմված էսնաֆական կանոնադրութիւնները և այլ փաստաթղթերը հուշում են, որ հաշկական միութիւնները, տակավին միաձուլվ, ազգային հրանդ ունեին և մահմեդականները դեռևս չէին թափանցել կամ նոր էին սկսել մուտք գոր-

ծել սրանց մեջ: Այդ բանն ղգում էին սուլթանները, դրա համար էլ փորձում էին իրենց հսկողութունը սահմանել ալլահափառների կազմակերպած եղբայրությունների վրա, զենքի քաղաքականությամբ հսկել նրանց արտադրանքի քանակին, վաճառքին, հարկերի գանձմանը, ամենից կարևորը՝ խաթարել որոշ էսնաֆությունների քաղաքական կազմակերպությունների վերածվելու փորձերը:

Համաքաղաքային խնդիրների, դատաստանական ու վարչական գործերի լուծման անհրաժեշտությունը էսնաֆություններին թելադրում էին ռուսվել միավորման, ավելի մեծ միությունների ստեղծմանը: Ուստաբաշիներն այս գեպըում պիտի ընտրեին ուստաների-ուստային՝ շեյխուտաաուն, որի մահմեդական, հաճախ և իսլամ կրոնավոր լինելը, նոր ժամանակահատվածում, գրեթե պարտադիր էր: Բանն այնտեղ էր հասնում, որ ոչ միայն շեյխ ուստասինների, այլև ուստաբաշինների ընտրության գործերին արդեն խառնվում էին սուլթանները, Բ. Դուան պաշտոնյաները, նահանգապետ փաշաները: Դրիմի սյատերազմից, Զեյթունի հերոսամարտից հետո հայերի վրա ավելի կասկածանքով նայող թուրք պալատականները փորձում էին իրենց «աչքն ու ականջն ունենալ» բոլոր էսնաֆությունների մեջ: Հայտնի է սակայն, որ թուրքերն իբրև արհեստավոր աշխարհ էլ ընդունակ չէին, կամ համարյա չկային էսնաֆությունների մեջ: Բ. Դուանը մտահոգում էր այդ խնդիրը, դրա համար էլ. «...կառավարութեան մասնավոր հրահանգներով աշխատեցին թուրք արհեստավորներ յառաջացնել այդ ճիւղերի մէջ... Մեզ ստիպեցին (հայ արհեստավորներին — Ն. Ղ.), մեզ պարտավորեցրին թուրք աշակերտներ առնել: Հարկադրուեցանք ընդունել՝ ըմբոստի, հեղափոխականի յանցանքով շմեղադրուելու համար»²²⁰:

Թուրք աշակերտները զնալով շատանում են, որոնց մի մասը լրտեսի դեր էր կատարում հայ արհեստավորական խանութներում, հաճախորդներին հեռացնում հայերից, իսկ մրցակցության մեջ իսլամ վարպետները չկարողանալով դիմագրավել, դիմում են ավելի խորդախ ու ստիպողական միջոցների, այրում խանութները, թալանում վաճառականներին, սպառնալիքով, բռնությամբ տիրանում հարուստ արհեստավորների ունեցվածքին: Այս երևույթները ծայր էին առնում դարի առաջին և ավելի տարածուն դառնում երկրորդ կեսին՝ Բեռլինի կոնգրեսից, հայկական հարցի շուրջը բռնկված դավաճանողական պայքարից, հայ ազատագրական շարժումների ավելի քան աննախընթաց դառնալուց հետո:

Դարի երկրորդ կեսին էլ էսնաֆուլյուժները հիմնականում պահպանելով միջնադարյան առանձնահատկությունները, դիմագրավելով Լճրոպական կապիտալի ներմուտին, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը, միաժամանակ առաջադիմական դեր էին կատարում խաղաղապատ կաշարության ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական կյանքում: Նրանք իրենց ընդերքում հասունացնում էին անվական, ազգային երանդ ունեցող նախապրելտարիաուն ու նախարուժուսպիան: Էսնաֆուլյուժներն այլևս Ֆեոդալական պետության հետ սերտաճած, նրա թելադրանքով շարժվող ու կամակատար կազմակերպություններ չէին, այլ դարձել էին հայրենի երկրի ճակատագրով հետաքրքրվող, ընդգիմագիր ուժ, ուղղվել հայ Ֆեոդալ-ամիրայական դերդաստանների մենատիրության, պատրիարքի միահեծանության դեմ, փորձում էին սրանց ձեռքից խլել դարերով վայելած առանձնաշնորհումները, դրանով իսկ անուղղակիորեն պայքարի մարտադրող պարզում սուլթանական բռնապետությանը:

Արևմտահայ դադթօջախներում դարի երկրորդ կեսին ծավալված քաղաքական պայքարը, որը հետագայում աճելի լայն թափ ստացավ ու ներգրավեց նորանոր դասերի, հիմնականում արտահայտվում էր էսնաֆներ-ամիրաներ գոտեմարտերի մեջ, ծնելով «Աղլալին սահմանագրության» տարբերակները, հասունացնելով ու կոփելով Զեյթունով ոգեւորվող, Մ. Նալբանդյանին գրկաբաց ընդունող հեղափոխական մի սերունդ, որը Կ. Պոլսում տեսածը լիցքավորեց եվրոպական հեղափոխությունների բովում և անկեղծորեն մոտահուլեց իր ժողովրդի ճակատագրով: Այդ պայքարը ծայր առավ 1820-ականներին Բոսֆորի ափաբնակների մեջ, հայրենի երկրից հեռու, սակայն արտահայտում էր Արևմտյան Հայաստանի աշխատավորության շահերը, քանի որ էսնաֆական միությունները ընդունել էին դավառահայ պանդուխտներին, օրամշակ համալ դարձած երբեմնի գյուղացիներին: Պայքարողների առաջին շարքերում սերանք էին կանգնած:

Արևմտյան Հայաստանում և հատկապես հայաբնակ քաղաքներում, դարի երկրորդ կեսին զարգանում են նաև մանուֆակտուրաներ, որոնք թվաշատ են դառնում գորգագործության և ընդհանրապես տեքստիլ արդյունաբերության մարդերում: Գորգագործական մանուֆակտուրաների, հաճախ էլ կապիտալիստական տիպի գործարանների կենտրոնն էր մնում Կեսարիան: Արհեստի այս տե-

սակը վաղուց էր տարածվել ու արմատացել բաղաբույս, սակայն այն իր «կատարելությանը» հասավ դարավերջի երկու տասնամյակներին: 1880 թվականին Նիկողոս Նալբանդյանը, օգտվելով գորգագործ բանվորների անկայությունից, Կեսարիայի Զուխտար փողոցում հիմնեց գորգագործական գործարան²²¹: Հարյուրավոր բանվորներ աշխատացնող գործարանը արտադրում էր միայն բրդյա գորգեր: «1884-ին,— գրում է Մ. Պոտուրյանը,— առաջին անգամ Կեսարիա մետաքսէ գորգագործութիւնը կընդհանրացնէ»²²²: Նույն տասնամյակներին, շարունակում է հոգւածադիրը,— «գորգագործութիւնը Կեսարիոյ հայութեան մենաշնորհը դարձաւ», գործարաններից բացի «բեզկան հոբերու քիւր 7—8 հազարի հասած էր ու, գրեթէ հազարաւոր ընտանիքի ապրուստն ապահովւում կը նկատուէր...»²²³ (ընդգծումները մերն են—Ղ. Գ.):

Գորգագործությունը խորը արմատներ ձգեց բաղաբույս, ինչպէս նաև տարածվեց շրջակա գյուղերում: Ըստ որում, Կեսարիան սկսեց արտադրել մետաքսյա, իսկ գյուղերը, անհրաժեշտ հումքից ու գործիքներից զրկված լինելով, արտադրում էին բրդյա գորգեր: Այդ տասնամյակներին քաղաքում բանում էին 2000, իսկ գյուղերում 1500 արքեր²²⁴:

Վ. Թևմուրճյանը, նկատելով գորգագործության վերելքը քաղաքում, բավարարվել է դերազանցապէս Ա. Ալպտաճյանի հրատարակած փաստերով, այդ պատճառով էլ անգիտացել է երկու հարցում: Նախ նա սխալվում է, երբ պնդում է, որ գորգագործությունը Կեսարիայում սկսեց զարգանալ 1890-ական թվականներին և երկրորդը, թե բոլոր գորգագործներն աշխատում էին իրենց տներում:

«Գաղութահայ տարեգրքից» բերված նախորդ փաստերից պարզ է, որ Կեսարիայում գորգագործությունը 1880-ական թվականներին ոչ թե դեռևս չէր սկսվել, այլ վերելք էր ապրում: Ճիշտ է, սկզբում գորգագործները տներում էին աշխատում, սակայն մենք տեսանք, որ 1880 և 1884 թվականներին հիմնվեցին նաև հայկական երկու ընդարձակ գործարաններ: Տնային գորգագործները մերթ մերթ պարտութուն կրեցին, ունեղրկվեցին և տահարկի աշխատանք-

221 Ղ. Մ. Պոտուրյան, Գաղութահայ տարեգիրք, Ա տարի, Պուրթէ, 1939, էջ 154:

222 Նույն տեղում:

223 Նույն տեղում, էջ 155:

224 Տե՛ս Վ. Թևմուրճյան, Գորգագործությունը Հայաստանում, 1955, Երևան, էջ 112:

քի տեղափոխեցին գործարաններ²²⁵։ Տեղի ունեցավ արհեստի կենտրոնացում, առավել ևս արտադրանքի համակենտրոնացում՝ հայ և եվրոպացի մի քանի առևարտ-արդյունաբերողների ձեռքում։ Անմիջական արտադրող գործադուրծ կանայք, աղջիկներն ու ղեռահասները դարձան չնչին աշխատավարձով աշխատող, սոսկ օրավարձու բանվորներ։ «Խալը կոմիսյոնու» հանձնաժողովի որոշմամբ, գործադուրծների աշխատավարձը յուրաքանչյուր գորգի համար սահմանվեց վարդեսին՝ օրական 9-ը փարա, 5—8 տարեկան հասակ ունեցող աշակերտներին՝ շաբաթական 1-ից մինչև 2 ղուրուշ²²⁶։

Կեսարիայի նահանգում, դարավերջին, տարեկան արտադրվում էին 10 հազար բրդյա և մետաքսյա գորգեր։ Գորգի ասլոանքաշրջանառությոնից «Կեսարիայի վաճառականությունը տարեկան գանձում էր 35—40 հազար ոսկի»²²⁷։ Բնական է, որ այդքան եկամուտը չէր կարող հայ և օտար վաճառականներին շահագործել ավելի ընդարձակելու գործադուրծությունը, կատարելագործելու գործիքները։ Սակայն 1915 թվականի աղետը մեկընդմիջտ սրեց ոչ միայն եղածը, այլ նաև նրա հետ կապված բազում շիրականացված հուշեր։

Գործադուրծության բնագավառում Կեսարիային չէր զիջում Սեբաստիան։ «...Գորգերի և տեղական բրդից պատրաստված գուլպաների արտադրությունը Սվադում հասել է կատարելություն նշանակալից աստիճանի և քանակի,— գրում է Վ. Քինեն։— Միայն Սվադ քաղաքից տարեկան 500 հազար զույգ գուլպա էին արտահանում Խարբերդ, Դիարբեքիր, Մոսուլ և Հալեպ...։ Սվադի կաղալում կանանց կողմից ձմռանը պատրաստված «քիլիմ» կոչված գորգերը շատ հարգի են, թեև քաղաքներում մատչելի զներով են վաճառվում։ Երկու տարի է, ինչ քաղաքի քրիստոնյա բանվորները աշխատել են նմանեցնել Պարսկաստանի և Խորասանի ղեղեցիկ գորգերին և շատ լավ հաջողել են։ Կուլիբի շրջկենտրոն Ջարալում նույնպես պատրաստում են բարձրորակ գորգեր։ Սվադի Մերքեդ սանջակից տարեկան միջին հաշվով արտահանվում է 185 հազար ֆրանկի գորգ»²²⁸։ Սեբաստիայի դավառից մեկ տարում արտահանվել է 184 հազարի, Թոքատից 200 հազարի, Ամասիայից 150 հազարի, Կարա-հիսարից 160 հազարի արժեք ունեցող գորգեր։ Ընդամենը ողջ վի-

²²⁵ «Քաղութահայ տարեգիրք», էջ 152—154։

²²⁶ Վ. Թեմուրճյան, Գործադուրծությունը Հայաստանում, էջ 112—113, Ծ. Զ. Նսահան, Գործադուրծության առաջադիմությունը Կեսարիոյ մէջ, «Բիւզանդիոն», 1902, № 1634։

²²⁷ Վ. Թեմուրճյան, Գործադուրծությունը Հայաստանում, էջ 113։

²²⁸ Vital Cuinet, La Turquie d'Asie, tome I, page 650.

լայնթից 684 հազար ֆրանկ դուրս գալով գորգեր են արտահանել կենտրոնական Թուրքիա և Եվրոպական երկրներ²²⁹:

Սեբաստիայում և վիլայեթապատկան մյուս քաղաքներում 1880-ական թվականներին հիմնադրվել և աշխատում էին գորգագործական բազմաթիվ փոքր գործարաններ «Փավլիկա» (Ֆաբրիկա) տնունով: Քաղաքում կային 70-ի հասնող «մալլիկաներ», որոնց մեջ աչքի էին ընկնում «Արմենակ Թորգոմյանի» գորգագործությունը հատկացված յոթ ընդարձակ շենքերը, գորղի «Անատոլի» գործարանը, էքիզանի գորգագործարանը, «Ալբերտ Ալյոտի» ընկերությունը և այլն²³⁰: Հայերի և Եվրոպական վաճառականների տնօրինությամբ գործող Սեբաստիայի գորգագործական արհեստանոցները ղեկավար ընդարձակվում էին, իրենց մեջ ընդգրկելով արդեն քայքայվող նախկին տնայնագործներին:

Մովսիսյա Թուրքիայում ձվարած Եվրոպական կապիտալատերերը, գորգերի վաճառքից ստացած շահույթի համեսից հետո որոշեցին հիմնադրել մի քանի ընկերություններ, իրենց ձեռքում ամբողջացնել հիշյալ ճյուղի ոչ միայն վաճառահանումը, այլև արտադրությունը: Զմյուռնիայում հիմնվեց «Օրիենտալ կարպետ» և այլ ընկերություններ: «Օրիենտալը» Սեբաստիայի Դավրա գյուղում հիմնեց գորգագործական ընդարձակ գործարան²³¹: Սեբաստացի գորգագործները աստիճանաբար լցվեցին հիշյալ գործարանը: Շրջակայքի տնտեսապես քայքայվող գյուղացիները կանանց հետ միասին տեղափոխվում էին քաղաք, իրենք աշխատում էին իբրև օրավարձու մշակներ, իսկ կանայք՝ գորգագործներ:

Զմյուռնիայի «Օրիենտալ կարպետ»-ը արդեն իր բուն էր հավաքել Սեբաստիայի զրեթե ողջ գորգագործությունը: Նա հանձնակատարներ ուներ Փարիզում, Լոնդոնում, Ամերիկայում, պատվերներ էր ընդունում զանազան վայրերից²³²: Արտադրանքի քանակը դարասկզբին հասավ 20 հազար քառակուսի մետրի, կամ 190 հազար քառակուսի ոտքի²³³: Վատն այն էր, որ հայկական, ազգային գորգագործությունը քայքայվում էր: Դրա հաշվին ավելանում էին Սեբաստիայում բուն զրած Եվրոպացիներին պատկանող գորգագործական գործարանները:

229 Նույն տեղում, էջ 655:

230 Վ. Թեմուրճյան, Գորգագործությունը Հայաստանում..., տե՛ս նաև «Արևիկ», 1890: № 2607, «Գորգագործութիւն ի Սեբաստիա» հոդվածը:

231 Տե՛ս Սապահ-Գիւլեան, Փոքր-Հայքի յիշատակներ, էջ 278—280:

232 Վ. Թեմուրճյան, Գորգագործությունը Հայաստանում, էջ 111:

233 «Ալիս», Նիւ-Նորք. 1930, № 2, էջ 18:

Գորգագործությունն իր երերուն բալլերն էր կատարում խար-
զերդի վիլայեթում, խարբերդ քաղաքում: «Խարբերդի վիլայեթում
և նրա կենտրոնում արտադրում էին Բիլիմ կոշիկող գորգեր, — գրում
է Վ. Քինեն, — մուշաբանե (սրոնք ծառայում էին երկար ճանա-
պարհ գնացող բարավանների ապրանքները փաթափելու նպատա-
կին), զոների ու լուսամուտների վարագույններ, աթոռների ու թիկ-
նաթոռների ծածկոցներ»²³⁴: Հատկանշական է սակայն, որ խարբեր-
դից արտահանվող ապրանքների ցանկում 1880-ականներին գորգե-
րի անվան չենք հանդիպում: Նշանակում է, գորգագործությունը
սահմանափակվում էր տեղական շրջանակներով, բավարարում
միայն նահանգի կարիքները: Արտադրում էին դերազանցապես մա-
լե կոշտ գործվածքներ²³⁵: Հումքը ստանում էին Դերսիմից:

1895 թվականի ջարդը խարբերդ առաջնորդեց, պատրվակի
սպասող, ամերիկյան միսիոներական նոր բարավաններ: «Քարե-
րարական նպատակներով» քաղաքում հիմնադրվեցին որբանոցներ,
բացվեցին ամերիկյան նոր դպրոցներ: «Եփրատ» կոլեջի կողքին հիմ-
նրվեցին արհեստագործական ուսումնարաններ: Ինչ հարկ կա ապա-
ցուցելու, թե ամերիկացին առանց հատուցումի դրամներ չէր շույ-
լի: Մի կողմ թողնենք նրանց հետապնդած քաղաքական հեռավոր
դիտավորությունները, ասենք, որ առաջին իսկ տարիներից մի-
սիոներները սկսեցին շահագործել հայ որբերին: Իբր թե գործը սո-
վորեցնելու նպատակով, արհեստագործական դպրոցներին կից
հիմնվեցին գորգագործական գործարաններ: Որբերը գործեցին
պլանտատորների աշխարհին զարմացնող նրբագույն մետաքսյա
գորգեր:

1890-ական թվականների վերջերին քաղաքում գորգագործու-
թյունն արդեն կատարյալ վերելք էր ապրում: «Խարբերդի մէջ հաս-
տատուած գորգագործութեան արհեստը, — գրում է Վահե Հայկը, —
շատ լաւ վիճակի մէջ գրուած էր, միեւնակեան կալմածները կատա-
րեալ, բոլորէ պատրաստուած դերձանները նմանապէս, գոյներու
մասնագիտութեան եւ մեծ ուշադրութիւն կը տրուէր: Ընդունակու-
թիւն և փափաք յայտնող որբուհիներ՝ դպրոցի ժամերէն դուրս, կամ
ևթէ բաւականաչափ ուսում առած էին, ամբողջ ժամանակով կաշ-
խատէին գորգագործութեան հորերուն առջև նստած և կարտագրէին
նուրբ և գեղատեսիլ զորդեր, աննման ճարտարութեամբ»²³⁶:

²³⁴ Vital Guinet, La Turquie d'Aste, tome I, p. 344—345.

²³⁵ Վահե Հայկ, խարբերդ եւ անոր օսկեղէն դաշտը, էջ 671.

²³⁶ Նույն տեղում:

Գորգի առևտուրը խարբերվում հայերն էին կատարում: Միսիոներներն իրենց արտադրած գորգերն ուղարկում էին Ամերիկա: Նրանք հայերենիք էին ուղարկում նաև հայկական ու արևելյան հին գորգերի նմուշներ, պատահաբար ու մաշված, որոնք կամ մասնավոր անձանց սեփականությունն էին, կամ մղկիթներում էին դրված: Հնամիաճառություն անվան տակ նրանք Արևելքից տեղափոխում էին անցյալի հարուստ կուլտուրայի բեկորները, տեղափոխում էին այս գեղարվեստը ոչ միանգամից շահույթի ստանալու, այլ սովորելու, գեղեցիկ զարդաքանդակներից նմուշներ վերցնելու, ապա նորն արտադրելով՝ շուկաներում առաջնություն շահելու նպատակով: Ամերիկյան գորգագործական արհեստ էր սովորեցնում ժամանակի դեռահաս խարբերողիներին, Ամերիկյան գորգագործական արվեստ էր սովորում հին խարբերողիներին:

Գորգագործությունը զարգացել էր փոքր Ասիայի Ուշաք քաղաքում: Ղեկավարներն ու գործավորների մեծ մասը հայերն էին: «Ուշաքի բնակչաց մեծագոյն մասը, — գրում է «Հանդէս ամսօրեայ»-ն, — զբաղուած կը գտնենք գորգի շինութեամբ, ոմանք բուրդ կը պատրաստեն, կը գզեն, ոմանք կը մանեն, ոմանք գորգի օրինակներ կը գծագրեն. բազմաթիւ կիս ու աղջիկ նստած, կը գործեն և ոմանք ալ լմնցած գորգերը Զմիւռնիա կիջեցնեն, ուսկից կը դրկուի եւրոպա և գլխաւորաբար Ամերիկա»²³⁷: Ինչպես տեսնում ենք, աշխատանքի բաժանումն այստեղ որոշակի կերպով էր կատարվել: Հումք պատրաստողները և գորգագործ բանվորուհիները մեկ հարկի տակ աշխատելով լրացնում էին իրար, արտադրում արտահանման համար որակյալ գորգեր:

Գորգեր էին արտադրում նաև Կարինում, Բաբերդում, Տիգրանակերտում: «Էրզրումն ունի նաև Քլլիմ անուանեալ գորգերու գործարաններ, անկատար նկարներով», — գրում է «Արձագանքը» 1883 թվականին²³⁸: Բաբերդում «...կը գործուին նաև այլ և այլ տեսակ գորգեր», — գրում է Միրախորյանը 1884 թվականին²³⁹: «Տիգրանակերտը «կարտագրէ բուրդ, կապերու և այլ փուռներ»²⁴⁰, — գրում է Սյուլանձույանը 1879 թվականին: Գորգագործության մասին վերոհիշյալ թույլ արձագանքներն ասպեկտից են, որ այն սակավին չէր արմատավորվել հիշյալ քաղաքներում: Արտադրանքն ուներ տեղա-

237 «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1898, էջ 207:

238 «Արձագանք», 1883, № 11, էջ 161:

239 Մ. Մ ի ր ա խ ո ր Ե ան, Նկարագրական ուղևորութիւն..., Կ. Պոլիս, 1884. մասն Ա, էջ 14:

240 «Քորոս աղբար», մասն Բ, էջ 224:

կան նշանակություն: Շահութաբեր ճյուղի տոն ավտոլները մնում էին փեսարացիներն ու սեբաստացիները: Գորգագործության ասպարեզում նույնիսկ հայկական Կիլիկիան աշակերտում էր սեբաստացիներին:

Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջին քառորդին հայաբնակ բաղաձնությամբ գորգագործությունը տարածված էր: Արտագործության այս ճյուղը զարգացել էր, թե՛ լայնությամբ և թե՛ խորությամբ: Լայնությամբ ասելով հասկանում ենք, որ գորգագործական արհեստանոցների ցանցապատել էին և շարունակում էին իրենց շրջապատչության մեջ առնել Փոքր Ասիայի ու Արևմտյան Հայաստանի տասնյակ քաղաքներ ու գյուղեր: Օգտագործվում էին ամենավերջին հնարավորությունները, հումքից, անմիջական արտադրողից բաժնվում մաքսիմալ շահույթ: Շուկայի հարաճուն պահանջն էլ, իր հերթին, հայ ու ևլրոպացի գորգավաճառներին հնարավորություն էր ընձեռում արտագործության մեջ ներգրավելու յուրաքանչյուր գորգագործի: յուրաքանչյուր վարպետի: «...Հայտնի է, — գրում է Վ. Բեմուրճյանը, — որ XX-րդ դարի սկզբներին, Փոքր Ասիայի այդ երեք քաղաքներում գորգի վաճառքով զբաղվողները ...շրջուն փերեղակներին մի քանի մեջիք, մինչև իսկ մեկ ոսկի հատուցում էին տալիս, մեկ գորգագործ վարպետուհի գտնելու համար: Հայտնի է նույնպես, որ քաղաքի համարյա բոլոր գորգագործները արդեն աշխատանքի մեջ ներգրավված լինելով, գործատիներն ստիպված էին լինում մերձավոր կամ հեռավոր գյուղերը հատուկ պաշտոնյաներ ուղարկելով, մասնաճյուղեր հաստատել»²⁴¹: Սեբաստիա և Կեսարիա նահանգների գորգագործական տորքերի թիվը բարձրանում է մինչև տասը հազարի, գորգագործ բանվորներինը՝ 10-ից 12 հազարի²⁴²:

Գորգագործության զարգացումը հասցրել էր տնային մանր արհեստավորների աստիճանական կենտրոնացման: Սկզբում նրանք աշխատում էին սեփական դադահանների վրա, իրենց տներում, հորերի կողքին, ծախսատիկ նստած: 1880-ական թվականներին հիմնադրված գործարանների հայ ու ևլրոպացի տերերը տներից դեպի ընդհանուր հարկ առաջնորդեցին շատ գործավորներին: Գորգագործն այլևս հումքը չէր ստանում, տանն աշխատում և ապա գորգը հանձնում գործատիրոջը: Այժմ նա ստիպված էր գնալ գործարան, աշխատել տիրոջ դադահանի վրա, շաբաթվա կամ ամսվա վերջին ստանալ

241 «Գորգագործությունը Հայաստանում», էջ 115, տե՛ս նաև «Թիւզանդիոն», 1902, հունվար 21/3 փետրվարի:

242 «Թիւզանդիոն», 1892, № 638, «Սուրհանդակ», 1906, № 2180:

գործավարձ: Հումքի մեկնաշնորհի ու դժվար ճարվելու պատճառով մեծաքսյա գորգագործությունը դրեթե 80%-ով կենտրոնացվեց գործարաններում:

Կատարվում էր կենտրոնացման մի այլ պլոցես: Ինչպես տեսանք, եվրոպացիների կողմից ստեղծվել էին գորգագործական ընկերություններ, որոնք խարխալ էին գցել ծովամերձ քաղաքներում, մասնավորապես Ջմյուռնիայում: Նրանք իրենց շոշափուկներն էին տարածում Անատոլիայի ու Ռումելիայի քաղաքներում, սկզբում պայմանագրերով, իսկ հետո ամբողջովին իրենց ենթարկում գորգագործական գործարանները, տներին դարձնելով ընկերության անդամներ, ղեկավարում էին ոչ միայն գորգի վաճառքը, այլև համայն առևտուրը: Կատարվում էր Թուրքիայի գորգագործական ճյուղի արտադրության ու վաճառահանման համակենտրոնացում: Ահա այս էր, որ մենք բնորոշեցինք զարգացում նաև ըստ խորությամբ:

Մի հանգամանք է: Եթե սկզբում հումքը մի տեղ էր մշակվում, գորգը մի այլ տեղ գործվում, ապա այժմ այդ բոլորը, մեծամասամբ, կատարվում էր նույն հարկի տակ: Եթե առաջ դադահները հին էին, պրիմիտիվ, ապա այժմ կառուցվում, Եվրոպայից, Ամերիկայից բերվում են նորերը, կատարելագործվածները: Կարճ ասած, գորգագործությունը պատռում է ֆեոդալական զսպաշապիկը և փորձում մուտք գործել նոր հասարակական-տնտեսակարգ: Առավելապես վատթարանում է աշխատող ձեռքի, բանվորուհիների ապրելակերպի պայմանները: Սրբության բողի տակ դարերով ծածկված հայ և բուրգ ղեռահաս աղջիկներ, օրիորդներ ու կանայք, շնչին վարձով աշխատում են տեղացիների ու եվրոպացիների գորգագործական արհեստանոցներում: Գյուղերից եկած պանդխտածներն ապրում էին կեղտոտ հանրակացարաններում:

Յազմաշիուրյուն, բասմաշիուրյուն, կաավագործություն: Արհեստագործության այս ճյուղը, 19-րդ դարի առաջին կեսի համեմատությամբ, առաջընթացի քայլեր քիչ էր կատարել: Եվրոպական գործարանային էժանագին արտադրանքները, բազմատեսակ կտորեղենները զալիս էին փոխարինելու համաձայն տեխնիկայով արտադրված թուրքական ապրանքներին: Սակայն միշտ չէ, որ նրանք կարողանում էին քայքայել հայկական արհեստանոցները: Գործիմաց, ամեն փորձություններից դուրս գալու հնարամտություններով օժտված հայերը ստիպված էին կատարելագործել իրենց գործիքները, լավացնել զույները, նոր ձևավորում տալ արտադրանքին, շարունակել տեղեր ապահովել աղգային և համաեվրոպական շուկաներում: Ընդհանուր առմամբ, դեպի ցած կատարվող

տատանումներով հանդերձ, մանուֆակտուրային արտադրությունը բնագավառում հայկական քաղաքներն ավելի կայուն վիճակ ունեին, քան տաիական Ռուսերիայի արհեստագործական մյուս կենտրոնները:

Բաամաշխությունը և յաղմայի արտադրությունը կայուն գիրք էին գրավում Նվդոկիայում: Գ. Վ. Սրվանձտյանցի հաղորդման համաձայն 1879—80 թվականներին Նվդոկիայում «...աւելի ծաղկեալ և ծաղկելու վրայ է պատմանիութիւն, կտաւեղինաց վրայ գունաւոր տիպ, բազմոցի և բարձի երես ու սփռոց, վերմակի պորտ, վարագոյր, կերպ-կերպ եազմաներ, խամ և խաւս զորս բաւական քանակութեամբ կը վաճառեն ուրիշ գոտառաց, սոյնպէս և մանիստ և ալլեն»²⁴³, 1887 թվականին Ռոքատի մէջ արդեն բացված էին յաղմայի 120 արհեստանոցներ: Առանձին-առանձին շենքերում տեղադրված արհեստանոցներից յուրաքանչյուրն 8—10 բանվորներ ուներ²⁴⁴, Վ. Քինեն 1890-ականների սկզբին գործավորների թիվը իջեցնում է 1500-ի, իսկ գործարաններինը՝ 7-ի²⁴⁵:

Նվդոկիայի մասին թողած հոգւածում Ներսես Օտյանը գրում էր, որ քաղաքում «...կային 5—6 խաներ, բացի անհատական աւուներէ: Անոնց մէջ հարիւրաւոր մեծ ու փոքր հայեր կաշխատէին: Իւրաքանչիւր վարպետ-գործատէր, իր ձեռքին տակ ունէր 30—80 գործաւորներ, 15-էն 65 տարեկան: Հում նիւթերը և ներկերը կը ներածուէին Եւրոպայէն: Մարմաշ (թիւլպէտ) կը բերուէր Մանչեսթրէն»²⁴⁶: Աղբյուրները միաբերան վկայում են, թի գործավորներն ու գործատերերը բոլորն էլ հայեր էին: «Տպածոյի գործը (պատմաշխութեան), որ շատ բնորոշակ և միակ սփոփանքն է աղքատին և անգործին,— գրում է «Սուրհանդակը»,— ունի 90—100 գործարաններ, ուր կը բանին 800—1000 հոգիներ, գրեթէ ամբողջն ալ հայ»²⁴⁷:

Իրար հետ սերտ կապերով կապված յաղմայի արտադրողներն ու տպածոյով զբաղվողները նորարարություն էին կատարում: Փոխում էին կաղապարները, գեղեցկացնում դարձերը, ուշագրավ ու վառ դարձնում գույները: Նրանք սովորեցին մետաքսյա գործվածքների վրա գույնզգույն ծաղիկներ հանել, վերմակի երեսներ (պորտ),

243 Գ. Վ. Սրվանձտյանց, Ռոքոտ աղբար..., մասն Ա, էջ 85:

244 «Արաբա», 1887, գիրք Ա, էջ 92. տվյալները բերվում են ըստ Ա. Ալլայ օյաճյանի Պատմութիւն Նվդոկիոյ հայոց աշխատութեան:

245 «Պատմութիւն Նվդոկիոյ հայոց», էջ 1282:

246 Նույն տեղում, էջ 1282:

247 «Սուրհանդակ», 1899, № 179:

ուրտեր, լուսամուտաներ վարադուրող զարդակտալներ, սեղանի ավուցներ արտադրել: «Հայ միտքն ու ձեռքը ստեղծում էր նորություններ, գոհացնում ճաշակներ»: Արտադրանքը սպառվում էր տեղում, իսկ մի մասն էլ դուրս գալիս Եվդոկիայից, շրջիկ փերեզակների ձեռքով իրացվում Թուրքիայի մյուս նահանգներում: Քաղաքից տարեկան արտահանվում էր մոտավորապես 5 հազար ոսկու (50 հազար ուրլու) արժողությամբ յաղմա²⁴⁸:

Եվդոկիայում կային նաև 100-ի հասնող կտավագործական արհեստանոցներ: Գործում էին 20-ից ավելի ներկատներ: Արտադրանքը կարմիր և սպիտակ կտավն էր, գոտիներ, կտավյա վարագույրներ, որոնցից տարեկան արտահանվում էր 35—40 հազար ոսկու արժողությամբ: Արտահանվում էր Կարահիսար, Սամսոն, Օրդու, Դիարբեքի, Խարբերդ, Մալաթիա, Ալեքսա²⁴⁹: Գործավորները բացառապես կանայք էին: Ստացված եկամուտով սրանք ճուրխացնում էին կարիքավոր ամուսիններին, հայրերին ու եղբայրներին: «Ամէն աղքատիկ տուներու մէջ տէղէհէր ... անպակաս էր, երբեմն ևս երկու և երեք կիներ ու աղջիկներ — երգելով և շաղակըրատելով — գոյնզգոյն մանածի կծիկները զոնազեղ գօտիներու կը վերածէին, երջանիկ բոլորովին այդ չարատե աշխատութեան մէջ իսկ, որովհետեւ առատ վարձատրութիւն մը ապահովուած էր իրենց, փոխան այդ ծառայութեան»²⁵⁰: Հումքը ներմուծում էին շրջակայքից, երբեմն էլ կիսաֆաբրիկատի ձևով արտասահմանից: Այսպիսով Եվդոկիան դարձել էր արհեստագործության հիշյալ ճյուղերի նշանակալից կենտրոն: Սակայն այն տնտեսական անկում ապրեց 20-րդ դարի առաջին տասնամյակին:

Արարկիրցի մանուսայագործներն արդեն աշխատում էին կատարելագործված գործարանում և ավելի կազմակերպված էին: «Էդլինի և Արաբկիրի ֆաբրիկաները, — գրում է Վ. Քինեն, — գործում են տարբեր զույների և տարբեր տեսակների մանուսա կոշիկող կտորներ, չորաքանչուրը 10 արշին (7,5 մ.) երկարությամբ ... Տեղական կարիքների բավարարումից հետո բամբակյա կտորների արտադրության մնացորդն արտահանվում է»²⁵¹: Այստեղի բանվորները քաղաքականապես «հասունացած էին»: Նրանք ունեին ընդհանուրին

²⁴⁸ «Մանդումէ», 1906, № 1477, տե՛ս նաև «Պատմութիւն Եւդոկիոյ հայոց», էջ 1284:

²⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 1288:

²⁵⁰ «Մանդումէ», 1906, № 1477:

²⁵¹ Vital Guinet, tome I, page 344.

ղեկավարող կազմակերպություն և համարձակորեն պաշտպանում էին իրար շահերը: Բերենք մի հետաքրքիր փաստ: 1879 թվականին «Արաբկերի մէջ առաջին արուեստ համարումն է մանիսա գործել,— գրում է Գ. Սրվանձադանցը,— 1600 հոգ կը բանէր. իմ հոն եղածս օրերը բանքադս (գործադուլ) րած էին, իրենց օրականը րդրադրամով վճարելուն առիւ. գործատէրեր՝ որ վաճառականներն են, մեծ յուզմունքի մէջ էին, գործողներ երդմամբ կապուած էին իրարու մինչև իրենց ուզած գինը տրուէր, անէծք և տուգանք սպառնացած էին իրենց ուխտէն բաժնուողին: Ինքզինքս Լոնտոնի մէջ կը կարծէի: Մեծ փաճակութեամբ մանիսա կը փոխադրուի և կը վաճառուի այլ և այլ փաղափներ: Տէրպէտէրեան Պօղոս էֆ. գործարան մը բացած էր, ուր շրջեցայ և ուրախութեամբ տեսայ արտադրած կերպաս տարազները, որք կը մրցէին Հալէպի և Շամի ապրանքներուն հետ. ունէր նաև շերամի քել ոլորելու գործիներ. արուեստապետն ալ արաբկերցի հայր և որդի հայ էին» (ընդգծումները մերն են — Շ. Ղ.)²⁵²: Կասկածից վեր է, որ քաղաքում գործող արտադրութեան այս ճյուղը բուրժուական բնույթ ունէր: Առկա էր մանուֆակտուրան, մտնէ ինչից զրկված, աշխատուժ վաճառող բանվորական ձեռքը: Բանվորները կապիտալիզմին հատուկ ձևով միավորվել էին և գործադուլ էին արել: (Ի միջի այլոց ասանք, որ Արևմտյան Հայաստանում, մեզ հայտնի անդրանիկ գործադուլն է այս): Արտադրանքն էլ մրցում էր եվրոպական Տաճկաստանի գործարանային արտադրութեան հետ:

Արաբկիրը նշանավոր էր ոչ միայն արտադրանքով, այլև արտադրողներով, բանիմաց ու հմուտ վարպետներով: Քաղաքի արհեստավորները հաճախ դուրս էին գալիս Արաբկիրից, մանիսայի գործարաններ էին հիմնում ուրիշ վայրերում և աշխատում այնտեղ: Հայտնի է, որ թուրքերին պատկանող Մալաթիայի մանիսայի գործարանը հիմնադրել և աշխատացնում էին արաբկիրցի հայ արհեստավորները²⁵³: Գործարանը արտադրում էր մանիսա, զանազան տեսակի կաավեղեններ, անձեռոցիկներ և այլ ապրանքներ: «Այս հիմնարկը առաջին օրէն մեծ նշանակութիւն ստացաւ այն պարզ պատճառով,— գրում է Ա. Ալպոյաճլանը,— որ այդ թուրքը գործածեց հոսող ջուրին զօրութիւնը, դարձնելու համար իր գործարանին մեքենաներուն անիւները և ջուլհակութիւնը բարձրացուց այնպիսի

²⁵² «Թորոս աղբար», մասն Ա, էջ 281:

²⁵³ Ա. Բ. Կ. Ալպոյաճլան, Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, 1961, Պէյրուս, էջ 1003:

աստիճանի մը, որ իսկապէս նախանձ կը շարժէր արաբկիրացի և կիւրինցի հայ վարպետներուն»²⁵⁴։ Այս միակ դործարանից բացի, Մալաթիայում կային մետաքսի մանարաններ, որոնց տները և աշխատացողները հայերն էին²⁵⁵։

Սեբաստիայի վիլայեթի տեքստիլագործներն զբաղեցնում էին ավելի ընդարձակ արհեստանոցներ և սլարապում նույն արհեստի բազմազան ճյուղերով։ Կլուրինում արտադրում էին կտավ, «շալի» կոչված բրդյա գործվածքներ։ Բուրդը մշակված, այսինքն՝ մանված ձևով, ստանում էին Անգլիայից։ Սեբաստիայում արտադրվում էր «բեղ» անվանյալ բամբակյա գործվածքներ, որոնք «համբալյալ» էին ողջ Տաճկաստանում։ «Բայց այս սանջակի գլխավոր արդյունաբերութունը ոստայնակութունն է, որի ամենակարեւոր կենտրոններն են Մերսինն ու Ամասիան»²⁵⁶։ Մերսինում 1870-ականներին աշխատում էին տեքստիլագործական 3000 արհեստանոցներ, Ամասիայում՝ 2500։ Կտորեղենը գործում էին գործարաններում գրված մեծ զաղդահների վրա։ Մի կտորի երկարութունը 6 մ. 12 սմ. էր, որը դժվարացնում էր փոքր զաղդահների վարժված բանվորուհիների գործը և դժգոհութուն առաջացնում։ Հայտնի չէ, թե ինչքան կտոր էին արտադրում նրանք, բայց հայտնի է, որ տարեկան 10 հազար ծանրոց ներկված բամբակ էին ներմուծում, համարյա երկու միլիոն ֆրանկի արժողությամբ։ Կասկածից վեր է, որ արտադրած ապրանքները առնվազն 20 միլիոն ֆրանկի գումար կկադմեն։

Արհեստագործական կենտրոններից էր մնում Վանը։ Որոշ իմաստով քաղաքի ազգաբնակչութունը տարբերվում էր արեւմտահայ քաղաքային մշուս բնակչութունից։ Վանեցիները զբաղվում էին նաև գյուղատնտեսությամբ, ունեին ընդարձակ ագարակներ, բերքառատ «թթաստաններ», մրգատու այգիներ, ցանքադաշտեր։ Քաղաքացիների մեծ մասը անասուններ էր սլահում, սակայն վանեցու հիմնական զբաղմունքներն էին արհեստագործութունն ու վաճառականութունը։ «Արհեստաւոր ժողովուրդ է վանեցին,— գրում է Կարցեը,— 70 տոկոսը սլարապում է ձեռարուեստի կարելի է ասել ամէն ճիւղերով, շատ ոյժ տրուած է ոսկերչութեան և կահագործութեան արուեստին»²⁵⁷։ Ոսկուց և արծաթից նրանք տար-

254 Ա. Ա. Այսյան, Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, էջ 1003։

255 Նույն տեղում, էջ 1004։

256 Vital Guinet, tome I, page 651.

257 «Մուրճ», 1903, № 9, էջ 24։

րեր տեսակի ղարղարանքներ էին պատրաստում, ընտիր ընկույզի փայտից ու Երեսպատից (Ֆաներա) արատգրում կահ-կարասիներ՝ ճաշակավոր նրբությամբ։ Կատարելության էին հասել դերձակությունը, երկաթագործությունը, կոշկակարությունը, ոստաշնանկությունը։ «Շատախցի հայերը Վանում բաց արած գործարաններում պատրաստում են «շատխու շալ» կոչուած համբաւաւոր «աբաներ»²⁵⁸։

XX դարի սկզբին Ա-դոն Վանում հաշվում է «...ռակերիչներ 60, հիւսնէր, կահագործներ, մառանկույներ 80, դերձակներ 75, կոշկակարներ և կոնդորաշիներ 100, շիլինգարներ, դարբիններ, փորագրիչներ, հացալճառներ, մսավաճառներ, թէյատներ, շալագործներ, կաւագործներ և այլն 200-ի շալ»²⁵⁹։ 1879 թ. Գ. Սրվանձոյանցը հաշի հարուստ առևտրականների կողքին թվարկում է նաև բազմաթիվ ու բազմատեսակ տոհմատուրների, շալագործ, ատաղձագործ, կաւագործ, ներկարար, դերձակ, կոշկակար, ոսկերիչ, ոլղնձագործ, դարբին, նավավար, խոհարար, քանդակագործ, հինագործ, ժամագործ, մուշտակագործ, մետաքսագործ, օճառագործ, մոմագործ, ասեղնագործ և այլն²⁶⁰։

Վանի մէջ «...մօտ տարիներս բանի մը նոր գործարաններ բացուած են տեսակ-տեսակ Մանիսայի։ Շամի, Հալէպի և Պուրսայի ապրանքներու տեսակներ կը գործեն, ինչպէս նաև տեղական տեսակ մը ասուի,—գրում էր «Մասիսը»,—որ ընդհանրացած է արդէն տեղացիներուն մէջ հագուստ շինելու։ Արդէն Վանի շալերն ու ուղաներն հանրածանօթ են։ Հիւսնութիւնն ալ վերջին տոններս շատ տոաց գացած է»²⁶¹։ «100-ի շալի կտուի գործարան կայ Վանում, որոնց մէջ կայ մօտ 300 ղէղզեա՛հ,— գրում է Ծերուկը,— Մէկ տարում աչս գործարանները տալիս են Վանի առևտրական հրապարակին մօտ 100.000 թոփ կտու (թոփը = 20 տաճկական արշի-նի)»²⁶²։ Վանեցի արհեստագործների արտադրանքը նահանգից համարյա դուրս չէր դալիս, սպառւում էր այնտեղ և մնում տեղական նշանակությամբ։ Քաղաքացիների սպրտատի առատ աղբյուրն առևտուրն էր, պանդխտությունից ստացւած դումարները, երկրագործությունը։

258 «Մուրճ», 1903, № 9, էջ 24։

259 Ա-դ ո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայէթները, 1912, Նրևան, էջ 18։

260 ԴԱԹ, Թ. Աղատայանի ֆոնդ, 3-րդ բաժին, փաստաթուղթ 57։

261 «Մասիս», 1882, № 3219, 6 հուլիսի։ Վանի արհեստների մասին տե՛ս նաև «Մասիս», 1882, № 3222։

262 «Մուրճ», 1904, № 8, էջ 32։

Այսպիսով 19-րդ դարի երկրորդ կեսին արեւմտահայ քաղաքային աղգաբանակչության մի սովոր մասը ներգրավւած էր տեքստիլ-լագործական ճյուղին պատկանող մանուֆակտուրային արհեստագործության մեջ: Արտադրության այս ճյուղը նոր էր միայն կանգնել կապիտալիզմի շեմքին: Եվդոկիան, Արաբկիրը, Ադանան, Խաբեբը, Զմյուռնիան դարձել էին տեքստիլագործ բանվորների կարեւորագույն կենտրոններ: Հիմնվել էին մանուֆակտուրաներ, ներմուծվել էին եվրոպական մեքենաներ, կատարելագործվել էին տեղական դադահաները:

Ի տարբերություն գորգագործության, տեքստիլագործությունն ուներ մի կարեւոր առանձնահատկություն: Եվրոպացիները դեռեւ նոր էին մուտք գործել հիշյալ բնագավառը: Այն մնացել էր հայերի, թուրքերի, ասորիների ձեռքը: Տեղացիներն էին անօրինում և՛ արտադրութուն, և՛ վաճառահանման գործը: Արտադրողը հաճախ ինքն էլ վաճառում էր, իսկ արտադրության վայրից արտադրանքի մի մասը արտահանելու դեպքում գործի էր անցնում միջնորդը, առսկ տեղական բարիքներով «սնվող» գավառահայ բուրժուազիայի վաճառականական թելը:

19-րդ դարի վերջին քառորդին Արեւմտյան Հայաստանի և Թուրքիայի հայաբնակ քաղաքներում առաջանում են կապիտալիստական տիպի գործարաններ: Գործարանային արդյունաբերության դարգացման տեսակետից Արեւմտյան Հայաստանի ամենազարգացած քաղաքը Խաբեբդըն էր: Վալիանիսո քաղաքը վաղուց էր սկսել նոր ձևով «հառաջանալ», սակայն իր վերելքին հասավ միայն 1880-ականների երկրորդ կեսին: «1885—1892 թուականներում,— գրում է Մ. Ժիզմեճյանը,— Խաբեբդդին և գաւառի ժողովուրդը աննախընթաց շրջան մը կապրէր. հարուստ ու բարգաւաճ էր իր կեանքը...»²⁶³: Հայրենի երկրի դուլքով տարւած հեղինակը անգիտացել է մահմեդական ցեղերի երեսից ժողովրդի կրած վիշտն ու տառապանքը, պատշաճ չհամարելով բերել գլուղացիության տված բաղմամբիւ ու բաղմապիսի հարկերի դոնէ համառոտ ցանկը, նրանց կրած լկանքները, անագորույն հարստահարվելը: Մի բան միայն ճիշտ է, որ այդ տարիներին, համեմատած նախորդ շրջանին, Խաբեբդդը տնտե-

²⁶³ Մ ա ն ու կ Գ. Ժ ի դ մ է ճ ե ա ն, Խաբեբդդը և իր գաւաղները, Յրէզնո-Փալիֆորնիա, 1955, էջ 173:

սական լուրջ վերելք ապրեց: Մնվեցին Ամերիկայի ու Եվրոպայի հետ կապված բուրժուական տիպի մի շարք խոշոր ձևոնարկություններ:

Բարիկյան եղբայրները 1870-ական թվականների վերջերին հարբերդի Սինամուտ թաղի ձորի մեջ հիմնեցին երկաթամշակման գործարան²⁶⁴: Նրանք օգտագործում էին ջրի ուժը, դործարանը աշխատացնում թափանիվներով: 1880 թվականին Բարիկյան Մանուկը Տիգրան Թեղլյանի (Գերձակյանի) հետ Ամերիկայից հարբերդ տեղափոխեց ճախարակ, ձևավորիչ մեքենա, երկաթ ծակող մեքենա, շոգեմեքենա, հովահար և բոլորովին Եվրոպական տեսքի բերեցին իրենց գործարանը: «Բարիկյան եղբայրներու գործարանը այլևս կարելի կատարելութեան կը հասնի, նոր հնոցներ կը շինուին, երկաթը, պղինձը, արույրը և այլն կը սկսին հալիլ և ջուրի պէս վաղէ՛կ՝ արտադրելով ցորենի, բամպակի և երկրագործութեան յատուկ բազմաթիւ գործիքներ:

Գործարանը և անոր արտադրութիւնը մեծ համբաւ կը ստանան: Գործիքներ կը սկսին զրկուիլ ոչ միայն հարբերդի երկրագործներուն, այլև Թուրքիոյ զանազան կողմեր... Այս նորահնար մեքենաները դաշտի աշխատատեղերու հնադարեան դանդաղ և անհաստատ գործիքներուն քով կը դառնան հրաշալի, առևտուրը կը ճոխացնեն և յաջողութիւնը կը դարձնեն անխուսափելի»²⁶⁵:

Այնտեղ ձուլում էին երկաթ, պղինձ, արույր և արտադրանքը վաճառում ոչ միայն Թուրքիայում, այլև Պարսկաստանում: Կասկածելով, թե գործարանում կարող են պենքեր արտադրել, հայերից մտաւախ կառավարությունը երկու անգամ այն փակելու փորձեր արեց: Գործարանը 1895 թվականին հրաշքով փրկվեց, իսկ 1905 թվականին վերածվեց սոսկ արհեստանոցի:

1881 թվականին Գրիգոր Քյուրքճյանը հարբերդում հիմնեց մետաքսի գործարան: Նրա որդի Նոսրուրը 1883 թվականին մեկնում է Լիոն, մեկ տարի մնում այնտեղ, ուսումնասիրում մետաքսահյուսման արվեստը, իր հետ վերցնելով նոր մեքենաներ, վերադառնում և կատարելագործում գործարանը: Նա օգտագործում էր շոգու ուժը, երբեմն էլ հողմաղացի «հղորթյունը»: Այն փակվեց 1915 թվականին²⁶⁶:

1870-ականների վերջերին հարբերդում «Շերամի թելը քաշելու համար պատուական ճախարակներու գործարաններ շինած ունին և

264 «հարբերդ և անոր սկիզբն դաշտը», էջ 644:

265 Նույն տեղում, էջ 645:

266 Նույն տեղում, էջ 649—650:

Երկուքը Միսաֆեանց և Քիւրֆնիպաշեանցներունն է (ընդգծումները մերն են—Չ.Ղ.), որ Հալէպի ու Շամի ասորականց նման մետաքսեղէնի տեսակներ կը գործեն, և քաղաքն ալ Երկու գործարանէ զատ կայ, որ ընտիր մանիսա և շիթարի կը գործուին և հայերն եւրոպական նոր զէնքեր, ասեղնաւոր հրացան և ուլուլըր ու ասոնց փամփուշտներն և ուրիշ մեքենաներ կը շինեն»²⁶⁷: Խարբերդից քիշ հեռու գտնվող Մեղիրեում «Հայք բաւական հարուստ են և բնիկ տեղացիք հողագործ, մետաքսեղէնի գործարանաց մէկը հոն է, ուր լաւ ընտիր կերպասներ կը գործուին, ալսինքն հարէ, կիզի...»²⁶⁸:

Պողոս Նաթանյանը գտնում է, որ լավ կլինեն, եթէ նույն գործարանին կից հիմնվին նաև բամբակամշակման և մանածի գործարաններ, դրանով իսկ գործվածքեղէնի արտադրութեան ողջ կոմպլեքսը կանգավորվեր կողք-կողքի և կզյուրացվեր աշխատանքը:

Խարբերդի «Ֆապրիքագործան Եղբայրները» Մեղիրեում 1869 թ. հիմնեցին ժամանակի առումով մի հսկայական գործարան: Նրա արտադրանքը Լիոնի միջազգային ցուցահանդեսում (1884 թ.) մըրցանակ շահեց: Խրախուսվելով դրանից, Ֆաբրիկատուրյան եղբայրները 1889 թվականին ընդարձակեցին իրենց գործարանը, Եվրոպայից ու Ամերիկայից ներմուծեցին նորաձև կատարելագործված մեքենաներ: Գործարանում աշխատում էին 200—300 բանվորներ²⁶⁹: Ամերիկյան հյուպատոս Ք. Շ. Նորտոնը Խարբերդից գրում էր. «Մանուածք հոս կը գործածուի մանուսա, թաշկինակ, ցամբոց», սրբիշ կտաւեղէն պատրաստելու համար: Գեղջուկ կիներ թէ կը հիւսեն, և թէ կը գործեն, տեղական կերպասներ և պատրոյգի համար ևս կը գործածեն: Խուրբերդի մանարանը շատ բարգաւաճ վիճակ ունի, անդլիական շոգեքարշ մեքենաներ կը գործածուին մանարանին մէջ: Դժբախտաբար վառելիքի դժուարութիւն կայ»²⁷⁰:

Հայերը գործարաններ ունին նաև Կեսարիայում: Այս պատմաշրջանում էլ գործում էին Սարգիս Խալիֆայի հիմնադրած գործարանը, ապա Գասարէյան եղբայրների տնօրինած Կայսերի-Չի-Քարը: Հիշյալ երկու գործարանները²⁷¹ իրենց ծաղկման հասան 80-ական թվականներին և հավիտենականութեան գիւրկն անցան

267 Պ օ ղ ո ս Վ. Ն ա թ ա ն ե ա ն, Արտուր Հայաստանի..., էջ 136:

268 Նույն տեղում, էջ 140:

269 «Խարբերդ և անոր ոսկեղէն դաշտը», էջ 641:

270 «Բիւզանդիոն», 1904, № 2336:

271 Չ. Մ. Պ օ տ ու ը ի ա ն, Գաղութահայ տարեգիրք, Ա տարի, էջ 150:

1915 թվականին²⁷²։ Քաղաքում գործում էին զորդագործական երկու մեծ գործարաններ, որոնց մասին խոսվից լեկուսում։

Ուշաքում և Գյուրդեղում 1880-ական թվականներին կազմավորվում են զորդագործական խոշոր ֆարբիկաներ։ Կենտրոնացված ֆարբիկաներից մի քանիսում աշխատում էին մինչև 300 դադգահներ՝ 3000 բանվորներով²⁷³։ Աշխատավոր ձեռքի մոտ 80%-ը տեղացի կամ Արևմտյան Հայաստանից գաղթած հայ աշխատավորներն էին։

Բանվորական մեծ ընդունիչուն էր ներդրված երկրի ուղիմական արդյունաբերության մեջ։ Ռաբխանեի գործարանում աշխատում էին 3500²⁷⁴, Զեյթուն-Բուռնուի գինագործարանում՝ 1800 բանվորներ²⁷⁵։ Մեքենաները գնված էին Նվրոպայից։ Հումքի մի մասը ստացվում էր տեղի երկաթահանքերից, մյուս մասն՝ Անգլիայից։

Արդյունաբերական ավելի խոշոր ձևնարկություններ էին հիմնադրվել Սիրիայում, Լիբանանում, Հալեպը, Բեյրութը դարձել էին արդյունաբերության կարևոր կենտրոններ։ Տեքստիլ արդյունաբերությունը կենտրոնացվել էր ծովահայաց բաղաբներում, սակայն նրանց տերն ու տնօրեններն էին արաասահմանյան կապիտալիստները։

Մի հանգամանք էս։ Արդյունաբերական ձևնարկությունների տեղաբաշխումը կատարվում էր անհավասարաշալի։ Կոստանդնուպոլսում կենտրոնացված էր գործարանների 53,7%-ը, Զմյուռնիայում 22,3%-ը, իսկ մնացած 24 տոկոսը սփռված էր ողջ Թուրքիայով մեկ։ Կատարվել էր արդյունաբերության կենտրոնացում թե՛ ըստ տնտեսական ճյուղերի և թե՛ ըստ տերիտորիաների։

Բերելով վերահիշյալ փաստերը, ընդհանրացնենք, որ արդյունաբերական ձևնարկությունները փոքրիկ օաղիսներ էին ֆեոդալական «հսկայատարած անապատների» մեջ։ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Թուրքիան, Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էին մնալ ալնպիսի երկրներ, որտեղ տիրապետում էր արտադրության ֆեոդալական եղանակը։ Նշենք նաև, որ գյուղատնտեսության, առավել ևս արդյունաբերության շատ ճյուղերում ֆեոդալական հարաբերու-

272 «Գաղութահայ տարեգիրք», էջ 154։

273 Ю. Петросян, «Новые османы»..., стр. 30.

274 Մանրամասն տե՛ս ՍՄԶՄ ԿԳԽԳԱ, ֆոնդ 1300, ցուց. 9, գործ 155, թերթ 126։

275 Նույն տեղում, թերթ 127։

Սյունները քայքայվում էին և ծնունդ տալիս կապիտալիստական-կապույթաձևին: Ձևավորվում էր ազգային բուրժուազիան:

Արդյունաբերությանը կաշկանդող ֆեոդալական կապանքները արտասահմանյան կապիտալի անարգել գործունեությունը, բնականորեն առաջ էին բերում տեղական բուրժուազիայի դժգոհությունը: Բուրժուայում խմորվում էր սահմանադրական շարժումը, քննադատության «ցուցատախտակին փակցվում» սովետների գործունեությունը, պայքար ծավալվում ֆեոդալական զսպաշաղկիկը պատռելու ուղղությամբ: Ազատագրվելու փորձեր են անում, ազգային շարժում՝ հորդորում նաև արևմտահայ արդյունաբերողները: Սակայն թույլ էր, սակավաթիվ արևմտահայ արդյունաբերական բուրժուազիան: Նա ի վիճակի չէր միայնակ իր ձեռքը վերցնել ալեկոծվող երկրի ազգային-ազատագրական շարժման ղեկը: Այստեղ նրան օգնության ձեռք էր մեկնում ազատագրվելու գործում ավելի քան շահագրգռված մաքաշառ ու հաբուստ զավառահայ առևտրական բուրժուազիան: Եվ պատահական չէր, որ 1870—80-ական թվականներին հայ ազատագրական շարժման ղեկավարությունը թողնում է Թուրքիայի կենտրոնական քաղաքները և տեղափոխվում «բուն երկիր»՝ Արևմտյան Հայաստան: Կոստանդնուպոլիսը, Ջմյուռնիան իրենց նախկին դիրքը զիջում են վանին, Կարինին, Եվդոկիային: Գաղութահայ դիմադրական շարժման հիմքի վրա բարձրանում է զավառահայ ազգային-ազատագրական շարժման, նրա գաղափարախոսների ամրակուռ շարքը: Ազգավոդի ղեկից դավաճը վերածվում է ազգողի, Պոլսի ու Ջմյուռնիայի հայ հասարակական կյանքին տոն տվողի:

5. ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ, ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԲՈՒՐՋՈՒԱԶՈՒՆ

Բուրժուական հարաբերությունների առաջացումն արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մարդերում, արտադրանքի ապրանքայնացումը, բնականաբար հնարավորություններ էր ստեղծում առևտրի զարգացմանը, Թուրքիայի հաստատուն մուսթին՝ համաշխարհային առևտրական շուկաները: Սակայն հայտնի է, որ գոնե մինչև անցյալ դարակեսը, Յըլդըզլին «ապավինած» երկրների առևտուրը Թուրքերի ձեռքում չէր, այլ քրիստոնյա ազգերի, առավելապես հայերի և հույների:

1860—80-ական թվականներին թուրքերը ևս առաջ էին քաշում առևտրականներ, իսկ Արևմտյան Հայաստանի գրեթե ողջ առևտուրը նախկինի նման անօրինում էին հայերը: Նրանց էր պատկանում ներքին շուկան, զավառի հումքի, բնդհանուր արտադրու-

Յլան առքի ու վաճառքի գործը: Նրանք էին մատակարարում ասիական Տաճկաստանի հայ. թուրք, քուրդ ազգաբնակչությանը: Կարինը, Բաղեշը, Վանը, Սևբաստիան, Ադանան, Եվդոկիան մնում էին առևտրի կարևորագույն կենտրոններ, տեղական արտադրանքի, եվրոպական ու ասիական արդյունաբերական ապրանքների ղեման, վաճառահանման, տարանցիկ առևտրով պարապող քարավանային առևտրի հանգրվանելու անփոխարինելի հանգույցներ: Ամենախոշորն այս տեսակետից Կարինն էր:

Դեռևս 1859 Յվականին, երկրաշարժից քիչ հետո, գերմանացի առևտրական ու ճանապարհորդ Հոֆմեստերը գրում էր, թե «Այսուհանդերձ... տակավին այսօր Տաճկաստանի ամենանշանուոր քաղաքն էր Կարին թե՛ ղինուորական և թե՛ վաճառականական տեսակետէ: Այսօր դեռ տարեկան 50.000-ի շուրի ուղտեր Կարնէն կանցնին իրենց վաճառքներով»²⁷⁶: Կարինը հետո էլ շարունակում էր մնալ այն կենտրոնակետը, որտեղ հավաքվում էին Պարսկաստանից, Ռուսաստանից ուղտեր բարձած վաճառականները, օրերով հանգստանում, ապրանքների որոշ մասը վաճառում, իսկ մնացած մասը տանում Տրապիզոն, փոխանակում եվրոպականի հետ, կրկին հանգրվանելով Կարին, վերադառնում իրենց հայրենիքը:

«Գտնուելով այն մեծ ճանապարհի վերայ,— գրում էր Լևոն Սարգսյանը,— որը Տրապիզոնից Պարսկաստան է տանում, և լինելով Տաճկա-Հայաստանի այն գլխավոր կենտրոնը, ուր Հայաստանի զանազան կողմերից (Ալաշկիրտ, Բայազետ, Վան, Տիգրանակերտ, Բիթլիս..., Սղերտ, Մուշ, Բալու, Խարբերդ, Արաբկեր...) հաւաքում են ամէն տեսակ բերքեր և ապրանքներ, Կարինը ունի նաև մեծ առևտրական նշանակութիւն. նա մի տեսակ օղակ է, որ կապում է հեռավոր ասիական Արևելքը եվրոպական արևմուտքի հետ»²⁷⁷: Կարինի առևտրի մասին նույնանման կարծիքներ են հայտնում նաև հայ և եվրոպացի այլ ճանապարհորդներ, տնտեսագետներ ու հրապարակախոսներ:

Կարինի առևտրի և առևտրականների մասին խոսելիս Վիթալ Բինեն նշում է, որ մահմեդականներից քչերն էին զբաղվում առևտրով: Նրանք գերադասում էին պետական պաշտոններ վարել²⁷⁸: Վիլյամսթի առևտուրը գտնվում էր հայերի և հույների ձեռքում:

²⁷⁶ Հ. Յ ա կ ո Ր Մ. Վ. Բ ո ս ե ա ն, Բարձր Հայք, Վիեննա, 1925, էջ 56:

²⁷⁷ «Մուրճ», 1889, էջ 1012, Լեոն Սարգսյանի հոդվածաշարը, «Այց թիւրքաց Հայաստանին» վերնագրով, որը հետագայում լույս տեսավ առանձին գրքով:

²⁷⁸ Vital Cuinet, tome I, page 175.

ներանք առևտրական կապերով կապված էին եվրոպական ու ասիական բաղմամբիվ երկրների հետ:

Առևտրականներն արտահանում էին գյուղատնտեսական և արհեստագործական ապրանքներ, յուրաքանչյուր տարում մոտավորապես 30 միլիոն ղուրուշի՝ 6.875 հազար ֆրանկ արժողությամբ. գրանցից անասուններ՝ 13 միլիոն ղուրուշի, հացահատիկ՝ 6.750.000 ղուր., մուշտակներ՝ 1.750.000 ղուր., շմշակված մորթիներ՝ 2.500 հազար ղուր., բաստուրմա (ապխտած միս)՝ 900 հազար, բամբակյա և վուշից գործված կոտրեղեններ՝ 2.400 հազար ղուր. մշակված և տնմշակ մետաղներ՝ 1.100.000 ղուր., գալանտերիա՝ 325.000 ղուր., բնկուշգ՝ 650.000 ղուր., այլ ապրանքներ՝ 325 հազար ղուր., արժողությամբ²⁷⁹: Հիշյալ ապրանքներն արտահանվում էին Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Անգլիա, Ավստրիա, Թուրքիայի այլ զավառներ ու կենտրոնական քաղաքներ:

Կարինի առևտուրը սակայն փակվում էր պասսիվ բալանսով: Երկու անգամ ավելի ներմուծում էին, քան արտահանում: Վիթալ Բինեի բերած տվյալներով մեկ տարում ներմուծել են 60 միլիոն ղուրուշի (13.395.000 ֆրանկի) արժողության ապրանքներ: Ներմուծել են գլխավորապես բամբակյա գործվածքներ, մշակված և անմշակ մետաղներ, ձխախոտ, սլերճանքի առարկաներ, շմշակված մորթիներ, մետաքսե ապրանքներ, ոսկերչական իրեր, գորգեր և պարսկական ապրանքներ, բրինձ, սպիրտեղեն, ապակի և հասադասակի, կոշիկեղեն, նսարեղեն: Ներմուծել են Անգլիայից (2.400.000 ֆրանկի ապրանքներ), Ավստրիայից (1.800 հազար ֆր.), Ֆրանսիայից (2.100.000 ֆր.), Պարսկաստանից (1.700 հազար ֆր.), Ռուսաստանից (1.600.000 ֆր.), Շվեյցարիայից (400 հազար ֆր.), Թուրքիայից (2.500.000 ֆր.) և այլ երկրներից (1.095.000 ֆր.) վերոհիշյալ տեսակների ապրանքներ: Մեկ տարում ներմուծել են 13.395.000 ֆրանկ արժողություն ունեցող ապրանքներ²⁸⁰:

Օտար հեղինակի բերած տվյալները որքան էլ մոտավոր լինեն, որքան էլ կոսակածենք նրանց ստույգ լինելու վրա, այնուամենայնիվ այս թվերը ապացույցներ են կենտրոնական վիլայեթի ունեցած առևտրական աշխույժ հարաբերությունների:

Կարինի հայերը գլխավորապես ղրաղվում էին առևտրով ու արհեստագործությամբ: Քաղաքի 3000 խանութներից ու կրպակներից (ըստ Մ. Միրախորյանի՝ 3500 կրպակներից, երկու ծածկած

279 Նույն տեղում, էջ 178, տե՛ս նաև «Բարձր Հայք», մասն Ա, էջ 44—45:

280 Vital Cuinet, tome I. p. 179.

շուկայից) կեսը պատկանում էր հայերին, որոնցից 500-ը՝ խոշոր վաճառականներին, մնացածը՝ մանրավաճառներին: Սրանց թվին էին պատկանում Կ. Պոլսի, Տրապիզոնի հետ առևտրով կապված խոշոր վաճառականները²⁸¹: Հ. Քոսյանը քաղաքում հաշվում էր 4.000 վաճառատուն և ավելացնում՝ «խանկուռ ամենակարևորներն ալ հայ վաճառականներու ձեռքն էր»²⁸²: Աչքի ընկնող վաճառականներից ու խաններից (վաճառապահաստներից) էին խալլու խանը, Կամպուռի, Տերվիշ աղայի, Թյուքյունի, Գենճ աղայի, Հաճի աղայի խաները, Ութթումեղ խանը, Բաց խանը, Բրնձի խանը, Հաճըլար խանը, Հաճի Ահմետի խանը, Ժամին խանը, Փաստարմաճոնց խանը: Յուրաքանչյուր խանն ուներ իր ընդարձակ սրահաստները՝ լցված ընտիր ապրանքների հազարավոր հակերով²⁸³: Վիժալ Քինեն քաղաքում և շրջակայքում հաշվում էր 3300 խանութներ և կրպակներ, 778 հացահատիկի շտամարաններ²⁸⁴:

Այսպիսով, 1860—70-ական թվականներին Կարինը շարունակում էր պահպանել իր նախկին դերը: Քաղաքի առևտրականների մեջ երևում են թուրքեր, սակայն տոն տվողներն են հայկական նշանավոր գերդաստանները. Պալարյաններ, Տեր-Ներսիսյաններ, Նըշըկյաններ, Յանըքեաններ, Խանճյան եղբայրներ, Աստուրյաններ: Ի դեպ նշենք, որ հիշյալ առևտրական տների երիտասարդության մեծ մասը մասնակցեց Կարինի «Պաշտոյան հայրենյաց» հեղափոխական կազմակերպության ընդհատակյա աշխատանքներին:

Առևտրի նշանավոր կենտրոն էր դառնում քաղում փորձությունների ենթարկվող, Վասպուրականի կենտրոն Վան քաղաքը: Վանեցիները բնատուր ընդունակություններով, դարերից եկող ավանդներով, վաճառականներ էին²⁸⁵: Արհեստագործներից բացի. «Հայ տարրի մնացեալ տոկոսը կազմում է այսպէս կոչուած առևտրականների, խանութպանների դասը»²⁸⁶: «Վանի առևտուրը համարեայ ամբողջապէս գտնվում է հայերի ձեռքում, — գրում է Ա. Գոն, — հայ ճօթավաճառների և մանրավաճառների թիւը հաշվում են 2500, մրգավաճառներ 60...»²⁸⁷:

281 «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները», էջ 163:

282 Տե՛ս Ղ ա զ ա Ր Գ, Յուշամատեան Բարձր Հայրի, Կարինապատում, Պէշքուֆ, 1957, էջ 107—108:

283 Նույն տեղում, էջ 107:

284 Vital Guinet, tome. I, page 185.

285 «Մասիս», 1882, 20 հունիսի, № 3222:

286 «Մուրճ», 1903, սևպտեմբեր, № 9, էջ 25:

287 «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները», էջ 18:

Քաղաքի փայտաշեն շուկայի ընդարձակ հրապարակում տեղադրված էին բազմաթիվ խանութներ, կրպակներ, արհեստագործական գործատներ, ուր արտադրում կամ վաճառում էին հայ առևտրականներն ու արհեստավորները: Հատկանշականն այն էր, որ արհեստը և առևտուրը իրարից մեկընդմիջտ սահմանադատված չէին: Արհեստավորներից շատերը դեռևս իրենք էին վաճառում իրենց արտադրանքը: Սակայն կային վանեցի հայ առևտրականներ, որոնց առևտուրը դուրս էր գալիս Թուրքիայից և թափանցում եվրոպական շուկաները:

Վանի վիլայեթի առևտուրը տարեկան (1881 թ.) հասնում էր 150.000 թուրքական ոսկու: Քաղաքն առևտրական կապեր ուներ Պոլսի, Հալեպի, Ալեքսանդրի, Դիարբեքի, Մոսկուի, Սզերդի, Պարսկաստանի, Մոսկվայի, Սալմաստի և այլ երկրների ու քաղաքների հետ: Առևտրական կապերն արևելքի հետ հաստատված էին Բաջադետի և էջմիածնի միջոցով²⁸⁸: Ներմուծումն ավելի շատ էր քան արտահանումը: Պոլսից մեկ տարում ներմուծվել էր 60.000 լիրայի արժողությամբ ապրանքներ, Հալեպից 12.000 ոսկու, Ալեքսանդրից 2.000 ոսկու, Սզերդից 2.000 ոսկու, Բազեդից 1.000 ոսկու (զուտ արհեստագործական ապրանքներ), Կարսից 5.000 ոսկու²⁸⁹: Պարսկաստանից ներմուծում էին գորգեր, բամբակ, շիթ, քաշմիքի շալեր, մանրավաճառի ապրանքներ: Մոսկուից ներմուծում էին ռուպ²⁹⁰:

Վանի վաճառականները Պոլիս և այլուր արտահանում էին հացահատիկ, անասուններ, ոչխարի ընտիր տեսակի բուրդ, կաշի, ընկույզի փայտ, ոսկերիչների ու փորագրիչների ձեռագործ շինվածքներ, շատախի շալեր, Վանա լճի տառեխ ձուկ, աղաջրից ստացված բորակ. «...առևտրայինը նաև Վանայ փամուլիկ սպիտակ կատուներ, որոնք հռչակուած են»²⁹¹:

Քաղաքում կային հարյուրի հասնող հայ հարուստ վաճառականներ: Դրանց մեջ աչքի էին ընկնում Գաղանճյան Հարությունը, Շարան բեյը, Տեկանց տունը և ուրիշները: Վանի վաճառականներից շատերը տարեկան մինչև 20.000 ոսկու եկամուտ ունեին: Կարճ ասած, Վանի առևտրական դասը հասել էր որոշակի տնտեսական հզորության, գավառի, նույնիսկ նահանգի հարստությանը, ոսկին աստիճանաբար կենսորոնանում էր նրա ձեռքում: «Յօթանասնական

288 «Մասիս», 1882, № 3222:

289 Նույն տեղում:

290 «Մուրճ», 1903, № 9, էջ 26:

291 Նույն տեղում:

թուականներին Վանի շուկայի մէջ մեծ ոգևորութիւն էր տիրում,— գրում է «Մուրճը»,— առևտուրը կենդանի վիճակի մէջ էր, շուկան օրէցօր լցվում էր ապրանքներով...»²⁹²:

Բայց դա 1870-ականների առաջին կեսն էր: 1876 թվականի զարհուրելի հրդեհը սրբեց Վանի առևտրականների ունեցվածքը, մոխրակույտի վերածեց ընտիր ապրանքներով լեցուն փայտաշեն շուկան, դրա հետ մեկտեղ հայերի միլիոնավոր հարստութիւնը: Ռուս-թուրքական պատերազմը նոր հարված հասցրեց քաղաքի տնտեսական կյանքին, կասեցրեց նրա առաջընթացը, սակայն չկարողացավ դադարեցնել առևտուրը: Վանեցի վաճառականը շարունակեց իր գոյամարտը: Բռնակալի անողորմ թաթը նրան զրդեց միավորման, առևտրական ընկերութիւնների կազմակերպման:

Հրդեհին հաջորդող մի քանի ամիսներին ձիտեջյան եղբայրները կազմակերպում են առևտրական ընկերութիւն: Նրանք զնում էին, վաճառում, ներմուծում ու արտահանում արդյունաբերական և գյուղատնտեսական բազմատեսակ ապրանքներ: 1880 թվականին ձիտեջյանները տարեկան արդեն ներմուծում և արտահանում էին 30 հազար լիրայի արժողութեամբ ապրանքներ: Նրանք զբաղվում էին նաև վաշխառութեամբ, Վանա լճից հանվող տառելի ձկան և բորակի մենավաճառութեամբ²⁹³:

1882 թվականին կազմակերպվեց Գափամաջյան առևտրական ընկերութիւնը: Գափամաջյանները ներմուծում էին 20 հազար լիրայի ապրանքներ, մասնաձյուղեր ունեին Կ. Պոլսում, Հալեպում, Տրապիզոնում, Կարինում, Ալեքսանդրիայում, Խալիֆաթում, Կատարներ՝ Մանչեստրում, Համբուրգում, Կեսարիայում: Հրդեհից հետո ձեւավորվեցին նաև Նրամյան, Թութունջյան, Շահբազյան, Վարդապետյան, Թերզիպաշյան, Տաղաշյան առևտրական ընկերութիւնները: Վաճառատների թիվը հասավ 35-ի, կրպակներին ու խանութներին՝ 3 հազարի: «Մուրճի» թղթակից Սերուկը (Արտակ Դարբինյան) Վանի վաճառականներին բաժանում է՝ 1) բազազների (մանուֆակտուրայի վաճառքով զբաղվողներ), 2) էթտերիայի, 3) նպարավաճառների: «Խրաքանչիւր խմբի մէջ կան 10—20 չափ առևտրական կամ վաճառականական ընկերութիւններ,— գրում է նա,— և տներ, սրանք ապրանքներ են յանձնարարում և ստանում, ապա հասարակ խանութայաններին են տալիս»²⁹⁴:

292 Նույն տեղում, 1904, № 8, օգոստոս, էջ 21:

293 «Մուրճ», 1904, № 8, օգոստոս, էջ 22:

294 Նույն տեղում, էջ 21—22:

Վանեցի առևտրականների գործը հաջող կրնա լինել, քաղաքի առևտուրը աշխույժ կլինի, եթե տվյալ տարին եկամտաբեր էր, բերքը առատ: Առևտրականների մեծ մասը սնվում էր գավառի բերքերով, արհեստավորների արտադրանքով: Սակայն միայն այդ չէր: Վանի վաճառականի գնորդները գերազանցապես շրջակա բնակիչներն էին, նահանգի հայ և քուրդ գյուղացիները: Եթե նրանք միջոցներ չունենային, ապա ապրանքներ չէին գնի, հետևաբար և չէր շահի առևտրական բուրժուազիան:

Խարբերդի վիլայեթում, հատկապես նրա կենտրոնում, մեծ թվով առևտրականներ կային: Նախապես նշենք, որ այստեղ ևս առևտուրը և արդյունագործությունը իրարից չէին զատված: Արտադրողները, մասնավորապես Գարրիկատոռյան եղբայրները, երկրի ներսում ու նրանից դուրս վաճառում էին իրենց արտադրանքը: Բայց կային և այնպիսի առևտրականներ, որոնք գնում և վաճառում էին ուրիշի արտադրանքը: Քաղաքը առևտրական կապերով կապված էր Հալեպի, Պոլսի, Դիարբեքի, Այնթապի, Սամսոնի, Սերաստիայի, Ադանայի, Արաբկիրի, Բալուի, Մալաթիայի²⁹⁵, Ինչլես նաև արտասահմանի հետ: Արտահանում էին 30 տեսակ գյուղատնտեսական ու արդյունաբերական ապրանքներ, ներմուծում արդյունագործության համար հումք և արդյունաբերական բազմաթիվ ապրանքներ: Քաղաքի հարյուրների հասնող խանութների մեծ մասը պատկանում էր հայերին: Գլխավոր վաճառականներն էին՝ Գաղանճյան Հարությունը, Տաղալյան տունը, Համբարձումյան տունը, Թևփրիզյան տունը, Ենոքյան տունը և այլք: Ընդհանրացնելով բազմաթիվ փաստեր, ճիշմեջանը եզրակացնում է. Խարբերդի մեջ «վաճառականութիւնը այնքան ծաղկեցաւ՝ որ պարապ խանութ և կամ խան-երոս որիէ մթերանոց պարապ չմնաց, ներածումն ու արտածումը հետըզհետէ կը բազմապատկուէր»²⁹⁶, Պ. Նաթանյանի վկայությամբ «Քարբերդու բերքերէն՝ տարին 50750 օսմանեան ոսկոյ չափ ապրանք կերթայ Եւրոպա և շրջակայները, և Եւրոպայէն ու Պոլսէն Քարբերդ մտած մալիֆաթուրա (մանուֆակտուրա — Ղ. Ղ.) և այլն ապրանաց համար տարեկան 376.000 օսմանեան ոսկոյ գումար մը կը հաշուի»²⁹⁷, Խարբերդից քիչ հեռու գործում էր Մեզիրիսի ընդարձակ, դեղաշեն շուկան, ուր հաճախում և գործարքներ էին կատարում նույնիսկ Լոնդոնի, Մանչեստրի ու Նյու-Յորքի վաճառականները:

295 «Խարբերդ և անոր ոսկեղէն դաշտը», էջ 638:

296 Մ. Ճիզմէճեան, Խարբերդը և իր զատկները, էջ 175:

297 Պօղոս Վ. Նաթանեան, Արտոսը Հայաստանի, էջ 143:

Խարբերդի համար հատկանշականն այն էր, որ քաղաքի առևտրականները հաստատուն կապերի մեջ էին Ամերիկայի հետ: Յանկիները երկրից եկած միսիոներական քարավանները լսոտեր գցեցին Խարբերդի և Ամերիկայի միջև: Խարբերդցիները դարձան ամերիկյան ապրանքների վաճառողներ: Նրանց արհեստագործության նմուշներն էլ կտրեցին օվկիանոսներ և վաճառվեցին Նյու-Յորքում ու Վաշինգտոնում:

Եվգոկիայի առևտրի մասին պատկերացում կարող են տալ 1886—1887 թթ. քաղաքից արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների տեսակները և քանակը: Այդ մեկ տարվա ընթացքում ներմուծվել է երկաթ, կապար, պղինձ, անագ, հին պղինձի կտորներ, արույր, բամբակեղեն, մետաքսեղեն, արևելյան կտավ, եվրոպական զանազան մանր առարկաներ՝ 116.500 թուրքական ոսկու արժողությամբ: Արտահանել են աֆիոն, դեղին ներկ, չալմա, մրդեր, պղնձեղեն, ոչխարի բուրդ, կաշի, հացահատիկ՝ 116.500 ոսկու արժողությամբ²⁹⁸: Առևտրականների մեծ մասը, մասնավորապես խոշոր դրամագլուխ ունեցող վաճառականները հայերն էին: Սրանց մեջ աչքի ընկնողներից էր Տիգրան Ճղնավորյանը՝ տեղի Ներսիսյան վարժարանի հիմնադիրն ու հոգաբարձուն:

Կառավարության սահմանած մաքսային օրենքները, եվրոպացիների անարգել մուտքը երկիր, թուրք բուրժուազիայի շահախնդիր ու բռնի արգելակումները, հայկական խանութների հրդեհը կասեցրին Եվգոկիայի առևտրի վարդացումը, վնասելով ոչ միայն հայերին, այլև նրանցից մեծաքանակ հարկեր ու եկամուտներ ստացող սովթանական կառավարությանը:

Բաղմաթիվ մանր ու խոշոր խանութ-կրպակներից բաղկացած Բաղեշի շուկայի տնօրենները հայերն էին: «Քաղաքիս (Բաղեշի — Հ. Ղ.) բնակիչը առհասարակ կղբաղին վաճառականութեամբ, — գրում է Մ. Միրախորյանը, — զանազան աստիճաններով և հայոց միջին և ստորին կարգերը բաղմաթիւ գիւղերու մէջ կրպակներ և առևտրական գործեր ունէին, իրենք աշխատող, ժիր, ճարտար և չամենայնի վստահելի են... բաւական բարւօք նիւթական վիճակի տէր են և ունին մի քանի նշանաւոր վաճառականք, յորս կը յիշտին հայմանուկեան, Շողիկեան, Բէնտէրեան և Միսէան եղբարքն... Բաղիշոյ առևտուրն բաւական կենդանի է և որդէն Հայաստանի վաճառաշահ քաղաքներէն մին կրնայ համարուիլ»²⁹⁹:

²⁹⁸ «Պատմութիւն Եւգոկիոյ հայոց», էջ 1292—1293, տե՛ս նաև «Արարս», 1887, դիրք Ա:

²⁹⁹ «Մասիս», 1883, 23 օգոստոսի, № 3514:

Առևտրի առարկա էին եվրոպական արդյունաբերական ապրանքները, ուստի կարագ, քարյուղ, ձկնեղեն, գյուղատնտեսական մթերքներ, Բաղեշի շիլա կոշվող կարմիր կտավը, որի դիմաց-կունությունն ու գույնի երկարատևությունը նրան համարվ էր բերել:

Բաղեշը «...թէև այնքան բարձր անուն չունի,— գրում է «Արձագանքը»,— բայց նիւթապէս Տաճկա-Հայաստանի շատ քաղաքներէն շահաւէտ է ու հինգուստն քաղաքացի բոլրէն խանութ կամ մանուշակաւորութեամբ է իրօք, շատ լաւ առևտուր կանէ, որոյ բնակիչք գրեթէ հազարէն մէկ հազար անգործ կը մնան՝ քիչ միջոցի մը համար, այլ ընդհանրապէս դժբաղդած են գործով, որով և շատ քարմուտ, շահամուխ մարդիկք են, պէտք է հասկանալ միայն քաղաքացիք, իսկ գիւղացիք ընդհանրապէս երկրագործ են»³⁰⁰: Այս տարիներին Բաղեշն ուներ 1115 կրպակ: Դրանից ավելի էին կտավագործ ջուհակների տնային արհեստանոցները, կարմիր շիլայի ներկատները: Սրանք գրեթէ բոլորն էլ պատկանում էին հայերին: Առևտրի համար ապրանքներ ստանում էին Մալաթիայից, Սղեմդից, Դիարբեքիից, Դամասկոսից, Պոլսից:

Բաղեշի հայ վաճառականության ձևը բերած հաջողությունները, տնտեսական առաջընթացը կատաղության աստիճան դարացնում էին քաղաքի թուրք առևտրականներին, կառավարությանը: Տնտեսության բնագավառում շկարողանալով մրցության ելնել, թուրք առևտրականները, նրանց հովանավոր տեղական կառավարիչները, դրգուելով մահմեդական ամբոխին, կաղմակերպում են այրել Բաղեշի հայերի խանութները, կողոպտել ունեցվածքը և այդ մեթոդով սնանկացնել ու դուրս շարտել նրանց առևտրական հրապարակից: 1882 թվականին հրդեհվեց Բաղեշի շուկան:

Հրդեհից հետո կարճ ժամանակամիջոցում Բաղեշը կենդանության նշաններ ցույց տվեց: Առևտուրը կրկին աշխուժացավ, բայց նախկին մակարդակին հասավ մեկ տասնամյակ հետո միայն: Այնուամենայնիվ, աշխատասեր, գործիմաց ու ճարպիկ բաղեշցի վաճառականներն անցնելով 1890-ական թվականների կոտորածների ու արյունահեղության միջով, մաքառելով բոլոր տեսակի դժվարությունների դեմ, 20-րդ դարի սկզբին մրցության մեջ գերազանցեցին «արյունաքամ եղած» վանեցիներին և կրկին մեծ հարստություն կուտակեցին: «Մուրճի» թղթակիցը գրում է. «Բիթլիզում հարիւրներով կարելի է գտնել 50.000 լիրայի կարողութիւն ունեցող հայ վա-

300 «Արձագանք», 1882, № 4, էջ 56:

ճառականներ, իսկ Վանում ոչ թէ հարիւր, այլ մէկ հատ էլ չի կարելի գտնել...: Բիթլիզցիները ընդհանրապէս հինգ անգամ ավելի բարձր վիճակի մէջ են գտնւում իրանց հարեան վանեցիներէր»³⁰¹:

Առևտրական հարաբերությունները բաւական ուժեղ էին Կեսարիայում: Քաղաքը դարձել էր արտաքին առևտրի շուկա: Այստեղ էին կենտրոնացւած մեծ հարստության հոսած հայ առևտրականներ Մանուկյանները, Գարակնոյանները, Զարդարյանները, Գյուլպենկյանները, որոնք հիմնականում «մանչևտրականներ» էին և բնակւելով Կեսարիայում, ողջ Թուրքիայով մեկ վաճառում էին անգլիական ապրանքներ³⁰²: Նրանց մեջ կային կերպասեղենի, պատրաստի հագուստի առևտրականներ, զինավաճառներ, երկաթի և երկաթեղենի, պղնձի և պղնձեղենի վաճառողներ: Առաջին անգամ կեսարացիները կաղմակերպիցին անգլիական ու ֆրանսիական բաղմաթիւ արժեքաւոր դրքեր պարունակող զրավաճառանոցներ: Ահա սրանց մասին էր, որ պահպանողական Մամրջանն ասում էր, որ վաճառում են ֆրանսիական «աստանդիկ նույնիսկ պողնիկ գաղափարներ» պարունակող գրքեր:

Կեսարացի առևտրականներն իրենց ներմուծած ապրանքները վաճառում էին Թուրքիայի, առավելապես Արևմտյան Հայաստանի գաւառներում: Անգլիական ու ֆրանսիական ապրանքների հսկերը ոմբակոծում էին գաւառի արհեստավորներին ու առևտրականներին, տնտեսապէս քայքայում նրանց, մղում պանդխտության: Կեսարացիների առևտրի շառավիղի մասին «Սուրհանդակը» գրում էր. «Նրբ տակաւին Սամսոն չաճախող շողենաւերը այժմեանին չափ բաղմաթիւ չէին ու հաղորդակցութիւնները դժուար, և երբ տակաւին էնկիւրիի շոգեկառքին գիծը հեռուն կը մնար ներքնադաւառներէն, շատ տարիներ առաջ, հիմակուանին պէս, կեսարացին եւրոպական քաղաքներու հետ վաճառականական յարաբերութեան մէջ էր Փոքր Ասիոյ արևմտեան սահմանները, արեւելեան խորքերը մինչև Տիարպէքիւր ապրանք կը յղէր: Կեսարիոյ շրջանակը միասին առնելով, պիտի տեսնենք, թէ այդ տեղացիներէն շատ վաճառականներ են որ եւրոպական քաղաքներէ, ինչպէս Լոնսոնէն, Մանչեսթրէն, Բարիդէն, Մարսիլիայէն, Եանքիններու աշխարհէն, փարաւոններու համեայ երկիրներէն են. ձայն կուտան...»³⁰³: Կեսարացիների առևտուրը նվազեց միայն այն ժամանակ, երբ կառուցվեց Բաղդադ-Բասրա

301 «Մուրճ», 1904, № 9, էջ 25:

302 Ա. Ալպօջանեան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հատոր 2, էջ 1471:

303 «Սուրհանդակ», 1901, № 591:

երկաթգիծը և քաղաքը հեռու մնաց ընդհանուր մայրուղուց: Սակայն որպես շուկա նա դեռ շարունակում էր իր գոյությունը: «Հակառակ իր ծովէն մեծ հեռաւորութեանը, առանց երկաթուղիի և հողիւ աւարտած ճամբաներով,— գրում է Վիթալ Քինեն,— Կեսարիա ... եղաւ առևտրական կեդրոնը Փոքր Ասիոյ: Իր ընդարձակ շուկաները, որոնք կը թուին ոչինչ ունենալ նախանձելու Կ. Պոլսոյ շուկաներէն, դեռ կեանքով լի են: Անիկա ունի վեց լայնանիստ ֆէրվանսաւայնէր և հոն կը տեսնէ մարդ, մանաւանդ ամառ եղանակին շրջիլը ուղտերու երկար շարքերու, և ջորիներու և էշերու խումբերու ամէն տեսակ ապրանքներով բեռնաւորուած»³⁰⁴:

1870-ական թվականներին կեսարացի հայ առևտրականները տարեկան առևտրից ստանում էին 650.000 օսմ. հնչուն ոսկի³⁰⁵: Ընդհանուր առևտրի մեջ ներմուծումը կազմում էր 80 տոկոս, արտահանումը՝ 20 տոկոս: Նույն շրջանումն էր, որ կեսարացի առևտրականները, նեղվելով շուկայի փոքրությունից, թողնում են քաղաքը և բնակություն հաստատում Լոնդոնում, Մանչեստրում, Մարսելում: Սակայն կեսարացի վաճառականների մեծ մասը կապված էին դրսի հետ, ավելի կոմսրադորներ էին, քան աղզային բուրժուաներ: Նրանք գրեթե կորցրել էին հայկական ոգին, մոռացել հայերենը, դարձել թուրքախոս կամ անգլիախոս:

Առևտրի խոշոր կենտրոններ էին մնում Դիարբեքիրը, Տրապիզոնը, Սեբաստիան, Երզնկան: Առևտրի համաճանաչ կենտրոններ էին դառնում Մարաշը, Հաճընը, հատկապես Ադանան: Սուեզի ջրանցքի բացումը առևտրական շուկաների, ճանապարհների նոր խմբավորում առաջ բերեց: Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները զրկվեցին նախկին հաճախորդներից: Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Արևելքի երկրների հետ եղած մայրուղիները անդափուրվեցին: Ադանան գրեթե հրաժարվեց ասիական առևտրից և ծովային ուղիներով ավելի սերտ կապվեց Եվրոպայի հետ: Քաղաքը դարձավ օտարերկրյա առևտրի խոշոր կենտրոն: Միայն 1870 թ. Մերսինի նավահանգստով Ադանայի վիլայեթն արտահանել է 3.416.305 ղուրուշի արժողությամբ, բուրդ (201.000), ելակ (15.540), կանաչ ներկ (14.200), բաստուրմա (10.400), սերմեր (20.167), մորթիներ (73.650), գորգեր, չամիչ, խմիչքեղեն և այլն: Արտահանվել է Անգլիա,

304 «Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ», հատոր 2, էջ 1469:

305 Նույն տեղում, էջ 1469—1470:

306 ՍՄՄԻ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 82, թերթ 26—27:

Ֆրանսիա, Ռուսաստան ինչպես նաև վաճառվել եվրոպական Ռուր-բիայում: Արտահանող վաճառականները հիմնականում Ադանա-յում, Մերսինում և Տարսոնում խարսխված հայերն էին, որոնք վե-րոհիշյալ երկրներից էլ բերում էին արդյունաբերական տարատե-սակ ապրանքներ, բաժանում Փոքր Ասիայի քաղաքներին ու կաղ-մակերպում վաճառքը³⁰⁷:

Առևտրի տեսակետից Արևմտյան Հայաստանը համախմբվելը Կարինի ու Տրապիզոնի շուրջը³⁰⁸: Ազգային կամ դավառա-հայ առևտրականներից շատերը դուրս մղվեցին առևտրի ընդհանուր հորձապտույտից և դարձան տեղական վաճառողներ: Այնուամենայ-նիվ, մեծ դժվարություններով շարունակում էր հարատևել, իր գո-յությունը պահպանել հայ առևտրական դասը, նրա հետ բազմաթիվ թեկնքով կապված տեղական արդյունաբերողները: Կարճ ասած, 1860—1870-ական թվականներին Ռուբբիայում հայ կոմպրադոր-ներին հակալիշիո, գոյություն ուներ թվաշատ գավառահայ, նոբելով ազգային առևտրա-արդյունագործական բուրժուազիա: Նրանք ունե-ին մեծ գումարներ, հարստություն, ոսկի, փող, սակայն ազատ ու անարգել գործելու հնարավորությունից համարյա զրկված էին:

Ռուբբիայում շկար կյանքի ու դուշբի անվտանգության երաշ-խիթ, երթևեկելու ազատ հնարավորություն, Ֆ. էնգելսի արտահայ-տությամբ՝ վաճառականի անձի և սեփականության ապահովու-թյուն: Երկար լեռնանցքներով անցնող քարավանային ճանապարհ-ների վրա ամեն րոպե կարող էին ցցվել քուրդ և թուրք ավաղակա-յին խմբեր և թալանել առևտրականներին: Կառավարությունից դժգոհելու ազգային բուրժուազիայի պատճառներից մեկն էլ այս էր:

Առևտրական հարաբերությունների կաշկանդման գործում քիչ դեր չունեին հարկային ծանր բեռը, մաքսային բարձր սակագները, մահմեդական և քրիստոնյա առևտրականի միջև դրվող բացահայտ խտրականությունը, օտարերկրյա առևտրականների վայելած արտո-նությունները: Եվրոպացի առևտրականները, նրանց հանձնակատար դարձած թուրքահայ գուրծակալները մրցության մեջ շարքից մեկընդ-միշտ հանում էին դավառահայ երբեմնի խոշոր առևտրականներից շատերին և նրանց «շարիլի»՝ մանրավաճառի դեր թողնում կամ իս-պառ սնանկացնում: Բնականաբար վերջիններս ընդդիմադիր դիր-

307 Տե՛ս նույն տեղում: Այս փաստաթուղթը մի ընդարձակ զեկուցագիր է, կաղմված ռուսական հյուպատոսի կողմից և սալիս է Ադանայի վիլայեթի տնտե-սության ընդհանուր պատկերը, հետաքրքիր փաստեր հաղորդելով քաղաքական իրադարձությունների մասին:

308 ՍՍՀՄ ԿՊՌ-ՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, դործ 63, թերթ 106—107:

քում կմնային և դժգոհությունը զնալով ավելի բացահայտ կդառնար տիրապետող օրենքների, սուլթանական կառավարության հանդեպ։ Այս բոլորին զուգընթաց հայ առևտրականները դժգոհելու մի այլ, ավելի լուրջ պատճառ ունեին՝ նրանց ունեցվածքի մասսայական հրկիզումներն էին 1870—80-ական րվականներին։

19-րդ դարի վերջին քառորդին ուժեղացավ ճնշումը քրիստոնյա հայատականների նկատմամբ։ Համիդի գահակալության առաջին շարաքներից ի վեր կրկնապատկվեցին հայերի քաղաքական իրավունքների սահմանափակման ուղղությամբ հրապարակված ու չհրապարակված հրահանգները։

Յըլգըզի աչքում վտանգավոր նկատվեց հայ հարուստ դասը, հատկապես վաճառականները, որոնք «իրավունքներ» ունեին կապվել Ռուսաստանի՝ Թուրքիայի դարավոր թշնամու հետ, այնտեղից երկիր տեղափոխել «վտանգավոր» ծրագրեր։ Հայ վաճառականության ունեցվածքի ոչնչացման, նրան հրապարակից հանելու պատճառներից մեկն այս էր, որը կատարվում էր սուլթանի գիտությամբ, պալատականների խրախուսանքով։

Մի հանգամանք էս։ Ի հակակշիռ արևմտահայերի, 19-րդ դարի 70-ական թվականներին, արդեն առևտրով է զբաղվում, արհեստագործության փորձեր կատարում թուրք նորաստեղծ բուրժուազիան։ Նրա փորձերը միշտ չէ, որ հաջողությամբ են պսակվում։ Դյուրին չէր տնտեսության բնադավառում մրցել հայ վաճառականի, այն էլ վանեցի կամ բաղեջյի գործիմաց վաճառականի հետ։ Ուստի թուրքերի փորձերը բնականաբար մնում էին սոսկ փորձեր, մրցակցության մեջ նրանք պարտվում, դուրս են մղվում ասպարեզից։ Այստեղ թուրք նորեկուկ բուրժուազիայի մեջ հասունանում էր հայերի հետ հաշվեհարդար տեսնելու դադափարը։ Թուրք առևտրականները ոտքի են հանում Կարինի, Վանի, Բաղեջի, Եվդոկիայի մահմեդական խաժամուժ ամբոխին, օգտագործում քաղաքներում նստած ղինվորական կապաղորները և այրում ու թալանում հայ առևտրականների ունեցվածքը։ Չարաբաստիկ դեպքերը ծայր առան Վանից։

1876 թվականին սկսվել էին Բալկանյան ժողովուրդների ապստամբական շարժումները։ Ռուսաստանը պատերազմի էր դուրս գալու Թուրքիայի դեմ։ Բ. Դուռը պատրաստվում էր ղիմադրության։ Նույնիսկ թուրքահայատակ քրիստոնյաներից զորք հավաքելու փորձեր էին կատարվում։ Բանակին օգնելու պատրվակով սկսվեց հանդանակություն։ Առաջիններից էին Վանի և Կարինի կուսակալները, որոնք կանչելով հայ վաճառականներին՝ պահանջեցին «օգնության կարգով» նյութական միջոցներ, դրամ տալ կառավարությանը։ Վա-

նի թուրք կառավարիչ Մեհմեդ բեյը դիմելով քաղաքի հայ առևտրականներին, խոստումնաբեր հայտարարեց. «Իսլամ զորքերը ձեր հանգրստութեան, ինչքի և կեանքի ապահովութեան համար բանակ պիտի երթան Քեաֆիր Մոսկոֆին դէմ կռուելու, հանգանակութիւնը քանի որ այդ զորքերուն համար է, պէտք է սիրով մասնակցիք և ձեզմէ պահանջուած գումարն ամբողջ վճարէք, ինչպէս նաև կիրպատենք և այլն, ապա թէ ոչ վերջէն պիտի զոյջաք. չտուած կերպասնիդ, դրամնիդ և դուք պիտի այրիք. ուստի տուէք ձեզմէ պահանջուածները, որպէսզի վերջէն չզոյջաք և այլևս ուշ չըլլայ»³⁰⁹: Փաստորեն խլվեց հայ վաճառականների ունեցվածքի մեծ մասը, սակայն ըստ երևույթին կառավարութիւնը դժգոհ մնաց, 1876 թ. նոյեմբերի վերջերին բարեկամական այցով Մեհմեդ բեյը Կարին գնաց: Զոքեքշարթվա դիշերը ժամը 3-ին հրդեհ բռնկվեց Վանի շուկայում: Բոցերի հրդեհն լեղուն լափեց հայի հարստութիւնը: Կարինում ստացած հեռագրից տեղեկանալով հրդեհի մասին, առանց խղճի խայթի թուրք փաշան հարցրեց. «Դալճեան Գէորգ պէյի շուկան սկսած այրիլ, եթէ չէ այրած, անսպառնառ պէտք է այրել, ինչպէս նաև Շարան պէյի շուկան»³¹⁰:

Հրդեհը խնամքով նախապատրաստելու և հայերին մեկընդմիշտ ունեւորկելու մասին ին վկայում ականատես վանեցիկները: Արմենակ եկարյանը պատմում է. «...76 դեկտ. 3-ի վանի հրդեհի մասին, որ հրոյ ճարակ ըրած էր ամբողջ քաղաքի շուկան: Հետզհետէ հաստատուեցաւ թէ ատիկա պատահական աղէտ մը չէր, այլ յատկապէս պատրաստուած կառավարութեան կողմէ, փճացնելու համար հայ տարրին բարգաւաճ կեանքը և կառավարութիւնը աջողեցաւ իր ձեռնարկին մէջ, որովհետեւ փճացած էր ոչ միայն ամբողջ շուկան՝ իր լեցուն խանութներովն ու վաճառատուններովը, այլև կրակէն կարելի չէր եղած ուղատել հայ առևտրական դասուն հնչուն հարստութիւնը, որ այդ բարի ժամանակներու մէջ միշտ վաճառատան արկըղներուն մէջ կը պահուէր»³¹¹:

309 Յ. Կ. Ճ ա ն կ ի ւ լ հ ա ն, Յիշատակներ հայկական ճգնաժամէն, Կ. Պոլիս, 1913, մասն Ա, էջ 14:

310 Նույն տեղում, էջ 16:

311 Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, 1947, Գահիրէ, էջ 2: Նա սխալմամբ հրդեհի օրը դնում է դեկտեմբերի 3-ը, պետք է լինի նոյեմբերի 30-ի լույս դեկտեմբերի 1-ի դիշերը: Հեղինակը «բարի ժամանակներ» ասելով, ըստ երևույթին համեմատում է «ապագայի», ջարդերի շրջանի, սոսկալի եղեռնի հետ, այլապես «բարի ժամանակներ» չէին դրանք:

«Բայց հայերի կորուստը միայն խառնութի ապրանք չէր,— գրում է Սարուխանը:— Նրանք սովորութիւն ունէին իրանց բոլոր արժէքատուր իրերն, ինչպէս ականղէն, մուրհակներ և նոյնիսկ փողը խառնութենքի նկուղներում պահել իբրեւ ապահով տեղ. և ահա այս ամէնը կորաւ նոյնպէս»³¹². Եվրոպական հյուպատոսները նույնպէս իրենց կառավարութիւններին հաղորդեցին, որ հրդեհի նպատակը ավաւառութիւնն էր³¹³.

Ակնառու է, որ պատրիարքարանի կամակատար Բյուզանդ Քեյ-յանը «Մասիսում» տպագրած իր հոգւածներով միայն թուրքերի պահանջն էր կատարում, գուցե սեփական կամքին հակառակ, բայց և այնպէս կեղծում էր իրողութիւնը, հավատացնում, թե հրդեհը պատահականորեն է բռնկվել, այն էլ մի «գիւրեղակի խառնութից»³¹⁴. Դժբախտաբար «Մասիս» օրինակին հետեւեցին և վանի հրդեհի մասին ոչինչ չգրեցին կամ անտարբերութիւն ցուցաբերեցին արեւմեւորհայ մի շարք այլ թերթեր: Զարմանալին այն է, որ «Մեղու Հայաստանի» թերթի խմբագիր Պետրոս Սիմոնյանը, առաջ անցնելով պահպանողական, թուրքամոլ համախոհներից, հրդեհի մեղքը ամբողջովին բարդեց հայերի վրա: «Եթէ վանայ մէջ մի քանի անխոհեմ տաք գլուխների ցուցները չլինէին, գուցէ վանայ խառնութենքը մինչև ցայժմ կանգուն և նոցա տէրերը թշուառութիւնից ազատ լինէին,— գրում էր «Մեղուն»։— Այդպիսի ցուցերն ամենալուսատրեալ տէրութիւնք էլ անպատիժ չեն թողնում, և այն՝ իրաւամբ. ո՛ւր մնաց բարբարոս մահմեդական տէրութիւնն, որ և բարբարոսաբար պատժեց, կամենալով թուլացնել այն ժողովուրդն, որի մէջ փոքր ինչ ոյժ էր նկատում և երկիւղ էր կրում, որ այդ ոյժն իւր դէմ կը կանգնի. և նա բարբարոսաբար ճնշեց այդ ոյժը»³¹⁵.

«Մեղու Հայաստանի»-ի խմբագրին ժխտեց Պոլսում լույս տեսնող «Մանդումնի էֆքյար»-ի խմբագիր Կ. Փանոսյանը: Նա բացահայտեց ոչ միայն վանի հրդեհի մանրամասնութիւնները, այլև տպագրեց մի քանի այնպիսի թղթակցութիւններ, որոնց մեջ բացահայտվում էին քրդերի շահատակութիւնները, վասպուրականցիների կրած զրկանքները, խիզախելով նկարագրեց հայկական վանքերի տվելված վիճակը, վանականների կրած զրկանքները: Յըլ-զըզի պալատը անմիջապէս խափանեց հայատառ թուրքերենով

312 Ս ար ո խ ա ն, Հայկական խնդիրն և Ալզային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում, էջ 195.

313 St'us „Blue Book“, Turkey, 1877, № 15, page 8.

314 «Մասիս», 1876, 11 դեկտեմբերի, № 1916.

315 «Մեղու Հայաստանի», 1878, № 5.

հրատարակվող թերթը, բանտարկեց Կարապետ Փանոսյանին՝ իբրև «մաքեր զրգռող» սուտ լրեր հրատարակելով...»³¹⁶:

Հրդեհի մասին ավելի մանրամասն գրեցին «Փոնջը» և օտարերկրյա թերթերը: «Մշակը» չբավարարվեց մյուս թերթերից կատարված արտատպումներով, հատուկ թղթակիցների միջոցով հավաստի լուրեր ստացավ, Ռուսաստանի ուշադրությունը հրավիրեց Վանի և արևմտահայերի վիճակին: Նրա հաղորդագրությունների համաձայն Վանում հրդեհն սկսվել է 1876 թ. նոյեմբերի 30-ի լույս դեղինեմբերի 1-ի գիշերը: Հրդեհին զոհ էին գնացել թվով երկու հազար խանութ և կրպակ, որոնց 80%-ից ավելին պատկանելիս են եղել հայերին³¹⁷: Հրդեհի ժամանակ վրա են հասնում թուրքական զինվորները: Մի մասն արգելում է հայերի մուտքը շուկան, մյուս մասը, մահմեդական ամբոխի հետ, կողոպտում է նրանց խանութները: Պողոս վարդապետը և Երեմիա Տեկանցը փութացին օգնության, սակայն անմիջապես արգելքի հանդիպեցին, ձեռնկցին և ետ շարտվեցին: Հրդեհի վնասը հաշվվեց 10 միլիոն օսմանյան ոսկի³¹⁸: Այրվել, ոչնչացվել կամ թաղանթվել էին ոչ միայն ապրանքները, այլև պարտամուրհակները, հաշվեմատյանները: Նրանք այս արեւ էին, որ պետքի հայերը ոչ մի հիմք չունենային իրենցից պարտք կամ վնասի համար ճշգրիտ հատուցում պահանջելու³¹⁹:

«Փորձի» թղթակիցը հաղորդում է, թե «վեց ժամուան ընթացքում 600 խանութից աւելի այրուեցան...»³²⁰, ամբողջ գիշերը զինվորները, խառնիճաղանջ ամբոխը կողոպտում էին խանութները և նոցա դժբախտ տերերին ծնծում: Մի քիչ անց, նույն ամսագիրը գրում է. «Այս զարհուրելի հրդեհի և աւաղակութիւնների պատճառած վնասը հաշվում են մօտ 500.000 անգլիական լիրա, ահագին կորուստ է մի քաղաքի համար, որ հազիւ 35—40.000 բնակիչ ունի»³²¹:

Հրդեհից հետո երկու ամիս շարունակ փակված մնացին հայկական դպրոցները: Վախեցած հայերը տներից դուրս չէին գալիս: Շուկան ամբողջովին դատարկվել, մոխրակույտի էր վերածվել: Երբեմնի հարուստ առևտրականները, ընտանիքը և երեխաները թող-

316 Ս ա Ր ու խ ա ն, Հայկական խնդիրն և ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում, էջ 198:

317 «Մշակ», 1876, 23 դեկտեմբերի, № 49:

318 «Մշակ», 1877, № 5, արտատպություն «Մանդումէի էֆքյար» լրագրից:

319 Նույն տեղում:

320 «Փորձ», 1878, № 2, էջ 312:

321 Նույն տեղում, էջ 313:

նելով բախտի քմահաճույքին, պտնդուխտի աստանդական ցուպ էին որոնում:

Գործին որոշ չափով օգնեցին Պուստմ եղած վանեցի պանդուխտները: Նրանք դիմեցին Մ. Խրիմյանին, նրա միջոցով պատրիարքին ստիպեցին՝ բողոքելու թուրքական կառավարությանը, ինչպես նաև հյուպատոսներին³²²: Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանը սուլթանին բողոքագիր ներկայացրեց, կազմվեց հրդեհի գործը քննող հանձնաժողով: Նրա մեջ մտան Մարկոս Աղաբեկյանը, Մկրտիչ Աղաթոնը, Մկրտիչ Խրիմյանը:

«Երիտասարդ թուրքերի» առաջնորդ Միդհատ փաշան ստիպված, խոստացավ օգնության ձևեր մեկնել տուժյալներին: Բ. Դուռը մի քանի հազար ղուրուշ փող տվեց հայերին: Մինչև այդ Կարինի վիլայեթի մեջ մտնող վանք դարձավ անկախ վիլայեթ: Նոր վալի նշանակվեց Հասան փաշան, իսկ նրան իբրև տեղակալ՝ Մարկոս Աղաբեկյանը: Պաշտոնից հանվեցին մի շարք թուրքեր և նույնիսկ հայեր նշանակվեցին նրանց տեղը: Զարմանք առաջացնող այս փոփոխությունների պատճառը վերահաս ռուս-թուրքական պատերազմն էր, Հայկական հարցի հնարավոր բարձրացումը, քրիստոնյաներին սիրաշահելու, կառավարության հերթական շուրջանցի խարդախ բաղադրականությունը: Այդ շնչին զիջումները նույնպես երկար չտևեցին:

Հրդեհի գործը քննող հանձնաժողովը համերաշխ եզրակացության չհանգեց: Հանձնաժողովի անդամներից Մկրտիչ Աղաթոնը դեմ գնալով Աղաբեկյանին, վանի առաջադեմ մտավորականությանը, ռաջայիսի տեղեկագիր շինեց, — գրում է Մ. Փորթուզալյանը, — որով թիւրք հասարակութիւնն և ղօրքերը կարգարացնէր...: Քննիչ յանձնաժողովի միայն թիւրք անդամները ստորագրեցին այդ տեղեկագիրն, իսկ հայ անդամները չստորագրեցին: Մարկոս Աղաբեկեանը որչափ կրնար դէմ կեցաւ այդ տեղեկագրին, յայտնելով թէ բոլորովին անիրաւ և կողմնակալութեամբ գրուած է: Բ. Դուռն ընդունեց Աղաթոնեանի այդ ստալօդ տեղեկագիրը: Աղաբեկեան պաշտօնէ ձգուեցաւ, Աղաթոնեան վարձատրուեցաւ նորա տեղը անցնելով»³²³:

Գալաթահայերի բաղադրական փողհար Մ. Խրիմյանը բողոքի ձայն բարձրացրեց համայն մարդկության առաջ: Նա գրեց «Վան-

322 «Մշակ», 1876, № 50:

323 Ս ա ր ու խ ա ն, Հայկական խնդիրն..., էջ 197, տե՛ս նաև «Մշակ», 1877, հունիսի 27:

գոյժը», որպէս «կուժ մի ջուր իւր ալրած հայրենեաց վրայ» սրսկելու համար: Գրքուկը լույս տեսաւ Կոստանդնուպոլսում 1876 թվականին: Յըլզըզի պալատը կալանավորեց «Վանգոյժը»: Հեղինակը ստիպւած իր գրքուկը վերահրատարակեց Թիֆլիսում: Արդշունքն աչն եղաւ, որ Օսմանյան սահմանադրութեան համաձայն, սենատի անդամ նշանակւած, ռոճկառու իրիմյանը հեռացվեց պաշտոնից և զրկվեց լաւ ռոճիկից³²⁴: Ապարդշուն անցան հայկերի բողոքները: Թուրք կառավարութեանը հասաւ նպատակին, ոչնչացրեց վանեցիկների հարստութեան մեծ մասը և մարսեց այն:

Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո սկսվեց «բարենորոգչական միջոցառումները» համար հայերի մղած պայքարի նոր շրջանը: Մահմեդական վերնախավի հիշողութեան մեջ դեռ թարմ էր հայերի օգնութեանը ռուսական բանակին, նրա կատարած անկախութեան փորձերը: Յըլզըզը հրապարակով խոստում էր տվել «լաւ վարվել» հայերի հետ, սակայն դադարի հրահրում էր այրել, կողոպտել նրանց ունեցւածքը:

«Հրանտ» կեղծանւան տակ թաքնւած Մկրտիչ Փորթուգալյանը 1882 թ. հոկտեմբերի 2/14-ին Վանից «Մշակ» թերթին հաղորդում է, որ սեպտեմբերի 29-ի լույս 30-ի գիշերը, նրա հաջորդ օրը, մինչև երեկո, այրվեցին Բաղեշի հայկական խանութները, քարվանսարանները, վաճառատները³²⁵: Լսելով հրդեհի մասին, ժողովուրդը փորձեց գիշերով օգնութեան հասնել ու մարել այն: Հայտնվեցին թուրքական կայազորի զինվորները: Սրերով նրանք վիրավորեցին 100 մարդու, սպանեցին շատերին և սկսեցին կողոպուտն ու ավերածութունը: Քիչ անց շուկա ներխուժեց մահմեդական ամբոխը և ծայր առաւ մի կողմից խանութների թալանը, մյուս կողմից հայերի արգելումը՝ մարել հրդեհը: Կառավարութեանը Թուրքիայի թերթերին հրամայեց այդ մասին լուրեր չտարածել: Մի քանի եվրոպական թերթերի թղթակիցներին էլ հավաստացրեց, թե հրդեհը Ուբեյդուլահի մարդկանց գործն է: Յըլզըզը որոշել էր ազատվել եվրոպական հյուպատոսարանների հավանականութեն արտառնելիք գլխացավանքից: 1882 թ. հոկտեմբերի 29-ին Գ. Շերենցը Վանից գրում է, թե Բաղեշում այրվել է 1100 խանութ, կողոպտվել են հայերի ալրանքները, ամբողջ վնասը հասնում է մեկ միլիոն լիրայի³²⁶, Բժիշկ Լեոն Տիգրանյանը գրում է, որ «Սեպտեմբերի 30-ին տաճիկները և բուր-

324 Ս ա ր ու խ ա ն, Հայկական խնդիրն..., էջ 198:

325 «Մշակ», 1882, № 198:

326 Նույն տեղում, № 218:

դերը աչրեցին Բիթլիսի հարուստ բաղարը, որտեղ խանութները՝ պատկանում էին գլխատրապէս հայերին»³²⁷.

Հրդեհից մեկ ամիս անց «Մասիսը» ևս խոսեց «Բաղեշի անցքերի» մասին: Հոկտեմբերի 30-ին հրապարակված հոդվածով հայտնի դարձավ, որ հրդեհը բռնկվել է «Փախսարանոց (փախստուղի-լեր)» շուկայի մի խանութից և 8 ժամվա ընթացքում կրակի հրեղեն լեզուներից մոխրակույտի վերածել հայերի հարստությունը: Այլովեց 1015 խանութ և «...ութ ժամուան մէջ, բաղիշեցւոց պէս փարթամ ժողովուրդ մը, իր բոլոր հարստութիւն կորսնցնելով, աւուր պարէնի կարօտ՝ յետին թշուառ վիճակի ենթարկուեցաւ և ձեռն ի ծնօտ անբախկաց վրայ նստած կողբայ...»³²⁸: Թուրքերը թալանել են շաքված խանութները և քարաշեն խանր³²⁹: Երկու օր անց, թերթի մի այլ թղթակից հաղորդում է, որ հայկական բոլոր՝ 1000 խանութները աչրվեցին, 120 հայ վաճառականների ունեցվածքը ոչնչացվեց: Ընդհանուր վնասը կազմում էր կես միլիոն ոսկու արժողություն³³⁰:

Բաղեշի հրդեհը լայն արձագանք գտավ հայ պարբերական մամուլում: «Մասիսի», «Մշակի», «Արձագանքի», «Մեղու Հայաստանի» և այլ թերթերի արեւմտահայ ու արեւելահայ թղթակիցները միաբերան վկայեցին, որ հրդեհին տեղյակ է եղել սուլթանական կառավարությունը: Ճիշտ է, այլովել էին նաև թուրքերի խանութները, սակայն նրանք գրեթե վնաս չէին կրել: Ժամանակին իմանալով՝ հրդեհի մասին, մահմեդականները վրա էին հասել, փրկել իրենց ապրանքները, ավելին՝ առիթից օգտվելով կողոպտել հայերի խանութները: Մեկ օրում հայերի հարստության մեծ մասը անցավ թուրքերի ձեռքը, աղքատացավ ու սնանկացավ Բաղեշի հայ վաճառականությունը: Քաղաքի հայերը պատգամավորություն ուղարկեցին Կարին, բողոքեցին Բաղեշի քաղաքապետի դեմ: Սակայն ապարդյուն անցավ նրանց գանգատը: Շրջելով հրդեհված շուկայում Սեֆիլյան Մկրտիչը հայհուցեց թե՛ հայ աղագանականներին և թե՛ թուրք պաշտոնյաներին, որոնք հրդեհի ժամանակ «անտարբերություն ցուցաբերեցին»: Նրան բանադրեցին, քիչ հետո բաց թողեցին, խուսափելով հայկական զայրույթի պոռթկումներից³³¹:

327 «Մշակ», 1882, № 230, համեմատիր նաև «Արձագանք», 1882, № 41, էջ 640—641:

328 «Մասիս», 1882, 30 հոկտեմբերի, № 3314:

329 Նույն տեղում:

330 Նույն տեղում, 2 նոյեմբերի, № 3317:

331 Տե՛ս «Մշակ», 1882, նոյեմբերի 21, № 216, համեմատիր «Արձագանք», 1882, № 41:

Հըրզեհից կարճ ժամանակ անց, Քաղեշը կենդանության նշաններ ցույց տվեց: Առևտուրը կրկին աշխուժացավ, բայց նախկին մակարդակին հասնելը բավականին դժվար էր³³²,

1882 թվականի ապրիլի վերջին հոր ճարակ դարձավ Եվդոկիայի շուկան: Ապրիլի 28-ին «Մասիսի» Եվդոկիայի թղթակիցը հաղորդում էր. «...Մի սոսկալի հրգեհ պատահեցաւ Բրկաք պագաբի կոշուած թաղին մէջ... Կը կարծուի դարձեալ, թէ այդ առթիւ քրիստոնեայ կ'ի ոչ քրիստոնեայ թաղեցոյց վնասուն զոմարը կը կշռէ աւելի քան 30.000 օսմ. ոսկի»³³³:

1884—85 թվականներին երկու անգամ կողոպտվեցին վանի հայերի խանութները: Տեկանց առևտրական տան ոսկերչական արհեստանոցը, խանութը բռնագրավվեց թուրք աղաների կողմից: Ալգային-դեմոկրատական ընդդժմած արամադրություններ ունեցող, դրող և հրապարակախոս Սեդրակ Տեր-Սարգսենցի (Տեկանցի), («Շահէնն ի Սիպիր» վեպի հեղինակ) քաղաքից բացակայելու պատճառով թուրք կառավարիչը բռնատարկեց ու դանակոծեց նրա առևտրական եղբայրներին: Մասնակի հրգեհներ, թալանի ու ասպատակության բազում դեպքեր պատահեցին Դիարբեքիրի, Կարինի հայ առևտրականների ու ունեւոր արհեստավորների հետ:

Այսպիսով, Համիդի կառավարությունն, Արևմտյան Հայաստանի թուրք կառավարիչները, մահմեդական նորաստեղծ բուրժուազիան, ընդհանուր դրոհի էին անցել հայ ժողովրդի, առավել ևս դավառի առևտրա-արդյունաբերական դասի դեմ: Հալածաքնքներն արդեն հետապնդում էին ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև հեռուն դնացող քաղաքական լուրջ նպատակներ: Յրլըըը կորցրել էր Բուլղարիան: «Հայկական հարցը» ներքին հարց լինելուց դուրս էր եկել միջազգային ասպարեղ: Թուրքիան վախենում էր Արևելքի իր հենաբանի՝ Փոքր Ասիայի կորուստից: Համիդը ծրագրել էր կայսրության արևելյան նահանգներում նոր հաղթանակների հասնել, սակայն նրա առաջ որպես պատենշ կանգնում էր հայ ժողովուրդը, որի «տերը», գոնե դիվանագիտական փաստաթղթերով, արդեն Բ. Դուրը չէր, այլ ինքը՝ «ժողովուրդը» և «մեծ պետությունները»: Սուլթան Համիդը ձգտում էր ամեն կերպ սրել հայ-քրդական, հայ-թուրքական հարաբերությունները³³⁴, դադարի հրահանգավորումներով

332 «Մասիս», 1883, 22 օգոստոսի, № 3512:

333 «Մասիս», 1882, մայիսի 31, № 3888:

334 Այստեղ հայ-քրդական կամ հայ-թուրքական արտահայտություններն օգտագործելով թուրք ու քրդ աշխատավորությանն ի նկատի չունենք, որոնք նույնպես շահագործվում էին, ինչպես այդ մասին դասակարգային հստակ

ուշնչացնել հայերի ունեցվածքը, մահմեդականներին նախապատ-
րաստում էր ապագա ահալիոր ծրագրերի իրականացմանը:

1870-ական թվականների վերջերին, հատկապես 1880-ական-
ներին, վերջնականապես ձևավորվում ու ավարտին են հասնում
դարերի խորքից եկող երկու խնդիր՝ հայ-ֆրդականն ու հայ-քուր-
մականը: Սրանք երկուսն էլ ընդհանրության շատ գծեր ունենալով,
սահմանադրապես էին սակայն իրենց ուրույն առանձնահատկու-
թյուններով: Հայ-քրդական հարցը մեծ մասամբ տնտեսական կեր-
պարանք ուներ: Այն ավելի շատ աղքատացին հարց էր, որի լուծման
համար մղվող պայքարի հաղթանակը հողը կլիք քուրդ աղաներից
և կվերադարձներ նախկին տերերին՝ գյուղացիությանը, կվերացնե-
ր սոցիալական շահագործման մի մասը: Նախորդ գյուղերի շարա-
ղըրանքից տեսանք, որ սրանով տմենաշահագրգռված դասակարգը
գաղափարահայ գյուղացիությանն էր, մանր-բուրժուազիան, արևմտա-
հայերի ազատագրական շարժման հիմնական շարժիչ ուժը:

Կերպարանավորվում, նոր ու «հայացինք» բովանդակություն էր
ստանում հայ-քուրմական խնդիրը: Ունենալով սոցիալական բազ-
մապիսի երանգներ, դարավերջին այն հիմնականում փաղափակե-
րովանդակություն էր ստանում: Սոցիալական կեղեքումից դատ,
կայսրությունը ջանքեր չէր խնայում երկրից գաղթեցնելու, մահմե-
դականացնելու, պարբերաբար ջարդելով շարքից հանելու մի ժողո-
վրդի, որին Սան-Ստեֆանոյի դաշնագիրը իրավատեր էր հայտա-
րարել իր հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի վրա: Յըլզըզի խոր-
հըրդատու թուրք բուրժուազիայի դադափարախոսները սուլթանին
ցուցում են տալիս գրգռելու խաժամուժ ամբոխին, խաղալով նրա
մտայնության, ազգային-կրոնական լարերի վրա, ավելի սրելու
հայ-թուրքական հարաբերությունները: Վերջիններս օգտագործում
էին հետամնաց մոլեռանդ քուրդ բեկերին, նախապատրաստում մա-
շեցնելու, բնաջնջելու հայությանը, նրան հասցնելով մի այնպիսի
վիճակի, որ հրապարակից իսպառ հեռացվեր կայսրությանն «սպառ-
նացող վտանգը»՝ բարենորոգումների ծրագրի կենսագործումը:
Այնքան են սրվում կառավարության, թուրք վերնախավի ու քրիս-
տոնյա ժողովուրդների հարաբերությունները, այնքան անտանելի
են դառնում քաղաքական սահմանափակումները, որ հայ առաջա-
վոր մտավորականները կարծում էին, թե այլևս անհնար է նման
վիճակով շարունակել գոյությունը: Մեկընդմիջտ վերացվում էին

դիտակցություն չունենի: Քրդական ասելով հասկանում ենք քեկերին, թուրքական՝
թուրք աղաներին, սուլթանական կառավարությանը:

Թուրքիայի քաղաքականության հետ համակերպվելու հնարավորությունները: Գնալով բնականաբար ուժեղանում էին հայ ազատագրական շարժումները:

Հարց է ծագում, թե ինչպիսի՞ դիրք բռնեց գավառահայ առևտրական բուրժուազիան այդ շարժման նկատմամբ: Հասկանալի է, Վ. Ի. Լենինի քաղաքաժողով ասուլիսներից հայտնի, ճնշված տղեր արդյունաբերական բուրժուազիայի մասնակցությունը, ղեկավարությունը ամեն մի աղբային-ազատագրական շարժմանը: Հայ արդյունաբերողները, արհեստավորությունը անվիջում կերպով Թուրքիայի հանդեպ կանգնած էին ընդդիմադիր դիրքում: Խնդիրն այս կողմից անվիճարկելի է: Բայց չէ՞ որ Արևմտյան Հայաստանում նրանք քիչ էին, թույլ, առևտրականների համեմատությամբ տնտեսապես սակավաուժ, հետևաբար չէին կարող միայնակ ղեկավարել աղբային համընդհանուր շարժումը:

1870—80-ական թվականներին օգնության է հասնում գավառահայ առևտրական բուրժուազիան: Նրա ունեցվածքը մոխրակուտների էր վերածվում, կյանքն ամեն րոպե վտանգի տակ դրվում, առևտրի հնարավորությունները սահմանափակվում: Ավերածությունների ու կաշկանդումների նման փորձերը, Թուրքիայի քաղաքական նոր կուրսի բացահայտումը այդ բուրժուազիային մղում էին դեպի ժողովուրդը, դեպի ընդհանուր գավառահայությունը, նրա տրամադրություններին աղբային-քաղաքական երանգի հաղորդում: Գավառահայ նորաստեղծ առաջագիմ մտավորականության կարծիքով մնում էր պայքարի մարտակոշ նետել, ժողովրդին տանել դեպի մարտադաշտ, նրա օգնությամբ ու նրա հետ միասին թոթափել արդեն անտանելի դարձած օտարի տիրապետությունը, դիմակայել սուլթանի քաղաքական այն կուրսին, որից արյան հոտ էր փչում, որը պատմական կարճ ժամանակամիջոց հետո գերեզման էր առաջնորդելու արևմտահայության հոծ բաղմունքները:

Հասկանալի է, որ արևմտահայ ազատագրական շարժման ղեկավարի ու գաղափարախոսի, այդ շարժման մեջ բուրժուազիայի խաղաղած դերը շեշտելիս պետք է ի նկատի ունենալ գավառահայ ազգային բուրժուազիան, որն անմիջապես կրելով սուլթանական կառավարության հայահալած քաղաքականության ծանրությունը, զրկվելով առևտրի ու արդյունադրծության հնարավորությունից, կորցնելով հարստությունը (հրդհհներն ու թալանի միջոցներով), ձգտում էր աղբային պետականության ստեղծմանը: Դրանով իսկ նա կստանար ոչ միայն քաղաքական իշխանություն, այլև կգրավեր տնտեսական բարձունքները:

Պատմական իրողության կոպիտ խեղաթյուրում կլինե՞ր ընդհանրապես հայ բուրժուազիային հանձնել մեր ժողովրդի մղած, շրհերով լի ու հերոսական պայքարի ղեկավարության պատիվը: Չէ՞ որ բուրժուազիա հասկացողությունն առաձգական է, շտաբբերավւած: 1870—80-ական թվականներին գոյություն ունեւ մանր բուրժուազիա, միջին բուրժուազիա—արդյունաբերական և առևտրական թեւերով (առաջինը թույլ, երկրորդն ուժեղ): Առևտրական բուրժուազիան իր հերթին ստորաբաժանւում է ազգայինի և կոմպրադորականի՝ գաւառի հետ կապւած, գաւառում գործող, գաւառի բերքերով «սնւլող» հայ առևտրականների և Թուրքիայի, ինչպես նաև Եւրոպայի հետ բաղմաթիւ թեւերով կապւած էֆենդիների սերնդի: Վերջիններս աստիճանաբար զրկւում էին ազգային նկարագրից, դառնում օտարի անփոխարինելի ձայնափողեր: Հետեւաբար, էֆենդիներից ոմանք, ամիրաններից մնացած հատուկենտ բեկորները ոչ միայն չէին ղեկավարում ազգային շարժումը, այլև տրտունջով էին ընդունում սուլթանների «շնորհած» ռեֆորմիստական որոշ ակտերը:

Եւ այսպես, 1870—80-ական թվականների արևմտահայ ազգային—ազատագրական շարժման ղեկավարը դառնում էր հայ ազգային բուրժուազիան և նախատեղծ դեմոկրատական մտավորականութւոյնը: Ասում ենք նորաստեղծ, քանի որ իր պայքարի ձեւերով, մեթոդներով, առաջադրած հարցերով, գործելաւարով, վերջինս արդեն տարբերւում էր 1850—60-ական թվականների գործիչներից, գրողներից ու հրապարակախոսներից: Շարժման կենտրոններն էին դառնում Վանը և Կարինը, առաջադեմ մտավորականութւան հանգրւանակետերի վերածւում այս քաղաքները:

Գ. ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՆՇՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐԲԻՍՏՈՒՄ, ՀԱՅՏՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱԶՐԿՄԱՆ ՆՈՐ ԱԿՏԵՐԸ

«Թանգիմաթի» խոստումները չէին կարող գործողութւան մեջ գրւել ֆեոդալական բռնապետական տերութւան մեջ և վերացնել կրոնական ու ազգային խտրականութւոյնը Թուրքիայում, հաւասարութւան նշան դնել քրիստոնյա ու մահմեդական ժողովուրդների իրավական դրութւան մեջ: Կատարւած բարեփոխութւոյնները, հայերի կարճատեւ աշխուժացումը ժամանակավոր ու անցողիկ բնույթ ունեին, իսկ հիմնական խտրութւոյնը, կառավարութւան կողմից հրահրւող ազգամիջյան ատեւութւոյնը մնում էին վերջին սուլթանների, հատկապես արյունոտւտ Աբդուլ Համիդի վարած քաղա-

քականության հիմնանպատակը: Այդ բանն ավելի դիպուկ բնորոշեց Մ. Խրիմյանը:

1869 թվականին պատրիարք ընտրվեց Մ. Խրիմյանը: Մեծ եպարքոս Ալի փաշան ձիշա նկատեց, թե «այդ եկեղեցականը շատ տաֆ գլուխ հայու համբավ կվայելե»: Գրիգոր Օտյանն այդ դիտողությունը լսելով, պատասխանեց. «Բանաստեղծ մըն է, ես անոր երաշխավոր եմ»: Եպարքոսը զիջեց, իր մոտ հրավիրեց Խրիմյանին, զրույց ունեցավ նրա հետ, ասպա առաջարկեց բանավեճ գրել և ներկայացնել Բարձրագույն Դռանը: Պատրիարքը հրաժարվեց Եպարքոսի առաջարկությունը կատարելուց, սակայն չհրաժարվեց արևմտահայության վիճակը թևեցնելու համար պայքարելու մտադրությունից: 1870 թվականի նոյեմբերի 21-ին սուլթանի նստավայրում, Աղգային ժողովի խոսանցով պատերի մեջ, տարբեր հայացքներ ու համոզումներ ունեցող երեսփոխանների ներկայությամբ, Խրիմյանը հայտարարեց. «Հայաստանի մէջ հարստահարութիւնը միշտ կայ և պիտի շարունակէ քանի որ հոն երկու եղբայր, երկու ժողովուրդ կը բնակին, որոնց մէկին ձեռք Աւետարան և միւսին ձեռք Ղուրան կայ: Ղուրանի հաւատացեալը այնպէս կը կարծէ թէ նա որ հաւատք չընծայէր անոր, արժանի է հարստահարութեան, իսկ Աւետարանը կըսէ՝ ուրիշ իրաւունք մը չունիս, այլ միայն պիտի հարըստահարիս մինչ ի գերեզման»³³⁵: Խրիմյանը պատճառաբանում էր, որ թուրքը և քուրդը սուր ունեն՝ կհարվածեն, հայն ուղեւորանով միայն կարող է իր մարմինը տանջել: Երբ վերացվեն կրոնական խտրականությունները, երբ հայը իրավունք ստանա ղենք կրելու, պաշտոն ստանձնելու, մահմեդականին հավասար դասվելու, երբ «ուժ ստեղծվի», անկասկած կնվաճվի ու կճանաչվի նաև իրավունքը: «Պիտի խնդրեմ կառավարութենէն,— շարունակում է նա,— եւ աղաչեմ Բարձր. Եպարքոսէն որ Ղուրան եւ Աւետարան աղօթարաններու մէջ մնան, օրինադիրքը հանրանայ ընկերական կենցաղավարութեան մէջ և հաւաստութիւն տիրէ: Հիմա իմացաք անշուշտ հարստահարութեան բուն պատճառը՝ որ մինչև արմատիքը չխլուի, չէք կարող դոյզն ծառայութիւն մը ընել ձեր հայրենեաց»³³⁶, կրոնական խտրականությունը, պաշտամունքի իրարամերձ հակադրությունը համարելով հայերի իրավադրկության, սոցիալական կեղեքման բուն պատճառը, Մ. Խրիմյանը դոտեալնդկեց պայքարի: Սակայն ասպարդյուն անցան նրա ջանքերը, ի դերև եկան բանաստեղծի հույսերը:

335 Ա. Ալ պ օ յ ա ճ հ ա ն, Պատմութիւն Աղեկիոյ հայոց, էջ 1111—1112:

336 Նույն տեղում, էջ 1112:

Քրիստոնյաների ու մահմեդականների միջև դրված կրոնական խտրականությունը գնալով խորացավ և բացառապես դարձավ վերջին սուլթանների վարած ռազմա-ֆեոդալական օկուպացիոն քաղաքականության հենքը, «Թանդիմաթը» շնչին փոփոխություններ մտցրեց այս բնագավառում, իսկ Աբդուլ Համիդը գահակալության առաջին իսկ տարում ջնջեց նախորդների արած «բարեբարությունները» և աներևակայելի չափերի հասցրեց աղգային ճնշումները։ Դիմենք փաստերին։

1856 թվականի փետրվարի 18-ին սուլթան Աբդուլ Մեջիդը համարյա վերակրկնեց 1839 թ. տված «Գյուլհանեի հաթթը շերիֆը»։ Ֆեսակիր ասիացին Եվրոպայից ներմուծում էր կայսրությանը «վտանգաբեր» մաքսանենդ ապրանքներ՝ և «լիբերալ օրենքներ», սակայն խիղախությամբ, քանի որ գիտեր, թե դրանք երբեք էլ չեն գործադրվելու։ 23 ընդարձակ հոդվածներից բաղկացած «Հաթթը հումայունի» նախաբանում կարդում ենք. «Այժմ իմ փափաքս է վերանորոգել և ու աւելի ընդլայնել այն նոր կազմակերպությունները, որոնք հաստատուած են իմ կայսրութեան արժանապատուութեանը, և քաղաքակիրթ ազգաց մէջ բռնած դիրքին համապատասխանող իրաց վիճակ մը յառաջ բերելու նպատակաւ ... Երջանկութիւնը անլցնել իմ բոլոր հպատակներու, որոնք իմ աչքիս առջեւ հաւասար են և հաւասարապէս սիրելի, և որոնք իրարու հետ հայրենասիրական անկեղծ կապերով կապուած են, նաեւ իմ կայսրութեան բարգաւաճումը օրէ օր անլցնելու միջոցներ երաշխաւորել» (ընդգծումները մերն են — Չ. Ղ.)³³⁷։ Առաջին հոդվածով հպատակների կյանքի, գույքի ապահովություն էր խոստացվում, օրենքի ու դատարանների առջև քրիստոնյայի և մահմեդականի հավասարություն։

Ժամանակին նկատվեց, որ այս օրենքները մնացին թղթի վրա, դիտվեցին իբրեւ Թուրքիայի եվրոպականացման սոսկ արտաքին կեղև։ Չմոռանա՞նք սակայն մայրաքաղաքի հայերի դրության որոշ թեթևացումը, դրանով պայմանավորված հասարակական-քաղաքական շարժումների ուժեղացումը։ «Թանդիմաթ»-ից փաստորեն օգուտ չաղեց գաղութահայ բուրժուազիան։ Դավառը անտեղյակ մնաց դրան, գավառը գնալով ողբ հյուսեց իր վիճակի մասին։ Այդուհանդերձ, թղթի վրա, թե գործողության մեջ, «Թանդիմաթն» «ապրեց» մինչև 1868 թվականը՝ սուլթանական օրենսդրական նոր ակտերը,

337 Բ Ր Ո Ֆ. Կ. Թ Ո Ւ Մ Ա Ն Ն, Պատմութիւն Արեւելեան խնդրոյ և առաջնորդ հայկական հարցի, Լոնտոն, 1905, էջ 614.

դրաքննչական կանոնները, «Սահմանադրութեան» տրգելման փորձերը, հայ առաջավոր մտավորականութեան կրած դադափարական անգրանիկ ջարդը:

1870—80-ական թվականներին հրապարակված փաստերը, եվրոպացի ու հայ հեղինակների անհամար վկայությունները կասկած չեն թողնում, որ «Թանգիմաթի» արդեն մեկընդմիշտ հանգել էր: Գաղանկությունների, ոճապատկերությունների անթիվ դիպքերը մերթ ցատկում էին «Թանգիմաթի» վրայով, հիշեցնում սուլթանական մռայլ միջնադարը, մերթ էլ անօրինակ դառնալով, գրեթե նմանը չէին գտնում ողջ մարդկության պատմության մեջ: Հայկական հինգ նահանգներում հաստատված է կառավարման գաղանախին սխտեմ,— գրում է էմիլ Դիլլոնը,— որի հետ համեմատած հարավային նահանգների ստրկական դաժանությունները հանդիսանում են միայն որպես աննշան չարաշահումներ»³³⁸:

«Թանգիմաթը» խոստանում էր հպատակների «իրավահավասարություն»՝ դատարանում, սակայն իսլամի դոգմաներով քարացած դաժան իրականությունը հայ և քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների դրկում էր վկայությամբ իրավունքից: Շարիաթի այս կետը հայերի համար ունենում էր աղետաբեր հետևանքներ: Մահմեդականը կարող էր սպանել, առեանդել, թալանել քրիստոնյային և անպահովապես մնալ անպատիժ³³⁹:

Վերոհիշյալ օրենքներն իրենց ուժը պահպանում էին «Թանգիմաթ»-ից քառորդ դար հետո: Անկասկած է, որ Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաներին Աբդուլ Մեջիդի խոստացած կյանքի ու գույքի ապահովությունը, մահմեդականների հետ հավասար իրավունքները և այլ հրամանագրերը մնացին թղթի վրա և քիչ բան տվեցին հայերին:

«Թանգիմաթ»-ից տասնամյակներ անց, կառավարությունը ուղղված մի այլ բողոքագրում, պատրիարքը գրում էր. «Թե որ մահմեդականաց և ոչ մահմեդականաց մէջ խտրութիւն պահող, ատելութիւն արծարծող և մահմեդականաց ստորին կարգի ժողովուրդնան ձեռք զէնք տուող դրութիւն մը կայ, այն ալ ոչ մահմեդականաց վկայութեան չբռնուիլն է: Գիւղի մէջ, շուկայի մէջ, տան մէջ, ուր որ ըլլայ, ոչ մահմեդական մը կը ծնծուի, կը նախատուի ... դատարանը սիտի երթան, ո՞վ պիտի վկայէ, տեսնող մահմեդականք չեն

338 Эмил Диллон, Положение дел в Турецкой Армении (Положение армян в Турции), стр. 329.

339 Մատենադարան, Իվրիքյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 616:

երթար վկայելու, ոչ մահմէտականին վկայութիւնն ալ չբռնուիր, դատը ինքնին կը կորսուի»³⁴⁰:

Քրդախառն հայկական գաւառներում ամենօրյա սպանութիւններն սովորական երեւոյթ էին: Դատարանը կամ զաւիթիները բոլորովին չէին հետաքրքրւում ոչ սպանողի և ոչ էլ սպանւողի ինքնութեամբ, քանի որ հանցագործները բոլոր դեպքերում քուրդ ու թուրք աղաներն էին³⁴¹:

Երկու քրիստոնեաների իրար դէմ դատ բացելը ձեռնառու էր «սպտական» քննիչներին: Հարցաքննութիւնը կատարւում էր գիշերը: Մեծի, սպառնալիքի և դանազան խռշտանգումների ազդեցութեամբ արձանագրութիւնը կաղմւում էր և ապա ստիպմամբ ստորագրել տալիս «հանցագործին»: Առավոտյան կաշառքի միջնորդները «հարցաքննութեան պատճէնները իրենց գրպանը և սակարկութեան կը սկսէին, իւրաքանչիւրին նիւթականին համեմատ, ոչ թէ ազատ ձգելու, այլ հարցաքննութիւնը փոփոխելու և մեղմացնելու համար: Առաջին հարցաքննութիւնը կը պատուով, երկրորդ մը գրի կառնուի, երբեմն երրորդ մը, չորրորդ մը, միջնորդչէքին համաձայն»³⁴²:

Ահա թե ինչու քրիստոնեաների համար Թուրքիայում փաստորեն դատարան գոյութիւն չունէր: Իրավացի է Գ. Երեանյանը, երբ գրում է. «...եթէ անիրաւութեամբ կողմը հայ գիւղացին էր, ան մտքէն իսկ չէր կրնար անցնել դատարան դիմելով իր իրաւունքները պաշտպանել աղային կամ անոր խուլամներուն դէմ, որովհետեւ լաւ գիտէր, որ իր իրաւունքը չստանալէն զատ պիտի ենթարկուէր աւելի մեծ աղէտներու, ուստի կը լռէր ու դատարան չէր երթար»³⁴³:

Փոխ-հյուպատոս Դյուպոն 1867 թ. լորդ Դայնսին գրում էր. «Հայտնի է, որ ռայան հաղվագլուտ կամ երբեք չի շահել պրոցեսը (խոսքը դատական պրոցեսի մասին է — Ն. Ղ.) ընդդէմ մահմեդականին»³⁴⁴: Հայերի նկատմամբ կատարած իրենց արարքների մեջ բրդերը կատարչալ թողութիւն էին վաչելում: «Ե՛նչ է պատահում դժբախտ հայերի հետ, — գրում է նշանավոր արեւելագետ Ա. Կրիմսկին, — այդ ամենքին էլ հայտնի է. նույնպես հայտնի է բոլորին, որ զազանութիւնների մեղսագործներն ոչ միայն չեն արժանանում

340 «Առանցագրութիւնը ազդային ընդհանուր ժողովոյ», հատոր Բ, էջ 473:

341 Գ. Ս. Երեանյան, Պատմութիւն Չարսանճաղի հայոց, էջ 148—149:

342 Ա. Ա. Լյուպոյան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հատոր Բ, էջ 1366:

343 «Պատմութիւն Չարսանճաղի հայոց», էջ 148:

344 «Положение армян в Турции», стр. 135.

պատժի, այլ, ընդհակառակը, կառավարութիւնից պարզեցնել են ստանում: Մինչև անգամ Ասորիքում, այն երկրում, որը տաճկական ուրիշ դավառներից քրիստոնյաների համար ավելի ապահով է համարվում, մահմեդականը սպանելով քրիստոնյային՝ անպատիժ է մնում. սկզբում մի որեէ հշուպատոսի պահանջով նա բանտ կնքատի, իսկ երեք օրից հետո տաճիկ կառավարութեան շնորհիվ ազատ կհամարվի (մանավանդ եթե կաշառք էլ ստանան), և բոլորին ծանոթ մարգաստանը հայարտ կերպով անցուղարձ կանի, օրինակ, այնպիսի բաղամամարդ փողոցով, ինչպես Բելյուսթի բլուրին է»³⁴⁵:

Հայերի քաղաքական իրավազրկութիւնն ավելի վատթար հետեանքներ էր ունենում: Մոլեռանդ մահմեդականները քրիստոնյա հպատակների հետ վարվում էին ցանկացած հղանակով, անարգում նրանց, վիրավորում, թալոնում և անպատիժ հեռանում: Այդ մասին վասպուրականի և ողջ արևմտահայութեան սոցիալ-քաղաքական դրութեանը քաջատեղյակ Գ. Սրվաճատեանը գրում էր. «Թուրքաց մոլեռանդութիւնը և աններողութիւնն այնչափ է, որ կրնան հայ մը ձիէն վար առնել, շուկայի և փողոցներու մէջ անտեղի պատճառով մը, կամ, ի՞նչ պէտք է պատճառ, մի՞թէ հայ լինելն բաւական պատճառ չէ՞, կը քաշեն, կը դանակոծեն: Եթէ թուրք մը բան գնած է հայէ մը, իրաւունք չունի հայն ստակ պահանջելու, եթէ վճարէ թուրքն՝ շնորհ մ'է, եթէ ոչ իւր իրաւունքն է»³⁴⁶: Հայերը թուրքական թաղամասերով ազատ, համարձակ անցնել չէին կարող: Հայ կանայք կեկղեցի, շուկա դնալիս կամ ընդհանրապես փողոցով երթնելիս ստիպված էին մինչև աչքերը փաթաթվել շալերի մեջ, որպէսզի չնկատվէր նրանց գեղեցկութիւնը:

Ընդհանրացնելով արևմտահայ ազգաբնակչութեան քաղաքական ծանր դրսևիճակը, «Պեղոսեան թռչնիկ» պարբերականը, 1860-ական թվականներին, շատ պատկերաւոր ձևով գրում է. «Թշուառութեան բառին կենդանի նշանակութիւնը գտնելու համար ունայն տեղ մի շրջեր աշխարհիս շորս կողմը և անոր վրայ տեղեկութիւն ստանալու համար մի կարդար Փարիզի, Լոնսոնի, Նորեմորքի և Մեքսիկայի գաղտնիքները և այլևս մի արտասուել մեռելոց պաղ գերեզմաններուն, կախողան և լացը գողի, դահիճի առաջ նստած մարդասպանին, շղթայակապ բանտարկեալներուն և «Աստուծոյ համար» հաց աղաղակողներուն վրայ, այլ ասոնց տեղ գնա

345 Ա. Կրիմսկի, Մահմեդական աշխարհն ու նրա ապագան, 1906, Վաղարշապատ, Թարգմանեց Բաբգեն վարդապետը, էջ 105—106:

346 Գ. Սրվաճատեան, Թորոս աղարար Հայաստանի ճամբորդ, մասն Ա, էջ 162—163:

պատէ առիական այն ամէն երկիրները, քաղաքները, գիւղաքաղաքները և գիւղերը, ուր շատ կամ քիչ հայ կը գտնուին, կարգաւ անոնց ամէնօրեայ կենսագրութիւնները, որ գաղանի շէն, այլ յայտնի, և արտասուէ հայուն վրայ, որ իւր ընկերական միութեան հետ կորուսել է նաև իւր բնառնական միութիւնը»³⁴⁷:

Աղգային ճնշումներն ուժեղացան և սոսկալի կերպարանք ստացան Բեռլինի վեհաժողովից հետո: Ռուսական բանակի երկրից հեռանալու հաջորդ օրը սկսվեց հաշվեհարդար անպաշտպան արևմբատահայութեան հետ: «Հայերը մասն նոր շրջան,— գրում է «Մշակը»,— ոչ սգի, լացի, բռնութեան ու ստրկութեան, այլ նահատակութեան, կորստեան ու բնաջնջութեան, վասնզի արդէն սրվում են բարբարոսների եսթաղանները Տաճկաստանում մնացող հայերի համար, որոնք տեսնելով իրենց մահը, մնացել են յուսակաւոր, բազուկները երկինք տարածած»:

Արևելահայ ու արևմտահայ պարբերականների էջերը լի են հայերի քաղաքական իրավագրկութիւնը ներկայացնող այլ հոգւածներով, թղթակցութիւններով, որոնք միաբերան վկայում են արևմտահայութեան ողբերգական կացութիւնը Բեռլինի վեհաժողովի նախօրեին և նրանից հետո: Այս երևույթը բացատրվում է ոչ միայն ճնշումների չափազանց ուժեղացմամբ, այլև նրանով, որ, օգտվելով առիթից, հայերը գրելու «ազատութիւն» ու հնարավորութիւն ստացան, թղթի վրա թափեցին, լեզու և շունչ հաղորդեցին իրենց դարավոր զրկանքներին, ձգտեցին ասել աշխարհին այն, ինչ չէին կարողացել ասել կես հաղարամյակ շարունակ, ինչը տանջել էր և ավելի սոսկալի ձևով կտանջեր նրանց մոտակայում: Թուրքական դաժան լծի տակ շուրջ 400 տարի հայը ճնշվել էր և բողոքելու իրավունք չէր ունեցել: Նա ստիպված էր եղել այրվել, սակայն բռնկվելու հնարավորութիւնից զրկված լինելով, միայն միացել էր: Այժմ պատեհ առիթ էր հրդեհվելու, բողոքելու, միայն թե ազատվելու: Անա՛նա! սրա՛նով եմք մե՛նք բացատրում այդքան բողոքների երևան գալը միանգամից, բոլորքե՛ր, որո՛նք բովանդակում էին ոչ միայն ներկան, այլև անցյալը:

Բեռլինի վեհաժողովի շրջանում թուրքերն իրենց քիչ ավելի զուսպ էին պահում, նպատակ ունենալով «սիրաշահել» հպատակներին, խաբել Եվրոպային և որքան հնարավոր է տերիտորիալ ու նյութական քիչ կորուստներ ունենալ: Համիդի կառավարութիւնը նույնիսկ քրդերին ժամանակավորապես զսպելու փորձեր էր

347 «Պեղատեան թռչնիկ», 1864, № 14, էջ 108:

անում: Ռուս-թուրքական 1877—78 թթ. պատերազմից հետո, Բեռլինի կոնգրեսի օրերին, երբ համաշխարհային մամուլի քննարկման առարկա էր դարձել Արևելյան և նրա անբաժան մասը հանդիսացող Հայկական հարցը, երբ ուսական բանակը, արևելահայ զինվորական խմբերը, հայ գններալ Լազարերը նստած էին հայկական գավառներում՝ Վանում, Կարինում, ինուսում, երբ եվրոպական հյուպատոսարաններն ու փոխ-հյուպատոսարանները սփռված էին Արևմտյան Հայաստանով մեկ, թուրքիան չէր կարող նախկին ձևով վարվել հպատակների հետ: Ընդհակառակը, խորամանկ սուլթանը ոչնչացնել ուզելով ռուսասեր զավուրին, արտաքինապես փորձում էր նրա «նոր բարեկամի» դերը ստանձնել:

Դեռևս պատերազմի նախօրերին Համիդն ընդունեց Ներսես Վարժապետյանին, շքանշանով պարգևատրեց, խոստումներ արեց նրան: Կեղծապատիր արարողությունը կրկնվեց պատերազմի ժամանակ և Բեռլինի վեհաժողովից քիչ առաջ: Արյունարբու սուլթանը ամբողջ մաղձը թաքցնելով, որպես հավասարը հավասարի հետ, հոտնկայա էր դիմավորում Վարժապետյանին, խոստանում ռեֆորմներ՝ «հպատակների երկրում»: Բանն աչնտեղ էր հասել, որ Ներսեսը հանդգնաբար սուլթանի ներկայությամբ մերժեց նրա առաջարկը և հայտարարեց, թե ինքը պետք է դիմի եվրոպական դիվանագետներին, մեծ պետություններին: Արևելքի պալատականի վարպետությամբ Համիդը թաքցրեց վայրույթը: Նա իր և պատրիարքի հանդիպումը որպես «բարեկամական ցույց» ընդարձակ և ուռճացած ձևով, թուրքական, եվրոպական, նույնիսկ Պոլսի հայկական որոշ թերթերի միջոցով, ներկայացրեց համաշխարհային հասարակա-նությանը: Դրանով սուլթանը ձգտում էր շեղել առաջադեմ մարդկության ուշադրությունը, հանդստացնել հայ ժողովրդին, ժամանակ շահել, ուժեր հավաքել՝ նոր հարձակումների համար:

Ռուսական բանակի Արևմտյան Հայաստանում գտնվելու պահին, արևմտահայերը ահումբներ հիմնեցին, հրազեն էին գործածում, մահմեդականների հետ վիճում, թատերական ներկայացումներ կազմակերպում, զորախաղեր անում: «Գյավուրը աչք էր» բացել, «իրեն մարդ էր ճանաչեցնել տալիս»: Անկարող լինելով հայերի հետ նախկինի պես վարվել, թուրք պաշտոնությունները առամները կրճատեցնելով, մաղձը մթերելով, փաստերը հաղորդում էր կառավարությանը և սպասում նոր հրահանգների, հարմար առիթի, քիչ առաջ ունեցած անսահմանափակ իշխանության վերականգնման համար: Ժամանակը և դեպքերը կատարեցին նրա բաղձանքները:

Բնույինի կոնգրեսը մասամբ ոչնչացրեց հայերի ղեպի Եւրոպա-
ունեցած պատրանքները: Արեւմտահայութեան արշան զնով Կիւրորսը-
կորդիւրց հետո Անգլիան բողոհատեց թուրքապաշտպանի իր-
դիրքը: Իբրեւ նախնական հատուցում, դիվանագիտական փաստա-
թղթերում և անգլիական մամուլում Հայաստան անունը փոխարին-
վեց Քուրդստանով: Գլադստոնը և Դիզրաիլին, մոռանալով պառլա-
մենտի նիստերում իրենց արտասանած ճառերը, ստանձնեցին
Թուրքիայի ձայնափողերի դերը: Պատշաճը հատուցելով, սուլթանը
դարձավ Անգլիայի բարեկամը:

Տարաբախտաբար ցարական Ռուսաստանն էլ իր հաղթանակի
պտուղները չկարողացավ վաշխել: Բնույինի կոնգրեսի ժողովասրահ-
ներում միշտ դիվանագիտական սառը պատերազմում պարտութուն
կրելուց հետո, հաջորդ երկու տարիներին, Ռուսաստանը տակավին
չէր հրաժարվել Արեւմտյան Հայաստանին տիրանալու մտադրու-
թյունից, բայց պայմանով, որ այն միակցեր կայսրութեանը:

Բուլղարիայի անկախութիւնը ցնցեց ռուսական արքունիքը:
Հօդս ցնդեցին նրա ծրագրերը: «Սլավոնների փրկութեան անվամբ
թափված արշունք» ոչինչ չբերեց կայսրութեանը: Յարը և արքու-
նիքը «հասկացան», որ եթէ հայերն էլ ազատագրվեն Թուրքիայի
լժից, կարող էին միավորվել և անկախ պետութիւն ստեղծել: Այդ-
դեպքում Ռուսաստանը ոչ միայն չէր ստանա Հայաստանի արե-
ւմտական հատվածը, այլև սահմանագլխին կստեղծվեր մի անկախ
պետութիւն, որտեղ և որոնց միջոցով կուժեղանար ծովակալ տե-
րութեան՝ Անգլիայի ցամաքային հզորութիւնն ու ազդեցութիւնը:

Այդ էր հիմնական պատճառը, որ 80-ական թվականների սկզբ-
բից ցարական Ռուսաստանը ևս փոխեց իր վարած նախկին քաղա-
քականութիւնը՝ «Հայկական հարցի» նկատմամբ: Կովկասի կառա-
վարիչը, արքունիքից հրահանգաւորւելով, կանչեց Գր. Արծրունուն
և հասկացրեց, որ այլևս պետք չէ խառնվել Թուրքիայի գործերի
մեջ՝ զրգուել արեւմտահայութեանը: Յարիզմի արեւելյան քաղաքա-
կանութեան մեջ սկսվեց «Հայկական հարցի» դրական լուծման հա-
մար տենչաստ ու հետադիմական շրջադարձի մի ժամանակաշրջան:

Այդ քաղաքականութեան նպատակը պարզ էր ու ներկայիս բա-
ցահատ: Անգլիան, ինչպես նաև եւրոպական մյուս վեհապետու-
թիւնները ղեպի հայերն ունեցած իրենց նախկին «վերաբերմունքն»
արմատապես փոխել էին: Հայտնի էր դառնում, որ քրիստոնյա մեծ
պետութիւնները հետամուտ էին ոչ թէ հալածակիցներին փրկելու,
այլ Թուրքիայում տնտեսական ու ռազմա-ստրատեգիական նոր
հնարակներ դրաւելուն. նրանք հայերին փաստորեն դիտում էին

իրբեւ մանրագրամ իրենց հեռավոր աչդ նպատակներ իրազորման
ճանապարհին:

Թուրքիայում վաճառահանման շուկաներ նվաճելու նպատակով,
նեղուցներն օգտագործելու համար, երկու հզոր ախոյանները սուլ-
թանին փոխադարձ զիջումներ էին անում, մանավանդ, երբ հան-
դես էր զայիս նրանց նոր թշնամին, «մահմեդական աշխարհի» բա-
րեկամ կալվերական Գերմանիան: Դիվանագիտական պայքարում
շահում էր Թուրքիան, Լըբեմն թաղվում, Լըբեմն ջրի երես ել-
նում «Հայկական հարցը»:

Օգտվելով Լըբեկվա իր «կաշկանդիչների», այսօրվա «բարե-
կամների» բացահայտ թողտվությունից, Համիդն սկսեց զիվանա-
դիտական ճարպիկ մի խաղ, մերթ բանակցություններ վարելով հայ-
կական բարենորոգումներ մտցնելու շուրջը, մերթ հաշվահարպար
տեսնելով Յըլգըզի աչքում «անբարեհույս» ճանաչված անձնավու-
րությունների հետ, հետամտելով սնշաշնել աղստամբական տրա-
մադրություններով համակված հայ գործիչներին, աքսորել «ուս-
ասիրություն» փոքրիկ նշաններ ցույց տվողներին:

Աղգային խստագույն ճնշումները պայմանավորված էին նաև
այլ հանգամանքներով: Ինչքան զգալի էր դառնում սուլթանական
հզորությունն անկումը, այնքան խստանում էին աղգային ճնշում-
ները, այնքան ծանրանում էր քրիստոնյաների դոյալիճական: Հայտնի
է նաև, որ այդ ճնշումներն ավելի բացահայտ դարձան կասկածա-
մտություններ տառապող Համիդ 2-ի (1876—1908 թթ.) օրոք:

Համիդի դահակալության տարում գործադրության մեջ դրվեց
Միդհատ փաշայի ջանքերով և Գրիգոր Օսյանի մասնակցությամբ
ստեղծված թուրքական «Սահմանադրությունը»: Սահմանադրական
պառլամենտը հրավիրվեց անդրանիկ նիստի: Երեսփոխաններից
առաջինը խոսեց եվրոպական հովերով տարված Ահմեդ էֆենդին:
Նրա խոսելու ժամանակ Համիդը սարսափի զայրույթ էր ապրում,
որը դնալով կուտակվեց և այլևս չկարողանալով համբերել, սուլ-
թանը բռնկվեց ու կողբին նստած մեծ Եղաբըտին ասաց.
«Ես սխալվել եմ իմ հորս, Աբդուլ Մեջիդին նմանիլ ուղեւելով, որ
ցանկանում էր բարեկարգել համոզելով և աղատական հաստատու-
թյուններ մտցնելով: Ուստի ես պիտի հետևեմ իմ պապի՝ սուլթան
Մահմուդի օրինակին: Ես էլ նրա նման տեսնում եմ, որ Աստուծո
ինձ հանձնած ժողովուրդները միայն բիրտ ույժի միջոցով կարելի է
Բալեյցեկ (ընդգծումները մերն են — Շ. Գ.)»³⁴⁸:

348 Մ ա ր ո յ ա ն, Հայկական խնդիրն և Աղգային սահմանադրութիւնը Թուր-
քիայում, էջ 346, տե՛ս նաև «Le Temps», 23 փետրվարի 1878:

Պառլամենտի առաջին գումարման անդրանիկ նստաշրջանից հետո սուլթանը ամեն կերպ ջանում էր «խորհրդարանն ընդհատել»։ Սակայն դժվար էր միանգամից խեղդել «սահմանադրական շարժումը», այն ղեկավարում, երբ Համիդի ու նրա գեներալների ռազմաքաղաքական սպառնալուծության պատճառով երկիրը արյան ծով էր դարձել։ Ուստի 1877 թվականի փետրվարի 5-ին իրեն գահ բարձրացնող Միդհատ փաշային սուլթանը պալատ «հրավիրեց», առանց բացատրություն պահանջելու կամ նույնիսկ երեսը տեսնելու, նալ ղենկ տվեց և ակտընեց³⁴⁹։

Նախքան Սահմանադրության գլխատումը, գլխատվեց սահմանադրական շարժումը։ Բայց դրանով չվերջացավ։ 1877 թ. հունիսի 28-ին նորընտիր նախագահ Ահմեդ Վեֆիկին սուլթանը հրամայեց փակել նստաշրջանը, ցրել պալատները։ Նույն տարվա աշնանը հրաման տրվեց նոր ընտրությունների։ Դեկտեմբերի 13-ին սկսվեցին պալատների նիստերը։ Նկատվեց բուրժուական օպոզիցիայի ուժեղացում՝ ընդդեմ սուլթանի ու նրան հենարան դարձած ֆեոդալական ռեակցիայի։ Համիդը որոշեց մեկընդմիջտ ազատվել սահմանադրության «փորձանքից», ասպանվել միահեծանական ռեժիմը։ 1878 թվականի փետրվարի 18-ին 11 երեսփոխաններ կանչվեցին ոստիկանություն և բանտարկվեցին։ Մնացածներին առաջարկվեց 24 ժամվա ընթացքում թողնել Դոմա-բախչիի տպարանը։ Վերջնականապես արգելվեց Սահմանադրությունը։

Ժողովրդի դժգոհությունից մայրաքաղաքն ալեկոծվում էր։ Օպոզիցիայի կողմնակիցները Ալի Սուլավիի գլխավորությամբ փորձեցին բանալից ազատել Համիդի եղբորը՝ Մուրադին և գահ բարձրացնել նրան։ Սուլթանը կանխեց նրանց, ներսնական եղևուզործություններ սպանեց եղբորը, արստեց «գավաղիրներին»։ Այս հանդամանքները ծայրահեղ կասկածամիտ դարձրին մարդակույ հրեշին։

Գահակալության առաջին ամիսներից նա ամեն տեղ երեւակայական դավաղիրներ էր նշմարում, ջանում «ասպանվել» իր անվը-

349 Բ ր ո Ֆ. Կ. Թ ու լ ա ե ա ն, Պատմություն արևելյան խնդրոյ և առաջնորդ հայկական հարցի, էջ 511, տե՛ս նաև Ю. А. Петросян, „Новые османы“ и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, стр. 125: Միդհատը 20 ամիս քաղաքապետ մնաց (եվրոպայում), 1878 սեպտեմբերի 11-ին Համիդի հրամանով վերադարձավ Սիրիա։ Սկզբում վարեց Սիրիայի, ապա Զմյուռնիայի նահանգապետի պաշտոնը։ 1881 թ. հունիսի 24-ին Միդհատը քաղաքից Արաբիայի Թալիֆ բաղաբը։ 1883 թվականի ապրիլի 26-ին Համիդի դորձակալները գիշերով մտան քաղաքականի սենյակը և խեղդամահ արին նրան։ Արշտարարու սուլթանը թուրքի ձեռքով խեղդել տվեց սահմանադրական Թուրքիայի առաջնորդին։

տանգությունը, շատացնել հսկիչների և հսկիչների հսկիչների, սլաւատի փականքների, դռների, երկաթյա դարպասների թիվը: Հազարավոր զոհերի, մասնավորապէս Միգհատի արշուներ աներևութ ուրվականների նման հետեւում էին նրան: Միշտ մտալ ու մտասուղի էր Յըլզըզի արքան:

Համիդի կասկածամտությունը բացահայտ էր դեռևս 1877 թվականին: 1877 թ. մի արևոտ օր, որոշված էր, սուլթանը «...ծովի վրայ պոռչտ պիտի անէ, յանկարծ նա փոխում է միտքը. հրամայում է, թէ պատրաստութիւն տեսնեն իր որևէ ցամաքային քէօշքն այցելելու և վերջին վայրկեանին փոխում է իր որոշումն և նաւակ է նստում ծովով շրջագայելու: Իր պալատի բոլոր սրահներում,— դրում է Համիդի կենսադիրը,—բոլոր դուրիքներում պահակներ են դրուած: Խալիֆի բնակած մասի բոլոր դռների վրայ ծանր կոզպէքներ են դրուած. անհիմն երկիւղը պաշարել է ամբողջապէս նրա միտքը»³⁵⁰:

Սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը: Կառավարութեան «խնդրանքով» ևս մի քանի տասնյակ թնդանոթներ պատրաստվեցին Եվրոպայում և ուղարկվեցին Կոստանդնուպոլիս: Ռուսական զորքերը զրաւում էին Թուրքիայի քաղաքներն ու բերդերը: Ստացված թնդանոթները փոխանակ ամբողջովին ռազմատաշտ ուղարկելու, Արգոլ Համիդը մի մասը Յըլզըզի բարձունքի վրա շարել տվեց. բերանները մայրաքաղաքին ուղղված³⁵¹: Վիկտոր Հյուգոյի դիպուկ բնութագրութեամբ, զահակալութեան սկզբից երկշուղամուռ ոճրագործը 30 տարի շարունակ մնաց փակված իր պալատի խորքերում, ինչպէս Կայենն իր գեհեզմանում:

Բուլղարիայի ազատագրումից հետո կասկածամուլ բռնավորը ազգային շարժում, ապստամբութիւն էր փնտրում Արևմտեան Հայաստանի ամեն մի գավառում, ամեն մի անկյունում: Կասկածիլի էին թվում հայ մտավորականները, խմբագիրները, հրապարակախոսները, պրոզաները, բանաստեղծները, Ռուսաստանից եկած ամեն մի ճանապարհորդ, եվրոպական մուճակով Տաճկաստան այցելող ամեն ուղևոր: Լեոն Սարգսյանի այցելութեան հետ կապված խուղարկութիւնները, զեղպիտի վրձինով կերտված «Կայծերի» հերոսների, մասնավորապէս Ասլանի, Կարոյի ուղեւորութեան հետ կապված հետապնդումների մանրամասնութիւնները, «Շուհենն ի Սի-

350 Ս ա ր ո լ ի ա ն, էջ 348, տե՛ս նաև «Le Temps», 1877, 19 փետրվարի:

351 Նույն տեղում, էջ 348, տե՛ս նաև «Le Temps», 1877, 19 փետրվարի:

պիր»-ի բաղմաթիւ էջերը այս հարցի վաւերական վկայագրերն են: Սուլթանը շէր պարփակվում մայրաքաղաքով, նրա ոստիկանները խուզարկում ու ստուգում էին ողջ կայսրութիւնը: Այս ամենը հանդեցնում էր դանգվածային բանտարկութիւնների, արսորի, սպանութիւնների:

Ոչնչացնելով կամ հայրենի բնաշխարհից արտաքսելով հայ մտավորականներին, սուլթան Համիդը, թուրք վերնախնամին, մահմեդական հոգեւորականութեանը, լայն հնարավորութիւններ էր ընձեռում իրականացնելու երիտասարդ թուրքերի առաջադրած այն ծրագիրը, թե Թուրքիան կանգուն և «անվրդով» պահելու համար հրամայական պահանջ է դարձել ուժացման ենթարկել կայսրութեան մեջ սպորդ ալլաղգիներին: Տակաւին 1869 թվականին Ֆուադ փաշան թուրքական նորաստեղծ բուրժուազիային և կառավարութեանը պատգամում էր. «Ներքին գործերուն մէջ մեր բոլոր ջանքը միմիայն մէկ նպատակի մը ձգտելու է, որ է՝ զանազան ցեղերու ի մի ձուլում...: Ասկէ յետոյ աչդ մեծ կայսրութիւնը ոչ յոյներուն, ոչ ալ սլաւոններուն կրնայ վերաբերիլ, ոչ մի կրօնքի և ոչ ալ մէկ ցեղի... Դաւաւաւ մը, սերպ իշխանապետութիւն մը, Հայաստանի քաղաւորութիւն մը, իրենց և աշխարհի ամենափոքր օգուտ մը չընծայելէ զատ, առաւել կամ նուազ ցնորական երազներ են... (ընդգծումները մերն են—Հ. Ղ.)»³⁵²:

Մահից քիչ առաջ կաղմված Ֆուադի ընդարձակածափալ այս կրտակր դարձավ թուրքական կառավարութեան վարած ազգային «նոր» քաղաքականութիւն լիմաքտրը, մանավանդ երբ Բ. Դուռը տեսավ, թե Բուլղարիան, Չերնոգորիան, Սերբիան պայքարի ինչպիսի անօրինակութիւն ցուցաբերեցին: Հայերի ուժացման քաղաքականութիւնը մտավ նոր փուլի մեջ, որի իրականացումը հանձնարարվեց իսլամ շեյխերին, քուրդ աղաներին, տեղական կառավարիչներին:

Կ. Պոլսի ազգային ժողովն իր մի բողոքագրում արձանագրում էր. «Թէ՛ կանայք և անշափաստ մանկունք բռնի մահմէտականութեան դարձնելու ջանքերն» որ մոլեռանդից ձեռօք կրլլան, շատ անգամ կառաւարութեան անդամոց կողմէ կողմնակցութիւն կը դանեն և այս բաւական աղէտ մը եղած է ժողովրդեան»³⁵³: Հարկային ծանր բեռից տղատվելու հուշսով «...Մուշի քրիստոնեաները... վճռել են խմբովին մահմեդականութիւնը ընդունել,— դրում է «Մշակը»³⁵⁴:

352 «Պատմութիւն հայ Կեոարիոյ», հատոր Բ, էջ 1430:

353 «Ատենադրութիւնք ազգային ժողովոյ», հատոր Բ, էջ 472:

354 «Մշակ», 1876, № 2:

Գաւառից պանդխտողներէից վեցը, Ադրիանապոլիս տանող երկաթգծի վրա աշխատելիս, շէն կարողացել իրենց գոյութիւնը պահպանել, ուստի 4 կին, Երկու 16—18 տարեկան երիտասարդներ մահմեդականութիւն են ընդունել³⁵⁵: «Խաղտիք և Բարձր Հաւք ԲՐԲԱՎՅԱԾ, մորթում, գաղթած և արսորում՝ կը հեծէ այսօր,— գրում է Սրվանձտյանցը ն. Վարժապետայանին:— ... Քեզքի՞ք գաւառն այսօր ունի ... 98 գերեզմանոց աւերակ, այդ ընդարձակ գաւառին մէջ միայն 15 տուն հայ մնացեր է...»³⁵⁶: Տիրգրանակերտի մոտակայքում բնակութիւն էին հաստատել մի քանի հազար ընտանիքից բաղկացած սասունցիներ, որոնք «...անուանական տաճկութեան տակ բռնաբարում հայեր...» էին և պարծանքով էին հիշում, թե իրենք սերած են Մամիկոնյան տոհմից³⁵⁷: Նրանք շարունակում են գաղտնի խոսել հայերեն, հարգել հայ վանականներին, հաճախել հայոց վանքեր, իսկ մահմեդականութիւն ընդունելն առերես էր հարկադրւած³⁵⁸:

«Արձագանքի» թղթակիցը 1883 թ. գրում է. «Այցելեցի նաև Պոհտան գաւառն, ուր է հայկական ՏԵՏ գիւղաքաղաքն: Այս գաւառին հայք աղգային լեզուն չգիտեն: Տեղւոյն հայ ժողովուրդին խիստ տարօրինակ թուելով մեր հայ լեզուն, երբեմն կը ծաղրուի ալ անոնց կողմէ, զի նոքա կը կարծեն թէ հայոց համար մասնաւոր լեզու մը չըլլալով, ամէն հայ պարտի քրդերէն խօսել, իսկ եթէ հայ մը չգիտնայ սոյն լեզուն, կամ չհասկնայ անոր հայ անուն շէն տար...»³⁵⁹: 1877 թվականի օգոստոսի 13-ին Խիզանի Հրրեթ գյուղի Խաչիկ անունով մի հայի կնոջ տաճիկներից մեկը փախցնում է, մահմեդականացնում և ամուսնանում հեալը: Առաջնորդարանի բաղմամբիվ բողոքները անհետևանք են մնում³⁶⁰:

Հայերի մահմեդականացումը ավելի ուժեղ էր արտահայտւում քրդաշատ Վասպուրականի նահանգում: 1872 թ. նոյեմբերին շատախցի քրդերը Երկու հայ օրիորդների առևանգում են, տանում Լեռնէրը, տաճկացնում և ամուսնանում հետները: «Տեղական կառավարութիւնը՝ առանց ըննելու կրօնափոխութեան պատճառները և առանց օրինականութեան պարտաւորութիւնները լրացնելու, կըն-

355 «Մշակ», 1876, № 2:

356 ԳԱԹ, Թ. Աղաւթանի արխիվ, 3-րդ բաժին, փաստաթուղթ 42:

357 Նույն տեղում, փաստաթուղթ 50, էջ 1:

358 Նույն տեղում:

359 «Արձագանք», 1883, № 41, էջ 583:

360 Պ օ ղ ո ս Վ. Ն ա թ ա ն և ա ն, Արտոսը Հայաստանի..., էջ 181:

դրոնի դանոնք մահմէտականութեան»³⁶¹։ «Թրքաց Հայաստանից և կիողները պատմում են «Մ'շակին», որ «Խիզանի, Մոզկանի և Շատախի կողմերի հայերը կատարելապէս ստրկացած են քրդերի ձեռքում։ Այդ վերջինների շէյխերը և պէշերը իրանց մէջ բաժանել են հայոց գիւղերի բոլոր հողերը և ստիպում են գիւղացիներին հնազանդել իրանց անմիջական իշխանութեանը։ ... Այդ գաւառներում բնակուող հայերը համարեայ բոլորովին Բողացի են քէ' լեզուով և քէ' սովորութիւններով (ընդգծումները մերն են—Հ. Ղ.)»³⁶²։

Վանի վիլայեթում հազարների հասնող քրդացած ու թուրքացած հայեր, 44 ավերակ վանքեր, 800-ից ավելի «...շէն և անշէն և կեղեցիք կան, որոնք քրդեր արեր, մղկիթ, գոմ, ախոռ շիներ են»³⁶³։ Կոստանդնուպոլիս առաքված բողոքագրերից մեկում արձանագրւում է. «Խաթա մէջ հայ կիւն մը սաստիկ ծեծելով թէն ու զլուխը ջարդեցին զոռով տաճիկցիներու համար»³⁶⁴։

Բերված և նման բնույթի անհամար այլ փաստերից ելնելով, սխալված չենք լինի, եթէ ասենք, որ 1840—60-ական թվականների Թուրքիայի վարած քաղաքականութիւնը՝ հայերի հարկման, հարկատահարման, երբեմն էլ դավանափոխման վերաբերյալ, 1870-ական, մասնավորապէս 80-ական թվականներին մտնում է նոր փուլի մէջ։ Համիդը, նրան թէ ու թիկունք դարձած «մուի նացիոնալիստ» թուրք արքայատոհմի ներկայացուցիչները, ելնելով պանթուրքիստական բուրժուազիայի շահերից, ձգտում էին Ասիական Տաճկաստանի հիմնիվեր համաձուլման։ Տարաբախտաբար այս նախերգանքն էր, սաղմը այն ահաւոր եղելութիւնների, որոնց իրականացմամբ սուլթանական լայնատարած կայսրութիւնը ներկվելու էր արեւմտահայութեան արյամբ։

Պատմագրութեան մեջ երկար ժամանակ տիրել է մի թյուր կարծիք, թէ մինչև 1890-ական թվականները Թուրքիան բավարարվել է հայերի ուժացմամբ, սոցիալ-քաղաքական ճնշումների ուժեղացման քաղաքականութեամբ։ Նույնիսկ կային մտածողներ, որոնք կարծում էին, որ եթէ չլինեին հայդուկային խմբերը, եթէ չկաղմակերպվեին հայ ազգային կուսակցութիւնները, կամավորական ջոկատները, Համիդը չէր կաղմակերպի Վանի, Սասունի, Զեյթունի

361 «Մասիս», 4 մայիսի, 1872, № 1233։

362 «Արձագանք», 1882, № 3, էջ 38։

363 ԳԱԹ, Բ. Ազատյանի արխիվ, 3-րդ բաժին, փաստաթուղթ 57։

364 «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք ԺԳ, էջ 253—254։

(1894—95 թթ.) ջարդերը: Այս հայացքը իրողությանը չի համապատասխանում:

Համիդական Ռուրքիան հայերի բնաջնջման ծրագրեր մտահղացրեց Բեռլինի կոնգրեսից անմիջապես հետո, այն ժամանակ, երբ տակավին չէին հիմնվել արևմտահայոց գաղաթի կազմակերպություններն ու հայգուկային խմբերը, երբ մի ամբողջ տասնամյակ հետո նոր պիտի կազմակերպվեին ազգային կուսակցությունները³⁶⁵: Եղևույթյան անտեղյակությունից բխող այս կոնցեսսիան հիմնավորապես ժխտվում էն հետևյալ փաստերով: Համիդի մեծ վեզիր Բյամիլ փաշան 1879 թվականին, «Հայկական հարցի» շոնգալից զարգացման պահին, հրապարակեց մի ծրագիր, որտեղ ասված էր. «...Եթե Եվրոպոյ մասին մեր ծոցը օձ սնուցինք, պէտք չէ, որ նոյն յիմարութիւնն ընենք մեր ասիական Տաճկաստանի մէջ. խելօքութիւնը ջնջել վերցնելն է այն ամէն տարերբը, որ օր մը կրնան մեղ նոյն վտանգը ծնանիլ և օտարին ձեռնամխութեան տուիթ և գործիք լինիլ»:

Հիմա, այս օր, գոնէ Անգլիոյ շահերն կը պահանջեն, որ Փոքր Ասիոյ (Մենմ և Անգլիա Հայաստան բառը ոչ միայն չենմ նաեղիւ, այլ այդ անունը ճշտող կգակները պէտք է ջախջախենմ) մեր ունեցած երկիրները ազատ մնան օտարի միջամտութենէն և միջամտութեան ամէն սուրճներէն. ուստի այդ սուրբ նպատակին համար պէտք է, և պետական իրատունքը կը պահանջէ, որ որևիցէ կասկածելի տարրը անհետ ընենմ, որպէսզի սպագան ապահովենմ, ուրեմն այդ հայ ազգը վերցնելու, անհետ և անհետ ընելու ենմ: Եւ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսի մեզ, ամէն գործի պատրաստ ունիմ, Դուրդ, շէրքեզ, կուսակալ, դատաւոր, հաւկահան, ոստիկան, վերջապէս ամենայն ինչ. կրօնական պատերազմ մը կը հրատարակենմ և դիւրին պատերազմ մը կը հրատարակենմ և դիւրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դէմ, որ ո՛չ գէնմ ունի, ո՛չ զինուորսիւն և ո՛չ պաշտպան... Եւ եթէ այդ հայ ազգը բնաջնջ լինի և Բրիտանիայ Եւրոպայ կրօնակից մը փնտրէ, և չի գտնէ տանկական Ասիոյ մէջ, կը բողոք գմեզ հանգիստ և այն ատեն կը գրադինմ ներքին գործերով և բարեկարգութեամբ... (ընդգծումներն մերն են—Հ. Ղ.)»³⁶⁶:

365 Բեռլինի կոնգրեսից հետո հայերի կրած սոցիալ-քաղաքական դժնդակ կացութեան անդրադարձել և հետաքրքիր փաստեր է հրապարակել, արժեքավոր և կրակացություններ արել Ռ. Փ. Հոփհաննիսյանը: Տե՛ս նրա Արևմտահայ ազգային ազատագրական շարժումները և Կարիքի «Պաշտպան հայրենայաց» կազմակերպությունը: Երևան, 1965, էջ 19—67:

366 «Փոքր», 1879, № 7—8, էջ 204—205:

Մի սովորական հրապարակախոսական հոդված չէր այս: Խոստում էր Համիդի աջ բաղուկը, խոստում էր Թուրքիայի ու Անգլիայի անունից, պատգամներ տալիս թուրք և քուրդ նացիոնալիստներին, որոնք զազազած էին գլավուրների վրա և հրամանի էին սպասում: Չուշացավ նաև հրամանի արձակումը:

Համիդն ավելի խորամանկ էր, քան նրա պալատականները: Սուլթանը, խուսափելով նոր միջամտություններից, առաջադրված հայաջինջ ծրարները սկսեց իրականացնել քրդական ցեղապետերի, շեյխերի, աղաների միջոցով: Նա արձակեց վտանգավոր, արյունոտ այնպիսի ձեռքեր, որոնք մի քանի տարի առաջ հազիվ էին կարողացել կապկպել: Պայմաններ ստեղծեցին գավառահայություն բնաջնջմանը, այն էլ քրդական վերնախավի, նրան հետևող քուրդ խաժամուժի միջոցով:

Առաջին հերթին բանտերից ազատվեցին Արևմտյան Հայաստանից արտաքսված քուրդ նշանավոր ցեղապետերը: 1882 թվականին շեյխ Ուբեյդուլահ Պոլսից դուրս եկավ և վաճառականի շորերով ու անցազրով մեկնեց Պարսկաստան: Սեպտեմբերի կեսերին շեյխը Բայազետում էր, որտեղից անցնելիս Բերկրի գավառի մեջ նրան միացան 1500 քուրդ ձիավորներ³⁶⁷: «Մշակի» Վանի թղթակիցը վկայում է, թե Ուբեյդուլահը այնքան շուքով էր շրջում Արևմտյան Հայաստանում, չայնքան ազատ էր զգում իրեն, որ հազիվ թե «փախած» լիներ Պոլսից³⁶⁸: Թուրքական կառավարությունը, դբադված լինելով Եգիպտոսով, Ուբեյդուլահին ուղարկել էր սահմանագլուխ՝ պարսիկների դեմ կռվելու³⁶⁹: Արշունարբու շեյխին այդ շխանգարեց անարգել կանանց ու աղջիկներին, սրախողխող տնել անպաշտպան քրիստոնյաներին:

1882 թվականին Վանից գրում են. «...Հայաստանը այս բույելիս Երկու քրդական հրոսակների ասպատակության ասպարեզ է ներկայացնում: Ալի բեյը իր խմբով ծալրե ի ծալր կոտորում է Հայաստանի Արևելյան մասը, Պարսկահայք, Վասպուրական, Մոգք, իսկ Համզա-աղան ասպատակում է Հայաստանի Արևմտյան կողմը, Տուրուբերան, Մոփք և Ալձնիք: Այլևս չենք հիշում բլուրդերի մյուս մանր մուներ խմբեր, որոնք թափառում են Մեծ Հայաստանի զանազան կողմերը»³⁷⁰: Թղթակիցը վկայում է նաև, որ Թուրքական խալիֆը դեռ 1881 թվականին, իր մոտ ուղղես «հյուր» պահված 64

367 «Մշակ», 1882, № 165, սեպտեմբերի 9-ը:

368 Նույն տեղում:

369 Նույն տեղում, № 170, սեպտեմբերի 16:

370 «Արձագանք», 1882, № 1, էջ 8, արտաստություն «Մշակից»:

քուրդ բեկերին ազատեց «կալանքից» և նորից ուղարկեց Ասիական Տաճկաստան (իմա Հայաստան—Հ.Ղ.), որոնք զազանաբար վարվեցին իրենց արտաբնու գործում սրոշ վեր խաղացած հայերի հետ³⁷¹:

Միջադեպին իրավունքի տեսարան Ռուսն ժեքմենը, Մաքկուլը³⁷² բազմաթիվ փաստեր են բերում, որոնք միաբերան վկայում են, թե պատերազմից հետո թուրքական կառավարության թողտվությամբ ու գիտության, Անգլիայի անտարրերություն պալմաններում, թուրք բեկերն ու քուրդ աղաները զազանային վայրագությամբ էին վարվում քրիստոնյա ազգերի հետ: «Քրիստոնյաների ներկա վիճակը վատթար է, քան վերջին տարիներին երբևիցէ,— գրում է Ռուսն ժեքմենը:—Քրդերը, թվում է, թե ամենուրեք ուժ ունեն և բազմաթիվ տեղերում թալանը, կողոպուտը և կանանց հափշտակումները կատարվում են համարյա առանց պատժի: Քուրդ բեկերը օգտրվելով թուրքական իշխանությունների թուլությունից, երբեմն էլ նրանց աջակցությամբ, թալանում, կողոպտում են խաղաղ ազգաբնակչությանը: ...Նրանց ունեցվածքը, կանանց ու աղջիկների պատիվը մի շարք տեղերում հանձնվում է ֆեոդալ բեկերի կամքին»³⁷³:

Քաջատեղյակ լինելով նման եղելություններին, կառավարական պաշտոնյաները կարծես թե ուրախանում էին գրանուլ և «մասնակիորեն» լուծված էին համարում իրենց վրեժը «ուսասանք» գլավուրներից: Ասում ենք մասնակիորեն, քանի որ նոր էր գալու «ապագա» ահավոր սպանողը, նոր էին իրականացվելու սուլթան Համիդի՝ «թուրքական Նիկոլայ 2-ի» հայաջինջ ծրագրերը:

Ռուս-թուրքական այս պատերազմի օրերին, նրանից հետո, չափազանց ողբերգական էր Ալաշկերտի և Բայազետի հայերի վիճակը: Այն, ինչ ողջ արևմտահայության համար իրականություն դարձավ տասնամյակներ հետո միայն, Բայազետում կենսագործվեց պատերազմի ժամանակ: Զանգվածորեն քնաջնջվեց և տեղահանվեց հայկական տարրը, նրա տեղը լցվեցին մահմեդական քրդերը:

Ռուսները 1877 թ. գրավեցին Բայազետը: Թուրքական բանակները ռուսական հերթական գրոհների առաջը չկարողացան առնել: Կառավարությունը ստիպված դիմեց քուրդ ցեղապետներին, հայտնի շեյխերին, հատկապես Զալալեդդինին³⁷⁴, 20.000 հրացան բաժանեց

371 «Արձագանք», 1882, № 2, էջ 23:

372 Մանրամասն տե՛ս Кан—Мелькольм—Магколь, Ответственность Англии перед Арменией, М. 1896:

373 М. Г. Ролен—Жекмен, Армения, армяне и трактаты, М. 1897, стр. 52.

374 «Մասիս», 1877, 27 հոկտեմբերի:

ներա ղինվորեներին, գործելու անսահմանափակ իրավունքներ ըն-
ձեռեց, միայն թե վերջիններա կարողանային ետ խլել կորցրած գա-
լառները:

Վայրենարար քուրդ ցեղապետներն ու ավարառության ելած
խումբները իրենց տարերքի մեջ էին: Կառավարությունը տեղաբնիկ-
ներին հրաման էր արձակել հոգալ թուրքական զորամասերի, այդ
թվում և սուլթանին ծառայող քուրդ «կամավորների» ուտեստի, հա-
գուստի, նույնիսկ ղինվորներին ձմեռային տաք հագուստով ապա-
հովելու մասին: Մահմեդական զորամասերը, լայն իրավունքներով,
սփռվեցին Բայազետի ու Ալաշկերտի գավառները: «Նրանց ճանա-
պարհի երկու կողմերում գտնուող գիւղերի, մինչև իսկ Վան քաղաքի
հայերը ենթարկուեցին «սրբազան պատերազմ» զնացող բրդերի
բռնություններին — կոդուպուտ, տանջանքներ, կոտորածներ»³⁷⁵,
1877 թվականի հուլիսի 5-ին բրդերը Բայազետի հայերից մեկ
օրում խլեցին 1000 գլուխ անասուն:

Ռուսական բանակից պարտություն կրող Թուրքիան, գազազե-
լով, իր զայրույթը թափում էր անպաշտպան քրիստոնյաների վրա:
Ալաշկերտի հովտի հայությունը սարսափեց, երբ լսեց, որ Ուլ-Քի-
լիսայի վանքում ուսնեիրը կոտորել են քրդական մի քանի տասն-
յակ շեյխերի: Քրդական վրիժառությունից սարսափահար 20.000
ալաշկերտցիներ թողեցին ամեն ինչ և գաղթեցին Երևանի նահանգ:
Ավիլի ողբերգական վախճան ունեցան բայազետցիները:

Վանի վալի Ֆայրի փաշան լրտեսների միջոցով տեղեկացավ,
որ գեներալ Տեր-Ղուկասովը Բայազետում թողել է 1600 հոգուց
բաղկացած մի փոքր զորագունդ և առաջ է շարժվել Առիթը հար-
մար համարելով, հայպարանցի քուրդ ցեղապետ շեյխ Զալալեգդինի
հետ դաշնակցած, թուրք փաշան 15.000 թուրք և քուրդ հրոսակնե-
րով հարձակվեց Բայազետի վրա: Քուրդ բաշիբոզուկները սկսեցին
իրենց ավարառությունը: Դեռ փաշայի բանակը չհասած, բրդերը
հարձակվեցին շրջակայքի 24 հայաբնակ գյուղերի վրա, հիմնահա-
տակ կործանեցին դրանք, բնակիչներին ոչնչացրին, ամբողջ ունեց-
վածքը թալանեցին³⁷⁶:

Գազանարար սրախողիտող արվեց ս. Բարթոլդիմեոս վանքին
ապավինած հայ գաղթականությունը, զերվեցին կանայք և աղջիկ-
ները: Համիդը, կեղծավորությամբ, հայապաշտպան էր ձևանում.

375 «Մասիս», 1877, 27 հոկտեմբերի:

376 Ս ա ր Կ ի ւ ա ն, Հայկական խնդիրն և աղգային սահմանադրությունը Թուր-
քիայում, էջ 200—201:

խոսքով համակրությանն էր հայտնում «հայ ազգի նկատմամբ», ներսես Վարժապետյանին կոչ անում համոզել հայերին զինվորագրության զնալ, իսկ երկրում ոչնչացնում նրանց: Հայերը բողոքեցին: Ներսեսը բողոքագիրը մատուցեց մեծ Եպարքոսին, ինչպես նաև շեխ-ուլ-խալամին: Արդյունքն այն եղավ, որ Պոլսում, մեծ ու չքեղապարզ պալատում, սուլթանի կողմից ընդունվեց հայոց պատրիարքը, մեծ-մեծ խոստումներով կերակրվեց, իսկ Արևմտյան Հայաստանում ավերվեց, մոխրակույտ դարձավ հայաշատ Բայազետ քաղաքը: Թուրքերը և քրդերը 1877 թ. վերջերին թալանեցին բայազետցիներին: Պատերազմից առաջ եղած 5000 բայազետցիներից 1878 թվականին քաղաքում մնացել էին 1300 մարդ, որից 800 թուրք, 400 քուրդ, միայն 100-ը հայ³⁷⁷: Քաղաքի հայ տղաբնակչությունը միակ հնարավոր ելքը համարեց բռնել գաղթականության ճանապարհը: Նրանք գաղթեցին Պարսկաստան՝ Մակիի խանություն:

Մակիում բնակություն հաստատած բայազետցի գաղթականության լիճակի մասին Սարգիս Հովնանյանցը Թավրիզի հայ ազդարնակչությանն ուղղած իր դիմումի մեջ գրում է. «Այժմ մի ալլ կարևոր գրեւիք չունիմ, բացի Բայազետի հայոց գժբախտ դրութիւնն, որը հարկատու եմ համարում ձեզ յայտնել մասնատրտալէս... Բայազետի 200 տուն հայ բնակիչներից 100 ընտանիք (թուով 500 հոգի) ամսոյս 16-ից սկսեալ շարունակ եկած են Պարսից Մազու քաղաքը: Չգիտեմ ինչպէս նկարագրեմ այս թշուառ փախստականների ողորմելի դրութիւնն ... Բայազետ քաղաքում հայերին պատկանեալ ոչ մի տուն, ոչ մի խանութ և ոչ մի հոգի չէ մնացել առանց կողոպուտելու, ամէն ինչ այն տատիճանի յափշտակած են, որ ոչ մի շուփ անգամ չէ մնացել: Տունների և խանութների մեծ մասը կրակած են կամ քանդած, մէկ խօսքով քաղաքն այնպէս են աւերակ դարձրած, որ անպատմելի է: Միայն 100 ընտանիք խրեանց լսկ կեանքը ազատելով, հաղիւ կարողացել են փախչիլ Մագու, իսկ մնացեալքն՝ (100 ընտանիք) գերի են ընկած քուրդերի ձեռքում»³⁷⁸: Նույն փաստաթղթում հիշատակված է, որ թուրքերը և քրդերը 400-ի չափ տղամարդ ու կին են կոտորել Բայազետում, իսկ մահակահատակ աղջիկներին, զեղեցիկ տղաներին զերեվարել դնալի վան³⁷⁹, այնտեղից էլ իրենց նստավայրերը կամ վաճառաշուկաները:

377 ՀՍՍՀ ՊԳԿԱ, ֆոնդ 42, դօք 11, թ. 65—70:

378 Մասնագրաւն, Կաթողիկոսական դիման, ըղթ. 230, վավ. 325:

379 Նույն տեղում:

Պատերազմի տարիներին մոխրացվեցին Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ այն շրջանները, գյուղերը, որտեղ թուրք զինվորը ապաշնորհ մարտեր մղեց ռուսական բանակի դեմ, որտեղ հանգրստացավ, ձմեռեց կամ վարժական սպարապետներ անցկացրեց սուլթանական բանակը: Պատերազմից հետո հաշվհարդար տեսան հայկական այն շրջանների հետ, որոնք այս կամ այն կերպ դուրս էին պրծել թուրքական ավերածության ոլորտից, մանավանդ, եթե առաջինները սրտաբաց էին ընդունել ռուսական բանակին, հույսեր էին տածել «բլաֆուր Մոսկովի» նկատմամբ: «Ամբողջ ճանապարհների շրջակայքում մինչև պատերազմի դաշտը հրոսակախմբերը ոչ մի գյուղ չէին թողել: Բոլորն էլ ավերվել էին քրդերի և կանոնավոր զորքերի կողմից: Բոլոր եկեղեցիները, վանքերը կողոպտված և ավերված էին: Կոտորվածների և սպանվածների թիվը անսահման էր»³⁸⁰:

Շեյխ Զալալեղզինը, Ուբեյդուլահ, Հասան աղան, Բեդեր-խանի ժառանգորդները անբավ ավերածություններ, արյուն ու դժբախտություն պատճառեցին հայ ժողովրդին:

Դժվար է բերել այն բոլոր փաստերը, որոնք միասնականորեն հաստատում են Թուրքիայի վարած քաղաքական «նոր կուրսը», բուցահայտում նրա ահավոր հետևանքները, մի բան, որը պարզ դարձավ 1890-ական թվականներին: Նթե դրությունն անելանելի էր Արևմտյան Հայաստանում, միսթարական չէր նաև մայրաքաղաքում՝ Կ. Պոլսում, այնտեղ, որտեղ մինչ այդ քիչ թե շատ տանելի էր հայերի վիճակը: Փաստորեն սուլտահայությունը ևս կորցրեց իր նախկին «իրավունքները», պատրիարքը հեղինակազորվեց և մեկուսացվեց քաղաքական աշխարհից:

1880-ական թվականների սկզբից Թուրքիայում մշակվեցին և գործադրության մեջ դրվեցին հայերին վերաբերող նոր օրենքներ: 1884 թվականի հունվարի 3-ին «Ներսես պատրիարք» ստորագրության մի ընդարձակ բողոքագիր ներկայացվեց Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի քննարկմանը³⁸¹: Մարտի 16-ին այն քննարկվեց և առաքվեց Յըլզըլի պալատ: Քննարկումը մեծ վիճաբանությունների տեղիք տվեց: Ազգային ժողովի լիբերալ և պահպանողական երեսփոխանները, որոնք մինչև այդ հայտնի էին դեպի սուլթանն ունեցած իրենց հավատարմության մեծ և նրա վարած քաղաքականության քողարկողի րնավորությունը, այլևս չկարողացան հանդուրժել «բարեխնամ կայ-

380 Ա. Ա. Է. և Կ. Կ., Պատմություն արևելյան պատերազմի, հատոր Ա, էջ 16:

381 «Առևանգորությունը ազգային ժողովույ», 1883—1884, Կ. Պոլիս:

սեր» քաղաքական «նոր կուսք», բացահայտ ընդդիմադիր դիրք զբաղեցին և որոշեցին խստագույնս բողոքելու, ազգը փրկելու վիշապի երախից»³⁸²։

Բողոքագիրը կարևոր փաստաթուղթ է սուլթանի վարած ազգահալած քաղաքականության նոր շրջանի պատմության ուսումնասիրման ու բնորոշման համար։ Այնտեղ հիշատակված փաստերը անուղարկելիորեն հերքում են ժամանակակից թուրք պատմագրության առաջադրած այն կեղծ տեսությունը, որի համաձայն հայերը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեն թուրքերի հետ ասլորում էին հավասարի գրույթյամբ։ Պատմական փաստերը ցույց են տալիս այդ տեսության սնանկությունը։

1881—1882 թվականներին Համիդը մեկընդմիշտ ոչնչացրեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի մի շարք արտոնությունները, պատրիարքարանին զրկեց սուլթան Ֆաթիհի կողմից տրված, «Թանզիմաթ»-ով վերահաստատված ազգի և պետության միջնորդի իրավունքից և այն վերածեց սոսկ կրոնական մի հիմնարկության։ Մինչև 1880 թ. հայ հոգևորականությանը բանտարկելու կամ պատժելու իրավունքը վերապահվում էր պատրիարքին, «Սահմանագրությունից» հետո՝ նաև հոգևոր ժողովին։ Հիշյալ թվականից Յըլգըզի պալատը պատրիարքին զրկեց նման իրավունքից։ Հոգևոր դասի բանտարկությունն այժմ կատարում էր սուլթանական, կառավարությունը։

Արևմտահայերի հոգևոր առաջնորդներին, թեմակալներին նշանակում, հաստատում կամ ազատում էր պատրիարքը՝ ինքնիշխան կերպով³⁸³։ 1884 թվականից կառավարությունը «խառնվեց այս»³⁸⁴ և գերագույն հեղեղեցու մյուս բոլոր գործերին։ Պատրիարքի իրավասուրբությունը ցուցադրելու նպատակով Բարձրագույն Դուռը, առանց նրան տեղյակ պահելու բանտարկեց և Պոլսից տեղափոխեց Մուշի առաջնորդ Գրիգորիսին, Արարիկի առաջնորդ Նզնիկ Եսիսկուպուսին, Բուլանրիսի առաջնորդ Հովսեփ վարդապետին։ Առ ոչինչ համարելով պատրիարքարանի միջնորդություններն ու բողոքները, վերահիշյալ հոգևորականները ենթարկվեցին հարցաքննության, ծեծվեցին և հեռացվեցին պաշտոններից³⁸⁵։ Յըլգըզի արքան արհամաքհեց

382 Նույն տեղում, էջ 530—533։

383 Մանրամասն տե՛ս «Ատենագրությունը ազգային ժողովոյ», 1882—1884 թթ., էջ 535։

384 Նույն տեղում։

385 Նույն տեղում, էջ 536։

էջմիածնի կաթողիկոսին, Պոլսի պատրիարքին և, դեմ գնալով նրանց, հաստատել տվեց Կիլիկիայի կաթողիկոսին³⁸⁶:

1583 թ. փետրվարի 22-ի և սեպտեմբերի 22-ի հրահանգներով պատրիարքը զրկվեց մահապատժի ենթարկված հայերին պատրիարքարանում խոստովանեցնելու իրավունքից: Այժմ այդ արարողությունը կատարվում էր թուրքական դատարանում, մահմեդականների ներկայությամբ³⁸⁷: Այս կետը ապացույց էր մի կողմից կառավարության անվստահությունը հայ հոգևորականության հանդեպ, մյուս կողմից նսեմացնում էր եկեղեցու դերը:

1581 թ. մայիսի 11-ի և հոկտեմբերի 26-ի հրամաններով հայերի ամուսնալուծության ֆունկցիան կառավարությունը խլում էր Աղզային ժողովի իրավասությունից և վերապահում միայն թուրքական շարիաթի դատարանին³⁸⁸: Նսեմացվում ու խղճուկ վիճակի մեջ էր գրվում ազգային իշխանությունը:

Ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին, հայ ժողովրդին Ռուսաստանից անջատելու միտումով, սուլթանը սիրաշահում էր ներսևս Վարժապետյանին, ցանկություն ունենալով նրա օգնությամբ ազդել իր հայ հպատակների վրա, նույնիսկ խախտում մահմեդական օրենքները. ձգտում «գլավուրներից ղինվոր վերցնել»: Բեռլինի կոնգրեսի օրերին պատրիարքը հաճախակի այցելում էր Պոլսի եվրոպական պետությունների դեսպանատները, կառավարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ խոսում հավասարի իրավունքով: Օգտվելով իր «նոր դիրքից» և «երես առնելով», ներսևս Վարժապետյանը սուլթանի Համիդին ուղղած իր գրությունների տակ այլևս չէր գրում «Զեռ գերին» կամ «պաղատաւոք» բառերը, մի բան, որ իր ողջ նախորդների բաժինն էր եղել: Այդ բառերը փոխարինված էին «հա»³⁸⁹, «պահանջում եմ» արտահայտություններով: «Թուրքական «Հաբիբաթ» թերթը ծաղրանքով գրում էր, որ ըստ երևույթին հայերի պատրիարքը իրեն շփոթում է եվրոպական դեսպանների մեկնումների հետ»³⁹⁰:

Ռեակցիայի օրերին Աբդուլ Համիդը, մոռանալով իր խոստումները, պատրիարքի գրություններն այլևս չէր ընդունում, պատճառաբանելով, որ նրանք ունեն «անհրաժեշտ և անփափաքվաբի ոն».

386 «Մասիս», 1881, № 2959.

387 «Ատենագրությունը ազգային ժողովույ», 1882—1884, էջ 536.

388 «Ատենագրությունը ազգային ժողովույ», 1882—1884, էջ 536—537.

389 Գ. Խ. Ս տ Ե փ ա ն յ ա ն, Արփիար Արփիարյան, Նրևան, 1955, էջ 76 և շարունակությունը:

390 Նույն տեղում:

քանի որ նախկինի նման չեն ստորագրվում «Ձեր գերին», «պաղատանք» բառերով:

Արդեն «Հասունացող» պսևիսլամիզմի ջատագով թուրք բուրժուազիան հուշում էր, որ անհրաժեշտ է սահմանափակել քրիստոնյաներին արված տպագրական հնարավորությունները, արգելել ազգային ոգի վարթեցնող հրատարակությունները, գրքերի միջից հանել անցյալի փառք հիշեցնող, ժամանակի համար վտանգավոր դարձած բառերն ու արտահայտությունները: Կազմվեց նոր գերատեսչություն՝ «Հանգային կրթութեան պաշտոնատուն», որն իր գործակալների միջոցով, արգոսի աշքերով, հետևում էր հայ մտավորականության զրած յուրաքանչյուր բառին, նրա կատարած յուրաքանչյուր քայլին: Սահմանվեցին զրաքննական խիստ կանոններ: «Հանգային կրթութեան պաշտոնատուն», — գրում էր հայոց պատրիարքը, — այս մատենից տպագրութիւնն և հրատարակումն արտօնելու համար կը պահանջէ որ... «Հայաստանեայց եկեղեցի, Հայաստան Աշխարհ, հայոց թագաւորութիւն և իշխանութիւն բառերը հանուեն տեքստերից» «...և նոյնիսկ արդէն ի լոյս ընծայեալ այս տեսակ գրքերու հրատարակումն արգելած է, ինչպէս է՝ քրիստոնէական անուն գրքոյկ մը, որ քրիստոնէական կրօնին դիտելիքները կաւանդէ և միանգամայն եկեղեցական պատմութիւն մ'է...»³⁹¹:

Մ. Իզմիրլյանի կազմած բողոքագրերից մեկում ասված է. «Ոչ նուազ ցաւալի է նաև որ կուղուի ղլանալ Հայաստանեայց եկեղեցոյն՝ իր դարաւոր յատուկ անունը կրելու իրաւունքը, ինչպէս կը կրէ իւրաքանչիւր քրիստոնեայ եկեղեցի և շնչել կուղուի Հայաստանեայց բաւուր»³⁹²:

«Ջարմանալի շէր ուրեմն, որ անոր օրով «Հայաստան» պատմական անունը գրել, տպագրել, արտասանել, — գրում է Ատոմը, — ոճիր կը համարուէր, և գտնուեցան եւրոպացի աշխարհագիրներ, Քիսիբրթներ՝ որոնք փոխարինեցին Հայաստանը Քիւրտիստանով: Եւ ասով ենթադրուեցաւ թէ ջնջուած է պատմութենէն Հայաստանը»³⁹³: Բեռլինի վեհաժողովից ուղիղ երկու տարի անց, Ներսես Վարժապետյանը Յըլզըզի պալատից հրամանագիր ստացաւ, որում հիշեցվում էր, թե «Հայաստան» բառը «պաշտոնական» դրժածությունից պետք է հանել: Խղճուկ վիճակի մեջ գրված արևմտահայ պար-

391 «Ատենագրութիւնք...», 1882—84, էջ 536:

392 Մատենադարան, Մ. Իզմիրլյանի արխիվ, Բզթ. 14, վավ. 162:

393 Ա տ ո մ, Պետական վերանորոգութիւնն ու հոգային հարցը, 1910, Պոլիս,

բերականները ստիպված էին այդ չարաքառտիկ լուրը մեքսիկացի-տառ հայերենով ազգարարել հանուր ազգության³⁹⁴, որպեսզի հեռավորում իրենց չմեղադրեն «Հայաստան» գրական լեզուի կողմից հանելու համար: Համիդն ստիպում էր ուրանալ այն, ինչը գոյություն ուներ, չգործածել այն, ինչն արյան ու պաշարի, զոհերի ու մարաբուսների գնով հարատևել էր երկու հազարամյակից էլ ավելի:

«Հանրային կրթության պաշտոնատունը» վերանայեց նաև հայկական ազգային դպրոցների ծրագրերը: Ուսումնական պրոցեսից հանվեցին հայոց պատմությունն ու հայ մատենագրությունը: Արգելվեցին մարմնամարզության դասերը, պատճառաբանելով, թե նրանք ռազմատենչ ոգի կարող են զարթեցնել, կառավարության դեմ պայքարելու արամագրությամբ համակել մանուկներին:

1888 թվականին խարբերդի վալին այցելության է գնում քաղաքում ամերիկյան միսիոներների անօրինությամբ դործող հայկական «Արմենիա» կոլեջի ուսուցիչներին ու աշակերտությանը: Նա զարմանքով նկատում է, որ աշակերտները «գեմ դնալով ընդհանուր օրենքին» գեռու շարունակում են մարմնամարզական խաղերը, նույնիսկ գործածում են փայտյա հրացաններ: Զայրացած վալին հրաժարվում է ընդունելությանը ներկա լինելուց, վերադառնում է իր նստավայրը և կարգադրում՝ արգելել մարմնամարզությունը, ինչպես նաև «Հայաստան», «Կենք», «Գլինվոր», «Բառնակ» բառերի գործածությունը: Բանն այնտեղ է հասնում, որ Յըլդըզի պալատի միջնորդությամբ որպես վտանգավոր բառ վալին վերացնում է կոլեջի «Արմենիա» անունը և այն վերանվանում «Եփրատ կոլեջ»³⁹⁵:

«Գրաքննչական ասյանը» խեղանդամում էր հայ գրողների երկերը, կրճատում կամ տապաքաններից դուրս շարտում իրեն «դուր չեկող» այն թարգմանությունները, որոնց բնագրերը ազատ վաճառվում էին մայրաքաղաքում: Յըլդըզի պալատը հայ պարբերական մամուլի գործածությունից հանեց «Հեռապնդում», «աբիություն», «ազատություն», «ուժ», «իրավունք», «միություն», «հավասարություն», «բռնապետություն», «դեմագոգիա», «դեմոկրատ», «դեսպոտ», «ազատական», «ազատություն», «ազատարար», «աստղ» և այլ բառեր³⁹⁶:

394 Տե՛ս «Արևիկյան մամուլ» 1880, էջ 366, «Փունջ» 1880, № 1507, «Մասիս», 1880, № 2735:

395 Մանրամասն տե՛ս «Խարբերդ և անոր ոսկեղէն դաշտը», էջ 331:

396 Տե՛ս М а к - К о л ь, Султан и державы, перевод с английского, СПб, 1897, стр. 297: Տե՛ս նաև Մ. Գ. Ն եր ս ի ս յ ա ն, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը..., էջ 75:

Քիմիայի դասագրքերից հանվեց ջրի ֆորմուլան՝ H_2O , պատճառաբանելով, թե զրա տակ հասկացվում է Համիդ Լեկուդը և պատճառ է զրոյի: Արգելվեց Մոլիերի «Ագահի» տպագրությունը³⁹⁷: «Այդ գեղեցիկ խաղին մեղքը,— գրում է Մ. Նուպարյանը,— այն է եղել, որ ժամանակով տաճկերէն լեզուով ներկայացուցեր է «Բինթի Համիդ» անուն տակ, ու անոր ընթերցումը, կամ ներկայացումը կրնայ եղեր յիշեցնէր այդ անարգու մականունը»³⁹⁸, Մ. Մամուրյանը մեծ երկյուղածությամբ տպարանից հանեց և ցրել տվեց Հիպոլիտ Տենի ուսումնասիրությունից կատարված այն հատվածի շարվածքը, որտեղ հիշատակվում էին Նապոլեոն Բոնապարտի դործած չարիքները, կատարած արյունահեղությունները: «Նաբօլէոնը դատաւիտող այդ հատուածը,— խոստովանել է Մամուրյանը,— ականարկութիւն մը պիտի համարուէր մեր բռնաւորին ու փորձանք պիտի բռնար թերթիս գլխուն ու թերես իմ ալ գլուխս»³⁹⁹:

Թուրքիայում շրջանառությունից հանեցին հայոց թագավորների կամ անվանի զորավարների նկարներով բացվող օրացույցները: Գրավաճառ Գավաֆյանին բանտարկեցին Լեոն 6-րդի շիրմաքարի նկարը վաճառելու պատճառով⁴⁰⁰: Պոլսահայ մի խումբ երիտասարդներ բանտարկվեցին, խոշտանգվեցին, քանի որ թուրքերը վկայել էին, թե պատերազմի տարիներին թուրքական ֆեսի փոխարեն նրանք ծածկել էին վոսպուրականցու կամ տարոնցու գլխարկներ⁴⁰¹:

«Աւերակ Էայաստանի» կառավարութեան կողմէն ամէն օր կը փնտռուին,— գրում է Հ. Պարոնյանը,— ինչպես նաև այն ամէն գիրքերն, որոնց մէջ Էայաստան բառը կը գտնուի: Ամէն օր կը ձերբակալուին և կը բանտարկուին Հայկայ և Վարդանայ պատկերներն. երէկ մաքսատունէն արգիլուեցաւ 1881-ի օրացույցներէն յիսուն օրինակ, որ Տրապիզոնի շոգենաւր կը տարուէր»⁴⁰²: «Ներկաթէ ձեռք

397 Մ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Հունական աղատագրական շարժումների արտացոլումը «Մեծեորա» պարբերականում, «Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից» Երևան, 1963, էջ 294:

398 «Շանթ», Կ. Պոլիս, 1913, էջ 216:

399 Նույն տեղում, էջ 248, տվյալները վերցված են Մ. Հ ա կ ո բ յ ա ն ի հոդվածից:

400 Գ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն, Արփիար Արփիարյան, էջ 75 և հետևյալը:

401 Նույն տեղում:

402 «Փարոս Հայաստանի», 1880, № 4, տե՛ս նաև Հ. Պ ա ռ ո ն յ ա ն, Երկերի՝ լիակատար ժողովածու, հատոր 4, էջ 136:

մը կը ծանրանայ Կ. Պոլսոյ մամուլին վրայ»⁴⁰³,—գրում էր Ա. Արփիարյանը:

Սուլթանական կառավարութիւնը մահաբուլը կասկածներ սրբութեամբ հայ մտավորականութեան շուրջը, սկսեց հաշվհարգար տեսնել այն մարդկանց հետ, որոնք պատերազմի տարիներին Ռուսաստանի օգտին էին խոսել, եվրոպական մեծ պետութիւններին զինմունքներ էին դրել, Հայաստանի անկախութիւնը ստանալու փորձեր կատարել, Բեռլինի յլհահաժողովի որոշումներէն հուսախաբ, մարտահրավեր էին կարգացել թուրք բարբարոսներին, քուրդ ավատաւորներին: 1882 թվականի հոկտեմբերի 31-ին Գատը գլուղի մօտ, ժովափին խեղդված վիճակում գտնվեց Մ. Նալբանդյանի մտերիմ ընկեր ու բարեկամ, նրա գաղափարակից ու ղինակից, Պոլսում հայտնի բժիշկ Զ. Քյաթիպյանի դիակը: Յըլըզը կազմակերպել էր նրա խեղդամահութիւնը և խնամքով թաքցրել ոճրագործների հետքերը⁴⁰⁴: 1885 թվականին Վանից արտաքսվեց Մկրտիչ Խրիմյանը⁴⁰⁵: Պոլսում ոստիկանութեան հսկողութեան տակ, շուրջ հինգ տարի ապրելուց հետո նա քսուրիւն Երուսաղէմ: Մկրտիչ Փորթուզալյանը և Սեդրակ Տեր-Սարգսեանը—Տեկանցը փութաբան ճողողըրեցին արտասահման՝ առաջինը Անգլիա, երկրորդը՝ Ֆրանսիա: Այս նրանց վերջին տարագրութիւնն էր հայրենի ափերից, ընդմիջտ ու անվերապարձ: «Ամէն կողմից բանտ, ծեծ, արիւն հալածանք, ահա մեզի համար 61-րդ յօդուածի դործադրութիւնը»⁴⁰⁶,—գրում էր Ա. Արփիարյանը:

1883 թ. «Մամուլ» պարբերաթերթի խմբագիր Գեորգ Ալվազյանը Կյուրինից ուղարկված մի բանաստեղծութեան տպագրութեան տպաճառով, թուրքական «նոր օրենսգրքի» 66-րդ հոդվածով, դատապարտվեց ցմահ բանտարկութեան: Պոլսի վերաքննութեան ատյանը թուրքական լրագիրների միջոցով 1883 թ. հաղորդում էր. «Պօղոս վարդապետ Նաթանեան, որ Արտասուլ (պետք է լինի արտոս — Զ. Ղ.) Հայաստանի անուամբ գիրք մը հրատարակած և Օսմ. հպատակ հուստարիմ հայ ազգը տէրութեան դէմ ապստամբեցնելու փորձ փորձած լինելու ամբաստանութեան ներքե դտնուելով փախած է», ամբաստանեալ ատենին կողմէ պատժական օրի-

⁴⁰³ «Մշակ», 1881, № 15:

⁴⁰⁴ Տե՛ս «Մասիս», 1882, № 3322, 3323, տե՛ս նաև «Արձագանք», 1882, № 49, էջ 223—224:

⁴⁰⁵ Մանրամասն տե՛ս Խրիմեան Հայրիկ, դրեց Տիգրան Փիւրումեան, 1887, Թիֆլիս, էջ 9:

⁴⁰⁶ «Մշակ», 1883, № 15:

նաց 66-րդ յօդուածին համեմատ «Խրրեւ եղեռագործ» ամբաստանելով է այժմ»⁴⁰⁷: Ոստիկանութեանը հռնձնարարելով՝ անմիջապէս դռնէլ ու բանտարկել վարդապետին, «եղեռագատ աստիանը», «մեղադրչալի» բացակայութեան պայմաններում նրան դատապարտում է ցմահ բանտարկութեան⁴⁰⁸:

1886 թվականին բանտարկւեցին և ցմահ արքսորի դատապարտուեցին Կոստանդնուպոլսում հիմնված «Միացչալ ընկերութեան» տեսուչները, մի խումբ ուսուցիչներ, նույնիսկ կառավարութեան աշքում «անբարեհույս նկատված շափահաս աշակերտները»: «...Պարոններ Գեորգ Օտեան, Միքայէլ Նաթանեան, Գրիգոր Պէդդիկեան, Ռուբէն Շատվորեան, Արիստակէս Ախիկեան և Յովհաննէս Քանքանեան տակաւին կը մնան բանտը,— դրում է «Արձագանքը»,— ուր շատ տաժանելի վիճակի են ենթարկուած»⁴⁰⁹: «...Արդարեւ մի քանի ամիսներէ ի վեր բանտարկուած չը մնան ընկերութեան ընդհանուր տեսուչ Սարբեան և օգնական Մ. Նաթանեան, որք կամբաստանուին յեղափոխական գաղափարներ քարոզելու մէջ»⁴¹⁰:

Զարագործ Պողոս վարդապետի «մատնութեան» շնորհիւ թուրքական Հասան փաշան կասկածելի դարձրեց ողջ Վասպուրականի մտավորականութեանը և կառավարութեանից թուլլուելոյն ստնալով «...Վանայ գերել բոլոր զպրոցները փակուեցան, դասատուի հալածեցան ու վտարուեցան, Վանայ միսիոներական աշակերտօք լցան, շատ մը ազգայիններ Վանէն հեռացուեցան անհիմն կասկածներով, քաղական խորհուրդի լուծուեցան և քոյ շտրուեցան որ նորերը բնտրուին, տեղային կառավարութեան վստահութիւնն անլացնելու տեղ անվստահութիւն անլացաւ»⁴¹¹: 1886 թ. վերջերին Վանի «...կիրականօրեայ վարժարանի բոլոր աշակերտներն հաւաքելով բանտարկեցին ... մի քանի ժամ յետոյ փոքրերն հարցաքննեցին և ազատ թողեցին, բայց երեք մեծ աշակերտներն, որոնք իրենց աշքերուն խորթ երեացած էին, բանտը պահեցին»⁴¹²:

Փակվեցին «Պաշտպան հայրենյաց» հեղափոխական խմբակի օջախ ճանաչված Կարինի դպրոցները, բանտարկվեցին, արքսորվեցին կամ կամավոր դադրի ճանապարհ ընկեցին քաղաքի մտավորականները, նույնիսկ աշքի ընկնող արհեստավորներն ու առևտրա-

407 «Մշակ», 1883, № 49:

408 Նույն տեղում:

409 «Արձագանք», 1887, № 1, էջ 6:

410 Նույն տեղում, № 3, էջ 43:

411 Նույն տեղում, № 3, էջ 43, տե՛ս նաև «Արձագանք», 1886, № 24, էջ 333:

412 «Արձագանք», 1887, № 1, էջ 6:

կանններ⁴¹³։ Քաղաքը համարյա ամբողջապես զրկվեց գրագետ-մարդկանցից։ Սանասարյան վարժարանը գրվեց խիստ հսկողու-թյան տակ։ Կասկածամիտ թուրք ոստիկանները անքուն գիշերներ էին անցկացնում նրա պատերի տակ։

Այսպիսով, 1880-ականների սկզբին սուլթանական Թուրքիան օրմատապես վերագիրքավորվեց հայ ժողովրդի արևմտահայ հաս-վածի հանդեպ։ Փաստորեն «աւլարտւից» «Թանդիմաթի» ժամանա-կաշրջանը, ի դերե ելան ժողովրդի հույսերը, ոչնչացվեցին արևմտա-հայերին տրված մասնակի «իրավունքները», մոլեգնելու աստիճանի հասավ քաղաքական ռեակցիան։ Միգհատյան «Սահմանադրու-թյան» արգելումից հետո պորժադրության իրավունքից զրկվեցին հայկական սահմանադրական հիմնարկները, կախաղանները դար-ձան քաղաքական հանցադործների հետ հարաբերություն ունենա-լու գերադասելի միջոցը, բանտերը լցվեցին ռուսական կողմնորոշ-ման կամ հեղափոխական պրոպագանդ մղելու մեջ մեղադրված «անմեղ մեղավորներով»։ Բայց այս թուրք դեռ նախերգանքն էին։ «Քրիստոնյա նվրոպայի» աշքերի առաջ, նրա լուռ համաձայնու-թյամբ, արչունախում Աբդուլ Համիդը զրոհի անցավ, ծայր առան հայկական բեկորների վանդվածային ջարդերը, քաղության նոխաղ դարձնելով 300 հազար արևմտահայերին։

⁴¹³ ԳԱԲ, Բ. Աղատյանի արխիվ, վավերագիր № 1512, տե՛ս նաև «Արձա-կանք», 1884, № 25, էջ 378։

ՎՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ԵՎ ԶՄՅՈՒԹՆԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

1. Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՐ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Աշխարհասփյուռ հայ զաղութներից հնագույններն հաստատվել են Հայաստանին հարեան Բյուզանդիայում, մասնավորապես նրա մայրաքաղաքում: Բոսֆորի ու Դարդանելի ավերին փոված Կ. Պոլիսն, Արևելքն Արևմուտքին առնչող այդ «ոսկե կամուրջը», աստանդական հայեր հյուրընկալեց սակավին շորրորդ, հինգերորդ դարերում, այսինքն՝ այն պատմաշրջանում, երբ օտարի աշխարհացունց արշավանքները, անընդմեջ ու հարատև զինարարական բարյունահեղ կոիվների բեմահարթակի վերածելով, երկիւնդկում էին Հայաստանը, կրկնակի աքցանի ու վասալական կախման մեջ դնում աշխարհակալ ղույգ պետություններից, հայ զանգվածներին արտամղելով երկրից, ուղղակի կամ անուղղակի պատճառ դառնում դաղթագնացության հոսքի ուժեղացմանը:

Բյուզանդիայի մայրաքաղաք էին «գալիս» հայ ճարտարապետները, պատանդ տարված կամ կրթվելու առաքված թագաժառանգները, իշխանազուները, զինվորականները, հայ-բյուզանդական ռուստուրը կամրջող վաճառականները¹: Կամավոր եկվորների, հատկապես պարսկական տիրապետությունից ճողոպրողների քանակով շրավարարվելով, հայերի խիզախությունն ու ընդունակություններին լավածանոթ բյուզանդական կայսրերը Ծ-րդ դարից ի վեր բռնագաղթեթեք են կաղմակերպում Հայաստանից, բնակչությանն հայրենա-

¹ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр. 201—205.

զուրկ խլյակ դարձնելով տարադրում ու բնակեցնում են Թրակիայում, Մակեդոնիայում, մի մասին էլ տեղակայում մայրաքաղաքում:

9-րդ և 10-րդ դարերի Կ. Պոլիսն արդեն վերածվել էր հայկական մարդաշատ հանգրվանավայրի: Հուլյների մայրաքաղաքում հայերը 967 թ. ընդհարվում էին սրանց հետ², և բավականաչափ մարդիկ վերավորվում: Փաստերն ինքնին վկայում են, թե հայերն ինչքան պատկանելի թիվ էին կազմում, որ կարողանում էին նման քայլի դիմել: «10-րդ դարի ընթացքում,—գրում է Շարլ Դիլը,—կայսրության գործերում, ըստ երևույթին, զգալի դեր էին խաղում հայերը. նրանք տալիս էին պինվորներ, զորահրամանատարներ, վարչական աշխատողներ, դիվանագետներ, նույնիսկ կայսրեր»³:

Արդարև, 10—11-րդ դարերում հայկական ծագում ունեցող տոհմյակ կայսրեր ու կայսրուհիներ բազմեցին բյուզանդական գահի վրա, առաջ քաշելով Մակեդոնական հայտնի դինաստիան, պարսկական, մոնղոլական ու այլ ասպատակիչներին դիմագրավելիս կայսրության փառքին դափնիներ հյուսեցին, որոնք «Շնորհիվ իրենց պենքի հզոր ուժի, ճարպիկ և ճկուն դիվանագիտության ու կառավարական եռանդի, կարողացան իրականացնել սեփական երազանքը—գահակալության այդ շրջանը դարձնել բարձր վերածնության շրջան, Բյուզանդիայի հրկարատե պատմության ամենսփայլուն շրջաններից մեկը»⁴:

Սուկայն ազգային երանգից զրկված, նույնիսկ դավանաբանական հոգած այս կայսր-կայսրուհիները միայն անվամբ էին հայեր: Նրանցից շատերը հայերի հետ ազնվի վատթար էին վարվում, քան օտարազգիները: Այգուհանդերձ, ենթադրվում է, որ Մակեդոնական դինաստիայի գահակալության շրջանում Կ. Պոլսում հայերը մեծ քաղմություն պիտի կազմած լինեին:

Հետագա երկու հարյուրամյակներում հայկական տարրը նվազեց հունական մայրաքաղաքում: Դրա պատճառը հունադավան, ուղղափառ կղերապետների վարած համաձուլման քաղաքականությունն էր, հայադավանների, նույնիսկ կաթոլիկների բռնի ուժացումը, չհանդուրժելու ու չենթարկվելու դեպքում հերետիկոսի ու

2 Տե՛ս Ա. Գ. Արրահամյան, Համառոտ ուղագիծ հայ զաղթավայրերի պատմության, Նրևան, 1964, հատոր Ա, էջ 55 և հետո:

3 Ш. Дилл, История византийской империи, М., 1948, стр. 75.

4 Ш. Дилл, Основные проблемы византийской истории, М., 1947, стр. 62. Տե՛ս նաև Ա. Արրահամյան, նշվ. աշխատությունը, էջ 56:

աղանդավորի մեղադրանքով սրանց արտաքսումը բնակատեղերից։ Սակայն հայադավան կամ ուղղափառ հայերին, երբեմն ստվար, երբեմն նվազ բեկորներով, միշտ էլ հանդիպում ենք Կ. Պոլսում։

Հայասնի է, որ 1044 թ. մարտի 9-ին մայրաքաղաքում բռնկվում են ժողովրդական հուլումներ։ Սրանց մասնակցում էին հույները, հայերը, որոնք և արտաքսվում են քաղաքից⁵։ Այդ այն տարիներն էին, երբ Միքայել 4-րդ կայսրը (1034—1041) և նրան հաջորդող Մոնոմախը Բագրատունյաց թագավորությունը ոչնչացնելու նպատակով պատճառ էին դառնում Անիի դադթականությունը և գաղթողներին Կ. Պոլիս ապրելու արտոնություններ էին տալիս։ Հաջորդները շարունակեցին սրանց քաղաքականությունը, և 1197 թ. կրկին բտվարացել էին գաղթավայրի հայերը։ Նրանց գոյություն փաստը այնքան էր զազաղեցրել տեղաբնիկ կրոնամոլներին, որ ծառայատկի պատրվակով, վերջիններս պահանջեցին արտաքսել հայադավաններին, պահելով միայն ուղղափառություն ընդունածներին։

13-րդ դարի վերջերին իրադարձությունները փոխվեցին ի նպաստ հայերի։ 1261 թ. Պալեոլոգները վերագրավելով մայրաքաղաքը, այլևս կրոնական հույն խտրականությունը չէին կարող դնել, քանի որ արդեն ղգում էին Արևելքից եկող մոնղոլական հորդաների սարսափը և ջանում հաշտության եղբեր փնտրել Հռոմի կղերապետության հետ, համաքրիստոնեական աշխարհը ոտքի հանել սպառնացող վտանգին դիմադրավելու նպատակով։ Դրանով է բացատրվում, որ Կ. Պոլսի հայադավանները 14-րդ դարում կարողանում են իբրեւ առանձին համայնք՝ ձեռնարկելու փոքր անել և ուղղափառների դեմ պայքարելիս ջանքեր են թափում իրենց կրոնական անկախությունը ապահովելու համար։

1307 թ. մարտի 19-ին Սսի ս. Սոֆիայի զմբեթի տակ գումարված եկեղեցական ժողովին մասնակցում էին 26 հայ եպիսկոպոսներ, այդ թվում տեր Հուսիկը՝ «եպիսկոպոս Սաինպոլայ հայոց»⁶։ 1360 թ. Կ. Պոլսի մեջ հայերն ունեին ս. Սարգիս եկեղեցին, նրա շուրջը համախմբված հայկական համայնք⁷։ Նույն տարում Կոֆայեցի Կոդմաս վաճառականը կառուցել տվեց երկրորդ եկեղեցին, որը

⁵ 2. Ս ի Ր ու Ն ի, «Պոլիսը և իր դերը», հոլվածաշար, «Էջմիածին» ամսագրի 1963—64 համարներում։ Տե՛ս «Էջմիածին», 1963, Ա. էջ 34։

⁶ 2. Ա զ Ե ր ս ա ն դ ր Պ ա լ ճ և ն, Պատմություն կաթողիկե վարդապետության ի Հայո, Վիեննա, 1878, էջ 281։

⁷ 2. Յ. Տ ա շ և ա ն, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, էջ 782։

Ղրիմից եկած հայ առևտրականների դրամով վերաշինվեց և ընդարձակվեց 1436 թ.⁸։ Ուրեմն, մինչև թուրքերի կողմից Պոլսի գրավումը, այստեղ հայկական համայնք գոյություն ունեւր, որի համայնապետը 1438 թվականին Բերայի Հովակիմ եպիսկոպոսն էր⁹, այնուհետև Դիրարբերիի առաջնորդ Մկրտիչ Նաղաշը (հռչակավոր տաղասացը)¹⁰ 1439 թ., իսկ արշավանքի նախօրեին Աբրահամ Անկյուրացին ու Առաքել Բաղիշեցին։ Հիշյալ հայ համայնքը ծվարած էր Կալաթիայում (Կ. Պոլսի արվարձան), ս. Սարգիս եկեղեցու շուրջը, որտեղ նստում էր առաջնորդը։ Հայերի սավար խումբ կար նաև բուն Կ. Պոլսում։

1453 թ. մայիսի 29-ին թուրքական բանակը Մեհմեդ Բ. Ֆաթիհի ղեկավարությամբ գրավեց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքը, որի անհուսալի ու համառ պաշտպանությանը մասնակցում էին նաև գաղութի հայերը¹⁰։ Սուլթանը թուլլատրեց իր ղինվորներին երեք օր շարունակ ասպատակել քաղաքը։ Բյուզանդացի ղինվորների և քաղաքի բնակչության մի մասը սպանվեց, մնացյալը գերեվարվեց։ «...Մայրաքաղաքը դատարկուած էր իր բնակչութենէն։ Կոտորածէ եւ գերութենէ ազատած էին միայն Պալաթի հրեաները եւ անոնք որ ծակամուտ եղած էին կամ յաջողած՝ Կալաթա տալաստանիւ»¹¹։ Անհավանական չէ, որ գերությունից կամ ոչնչացումից ազատված լինեին նաև Կալաթիայի հայերը, որոնք և կղանային սուլթանի նոր մայրաքաղաքի հայկական գաղութի անդրանիկ բջիշը։

Սուլթան Ֆաթիհի առաջին հոգսերը եղան Կ. Պոլսի վերաշինումը, գեղեցկացումը, բնակչության ստվարացումը, իր նստավայրին արտաքին շուք ու փայլ տալը։ Դարեր շարունակ պատերազմներով, ավարառությամբ պարտպող իսլամ ռադմամոններն անընդունակ էին ալլահի ստվերի բաղձանքներն իրողության վերածելու, ուստի և զգացվում էր քրիստոնյա, մշակութային առումով թուրքերից շատ բարձր կանգնած ազգերի արհեստավորների, առևտրականների, ճարտարապետների կտրիքը։

8 Հնդադարիան յիշատակարան Սամաթիոյ ս. Գևորգ եկեղեցւոյ, պատրաստուած Պետրոս Կարապետեանէ, 1935, Իսթամբուլ, էջ 15։

9 Արտաւազդարքեպիսկոպոս Սիւրմեյան, Պատմութիւն Հալկիի հայոց, գլուխ Գ, էջ 11։

10 Հ. Անասյան, Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957, էջ 7—8, 267—272։

11 Նիսիեր Կ. Պոլսոյ հայոց պատմութեան համար, գրեց Հայկ Պէրպէրեան, Վիեննա, 1965, էջ 6։

Մեհմեդ Բ-ն հրամայեց նոր բռնազաղթի կազմակերպել Փոքր Ասիայի քաղաքներից, եկվորներին տրամադրեց բնակարաններ, անվճար հողամասեր, կալվածքներ տվեց, ազատեց գլխահարկի պարտականությունից: Գաղթեցվում էին հույներ, հրեաներ, ինչպես նաև ստվարաթիվ հայեր: Սուլթանը նշմարեց հայերի բնդունակությունները և իրեն պիտանի ժողովուրդ լինելու փաստը, նա տեսավ հայ արհեստավորների կատարած դերը Ստամբուլի¹² գեղեցկացման և հեռավոր ավեր կարող վաճառականների շնորհքը նորակառույց պալատները վարդարելու գործում: Ֆաթիհը և հաջորդները շարունակեցին կամավոր, նույնիսկ բռնի միջոցներով հայկական նոր գաղթախմբեր բնակեցնել Կ. Պոլսում: Դեպի մայրաքաղաք բռնագաղթի ենթարկվեցին Բրուսայից, Բաբերդից, Արարկիլից, Ամասիայից, Կիլիկիայից, Նվդոկիայից, Ակնից: Բռնագաղթի ճանապարհով 1475 թ. գաղթողներ Եղան Թևոդոսիայից, 1479 թ.՝ Կարամանիայից, 1493 թ.՝ Անկյուրիից, Աքքերմանից, 1514 թ.՝ Թավրիզից հաղարավոր հայ բնտանիքներ բշվեցին մայրաքաղաք¹³:

1478 թ. վիճակագրության համաձայն, թուրքերի գրավումից փաստորեն մոտ քառուրդ դար անց, Կ. Պոլսում կային 100—120 հազար բնակիչներ¹⁴, որոնք բնակվում էին 16.026 տներում և ըստ ազգությունների ունեին հետևյալ պատկերը. 9486 տուն մահմեդական, 3743 տուն հույն, 1647 տուն հրեա, 817 տուն հայ, 267 տուն կաֆայեցի (սրանց մի մասը հայերն էին), 332 տուն եվրոպացի, 31 տուն զնչուներ¹⁵: Ուրեմն, 15-րդ դարի այս հայ գաղթավայրի Ստամբուլ և Կալաթիա մասերում արդեն ապրում էին մոտավորապես 1000 տրեւտեություն հայեր:

Հետագա դարերում հայերի թիվը բազմապատկվեց: Բռնագաղթերի ու պանդխտության ճանապարհով բերվածների հաշվին ոտնդժվեցին նորահիմն թաղամասեր, ստվարացան նախկին թաղամասերը: Հայ համայնքն արդեն ներկայացնում էին Ղ. Ինճիճյանի¹⁶ կարծիքով 7, Ա. Ալպոյաճյանի վկայությամբ 12 օտաւսուրե-

¹² Ստամբուլ. Իս Դին բուլի (ի քաղաք), ոմանք բացատրում են ի ս ա մ բ ու լ, իսլամների բազմություն, իսլամները շատ:

¹³ Երեմիա Չեչեպի Քյոմուրեհան, Ստամբուլի պատմություն, հրատարակեց և ծանոթագրեց Վ. Թորգոմեան, Վիեննա, 1913, էջ 210, տե՛ս նաև «Ընդարձակ օրացոյց Ալդային հիվանդանոցի», 1902, Կ. Պոլս, էջ 190—192:

¹⁴ Հայկ Պէրպէրեան, Նշված աշխատությունը, էջ 53:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 52 և հետո:

¹⁶ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրություն, հատոր և, Վենետիկ, 1804, էջ 115—116:

ըլ¹⁷, Ակնհայտ է, որ Կ. Պոլիսը դնալով դառնում էր խճանկարը ողջ արևմտահայության, այսինքն՝ մի համայնք, որի մեջ Թուրքիայի ամեն մի նահանգը, ամեն մի դավառը, նույնիսկ ամեն մի գյուղն իր մասնիկն ու ներկայացուցիչն ունենր:

Կ. Պոլսի հայ բնակչությունն ստվարացավ 16—18-րդ դարերում և ձգվեց մինչև 200000-ի: Սուլթան Սելիմը, Չալդրանի հաղթանակից հետո, հաղարավոր ընտանիքներ, մեծ մասամբ հայեր էր քշում Կ. Պոլիս: Դրան հաջորդեցին 1577 թ. Նախիջևանի, Դավրենժի բռնագաղթից, իսկ պակասը լրացնում էին Զուղայի հայերը: Թուրք-պարսկական 1578—1590 թթ., 1604—1638 թթ. երկարատև պատերազմները, շահ Աբասի արշավանքները, Չալալիների ասպատակություններն Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության բեկորներին հարկադրում էին թողնել հայրենի երկիրը և ապաստանել ծովամերձ քաղաքներում, հատկապես մայրաքաղաքում, իրենց կյանքը փրկելով ամենօրյա ոչնչացման վտանգից: Այնպես որ, 17-րդ դարի կեսերին Կ. Պոլսում արդեն 8000 տուն տեղացի և 50 հազար էլ պանդուխտ հայեր կային¹⁸, 18-րդ դարի վերջին մայրաքաղաքի ընդհանուր բնակչության թիվը հասել էր մեկ միլիոնի¹⁹, որտեղ հայերն ու հույները արդեն մեծամասնություն էին կազմում:

Թուրքերի կողմից Կ. Պոլսի գրավումից քիչ անց, այսինքն՝ 1461 թ., մայրաքաղաքի հայադավանները ձևավորվեցին իբրև առանձին համայնք: Սուլթանի հրամանագրով Հովակիմ եպիսկոպոսը նշանակվեց նրանց սուպնորդ: Տրվեցին մի շարք արտոնություններ:

Հայ պատմագրությունը շուրջ երկու դար անընդհատ, առանց երկրայելու, ընդունել է Մ. Չամչյանի այն կարծիքը, թե Ֆաթիհ սուլթանը Բրուսայից բերեց վաղածանոթ Հովակիմ եպիսկոպոսին և 1461 թ. նշանակեց հայոց պատրիարք²⁰: Հենված հայկական ու օտարալեզու բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների վրա, Հ. Պերպերյանը համոզիչ ձևով ժխտում է Ֆաթիհ սուլթանի և Հովակիմ Բրուսացու նախածանոթության փաստը՝ մինչև Կ. Պոլսի գրավումը, իսկ ինչ վերաբերում է պատրիարք — patrik տիտղոս ընդունելուն, ապա

17 Ա. Ալպոյաճեան, Երեքդարեան պատմություն Պալատու ս. Հրեշտակապետի եկեղեցու, Կ. Պոլիս, 1931, էջ 161—162:

18 Դարանահեցի, Ժամանակագրություն, էջ 461—463, տե՛ս նաև «Շողակաթ», Գ տարի, էջ 359, «Հայրենիք», 1950, էջ 100, «Արևելք», 1932, № 270:

19 Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրություն, «Նվորդ», հատոր Ե, 115:

20 Հ. Մ. Չամչյան, Պատմություն հայոց, հատոր Գ, էջ 500, Մ. Օրմանեան, Աղգապատում, հատոր Բ, էջ 2155:

հայ եպիսկոպոսները, արքեպիսկոպոսները, մի խոսքով Կ. Պոլսի համայնապետերն այն ստացել են ոչ շուտ, քան 1540-ական թվականները, այսինքն սուլթան Սուլեյման Կանունիի տիրակալության շրջանը²¹:

Մխիթարյան բանասերից անկախ, դրեթե նույն եզրակացությունն է հանգել Հակոբ Սիրունին, որը խորությամբ քննելով Կ. Պոլսի գաղութի պատմության մոլթ ծալքերը, կարողացել է ապացուցել, որ Հովակիմն սվեկի վաղ էր հասել հունական մայրաքաղաքը, քան թուրքերը, լսա որում առեղծվածային դարձած այս անունով եղել են մի քանի անձնավորություններ, որոնցից մեկն է միայն բաղմել գահին 1461 թ. և կառավարել հոտը, նստած Սամաթիայի ս. Գեորգ եկեղեցում, 1478 թվականին այն հանձնելով նիկողալոս եպիսկոպոսին, քանի ոչ Սերաստիայից Ֆաթիհի կողմից կանչված Մատթեոս և Աբրահամ վարդապետները հրաժարվում են հովվապետ դառնալ²²:

Այս շրջանից էլ ձևավորվել են հայոց պատրիարքի, ավելի ճիշտ պատրիարքարանի իրավունքները, ինչպես նաև պարտականությունները սուլթանական կառավարության հանդեպ: Սկզբում Կ. Պոլսի կրոնական հայ համայնապետերին էին ենթարկվում Փոքր Ասիայի՝ Բրուսայի, Այդրնի, Կասթեմունիի, Անկյուրիի և Սերաստիայի շրջանները, քանի որ միայն սրանք էին հպատակեցված կայսրությանը: Դարավերջի քառորդին օսմանյան զորքերը նվաճեցին և պատրիարքի իրավասության տակ դրեցին նաև Տրապիզոնի ու հայաշատ Ղրիմի հոգևոր թեմերը: Հետագա դարերում, փոփոխություններով, անընդհատ ընդարձակվեցին հայոց պատրիարքի «կառավարչության» շրջանակները, սուլթանները սրանց հոգևոր իշխանության հպատակեցրին նվաճած հայկական ու հայաբնակ գրեթե բոլոր մարզերի առաջնորդարաններն ու հոգևոր վիճակները, նույնիսկ այն թեմերը, որոնք 1441 թվականից ի վեր պատկանում էին էջմիածնի կաթողիկոսությանը:

Այդպես չհարատևեց հարկավ: 17-րդ դարում վանեցի Զաքարիայի, խուլ Հովհաննեսի, Գրիգոր Դավանադղու և այլոց միջև ծագած դավադանակովի պատճառով պատրիարքարանի իրավասության սահմանները վերաձևվեցին, տրոհվեցին թեմերը, իսկ որոշ մարզերի հոգևոր կառավարությունն էլ, իբրև «տերունական թե-

21 2. Պ է ր պ է ր և ան, նշված աշխատությունը, էջ 100—115:

22 «Էջմիածին», 1963, Դ, «Պոլիսը և իր դերը», էջ 27—31, տե՛ս նաև զոկտ. Վ. Թ ո ր ց ո մ յ ան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1895, էջ 247:

377

րամասնություններ, սակայն ուլս իրավունքների մի մասը միայն թղթի վրա էին, իրողության մեջ հակառակն էր կատարվում: Սուլթանները, մեծ վեզիրները հայոց պատրիարքին սիրաշահում էին, երբ հարկավորություն ունենային արևմտահայությունը, մասնավորապես թուրք-պարսկական ու ռուս-թուրքական պատերազմների պահին, իսկ ընդհանուր առմամբ հայ ամենաբարձրաստիճան պաշտոնյան անբարևհույս տարր էր ճանաչվում և «զյալուր», «ռայա», «չիմֆի» մականուններով՝ կոտավարության աչքում ավելի ցածր էր կանգնած, քան ամենահետին մահմեդականը:

Թուրք պատմագրությունն այսօր էլ ճշգրտում է հավաստել, թե հայ եկեղեցին ընդհանրապես ազատ է եղել հարկատվությունից, մինչդեռ սուլթանների հրապարակած ֆերմանները հակառակն են ապացուցում: Հայոց պատրիարքը պարտավոր էր 100 հազար ալիշ միանվագ հարկ տալ արքունիքին, որպեսզի կարողանար ստանալ սուլթանական հրովարտակը՝ իր պաշտոնում արտոնվելու մասին²⁴: Հենց այդ հարկագումարն էլ սուլթաններին և մեծ վեզիրներին շահագորգում էր անընդհատ փոփոխելու պատրիարքներին, որպեսզի ամեն մի նորընտրից կորդենին 100 հազար ալիշ: Պատահական չպետք է համարել, որ Հովակիմից սկսած (1461 թ.) մինչև Հակոբ կոյսեկոյոս Պոլսեցին (1848 թ.) պատրիարքական գահին հերթականորեն բազմել են 82, ոմանց կարծիքով 85 անձնավորություններ²⁵, ըստ որում վերջին հարյուրամյակում, զրամի կարիքն զգացող սուլթանները, առանց պատճառի փոփոխել են սրանց, երբեմն նույն մարդուն երկու անգամ նշանակելու արտոնություն տվել և ամեն անգամ էլ ստացել սահմանված հարկագումարը:

Անցնելով պաշտոնի, պատրիարքները պարտավոր էին հայ եկեղեցիներից, առաջնորդարաններից, վանքերից հավաքել «միրի մուկաթա» անվամբ հարկը և հանձնել կառավարությանը: Տարեկան հարկագումարն ըստ Ինճիճյանի 140 հազար ալիշ էր²⁶, ըստ Պերպերյանի՝ 100 հազար ալիշ²⁷: Պատրիարքները միաժամանակ պարտավոր էին նոր վեզիր նշանակվողին 500 ղուրուշ տալ, վեզիրի տեղակալին՝ 250 ղուրուշ, չավուշ բաշուն՝ 200 ղուրուշ²⁸: Նվերների անվան տակ պատրիարքները տուրք են տվել ենիչերի ազատուն, ճրա

24 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ և ա ն, Աշխարհագրություն, հատոր Ե, էջ 117:

25 Ն. Պ է ր պ Լ ր Ե ա ն, Նշված աշխատությունը, էջ 86—94:

26 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ և ա ն, Աշխարհագրություն, հ. Ե, էջ 117:

27 «Էջմիածին», 1963, Ե, էջ 15:

28 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ և ա ն, Աշխարհագրություն, հ. Ե, էջ 117:

օջախի շալվաշներին և դա վճարվել է նախ դրամով, ապա և միա-
ժամանակ թանկարժեք հանդերձանքներով:

Անշուշտ հարկագումարի հարափոփոխ վիճակի ու անընդհատ
ափելացման գործում քիչ մեղք չունեն նաև ընչաքաղց հայ հոգեւո-
րականները, աթոռակովի ելած եպիսկոպոսներն ու արքեպիսկոպոս-
ները: Սրանցից ոմանք, պատրիարք դառնալու մոլուցքով տարված,
խոստումներ էին անում թուրք պալատականներին, մեծագումար
կաշառքներ տալիս, իսկ Թովմաս Բերայիցի պատրիարքական հար-
կը բարձրացրել էր 400 հազար աղյշի²⁹, որպեսզի շահագորդներ
թուրքերին՝ իրեն աթոռատեր դարձնելու: 1659 թ. մայիսին Մարտի-
րոս Կաֆայեցին, մեծ զփվարությամբ այդ գումարը կրկին իջեցրեց
140 հազարի, այնքանի, ինչքան վճարել էին Բերացու նախորդ-
ները:

Այսպիսով, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները կառավարում էին
ուչ միայն գաղթավայրի հայկական համայնքը, այլև ողջ արեւմտա-
հայությանը, դանձում հարկերի մի քանի տեսակներ, հանձնում
կառավարությանը: Սուլթաններն էլ իրենց քաղաքականությունը՝
մի մասով, սրանց միջոցով էին անցկացնում գումարներում, հո-
գեւոր դասին որոշ արտոնություններ տալով՝ ջանում նրանց հնա-
րան դարձնել, օգտագործել վերջիններիս հեղինակությունը, հպա-
տակներին հնազանդ պահելու, օտար պետությունների ազդեցու-
թյուններից հեռու վանելու նպատակներին:

Միակողմանի կլինեք, սակայն, ընդհանուր առմամբ թուրքասի-
րական հակումներ ունեցողների տեսնել Կ. Պոլսի հայոց պատրիար-
քի աթոռի վրա, սոսկ հնազանդության քարոզիչ դիտել հայ եկեղե-
ցուն: Արեւմտահայ բոլոր կղերապետերը չէ, որ կարող էին աչք զոցել
հայերի նկատմամբ Թուրքիայի վարած ազգային ու սոցիալական
քաղաքականության հանդեպ: Կ. Պոլիսը տալիս էր նաև այնպիսի
պատրիարքներ, բարձրաստիճան հոգեւորականներ, որոնք, մասնա-
վորապես 17-րդ դարում, հարում էին Եվրոպայի ռազմա-քաղաքա-
կան միջամտության ճանապարհով Հայաստանը զույգ աշխարհա-
կալ իսլամ պետությունների՝ Թուրքիայի և Պարսկաստանի մարզա-
կույ նրախից աղատելու գաղափարին: Ազատագրական շարժման
նման հոգեւորական գաղափարակիրները սակավաթիվ էին և ամե-
նաէականը՝ հեռու ժողովրդին ինքնագործունեության բարձրացնե-
լու մտադրությունից:

²⁹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր, Բ, էջ 2526:

Մայրաքաղաքի հոգևոր կենտրոնը հիմնականում մնում էր իբրև կղերա-ավատական ինստիտուտ, ժողովրդական զանգվածներից պոկվող եկամուտները վաչկիկ մի հիմնարկություն, որը մերվելով Բ. Դուան հետ, առանձնաշնորհումներ կորուցելով, երկնշերտ մենատիրական իրավունքների կորուստից, հակված չէր դիմադրական որևէ շարժման կողմը ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև Արևմտյան Հայաստանի դավառներում:

Պատրիարքների թուրքասիրական հակումներն ալելի քան ուժեղանում էին, սուլթանների հետ տեսանկյնի ու անտեսանկյնի բազմաթիվ թելերով առնչակցվում պալատում դիրք ստացած, մեծահարուստ հայ շեյխիններ ղադեցություններ, մի դասի, որը, ձևավորվելով մոտավորապես 16-րդ դարի վերջերին, երկու հարյուրամյակ շարունակ սեփականելով Թուրքիայի քաղաքականության պաշտպանության ֆունկցիաները, կանխում էր 18-րդ և 19-րդ դարերի սոլթանայի ամիրայությունը՝ առևտրա-վաշխառուական հայ մագնատներին³⁰:

Չեղբերների ծագման պատմության մանրամասնությունները կամ սկզբնածայրը թաղված է անհայտության մեջ: Հայտնի է սակայն, որ շեյխի-աստվածաշուք, դիցաշուք մակդիր կրել են 15-րդ դարի սուլթաններից ոմանը (Մահմուդ Ա-ն, 1413—1421), անվանի թուրք մտավորականները (Քյաթիր Չեղբերի, Ահմեդ Չեղբերի), բանասանդանները: Չեղբերի պատվանուն են ստացել մայրաքաղաքում, Զմյուռնիայում ու գավառներում ծվարած այն հայ երեկիները, որոնք ղառնալով թուրք փաշաների, եպարքոսների սեղանավորները՝ պարապում էին վաշխստություններ, տոկոսով դրամ էին տալիս առաջիններին, սուլթանի առանց երաշխավորներ դառնում և ժողովրդից կորված առատ հասկաբաղով ուռճացնում սեփական դրամաքսակները: Նման զբաղմունք ունեցող, մեծահարուստ ու դիրքատեր շեյխերներից էին Աբրահամ-Աբրույից սկզբնավորված Աբրույեց շեյխերիական հայտնի տոհմը:

Աբրու Չեղբերին, իր եղբայր Պետրոս Չեղբերի հետ, 1644 թ. Կիսրոսում էր, զբաղվում էր նաև վաճառականությամբ, Դելի Հյուսեին փաշայի ամենամտերիմ անձնավորությունն էր և պարենավորում

³⁰ Այս դասի պատմությունը տե՛ս Հ. Անասյան, 17-րդ դարի աղատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, էջ 58—60 և հետ., Աշոտ Հովհաննիսյանի զբախտական այդ դրբի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 1, էջ 242—244, Հ. Սիրունի, «Պոլիսը և իր դերը», «Էջմիածին», 1963, ԺԱ, էջ 18—20:

էր թուրքական բանակը³¹: Նա երթեկուծ էր տարբեր երկրներ, հայեր ուներ սուլթանի հետ, իսկ որդին՝ Մատթեոս Չելեբին 1687 թ. «ազնվականության թուղթ մը ստացաւ Լուղովիկոս ԺԴ-ին», Սրա երեք որդիներն էին՝ Պետրոսը, Աբրահամը, Ստեփանոսը, որոնք 1717 թ. հունվարի 28-ին Պետրոս Մեծից պիտի ստանային Թուրքիայի հայ վաճառականների առջև Ռուսաստանի դռները բացող հայտնի հրովարտակը³² և կամրջինն ուս-թուրքական ծովային առևտուրը: Հայտնի չելեբիներից էին «...Շահին Չալապին, որ էր այր նշանաւոր ի դրան թագաւորին»³³, հալեպցի Սանոս Չելեբին, բրուսացի Անտոն Չելեբին և այլոք³⁴:

Պոլսում ու գավառներում հայկական արիստոկրատիա դարձած հայ չելեբիները, սակայն, միայն վաշխառուներ ու սաշտոնյաներ չէին: Նրանցից շատերը նախկին խոջաներն էին, տարանցիկ առևտրով պարապողները, որոնք, շնորհիվ դիպած հարստության, սուլթաններին մատուցած որևէ ծառայության կամ ցուցաբերած հավատարմության համար նույնպես չելեբի պատվանուն էին ստացել, սակայն չէին արտամղել խոջա մակդիրը: 1646 թ. Լիվոնոյի հայ խոջաներից կեսաբացի Խոջա Հալապլիի որդի Բայրամը «փառաւորովել էր չելեբի տիտղոսով»: Այգադիսիներից էին Ամգեցի Խոջա Նրեմիայի որդի Մաղաքիա Չելեբին, վանեցի Խոջա Թումազի որդի Մարիսա Չելեբին, հալեպցի Խոջա Մարշահի որդիներ Պեկին Չելեբին ու Պեկլար Չելեբին, թոռները՝ Նդիա և Հակոբ Չելեբիները³⁵: Ակնհայտ է, որ խոջաները հարստանալով ու դիրք ստանալով դառնում էին չելեբիներ, վերջիններիս պես պարապում սեղանավորույթամբ, լրացնում հայ առևտրա-վաշխառուական կապիտալատերերի շարքերը, մոռանում դավառական ծագումն ու երկկլա բաղձանքները, մերվում սուլթանական կարգերին:

Հայ բանասիրության մեջ կարծիքներ կան նաև, որ չելեբի մակդիր կրողները ֆրանկներ են³⁶, իսկ Գ. Հնասերը համոզված հայտարարում է, թե «...Հայ կաթոլիկ երեւելիները ընդհանրապես չելեբի

31 «Էջմիածին», 1963, ԺԱ, էջ 19, տե՛ս նաև Զ. Ն. Ա. Կ. ի ն ա ն, երեմիա Չելեբի Փոմոյրճեան..., Վիեննա, 1933, էջ 230—239:

32 «Собрание актов...», Москва, 1833, стр. 158—160.

33 Ա. Խ. Ե. Դ. Կ. ի ժ. Ե. Գ., Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 281:

34 Զ. Ա. Խ. Ե. Դ. Կ. ի ժ. Ե. Գ., Նշված աշխատությունը, էջ 60:

35 Զ. Ա. Խ. Ե. Դ. Կ. ի ժ. Ե. Գ., Նույն տեղում, էջ 67:

36 Զ. Գ. Մ[ը մ. ր. ց. ա. ն], Մասնական պատմութիւն հայ մեծատուններու, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 25:

մակդիր կը կրեն»³⁷։ Եթէ միջնադարի շէնքերինների համար այս եզրակացությունը վիճարկվելու ենթակա է, ապա 18—19-րդ դարերում միանգամայն ճշմարիտ է։ Անհայտ չէ, որ պոլսահայ ամիրաններից ամենից վաղ դադսեի կաթողիկոսությունը ընդունեցին Տյուզյանները և սկսած 1721 թվից մինչև տոհմի շիջանելը՝ 1871 թվականը, բոլորն էլ իրենց շէնքերի էին կոչում³⁸։ Պեղվածքների, Տառնանների նման նրանք բարձր դիրք ունեին պալատում, հսկա հարստություն։ Սակայն «լուսավորչական հարուստները» ամիրա պատվանունով էին փառավորվում, իսկ սրանք՝ շէնքերի։ Տյուզյանները 1819 թ. ազատից (տոհմի մեծ մասը ոչնչացվեց) առաջ և հետո երբեք ամիրա չկոչվեցին, այլ ոմանք ստացան «բեյ» պատվանունը։ Հետևաբար, անհավանական չէ, որ միջնադարյան հայ շէնքերինների գերակշռող մասն էլ, եթև ոչ բոլորը, կաթոլիկներ լինեին։

Պոլսահայ շէնքերիններն օգտագործելով Բուրբուրյանի աչքում ստացած դիրքը, հենվելով «...արքունիքում իրենց ունեցած ազդեցության վրա, նրանք իրենց ձևերի մեջ էին առել հայ հասարակական կյանքի օրդանները։ Նրանց իրավունքն էր ազգային-եկեղեցական մեքենայի ղեկավարումը, հոգևոր-մշակութային խնդիրների տրնորինումը, հայ ժողովրդի և օսմանյան պետության հարաբերությունների կարգավորումը և այլն»³⁹։ Ազգայինների, հատկապես մայրաքաղաքի հայ բնակչության աչքում հեղինակություն ստանալու, նրանց վրա ազդեցություն ձևեր բերելու դիտավորությամբ, շէնքերինները եկեղեցաշինարարների, մեկենասների, ժամանակի կրթված մարդկանց են հովանավորել և «ազգօգուտ» այլ գործեր են կատարել։

Ապրո Չեկերին հովանավորեց նշանավոր մտավորական, հետագայում միայն աչքի ընկած Երեմիա Չեկերի Բյոմուրճյանին, ընդօրինակել տվեց հայկական ձևազարդ, սեփական ծախսերով շինեց կամ վերաշինեց Կ. Պոլսի ս. Նիկողայոս, Սիլիվրիի ս. Գևորգ, Կանդիայի ս. Կարապետ և Ֆիլիպպեի ս. Գևորգ եկեղեցիները։ Խոջա Երեմիայի որդի Մաղաքիա Չեկերին, օգտագործելով մեծ Եպարքոս Ահմեդ փառայի վրա ունեցած իր ազդեցությունը, 1649 թ. իջեցնել տվեց թիավարական տուրքի չափը⁴⁰ և պոլսահայերին ազատեց «մեծ զրկանքներից»։ «Մաղաքիա Չեկերի որդի Երեմի իշխանին

37 «Արև», Կահիրե, 1955, № 7, հոկտեմբեր, «Հայ վաճառականները և արհեստավորները Կ. Պոլսո մեջ (ԺԶ և ԺԵ դար)»։

38 Մատենադարան, Հնոգրի 9339, Բերթ 2—21, տե՛ս նաև «Լուծա», 1898, գիրք Բ, էջ 258 և հետո։

39 Հ. Ա. և ս. յ. ն, նշված աշխատությունը, էջ 60—61։

40 «Էջմիածին», 1963, ԺԱ, էջ 19։

ներմիայի Համթեցոյ՝ այդ պիտանի ի բաղում գործս ազգիս Հայոց ու մեծամեծ իշխանաւորս Հագարացոց, որ ի ժամանակս Մելիկ վեզիրին պակասեցոյց Խն քիւրքճիի վարձ ի վեց եկեղեցեացն, որոյ վասն բաղում լինէր ազմուկ շփոթի յազգս մեր»⁴¹։ Նման «բարերարներ» թիվը նվազ չէր, սակայն, բնոջանուր առմամբ, շէնքերն երբ պոլսահայ համայնքի պահպանողական վերնախաւն էին, պատրիարքարանը բոլի մեջ առած, հաւատարմորեն Թուրքիային ծառայող հատվածը։

16—17-րդ դարերի Կ. Պոլիսը, առավել ևս հայ գաղթօջախը, աշխույժ առևտրական կենտրոն էր դարձել։ Աշխարհագրական հարմարավետ դիրքը, գավառի հետ համեմատած «տանելի պայմանները», միջնդային ղինաբախումների բացակայութիւնը դնով մայրաքաղաք էին ձգում հայ առևտրականներին, որոնք Հայաստանում, Պարսկաստանում դրամագլուխ դիպելով, դալիս էին դնով Բոսֆորի ափերը, նախ ընկնելու առևտրական ավելի գործոն ու լայն հարաբերութիւնների հորձապտուկի մեջ, ապա և նոր հանդըրման ավայրը վաճառականական թելերով կապելու դաւառներին, Պարսկաստանին, Ռուսաստանին, հեռավոր Հնդկաստանին կամերջելու թուրք-կիրոպական ծովային ու քարավանային առևտուրը։

Հայ առևտրականներն այստեղ ունեին մեծ թվով խանութներ, առանձին շուկաներ, խաներ, վաճառանոցներ։ 17-րդ դարում առևտրականներով լեցուն խաներն էին Խոջա խանը, ուր օթևանում էին հիմնականում Պարսկաստանից եկած հայ վաճառականները, Մահմուտ փաշա խանը, Ենիկյուրի խանը, Ջեղեղ խանը, Պեքիար օդալարները, իսկ 18-րդ դարում հիշատակվում են նաև Վեզիր խանը, Վալիդե խանը, Ենի խանը (վերջիններս ունեւոր սեղանավորների և անվանի վաճառականների դործատեղիներն էին)⁴²։ Այդ խաներից հայ առևտրականներով լեցունը Խոջա խանն էր, ուր «ամենայն վաճառականք հայերք շատք կան անդ յամենայն աշխարհաց»⁴³։ 1660 թ. Խոջա խանի այրվելուց հետո⁴⁴ հայ վաճառականները հանդրման ավայր դարձրեցին Կալաթիայի առևտրական թաղամասը և շարունակեցին աշխույժ առևտուրը։

41 «Դիւան հայոց պատմութեան», հ. Ժ, էջ 84։

42 «Արեւելք», 1932, № 275։

43 Գր. Կամախեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 168—169։

44 Հ. Անասյան, Նշված աշխատութիւնը, էջ 61։

Պոլսահայ առևտրական դասը 17-րդ դարից սկսած խոջա պատվանունն էր կրում, որն ունենալով պարսկական ծագում և բաղմամբիվ խմաստներ, գաղթավայրի այս շրջանի հայերի համար գործածվում էր բացառապես վաճառականի փոխարեն կամ փոխաբերությամբ: Խոջաներն իրենց առևտրական գործունեությունն սկսել էին Պարսկաստանում, աստիճանաբար տարածվել Փոքր Ասիայում, մահմեդական Արևելքում, Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերում:

15—16-րդ դարերում հատուկենա են խոջաների անունները հայ դրականության և մագաղայյա ֆիլթերի էջերում: Սակայն հաջորդ դարում սրանք այնքան են ուժեղանում, որ նույնիսկ «խոջայական կապիտալի սեկեդար է» հորջորջվում ժամանակակից դրականության մեջ: 1604 թ. Ջուղան ընդունում էր Պարսկաստանի արքային. «Արաքսի ափից մինչև Խոջա-Խաչիկի փառավոր աղաբանքը, ուր պիտի իջնեի շահը, փոված էին գորգեր և մետաքսագործ ու ոսկեհուռ զամաշ կտորներ իրրե «փխանդաղ», և դրանց վրայով բալլում էր Իրանի տերը: Խոջա Խաչիկը ոսկյա մատուցարանի վրա ոսկու կույտեր ընծալաբերեց շահին և նրա օրինակին հետևեցին մյուս խոջաները»⁴⁵: 1610 թ. իբրև բարերարներ, Երուսաղեմի պատրիարքի պարտքերի վերացմանն օգնողներ են հիշատակվում «անվանի խոճայս և վաճառականս»⁴⁶, իսկ հանգանակության մասնակիցները՝ Ախիջան, Ավետ, Ղարիբջան, Միրզե, Սիրաք, Փիլաք վանեցիները, Առաքել, Ավետիք, Ջաքարե, Ոսկան, Սաֆար, Փանոս ջուղալեցիները, Չիխիջան Բաղիշեցին, Թումաջան Ամդեցին, Բաղդասար Ուռհայեցին, Ուրեմն, խոջաները միայն Պարսկաստանում կամ Արևելյան Հայաստանում չէին գործում, այլ արդեն սփռվել էին ողջ Արևմտյան Հայաստանով մեկ, իսկ շատերը խարսխվել էին Թուրքիայի մայրաքաղաքում:

Կ. Պոլսի հայ գաղութի խոջաներից 17-րդ դարում հայտնի ղեմքեր էին վանեցի խոջա Ռուհիջանը, Երզնկացի խոջա Հովսեփը, խոջա Հովհաննեսը, խոջա Գավթիքը, նրա որդի, արդեն չեղբի Գրիգորը, Բուլբուլի խոջա Ասավածատուրը, ակնցի խոջա Վահրատը, գիլթիկցի Մահմաթի Վահրատը, խոջա Կիրակոսը, խոջա Նահապետը և շատ ուրիշներ⁴⁷:

⁴⁵ Լ և ո, Հայոց պատմություն, 3-րդ հատոր, էջ 242:

⁴⁶ Ս ի մ և ն Լ և հ ա ց ի, Ուղեգրություն, էջ 276, տե՛ս նաև «Էջմիածին», 1963, Թ—Ժ, էջ 30—31:

⁴⁷ «Բանասեր», 1902, էջ 233, «Մասնական պատմություն հայոց մեծատուններու», էջ 27, 2. Ա ն տ ս յ ա ն, նշված աշխատությունը, էջ 61:

ՉԼԷԲԵԻՆԵՐԻ կողքին աստիճանաբար տեղեր գրավող, չԼԷԲԵԻՆԵՐ հասունացնող ու առևտրին դուգընթաց լումայափոխությանը (սարաֆությունով) պարապող հայ մեծատունները-խոջաները, քնդհանուր առմամբ հայ կոմսյադորական բուրժուազիայի նախորդներն⁴⁸ էին, որոնք խարսխվելով Կ. Պոլսում, ջանում էին ազդի ներքին գործերը տնօրինող հիմնարկների մեջ տեղեր զբաղեցնել: 1650-ական թվականներին արդեն սրանց ազդեցության տակ էր Կալաթիայի առևտրական թաղամասը՝ ս. Դրիգոր Կուսավորիչ եկեղեցիով, որի «մեծաշուրջ իշխաններն ու Լեհափոխաններն էին» (1654 թ.) խոջա Դանիելը, խոջա Մկրտիչը, խոջա Եղիան, խոջա Եկոտիարը և այլք⁴⁹: «Խոջաները առավել կամ նվազ չափով միջամտին էին լինում նաև մյուս թաղամասերի գործերին և որոշ ազդեցություն ի գործ դնում հասարակական խնդիրներին վրա»⁵⁰:

Խոջաներն իրենց գործարքներն սկսել էին Հայաստանի քաղաքներում և, շատերը նեղվելով թուրք ու քուրդ ավաղակախմբերի ասպատակություններից, շունենալով տարանցիկ առևտուր անելու հնարավորություններ, հարկադրաբար էին հանգրվանում առափնյա քաղաքներում: Կ. Պոլիս գալով, նրանք չէին կարող միանգամից մոռանալ հայրենի բնաշխարհը, ժողովրդի կրած սոցիալ-քաղաքական անտանելի ճնշումները, մանավանդ, որ շարունակում էին առևտուր անել Հայաստանի վրայով: Հետևաբար, նախքան չԼԷԲԵԻՆԵՐ, սովթանի պալատում տեղեր գրավելը (որը ոչ բոլորին էր հաջողվում), գավառահայ պաղթական խոջաները քնդդիմադիր դիրքում էին տիրապետող խանա-փաշայական անխիտանական վարչակարգի նկատմամբ և, շատերը նույնիսկ ժողովրդին ազատագրական պայքարի հանելու փորձեր էին անում:

«15—16-րդ դարերից ի վեր,—գրում է Աշոտ Հովհաննիսյանը,— այստեղ խոջաները նշվում են որպես ազդեցիկ հայ ղեկավարներ և տանուտերեր, եկեղեցու ու վանքի վերանորոգողներ ու նվիրատուներ, գրադրների պատվիրատուներ և այլն: Իրենց ձեռքն առնելով հանրային գործերի ղեկը՝ հաճախ նրանք մեծարվում են որպես «խնամակալք քնդդիմ աշխարհաց»: Հավանորեն նրանց մեջ կային այնպիսիները, որոնք... անդրագաղտնում էին եկեղեցու և ժողովրդի

48 Ա շ ո տ Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Հ. Անասյանի գրքի գրախոսությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 1, էջ 241:

49 Բ. Կ յ ու լ ի ս ի ե ա ն, Հովհաննես Կոլոտ պատրիարք, Վիեննա, 1904, էջ 129:

50 Հ. Ա ն ս յ ա ն, Նշված աշխատությունը, էջ 62:

նվաստացած վիճակին և երազում նրանց բարվոք ապագան»⁵¹։ Ավելացնենք նաև, որ այն խոջաները, որոնք լրացնում էին շենքերին հարկերը, հրաժարվում էին առևտրից, գրավվում սեղանավորությամբ, կոնակ տված փաշաներից որևէ մեկին այլևս մոռանում էին երեկվա բաղձանքները։ Նրանց բարերարությունները արվում էին զուտ վարկի բարձրացման, աղղալին գործերի զեկը «ապահովարար ձևերի մեջ պահելու դիտավորություն»։

Այդպես չէին գալուսի հետ կապված, քարավանային առևտրով զբաղվող, առավել ևս գալուստայ վաճառականները։ Սրանք էին տոն տալիս 17-րդ դարի հայ աղատագրական շարժմանը, արտահայտում ժողովրդական դանգվածների բաղձանքները, սակայն փրկության սպեղանի առաջադրելով ոչ թե համաժողովրդական զինված պայքարը, այլ տարաշխարհից ստացվելիք օգնությունը, կաթոլիկ Եվրոպայի կամ պապական Հռոմի միջամտությունը։

Ինչևիցէ, 17-րդ դարի առաջին կեսին Կ. Պոլիսը դարձել էր հայ աղատագրական մարքի վառարանը, օտարի լծից ազատվելու ժողովրդի կատարած զեզերումներին ուղղություն տվողը։

Չեկերները, խոջաները, մահառարները, 18-րդ դարում արդեն աշխուժացող ամիրանները, հատ ու կենա էֆենդիները, 22-ի հասնող եկեղեցիների մեջ գործող 52 քահանաները⁵², 10 վարդապետները, (թվերը վերաբերում են 18-րդ դարի վերջերին), պատրիարքն ու նրա դրածոները, Կ. Պոլսի գաղութի վերնախավը կազմում էին մայրաքաղաքի հայկական համայնքի փոքր տոկոսը, չնայած նրան, որ հարստությունն ու պերճանքը, դիրքն ու պաշտոնը սրանց էր վերապահված, Գաղութի հիմնական դասը աշխատավորական զանգվածներն էին, միություն-էսնաֆությունների մեջ համախմբված արհեստավորները, մանր ու միջին առևտրականները, օրավարձու մշակները, գավառից եկող պանդուխտները, մեկ խոսքով՝ աշխատավորությունը։

Անհայտ չէ, որ Մեհմեդ Ֆաթիհով սկզբնավորված և 17-րդ դարով եզերված հայ բռնադատվյալների մեջ սուլթանները նախընտրում էին մայրաքաղաք բերել արհեստավորներին՝ սեփական ապրանքները դարգարելու, նորերը կառուցելու նպատակով։ Աստիճանաբար այստեղ հավաքվեցին Արևմտյան Հայաստանի ամենատարբեր դավառներից բերված, իսկ հետագայում նաև «կամավորապես»

51 Ա շ ո տ Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Դրվագներ հայ աղատագրական մարքի պատմության, հատոր, Բ, 1959. Սրեան, էջ 38։

52 Մատենադարան, ձեռագիր 6239, թերթ 21ր։

պանդխտած» հայ արհեստավորներին մեծ մասը ստեղծեցին իրենց եղբայրություն-էսնաֆությունները և պանդուխտներին կոնակ տված, դարձան թուրքական անիշխանությունն ատելություն մարդ ամենառաջավոր դասը մայրաքաղաքում, խուլ ձևով արտահայտեցին դավադրի շահերը: Սրանք այս շրջանում թույլ, հետագայում ավելի ուժեղ դոտեմարտերի մեջ մտան ամիրանների, սարաֆների, հայ վերնախավի հետ, ջանալին նրանց ձեռքից խլել ազգային գործերի ղեկը, դրանով իսկ հակադրվեցին նաև սուլթանական իրավակարգին:

Հայ արհեստավոր-էսնաֆների մասին հղած միջնադարյան գրականությունն այնքան էլ հարուստ չէ: Հատ ու կենտ կցկուտ տեղեկություններից պարզվում է, որ Կ. Պոլսի հացթուխ վարպետները հղել են հայերը: Երեմիա Չևերիի վկայությամբ՝ «վարպետն հացածախից ի Հայոց, ազգէս ամենայն»⁵³, իսկ Կալաթիայի կողմերը նույնիսկ հայ հացագործների մի ամբողջ թաղամաս է հիշատակվում էրմենի էրմենի Անդրեասի անունով⁵⁴: Հայերն էին պատրաստում «սաման» կոչվող հացը և թուրքերի կողմից արհամար-հանքով «սաման կրան» մականունը ստանում:

Կ. Պոլսի հայ արհեստավորներին մեջ ամենահարգին ու սուլթաններին հարկավորները կառուցողներն էին, որոնք և խալիֆա էին անվանվում: 16-րդ դարում հիշատակվում են ճարտարապետներ, կառուցողներ, իսկ 17-րդ դարում հանրահայտ են դառնում Բարեիրդից եկած, Մեսնեդ 4-րդ խան կոչվող սուլթանի արքունի ճարտարապետ դարձած հուշակավոր Գրիգոր խալիֆան, որի փեսան Պալի Պալյանը եղավ Պալյան կառուցող ճարտարապետ-ամիրանների նախահայրը, որոնք՝ Մինաս խալիֆա Պալյանը Ահմեդ Գ-ի և Մահմուդ Ա-ի սիրելին, կառուցեց Նոր Օսմանիե մզկիթը:

Հայ կառուցող խալիֆաները և արհեստավորները համախմբվելով Պալյան դերդաստանի շուրջը, 17—18-րդ դարերի Թուրքիայի մայրաքաղաքում զեղեցիկ շինություններ կառուցեցին: Հայերը կառուցեցին նաև Սարայ Բուրնի պալատը (հրդեհված 1875 թ.), Բեշիկ-թաշի հին պալատը (հետագայում Դուլա բալչեն), Բելլեր Բեյի հին պալատը (այրվեց ենիչերիների ձեռքով), Առնավուտ Քյոյի սուլթանահյուսների պալատը, Դեֆթերգարի պալատը, Թուփսանի մզկիթը, Սկյուտարի Սելիմիյե զորանոցը, Դավուդ փաշայի զորանոցը, Զարխանեն (փողերանոցը), Պոլսի Հրդեհի աշտարակը, Սուլ-

⁵³ Երեմիա Չևի էպի Քէօմիւրճեան, Պատմութիւն Ստամպուլոյ, էջ 37:

⁵⁴ Էսնաֆների մասին մանրամասն տեղեկւթքմիս, 1963, ԺԱ, էջ 22—24:

թան Մահմուդի Բենդերը: Սրանց ձևերով վերակառուցվեցին Այտ-Սոֆիան և շատ այլ հունական եկեղեցիներ, որոնք արդեն մզկիթի էին վերածված⁵⁵:

Հայկական էսնաֆուլյուներին հայտնիներն էին կղմինդրա-գործերը (քիրեմիաշի), իշապանները, բազանաշինները, որոնք հսկա բազմութուն էին կազմում մայրաքաղաքում և ըստ էվլիա Չելեբիի՝ ցեխոտ զեմքերով տողանցք կատարելով անցնում էին սուլթան Մուրադի սառնելից⁵⁶: Կեսարացի հայերն էին այն ականահատները, որոնց արտադրած ականները թուրքական բանակը գործածում էր բերդեր գրավելիս, դնում էր պարիսպների տակ և պայթեցնում⁵⁷: Թուրք ուղեգրողը, արհամարհանքով, բայց և այնպես հիշատակում է լաղմշինների մասին, մի էսնաֆուլյուսն «աղաոտ դաս մը, որուն շնորհիվ է սակայն, որ Կ. Պոլիսը մտքուր կամնա»⁵⁸: Հիշատակում են 17-րդ դարի հայ փորագրիչները, որոնց մեջ հայտնի են խաշատուր հայր Ունքափանի մեջ, Այդլեն հայր Բեղեստանի մոտ: Կային միություններ կազմած նվագողներ-ձեռնածուներ, ծաղրածուներ, երգիչներ, պարողներ, դափ խփողներ, որոնց անդամներն էին հայերը, հույները, հրեաները⁵⁹:

Կ. Պոլսի արհեստագործության մեջ, ինչպես սկզբնական շրջանում, առավել ևս 18-րդ դարում, ծաղկման հասավ ոսկերչությունը՝ Սուլթան Համիդ 1-ի գահակալության շրջանում (1774—1789)՝ «կոստանդնուպոլսոյ մէջ շատ ծաղկեցաւ ոսկերչութիւնը, վասնզի ականակապ ու մարգարտապարզ բանուածքներ շատ կսիրէ. մեր ազգէն ալ շատ ոսկերիչներ իրենց հնարագէտ ճարտարութեամբ մեծանուն հանեցին»⁶⁰: Հայ ոսկերիչները «կը դամնին» (ամրացնում էին) թանկագին քարեր, մասնավորապես ադամանդներ, որը մեծ առավելություն է տալիս այլ ոսկերիչներին: Գամումը կատարում են նրբաթիթեղով, «որը զետեղվելով վարդենակներու կամ կեսպրիաններու տակ հատկանշական կերպով զեղևցիկ կ'ըլլա և որ միտակուռ ենթակա չէ: Իրենց կերպը այսպես է. հափինթ մը կը

55 Գ է ո Ր Գ Մ ե ս ր ւ պ, «Հայկարան» («Պարբերագիրք»), Սոֆիա, 1931, Թմաս, Գեղարուեստ, էջ 253—254:

56 «Էվլիա Չելեբի Սիյահաթնամեսի» Ա, 1314 (1898), էջ 629—630, բերվում է ըստ Շ. Սիրունու թարգմանության, «Էջմիածին» 1963, էջ 23—24:

57 Ե վ ի ա Չ ե լ ե Ր ի, էջ 515—516:

58 Նույն տեղում, էջ 632:

59 Նույն տեղում, էջ 645—648:

60 Համառոտ պատմություն նոր ազգաց, շաքաղյուն Ը. Ա մ ր Բ ո ս ի ո ս Գ ա լ-Դ ա ն ա ն, 1851, Վենետիկ, էջ 442—443:

արվի և խիստ կփայլեցվի ցանկացած ձևով, խոռոչ մը կպատրաստվի և խոռոչի վրա կզետեղվի թիթեղիկ մը փաթաթելու ղորավոր թուղթի մը հաստութեամբ, և լավ մը կհղկվի: Հետո հակինթը թիթեղիկին վրա կզետեղվի, որ ի կարգեն խոռոչին վրա կըլլա և փայտամուրճով մը կհարվածվի (հակինթը խոռոչին մեջ մխրճելով և թիթեղիկին ցանկացած ձև տրվելով)»⁶¹:

Եթէ 16—17-րդ դարի հայ արհեստավորների ու արհեստավորական կազմակերպութիւնների մասին փաստերը սակավ են, ապա 18-րդ դարի երկրորդ կեսի աղբյուրները հաղորդում են, թէ Կ. Պոլսի բազմահազար հայ արհեստավորութիւնն արդեն համախմբվել էր 65 տեսակի էսնաֆութիւնների մեջ⁶²:

Եղբայրութիւնների մեջ էին համախմբված սեղանավորները, ոսկերիչները, հացագործները, ծաղկարարները, փայտյա շինանյութ վաճառողները, մուշտակագործները, դերձակները, պղնձագործները, հյուանները, գավաթագործները, խոհարարները, թուր շինողները, կոշկակարները և բազմաթիւ այլ արհեստավորներ: Էսնաֆական միութիւններ ունեին բժիշկները, վարսավիրները, գրավաճառները և նալարավաճառները:

Կ. Պոլսի էսնաֆութիւններն արդեն ունեին ներքին կարգ ու կանոններ, ղեկավար մարմիններ, ընդհանուր գանձարկղ, միասնաբար էին գիմագրավում վերահաս աղետները, հավաքականորեն ձեռք մեկնում աղքատին ու կարոտյալին, դժբախտութեան մեջ ընկնող հայրենակիցներին: Էսնաֆները փաստորեն կազմում էին զաղութի հայ աղղաբնակչութեան ամենակենսունակ, ժողովրդի ճակատագրով հետաքրքրվող դասը և ազգի ներքին գործերի տնօրինութեան փորձեր էին անում: Սրանք, համախմբելով գաղութի աշխատավորական զանգվածներին, ձգտում էին հակադրվել ունեւոր վերնաշերտերին, ինչպես նաեւ սուլթանական բռնապետութեանը: հինարան դառնալով առաջագիմ, գալլաթի ճակատագրով հետաքրքրվող վաճառականներին, փաստորեն հենք էին դառնում հայ աղատագրական շարժմանը:

Կ. Պոլսի հայ գաղթավայրում 16—18-րդ դարերում տեղեր էին զբաղեցնում գավառահայերը՝ յրսեցիները, որոնք հարատեւ պայքարի մեջ էին արդեն տեղաբնիկներ գործած, ներսեցի հորջորջում ստացածների հետ: Գալիս էին Եվդոկիայից, Սեբաստիայից, Դիվ-

61 2. Քիւրդեան, Նիթեր հայ վաճառականութեան պատմութեան համար, էջ 92:

62 «Դիւան հայոց պատմութեան», Թիֆլիս, 1912, դիրք Ժ, էջ 338:

րիկից, Կամախից և Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ այլ շրջաններից⁶³, դադրում էին վերադարձնել, ունեզրկված, որն հետևանք էր հայ ժողովրդի համար ստեղծված դժնդակ կացության:

1659 թ. գրսեցիկների թիվն աճեցան սուլթան էր, որ նրանց հարկերը դիզվելով հայրենի գավառների աղագրեակալության վրա, վճարումն անհնար էր դարձել, ուստի պատվիրակներ էին գալիս Քյոփրյուլյու և պարբերաբար մոտ, խնդրում կամ դադրողների գլխահարկը տեղում առնել, կամ էլ իրենց ազատել նրանց փոխարեն հարկեր վճարելու պարտականությունից⁶⁴: Գնալով պանդուխտների թիվը շատացավ և եղան պահեր, երբ 50 հազարի հասավ, սակայն միշտ պահելով դեսեցի մականունը, միշտ պաշարի մեջ մնալով դադուքի ներսեցի հայ վերնախավի հետ:

Այսպիսով, Կ. Պոլսի մարդաշատ հայ դադուքը միջնադարում բաժանված էր հասարակական իրարամերժ դասերի, ուր պաշար էր ծավալվում վերնախավերի ու ներքնախավերի, երևելիների ու ժողովրդի, լուսավորչականների, կաթոլիկների ու բողոքականների, ներսեցիկների ու գրսեցիկների, գալառի կյանքով հետաքրքրվող, առաջավոր բուրժուազիայի գլխավորած ազատույթական բաղձանքներ ունեցողների ու թուրքամուլ վերնաշերտերի միջև: Հարատև այդ պաշարի բնթացքում ծնվում էր, ձևավորվում հայ ազատագրական շարժման գաղափարաբանությունը, քաղաքականապես հասունացնում ժողովրդական զանգվածներին, նոր դարաշրջանում ավելի կազմակերպված ձևով դիմադրալիկու օտարների ու յուրալիսների» սահմանած բռնություններին, մատչողվելու Արևմտյան Հայաստանի ճակատագրով: Ուրեմն, Կ. Պոլսը սոսկ մի դադուք չէր, այլ «տեսակ մը հայ աշխարհ հայ հողին հետև, որ բազկերակը պիտի դառնար պահ մը հայ կյանքին, երբ ամեն ինչ խամբեր հայ հողին վրա,— գրում է Հ. Սիրունին— խճանկար մը պիտի դառնար պահ մը ան, ուր պիտի գալին բոլոր հայ գավառները, իրենց բարքերը բերել, իրենց ավանդությունները, հետքեր իրենց ընտանեկան սովորություններին, իրենց բարբառեն»⁶⁵: Կ. Պոլսը դառնում էր նաև արևմտահայ մշակույթի հանրահայտ կենտրոններից մեկը:

Մայրաքաղաքի մշակութային հորդահոս շարժումը հարկավ՝ վերապահված էր հետագա հարյուրամյակին՝ 19-րդ դարին: Սակայն 15—18-րդ դարերում էլ այստեղ կային մշակութային հիմ-

⁶³ Չամչեան, Հայոց պատմություն, հատոր Գ, էջ 689—690:

⁶⁴ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր Բ, էջ 2529—2530:

⁶⁵ «Էջմիածին», 1963, Ա, էջ 32:

նարկներ⁶⁶, տպարաններ, դպրոցներ, որոնք որակ են կազմել՝ համեմատած խավարապետ Թուրքիայի ու նրա կազմում մտնող Արևմուտյան Հայաստանի լուստկարու իրավիճակին, իսկ ընդհանուր առմամբ, հաստիպակ կրթական դործը, անմխիթար տեսք է ունեցել:

Դպրոցների մեծ մասը եկեղեցիներին կից էին, հոգևորականության տրամադրության տակ, որոնք պահվում էին թաղային օժանդակող մարմինների նյութական ձեռնտվությամբ և եկեղեցականների միջոցով գրաձանաչ դարձնում փոքրաթիվ պատանիների: 18-րդ դարասկզբին հիմնվում են «լուսումնարաններ»՝ կրկին եկեղեցիների գավիթներում⁶⁷, ուր դաստիարակությունը տարվում էր կղերական վաղապարարանությամբ:

Դպրոցական տարածուն ցանցի բացակայությունից, ժողովրդի ապրելակերպի դժնդակ պայմաններից ու կապիտոլյացիաներից օգտվելով, հյուսիսայինները՝ կաթոլիկները, բողոքականները, Կ. Պոլսում հիմնում են մի շարք դպրոցներ, ազգապատկան հաշիշ սերմանում արևմտահայ այս գաղթավայրերում, տալս և տարածվում ողջ կայսրությունով մեկ: Ընդառաջելով Հռոմի պապի խնդրանքին, ֆրանսիացիները 1583 թ. հովանավորեցին ճիզվիտներին և Ստամբուլում բացվեց Սեն-Քենուա կոլեջը, 1625 թ. Ռիշլեյե ժոզեֆ դյու Տրամբլին հիմնեց Սեն-Լուի դպրոցը⁶⁸: Նոր դարամուտին ինչպիսի ֆրանսիական, այնպես էլ Հռոմի, գերմանական ու նույնիսկ ամերիկյան բողոքական դպրոցները լուրջ հաջողությունների էին հասել և հայ երիտասարդության մի պատկանելի հատված կրթվելու էր զնում այս դպրոցներում, որոնցում Հռոմի կղերականությունը, առհարկի ստվարացնում այլադավանների թվաքանակը:

Կ. Պոլսի գաղութում ծաղկում էր ապրել հայ տպագրությունը: Գտնվելով Եվրոպայի նախադռանը, Թուրքիայի մայրաքաղաքում ծվարած քրիստոնյա ազգերը տակավին 15-րդ դարում ծանոթացան Գուտենբերգի «Հրաշալի դյուտին» և տպագրեցին հրեական մի շարք գրքեր: Թուրքերին արգելված էր տպարաններ հիմնելը: Դեռևս

66 Այս մասին տե՛ս Թ. Է. Ուրթի, Տիպ ու Տառ, Կ. Պոլիս, 1912, Ա. Ալպ օյաճեան, Տպագրութեան արուեստը և հայք, ձեռագիրը տե՛ս ԳԱԲ, Ալպոյաճյանի ֆոնդ. Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիտ արևմտահայ թատրոնի պատմության, էջ 24—27, Քնարիկ Կորկոտյան, Հայ տպագիր գիրքը Կոստանդնուպոլսում, 1964, Նրևան, Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914:

67 Մ. Պոտուրեան, Գաղութահայ տարեգիրք, Պոլսի, 1939, էջ 52:

68 А. Д. Желтяков, Ю. А. Петросян, История просвещения в Турции, 1965, стр. 131—135.

1483 թ. սուլթան Բայազիդ II-ը մահվան դատաւճռով էր սպառնում տպագրությամբ վրադիտդներին: Այս օրենքը վերահրատարակվեց 1515 թ. Սելիմ Ա.-ի ձեռքով և անխաթար շարունակվեց մինչև 1720 թվականը, այսինքն՝ Ահմեդ Գ սուլթանը: Մոսամբ զրանով պիտի բացատրել, որ թուրքական առաջին տպագիր գիրքն ստեղծվեց 1721 թ. միայն, այն էլ կայսերական տպարանի հիմնադրումից հետո:

Հայերն առաջին տպարանը հաստատեցին Կ. Պոլսում 1567 թ., Աբգար գալիբի ջանքերով: Այստեղ տպագրվում է 5 գիրք, որին հաջորդեց հարյուրամյա դադարի շրջանը, մինչև հրապարակ կիշներ նշանավոր բանասեր, ուղեգրող Երեմիա Չելեպի Քյոմսուրճյանը և Ապրո Չելեպիի ձեռնարկությամբ կհիմներ իր տպարանը (1677—1678 թթ.), որը ընդամենը ևրկու տարվա կյանք ունեցավ և տպագրեց ևրկու գիրք:

Տպագրությունը 18-րդ դարում վերելք ապրեց: Երեմիայի տպարանի փակումից ճիշտ 20 տարի անց Գրիգոր Մարգվանցին հիմնում է իր տպարանը և 45 տարիների ընթացքում, որդիների օգնությամբ, տպագրում 14 անուն գիրք: Հետագա տարիներին Կ. Պոլսի տպարանների թիվը հասնում է շուրջ 25-ի, իսկ նրանց տպագրած գրքերի թիվը՝ մինչև 319-ի: Հատկանշական է, որ կրոնաբարոյագիտական երկերի կողքին տպագրվում են պատմական գործեր, ուղեբրգություններ, թարգմանություններ: Գրատպությունը մտնում է պոլսահայ կենցաղի մեջ:

Այսպիսով, 15—18-րդ դարերի պոլսահայ մարդաշատ, կենսունակ ու հարատևող գաղթավայրը դարձել էր ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև մշակութային ակնառու կենտրոն, որի զարգացման բարձրակետը վերապահված էր նոր պատմաշրջանին:

2. Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՏ ԳԱՂՈՒԹՅՈՒՆ 1800—1870 թթ.

19-րդ դարի առաջին կեսին, առավել ևս դարամեջին, Կ. Պոլսի հայ գաղութը արդեն դարձել էր արևմտահայերի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ամենազորեղ կենտրոնը: Իր ազգաբնակչության քանակով ու որակով, ժողովրդի լուսավորության նկատմամբ ունեցած մտահոգություններով, հասունացող մտքով ու ծավալած շարժումներով, Պոլիսն իրավամբ առաջնության դասին խլում էր հանուր հայ գաղութներից ու տանում առաջ: Մաղրասը, Կալկաթան արդեն թառամել էին, Մոսկվան ու Թիֆլիսը դեռ չէին հասունացել համազգային ձգտումների կաղապարման համար: Հայաստանի

քաղաքները, հասարակական ու քաղաքական շարժումների ծավալման տեսակետից, տակավին ներհում էին հնամենի քնույլ, արձակելով միայն լույսի թույլ շողեր խավարի համատարած անապատների մեջ, Մովսէսյաց Կ. Պոլիսը, մասամբ էլ Զմյուռնիան էին մնում արևմտահայերի քաղաքական շարժման այն նշանակալից օջախները, որոնք ոչ միայն նյութական ու իմացական դարկերականելով ազերսի մեջ էին ժողովրդի մայր հատվածին, այլև ֆիզիկական ու մտավոր ուժերի հարատև ներարկումներ էին ստանում նրանից⁶⁹:

Նոր պատմաշրջանում Կ. Պոլիսը դեպի իրեն էր ձգում հայկական առողջ ֆիզիկականն ու բանականը, միտքն ու ուժը, հարստությունն ու թշվառությունը: 1840—60-ական թվականներին գաղթօջախն արդեն ազդում էր ողջ արևմտահայության վրա, առն ալիս հայ հասարակական, քաղաքական, ազատագրական համազգային ձգտումներին, դառնում Արևելքի ու Արևմուտքի հանդիպակայանը, կամրջում հայ ժողովրդի դույզ հատվածների շահերը, ընդունում արևելահայ առաջավոր մտավորականներին, հղացնում սուլթանական Թուրքիայի լուծը թոթափելու, հայերի կորցրած պետականության վերականգնման ծրագրեր, հաճախ էլ դրանք գործողության մեջ դնելու փորձեր անում:

Գավառներից ընդունելով պանդուխտներին, գաղթօջախը միաժամանակ ձգտում էր դեպի եվրոպական մշակույթի մերձակա ու հեռավոր ոստաններ, այնտեղից ստանալու լույս ու ջերմություն, իբրև լրացուցիչ տարրեր իր արգասավորման, ստացածի մի մասը ժողովրդանվեր մտավորականության միջոցով հասցնում գավառահայությանը: Կ. Պոլիսը, սակայն, միջնադարի նման այլևս գաղթականության չէր բնաշխարհից բռնությամբ խլված, հայրենազուրկ խլակ դարձած հայ ազգաբնակչության համար, այլ հանգրվան՝ գավառում սոցիալ-քաղաքական ճնշումների ենթարկվող, բռնությունից խուսափող՝ դեպի ազատության «հուսակայանը» ձգտող ժողովրդի համար:

Արևմտյան Հայաստանից գաղթողների, դրսեցիների հաշվին քաղաքը դնալով ընդարձակվում էր, ստվարանում հայ ազգաբնակչության թիվը: Մնւում էին և շենանում նոր թաղամասեր:

Կ. Պոլիսը սկզբում կառուցված էր յոթը բլուրների վրա և բաժանվում էր երեք ուրույն քաղաքների՝ բուն Պալիս-Ստամբուլ, Բերա-Բեյօղլու և Սկյուտար: Սրանք իրարից բաժանվում էին Բոսֆորի

նկողացում, Ոսկիդջուր ծոցով և միավորում առաջններում 19, հետագայում 36 թաղամասեր: 18-րդ դարի վերջին հայերը մարդաշատ համայնքներով, առանձին հեղեղներով, դպրոցներով պրահեցնում էին ծայրամասային 20 թաղամասերի կեսից ավելին: Միայն Սուլու Մանաստըր թաղամասում ապրում էին 1000 անտեսութուն հայեր, ա. Հրեշտակադիտում՝ 800, Գում-Գաիուլում՝ 2000, Կալաթիայում՝ 3000, վեց Օղայարներում՝ 2000: Հայաշատ էին Սկյուտարը, Պաշաթը, Ենի Գաիուն, Կետիկ փաշան, Սելամիյեն: Ամբողջովին հայկական թաղամասեր էին հաս գյուղը, Գատը գյուղը, Մաքրի գյուղը, Միշագյուղը⁷⁰:

19-րդ դարի սկզբներին Կ. Պոլսում ապրում էին 150 հազար հայեր⁷¹, 1840-ական թվականներին նրանց թիվը հասավ 222 հազարի⁷², 1860—80-ական թվականներին 250—300 հազարի⁷³: Ակնհայտ է, որ Կ. Պոլսի հայ գաղութը աճում էր ոչ միայն բնական աճի, այլև գավառներից եկող պանդուխտների հաշվին: Դրանով է բացատրվում, որ Կ. Պոլսը գաղութ չէր իր ուրույն, ինքնամփոփ կերպարանքով, սեփական հատկանիշներով, այլ խճանկարը ողջ արևմտահայության, Հայաստանի գրեթե բոլոր գավառներն իրենց մասնիկն ու ներկայացուցիչները, բարբառն ու սովորույթներն ունեին այդ ընդհանրության մեջ:

Կ. Պոլսի հայ գաղութի նման ստվարացումը, նրա նշանակության բարձրացումն ուներ իր տնտեսական էական պատճառները: Դարեր առաջ սուլթանները «բարյացակամ» վերաբերմունք ունեին «փեշաքչի» հայերի նկատմամբ: Մայրաքաղաքի բարգավաճման համար նրանք նույնիսկ հովանավորում էին հայ արհեստավորներին, առևտրականներին, սրանց աղատում մանկաժողովների պարտականությունից, զինվորական հարկից: Դեռևս Սիմոն Լեհացին փոքր-ինչ չափազանցված արձանագրել է, թե «Խ Ստամբուլ սակաւ մի ունին մխիթարութիւն, քրիստոնեայք և վայելչութիւն, զի ունին հեղեղեք պայծառ, տօնտօմբութիւն ձայնիւ. հեծնուն ձի և ջորի, ագանին եռուլլայ, եթիլլչայ շուխա. ուտեն, ըմպեն, ուրախ լինին, ունին մեծամեծ տունս, էգիս եւ դրախտս և այլն. զոր Անատոլիոն բնաւ զայս աշ երեւի, այլ տներն ախոռի նման եւ շալուով իսկ ի քաղաքսն բար-

70 «Ընդարձակ օրացոյց Ազգային հիվանդանոցի», 1902, էջ 198:

71 Հ. Գ. Մ., Մասնական պատմութիւն հայ մեծաւորներուն, էջ 49:

72 M. A. Ubucini, Lettres sur la Turquie, Paris, 1853, p. 27.

73 «Արևելյան մամուլ», 1878, էջ 283: «Արձագանք», 1882, № 36, էջ 557, «Մշակ», 1874, № 93, 1876, № 26, Բ ա ֆ ֆ ի, Նրկեր, հատ. 9, Նրեան. 1953, էջ 482:

բիշոփ, դուսին փոքր և խորափախտ խաւարչտինս⁷⁶։ Պոլսի հայերը, կուլտուրապէս թուրքերից անհամեմատ բարձր լինելով, աստիճանաբար թափանցեցին սուլթանի պալատը, շատերը դարձան պալատական խորհրդատուներ, իրենց ձեռքում կենտրոնացրին պետական կարեւոր գերատեսչութիւնները։

Քաղաքում հնարավորութիւն ստեղծվեց արհեստի ու առևտրի վարգաճմանը։ Հայ արհեստավորութեան ծաղիկը հանգրվանեց Կ. Պոլսում։ Թուրք-եվրոպական առևտուրը պահանջում էր դործիմաց, լեզուներ գիտցող վաճառականներ, իրենց վաշկլքներով տարված իշխողներն արհամարհում էին առևտրական գործը։ Առևտուրն անցնում էր հայ ու հույն վաճառականների ձեռքը։ Հետևաբար, առևտրի ու արհեստագործութեան զարգացման հնարավորութիւնները փափառից դեպի Կ. Պոլիս ձգեցին հայկական տարրի նոր քարավանները։

Առևտրականներից և արհեստավորներից դատ՝ մայրաքաղաք էին գալիս հիմնականում պանդուխտները, օրամշակ համայնները։ Նրանք գալիս էին հաց ու աշխատանք որոնելու, ստակ շահելու, հայոց պատրիարքներից պաշտպանութիւն ու ապահովութիւն հայցելու։ Պատրիարքարանի առկայութիւնը սուլթանի նստավայրում բիշ դեր չխաղաց հայկական տարրի համախմբման դործում։

Կ. Պոլիսը ազգաբնակչութեան սոցիալական կազմով, դբադմունքի տեսակներով, մշակութային պահանջների մակարդակով, կառավարութեան հրապարակած «Թանգիմաթ»-ով, սահմանադրական, ձեական, երբեմն խաբուսիկ օրենքներով արտաքնապէս նմանվում էր եվրոպական քաղաքներին, միշտ պահպանելով իր ասիական բնույթը։ Չրացառելով սոցիալական անտանելի շահագործման, ազգային խտրանքների թուրքական յուրահնար մեթոդները, գալառի հետ համեմատած այստեղ քիչ մեղմ էին ազգային ճնշումները, նահանգապետ փաշաների ու երկրատեր քուրդ ցեղապետերի՝ անպաշտպան քրիստոնյաների նկատմամբ կատարված բռնութիւնները, դանդաժային հարստահարութիւնները։ Եվրոպական բաղմամբիւ դիվանագետներին, մասնավորապէս ռուսական դեսպանութեան առկայութիւնը Կ. Պոլսում, Թուրքիայի տնտեսական ու քաղաքական կախումն այդ տերութիւններէից այս կամ այն շափով կաշկանդում էին Յըլդըզի տիրակալներին, թույլ չտալով հպատակների հետ վարվել այնպէս, ինչպէս վարվում էին գալառներում։

Նկատելի է գաղութահայության և գաղառահայության ապրել-
ջակերպի, հատկապես քաղաքական դրության էական տարբերու-
թյունները, դրա համար էլ պատահական չէր, որ մտավորականու-
թյունը, առևտրականների ու արհեստավորների մեծ մասը, մշակ-
ներն ու համայնները անընդհատ կենտրոնանում էին ծովամերձ քա-
ղաքներում: Պոլիսը վերածվում էր արևմտահայ կուլտուրայի ամե-
նախոշոր օջախի: Ողջ արևմտահայության մեկ տասներորդ մասը
կենտրոնանում էր մայրաքաղաքում: Սակայն էականը միայն քա-
նակը չէր, այլ որակը, գաղթօջախներում հանգրվանած հայկական
տարրի տնտեսական ու մտավոր ուրույն կենցաղը:

Կ. Պոլսի հայկական մարդաշատ գաղութը 19-րդ դարի առաջին
կեսին բաղկացած էր սոցիալական տարրեր, հակադիր ու իրարա-
մերժ դասերից: Հասարակական այդ դասերը, յուրաքանչյուրն իր
կարողությամբ, էական դեր էր խաղում Թուրքիայի տնտեսական
կյանքում: Մինչև «Թանդլիմաթ»-ը, հետևաբար և սահմանադրական
պայքարի ավարտը, Օսմանյան պետության կարևոր զարկերակներն
իրենց ձեռքն էին պահում պոլսահայ ամիրաները՝ հայ առևտրա-
վաշխառուական կապիտալի այն մագնատները, որոնք քիչ անց
պետք է նահանջեին Թուրքիայի նավահանգստներում խարսխված
եվրոպական կապիտալի ու նրա շոշափուկների դերակատար կոմ-
պրադորական բուրժուազիայի առաջ⁷⁵:

Ամիրաների զգալի մասը ֆեոդալական Թուրքիայի ջատագով-
ներ և խոշոր կարողություն ղեկավարող հայ վաշխառուներ էին: Նրանց
գոյությունը ձգվում էր 16-րդ դարից և հարատևում մինչև 1870-ա-
կան թվականները: Ամիրա, էմիր-պատրիկ տիտղոս են կրել հայ
մեծատունները, տերության բարձրաստիճան պաշտոնյաները, կու-
սակալների սեղանավորները, նշանավոր ճարտարապետները: «Ամի-
րա բառը, թեև ոչ հայկական (արաբերէն ամիր՝ հրամայող, էմիր-
իշխան, իւմերա-իշխաններ), միայն հայազգիներու տրուած տիտ-
ղոս մ'էր և անպատճառ կենթադրէր կառաւարութեան քով դիրք ու-
նեցող անձ մը: ...Ամիրա տիտղոսն իբրև պատուանոցն բացառապէս
կտրուէր նաև հարուստ և երեւիլի ազգայնոց ունանց»⁷⁶:

Ամիրաների մեծ մասը տարբեր շրջաններում նույնպես մայրա-
քաղաք էր գաղթել հայկական ու հայաբնակ քաղաքներից: Քսանից

75 Ա շ ո տ Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք
առաջին, Նրեան, 1955, էջ 348 և հետ:

76 Բ ի լ զ ա ն դ Ք է լ ն ա ն, Պատմութիւն ս. Փրկչի հիւանդանոցին հայոց ի
Կ. Պոլիս, 1388, Կ. Պոլիս, էջ 49, տե՛ս նաև Բ ո Ր Ո Ս Ա զ ա տ ե ա ն, Ակն և ալքն-
ցիք, էջ 49:

աւելիլի ամիրայական դերդաստաններն, սկզբում գործելով Ակն քաղաքում ու նրա շրջակայքում, դրամագլուխ ստեղծելով, հետագայում Կ. Պոլիս էին տեղափոխվել և տեղ գարծել կայսրության սնտեսական կարևոր գերատեսչություններին: Ակնից էին եկել Տառլանները, Ճեղախիլյանը, Խորասանճյանը, Միրիճանյանը, Փիշիիշյանները, Խսկ Չոպյան, Չերտոլյան դերդաստանները շկարողանալով մրցության գիմանալ, սնանկացել և «կործանվել էին»⁷⁷: 18-րդ դարի սկզբներին Դիլրիկից էին գաղթել «հանդերձակարությանմբ» պարապող Տյուզլանները⁷⁸: 1769 թ. կարսեցի մահտեսի Պողոսը, Պեղճյան գերդաստանի հիմնադիրը, գաղազ (երիզագործ) Հարություն Պեղճյանի հայրը, աղբատաքած, փոխադրվում է մայրաքաղաք, ամուսնանում է կտավագործ Կարապետի դստեր հետ, աներոջ տրամադրած միջոցներով պարապում կտավի առևտրով, դիմում դրամագլուխ, իսկ որդին՝ Հարությունը, Տյուզլանների օգնությամբ «փառքի ու հարստության» հասնում⁷⁹: Ուրեմն, պոլսահայ ամիրաների մեծ մասը, եթե ոչ բոլորը, գաղթել էին Փոքր Ասիայի հայկական քաղաքներից և ճարպկությամբ, գործիմացությամբ, հաճախ էլ քախտի բերմամբ հարստության հասնելով, կարողացել էին սուլթանների պալատում դիրք ստանալ, նույնիսկ ազդեցություն գործել կայսրության վարած ներքին, հաճախ էլ արտաքին քաղաքականության վրա:

Ամիրաների գերազանց մեծամասնությունը (սարաֆները), մոտավորապես 80—100-ը, կազմելով սարաֆական ընկերություններ, զբաղվում էին սեղանավորությամբ և ապրում ու վաճելում էին դավառի ազգաբնակչությունից գանձվող հարկերի հաշվին: Թուրքիայում հարկերի գանձումը հանձնարարվում էր փաշաներին. հանվում աճուրդի, վաճառվում առանձին մարդկանց, որոնք իրենց ունեցվածքով պետք է երաշխավորեին կառավարության առջև, թե հարկերը ժամանակին կգանձվեն և կմտնեն պետական գանձարան: Կենտրոնախույս տրամադրություններով համակված թուրք փաշաներն անբարեհույս էին պետության ուշքում: Զբաղվում էր հայ հարուստների կարիքը: Դառնալով փաշաների սարաֆներ, սրանք իրենց վրա էին վերցնում հարկերը պետական գանձարանին հանձ-

77 Գ ա ո ն ի կ Ս տ ա փ ա ն յ ա ն, Ուրվադիմ արևմտահայ ընտրոնի պատմության, հատ. 1, Երևան, 1962, էջ 22:

78 Մատենադարան, ձեռագիր 9339, 1823, լիերթ 2ա, «Տիպեանների տոհմի պատմությունը»:

79 Օ թ մ ա ն և ա ն, Ազգաբաշխում, հատոր Գ, գիրք Ա, 1961, Պեյրուք, էջ 3435—3436:

նելու ապահովութիւնն ու երաշխաւորութիւնը: Կնքվում էր մի տեսակ դաշինք՝ փաշայի ու սեղանավորի միջև, սկսվում էր զավառի ինչպես թուրք, այնպես էլ ալաւղիի ղյուղացիութեան հարկային հարստահարութիւնը, որոնց հաշվին ուռճանում էին թև՝ առաջինների և թև՝ երկրորդների դրամաքսակները:

Հին սեղանավորների մնացորդները և նորահաս դրամատերերը կառավարութեան թուլութեամբ, իրար համահաճութեամբ դարուկեսին կաղմեցին սարաֆական երկու հսկա ընկերութիւններ՝ «Անատոլուի և Ռումելիի քամբանեաս» անուններով⁸⁰: Անատոլուի ընկերութեան անդամներն էին Հարութիւն Ուղունյանը, Քյուրքչիսանլը Պետրոսը, Ճեզայիրլյան Մկրտիչը, Չերապլան Պաղտասարը, Աշնան Պողոսը: Ռումելիի ընկերութիւնը բաղկացած էր Ճանիկ և Մադսուտ ամիրաններից, անդամակցում էին Հարութիւն Կիլիկյանը, Աբրահամ Ալահվերդիին, Հովհաննես Թընկերյանը, Հովսեփ Դավղյանը: Այս երկու խմբի գլխավորն էր Ուղունյան Հարութիւն ամիրան, որին սուլթանը ակնակուռ «Իֆրիմառ նիշանի» պարգևեց և հաճութեամբ զրուցի ու խորհուրդի էր կանչում իր պալատական գործերը քննելիս:

Այս ընկերութիւններից «Առաջինը կոնտեսեր ու կը հովաքեր իր գործակատարներուն և հարչուր որդավոր հովաքողներուն ձեռքով Անատոլուի հարկերը, և երկրորդը նոյնպէս Րումելիի հարկերը, այնպէս, որ բովանդակ տերութեան հարկերն ու տուրքերը կժողովուենին այդ ընկերութեանց ձեռքով, որ շատ անգամ ի հաշիվ տերութեան կանխավճարներ ընելով այդ հարկերուն փոխարեն՝ առ ձեռն հովասարակչութիւնը, և ինքն ալ կշահեր լիովին ցորչալի գիտնար իր հաշիվը»⁸¹:

Վերոհիշյալ և սրանցից վատ եղած մյուս սեղանավոր ամիրաններն, օգտուելով այն հանգամանքից, որ Թուրքիայում մինչև 1856 թ. բացակայում էին պիտական բանկիր, իրենք էին կատարում բանկային գործարքները, փաշաներից բացի վարկեր բաց թողնում այս կամ այն վաճառականին, տոկոստրական ընկերութեանը, հաճախ էլ սուլթաններին⁸²: Սրանք վարկ էին տալիս 20, նույնիսկ 25 տոկոսով⁸³, իսկ պարտք վերցնող փաշաների հետ, պայմանագրութեամբ,

80 Հ. Գ. Մ ր մ ր հ ա ն, Հայք ի Կ. Պոլիս, Պոլսահայ գաղութին պատմութիւնը 5-րդ դարն 20-րդ դար, «Վերջին լուր», 1921, մայիս-հունիս, հոգվածաշար. թերթն 13:

81 Նույն տեղում:

82 «Ուրվագիծ արեւմտահայ թատրոնի պատմութեան», հատ. 1, էջ 22:

83 Մատենադարան, Հնոսգիր 8540, Թերթ 27, 29:

հարկերից ստացված գումարի ամելադիրը հավասարաչափ բաժանում էին: Ուրեմն, ստրաֆ ամիրանների դրամաբասակները մեծ մասով ուժեղանում էին վաշխառության ճանապարհով:

Ամիրանների մի մասն էր միայն սեղանավորությանը պարսպում: Հիմնական հատվածը կապված էր պալատի հետ, պատասխանատու պաշտոններ էր վարում արքունիքում, ղեկավարում կայսրության տնտեսական կարևոր գերատեսչությունները: Ակնի Ապուխեզ գյուղից գաղթած և արհեստագործությանը աչքի ընկած Մահաբեկ Առաքել Տատ ամիրան, Տաշյան գերդաստանի ավագուհույնը, 1795 թվականին կանչվում է պալատ և նշանակվում արքունի վառարանի, այսինքն՝ զինագործության ղեկավար: Այնուհետև, շուրջ 75 տարի Տատյան ամիրայական տան ղավակները մուսուլմանացի ղեկավարում էին ողջ Թուրքիայի զինագործարանները, նույնիսկ թղթի արտադրության և բանակի հանգերձավորման գործերը⁸⁴:

Տյուզյան ամիրայական տանն էր վստահված պետական ոսկերչանոցը, հետագայում նաև «փողերանոցը»⁸⁵, նրանք էին կրում ոսկյա և արծաթյա դրամներ: Արքունի ճարտարապետությունը զբաղվում էին Պալյանները: Նրանք իրենց «ոսկյա մատամբ» շքեղաշեն էին դարձնում սուլթանի պալատները, հատակագծում Դոլմա-բախեն, վերանորոգում Այա-Սոֆիան: Մկրտիչ Ճեզայիրյանը կարգավորում էր Կ. Պոլսի և համարյա ողջ Թուրքիայի մետաքսագործության ու մաքսահավաքման գերատեսչությունները: Ակնեցի Արփիարյան ամիրայական տունը սկզբում «փայլելով» Ապուխեզի մեջ, հետագայում տեղափոխվեց Կ. Պոլսի և երկար տարիներ վարեց Կապան մայկենի արծաթի հանքերի վերատեսչության գործը⁸⁶:

Հայ ամիրանների ձեռքով թուրքական սուլթանները, առանձնապես 19-րդ դարի առաջին կեսին, կառուցել էին տալիս մի շարք գործարաններ, որոնք տեղադրված էին թե՛ մայրաքաղաքում, և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում, և որոնք պատկանում էին կա՛մ պետությանը, կա՛մ կառույցադերին: Այդ գործարանները (որոնց մասին խոսք եղավ նախորդ գլուխներում) կառուցում, վերակառուցում ու վերասարքավորում էին Տյուզյան և Տատյան ամիրայական գերդաստանները:

84 Թ. Աղա տեհան, Տատեան գերդաստանը և իր ականաւոր ղեմքերը, Իսթանպուլ, 1952, էջ 3, 6, 9, 12:

85 Մ. Օրմանեհան, Ազդապատում, հատոր Դ, գիրք Ա, Պէյրութ, 1961, էջ 3441:

86 Թ. Աղա տեհան, Ակն և ակնցիք, Իսթանպուլ, 1943, էջ 51:

Հետևաբար, ամիրաները միայն սեղանավորությամբ չէին պարապում, այլ կարգավորում էին ողջ կայսրության պետական արդյունաբերությունը, Թուրքիայի տնտեսական կյանքում էական դեր էին կատարում, մեծ հարստության տեր զառնալով, ձգտում էին միշտ կանգուն տեսնել ֆեոդալական կայսրությունը: Նրանց մեծ մասը դեմ էր քաղաքական նորոժեցություններին, բուրժուական ռեֆորմներին և նույնիսկ տրտուներով էին ընդունում «Թանդիմաթի» հրապարակման փաստը:

Ամիրաները զորեղ ազդեցություն ունեին նաև հայոց պատրիարքների վրա: Նրանք փաստորեն միջնորդ էին պատրիարքի ու պետության միջև և ամեն մի հարց կարող էին լուծել իրենց քմահաճությամբ: Ամիրաները ֆինանսավորում էին պատրիարքարանը, բոլի մեջ պահում պատրիարքներին և վերջիններիս միջոցով իրենց ազդեցությունը տարածում ողջ արևմտահայության վրա:

Հայկական համայնքի վրա ազդեցությունը չկորցնելու դիտավորությամբ, պատրիարքարանի, եկեղեցականների ու վանականների միջոցով, ամիրաներից շատերը հաճախ առատաձեռնությամբ ծախսում էին դրամներ, հիմնում էին, պահում մի շարք դպրոցներ, հիվանդանոցներ, մեկինասի դեր ստանձնում, հրատարակել տալիս բաղձաթիվ աշխատություններ, նույնիսկ լրագրեր: Պեղճյան ամիրան սեփական դրամով կառուցեց պատրիարքարանի նոր շենքը (1823 թ.), հիմնեց Կ. Պոլսի մայր եկեղեցին, մայր վարժարանը⁸⁷, ս. Փրկչի Ազգային հիվանդանոցը, իր ծախսով հրատարակել տվեց «Հայկազյան բառարանը», Գեորգ Դպիրի «Պարսկահայ բառարանը»: Ծեղաչիրլյան և Նևրուզյան ամիրաները բացեցին հասգյուղի Ներսիսյան վարժարանը, Սևրլյան և Պալյան ամիրաները հովանավորեցին Սկյուտարի ճեմարանը: Թերզյան ամիրան Հասան փաշա կոչվող թաղամասում 1824 թ. տպարան հիմնեց: Տյուզյան դերգախտանը հիմնեց «Արշարունյաց ընկերությունը», հրատարակել տվեց «Դիտակ Բիւզանդեան» պարբերականը, 1851 թ. Կալաթիայում բացեց ս. Աստվածածնի օրիորդաց վարժարանը⁸⁸:

Մեծ մասամբ հեղինակության ու վարկի բարձրացման համար, էականում գրաբարի և թուրքերենի ջատագով, ամիրանների հեշտ վաստակած դրամների նման ծախսումները, փողատեր ծախսարար-

87 Չ. Ղևոնդ Մարգ. Ալիշահան, Քաղաքական աշխարհագրություն, Վենեսիկ, 1853, էջ 390—394:

88 ՀՍԽՀ ՊՊԿԱ, կաթողիկոսական դիման. ֆոնդ 57, գործ 9, լիբր 62:

ների անձնական նպատակադրումներից անկախ, նպաստում էին գաղութահայության կրթության ու լուսավորության գործին:

Ստեփան չպետք է մոռանալ մի հանգամանք էս: Հայտնի է, որ Պեղճյան ու Տատյան ամիրայական գերդաստանները տնտեսականից դատ, խառնվում էին կայսրության քաղաքական գործերին և, մասնավորապես, ազդեցություն գործում մեծ վեզիրներից ոմանցվրա: Այնքան էր բարձրացել սրանց հեղինակությունը, որ ուսումնասիրողներն այդ պատմաշրջանն անվանեցին «Պեղճյան դար»: Հարություն Պեղճյանն իր ազդեցության տակ էր պահում սուլթան, Մահմուդին:

Տնտեսական բնագավառում իրականում հզորանալով, հարբստությամբ հզուացած հայ ամիրաները, առավել ևս սարաֆները, հեղհեղուկ վիճակում էին, միշտ անակնկալների ենթակա: Առանձնապես անապահով էին սեղանավորների կյանքն ու ունեցվածքը. «...Երբ փաշան պաշտոնեն իյնար կամ պատժվեր, անոր սարաֆը իստություն մեծագույն բաժինը կկրեր, ան երբեմն կաքսորվեր, երբեմն ստացվածքեն կլրկվեր և երբեմն նույնիսկ ստացվածքեն և կյանքեն»⁸⁹: «Բայց և այսպես՝ իրենք (ամիրաները) միշտ անակընկալով մը ամեն բան կորսնցունելու վտանգի մեջ են»⁹⁰:

Ամեն բոլոր Սուլթանը կարող էր պատճառ գտնել, հաճախ էլ առանց պատճառի, կառավարման առաջնորդել Կալաթիայում ծվարած, ոսկու սնդուկների առաջ ծաղաղատիկ նստած հայ մեծահարուստ սեղանավորին: Ոսկիների պարկերը նրանց չէին փրկում, քանի որ տիրոջ գլխատումից հետո Եղածը ամբողջովին բռնազավթում էր: 1763 թ. մարտի 28-ին մահացավ մեծ վեզիր Բադրե փաշան: Մուստաֆա III-ը կասկածելով հանգուցյալ վեզիրի երեք սեղանավորների՝ Բադրասար, Ղազար ու Աբրահամ ամիրաների վրա, նույն օրը կնքեց նրանց դրասենյակները, բռնազավթեց ողջ ունեցվածքը, ձերբակալեց քիչ առաջ վեզիրի ու իր կողմից «սիրված» այս սեղանավորներին և սաստիկ տանջանքների ենթարկեց⁹¹: Ակնեցի Յաղուպ ամիրան, սուլթանի երբեմնի սիրելին, Մուստաֆա փաշայի կնոջ եղբայրը, չնչին հանցանքով գլխատվեց: Գևորգ Դ-ն իրճիբաշին շարս անգամ մահապատժի էր դատապարտվել և դիպ-

⁸⁹ Ընդարձակ պատմություն հայոց, պատրաստեց Հ. Հ. Չաղմազեան, Պոսթրն, 1917, էջ 556:

⁹⁰ Հ. Դ. Մ., Մասնական պատմություն հայ մեծահարուստ, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 118:

⁹¹ Տիգրան Հ. Բ. Ստեփանյանի պատմություն Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1931, հատոր 2-րդ, էջ 783:

վածաբար ազատվել: Նման եղակիներին փրկում էր առանց նրանց Ռ. Դուսն «յուլա գնալու անկարողությունը»:

Այս բոլորով հանդերձ ամիրայական և ոչ մի զերդաստան Տյուղյանների բախտին չարժանացավ: 18-րդ դարի վերջին, մանավանդ 19-րդ դարի առաջին տասնամյակին, Տյուղյանները հսկայական հարստության սեր էին դարձել, կայսրության մեջ եղած ոսկու ու թանկագին քարերի մեծ մասը կենտրոնացրել էին իրենց դանձարկղներում, հնդկահայ առևտրականների միջոցով, ակնավաճառությամբ կապվել էին Հնդկաստանի, Նույնիսկ Մեծ Բրիտանիայի հետ: Դարասկզբին նրանք այլևս հաշվետու չէին մեծ վեզիրներին, անընդհատ պարտքեր տալով դահի վրա երերացող, եզրայրասպան կոիվներով զբաղված սուլթաններին, բնդունելով կաթուղիկություն, կառված էին Հոռմի կղերապետության, Վենետիկի ու Վիեննայի Միսիթարյաններին, որը մի կողմից գաղազեցնում էր նախանձով նայող թուրք պալատականներին, մրցության մեջ պարտվող հրեա սեղանավորներին, մյուս կողմից լուսավորչական եկեղեցու հայ համայնապետներին, ամիրաներին, Նույնիսկ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներին: Արքունիքը սրանց հետ «հաշիվ տեսնելու» առիթի էր սպասում, որը և չուշացավ:

Սուլթան Մահմուդ II-ը, 1819 թ. օգոստոսին, Հալիթ էֆենդիին նշանակեց արքունի փողերանոցի վերատեսուչ, որը հաշվետվություն պահանջեց Տյուղյաններից՝ զանձարանի ելքի ու մուտքի, պետական եկամտի քանակի մասին⁹²: Ստուգումները պարզեցին, որ Տյուղյանները 32 հազար թուրքական ոսկու պակասորդ ունեն: Գաղաղած սուլթանը պաշարեց նրանց բնակարանը, բռնագրավեց ամբողջ ունեցվածքը, բանտախցիք հղեց Տյուղյան զերդաստանի արու անդամներին, իսկ քիչ անց շատերին գլխատեց: Փաստորեն մեկ գիշերվա մեջ կործանվեց ամիրայական այս զերդաստանը, իսկ տարիների կուտակված գումարը բռնագրավվեց պետության կողմից: Այս ևս մի վավերական վկայություն է, որ Թուրքիայում ունենալը չէր կարևորը, այլ ունեցվածքի ապահովությունը, մի բան, որն իսպառ բացակայում էր հպատակների համար: Ընդհակառակը, հարստությունն ավելի անապահով էր դարձնում մանավանդ ունեւոր հայերի դոյավիճակը, քանի որ շարժելով թուրքերի նախանձը, սրանք անընդհատ պատրվակ էին փնտրում, խլում էին նրանց ունեցվածքը, հաճախ էլ կառավարան քղում ունեւորներին:

⁹² Մատենադարան, ձեռագիր 9339, 1823, թերթ 3 ր, տե'ս նաև «Լուծաք», 1898, դիրք Բ, էջ 258 և հետ.

Անցյալ դարակեսից սկսած Թուրքիայի պետական ապարատի վերակառուցման, նոր, եվրոպական տիպի գերատեսչությունների ստեղծման սյառճառով ամիրաները ղրկվում էին պալատում բռնած տեղերից, կայսրության տնտեսական կյանքում խաղացած նախկին դերից: Պակասում են վաշխառություն համար ստեղծված երբեմնի հնարավորությունները:

1856 թ. վերականգնվում է սուլթանի 1848 թ. տրված հրամանագիրը և կազմակերպվում է «Օտտոմանյան բանկը»: Հետևաբար, սուլթանը, պալատականները, նահանգապետ փաշաներն այժմ կապիտալը վաշխով վերցնում էին ոչ թե հայ ամիրաներից, այլ այդ բանկի կապիտալատեր անգլիացիներից: Կազմակերպվում են ֆինանսական, ռազմական, ներքին և արտաքին գործերի մինիստրություններ, վերակառուցվում է արքունիքը, ստեղծվում է դիվան, բազմահազար շինուլնիկ-էֆենդիներ պաշտոններ են ստանում: Մեկ խոսքով, առաջ են քաշվում, պաշտոնների կանչվում նոր, քիչ թե շատ ավելի առաջադեմ դաս՝ էֆենդիների սերունդը, որը հաջորդելու էր ամիրայությունը ոչ միայն պաշտոններ գրավելու, այլև տնտեսական բարձունքներին տեղի դառնալու տեսակետից:

1850-ական, առավելապես 60-ական թվականներին թուրքերի, հույների ու սլավոնների կողքին, մայրաքաղաքում ծնվեց, ձևավորվեց ու տոնականացավ նաև հայ պետական պաշտոնականներ՝ արևմտահայ էֆենդիների դասը: Մինչև 30-ականները Թուրքիայի պաշտոնյա էֆենդիների մեջ հայերի անունները քիչ է հիշատակվում, սակայն 40-ականներից սկսած Կ. Պոլսում, Ջմյուռնիայում և նույնիսկ դավառական քաղաքների հրապարակներում տեղեր են բռնում հայ էֆենդիները: Լեզուներին հմուտ, կրթություն ստացած ամիրաների այս հաջորդները կանչվում են պետական պաշտոնների, դառնում սուլթանների նոր հեռաբաններ, պաշարի ձեռնոց նետում ֆինանսական մագնատներին, ղեկնորհվում արտասահմանյան կապիտալին, ոմանք էլ դառնում են թուրք-եվրոպական առևտրի ղորեղ միջնորդներ:

Էֆենդիները բարձրանում էին, սակայն գաղութահայ վաճառականների, ներքին ու արտաքին առևտրով զբաղվող հայ առևտրականների միջավայրից: Մինչև Թուրքիայի կիսագաղութ դառնալը, Կ. Պոլսում աշխույժ էր ներքին առևտուրը: Դարասկզբի մայրաքաղաքը, արվարձաններով, հայկական ու թուրքական թաղամասերով, պատված էր կրպակներով: Կրպակների ընդհանուր թիվը հասնում

էր 5233-ի, որի մի ստվար մասը հայերինն էր⁹³: Գործում էին հարյուրի հասնող շուկաներ, խոշոր պեղեսպաններ, խաներ ու վաճառանոցներ: Նույնիսկ ամեն մի ապրանքատեսակը վաճառվում էր հատուկ շուկաներում, գրանից էլ ստանալով իր անունը: Ար բազար, զավուղ բազար կոչվող շուկաներում վաճառվում էին ձիեր, ջորիներ: Եսիր բազարը գերիների, մարդավաճառության վայր էր, ուր անարգել աճուրդի էին հանում ստրուկներին, Վրաստանից գերեվարած զեղեցիկ տղաներին ու աղջիկներին: Ըստ որում, սուլթան Մուստաֆայի օրենսդրությունից սկսած, քրիստոնյաները մարդիկ չենկու, անային ծառաներ պահելու իրավունքից զրկված էին:

Ճեվաքիւ բաղարը Թանկարժեք քարերի, ոսկյա ու արծաթյա իրերի վաճառանոց էր, օքուրագճրլար բաղարը՝ հանդերձանքի վաճառքի: Հայերը կրպակներ ունեին Շեհրեմենի շուկայում, Չարշամբայում, Գոճա Մուստաֆա փաշայում, Քյուչուք Մուստաֆա փաշայում, էսկի Ալի փաշա շարսուսիում և այլուր: Ուրեմն, մայրաքաղաքի ներքին առևտրի գերակշռող մասը կենտրոնացված էր հայ վաճառականների ձեռքում:

Սրանք սկզբում համախմբված էին էսնաֆությունների մեջ, սպարապում էին նախ գավառից բերված գյուղատնտեսական մթերքների, ապա և տեղական արհեստների արտադրանքների վաճառքով: Դարասկզբին այս հայ վաճառականները ձևափոխվում էին էսնաֆությունների նեղ զսպաշաղիկը, դիվում դրամագլուխ, տիրապետում առևտրի եվրոպական մեթոդներին, հալածում վաշխային առևտրի մեթոդները, յուրացնում քաղաքակիրթ դարին համապատասխան շահաստացության եղանակները⁹⁴:

Նախքան այդ արևմտահայ գաղթօջախների հայ վաճառականները, մասնավորապես շոռթեցի ու ագուլիսցի մայրաքաղաք եկած առևտրականները, կեսարացիների հետ միասին, առևտրական հարաբերություններով կապված էին Վենետիկի, Հոմի, Ամստերդամի հետ: Նրանք Հնդկաստանից ներմուծում էին շալեր, համեմունք ու զոհարեղեն, Իրանից՝ կերպասներ, մետաքսեղեն, Դամասկոսից՝ բեհեղեն: Պոլսահայ վաճառականները Ֆրանսիայից, Իտալիայից բերում էին ծանրադիր կերպասներ, վենետիկյան հայելիներ, տպակյա ճրագարաններ, գերմանական սաթ, մի մասը վաճառում

93 Ղ. Ի Ն Ճ Ի Ճ Ե Ա Ն, Աշխարհագրություն, Եվրոպա, մասն Բ, հատոր Ե, 1804, Վենետիկ, էջ 128:

94 Ա. Հ ո Վ Հ ա ն ի ս յ ա ն, Նախադջանը և նրա մամանակը, դիրք առաջին, էջ 353:

Թուրքիայում, մյուս մասը՝ Իրանում, Արաբիայում, նույնիսկ Ռուսաստանում։ Ահա այս առևտրականներն էին, որոնք առևտրից, մեծ մասամբ գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքից ստացած եկամտից ղրկած միջոցներով, իրենց համար հնարավորություններ ստեղծեցին դրամագլուխ հավաքելու և ավելի լայն շառավիղով տարածվելով եվրոպական շահաստաններում, դարձան թուրք-եվրոպական առևտրի միջնորդներ⁹⁵։

Ամիրայական դասին հակադրվող առևտրական այս բուրժուազիան գերազանցապես կոմպրադորական էր։ Տեր դառնալով քարավանային և ծովային առևտրին, նա քիչ էր մտահոգված երկրի տնտեսական զարգացման, ազգային արդյունաբերության ստեղծման խնդիրներով։ Ընդհակառակը, նա երկրից քամում էր նյութական միջոցներ, բայցալուծ գյուղատնտեսությունը, արհեստային արտադրությունը, ազգային առևտուրը, ստեղծում բանվորական մի հսկա պահեստարանակ, որը տալադասակարգայնանալով, արդյունաբերության բացակայության պատճառով չէր կարողանում ձևավորվել իբրև բանվոր դասակարգ։

Մինչև 19-րդ դարի կեսերը պոլսահայ «եվրոպականացած» առևտրականները կապված էին ֆրանսիական, գերազանցապես իտալական շուկաների հետ⁹⁶։ Անգլիայի տնտեսական հզորացումը մի կողմից, Ղրիմի պատերազմը մյուս կողմից, փոխեցին նախկին իրադրությունը։

1853—56 թվականների Ղրիմի պատերազմից, ճիշտ է, թուրքերը դուրս եկան «հաղթողի» դերում, բայց և այնպես տնտեսապես ու քաղաքականապես կախման մեջ ընկան Արևելյան կամսյանիային մասնակից եվրոպական պետություններից, մասնավորապես Անգլիայից։ Պատերազմի ժամանակ և նրանից հետո Բ. Դուռը միլիարդների հասնող պարտքեր էր վերցրել եվրոպական բանկիր կապիտալիստներից։ Չկարողանալով ժամանակին վճարել, դրա վրա բարդվում էին մեծ դումարի հասնող տոկոսները։ Պարտքատեր եվրոպական կապիտալիստները սկսեցին ազատ, անարգել առևտուր անել Թուրքիայի շուկաներում։ Երկրում կշռույթավոր դարձավ անգլիական կապիտալը։ Խտալո-ֆրանսիական և անգլիական կապիտալի միջև սկսվեց զուրկ մրցություն։ Պոլսահայ

95 Գաղութի պատմությանն անդրադարձել է Վ. Պարսամյանը, տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 7, Երևան, 1960, էջ 172—176։

96 Ա շ ո տ Է ռ Վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, զիրք ասոցիեն, էջ 353։

առևտրականները օգտվեցին առիթից և զինվորագրվեցին վերջին-ներիս, նրանց ապրանքները տարածելով ողջ երկրով մեկ:

Սկզբնական շրջանում ինչպես թուրքահայ մտավորականու-թյան դաստիարակ ֆրանսիացիների, այնպես էլ Անգլիայի համար պոլսահայ առևտրականները սոսկ միջնորդներ էին: Դարի երկրորդ կեսին նրանց մեծ մասը թողնում է երկիրը, բնակություն հաստա-տում եվրոպական քաղաքներում, մասնավորապես Լոնդոնում, Մանչեստրում, Լիվոռնոյում, Փարիզում և այլ քաղաքներում: «Պու-սական սոյն բարգաւաճ գաղթականութիւնը, որ մինչև 19-րդ դա-րու սկիզբները ուղղակի հարաբերութիւն չէ ունեցած եւրոպական մեծ շահաստաններու հետ, թէ՛ լեզուի տնհմտութեան և թէ՛ իր էս-նաֆի համեմատութեանը պատճառով, օսմանեան պիտութեան սա-րաֆ ամիրաներու և ճարտարապետներու սերունդ մը տալէ հետո, յաջողեցաւ պատրաստիւ կարգ մը վաճառականներ, որոնք համեա-տ էսնաֆութեան շապիկը պատռելով, հանդուրժութիւնը ունեցան մինչև այն աստի իրենց անծանօթ և անմատչելի կարծած եւրոպական հրապարակները նետուիլ»⁹⁷: «Վաճառականությունը,— գրում էր «Մաղիկը»,— այս վերջին տարիներուս մեջ մեծ քայլ ստացավ, Հի-մա հայերը ուղղակի հարաբերություն ունին Լոնդոնի և ուրիշ վաճա-ռաշահ քաղաքներու հետ»⁹⁸:

1861 թ. Մանչեստրի հայ վաճառականների թիվը հասնում էր 30-ի⁹⁹, որոնք կաղմելով առևտրական ընկերություններ, միաժա-մանակ պետությունից թույլտվություն ստացան հայկական եկեղեցի ունենալու, նույնիսկ հայերեն լեզվով գրքեր տպագրելու: 1863 թ. մի հիշատակարանից ակնհայտ է, որ Մանչեստրում, այդ ժամա-նակ, կային 25 խոշոր հայ առևտրականներ, Լիվոռնոյում՝ 6: 31 հայ առևտրականներից 19-ը գաղթել էին Պոլսից, 9-ը՝ Զմյուռնիա-յից, 3-ը՝ Կեսարիայից:

Դաղթելով նախկին բնակավայրերից, հայ կոմպրադորներն իրենց կապերը պահպանում էին Թուրքիայի հետ և միջնորդ օղակ դառնում թուրք-անգլիական առևտրի մէջ: «Ասոնց կեսը,— գրում է Մրմրյանը,— Կ. Պոլսեն և Զմյուռնիայեն Մանչեստր երթեկցողներ էին, մյուս կեսը մնայուն կերպով հոն գործողներ՝ իբրև ներկայա-

⁹⁷ Մ ու շ ե ղ և պ ի ս կ ո պ ո ս, Մանչեստրի հայ գաղութը, Պոսթըն, 1911, էջ 12:

⁹⁸ «Մաղիկ», 1861, № 4:

⁹⁹ Մանրամասն տե՛ս Ն. Դ. Մ[րմրյան], Թրքահայոց հին վաճառակա-նութիւնն և վաճառականք, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 47 և հետո:

ցուցիչ Կ. Պոլսի և Զմիռնիայի իրենց կեդրոնական տուներուն: Իրենցմէ ամենեւն երկարատեւ Մանչեսթր մնացողներն են»¹⁰⁰:

19-րդ դարի առաջին, առավել ևս երկրորդ կեսին Պոլսի հայ աղգարնակչության ստվար մասը և հիմնական դասը կազմում էր արհեստավորությունը: Արհեստավորների մեծ մասը նախկինում գաղթած հայեր էին, սակայն քաղաք էին նկկ և շարունակում էին դալ կիլիկեցի ու վանեցի ոսկերիչներ, ակնեցի հացագործներ, սեքաստացի դերձակներ, կեսարացի կառուցող ու շինարար վարպետներ, կարնեցի ղինագործներ, բաղնշցի կտավագործներ: Քաղաքի աղջ արհեստագործությունը կենտրոնացված էր հայերի, հույների և հրեաների ձեռքում: Մասնագետականները տակավին արհեստագործական աշակերտների դերումն էին: «Կամարակապ մեծ Շուկային պեղեսքեմներն սկսելով՝ մինչև Վեդիր խանի, Զուխաճի խանի, Բյուրքճի խանի, Վախտե Մեծ-նոր և Սյումպուլ խաներու մեջ ու շրջակայքը բռնած էին արհեստական ու առևտրական կարևոր դիրքեր հին հայ չուխաճիները, գազաղները, ոսկերիչները, ակնագործները (ճեահիբի), թյուլպենտճիները, յաղմաճիները, շալճիները, պեղճիները, մանրավաճառ մանիֆաթուրաճիները, գալփաքճիները, սահաթճիները, թոհավճիները, պիլեղիկճիները, տեղացի դերձակները, հոշակավոր քյուրքճիները, տելլաները, երկաթավաճառներն ու շիլինկիրները»¹⁰¹:

Թուրքիայի «վիճակագրական սենյակի» հաղորդագրության համաձայն, դարի երկրորդ կեսին Կ. Պոլսում ապրող հայերից 494-ը էֆենդի հորջորջմամբ պետական պաշտոնյաներ էին, 35. 979-ը՝ վաճառականներ, արհեստավորներ, խանութպաններ, 32. 399-ը՝ աշակերտներ, 14.998-ը՝ «անղբաղմունք մարդիկ»¹⁰²: Մոտ 50 հազարի հասնող հայ արհեստավորները և առևտրականների մի մասը 18-րդ դարավերջին ընդգրկված էին արհեստավորական 65¹⁰³, իսկ 19-րդ դարակեսին 100-ից ավելի կազմակերպությունների՝ էսնաֆուրյունների մեջ:

Կ. Պոլսի արհեստավորները, առևտրականները, օրամշակները, նույնիսկ բժիշկները, ուսուցիչները կազմակերպել էին իրենց միու-

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 53:

¹⁰¹ Թուրքահայոց հին վաճառականություն և վաճառականը 1740—1890, զրկեյ Հ. Գ. Մ., Կ. Պոլիս, 1908, էջ 17:

¹⁰² «Արձաղանք», 1885, № 10, էջ 142—143, համեմատիր «Արձաղանք», 1886, № 21, էջ 306:

¹⁰³ «Հնդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի», 1902, Կ. Պոլիս, էջ 199. Եւս նաև Մատենադարան, ձեռագիր 2622, թերթ 82—83:

թյունները և ձգտում էին հավաքականորեն դիմագրավել արտաքին ու ներքին պատահարներին, ապահովել իրենց ապրելակերպի պայմանները: 19-րդ դարի կեսերին հիշատակվում են մայրաքաղաքում կազմակերպված հայկական հետևյալ էսնաֆությունները. սառաֆ (սեղանավոր), գոյումճի (ոսկերիչ), տյուլբենտճի (ծաղկարար, դաճող), հացագործ, բերեստեճի (փայտյա շինանյութ պատրաստող և վաճառող), սանդալճի (հողաթափ կարող), թերզի (ղեր-ձուկ), սահաթճի (ժամագործ), բեղաղ (ճոթավաճառ), զազանճի (պղնձագործ), դյուրկեր (հյուսն), ֆինճասնճի (գավաթագործ), մեստճի (բարակ կաշվից կոշիկ կարող), համամճի (բաղնիսապան), տշճի (խոհարար), մանկավարժներ, պերպեր (վարսավիր), գավաֆ (կոշկավաճառ), փեշդիմալճի (զոգնոց, բաղնիքի ցամքոց գործող), էնֆիլեճի (քթախոտավաճառ), քիթարճի (զրավաճառ), բախալ (նպարավաճառ), պշախչի (զանակ շինող) և այլ միություններ¹⁰⁴:

Այս պատմաշրջանի համար հատկանշական է, որ էսնաֆությունները բաղմանալով, համախմբում էին միեւնույն արհեստին կամ զբաղմունքին պատկանող հայ արհեստավորներին ու առևարականներին, միաժամանակ համարհեստ մարդիկն էլ, նշնելով իրենց զբաղեցրած թաղամասերի հեռավորությունից, ստիպված էին ձևողվել և կազմել նոր միություններ: Ուրեմն, հնարավոր չէր Կ. Պոլսի բոլոր թաղամասերում, կենտրոնում ու արվարձաններում ափոված թեկուղ հայ դերձակներին հավաքել մեկ էսնաֆության մեջ, ուստի կազմվում էին դերձակների մի քանի միություններ: Այդպիսի բաժանման են ենթարկվում մյուս էսնաֆությունները, առաջացնելով ոչ թե 100, այլ գուցե 200—300-ի հասնող միություններ, ուրույն կանոններով, զանազան մի հավաքման յուրահատուկ շափերով: Տրոհումը ձեռնառու չէր թուրքական սուլթաններին, ուստի նրանք միջոցներ էին ուրոնում՝ հարկադրամարի անխաթար գանձման, շուկայի գների վրա ազդելու վերաբերյալ:

19-րդ դարի երկրորդ քառորդից կառավարությունը, հատկապես Մահմուդ II-ը, փորձեց էսնաֆությունները «հպատակեցնել» պետությանը, սահմանել պետական միասնական գներ, արգելեց քմահաճ ձևով առևտուր անելը, մանավանդ երբ ներքին կոնվյների հետեանքով, կաշարության տնտեսական քայքայման պահին, արանքավաճառները բարձր գներ էին դնում և լծվարացնում կյանքը երկրում, հատկապես մայրաքաղաքում: 1835—36 թթ. բամաղան ամսի 25-ին սուլթանը հրապարակում է էսնաֆություններին վերա-

¹⁰⁴ Մատենադարան, ձեռագիր 2622, թերթ 85—87:

քերով բազմաթիվ մի կանոնադրություն-օրենք¹⁰⁵, դրանով իսկ առևտրա-արհեստագործական այդ միությունները վերցնում իր հրապարակյա տակ:

Մինչև օրս ուսումնասիրողների ուշադրությունից վրիպած այդ հրովարտակը շտապաբար կարևոր վավերացում է՝ սույն խնդրի լուսաբանության առումով և ընդհանրապես: Այստեղ սահմանվում են էսնաֆություններն ըստ արհեստի կամ դրադմոնքի տեսակի, որոշվում նրանց արտադրանքի տեսակները, ապա և վաճառահանման գները՝ արհեստավոր-վաճառականների, տեղափոխությունների վարձը՝ բեռնակիրների համար: Կառավարությունը, անկախ միություն տեղակայումից, նույնիսկ Կ. Պոլսում և այլուր զործելուց, պարտադրում էր իր կանոնները, գնացանկը, հարկաշարի՝ բոլորին և ամենուրեք:

Մայրաքաղաքի, Տրապիզոնի, Զմյուռնիայի ջրաղացալանները որ էսնաֆությունների մեջ էլ հավաքված լինելին, միևնույն է միանման կանոններով պիտի կառավարվեն, միաշափ ուղղնավարձ ստանալին: Հացադործների վիճակը ևս միսիթարական շէր: Սրանք մեկ օխա սպիտակ, առաջին կարգի հացը պիտի վաճառեն 25 փարայի, սովորական սպիտակ հացը՝ 20 փարա, «սոմա» հացի հատը՝ 28 փարա, մեկ մատնաքաշը՝ 38 փարա, «քաթայիֆը»՝ 46—52 փարա¹⁰⁶: Հալաշխատավորությունը զրկվում էր խաս-էֆմե՛ և ֆուտլա կոշիկով հաց գործածելու հնարավորությունից, ինչպես նաև իրավունքից¹⁰⁷:

Նպարավաճառների էսնաֆությունները 1836 թ. սկսած պարտավոր էին մեկ օխա յուղը, «անցյալի պես», վաճառել 50 փարա, մեղրը՝ 50 փարա, կաղինը՝ 46—60 փարա, Սուխումի մեղրը՝ 120 փարա, կաղինի միջուկը՝ 124—160 փարա, շադանակը՝ 28 փարա, հասարակ դավուրման՝ 140 փարա, սուջուխը՝ 140 փարա: Այսպիսի գնացուցակ էր կազմվում մյուս բոլոր էսնաֆությունների արտադրանքի ու վաճառքի համար:

Պաշտարների էսնաֆություններն իրենց անդամներից պիտի պահանջեին միանման վարձ առնել հաճախորդներից: Փաստորեն հավասարաշափ վարձատրություն ստացող հյուաններն ու քարակոփները այժմ վարձատրվելու էին ոչ թե կատարած աշխատանքի քանակով, այլ օրավարձով՝ զխավոր վարպետն օրական ստանալով

105 ՀԱՍՏ ՊԳԿԱ, բուրբական ֆերմանների ֆոնդ, վավերագիր 94, թերթ 1—14:

106 Նույն տեղում, թերթ 3:

107 «Արև», Կահիրե, 1955, հոկտեմբերի 7, «Հայ վաճառականներ և արհեստավորներ Կ. Պոլսոյ մեջ», Գ. Հ. և Կ. Ի. հոդվածը:

3,5 դուրուշ և մեկ օխա հաց, հեթավարպետը՝ 3 դուրուշ և մեկ օխա հաց, սևագործ բանվորը՝ 2 դուրուշ և մեկ օխա հաց: 1835—36 թթ. հրովաբտակում ընդարձակ տեղ էր հատկացվում բեռնակիր-ների աշխատանքին ու աշխատավարձին: Կ. Պոլիսն այդ շրջանում տրամվաններ չուներ: Փոխադրումները կատարվում էին մարզկանց միջոցով, դրա համար էլ կենտրոնը հաշվելով շուկաները, փոխադրավարձը սահմանվում էր բեռներով: Նույնանման օրենքներ էին մշակված ջրկիրների, հրեջեների էսնաֆուբյուներնրի համար:

Մայրաքաղաքում գործող առևտրականների ու արհեստավոր-ների համար արտադրանքի գնացանկից դատ, կազմվում էին նաև նոր, միասնական հարկաչափեր, սահմանվում հարկերի ու մաքսերի ուրույն, կարծես միանման կարգ¹⁰⁸: Ըստ այդ օրենքի, մետաքսա-վաճառ էսնաֆուբյան անդամները պարտավոր էին մեկ բեռ մետաքսը Թուրքիայում վաճառել 5312 դուրուշի, դրա դիմաց տալ 112 դուրուշի հարկագումար, իսկ արտասահման տանելիս կամ ներմուծելիս՝ նաև մաքս: Համեմատվաճառները ամեն մի «բեռ» ապրանքը 3845 դուրուշից ավել վաճառել չէին կարող, իսկ դրա դիմաց 78 դուրուշ հարկ պիտի տալին¹⁰⁹:

Կ. Պոլսի էսնաֆուբյուներնրից ամենանշանավորն ողջ երկրում ու նվրոսայում հայտնի ոսկեբիշնեհն էին: Սրանց էսնաֆուբյան մեջ էին համախմբված իսկական ոսկեբիշները, ոսկեղենի վաճառականները, ակնավաճառները, արծաթեղենի առևտրով պարապողները: Կ. Պոլսի մեծ շուկայում նրանք զբաղեցնում էին մի ընդարձակ հրապարակ: Կողք-կողքի շարված էին արհեստանոցները, վաճառողների փոքր ու մեծ խանութները: Նրանք ունեին տասից ավելի մուկներով-ներ, որոնք ձեռքի վրա պատեցնում էին ապրանքները, ցուցադրում նմուշները և կազմակերպում վաճառքը¹¹⁰:

Բայց այստեղ միայն հարստությունն ու պերճանքը չէ, որ ցուցադրվում էր: Ազդատությունն ու կարոտությունն էլ իր մեծ բաժինն ուներ ընդհանուր շուքի մեջ: Մնանկացած կամ զժրախտ ընտանիքի անցյալում ունեցած ոսկյա իրերը, մարդարիտն ու ապարանջանը բերվում էին մեծ շուկա, հանձնվում խանութպանին, ստուգվում որակը, գնահատվում ու վաճառվում: Հայ ոսկեբիշները հայտնի էին աշխարհով մեկ: Բեռքիլ Գոթյեն իր հրապարակախոսական դործե-

108 Տե՛ս Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 247, վավ. 855, թերթ 1—7:

109 Նույն տեղում, թերթ 1—2:

110 «Ընդարձակ օրացոյց ու փրկչեան հիւանդանոցի հայտն», 1907, Կ. Պոլիս, էջ 83—85:

րում հատուկ բաժիններ է հատկացրել պոլսահայ ոսկերիչների գործունեությանը¹¹¹։ Նրանց արտադրանքը, շուկայական մրցության մեջ, հաջողությամբ դուրս էր շարտում եվրոպականին։ Միայն հումքի մեծ մասն էր ստացվում դրսից, իսկ արտադրության պրոցեսը կատարվում էր տեղում¹¹²։

Մեծ շուկայում, Սըրը Օդալարում, Բասդըրմաճի և այլ խաներում տեղավորված էին հայ արհեստավորական մյուս էսնաֆուրյունները։ Կաղմակերպությունները միատարր չէին։ Վաղուց ի վեր այնտեղ ևս թափանցել էր նույն դասի մեջ կատարվող ունեցվածքային տարբերակումը։ Շաբաթական մինչև 2 ոսկի շահող ոսկերիչ վարպետների կողքին, ամեն մի արհեստանոցում աշխատում էին 4-ից ավելի ենթավարպետներ, 10-ի հասնող աշակերտներ։ Ոսկերիչ, քանդակագործ, մետաքսագործ, 150-ի հասնող բժիշկ, նկարիչ, փորագրող վարպետները համեմատաբար լավ վաստակ ունեին, իսկ սրանց ձեռքի տակ աշխատողներն ապրում էին նյութական ծանր պայմաններում։ Աշակերտից վարպետ դառնալու համար շատ հրկար ժամանակ էր պահանջվում։ Յոթից տասը տարի առանց աշխատավարձի աշխատելով, նա դառնում էր ենթավարպետ, ապա մի քանի տարի էլ չնչին վարձով աշխատելով, նոր միայն վարպետի կոչում ու իրավունք ստանում, այն էլ այն դեպքում, եթե բախտ չի՛հասկվիր կենսանի մնաք ու սովոր իրեն բաժին ընկնող անտանելի դառնություններին։

Այսպիսով, 19-րդ դարի թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ կեսերին, Կ. Պոլսի հայ գաղթօջախի արհեստավորների և առևտրականների գերակշռող մեծամասնությունը համախմբված էր միություն-եղբայրությունների մեջ և հավաքաբար էր հանդես գալիս ազգի ներքին դորձերը տնօրինելու։ «Եվ պետք է ընդունիլ,— գրում է Ա. Ակպոյաճյանը,— թե աղղը այն ատեն կներկայացնեին ավելի դասակարգերը, քան թե աղատ քաղաքացիական խումբերը, վասնզի արհեստապետություններ (էսնաֆ) ղորավոր կաղմակերպություն ունեին, և իրենց արհեստապետովը և արհեստապետական ժողովներովը (լոնճա օտուսը) կներկայացնեին տեսակ մը ինքնագլուխ վարչություններ և մատակարարություններ, որոնք հավաքաբար կկատարեին էսնաֆի մը ամբողջական ներկայացուցչի հանգամանքը։ Հետևաբար, իրը ամեն էսնաֆ իր ներկայացուցիչը կունենար

¹¹¹ «Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց», 1907, Կ. Պոլս, էջ 85։

¹¹² W. Eton, A survey of the Turkish Empire, London, 1799, p. 233.

էսնափին լոնճայնն ընտրուած, արդեն բոլոր ազգը իր ներկայացուցիչը ունեցած կըլլար ազգային գործոց մեջ»¹¹³: Ուրեմն, էսնաֆությունները համախմբում էին մայրաքաղաքի հայ ազգաբնակչութեան մեծ մասին, սակայն ոչ բոլորին:

Թուրքիայի մայրաքաղաքի հայ աշխատավորական զանգվածների մի խոշոր մասը գաղափաց կեած և անընդհատ ստվարացող պանդուխտներն էին, որոնց ապրելակերպի պայմանները շարժական դաժան լինելով, սկզբից ևեթ ընդգրկմադիր դիրքում էին սուլթանական միահեծանութեան, թուրք ու քուրդ վերնախավի, հայ ամիրաների նկատմամբ:

3. ՊԱՆԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՊՈԼՍԱՀԱՅ ՊԱՆԳՈՒԽՏՆԵՐԸ

Թուրք բռնապետութեան վարած ազգային ու սոցիալական քաղաքականութեան ողբերգական հետևանքն էր դառնում արևմտահայութեան գաղթականությունն ու պանդխտությունը: Գաղթականությունը տարաբախտ հայ ժողովրդի համար նոր երևույթ չէր: Օտարի աշխարհացունց արշավանքների ազդեցությամբ, մեկ հարամչակից էլ շատ առաջ, հայը թողեց իր բնօրրանը և հայրենազուրկ խլիճի դարձած, աստիճանաբար սփռվեց աշխարհով մեկ: Գաղթականությունն ավելի մեծ թափ ստացավ 17—19-րդ դարերում, հատկապես թուրք-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո: Բռնազաղթի ու «կամավոր» տարագրութեան պատճառով դատարկվեցին Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառները, ստվարացավ Ռուսաստանի աշխարհակալությամբ ապրող արևելահայությունը, ծնվեցին գաղութահայ նոր օջախներ:

Գաղթականությունից դատ դոյութուն ունեւ մի այլ շարաքաստիկ երևույթ, որը քիչ վտանգավոր ու վնասակար չէր հայերի թվական նվազեցման, բնական աճի կրճատման, երկրի ամայացման, գյուղատնտեսութեան քայքայման, կարիքի ու պարտքերի ծանր բեռի տակ կքած հաղարավոր անսպաշտպան ընտանիքների ոչնչացման գործում: Այդ երևույթը պանդխտությունն էր՝ մի բան, որն ավելի հատուկ էր արևմտահայութեանը, քան հայ ժողովրդի որեւէ այլ հատվածին:

Սակայն մի բան էր գաղթականությունը, այլ բան պանդխտությունը: Գաղթականները նրանք էին, որոնք վերջնականապես

¹¹³ Ա. Ալ օյ ա ճ ե ա ն, Ազգային սահմանադրութիւնը, իր ծագումը և կիրառութիւնը, «Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց», 1910, Կ. Պոլիս, էջ 202—203:

կարվելով իրենց հայրենիքից կամ գավառից, տարագրվում էին օտար հորիզոններ, փոխվում Հայաստանի մի հատվածից մյուսը և մշտապես բնակություն հաստատում ուրիշ երկրում, այլ գավառում: Գաղթականությունը մեծ մասամբ քաղաքական դաժան հանգամանքների արդյունք էր, որը կարող էր իրականացվել բռնի կամ կոմսավոր սկզբունքներով, նայած քաղաքական իրադարձություններին, տվյալ պատմաշրջանի պետությունների ու ժողովուրդների փոխհարաբերություններին:

Պանդուխտները նրանք էին, որոնք չկարվելով հայրենիքից, ժամանակավորապես գաղթում էին օտար երկրներ՝ աշխատանք և վաստակ որոնելու, դրամ շահելու և կրկին հայրենիք վերադառնալու հույսով: Պանդուխտը նա էր, որ միայն ժամանակավորապես էր թողնում բնակավայրը, գաղթում՝ միեևույն է հայրենիքի սահմաններից դուրս, կամ նրա սահմանների մեջ: Պանդուխտը նա էր, որն իր ծննդավայրում չբնակվելով, միշտ ենթադրում էր, թե ծնված տեղի համայնքի անդամ է: Եթե գաղթագնացությունն ավելի շատ քաղաքական և դրամով միայն պայմանավորված սոցիալական շահագրգռվածության արդյունք էր, ապա պանդուխտության պատճառը ոչ միայն բուն քաղաքական, այլ սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններն էին, ժողովրդի նյութական կարիքները (հարկավ, Թուրքիայում վերջ էր վերջո սրանք պայմանավորված էին առաջինով):

Չպետք է մոռանալ նաև, որ արտաքսության և ներքին բովանդակությամբ տարբերություն ունենալով, նմանության և ընդհանրության շատ գծեր էլ ունեին սրանք: Այդուհանդերձ, պանդուխտությունը ենթադրում էր գյուղացիության իրավական ազատություն: Հորտերը սովորաբար ամրացված էին հողին, տերերը նրանց չէին թույլատրում լքել իրենց մշակելի հողերը: Ուրեմն, զանգվածային պանդուխտության պրոցեսը, առարկություն չընդունող ապացույց էր Արևմտյան Հայաստանում ազատ գյուղացիության հսկայական բաղմունքի անկախության:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Հայաստանից պանդուխտում էին ուսանողները, մեծ քաղաքներում կրթություն ստանալու, վաճառականները՝ դրամ շահելու, առևտրի շուռավիղն ընդլայնելու, արհեստավորների մի մասը՝ հաց և աշխատանք գտնելու: Սակայն գաղթում էին հիմնականում գյուղացիները: Եթե լինեին խստիվ դորձադրվող ճորտական օրենքներ, ապա գյուղացին երկիրը թողնել, հողը լքել ու հեռանալ չէր կարող, բռնի կերպով, ոստիկանական միջոցներով նրան կվերաբնակեցնեին իր տեղը, ինչպես անում էին Գերմանիայում ու Ռուսաստանում ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի

առաջին կեսը: Հետևաբար արեւմտահայ գյուղացին իրավականորեն ազատ էր՝ երկրից հեռանալու և գրված օրենքներով կախված չէր կալվածատիրոջից ու պետական հողատերերից: Այս հանգամանքը հա իր դերն ուներ պանդխտության հոսքի ուժեղացման գործում:

Հայաստանից պանդխտում էին գերազանցապես առուղջ, կոբու-վի, աշխատունակ հայեր: Դարի երկրորդ կեսին նկատվեց նաև կանանց պանդխտում դեպի Կ. Պոլիս: Նախքան դրան անցնելը, ասենք, որ պանդխտությանը դարերի պատմությանն ունեին: Ներսես Շնորհալու, Նաղաշ Հովնաթանի, Սայաթ-Նովայի և հայ միջնադարյան այլ տաղասացների, բանաստեղծների թողած ժառանգության մեջ յուրահատուկ տեղ են զբաղում «խարիպ» և «անտուն»-ների երգերը¹¹⁴: Պանդխտներին նվիրված և նրանց կողմից ստեղծված երգեր են մնացել Վենետիկի, Վիեննայի, Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարաններում պահվող բազմաթիվ ձեռագրերի, նրանց կից գրված հիշատակարանների մեջ¹¹⁵: Սակայն անժխտելի է, որ պանդխտությանը լայն թափ ստացավ և իրավամբ ժամանակի առաջավոր մտավորականության ուղադրությանն արժանացավ անցյալ դարի երկրորդ կեսին:

1850—80-ական թվականներին պանդխտության ուժեղացմամբ պետք է բացատրել սոցիալական այդ հրեւոյթով պայմանավորված երգերի ու քառյակների ստեղծումը, նրանց հավաքումն ու հրատարակումը: Գեղարվեստական գրականության, հատկապես պոեզիայի մեջ ձևավորվեց հատուկ մոտիվ՝ պանդխտության երգերը: 1847 թ. «Բաղմավեպը» տպագրեց հանրահայտ «Կռունկը», 1851 թ. «Անընկեր» երգը¹¹⁶: 1856 թ. Գամառ-Քաթիպայի «Աղագյին երգարան հայոց» ժողովածուի մեջ լույս տեսավ «Կռունկի» մի այլ ընթերցվածք: 1868 թ. Մ. Միանասարյանը Պետերբուրգում լույս ընծայեց «Քնար հայկականը», Արիստակես վ. Սեդրակյանը 1874 թ. հրատարակեց «Քնար մշեցոց և վանեցոց»: 1876 թ. Կ. Պոլսում հրատարակվեց Ար. Սարգսյանի (Տեկանց) «Պանդխտ վանցին», 1882 թ. «Հայ երգ» ժողովածուները: 1880 թ. սկսած «Արեւիկյան մամուլը» տպագրում էր պանդխտության երգեր: 1884 թ. լույս տեսավ Գ. Սրվանձտյանցի «Համով հոտովը», քիչ անց երկու մասից բաղկացած «Վանա սաղը» խորագիրը կրող Գ. Շերինցի ժողովածուն:

114 Մ. Մ կր տ չ ան, Հայ ժողովրդական պանդխտության երգեր, Երևան, 1961, էջ 7:

115 Նույն տեղում, էջ 7—8:

116 Նույն տեղում, էջ 8—9:

1890—1900-ական թվականներին ավելի շատացավ հայ պանդուխտների թիվը, արվեստի տեսակետից ավելի կատարելագործվեցին պանդխտության երգերը: Դանիացի ականավոր քննադատ Գևորգ Բրանդեսը գրում էր. «...ոչ մեկ ժողովուրդ չունի հայկական երգերուն նման երգեր—պանդուխտի աղիողորմ և սիրո տարփալից. երգեր»¹¹⁷: Սուաբ հեղինակը նիշտ գնահատելով հայերի այս բնագավառի արվեստը, անգիտացել է, որ ոչ մի ժողովուրդ էլ տվյալ ջրջանում չի ունեցել այդքան պանդուխտներ, պանդուխտների հեռավորության նման շագավիղ:

Պանդխտության խնդիրը, 1860-ական թվականներից սկսած, լուրջ մասնաճյուղի առարկա է դառնում հայ առաջադեմ մտավորականության համար: Մ. Նալբանդյանը, Հ. Սվաճյանը, Մ. Մամուլյանը, Ա. Հայկունին շաշու տողեր են գրում պանդխտության դեմ, ձգտում Հայաստանում պայմաններ ստեղծել հայ գյուղացու աշխատանքի, ապրուստի համար և դրանով իսկ համատարած գաղթականության առաջն առնել: Հիշյալ նպատակն էր հետապնդում Պոլսում 1860 թ. հիմնադրված «Բարեգործական» ընկերությունը, նրա մասնաճյուղերի հաստատումը Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում:

Այնուամենայնիվ, 1860—70-ական թվականներին պանդխտողների թիվը ոչ միայն չնվազեց, այլև, եթե ոչ ավելին, դոնև կրկնապատկվեց: Փորձեր արվեցին բացատրել «հասարակական այդ աղետի» պատճառները: Ի տարբերություն նախորդ էտապի, ազգակազմավորման, բուռն կոնսոլիդացիայի շրջանում պանդխտողների դրությամբ, գաղթի պատճառների բացահայտումով զբաղվեցին և՛ արևելահայերը, և՛ արևմտահայերը, չնայած այն ավելի քան ուժեղ էր Արևմտյան Հայաստանում:

Բաֆֆի հրապարակախոսը այդ մասին գրում էր. «Գաղթականության հարցը ամենագլխավոր տեղն է բռնում Տաճկաստանի հայերի վիճակի մեջ. Ամեն տարի հազարավոր երիտասարդներ Վանից, Մուշից, Բաղեշից, Կարինից և այլ գավառներից, դիմում են դեպի Կ. Պոլիս իրանց ընտանիքի համար սուրբուստ շահելու: Այս հոսանքը զնալով ավելի ընդարձակ քանակություն է ստանում, քանի որ նույն երկրներում ժողովրդի ապրուստի հնարները դժվարանում են: Ցավալին այն է, որ պանդուխտներից շատ քչերին է հաջողվում վերադառնալ յուր հայրենիքը. մեծ մասը կորչում է մայրաքաղա-

¹¹⁷ Գ. Բրանդես, Հայաստան և Եվրոպա, Ժընև, 1907, էջ 14:

քի մեջ, թողելով հաղարամփոր անբախտ և անխնամ ընտանիքներ...»¹¹⁸:

«Արեւելյան մամուլ» պարբերականում Ծերենցի տպագրած մի հոդվածի առիթով, որտեղ հոգվածագիրն հայերին խորհուրդ էր տալիս դադթել Հայաստանից, Բաֆֆին վրդովված հրապարակեց «Գր-ժատուն» ֆելիետոնը: Այստեղ, հիմնավորելով Ծերենցի «առաջարկի անմտությունն» ու հեղինակի «անհեռաանությունը», Բաֆֆին նորից կրկնում էր. «Իսկ գաղթականությունը շարունակվում է: Ժողովուրդը օրըստօրն հեռանում է Հայաստանի կենտրոնից: Նորա ուժերը ցրվում են և հայրենյաց դաշտերը մնում են ամաչի, դատարկացած»¹¹⁹: Կամ «Այս մշեցի, վանեցի, բաղնջի ժողովուրդն է, որ հայրենիքը ձգած, չքված է դեպի ամեն կողմ: Նա թողնում է յուր տանը ծերունի հայր, պառավ մայր, մանկահասակ ամուսին, փոքրիկ երեխայք,—բոլորն կարոտության մեջ... Նորան խորհուրդ են տալիս դադթել, նոր աշխարհներ դանել և բախտ որոնել... Բայց ի՞նչով և որպես...»¹²⁰:

Պանդխտության խնդրին հանգամանորեն անդրադարձավ Մ. Խրիմյանը, դավառին ծանոթ և դավառահայության հույզերով տպրող մի մարդ: 1895 թվականին, ամբողջացնելով նախկին մտքերն ու արտահայտությունները, Խրիմյանը նոր նախաձեռնից Գլադստոնին ուղղած ընդարձակ իր նամակում թվարկում է գաղթականության հետեյալ պատճառները. «Առաջին պատճառ այն է, որ տիրող իշխանություն մահմեդական է և յուր առաջնորդ Գուրան: Եվ դուք գիտեք, թե Գուրանին հավատացող ժողովուրդ այսօր և հավիտեան Ավետարանի որդվոց հետ չի հաշտվիր: Յուր մոլեկրոն ուսուցիչներ Գուրանի քարոզներեն առնլով միշտ կուսուցանեն. Ջարդեցե՛ք, կոտորեցե՛ք անհավատներ, միայն Աստծո և Մահմետ մարդարեի հրամանն այս է: Դուք աղնվական ընտրեալ ժողովուրդ եք, իսկ անհավատներն ձեր սարուկներն են, նոցա ամենայն ինչ ձեզ համար հալալ է և իրավունք»¹²¹:

Խրիմյանը գաղթականության երկրորդ պատճառն էր համարում նվերուպալի թողալությունը և այն «սին հավատը», թե երբեք մահմեդական մոլեռանդությունը կվերանա, թուրքերը կկրթվեն, քաղաքակիրթ տղզ կդառնան և հպատակների հետ մեղմ կվարվեն:

118 Բաֆֆի, Երկերի յակատար ժողովածու, հատոր 9, էջ 92:

119 Նույն տեղում, էջ 48:

120 Նույն տեղում, էջ 197:

121 Ի է ո ղ ի կ, Ամենուն տարեցույցը, 1929, տպարան «Մասիս», Փարիզ, էջ

Խրիմյանն այս հարցում որոշ խմատով սխալ պատճառաբանությամբ էր բերում, կրոնական խտրություն զննելով չէր կարողանում ջոկել Թուրք վերնախավին աշխատավորական գանդվածներից: Նրա կարծիքով գաղթականության երրորդ և հիմնական պատճառը Արևելյան հարցն էր, եվրոպական պետությունների անհամաձայնությունն այդ խնդրում, որից «...միշտ օգուտ քաղելով Տաճկաց Սուլթանը, հանդիսա, անկասկած նստած է յուր նավահանգիստ: Եվ եթե փշեն կողմնակի հովեր, նա զիտի յուր առագաստ բանալ: Այնչափ անհոգ ու ասպնոզ է նա, մինչև ատած է դարձեր տաճկաց մեջ, թե «թող կավուրներ կավին, մեղ համար հանդիսա լինի»¹²²: Այստեղ ևս Խրիմյանը շեշտը դնում էր կրոնական խտրականության վրա, հույս ունենալով, թե գրտնով կշարժի քրիստոնյա Դադաստոնի գովը և նրան կմղի հայերին օգնության: Այսուհանդերձ, հայկական աղբյուրները մատնանշում են պանդխտության այլ պատճառներ:

«Փորձի» թղթակիցը պանդխտողների անտեսական քայքայման պատճառը համարում է վաշխառուների ապօրինի գործարքները, վաշխի ամենաբարձր տոկոսի առկայությունը, «...հայը հային անխիղճ կերպով շահագործումն ու կողոպտումը»¹²³: «Արձագանքի» հոգավածագիրները ևս, չմոռանալով Թուրքիայի վարած ազատհալած քաղաքականությունը, քուրդ բեկերի և շերբեզների գործած հանրահայտ վաշխառությունները, շեշտում են վաշխառուների, մասնավորապես հայ վաշխառուների կատարած անգթությունները: Պոլսից հայ պանդուխտների «Արձագանքին» գրած մի նամակում, 1882 թ. հունվարին, ասվում էր, թե «...վաշխառուաց անգթութեանց և անխորհուրթեանց այլևս չկարենալով համբերել, որք միշտ մեք պանդխտութեան բուն պատճառն են (ընդգծումները մերն են—Ղ. Ղ.), հիմակ մատդրած եմք գաղթել Ռուսիա կամ այլ տեղ, և այս կոտորակից մտադրութեան շարժառիթը ուրիշ բան չէ միմիայն մեր հայ փոխգաճիներու քրած գործն է ինչպես վերը հիշեցինք...»¹²⁴: «Ահա մեր հայ վաշխառուաց անխորհուրթությունը. ասոնք մեզի մարդու մի 10 ոսկի կուտան մեկ ամիսը մեկ ոսկին 5 ղուրուշ տոկոս եթե երկրին մեջ մնա. եթե Պոլիս պիտի խրկվի նե մեկ ոսկին 15 ղուրուշ վրադիր... այսպիսի ընթացքով 10 ոսկին մեկ տարուն մեջ 30 կամ 35 ոսկի կըլլա, այն ժամանակ կսկսին մեր արտեր, տուներ, մալեր գը-

122 Թ է ո գ ի կ, Ամենուն տարեցույցը, 1929, էջ 437—438:

123 «Փորձ», 1879, № 4:

124 «Արձագանք», 1882, № 18, էջ 276:

րաւելլ»¹²⁵։ Գյուղացիին ունեզրկվելով, ստիպված էր բռնել պանդըխտութեան ճանապարհը։

Հայ գաղթականութեան հանրագիրն ու հայելին է 1876 թվականին Կ. Պոլսի Արամեան տպարանից լույս տեսած «Շահէնն ի Սիւսի» կամ գաղթական հայը»¹²⁶ վեպը, որի վաստակահանցի հեղինակ Սեդրակ Տէր-Սարգսեանցն (Տեկանցը) ավելի լավ գիտեր գավառը, ավելի խորն էր ըմբռնել պանդխտութեան պատճառները, քան իր ժամանակակիցներից շատերը։ Նա ևս, անդրադառնալով պանդխտութեան պատճառներին, գտնում էր, որ քանի ղեռ Թուրքիայում չկա «օրինաց անաշառ գործադրութուն»¹²⁷, «քրդերի ու շերքեղների զսպում», «հարկերի հովասար դանձում», «ասածո և թագաւորի առջև հպատակների միջև դրվող խտրականութեան վերացում», «հայ հողերականութեան վերագաստիարակում», «վաշխատու փոխաններին ոչնչացում» հայն տնայական կղաղթի, կոտորածի, հայրենիքը կղատարկվի։ Քաղաքական-հրապարակախոսական այդ վեպը գրված է գաղթականութեան դեմ. հեղինակը տարբերութիւն չընկելով գաղթողների ու պանդխտողների միջև, աղէկատուր ձայնով ղեղաւորումներ էր տուաչարկում հայերի տարագրութեանը վերջ տալու, դեմն առնելու համար։

Պանդխտութեան հարցին անդրադարձաւ նաև Մկրտիչ Թութուն-ճիւղը։ 1889 թ. Մարտիւում լույս տեսաւ պանդխտների դոյաւի-ճակին նվիրված նրա «Հայաստանի թշուառները»¹²⁸ գրքուկը։ Փոքր-ձեռով բացատրել պանդխտութեան պատճառները, հեղինակը հայ մտավորականութեանը կոչ էր անում ամեն կերպ առնել «Հայաստանը կու սովող» «աներևույթ գաղանի դեմ», «փակել նրա երախը», հային վերագործնել դեպի ետ, դեպի հայրենիք։

Միակողմանի կլինեն սակայն տեսլ, թե հայ ժողովրդին մաշող այդ ախտը, Արեւմտեան Հայաստանի դուրդատնետնութեանը քայքայող պանդխտութեան երևույթը բացարձակապէս բացասական դեր էր խաղում։ 1840-ական թվականներից արդեն արեւմտահայ գավառը քայքայվում էր, գյուղը լցվում էր քաղաք։ Կառավարութեան սահմանած ծանր հարկերը գյուղացուն հնարաւորութիւն չէին ընձեռում ապրելու ստացված եկամուտով։ Հողաւորը գյուղացիները

125 «Արձագանք», 1882, № 18, էջ 276։

126 Տե՛ս Ս. Տէր-Սարգսեանց, Շահէնն ի Սիւսի կամ գաղթական հայը, 187(6), Կ. Պոլիս։

127 Նույն տեղում, էջ 216։

128 Մկրտիչ Ս. Թիւթիւնճիւֆ, Հայաստանի թշուառները, իրականւելէպ, Մարտիւ, 1889։

թափվելով գավառական քաղաքներ, աշխատանք, օրվա հաց ճարել չէին կարող: Երբ մի մասը պանդխտում էր Պոլիս և այլուր, մնացածներն էլ վանի, Բաղեշի, Կարինի վաճառատներում աշխատելու ու «ապրելու» հնարավորություններ էին ձեռք բերում: Չանտեսներ նաև այն, որ Պոլսից, Թուսաստանից ու Եվրոպայից հսկայական թվով դրամագլուխ, ապրանքներ էին մուտք գործում Արևմուտքյան Հայաստանից պանդուխտների սնելը: Միայն Պոլսում եղած վանեցի պանդուխտները տարին մոտ մեկ միլիոնի հասնող դրամ էին ստաքում վան:

«Պոլսում գտնվող վանեցի պանդուխտները,—գրում էր «Մուրճի» թղթակիցը,—տարեկան 80.000 լիրա (մոտ 700.000 ռուբլի) գուտ փող էին փոխադրում վան, բացի դրանից 4—500 լիրայի էլ վանադան ապրանքներ էին ուղարկում իրանց ընտանիքներին, որով տարեկան մոտ 800.000 ռուբլի փող էր մտնում վան և մեծ ազդեցություն էր ունենում վանի աղքատիկ ելևմտացույցի վրա»¹²⁹: «Մասիսը», «Մշակը» հիշյալ գումարը հասցնում էին մեկ միլիոն ռուբլու, նշում, որ Կովկաս, Ամերիկա, Բուլղարիա պանդխտած վանեցիները հայրենիք էին ուղարկում տարեկան 500.000 լիրայի հասնող գումար: Մեծ գումարներ էին ստանում մշեցիները՝ Պոլսից, խաղողագործները՝ ԱՄՆ-ից, էրպրումցիները՝ Թիֆլիսից:

Այսուհանդերձ, ստացված գումարները չէին կարող կանխել գավառահայություն տնտեսական քայքայումը, նրան ապահովել ապրուստով: Բայքայվող գյուղն իր ետևից կառուցվող քաղաք չէր ստեղծում, դրա համար էլ 1870—80-ական թվականներին հայ մրտավորականները փորձում էին կանխել վանգլածային դարձող պանդխտությունը: Հայ գյուղացու «...վերս ծանրանում են պետական տուրքերը,—բերում է «Արձագանքը»,—վաշխառուին հատուցանելիք պարտքը. և ահա հարկապահանջը մեկ կողմից, վաշխառուն մյուս կողմից, անգութ ստիպումներով փող են պահանջում նոթանից և նա թողնում է հայրենիքը, գնում է Պոլիս «փարա շահեյու»: Այնտեղ նա քիչ-քիչ սկսում է մոռանալ իր տունն, ընտանիքը. հուսահատական վիճակը մղում է նորան դեպի մոլություն...: Սակայն խնդիրն այն է, որ այս կործանիչ գաղթականությանց օգուտը գրեթե դիրոյի է հավասար. պարտքը միշտ մնում է ավելի ևս դիզվելով»¹³⁰:

129 «Մուրճ», 1904, № 9, էջ 26—27:

130 «Արձագանք», 1886, № 9, մարտի 9, էջ 129:

Ընդհանրացնելով վերոհիշյալ հեղինակների կարծիքները, զըմ-
վար չէ եզրակացնել, որ պանդխտության պատճառներն էին՝ Թուր-
քիայի վարած ազդային խտրականությունն ու հարկային կեղեքու-
մը, բնամթերքով գանձվող հարկերի՝ դրամականով փոխարինումը,
դրանով իսկ պայմանավորված վաշխատուական կապիտալի առա-
վել աշխուժացումը, գյուղատնտեսության քայքայումը, գյուղացու
ունեղրկումը։ Սակայն, միայն գյուղացիները չէին պանդխտողները,
այլ զաղթում էին հասարակական բոլոր դասերից ու խմբերից, աս-
տիճանաբար ամայանում կամ նոսրանում էր Արևմտյան Հայաս-
տանը, մահմեդականներով բնակեցվում երբեմնի հայաշատ, բար-
դավաճ, աշխատ կիսավեր վիճակի դատապարտված բնակավայրերն
ու ավանները։ Կաղթում, պանդխտում ու «օտարանում» էին գյու-
ղացին ու արհեստավորը, վաճառականն ու մտավորականը։ «Վա-
ճառականը կզաղթե, երկրագործը կզաղթե, արհեստավորը կզաղթե,
բանվորը կզաղթե, մեկ խոսքով ամենքը կզաղթեն և Հայաստան
կմնան շատ տեղեր միայն ծերեր, կիներ, մանկունք»,—գրում է Մ.
Մամուրյանը տակավին 1860-ականներին և նույնությամբ վերա-
կրկնում 80-ական թվականներին¹³¹։

Արևմտահայության սոցիալական կյանքին հանրադիր կազմող
«Երևական հայոց կյանք ի Հայաստան» խորագրած իր հոդվածա-
շարում Գ. Սրվանձալանյըր առլիս է վանեցի երիտասարդների
պանդխտելու նկարագիրը։ «Նույն մը Երիտասարդ և պատանիք։
Փողոցներու մեջ դանդակի ձայներ կ'ընչվին, կարավանի նշան է այս-
ձայնը, որ ամեն շարքու կ'ընչվի այստեղ։ Ահա նորա են, որ խրմ-
բովին պիտի երթան պանդխտություն։ Ո՛հ, կամովին և ակամա-
անձամբ անձին գերություն։ Աղաղակը նոցա աղաղակն է. ահա այն
պատանյաց մայրերը իրենց զավակները կուլան, ահա նորահարս-
ամուսինները իրենց փեսաները կուլան։ ...Մեկը կուլա, որ չուր որ-
դին պիտի նշաներ հարսանիք անել, մյուսը կուլա, որ չուր հարսնու-
թյունը կմնա անմխիթար և անտեր։ Իսկ փեսայացուք և փեսաներ
դարձուցանելով թոթափելով իրենց սերն ու սիրտը ծնողաց, հայ-
րենյաց և սիրելյաց վերա, հեծան և քեցեցին բառնալով իրենց բեռ-
ները անշափ արտասուքներով և ծանր պարտքերով»¹³²։

Մշեցիների զաղթականության և Պոլսում ադրեկու պայմանե-
րի մտաին Մերենցը գրում էր. «Ո՛վ որ մշեցի հայուն թշվառ վիճակը

131 Մ. Մ ամուրյան, Անկյիական նամականի կամ հայու մը ճակատագիրը.-
1881, Զմիւռնիա, էջ 200։

132 «Արծուի Վասպուրական», 1862—63, № 3, էջ 70—71։

կուզէ տեսնել՝ թող երթա ոչ ի Մուշ, շատ հեռու է երկիրը և ճամբան վտանգավոր, այլ հոս Պոլիս Գասըմ փաշայի խան անվանյալ որջերը՝ և տեսնէ Մշեցի բնտանիք՝ այդ՝ կին՝ տղայք գրեթէ մերկ, գետնախշտի՝ ակնպահ՝ անկարասի հարժամ ի կռիվ աղքատութեան՝ անոթութեան և օդին խստութեանց դեմ»¹³³։ Սպանդար Սպանդարյանը ևս, անդրադառնալով հայերի պանդխտելու հարցին, «Մշակի» էջերում խոսելով հայ վաճառականների և հոգևորականութեան գաղթի մասին, չէր զլանում մի քանի ցցուն փաստեր հրապարակել տրեմտահայ գլուղացի-պանդուխտների ապրելակերպի վերաբերյալ¹³⁴։

Տարոնի հայերը զիմելով Պոլսի պատրիարքարանին, բողոքում էին իրենց սոցիալ-քաղաքական դրութեան մասին, նկարագրում թուրք և քուրդ աղաների երեսից քաշած տառապանքները, ապա շարունակում. «Այսուհետև էրզուրումի ճանապարհները, Տրապիզոնի լեռները, Պոլսո նավահանգիստները, այն տեղերը փնտրեցեք մեզ։ Մեր երջանկովսն սբրբղ կրել, բեռ բառնալ և օտար հողի վրա քրտինք թափելն է... մեր հողերը թող մնան ամայի, մեր բնտանիք անտեր, մեր զավակներ անխնամ, մեր երկիր ափեր, թող լինի ափեր»¹³⁵։

1886 թ. հունիսին «Արձագանքի» Պոլսի թղթակիցը գրում է. «Արգէն հալտնի է, թե տուրքերուն շատութեան և պարտքերուն տակով առաջնաման պատճառով, այսօր հարյուր հազարավոր պանդուխտ հայեր եկած են ալստեղ, Վանա, Բաղեշի, Մուշի, էրզուրմի, Տիգրանակերտի, Ակնո, Երզնկայի և Փոքր Ասիո ամեն կողմերեն, որպեսզի քիչ մը դրամ շահելով, կարողանան հատուցանել իրենց պարտքը կամ տուրքը, զոր տերութեան գործակալներն անգթորեն կ'ստանան։ Հակառակ այս ամեն շարքաց, նոր նոր շարիքներ ևս ափեցան, այսպէս՝ Բուլղարիո հեղափոխութեան և հունական մոտալուտ պատերազմի պատրվակով զինվորական նպաստ սկսած ժողովրդի հասարակութիւնն»¹³⁶։ Այս պանդխտողների մեջ կային արգեն 13—14 տարեկան բաղձաթիվ անչափահաս երեխաներ. «...տակափին կճանչեմ,— շարունակում է նա,— 12—13 տարեկան պանդուխտ մանուկներ, որ պարագայից բերմամբ աստ ընկած լինելով

133 «Արեւելան մամուլ», 1876, հունվար, էջ 23։

134 Տե՛ս «Մշակ», 1876, № 25։

135 «Մեղու», 1863, 16 հուլիսի, № 208, էջ 207։

136 «Արձագանք», 1886, № 24, էջ 337։

վանի, Մուշի, Ակնա և այլ կողմերեն, նույնպես կապրին հարյուր վաթսուներկու ամսաթողով»¹³⁷:

Հայկական մամուլի, հայ և օտար գրականության էջերը լի են համանման բովանդակություներով ունեցող անհամար տողերով: Գաղթում էր Հայաստանը, օտարաբնակ հայեր, լցվում քաղաքները և ուրբան հավելում ենք դարավերջին, այնքան ուժեղանում են սոցիալական հարստահարությունները, քաղաքական ճնշումները, հետևաբար և դրանցով պայմանավորվող պանդխտության պրոցեսը: Բերինք հայերի պանդխտության վերաբերող մի քանի ակնառու փաստեր՝ 1875—1885 թթ. միայն:

Մինչև 1878 թ. Մալաթիայից Պոլիս էին գաղթել 2.000 հայեր¹³⁸, վասպուրականից. «Երեսուն և ուր հազար հարյուր (ընդգրծումները մերն են — Հ. Ղ.) հայ մարդիկը կան ընդ ծագս տիեզերաց ցրուած, որոց մեծ մասն կգտնուին այժմ ի Կ. Պոլիս, Ռուսիա, ի Պարսկաստան, ի Տիբիսիս և այլն տեղ»¹³⁹: Տարոնի հոգևոր վիճակից 17.000 հայ էր պանդխտել Պոլիս, Երևան, Գյումրի և Պարսկաստան¹⁴⁰: «Արձագանքի» վկայությամբ 1882 թ. «...միայն Մշո դաշտին ու Զուխուռն տասն-սասնուհինգ հազար հոգի հայք պանդուխտ կան...»¹⁴¹: 1887 թ. «...միայն մեկ ամսի մեջ Մուշեն... դաղթած են (պանդխտած — Հ. Ղ.) 600 հոգի. մինչև աշուն քանիի՞ պիտի հասնի, աստված դիտե»¹⁴²: Մուշի գավառից ամեն մի ընտանիք 1—2, նույնիսկ 4—5 պանդուխտներ ունեի օտար քաղաքներում: «Օրինակի համար Մուշի խառ գյուղն, որ ունի 250 տուն, ունի 3—400 պանդուխտ. Նորաշենն 200 տուն, ունի 300 պանդուխտ. Բերդակ 120 տուն, ունի 200 պանդուխտ...»¹⁴³: Մանվել Միրախորյանը գրում է, որ մշեցիք «Ունին հազարավոր պանդուխտներ թե՛ Պոլիս և թե՛ ի Ռուսաստան, ուր դիմելու սովորությունն հետզհետե կընդհանրանա դժբախտաբար»¹⁴⁴, կամ Մուշի խառ գյուղից 400 հոգի պանդխտում են և Պոլսում արդեն որպես արվարձան հիմնադրված էր խառ գյուղը¹⁴⁵:

137 «Արձագանք», 1886, № 24, էջ 337:

138 ԳԱԹ, Թ. Աղատյանի արխիվ, 3-րդ բաժին, փաստաթուղթ 47, թերթ 23:

139 Նույն տեղում, փաստաթուղթ 57, թերթ 88:

140 Նույն տեղում, փաստաթուղթ 49, թերթ 7:

141 «Արձագանք», 1882, № 3, էջ 37:

142 Նույն տեղում, 1887, № 18, էջ 269:

143 Նույն տեղում:

144 Մ ա ն ու է լ Կ. Մ ի Ր ա խ ո Ր ե ա ն, Նկարագրական ուղեորութիւն ի հայարնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, Մասն Ա, 1884, Պոլիս, էջ 35:

145 Նույն տեղում, էջ 46:

Ընդհանրացնելով պանդխտության հասցրած կարևոր և երկրորդական հետևանքները, ժամանակակիցներից մեկը գրում է. «Մշո աշխարհ 25 տարիեն մարդ չմնար, դարիսլութուն տի կավրն զմեր աշխարհ», «...կիսրարն և վաշխառութունն, իբրև ժանտախտ, Մշո աշխարհն ի կորուստ մատնած են և եթև ալգպես շարունակվի այդ բարեբեր և ընդարձակ դաշտը, անսխորժ բուերու վայր մը դարձած տեսնելու դժբախտութուն պիտի ունենամք»¹⁴⁶:

Տարոնի աշխարհի գաղթականության, առավելապես պանդխտության ուժեղ հոսքի պատճառը քրդական ցեղերի ու ցեղապետների ավերիչ ասպատակություններն էին, հարկային կրկնակի բեռը, օրենքի խախտ բացակայությունը: Սակայն պանդխտում էին նաև մյուս դավառներից:

Բաղեշի վիճակից «(1878 թ. — Հ. Ղ.)... 2800 գաղթյալներ կան, որոնք Պոլիս, Կարին, Կարս, Աղեքսանդրոպոլ և այլ տեղեր գաղթած են»¹⁴⁷: Սեբաստիայի 60 տնտեսություն ունեցող խառնվիլ զյուղից դաղթել էին 140 հայեր, Մուրվանա գյուղից 100, Օտուռից 150, Ալուշենից 150, Կիրասոնից 40, որոնք «ապրում» էին Կ. Պոլսում¹⁴⁸: Քղիի վիճակից 1878 թ. 3000 պանդուխտներ կային մայրաքաղաքում և այլ վայրերում, սակայն այդ զեռ բոլորը չէր¹⁴⁹: Վարդան վարդապետը վկայում է, որ «Քղի ժողովուրդը արյուն արցունք կթափե, բոլորովին ընկճված է, հորդորեցի որ քիչ մը սպասեն և չգաղթեն»: Հոգեբը «ընդհանրապես թրքաց և քրդաց թափու են, հայք 100-են 30 բաղդատմամբ ըստ թվու հաղիվ հող ունին, ուստի ընդհանրապես պանդխտությամբ կնաւեն ասլուստեին»¹⁵⁰: Խարբերդից տարեկան մի քանի հազար հայեր էին պանդխտում Կ. Պոլիս, իսկ 1870-ականներից սկսած՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ¹⁵¹:

Կարինի նահանգը տալիս էր դեպի Ռուսաստան գաղթողներին հսկա թիվ: Շատ էին պանդխտողները: Նրանք պանդխտում էին ամբողջ համայնքներով, նույնիսկ իրենց հետ Պոլիս տանելով ուսուցիչ, քահանա: «Արձագանքի» վկայությամբ 1887 թվականին Կարինից Պոլիս էին պանդխտում 150 առուլզ, կայտառ երիտա-

146 «Հանդէս գրական և պատմական», 1888, դիրք Ա, տե՛ս Վ. Հ. Մ ա ր դ ա ր -
յ ա ն ի, «Կիսրար կամ մշեցի հայու մը խոստովանանքը» հոդվածը, էջ 231:

147 ԳԱԲ, Թ. Ազատյանի արխիվ, 3-րդ բաժին, փաստաթուղթ 40, թերթ 6:

148 «Արձագանք», 1882, № 12, էջ 276—277:

149 ԳԱԲ, Թ. Ազատյանի արխիվ, 3-րդ բաժին, փաստաթուղթ № 59, թերթ 7:

150 Նույն տեղում, թերթ 5, 7:

151 Տե՛ս Վ ա հ է Հ ա յ Կ, Խարբերդը և անոր ոսկեղէն դաշտը, էջ 985:

սարգներ: Զիտ վրա նստած նրանց առաջնորդում էր իրենց ծխատեղի բահանան, «պանդխտավայրում թշվառների հոգու պետքերը կատարելու»¹⁵²:

Մեր պատմագրության մեջ երկար ժամանակ արևել է այն կարծիքը, թե պանդխտության հանապարհ են բռնել միայն Արևմտյան Հայաստանի բնակիչները, իսկ Կիլիկիան զերծ է մնացել այդ երևույթից:

Հիշյալ կարծիքը ձիշտ չէ: Բաղձահազար պանդխտներ կային նաև Կիլիկիայից, մասնավորապես նրա դաշտային մասերից: «Փորձի» թվականիցը 1879 թվականին դրած իր հոդվածում այդ մասին ունի շատ հետաքրքրական դիտողություններ¹⁵³: Նրան լրացնում են այլ աղբյուրներ:

Հաճընի հազարավոր հայեր ամեն տարի պանդխտում էին: «Հաճընի քաղաքը թեև անառիկ լեռներու մեջ շինված է, և դարերով աված է ֆիզիքական ասպահովություն իր բնակիչներուն,—գրում է Հ. Պողոսյանը,— սակայն տեղը ըլլալով ժայռուտ ու անբերրի, անոր բնակիչները հին ժամանակներե ի վեր ստիպված են, իրենց հայրենիքը թողնելով, երթալ հեռու գյուղեր ու քաղաքներ, ճարելու համար իրենց ապրուստը»¹⁵⁴:

1570-ականներից հաճընցի պանդուխտներն այլևս չէին բավարարվում Միջերկրականի առավելա քաղաքներով, այլ ստիպված էին եվրոպական շահաստանները¹⁵⁵: Տակավին 1860-ականներին պանդուխտները Մարաշից խմբերով հեռանում էին և շատերն այլևս երկիր չէին վերադառնում: Մարաշի պանդուխտները, ճաշակած լինելով Թուրքիայի քաղաքականության դառը պոտոլները, բնահանրապետ դուրս էին գալիս սուլթանի աշխարհակալության սահմաններից և աստիճանաբար բնակվում եվրոպայի հայ դադթօջախներում¹⁵⁶:

Այսպիսով, 1870—80-ական թվականներին հայ պանդուխտների թիվը աստիճանաբար ստվարանում էր, մեծանում էր նրանց դադթած երկրների ցանկը: Պանդուխտները գնում էին Եվրոպա, ԱՄՆ, հատկապես Անգլիոյ կապի քաղաքները՝ Բարո, Թիֆլիս, ինչպես նաև Երևան ու Ալեքսանդրապոլ: Սակայն պանդուխտների զոր-

152 «Արձագանք», 1887, № 18, էջ 270:

153 «Փորձ», 1879, № 11, էջ 10:

154 Հաճընի բնահանուր պատմությունը, երկասիրից 3. Պ. Պողոսյան, Լուսնակներ, Քալիֆոռնիա, 1942, էջ 745:

155 Նույն տեղում, էջ 746—747:

156 Տե՛ս «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 834—869:

ծելավալորներն հիմնականում Թուրքիայի առափնյա քաղաքներն էին՝ Պոլիսը, Զմյուռնիան, Էրբեմն էլ Տրապիզոնը։ Որովհետև մյուս քաղաքներում ապրող պանդուխտներն էական, ակնառու դեր չեն կատարել արևմտահայ այդ շրջանի հասարակական-քաղաքական կյանքում, մենք կանգ կառնենք պոստահայ պանդուխտների թվի ու ադրեկալերպի պայմանների վրա։

Աղգային ժողովի 1560 թվականի նոյեմբերի 4-ի տվյալներով, Պոլսում 15.000 հայ պանդուխտներ էին ապրում¹⁵⁷, 70-ական թվականներին նրանց թիվը հասնում էր 30.000-ի¹⁵⁸։

Բաֆֆին երկու անգամ կրկնում էր, որ Պոլսի հայ պանդուխտները 1570-ական թվականներին աճել և զարձակ են 45.000 հոգի¹⁵⁹։ Նա գրում էր, որ հայ ազգային գործիչները մի անգամ շեն մտածում «Բե Կ. Պոլսի քաղաքացիներում պահույն 45.000 վանեցի, մշեցի և այլ գավառական համալսեբը ինչո՞ւ համար են թողել իրենց հայրենիքը»¹⁶⁰ կամ «...Ասիական Տաճկաստանի այնքան բաղմամբով հայ պաղթականները, որոնցից միայն 45 հազար հոգի Կ. Պոլսում է գտնվում...»¹⁶¹։ Արսեն Թոխմախյանը 1882 թվականին եղավ Պոլսում։ Աղգային ժողովում արտասանած իր ճառը համառոտագրելով, հրատարակեց «Մասիս»-ում, որտեղ գրում էր. «ցույց տվի նրանց Պոլսո մշակակների Բաղասուն հազար թիվը... հիշեցի որ այժմ կանայք էլ սկսել են գաղթել և Կ. Պոլսում 1000-ից ավելի Հայաստանից պանդուխտած կանայք կան (ընդգծումները մերն են — Շ. Ղ.)»¹⁶²։

1877 թվականին Պոլսում Մ. Փորթուգալյանը հաշվում էր 20.000 պանդուխտ վանեցիներ¹⁶³։ Անդրադառնալով պանդխտության խնդրին, Փորթուգալյանի զինակիցներից մեկը գրում էր. «Պանդխտության առ հայ ժողովրդի մաշողական ախտն է. 1870-ին Աղգային Պատրիարքարանի վիճակագրով Հայաստանի գավառներեն 30.000 պանդուխտ կգտնվեն ի Պոլիս, իրենց երկիր թողած ընտանիքին օրապահիկ ճարելու համար աշխատող. 5000-են պա-

157 «Առնեագրութիւնը աղգային ժողովո», հատ. Ա, էջ 24, տե՛ս նաև Ուսումնական, Հայկական խնդիրն և Աղգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում, էջ 23։

158 «Նալրանդյանը և նրա ժամանակը», գիրք Ա, էջ 360։

159 Բ ա Ֆ Ֆ ի, Երկեր, հատ. 9, էջ 259։

160 Նույն տեղում, էջ 262։

161 Նույն տեղում, էջ 259։

162 «Մասիս», 1882, 22 սեպտեմբերի, № 3292, տե՛ս նաև «Մշակ», 1882,

№ 160։

163 «Մշակ», 1877, № 61։

լուսմբաթիւրյուն (ջրկիր, հրշեջներ) և այլ աշտպիսի ստոր պարասպ-
մունքներ: Ուր նոցա կերակուրն է՝ ղինւլորներից ավելցած սոմունը
և մեջիգների միաբանության (սոֆթայների) սեղանից ավելցած
փշրանք: Ուր նոցա օթեանն է բաղնիքների վառարանի (թուլումբա-
րի) մոխիրները»¹⁶⁹: Տաճկաստանում կային այնպիսի մեջիղներ, որ-
տեղ թաղված էին սուլթանների կամ այլ երեւելի մարդկանց աճ-
յուններ: Մահացածների ունեցւածքով ապրող մուլաները աղո-
թում էին նրանց համար, հաճախ ձրիաբար բաժանում, հաճախ էլ
էժան գնով կերակուրը վաճառում հայ պանդուխտներին: Անտուն,
անօթեան ընտանիքները ամառները գիշերում էին բաց երկնքի
տակ, իսկ ձմեռները լցւում բաղնիքների նկուղահարկերը, որտեղ
ծուխը, մոխիրը և բոցը խեղդում էր նրանց, մրոտում, սեպցնում
թոքերը, քայքայում առողջութիւնը, մի բան, որն այլևս չէր հետա-
քըրքրում հայրենակորույս, ընտանեկորույս, կարիքի ու թշվառու-
թյան մեջ մուրհաված հայ պանդուխտներին: Միայն 1868—1869 թթ.
Պոլսի խոնավ նկուղներում մեռնող պանդուխտների թիւը հասել է
1700-ի¹⁷⁰:

Տրապիզոնի անգլիական հյուպատոսը նկարագրում էր քաղա-
քի պանդուխտների ծանր վիճակը. «Օրամշակը հաղիվ թե ստանում
է 30—60 նեուբրեուցեիր (մոտ նույնքան կոպեկ), քնում է բաց օդի
տակ կամ մեջիղների և այլ հրապարակական շինվածքների գաւլիթ-
ներում»¹⁷¹: Դրութիւնն ավելի վատացավ 1875 թվականից հետո:
«Մշակի» արեւմտահայ թղթակիցը 1875 թ. գրած «նամակ Կ. Պոլ-
սից»¹⁷² ընդարձակ հոդւածում, անդրադառնալով պանդուխտների
գոյավիճակին, միաժամանակ գտնում է, որ այն շրջանից սկսած, երբ
Պոլսում կառուցվեց երկաթուղի, հույները ձիաքարշ տրամվայներ
գործադրեցին, հայ բռնակիրները գրեթե զրկվեցին եկամտի աղբ-
յուրներից և հազիվ էին պահպանում իրենց գոյութիւնը, այլևս չենք
խոսում գաւառում թողած ընտանիքին հասցնելիք օգնության մա-
սին»¹⁷³:

Սուլթանական կառավարութեան քաղաքական նոր կուրսի ըն-
դունումից հետո սոսկալին այն էր, որ Պոլսի մոլեռանդ մահմեդու-
կան վերնախավը դժվարութեամբ էր զործ տալիս հայ օրամշակնե-
րին, կասկածում նրանց վրա, գերադասում թույլ ու քիչ աշխատու-

169 Բ ա ֆ ֆ ի, Երկեր, հատոր 9, էջ 196—197:

170 «Տոմար ընտանեկան 1874—75», 1874, Թիֆլիս, էջ 188:

171 «Մշակ», 1872, № 14:

172 «Մշակ», 1875, № 51:

173 Նույն տեղում:

նակ հավատակիցներին, քան ուժեղ ու կորովի, պակաս վարձ պահանջող հայ պանդուխտներին: Կրոնական խտրականությունը թափանցում էր նաև այս բնագավառը:

Ահա նաև ինչու 1860—80-ական թվականներին Թուրքիայի ծովամերձ քաղաքներում, մասնավորապես մալթաքաղաքում կենտրոնացած պանդուխտներն էին արտահայտում գավառի հայ գյուղացիության շահերը, նրանք էին կազմում ամենաառաջադեմ արամադրություններով համակված դասը ողջ գաղութահայություն մեջ: Զրկված տնից, հողից, ունեցվածքից, բնատանիքից, հայրենիքից, պանդուխտները քաղաք էին բերել «տնկիթի գլուխ, պանդուխտության թուշ գավաղան», հայրենատենչ սիրտ, որի վրա խորը վերքեր էին թողել թուրքական կառավարողները, բուրդ ու հայ վաշխառուներ: Պանդուխտներն անմիջականորեն էին կրել այն քայքայիչ ազդեցությունը, որն ունեցել էր արտասահմանյան կապիտալը Թուրքիայի տնտեսության վրա: Նրանք ավելի շատ էին տուժել օտար բռնակալների ճնշումներից, ավելի հաճախակի հարստահարվել քուրդ ու թուրք հրոսակների կողմից: Այդ իսկ պատճառով էլ նրանց համար ավելի քան որևէ ուրիշի, անտանելի էր թուրքական լուծը: Պանդուխտները ոչինչ չունենալով կորցնելու, առանց երկնչելու, սափալում էին պատրիարքարանի պաշտոնյաներին, նրանց միջոցով և սուլթանական կառավարությանը՝ մտահոգվել գավառահայության սոցիալ-քաղաքական կյանքով: Նրանց ճնշման ազդեցության տակ էր, որ հաստատվեց Ազգային սահմանադրությունը, կազմվեց գավառական հարստահարություններն ուսումնասիրող խորհուրդը, Բ. Դաանն ուղղվեցին բազմաթիվ բողոքագրեր, որտեղ ներկայացվում էին այն բոլոր զրկանքներն ու հարստահարությունները, որոնք կրել և կրում էին գավառահայերը:

Ահա թե ինչ է գրում Բաֆֆին Պոլսի պանդուխտների մասին. «Բայց կա Կ. Պոլսում և մի ժողովրդական տարր, որ ներկայացնում է մշակ դասը: Դրանք ըստ մեծի մասին Հայաստանից եկած գաղթականներն են, որ մալթաքաղաքում կառարում են համալի, քուլումբաջիի, չոփջիի-ջեկիիի, վայրկջու և ուրիշ շատ ստոր ծառայություններ: Հայրենիքից հեռացած, այդ պանդուխտ հերոսներն են, որ ամեն անգամ մի ազգային ծանր հարց բարձրանալիս, շրջապատում են պատրիարքարանի շորս կողմը, դռներ և պատուհաններ են փշրում, ալմուկ բարձրացնում և արդարություն են խնդրում: Այս թշվառ մշակները հայրենիքից դուռն ազգաստության հետ բերել են իրանց սրտի մեջ խորին վերքեր, որ գործիլ է մահմեդականի բռնակալ ձեռքը և այս պատճառով նրանց ավելի զգալի է թուրքների

անառնելի լուծը: Եվ ամեն բան կորցրած լինելով,—տուն, տեղ, հայրենիք,—նրանք ալիս ոչինչ կորցնելու չունեն, և սուանց երկյուղի բողոք են բարձրացնում, ու իրանց թշվառ, անտեր ընտանիքների համար ազատություն են խնդրում, պատրիարքի օձիքից բռնելով...»¹⁷⁴: «Կ. Պոլսո հայ գաղթականությունն է,—գրում էր «Արձագանքը»,—որ ամեն պարագայի մեջ ցայց տված է թե կա հայ ազգայություն մը, որ զիսե զուժել յուր բազմակառուտ անդամոց համար (ընդգծումները մերն են—Հ. Ղ.)»¹⁷⁵:

Պանդուխտների ստիպմամբ պատրիարքարանն ղեղավեց Վանի 1876 թ. հրդեհի «գործով», կառավարությունը քննիչ մասնախումբ կազմեց: Նրանք ներսևս վարժապետյանին լիցքաթափ արեցին ուսու-թուրք պատերազմում հայերից՝ սուլթանին զինվոր տրամադրելու խնդրում, նրանց աղմուկ-աղաղակների ձայնը հասավ պոլսահայ մտավորականներին և կազմվեց «Սուլեյլոց կեդրոնական հանձնաժողով», որի օգնությամբ ֆիզիկական ոչնչացումից աղատվեց սուլամահություն դատապարտված զավառահայությունը: Ի տարբերություն նախորդ տասնամյակների, հրապարակ եկան պանդուխտների բազմաթիվ բողոքագրեր՝ ուղղված թե՛ սուլթանական կառավարությանը և թե՛ հայ վերնախավին: Հայկական մամուլի էջերը զարդարվեցին նրանց թղթակցություններով: Պանդուխտ հայը կազմակերպեց ինքնակրթության խմբակներ, սովորեց պրավոր բողոքել: Նրա ձայնը միաձուլվեց Մ. Խրիմյանի կազմած բողոքագրերի, դիմումների բովանդակությանը և իր վտանցի Հայրիկի բերանով, թեկուզ ասպարեջուն, բայց և այնպես հնչեց «նվրուպիո թանձրաթաղանթ ականջին»:

Նվրուպա կատարած ղեզերումներից, անարդյունք բողոքներից հետո Թուրքիա վերադարձած հայկական պատվիրակության ղեկավարը, հարիսայի կաթսայի ու թղթյա շերեփի համեմատությամբ, զինված պայքարի քարուղը կարգաց պոլսահայ պանդուխտներին: Մ. Խրիմյանը և Ն. Վարժապետյանը փորձեցին զավառ վերադարձնել հայ պանդուխտներին, նրանց միջոցով զարթեցնել զավառահայությունը: «Հայրիկը, իր ըսածին համաձայն,—գրում է Նշկյանը,—կը հորդորեր պանդուխտ հայերը Հուլաստան վերադառնալ. սկսած էր այդ շարժումը և ամեն շաբթու տասնյակներով կմեկնեին դեպի հայրենիք: ...Հայ պանդուխտը առանց զենքի չէր երթար ալիս,

174 Մ ա Ֆ Ֆ ի, Նրկեր, հատոր 9, էջ 310:

175 «Արձագանք», 1886, № 20, էջ 289:

այժմ շատեր սկսած էին մեկն ավելի ղենքեր տանել իբր նվեր եղ-
բայրնեւուն, աղղականներուն և բարեկամներուն»¹⁷⁶:

1879 թ. սեպտեմբերի 26-ին խրիմյանը ուղևորվեց Վասպուրա-
կան: Նրա շքախումբը բաղկացած էր հազարի հասնող զավառա-
հաջ պանդուխտներից: Սակայն պանդուխտների վերադարձի հո-
սանքը դրանով չավարտվեց: Բարեփոխությունների պատրանքը հա-
մակել էր հայ պանդուխտ վաճառականին: Նա վերադառնում էր
հայրենիք: Վաճառ լճի վրա շողենավեր ղենելու փորձեր կատարվեցին:
Վանեցի վաճառականները, տեղում սնանկանալով, ցրվել էին երկ-
րով մեկ: 1876 թ. հրդեհից տուժածները աստիճանաբար Վան էին
վերադառնում: Նախկին գյուղացիները հող ստանալու, կյանքի ու
գույքի ապահովություն ձեռք բերելու սին պատրանքով գավառ էին
գալիս: «Ներսես պատրիարքն իսկ հաճախակի հորդորներ կը կար-
գար եկեղեցու բնման ու կը քաջալերեր այդ շարժումները»¹⁷⁷: Պան-
դուխտ հայ գյուղացին Պոլսից հայրենիք էր տանում դրամ, մշա-
կույթի սեր, ուսման հաճույք և գեղեցկության ճաշակ: Քաղաքի
կյանքը խորթ էր նրա համար, լեզուն անգուրեկան, սովորույթները
«սլիզծ» ու «անբարոյական»: Սակայն գավառ գալով, կամա թե
սկամա, նա թարմություն էր մտցնում գավառահայության կյան-
քում:

Խրիմյանը, Մ. Փորթուղյանը և ուրիշները ամեն ջանք թա-
փում էին օգտագործելու նրանց իրենց ծրագրերի իրականացման
համար: Եվ գավառ վերադարձած պանդուխտները դառնում էին
աղատագրական շարժման առաջնակարգ զինվորներ:

Պոլսում մնացած պանդուխտներն էլ 1860—80-ական թվա-
կանների հայ հասարակական-քաղաքական շարժումների ուժեղաց-
ման գործում էական դեր էին կատարում, հուսալի և ամուր հենու-
րան դառնալով գաղափարահայության շահերն արտահայտող աղղա-
յին առաջադեմ մտավորականությանը: Նրանք խթանում էին Յըլդը-
զի պալատի դեմ սկսած աղատագրական պայքարը, չղանալով
ծանր ապստակներ իջեցնել հայ վերնախավի, մասնավորապես պոր-
տաբույծ հոգևորականության և «անխիղճ վաշխառուների» երեսին:
Պանդուխտները դառնալով ֆուրքիայի, մասնավորապես արևմտա-
հայության 19-րդ դարի երկրորդ կեսին վերապրած խորունկ տըն-

¹⁷⁶ Հ. Մ. Ն շ կ և ա ն, Առաջին կայծերը, «Պայքարի» տպարան, 1930, էջ
83—84:

¹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 85:

տեսական ճգնաժամի հայտարարը¹⁷⁸, արտաշախտելով բախտակից-ների բաղարական ու տնտեսական շահերը, հենք դառնալով, շաշե-ջով մարտահրապարակ իջնող ղեմակրատական հոսանքին, այնու-ամենայնիվ չկարողացան ձևավորվել իբրև բանվոր դասակարգ:

Եվրոպական կապիտալի հախուռն ներմուտը Թուրքիա մի կող-մից ստատկացնում էր սոցիալական ձնշումն ու հարստահարու-թյուններն Արևմտյան Հայաստանում, բնաշխարհից կտրում սնան-կացած, պարտքերով բռնալուրված հայ ազգաբնակչությանը, պատրաստում բանվորական հսկա պահեստաբանակ, մյուս կողմից պատճառ դառնում ալգալին արդյունագործական ձեռնարկություն-ների բայքայմանը, զրանով իսկ միջոց էր ընձեռում երկրում կաղ-մակերպելու արտագրական աշխատանքի գործահրապարակներ, պանդուխտներին զրկում ժամանակակից տեխնիկայի վրա հանգ-չող աշխատանքի գործող բանակ դառնալու հնարավորություննե-րից: «Սրա մեջն էր հենց վերապրած ճգնաժամի էությունը, և այս-տեղից էր առաջանում նաև հին ու նոր պանդխտության ոչ միայն թունակական, այլև որակական տարբերանքը»¹⁷⁹:

Այսպիսով, արևմտահայ այս խոշոր գաղթօջախումն էին խա-րրսխված աստիճանաբար մարող ամիրայությունը, նրա հաշվին ու նրա դեմ խոչացող, առնականացող առևտրական կապիտալատեր՝ կոմպրադորական բուրժուազիան, թվաշատ էսնաֆությունների մեջ ընդգրկված ու նրանցից դուրս եղած արհեստավորները. տեղական հումքով սնվող վաճառականները, բաղմահաղար հին ու նոր պան-դուխտներ և, վերջապես, այս դասերի միջից դուրս եկած, սրանց դասակարգային շահերը չուրովի պաշտպանող, հասարակական տարբեր ու իրարամերձ հոսանքների, խմբերի փեղկված սովորա-թիվ հալ մտավորականությունը:

Առանձնապես 19-րդ դարում, այն էլ ոչ թե սկզբներին, այլ 50-ականներից, Կ. Պոլիսը դառնում է արևմտահայ մշակութային անփոխարինելի կենտրոնը, տուր տալով Թուրքիայի մյուս գաղթ-օջախների, ինչպես նաև զարթոնքի ճանապարհ բռնած Արևմտյան Հայաստանի մշակութային շարժմանը:

178 Ա. Զ ո վ հ ա ն ն ի ս յ տ ե, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք առա-ջին, էջ 361:

179 Նույն տեղում, էջ 362:

Մայրաքաղաքի հայ դաղթօջախում նախ զարգանում է ու ան-
նախադեպ վերելք ապրում տալագրության գործը: Նախորդ պատ-
մաշրջանի համեմատությամբ, 18-րդ դարի վերջին և մասնավորա-
պես 19-րդ դարի առաջին կեսին հայկական տպարանների թիվը
հասցվում է շուրջ 25-ի, տալագրական գրքերինը՝ 200-ի, իսկ դարա-
մեջին՝ ներառյալ նախորդ շրջաններում տալագրածները՝ 525-ի¹⁸⁰:
Տալագրության մարզում, Թուրքիայում, Վրաստանում և այլուր մեծ
համարում են ձեռք բերում Հովհաննես և Պողոս Արապյանները:

Սրանք, հայր ու որդի, գուտենբերգյան փայտյա ձեռաշարժ
դաղդահը փոխարինում են արագատիպ մեքենաներով, զործածում
յուսանկարներ, հանում կլիշեներ, օգտագործում բարձրորակ թուղթ:
Շարունակելով հոր գործը, Պողոս Արապյանը նոր տպարան է հիմ-
նում Միջազգյուղում (Կ. Պոլսի արվարձան), կատարելագործում
տալագրական տեխնիկան, ստեղծում նեախն ու րալիգ գրատեսակ-
ները, որոնց ստեղծողին ի պատիվ, այդ զրերն ստանում են «Արապ-
օղլու գրեր» անունը¹⁸¹, իսկ գրաստեղծողին՝ Մահմուդ II-ը արժա-
նացնում է իշխանական պարգևների, 1816 թ. նրան կարգում ար-
քունի տպարանների տեսուչ, հանձնարարելով հայ տալագրության
մենաշնորհը¹⁸²: Ուրեմն, հայերն էին ստեղծում Թուրքիայի անգրա-
նիկ տպարանը, ձուլում տառատեսակները, հիմնում պետական ա-
ռաջին պարբերականը՝ «Թարգլիմի վազայի» և նրա հայերեն թարգ-
մանությունը, «Յայտարար լրոյ մեծի տէրութեան Օսմանեան», որի
հայերենի վերածողն էր պատրիարքարանի քարտուղար աիրացու
Հուսիկը: Արապյան տպարանն իր գոյության ընթացքում տալագրել
է շուրջ 150 անուն գիրք:

Հայ տալագրության բնագավառում էական դեր են կատարել
1792 թ. Մկրտիչ Միրիջանյանի ջանքերով հինված Մայր Դպրատունը,
1799 թ. բացված Մատթեոս Հովնանյանի տպարանը, 1839 թ. հիմ-
նված, ապա դրցված ու 1846 թ. վերաբույցված Մյուհենտիսյան և
այլ տպարանները, որոնք աստվածաբանական ու կրոնա-բարոյա-
գիտական գրքերի հետ միասին արդեն տալագրում էին աշխարհիկ
բովանդակություն ունեցող, նորաստեղծ աշխարհաբարով գրված,
ինքնուրույն ու թարգմանական ստեղծագործություններ, բազմա-
քանակ օրացույցներ, պարբերական թերթեր, ընթերցանության

180 Ք ն ա ր ի կ Կ ո ր ի ո տ յ ա ն, Հայ տալագիր գիրքը Կոստանդնուպոլսում, Երևան, 1964, էջ 107—150:

181 Վ. Պ ա ր ս մ յ ա ն, Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 7, էջ 175:

182 Մանրամասն տե՛ս Թ է ո դ ի կ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912:

նյութ հասցնում ազգային վերադարձոնք ապրող զաղթօջախի հայ-աղգարնակչությանը, նույնիսկ դավառահայերին:

Տպագրիչներն սկզբում իրենք էին վաճառում գրքերը կամ կատարում այս կամ այն «բարեբար ամիրայի», պատրիարքի, կաթողիկոսի պատվերները: Քրիստոսի Մարգարի ջանքերով միայն 1806 թ. Կ. Պոլսում հիմնվում է արևմտահայերի առաջին գրավաճառանոցը: Դրազետ հայերի, մտավորականների ու վաճառականների հետ կապված աչք մարդը իր խանութը փաստորեն դարձրել էր մի յուրօրինակ ակումբ, որտեղ գրքափոխանակությունից, զննումներ անելուց բացի ընթերցասեր մարդիկ փոխանակում էին նաև զաղափարներ, հաղորդակից դառնում աշխարհում կատարվող քաղաքական իրադարձություններին, մշակութային նորություններին¹⁸³: Ինչպես Քրիստոսի Մարգարը, այնպես էլ մյուս գրավաճառներն ու տպարանատերերը, Կ. Պոլսում տպագրած գիրքը տարածում էին Բուլղարիայի, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Եվրոպական բոլոր հայ զաղթօջախներում, նպաստում ազգային կոնսոլիդացման պրոցեսին:

Տպագրությունը նպաստում է դպրոցական կյանքի աշխուժացմանը, նրա ծավալմանն ու աշխարհականացմանը, թաղային դպրոցների, նույնիսկ ճեմարանների բացման անհրաժեշտության գիտակցմանը: Եթե մինչև 18-րդ դարի երկրորդ կեսերը Կ. Պոլսի հայ մանուկները փերեզակի խանութների, խաների ու մասնավոր տների մեջ, կենդեցիների գավիթներում էին գրաճանաչություն սովորում, ապա 1770-ականներին սկսեց գործել «Սրբույն Հակոբա Մծբնա Հայրապետի մանկատունը», իսկ 1790 թ. հիմնվեց անդրանիկ Թաղային դպրոցը, որի ծախսը հոգում էր «Թաղային սնտուկը»¹⁸⁴:

Ֆրանսիական 1789 թ. հեղափոխությանն ու նրան հաջորդած տասնամյակներին Կ. Պոլսում բացվում են շուրջ 15 հայկական նոր դպրոցներ, որոնցում ընդգրկված աշակերտների թիվը մոտենում է 2000-ի: Դրանցից աչքի ընկնող դեր են կատարել Միջպպուզի, Սամաթիայի, Գուրուշեյմե թաղերի հայկական նորահիմն դպրոցները, 1797 թ. բացված Սկյուտարի ս. Խաչի, 1813 թ. Պեքոզի, Թուղլաճի Մարտիրոսի հիմնած դպրոցը: 1828 թ. Հարություն Պեզճյանը Բեյրութում հիմնում է ասեղնագործության դպրոց, փաստորեն սյուստ-

183 Գ ա ո լ ն ի կ Ս տ ե փ ա ն յ ա ն, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, էջ 27:

184 Նույն տեղում:

հայկերի իդական տուաջին վարժարանը¹⁸⁵։ Նույն թվին Մայր եկեղեցու մոտ կառուցվում է ևս մի դպրոց, ուր ուսուցչության է կանչվում հայանի հայկարան Գր. Փեշտիմալճյանը։

Հետագա տասնամյակներին հիմնվում են Հոփսիմյանց և Գսյանյանց, էյուպ թաղամասի Պեղճյան վարժարանները (1832 թ.), 1834 թ. սկսվում է Աղզալին հիվանդանոցի կառուցումը, 1836 թ. գործում էր Նասդուղի Ներսիսյան վարժարանը, ապա հանրահայտ Սկյուտարի ճեմարանը՝ որն ամիրաների ու էսնաֆների գոտեմարտերի դրդապատճառը դարձավ։ Ուրեմն, դարի առաջին շրջա տասնամյակներին Կ. Պոլիսը տալիս էր նորանոր դպրոցներ, խթանում լուսավորության տարածմանը, հասունացնում գրագետ սաներ, հետագա տարիների կրթական գործի պաղմակերալիչներ։

1840-ական թվականներից կղերա-ավատական կոստայակոնությունը, հարկադրված, պայքարով ու դանդաղկոտությամբ իր տեղը զիջում է ֆրանսիական հեղափոխության օրրանում կրթված ու հայրենիք վերադարձած կամ նրա գաղափարաբանությամբ սրնված պոլսահայ լուսավորյալների սերնդին։ Կազմվում են դպրոցական ու մշակութային մի շարք ընկերություններ, Ժողովրդի լուսավորության խնդիրը օրակարգի առարկա է դառնում։

1846 թ. ապրիլի 1-ին Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցավարուները, Մ. Պեշիկթաշլյանի մասնակցությամբ, հիմնում են «Համադգայաց ընկերությունը», դրան հաջորդում են «Ուսումնական ընկերությունը», «Արամյան ընկերությունը», «Հայկական թանգարան» ընկերությունը, «Վերածնության ընկերությունը» և, վերջապես, 1860 թ. «Բարեգործական ընկերությունը»։ Տակավին չերկփեղկված, լուսավորական հովերով տարված պոլսահայ երիտասարդ, խանդավառ ու հայրենանվեր գործիչները ջանք չեն խնայում դպրոցական դործի կազմակերպման, Ժողովրդի կրթությանն ու լուսավորությանը նվիրվելուն։

19-րդ դարի երկրորդ կեսին դպրոցների ու ընդգրկված աշակերտության թվով Կ. Պոլիսն առաջինն էր ողջ հայ իրականության մեջ։ 1859 թ. դաղթօջախում արդեն կային 42 վարժարան, 4376 ուսանող, 1155 ուսանողուհի, 196 ուսուցիչ, որոնց տարեկան ծախսը կազմում էր 8440 ոսկի։ 1871 թ. վարժարանների թիվը բարձրացել էր 48-ի՝ 3936 ուսանողներով, 1886 ուսանողուհիներով, 224 ուսուցիչ, տարեկան ծախսագումարը՝ 12.310 ոսկի։ 1883 թ.՝ 41 վարժարան, 3404 ուսանող, 2109 ուսանողուհի, 1893 թ. 39 վարժարան,

185 «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության», էջ 28։

3227 ուսանող, 1906 ուսանողուհի, 1901 թ. 40 վարժարան, 3316 ուսանող, 2327 ուսանողուհի, 300 ուսուցիչ և 9212 ոսկի տարեկան ծախս¹⁸⁶: Ակնհայտ է, որ դադթօջախը դպրոցների հիմնման, կրթական գործի կազմակերպման տեսակետից հիմնական վերելքն ապրել էր անցյալ դարամեջի զույգ տասնամյակներին, իսկ հետագայում, այս կամ այն դժվարություններով, միայն պահպանել առկա դրուժյունը, համիդյան ռեժիմի տարիներին «զոհ ալվել» ուսուցման ազգային բովանդակությունն ու իջեցրել ուսուցման նախկին լիափը:

4. Պոլսի գաղթօջախում առնականացավ արևմտահայ հրապարակախոսությունը, ձևավորվեցին հասարակական-քաղաքական հոսանքները, որոնք գոտեմարտեցին ամենատարբեր խնդիրների շուրջը: Այստեղ էին հրատարակվում «Զոհալ», «Երևակ», «Հայաստան», «Ժամանակ», «Արևելյան դար» կղերս-ամիրայական հոսանքի դադափարտիստ պարբերականները, «Մասիս», «Կիլիկիա», «Մանգումէի էֆքլար» լիբերալ թերթերը, «Մեղու», «Մյունաութ», «Բատրոն», «Շիժաղ», «Բատրոն բարեկամ մանկանց» դեմոկրատական հանդեսները, որոնց շուրջը համախմբված մտավորականները, իրարամերժ պայքար ծավալելով, գաղափարական մարտեր մղելով, միաժամանակ ծաղկման հասցրեցին արևմտահայ գրականությունը:

4. Պոլսում են գործել տնվանի հրապարակախոսներ Ն. Ռուսինյանը, Ն. Զորայանը, Գր. Օսյանը, Սևրվիշենը, Աղաթոն եղբայրները: Հ. Սվաճյանի գլխավորությամբ հաստեմունում էր դեմոկրատական մտավորականությունը՝ Կ. Փանոսյանը, Ս. Թադևոսյանը, Մ. Այվաալյանը: Մ. Նալբանդյանը վերջիններիս հետ էր կապել իր հույսերը, արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները ոռոտական հեղափոխական «գրոհի» ու Խալիլյալի ազատագրական նրկրրտումներին զուգորդելու խնդրում:

4. Պոլսը սվեց գրողներ՝ Մ. Պեշիկթաշլյան, Ծերենց, Հ. Պարոնյան, Գր. Զոհրապ, Սրբուհի Տյուսաբ, Արփիար Արփիարյան, Լևոն Բաշալյան, Նզիա Տեմիրճիպաշյան և շատ ուրիշներ, որոնք իրենց արձակ ու շափածո գործերով նպաստեցին հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական պարթոնքին, արևմտահայությունը նախապատրաստեցին ազատագրական պայքարի, երազեցին թոթափել օտարի տիրապետությունը և միավորված տեսնել առարաբաժան հայրենիքը:

¹⁸⁶ Գր. Դալուստեան. Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զէյթուն, էջ 427 (ուսանող և ուսանողուհի ասելով հասկացվում էր նաև դպրոցական տղաներ և աղջիկներ):

Այսպիսով, Կ. Պոլիսը սոսկ մի սովորական դաղթօջախ չէր, այլ այն վառարանը, ուր բռնկվում էին յուսավորական, հայրենասիրական ու ազգային-ազատագրական պայքարի կայծերը հայրենանվեր մտավորականության ջանքերով, փորձելով հրդեհ առաջացնել Արևմտյան Հայաստանում, Հայկական Կիլիկիայում, մասնակցելով Բուդինի վեհաժողովում «Հայկական հարցի» շուրջը ծավալված դիվանագիտական պայքարին ու դրան հաջորդած հետագա ազատամարտերին:

4. ԶԱՐԳԱՆԱԿԱՆ ԶՈՏ ԳԱՂՈՒԹՐ

Կոստանդնուպոլսից հետո Թուրքիայի զարգացած մարդաշատ, տնտեսական բարգավաճման հասած կենտրոնը Զմյուռնիան էր, որն ափելի վաղնջական անցյալի պատմություն ուներ, քան առաջինը: Քաղաքի հիմնադրության ծայրաթևերը թաղված է նախաքրիստոնեական պատմաշրջանի երկրորդ հազարամյակի մութ ծալքերի մեջ, որի իսկությունը հաստատելու համար կասկած չհարուցող տվյալները տակավին բացակայում են: Հույն ու հռոմեացի պատմագիրների աշխատություններում պահպանված հատուկենտ տեղեկությունների համաձայն, հունական այս քաղաքը հիմնադրվել է 1410—1370 թթ. մ. թ. ա. ընկած ժամանակահատվածում, ապա կործանվել է կամ ավերվել, իսկ քիչ հետո վերակառուցվել 1362—1232 թվականներին¹⁸⁷: 177 թ. հին, ծաղկուն Զմյուռնիան, երկրաշարժի պատճառով, մեկ գիշերվա մեջ հիմնովին կործանվեց, սակայն կարճ ժամանակ անց, Մարկոս Ավրելիոս (161—180 թթ.) կայսրը վերակառուցեց նորը, այժմյան քաղաքը, բայց ոչ նախկին տեղում:

Մտավորապես երեքհազարամյա հնություն ունեցող¹⁸⁸ Զմյուռնիան (Թուրքերի կողմից վերանվանված Իզմիր) ձգվում էր դեպի ծովը, եղբրվում էգեյան ծովախորշով, առևտրական ու արտադրական կապերով առնչակցվում էր ինչպես եվրոպական Արևմուտքին, այնպես էլ ասիական Արևելքին: Քաղաքի թիկունքից բարձրանում էին սոճիների հիասքանչ անտառները, ձգտում պարուրել, միաժամանակ զեղեցկացնել արթուն պահապանի պես կանգնած Պագոս լեռը: Հարավից փոփում էր կրկնադաղաթ Իբիկարդաշը, հյուսիսից՝ Սիպիլի լեռնաշխարհը: Կենտրոնի ու շրջակայքի հայելին շրջափակված էր ծովով ու լեռներով, որոնք մեղ-

¹⁸⁷ Ս. Մ. Մոցիկևան, Արևմտահայ աշխարհ, 1947, Նիս-Եսթր, էջ 203—205:

¹⁸⁸ «Արև», Կահիրե, 1939, 19 ապրիլի:

մացնում էին բնությունը, դարձնում մերձարևադարձային կուլտուրաների աճեցման անդերադանցելի վայր տսիական Թուրքիայում, մեծ և փոքր հեռավորությունների վրա ընկած, տարբեր զբաղմունքի տեր բազմազգ ազգաբնակչությանը ձգում դեպի իրեն:

Լենկիթեմուրի արշավանքից ավերված, բնակչության կեսից ավելին կորցրած քաղաքը, 1419 թվականին գրավվեց օսմանյան հորդանների կողմից, սակայն վերջիններս չկարողացան անմիջապես հաստատուն խորիսի գցել Զմյուռնիայում: Կարճ ժամանակամիջոցում, Կ. Պոլսից ու այլ տեղերից ճողույրած հույները համախմբվեցին Հոնիական ջրերի ափերին, դիմագրավեցին թուրքական վայրագություններին և ձևաք բերեցին միայն ձևական կախվածություն, որը վերջնականապես վերացվեց 1624 թվականին¹⁸⁹, երբ թուրքական զորամիավորումները արշունահղությունք, ավերածություններով վերանվաճեցին այն, տեղակայեցին կառավարական զորքեր, բնակության ուղարկեցին մահմեդականներին, ջանացին հենարաններ ստեղծել Զմյուռնիայում:

Սակայն, հետագա երեք հարյուրամյակներում, սուլթանների տիրապետության շրջանում, արտաքինապես, որոշ իմաստով էլ ներքին օրենսդրությամբ, Զմյուռնիան գրեթե թուրքական քաղաք չդարձավ: Քիչ էին այստեղ մահմեդականները, շատ էին քրիստոնյաները: Ֆրանսիական ու անգլիական դադթականների կողքին տեղեր էին գրավել անգլիախոս հուլանդացիները, իտալացիները, գերմանացիներն ու ավստրիացիները: Ընդարձակ թաղամասերը մնում էին հույներին, որոնք արգեն տեղ էին տվել նաև թուրքերին, պարսիկներին, ղնչուններին, թաթարներին, քրդերին: Զմյուռնիայում տիրապետող, տնտեսապես, հաճախ և քաղաքականապես իշխող ուղղը մնում էին հույները, առևտրական ու միջնադալային խոսակցական լեզուն՝ հունարենը: Թուրքերը, նույնիսկ պետական գործիչներն, այստեղ չէին կարող գրավել այն դիրքը, ինչ ունեին մայրաքաղաքում: «Օսմանցիք կարի հեղաբարոյք են, մանաւանդ ի թաղս ալլոց աղգաց: Իսկ առ Յոյնս տռուել տեսանի խրոխտումն և արիւնոռւշտ բարք առ ռամիկան...»¹⁹⁰: Քաղաքն ուներ մահմեդական կառավարիչ, որը արտասահմանյան բաղմամբով հյուպատոսների ու եվրոպացիների առկայությամբ չէր կարող վայրագորեն վարվել հպատակների հետ: Ընդհակառակը, նա վախենում էր աչլաղդիներից, որոնց

189 «Արևմտահայ աշխարհ», 1947, Նիւ-Եորք, էջ 205:

190 Հ. Ն ե ո ս ի ս ի Ս ա ռ գ ի ս ն ն, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, 1864, Վենետիկ, էջ 12:

«...ազատութիւն իմն տաւածեալ է յամենևին, որոյ նման ոչ ուրե՛ր տեսնելի ի Տաճկաստան»¹⁹¹։

Զմյուռնիայի հարմարավետ աշխարհագրական դիրքը, բերրի հողերն ու աչգիները, ժողովրդի նվաճած, համեմատաբար տանելի քաղաքական ու տնտեսական իրավունքները, թուրքական վայրագությունների գրեթե բացակայութունը վաղուց ի վեր դեպի քաղաքն էին ձգել օտարի աշխարհաբանդ արշավանքներից բնավել գարձած հալ գաղթականներին։ Առաջին հայերի մասին Լեւոն Վառդանյանը 1261 թ. Միքայել Պալեոլոգ կայսրի և ճննովացիների միջև կնքված դաշնագրի ակթսան է, որի մեջ հույների կողքին գրվում են հայ «հաջողակ վաճառականները»¹⁹²։ Գերեզմանաքարերի վրա մնացած վիմական արձանագրությունները, ժողովրդի խոսակցական լեզվի ու բառապաշարի մի մասն ապացուցում են, որ հայերը Զմյուռնիա են գաղթել Հայաստանի Արեւելյան հատվածից՝ սկսած տասնմեկ և տասներկուերորդ դարերից¹⁹³։

14-րդ դարի վերջին, Կիլիկիայի թագավորության կործանումից հետո, Զմյուռնիան ստվարաթիվ գաղթականներ հանգրվանեց՝ 30 հազար ընտանիքով՝ չլիոդ այն հայ գերդաստաններից, որոնք անցնելով Հոռոգոս, Կրետե, Կիպրոս, Իտալիա, մի մասն էլ խառնվեցին ալյանալ¹⁹⁴։ 1605 թ. Շահ-Աբբասը ավերեց Արարատյան դաշտը, բռնագաղթեցրեց հայերին և բռնեց Պարսկաստանի խորքերը։ Արեւելահայերի, մասնավորապես երեանցիների, նախիջևնցիների ու զարադցիների 1000-ից ավելի բնադիրներ խառնվեցին Զմյուռնիայում¹⁹⁵։ Սակայն ամենախոշոր գաղթը եղավ 18-րդ դարում, Աղա-Մահմեդ խանի արշավանքից հետո։ Այս անգամ քաղաք էին գալիս կարբեցիները, օշականցիները, աշտարակցիները¹⁹⁶ և գաղթօջախի հայերի թիվը հասնում է 12 հազարի։

Քաղաքի ընդհանուր ազդարնակչության թիվը հաստատուն չի եղել։ Երկրաշարժերը, պարբերաբար կրկնվող հրդեհները մեկ օրվա ընթացքում կործանում էին, կամ հրդեհի հրեղեն բոցերի կերակուր դարձնում յիայտաշեն Զմյուռնիայի ամբողջ թաղամասեր, հա-

191 Նույն տեղում։

192 Ա. Ալպոյաճյան, Զմյուռնիո տարաբաններ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 2, էջ 68։ Տպագրության սրտարատեց Մ. Հակոբյան։

193 «Բիզանդիոն», № 2301, 2326, «Արեւելք», № 4558։

194 Bonaventure F. Slaars, Etude sur Smyrne, 1868, p. 135.

195 Հ. Հակովրվ. Փոստան, Հայք ի Զմիւռնիա, հատոր 1, 1899, Զմիւռնիա, էջ 31։

196 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, դործ 9, թերթ 113։

շարաւոր ընտանիքներ հետանում էին տեղերից, սակասում էին քաղաքաբնիկները, նորից համալրւում զաղթական եկվորներով: 1631 թ. աշտեղ տարւում էին 90 հազար զմյուռնիացիներ, որից 8 հազար հայեր, 1731 թ.¹⁹⁷ համապատասխանորեն 76 հազար, որից 7 հազարը հայեր, 1772 թ. 102 հազար, 6 հազարը՝ հայեր, 1800 թ. 104 հազար, 12 հազարը՝ հայեր¹⁹⁸, 1812 թ. 106 հազար, 10 հազարը՝ հայեր, 1836 թ. 150 հազար, 10 հազարը՝ հայեր, 1868 թ. 187 հազար, 12 հազարը՝ հայեր, 1890 թ. 250 հազար, 6683-ը՝ հայեր, 1898 թ. 340 հազար, 11 հազարը՝ հայեր, 1910 թ. 350 հազար, 8760-ը՝ հայեր, 1914 թ. 350 հազար, 15 հազարը՝ հայեր¹⁹⁹, 1915 թ. 30 հազար հայեր²⁰⁰: Քեմալական արշաւանքի նախօրյակին Ձմյուռնիւս էին ապաստանել ևս 20 հազար գաղթականներ, որոնք տեղաբնիկների հետ կամ ջրախեղդ եղան, հրդեհի բոցերի մեջ այրվեցին, կամ էլ գաղթեցին 1922 թ. սեպտեմբերի 9-ից 12-ին: Քաղաքի ամենավերջին հայը 90-ամյա հրապարակագիր Գրիգոր Զիլինկիրյանն էր, որն «ի հարգանս յուր ալեույթին արտոնեցալ մնալ հոն» և մահացաւ 1923 թ. փետրվարի 23-ին: Ձմյուռնիւսն աշապիսով ընդմիշտ հայազրկվեց:

Ձմյուռնիայի ազգարնակչությունը հիմնականում տեղակայված էր ըստ ազգութայնների, առանձին թաղամասերով: Հայերն ի սկզբանե հիմնել էին Հալնոց թաղամասը, որը փայտաշեն էր և հրոճարակ դարձաւ 1845 թ.: Նույն տեղում, լայն փողոցներով, արտաքին գեղեցիկ տեսքով կառուցվեց հայկական նոր թաղամասը, ուր բնակվեցին հայերի մի մասը: Ունեւոր հայերը տեղափոխվեցին Քաւալի կոչվող տեղը, հիմնեցին մի նոր թաղամաս, իսկ արհեստավորները խմբվեցին Դետեզեֆում: Ուրեմն, դարակեսից Ձմյուռնիայի հայերն արդեն բաժանվել էին երեք թաղամասերում, սակայն կիսվել ոչ միայն ի կորեն, այլ զբաղմունքի տեսակով և ունեցվածքային շերտավորումով: Աշխատավորական թաղամասը դառնում է Գետեղերը, ուր և խմորվում էին աղատագրական գաղափարները, ծավալվում սահմանադրական շարժումները:

Գաղթօջախի հայերը տարբեր զբաղմունքներ ունեին և տրոհված էին մի քանի դասերի ու խմբերի: Ի տարրերություն Կ. Պոլսի, Ձմյուռնիւսն չկարողացաւ տալ ամիրաների ու սեղանավորների այն հսկա թիւը, որը 200 տարի շարունակ իր բոլի մեջ սպահեց սուլթան-

¹⁹⁷ «Հայր ի Զմիւռնիա», հատոր 1, էջ 43:

¹⁹⁸ ՀԱՍՏ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, դործ 9, Բերթ 113—114:

¹⁹⁹ «Արեւ», 1939, 19 ապրիլի:

²⁰⁰ Թ է ո դ է կ, Ամէնուն տարեցոյցը, 1924, Փարիզ, էջ 154—155:

ների հարստութիւնը, տնտեսական կարեւոր գերատեսչութիւնները: Ստիպւոյն աշատեղ էլ կաշին փորքաթիվ հայ ամիրաներ, խոշոր հողատէր կալվածատէրեր, բաղմամբիվ խանութատէրեր: Թուրքիայով մեկ հայտնի էին հայ հարուստ գերդաստաններ. Յուսուֆյան Հովսեփ Չելեպին, Գրիգոր Գուլումջյանը, Սպարթապյան եղբայրները, Ավետիքյան եղբայրները, Զարեհ Թագիազյանը, Թովմաս Թովմասյանը, Կարապետ Արապյանը, Ղուկաս Եսայանը²⁰¹ և ուրիշները: Սրանց մի մասը պետական պաշտոնյաներ էին, ունեին քաղաքական դիրք և «անբավ հարստութիւն», ընդարձակ պարտեզներ, այգիներ, շրջակայքի հողատարածութիւններ և ավանդական թելերով կապված էին Թուրքիայի հետ:

Դաղթօջախի մշուս դասը արհեստավորութիւնն էր, որը սակայն այնքան էլ մեծ թիվ չէր կազմում ընդհանուր ազգարնակչութիւն համեմատ: Հայ արհեստավորներից հայտնի էին նուրբ ոսկերիչները, հմուտ գորգագործները, դարբինները, ներկարարները, կտատարելագործված զործիրներով բանող մետաքսագործները: Վերջիններս բավարարում էին ոչ միայն քաղաքի բնակչւթիւնն պահանջները, այլև մեծ համբավ ունեին Եվրոպայում ու Ռուսաստանում:

Տակալին 1717 թ. հունվարի 28-ին Պետրոս Մեծը Զմյուռնիայից Մոսկւի հրավիրեց Պետրոս Ապրոյին և նրա եղբայրներին, մեծ արտոնութիւններ ու նյութական հնարավորութիւններ տվեց նրանց, հանձնարարելով մետաքսագործական արհեստանոց բացել և ուսներին սովորեցնել այդ արհեստը²⁰²: Նրա հետ միասին Ռուսաստան տեղափոխվեցին մի շարք հայ մետաքսագործներ, որոնք իրենց հանձնարարութիւնը կատարելով՝ վերադաբձան Զմյուռնիա:

Քաղաքում գործում էին շթագործական արհեստանոցներ: Նրանց արտադրանքը ներկվում էր, գունաղարգվում տեղի բամսախանաներում և զուրս բերվում օտար շուկաներ: Հայերն ունեին տասից ավելի տպածոյի արհեստանոցներ և ստեղծում էին ծաղկեակար այնպիսի վերնաշապիկներ, վարապուշներ, սեղանի սփռոցներ, որոնք շլացնում էին նույնիսկ եվրոպացիներին: 1790 թ. հիմնդվեց բամսայի մեծ գործարան: Աշատեղ աշխատում էին 400-ից ավելի հայ բանվորներ, ներկում ու ծաղկանկարում էին կտավը²⁰³: Ընդարձակածավալ էր, բաղմամարդ հասարակ անոթներ պատրաս-

201 «Հայր ի Զմիռնիա և ի շրջակայս», էջ 289:

202 նույն տեղում, էջ 32—33, տե՛ս նաև «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», Сборник документов, том II, часть I, 1964, Ереван, стр. 105—106.

203 «Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս», էջ 10:

տեղ ըրուտանոցը: «Նշանավոր են ի դործարանսն՝ ծաղկենկար կտա-
վսյն և ի թղթարանն հաստատակ ձեռն ճարտարաց հայոց,— գրում
էր Ղ. Ալիշանը:— Են ելրուպացոյ պանդոկը բազում, եւ անկեկանոցք
նոցա եւ հայոց եւ հունաց»²⁰⁴:

Արհեստագործությունը Զմյուռնիայում ժառանգական ընուլթի
էր և արհեստանոցներում ընդգրկված էր ողջ գերդաստանի արու-
անձնակազմը: Արհեստը փոխանցվում էր սերնդե սերունդ, նույն-
խակ գործչվում արհեստավորի ազգանվանը՝ շիլիեկիր, դամբշի,
յազմանի և այլն: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին քաղաքում կային հայ
արհեստավորներից 30 ոսկերիչ, 10 վերամկաղործ, 12 ժամագործ,
9 գերձակ, 4 երկաթագործ, 6 վարսավիրական արհեստանոց, 8 կոշ-
կակար, 7 տաաղձագործ, 4 դեղագործ, 6 բժիշկ, 20 փաստաբան:
Քիչ էական չէ, որ սրանք աշխատում էին ողջ գերդաստաններով,
հետևաբար, բերված թվերը պետք է գոնե քառապատկել, որպեսզի
պատկերն ամբողջական լինի:

Ժամանակակիցները արհեստավորների, ավելի ճիշտ, արվես-
տավորների շարքին էին դասում հայ տպարանատերերին, իսկ
տպարաններում աշխատողները վարձու բանվորներ էին, լեզվի
իմացության պատճառով՝ բոլորն էլ հայեր: 19-րդ դարի առաջին
կեսին տպարանները դարձել էին փող աշխատելու միջոց: Տպարա-
նատերերը կատարում էին թարգմանություններ, հրատարակում և
վաճառում, Անկասկած է նրանց լուսավորական, աշխարհաբարի
տարածման աշխատանքը, սակայն անվիճելի է և բանվորների շա-
հագործումը, փող զիլելու, հարստանալու տենչը: Այս տեսա-
կետից վիճարկություն չի վերցնում 1850-ական թվականների
Տիտեյանների օրինակը, որոնք թարգմանեցին Ֆրանսիական ու
անգլիական արկածային վեպերը, վաճառեցին Զմյուռնիայում,
Փոքր Ասիայում և դարձան խոշոր կապիտալատերեր:

Զմյուռնիան ուներ օրտոմշակ բանվորներ, հաղարավոր պտն-
դուխտներ, հողագործության հետ կապված ագարակատերեր, սա-
կայն այդ բոլորով հանդերձ քաղաքը մնում էր հայ վաճառական-
ների խոշոր կենտրոն և ուներ, թվաշատ ու անվանի հիմնական
դասը առևտրականներն էին: Տակավին 17-րդ դարում ՅՕՍմանյան
իշխանության տակ եղած նավահանգիստ քաղաքների մեջ ամենից
ավելի Զմյուռնիան է վաճել և կվաճել վաճառականության
պատույնները: Զմյուռնիայի դիրքը իրեն դարձնում է արևելքիների

²⁰⁴ Ղ և ո ն դ Ա լ ի շ ա ն և ա ն, Քաղաքական աշխարհագրություն, Վենետիկ
ս. Ղազար, 1853, էջ 544:

մթերանոց, Արեւելքի ու Արեւմուտքի մեջ հաստատված առաջադիմություն համար»²⁰⁵; «Քաղաքը իրավամբ կկազմե ռամանյան վիհապահություն փառաց ընտրելագույն մի աղամանդը»²⁰⁶;

Քաղաքի վաճառականական կապիտալի ծաղկմանը նպաստում էր աշխարհագրական դիրքը: Համաշխարհային վաճառականության մեջ Ամստերդամն իր տեղը զիջեց Լոնդոնին, սակայն Զմյուռնիան պահեց առևտրական նախկին կարևորությունը, մնաց արտահանության հանրաճանաչ կայան՝ մինչև Սուեզի ջրանցքի բացումը: Ասիայից հավաքած ապրանքները, գյուղատնտեսական մշակված ու անմշակ մթերքները ցամաքային քուրավաններով բերվում էին Զմյուռնիա, բեռնավորում նավեր և ուղարկում Վենետիկ, Ամստերդամ, Եվրոպական մյուս քաղաքներ: Ասիայի խորքերից եկած քարավանները անցնում էին Հայաստանով, դրա համար էլ առաջնորդվում էին հայերի կողմից: Արաքսի հովիտը հնդկական ապրանքների և պարսկական արտադրության փոխադրության ճանապարհն էր: Զմյուռնիայի հայերը եկած լինելով Արարատյան դաշտից, այժմ իրենց ձևերն էին կենտրոնացնում այդ առևտուրն ու փոխանակությունը²⁰⁷:

Ակնհայտ է, որ տասնիններորդ դարի առաջին կեսին քաղաքի վաճառականների գերակշռող մասը հայերն ու հույներն էին: Նրանց առևտուրը դուրս էր գալիս տեղական շրջանակներից, կապվում օտար շուկաների հետ: «Զմյուռնիայի հայերն ընդհանրապես վաճառական են: Նրանք ուղղակի առևտրական հարաբերությունների մեջ են մտել Եվրոպայի, մասնավորապես Մանչեստրի և Լոնդոնի հետ, որտեղ հիմնել են մի շարք առևտրական տներ: Անգլիական մանուֆակտուրային արտադրությունը հանդիսանում էր իրենց առևտրի գլխավոր ճյուղը: Հայերն իրենց ավանդական վաճառականի ընդունակություններով այնպիսի մրցության մեջ են մտել անգլիական և հունական վաճառականների հետ, որ այս վերջիններս ստիպված են եղել իրենց գործը դադարեցնել»²⁰⁸:

Զմյուռնիան մի լայն պատուհան էր Թուրքիայի ու Եվրոպայի նույնիսկ ասիական Արեւելքի և Եվրոպական Արեւմուտքի միջև, հայ վաճառականները դորեւ միջնորդներ, ազդեցիկ ղեկավարներ՝ այդ պատուհանից մտնող ու դուրս եկող առևտրականների մեջ: 19-րդ դարի սկզբներին նրանք կապված էին Խաալիայի ու Հոլանդիայի

²⁰⁵ Chardin, Voyages en Perse et autres lieux de l'orient, vol. 1, p. 6.

²⁰⁶ «Հանդէս ամսօրեայ», 1890, № 3, էջ 82:

²⁰⁷ Մանրամասն տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանգես», 1964, № 2, «Զմյուռնիո տպարանները», էջ 63—69:

²⁰⁸ «Etude sur Smyrne», p. 51.

հետ և կատարում էին ոչ միայն ներմուծումներ, այլև արտահանումներ²⁰⁹։ Տրիեստ, Վենետիկ, Վիեննա, Մանչեստր էին արտահանվում գյուղատնտեսական մթերքների, քաղցրահամ մրգեր, թուզ, չամիչ, շուշմա, ձկն, բամբակ, կաղին, աֆիսն, ցորեն, ծխախոտ, մորթիներ։ Տակավին հաջողությամբ վաճառվում էին հայ արհեստավորների արտադրած գորգերը, վարադույրները, կտավա հագուստեղենները։ Գորգի հանրաճանաչ վաճառականներն էին Իսպենճյանները²¹⁰, Սիլիկճյանը, Քեհչյանը, Նիրոթյանը, Պագիրճյանը, Տոնելյանը, որոնք ոչ միայն տեղի գորգերն էին արտահանում, այլև անցնում ողջ Առաջավոր Ասիայի քաղաքները, զնում հայկական ձեռակերտի հոյակապ արտադրությունը, տեղափոխում եվրոպական ամենատարբեր շուկաներ և «հաջողակ առևտուր անում»։

Պղնձյա ապրանքների վաճառականները Եվդոկիայից, Սերաստիայից, Կարինից, Մալաթիայից էին ստանում արտադրանքը, սակաչն իրենք էլ Եվրոպայից, մասամբ էլ Կիլիկիայից էին զնում կիսամշակ պղնձյա ձողեր, երկաթյա ձուլածո զանգվածներ և վաճառում տեղերում։

Զմյուռնիան մերձարևադարձային կուլտուրաների աճեցման մի դրախտային անկյուն էր։ Բազմաստիսակ մրգերի, քաղցրահամ պտուղների արտահանության մեջ առաջին տեղը բռնում էր թուզը։ Արամ Համբարձումյանն ինքն էր աճեցնում թուզը, սակայն և հավարում էր Զմյուռնիայի ու շրջակայքի հայ ու հույն կալվածատերերի արտադրանքը և արտահանում Կ. Պոլիս, իսկ շորացրած մրգերը՝ նաև արտասահման։ Երկրի ներսում ու դրսում նրան ճանաչում էին «քուզի քազավուր» անունով²¹¹։

Զմյուռնիայի հայ վաճառականները ներմուծում էին անգլիական բամբակեղենները ու բրդյա նուրբ գործվածքները, ֆրանսիական ու շվեյցարական միսուրսեղենը, ավստրիական ապակին ու ապակեղենը, շաքարը, եգիպտական բրինձը, ռուսական կարագն ու նավթը, իտալական զենքերը։ Քաղաքը դառնում էր մի տեսակ մառան, որն ընդունում էր, եվրոպական ապրանքներ բաժանում ասիական մարզերին վաճառելու, հանգրվան տալիս արևելյան քաղաքներին, փոխադրում նրանց բեռները և կազմակերպում վաճառքը²¹²։

209 Ա. Ալպոյաճևան, Պատմութիւն հայ Կեսարիո, հատոր 1, էջ 1943։

210 «Արևմտահայ աշխարհ», էջ 208—209։

211 Նույն տեղում, էջ 209։

212 «Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայաս», Վենետիկ, 1864, էջ 10։

Հայ վաճառականները առևտրական տներ են հաստատում Եվրոպայում, ապրանքներ ընդունում ուրիշներից և վաճառում քաղաքներում: Պետրոս Եղևուֆյանը Տրիեստում հաստատեց առևտրական տներ, կազմակերպեց զմյուռնիացիների առևտրական ընկերությունը և տասնամյակներ շարունակ «բարգավաճ առևտուր» էր անում քաղաքում: Կարապետ էքիզյանը 1855—1860 թթ. մեկնեց Մանչեստրը, բացեց Պապո վաճառատունը: Նրան հետևեցին Հովհաննես Սպարթալյանը և ուրիշները²¹³: Նման առևտրական տներ հաստատվեցին Հնդկաստանում, Նեպոլստում, Դամասկոսում, Հալեպում: Տևեղացան առևտրական հարաբերությունները Ամերիկայի հետ:

Քաղաքում գործող հայ վաճառականները փարթամ տնտեսություն ունեին, ապրանքներով լեցուն բաղմաթիվ խանութներ: Նրանք բաժանվում էին մի քանի խմբերի: Կային Լվրոպական մանուֆակտուրային արտադրության առաջին, երկրորդ, երրորդ և չորրորդ կարգի վաճառականներ. 1) բամբակի, շամիշի, աֆիոնի, թուզի վաճառականներ, 2) մանրավաճառներ, 3) մետաքսավաճառներ կամ «ոսկերչանյութեղենաց վաճառականներ», 4) ծաղկեկար չազմաների և թյուլպենտների վաճառողներ, գերձանավաճառներ, նպարավաճառներ: «Հայերն անհամեմատ ավելի հարուստ են, քան զլատինները, և համեմատաբար ավելի հարուստ են, քան զհույները»: Նրանք տարեկան ստանում էին մի քանի միլիոն ֆրանկից ավելի եկամուտ, որի 30 տոկոսը հատկացվում էր զայրոցների, հիվանդանոցների, տպարանների, մշակութային ընկերությունների կարիքներին, ժողովրդի մեջ լուսավորություն ու կրթություն տարածելու գործին:

Զմյուռնիան արևմտահայ մշակույթի կարևոր կենտրոնն էր. երկրորդը Թուրքիայում՝ Կոստանդնուպոլսից հետո: Այստեղ կային բաղմաթիվ տպարաններ, որոնցից խոշորներն էին. միսիոներականը՝ հիմնված 1833 թ., Մեսրոպյան վարժարանի տպարանը՝ 1840 թ., «Արշալույս Արարատյանը»՝ 1844 թ., Տետեյանը՝ 1853 թ., Մամուրյան տպարանը՝ 1883 թ.: Այս տպարաններում հրատարակվեցին տարբեր ուղղությունների պատկանող «Արփի Արարատյանը», «Արշալույս Արարատյանը», «Ծաղիկը», «Միութչանը», «Դիտակը», «Գարուն Հայաստանին», «Իրավունքը», ամենից երկարակյաց ու հասարակական միտքը ակոսող «Արևելյան մամուլը»: Գաղթօջախը տվեց մտքի աշնալիսի փառապատկաներ, որոնք եր-

²¹³ «Հայք ի Զմյուռնիա և ի շրջակայս», էջ 288:

րեմն պոլսահայերից խլում էին առաջնութեան գափնին և շարժում առաջ:

Զմյուռնիան 19-րդ դարում հաստատուն ու լուսավոր խնայիսի շափիզ զծեց ազգային գրական ու կրթական հրապարակի վրա, որը չի կարելի անտեսել երբեք: Թող ժամանակը հուլովի իր անիվը սրբան կարող է արագ, միեւնույն է Զմյուռնիայի մամուլի ճոճչունը կըլսվի պատմութեան ետնախորրից: Հոմերոսի վիճարկվող հայրենիքը փալցեց իր կրթական հաստատութեաններով (Մեսրոպեան վարժարանը հիմնվեց 1799 թ.), Մ. Մամուրջանի, Գր. Չիլինկիրյանի, Ստ. Ոսկանյանի, Մ. Նուպարյանի և այլոց նման առաջավոր հասարակական-քաղաքական գործիչներով, գրողներով ու հրապարակախոսներով, իբրև նոր Աթենք, հյուրընկալեց Բոսֆորի արաբնիկներին, սուլթանից ու ամիրաներից ձանձրացած հայ գրագետներին:

Զմյուռնիան, Թուրքիայի բոլոր քաղաքներից վաղ (Սպարթալյան եղբայրների ծախսով 1801 թ.) հիմնադրեց «ս. Լուսավորչան Ազգային հիվանդանոցը», որի շքեղաշեն կառույցի բացումը եղավ 1879 թ. հունվարի 14-ին: Հանգանակութեանից, սեփական կալվածքներից, առաջնորդարանից ստացված միջոցների հաշվին պահվող հիվանդանոցն ուներ ծերանոց, անկեղանոց:

Այսպիսով, Զմյուռնիայի հայ գաղթաբախը բաղմաթիվ թելերով աղերսվում էր հայ իրականութեանը, ակտիվորեն արձագանքում ազատագրական շարժմանը, մասնակցում Սահմանադրութեան շուրջ ծավալված երկարատև «ձեծկոտոցին»: Գաղութում առնականանում էր մի սերունդ, որը կոփվելով տեղական ու ողջ արևմտահայ պահպանողականների դեմ մղվող համառ, հետևողական, վստանգավոր պայքարում, կանգնում էր Պոլսում դործող հայ գեմեկրատների կողքին, ավաստականութեան շատագույների ձեռքից խլում ազգի ներքին գործերի տնօրինութեան ղեկը և աներեր շարժվում առաջ: Զմյուռնիայի հասարակական մտքի, գրական ու հրապարակախոսական շարժման վերելքը եղավ 1860-ական թվականներին:

հոփոգտըչտողտ ղպիտհտ ովղքսւ մմղղմվնղվ կվչմտովշտ ւս
ղտհտնղնղղղ նսմղմտմղի ղվմղտտտ: ղտհտղսմի հտչտտտղղմղ

[illegible]

«ողջամտ-դաժխամսիտատող՛նո քաղիլմստիլ քաղիլմծօթնոսի «նսրնոհ
մոռոք ամզ ի՛նչ Դ,ս Կ վենտ մասցուչ Դ,ս մ՛շ րաողի՛նուչ չդմմզ մոռոչ
վմզղզբոմտ մվ դքրամսիտմբոլ նեո վմզղզտոհչսվվյ Իուչ քոմմոիք
լրսմովթոմոհ մզղհմսմոն քրսիտի Կ քրսնոմ «մզղսվնղսլ նսնսչ դվս
-սիտն քրսսջի իսղզղ ճվմզչու՛մ դտիսսիգո «մջջղի վթխսղմ դտիսղ
-տիտն-տղսմի քրսքրսլ «ղվմզղժմտվստոս ովլստ Լզղհսսզչ քոհ Լդս
-տտոռչ դղմսջուչքոժ ճոստ մվմզղզտթխոտ իսղնմսղնվյ «մ՛ քրսմն
-տնոստ դղսմթխսմսմբոլ հվժճխսիտմյ րստղզդրս դմոչ ճզր վմզղ
-հմոռքմչ նսղվմոդտ մմզքմսն դվժմղզ վենտ մ՛ն քոիլիմն մղսմթխսմ
-տտոիտն ճնս «մղսմթխսմսիտսողջամտ իվթոմտիտո քոիլմբոլոտ
-ուչ քրսմղզղսմթխսճոռզ չվմզղժմտվմտոս նսոս վոնս «Կ լմտ
-տիտոտի տմզ Կ մղսմթխսմսմբոլ դվ՛ն քոիլչտոտմզղի մմզղժճխսմ
դտիլմվնոժտնոժ քոիլմսիտղտրմոս իսղտմն Կ մսժոդտզչ «դտի
-տղսղտղտ վթխնոն Իուչտոնսո մմզղզղտիտիլ դտիլ-ՕթՃԸ Դ՛ղվ՛Ր

։ Իդէալ վաճառքի դրոշմով։

- Եղեմ Վրովժմասց զոհողութիւնս զվճ ռադիւնեւս սձովի վ՝ զվճզդբորի
 - Եղեմ զոհիւնմիանսբ իսնզդնոզսոտչ ոչկոտիւտիւմեւնոժ ժղսմս
 - Իմզտմտըդտն զվրեմոհոոտն քտնը րդն մտմվ զտիքսմսմիտտոդչ
 - Իմս ռս զտիքսմտմվրտ ոչկոտիւտիւսսսս - ԻմզդըքբմոՇ զոհեհիւմտոո
 - Իւչ քոիւնիւք ձբր զտիքսմտչտիքսնտն զվճ յապտրսպշտ մտմոդ-
 - Իւչվտոո րստիւմժօթնտն վոնս_ս Կ զվրդի զվճսսսս վմտն Եմ-61

ՆՐԱՍԵՓՎՄԵՆՈՂՆՈՂՈՐԴՈՐԴ ԴԱԳՈՒՆՈՐԴ ԿՈՂՈՐԴՈՐԴՆԵՐԻՆ

၆၂၀၂၂၃ ၈၃၀၇၆

իրավունքներից էին օգտվում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները, որոնց ստացած առանձնաշնորհումները ծայր էին տալիս սուլթան Մեհմեդ Ֆաթիհով (1461 թ.) և ղույստուում մինչև Աբդուլ Ազիզը (1860 թ.)¹։ Նախքան Աղզախին սահմանադրությունը, հայոց պատրիարքներն իրավունք ունեին դատել, պատժել, նույնիսկ աքսորել բոլոր այն հոգևորական ու աշխարհական հայերին, որոնք անհնազանդ էին դառնում կամ մեղանշել կրոնական ավանդությունների դեմ², կասկածվել հերետիկոսության մեջ, վատնել եկեղեցու հարստությունը, հրաժարվել հարկատվությունից։

«Պատրիարքարանին անունն ահարկու էր այն ժամանակ։ Երբ բարապան մը մեկուն ներկայանար և «Հրամմե, Վեքիլ հայր սուրբք բեգի կուզե» քսեր, մարդուն թուրք կցամաքեր բերնին մեջ և ոտքով ձեռքով դողալ կսկսեր։ Ընդդիմանալ կարելի չէր։ Բարապանը վերարկուն տակ անրավոր շղթա մ' ուներ, դոր ընդդիմացողին վիզը կանցուներ բռնությամբ և այնպես կբաշեր կտաներ դամբու տանելու պես, և ոչ ոք կարող էր ձեռքեն առնուլ։ Վեքիլ հայր սուրբին հետ մանավանդ կատակ կարելի չէր։ Առանց երկար հառաջաբանի, կոպակեցուներ պատկառելի խալիվախով և լայնաբդանց վերարկույով պարոնը կամ աղան, 25—30 գավազանի հարվածով կմեծարեր»³։

Պատրիարքների վերահիշյալ իրավունքները սակայն միշտ չէ, որ արդարությամբ էին գործադրվում։ 18-րդ դարի հայ ամիրաները, օգտագործելով արևմտահայ հովվապետի վայելած առանձնաշնորհումները, նրա միջոցով հաշվհարդար էին տեսնում իրենց հակառակորդների հետ՝ մայրաքաղաքում։ Նույն չարաշահումներն ու բռնություններն էին գործադրում եկեղեցական թեմերի առաջնորդները, հայ աղաները՝ մոտավոր ու հեռավոր հայկական գավառներում։ Թուրք աղաների ու քուրդ բեկերի վայրագություններին գումարվում էին հայ հոգևոր վերնախավի չարագործությունները և առավել ողբերգական կացության դատապարտում դավառահայությունը։

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի, հատկապես ամիրանների չարաշահումներն ավելի զգալի են դառնում 19-րդ դարի առաջին քառորդին, երբ վերջիններս, դիմած հարստության ու սուլթանի պալա-

1 М. Д. Гуторь, Новейшая история Турции..., часть I, Тифлис, 1913. Приложение № 7, стр. 23—24.

2 Աշոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, դիրք առաջին, էջ 351։

3 «Մասիս», 1893, էջ 163-ի ծանոթությունը։

տում գրաված դիրքի շնորհիվ, դարձել էին ֆինանսական սակավ-
իշխանության մազնաանհեր, լիքը զրամաքսակներից հղիացած,
բառ կամեցողության, վերածնունդ էին համայնքի իրավունքները:
Այդ բոլորը արգարացիորեն շարժում էր մայրաքաղաքի հայ աշխա-
տավորական զանգվածների պայքարովը, նրան սաքի հանում հե-
տևողական ու անդիջում պայքարի:

Գարի առաջին քառորդին, պոլսահայ դժգոհ արհեստավորու-
թյունը, որոշ չափով քաղաքականապես հասունանալով, իր շահերի
գիտակցությամբ, պայքարի ձևնոց է նկատում ամիրայությանը,
պատրիարքին: 1820 թ. օգոստոս ամսին տեղի է ունենում արհես-
տավորության անդրանիկ, կազմակերպված ելույթն՝ ուղղված ամի-
րայության և նրա դրածո Պողոս պատրիարքի դեմ⁴:

Մայրաքաղաքում լուրեր էին տարածվել, թե պատրիարքը կա-
թոլիկութուն է քնդունել: Օգտվելով առիթից, օգոստոսի 8-ին ցու-
ցարարների հոծ բազմությամբ, արհեստավորները մտնում են
պատրիարքարան՝ Պողոսին սպանելու մտադրությամբ: Պողոսը ձո-
ղոպրում է: Արհեստավորները չեն հեռանում: Վրա են հասնում
թուրք զինվորականները և ցրում ցուցարարներին: Օգոստոսի 9-ին
արհեստավորներն իրենց պահանջները ձևակերպում են և դրավոր
ներկայացնում Բ. Դռանը: Մեծ սաղարգամբ, փոխանակ ունկնդրե-
լու աշխատավորության ձայնին, ամիրաների սաղարանով բանտար-
կում է ցույցի ղեկավարներին: Օգոստոսի 18-ին կեսարացի Հակոբը
և Գրիգոր Սաքայանները հրապարակային մահապատժի են ենթարկ-
վում: Դեղի Բաղդասարին, Կաբապետ սարկավազին և պատանի
Աղարիային առանց վճռի կառափնարան են առաջնորդում, շատ
ցուցարարներին՝ աքսորում:

Արհեստավորական ցույցեր են բռնկվում նաև 1825, 1827,
1832 և 1836 թվականներին: Նախորդի ժամալը չքնդունած, ամիրա-
ների մեկնադրության դեմ խոչադած աչս քնդվզումներն տպար-
դյուն անցան: Սուլթանը կարիք ուներ ուռճացած զրամաքսակներ
ունեցող հայ ֆինանսական մազնաւոնների օգնությանը, դրա համար
էլ ղեռ կատարում էր վերջիններիս կամքը, հաճությամբ պատժում
արհեստավորներին:

Գարի առաջին երեք տասնամյակներին ուժ ստացան սուլթա-
նական լծի տակ հեծող քրիստոնյա ազգերի ազատագրական շար-
ժումները: Հույներն իրենց հերոսական ապստամբություններով

⁴ Վ. Ա. Պ ա ր ս մ չ ա ն, Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 7, էջ 179—180:

ազատութիւնն ձեռք բերեցին և սլաքարի օրինակ տվեցին սուլթանահայատուկ մյուս ազգերին: Եգիպտոսի փոխարքա Մուհամմէ: Ալին, նրա որդի Իբրահիմ փաշան չոքեցին մայրաքաղաքի դռներին և սպառնացին կայսրութեան գոյութեանը: Ազգային-ազատագրական շարժումներից խոստահելու, եվրոպական մեծ պետութիւնների միջամտութեանը տեղիք չտալու գիտավորութեամբ, 1839 թ. հրապարակվեց «Թանզիմաթը»: Հաթթը շերիֆով սուլթան Մեջիդն ու Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան մեծ հանդիսավորութեամբ խոստանում էին հպատակների կյանքի ու գույքի ապահովութիւն, հարկերի արդար բաշխում, այլահավաններին՝ բանակում ծառայելու իրավունք, դատարանների համահավասարութեան սկզբունքներ: Նրանք այս տարիներին ջանում էին սիրաշահել բրիտանյա ազգերին, ամրացնել իրենց դիրքերը, որպեսզի կարողանային հենվել սրանց վրա և վերջ տալին կայսրութեան մեջ դարեր շարունակ հարատևող քրդական կիսանկախ համայնքների գոյութեանը, կանխել միջցեղային զինաբախումները և կենտրոնացնելին պետութիւնը: Այսուամենայնիվ, իր բոլոր ձեռական ու թղթային էութեամբ հանդերձ, «Թանզիմաթը» գրական երևույթ էր:

«Թանզիմաթ»-ից օգտվեց զաղութահայութիւնը, մասնավորապես պղտահայ արհեստավորութիւնն ու նորաստեղծ բուրժուազիան, ձգտեց ազդի ներքին դործերի ղեկը խլել ամիրանների ձեռքից և տանել իրեն ցանկալի հոնով: 1840-ական թվականներին արհեստավորական ցույցերն ավելի հաճախակի ու հոսկու դարձան: 1838 թ. սեպտեմբերի 9-ին Կ. Պոլսի Սկչուտար թաղամասում բացվեց ճեմարան կոչված գիշերօթիկ դպրոցը: Ըստ նախնական պայմանավորվածութեան, այդ դպրոցի ծախսերը պետք է հոգային ամիրանները և Երուսաղեմի պատրիարքութիւնը, նրան տրամադրելով տարեկան 200 հազար դահեկանի նուստ: Այնտեղ պիտի սովորեին նաև էսնաֆների երեխաները:

Ամիրաններին անցանկալի էր, նույնիսկ «անպատվարեք», իրենց երեխաների կողքին տեսնել խաթամուփի զավակներին, ուստի նրանք ոչ միայն միջոցներ չտրամադրեցին ճեմարանի հոգաբարձութեանը, այլև Երուսաղեմի պատրիարքին պարտադրեցին հրաժարվել խոստացած նպաստավորութիւնից: Արհեստավորներն ստիպված էին դրամ հանգանակել, միաժամանակ Հակոբ պատրիարքին խնդրել՝ ամեն մի անձնագրի վրա հինգ ղուրուշ հարկ դնել և դրամահանգանակութեան այդ միջոցներով երկարաձգել ճեմարանի գոյութիւնը: «Ժողովրդական արհեստավոր մասը ջանք կթափե ճե-

մարանի կանգուն պահելուն, մինչդեռ ամիրայությունը կփակե
աչն»⁵:

Սկզբնական ճամարանի շուրջը սկսված պայքարը գնալով սուր
կերպարանք առավ: 1841 թ. կազմվեց Միակամ ընկերությունը, որի
մեջ մանող 24 արհեստավորները որոշեցին դրամ հավաքել և սեփա-
կան միջոցներով պահել գիշերօթիկ դպրոցը: Ամիրաների նոր ջան-
քերով, մարա մասին, կառավարությունը ցրեց հանձնախումբը, փա-
կեց ճամարանը: Սպիրիի 13-ին ճամարանի 16 աշակերտները Թո-
հաֆճի Եղիազարի ղլխավորությամբ, ներկայանալով մեծ սադրա-
ղամին, աղերսագիր մատուցեցին և խնդրեցին 24-ի հանձնախմբի
վերականգնումը, ճամարանի նոր հոգաբարձության ստեղծումը⁶:

Սկզբում կառավարությունը համաձայնեց կատարելու ցուցա-
րարների պահանջները: «Առաջին անգամ, — գրում է Ա. Ալպոյաճ-
յանը, — Ժողովրդապետությունը կհաղթանակեր ամիրայության և
այս անգամ ժողովրդյան ներկայացուցիչները պաշտոնապես կըս-
տանձնեին պատրիարքարանի վարչությունը, որ 1841 հուլիս 1-ի
հրովարտելով պետական վավերացմամբ կնվիրագործվեր և այս
ուղղակի Թաճիմարին մեկ բարերար արդյունքն էր»⁷:

Այս որոշումից ամիրաներն ավելի են զայրանում: Օգտագործե-
լով հարստությունը, պալատում գրաված դիրքը, արքունի պաշ-
տոնյաների ու սուլթանի հետ ունեցած կապերը, հովանավորողների
միջոցով սրանք ստապալել են տալիս արհեստավորներին ընդառա-
ջող հայաց պատրիարքին, աթոռը հանձնում իրենց կամակատարին⁸:

Արհեստավորներն ստիպված էին նորից բողոքել Բ. Դաանը,
որից օգտվելով, մեծ վեգիրը օգոստոսի 14-ին ձերբակալում է իր
խիկ կողմից թուլատրած ճամարանի վարչության 24 անդամներին:
Կղերա-ամիրայականները փաստորեն վերստանում են նրեկվա մե-
նատիրական դիրքերը:

Այս բացարձակ անարդարությունից զայրացած, 1841 թ. օգոս-
տոսի 24-ին պանդուխտ օրամշակներից, արհեստավորներից բաղ-
կացած երեք հազարանոց ամբոխը նոր ու հզոր ցույց կազմակերպեց
և փողոցներով շարժվեց. «Չենք ուղեր պատրիարք և սեղանավոր

5 Հ. Պարոնյան, Նրկեր, հատոր 3, էջ 55:

6 Ա. Պէրպէրեան, Պատմութիւն հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 272:

7 «Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց», 1910, Կ. Պոլիս,
էջ 193:

8 Դաանի Սոսիալան, Ուրվագիծ արեւմտահայ թատրոնի պատ-
մության, 1962, Երևան, էջ 33:

ամիրաններից կազմված վարչությունը»⁹, պահանջելով աղատել բանտարկյալներին: Բողոքի այս ցույցը ղեկավարում էր «գինեպան իսկէնտեր զայրն ճարտարախօս»¹⁰:

Ամբոխի հուղմունքից վախեցած Րիֆատ փաշան ակամայից համաձայնեց բերդաբերդվածների աղատ արձակմանը: Սակայն շանցած քսան օր, արդարագոտություն տույան կանչվեցին արհեստավորների ղեկավարները: Հարցաքննությունից հետո, մայրաքաղաքից արքայիցին Պողոս և Հովհաննես վարդապետները, Հակոբիկ Մանվելյանը, սսկերիչ Անդրեասը, Տիվիթյան Գևորգը, Պասմաճի Պետրոսը, Հարթաթի Հովհաննեսը: Աքսորի ահից շատերն անցան Արեւելյան Հայաստան, իսկ գինեպան իսկէնտերը ճողոպրեց Օղեսսոս:

Բանտարկություններն ու խստությունները ոչ միայն չեն վհատեցնում, այլ նոր պայքարի են ոգեկոչում մայրաքաղաքի արհեստավորությունը, նրա հետ համաքաջ ընթացող գավառահայ պանդուխտներին, օրամշակ համալներին, ջրկիրներին: 1841 թ. սեպտեմբերի 18-ին նոր ցույց է կազմակերպվում: Լցվելով նավակները, ցուցարարները շարժվում են դեպի սուլթանի պալատը, աղերսագիր ներկայացնում նրան, որի մեջ շեշտվում է, «թե տերության հնազանդ են, բայց ամիրաներու գերի չեն ուզեր մնալ, ավելի կսիրեն մեռնիլ, քան անոնց ծառայել»¹¹:

Մեծ սադրադամի հրամանով թուրքական զավթիկները շրջապատում են ցուցարարներին, փախուստի հնարավորություններից դրկելով նրանց, բանտարկում են դրեթե բոլորին, սակայն քիչ անց ազատ արձակում: «Հազիվ երկու շաբաթ հետո Աստվածատուրի բնտրութենեն, 1841 թ. հոկտեմբերի 3-ին կը փակվեւ Սկյուտարի նեմարուն, իբր պատճառ ազգին խռովության... Սակայն արհեստավորք պարտություն չխոստովանեցան, այլ ընդհակառակը ավելի սերտիվ հարեցան ամիրաներու լուծը թոթափելու գաղափարին»¹²:

1841 թ. նոյեմբերի 9-ին նոր ցույց է կազմակերպվում, Կառավարությունը տեսնելով, որ այլևս չի կարող հանդիստ վիճակում պահել մայրաքաղաքը, ընդառաջելով նորընտիր պատրիարքի թախանձանքին, դեկտեմբերի 12-ին կայսերական հրովարտակով 27 արհեստավորներից կազմված վարչություն է հանձնում պատրիար-

⁹ Վ. Պ ա ռ ա մ յ ա ն, Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 7, էջ 182:

¹⁰ Ա. Պ է ռ պ է ռ ա ն, Պատմութիւն. հայոց, էջ 273:

¹¹ Մ. Օ Ր մ ա ն ե ա ն, Աղգապատում, հատոր 3, 1927, Երուսղէմ, էջ 3733:

¹² «Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց», 1910, էջ 196:

քարանի տնտեսական գործունեության ղեկավարությունը: Ուրեմն, չնայած փակվում է Սկյուտարի ճամարանը, բայց և այնպես պարտվում է ամիրայությունը, հակառակ վերջիններիս ոտնձգություններին, էսնաֆները հաղթանակ են տանում և իրենց իրավունքների գիտակցմամբ ջանում են նոր առանձնաշնորհումներ ձեռք բերել:

1846 թվականի հոկտեմբերի 1-ին վերադառնում է Սկյուտարի ճամարանը: Նրա շուրջն անմիջապես բուրբուրվում է նախկին պայքարը՝ ամիրաների և արհեստավորների միջև: Հայոց պատրիարքը հարկադրված էր հաշտարարի դերն ստանձնել, ամիրաներին համոզելով, կառավարության հաճությունն ստանալու, որպեսզի արհեստավորության համար տեղեր հատկացվեն աղզային ու մշակութային բնույթի հիմնարկների գործերը տնօրինող մարմինների մեջ: Դեռևս 1844 թ. կազմված Աղզային ժողովի 30 անդամներից 16-ը ամիրաներ էին, 14-ը՝ էսնաֆներ: 1847 թ. մայիսի 9-ին այդ ժողովը վերակազմվում է երկուսի՝ կրոնական ժողովը՝ բաղկացած 14 անդամներից, քաղաքական ժողովը՝ 20 հոգուց: Արդուլ Մեջիդի մայիսի 20-ի հրովարտակով վավերացված, արհեստավորներից ու ամիրաներից բաղկացած, պատրիարքի նախագահությամբ գործող այս հիմնարկությունները նոր երևույթ էին արևմտահայոց կյանքում և պայքարի ղեկով ձեռք բերված ապագա Սահմանադրության փիմաքարերը:

Այսպիսով, 1840-ական թվականների կեսերից փաստորեն սահմանափակվում են ամիրաների մենատիրական իրավունքները¹³, վերջ է տրվում կղերա-ավատական դադափարարանության անկաշկանգ թելադրանքին՝ արևմտահայ մշակույթի վրա, աշխուժանում է լուսավորական շարժումը, պայքարի հրապարակ է նետվում նոր դաս՝ արհեստավորությունը, որն աստիճանաբար իր շուրջն է համախմբում մայրաքաղաքի աշխատավորական զանգվածներին, նախապատրաստվում քաղաքական ապագա դոտեմարտերին:

Օգտվելով «Թանգիմատի» ընձևած հնարավորություններից, հասունացնելով նոր գաղափարներով սնված արհեստավորների ու ողջ աշխատավորության ճակատագրով մտահոգվող մտավորականներ, Պուսի հայ գաղթօջախը դառնում է դասակարգային պայքարի մարտադաշտ: Ամիրայության, պատրիարքի, նրանց առաջ նահանջող սուլթանական կառավարության դեմ նախկինում եղած ընդ-

¹³ ՏԼ՝ո Գ. Ս տ ե փ ա ն չ ա ն, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, էջ 34:

վղումները, 1850-ականներին թեակոխում են նոր ու վճռական շրջափուլ: Այս տասնամյակներին թուրք փաշաներին, վեզիրներին, անգամ սուլթանին կոնակ դարձած հայ դրամատերերի դեմ մարտադրող են պարզում Եվրոպայից նոր վերադարձած, 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխության ավազանում մկրտված, բուրժուական առաջավոր մտածողների գաղափարներին հաղորդակից մի շարք հայ մտավորականներ, որոնք մտահղացած ծրագրերը իրողության վերածելու գործում հենարան էին որոնում պոլսահայ արհեստավորության և պանդուխտ օրամշակների, մեկ խոսքով՝ գաղթաշխարհի աշխատավորական զանգվածների մեջ:

Խալաթամիտ ամիրաների լուսավորչալ ղավակներն էին սրանք, նրանց տնտեսական գործունեության նորաձև շարունակողները, որոնք ջանում էին ստեղծել մի այնպիսի կանոնադրություն, որով հնարավոր լիներ չեղոքացնել ֆեոդալական արտադրանքանակի հայ պաշտպանների քաղաքացիական իրավունքները և ազգային հիմնարկների մեջ տեղեր ապահովել նորերուկ միջնորդ առևտրական բուրժուազիայի համար: Գր. Օտյանը, Սերվիշենը (Սերովբե վիշենյանը), Գ. Պալյանը, Ն. Ռուսինյանը, Զ. Հոգևորականների մասնակցությամբ, 1854 թ. կազմեցին նախօրոք մտահղացված կանոնադրության նախագիծը և օգոստոսի 26-ին ներկայացրեցին պատրիարքին ի հաստատություն: Նախագիծն ստեղծված էր բուրժուական սահմանադրությունների սկզբունքով, նույնիսկ բառացիորեն արտագրված էին ֆրանսիական հեղափոխությունից հետո ընդունված օրենսգրքերի որոշ հոդվածները: Եվրոպական ազատամտական հովերով տարված հայ լուսավորչալ սահմանադրականներն իրենց կազմած օրինագծի մեջ տեսնում էին սպազա հայկական բուրժուական հանրապետության սաղմը:

Կանոնադրության անդրանիկ նախագիծը, բնականաբար, դուր չգալով պոլսահայ ամիրաններին ու նրանց դրածո հայոց պատրիարքին, երկու տարի շարունակ մահուգի տակից դուրս չէր հանվում և հանձնվում վիճասեղանին խմբված երեսփոխանների դատաստանին: Գուցե այդպես էլ վերջանար, ամիրաները հաղթանակ տանելին, եթե չնպաստեին արտաքին մի շարք հանգամանքներ:

1856 թ. ավարտվեց Ղրիմի պատերազմը: Եվրոպական մեծ պետությունների ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական օգնությամբ, պատերազմից հաղթողի դերում դուրս եկող Թուրքիան, արդեն շահել էր հիվանդ մարդու, բարբարոս պետության հորջորջումը: Ուստի և նոր Թուրքիայի կողմնակիցները, երկրի ներքին գործերը սպասվելիք արտաքին միջամտություններից զերծ պահելու, վարկատուների

ձեռքին մանրադրամի դեր կատարող քրիստոնյա հպատակ ազգերին սիրաշահելու դիտավորությամբ, խորամանկորեն վերակրկնեցին 1839 թ. հրապարակված Հաթթը Շերիֆը, և հրանոթների համազարկերի հանդիսավորությամբ, 1856 թ. փետրվարի 6/18-ին սուլթարաբեցին «Հաթթը Հումայունը»¹⁴, «Թանգիմաթի» երկրորդ ուսովելի ձևավորված տարրերակր: Այս արարողությամբ թուրք կառավարությունը փորձում էր քրիստոնյա աշխարհին հավաստիացնել, թե իբր երկիրն արդեն գրվել է բուրժուական զարգացման, այսինքն՝ Լիբրուպականացման բանուկ ճանապարհի վրա:

«Հաթթը Հումայունը» խոստանում էր կայսրության բոլոր հպատակների, տառնաճնապես ալլադգիների կյանքի, պատվի, ունեցվածքի ապահովություն¹⁵: Քրիստոնյաները խոսքով իրավունք էին ստանալու բանակում ծառայելու, դատարաններում վկայություն տալու, իրենց համայնքների ներքին գործերը յուրովի տնօրինելու, մահմեդականներին հավասար հարկեր տալու, պետական առանձնաշնորհումներից օգտվելու: Ստեղծվում էին նահանգական, գավառական, թաղական ժողովներ, որոնց ընտրություններին հավասարաչափ պետք է որ մասնակցեին և՛ մահմեդականները, և՛ ալլահավատները: Խոստացվում էր առևտրի, արդյունաբերության զարգացման միջոցների ապահովում, կալվածքների սեփականության ճանաչում, վանքերի, եկեղեցիների, անարգել կառուցում: Մի խոսքով, «Հաթթը Հումայունը» պարունակում էր հպատակ ազգերի համար խիստ անհրաժեշտ խոստումներ, որոնց կիրառումը Թուրքիայի պայմաններում դժվար էր:

Այնուամենայնիվ, եթե դավառը դրան չհասավ կամ մասամբ հոսսավ, ապա մայրաքաղաքի հայ ազգաբնակչությունն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ իրեն խոստացված իրավունքներից օգտվելուն, հատկապես Սահմանադրության վավերացմանը: Պատրիարքն ու ամիրաներն ալլես չէին կարող բանտարկել Սահմանադրության տեքստը և առհարկի համաձայնեցին նրա քննարկմանը:

21 եկեղեցականներից ու աշխարհականներից ռազկացած սահմանադրական հանձնաժողովը 1856 թ. դեկտեմբերին ավարտում է վաղուց ի վեր սկսած իր աշխատանքը¹⁶ և 1857 թ. մարտի 22-ին հրապարակում հայկական համայնքի ներքին գործերի տնօրինու-

14 Տեքստը տե՛ս Մատենադարան, Մ. Իզմիրլյանի արխիվ, իդթ. 14, վավ. 614:

15 Ռ ր օ Ֆ. Կ. Թ ու մ ա ն, Պատմություն Արևելյան խնդրոյ և առաջնորդ հայկական հարցի, 1905, լոնտոն, էջ 264—265, 614—620:

16 «Մեզու», 1856, դեկտեմբեր, № 31, էջ 173—175:

Սյունից շատ հեռու դնացող, աղատամիտ, ընդարձակածալալ կանոնադրությունը¹⁷: «Բայց հազիվ քանի մը ամիս կանցնի, և ահա ամիրաաներու խումբ մը, իրենց հետ ունենալով մաս մը կղերական դասեն, այն կանոնադրությունը անհարմար կտեսնեն ազգին, կրոնքի և ազգային ավանդութեանց հակառակ բռններ անոր մեջ տեսնել կկարծեն»¹⁸: Ուրեմն, կառավարութեան միջամտութեամբ խաթարվում է դործը, ընտրվում ավելի չափավոր հայացքներ ունեցող անձնավորութեաններէրէր բաղկացած նոր հանձնաժողով¹⁹:

Հանձնաժողովը 1858 թ. երկրորդ կեսին վերսկսում է իր աշխատանքները, ձգտում շտատափույթ վերամշակել և Ազգային ժողովի վավերացմանը ներկայացնել կանոնադրութեան խմբագրված նախագիծը: Գործը նորից հետաձգվում է: Նախ վախճանվում է հայոց կաթողիկոս Ներսէս Աշտարակեցին, ուստի և Պոլսի բարձրաստիճան հոգևորականութեանը զրազվում է կաթողիկոսի թաղման և նորի ընտրութեան խնդիրներով, ապա և 1858 թ. հունիսին հրաժարական է տալիս Հակոբ պատրիարքը, հոկտեմբերի 17-ին նոր պատրիարք է ընտրվում Գևորգ եպիսկոպոսը:

Հակասահմանադրականները շարունակում են բամբասել կանոնադրութեանը, տապալել այն, քանի որ «...շատ ազատամիտ կնկատվեր Տատյանց, Պալյանց, Նրամյանց և ասոնց համախոհ ամիրայական խմբակներ»²⁰: Հակառակ սրանց, 1859 թ. մայիսին ընտրվում է հերթական հանձնաժողովը՝ 5 եկեղեցականների և 14 աշխարհականների մասնակցութեամբ: Հանձնախմբի կազմում էին Կ. Յուսուֆյանը, Բարունակ բեյը, Մկրտիչ Աղաթունը, զոկտոր Ռուսինյանը, Ննովը Տեմիրճիպաշյանը, Գրիգոր Օտյանը²¹: Խմբի ոգին և զաղափարական առաջնորդն էր տակավին ֆրանսիական հեղափոխութեան հովերով օրորվող նահապետ Ռուսինյանը, որը գրեթե միայնակ խմբագրում էր, լրացնում կամ պակասեցնում կանոնադրութեանը, հարկավ ձեռքի տակ ունենալով նրա 1857 թ. տարբերակը:

Հանձնախումբը նոյնամբերին ավարտում է իր աշխատանքները և վերամշակված նախագիծը ներկայացնում Ազգային ընդհանուր ժո-

17 «Մասիս», 1857, 28 մարտի, № 270.

18 «Հանդէս ամսօրեայ», 1902, հուլիս, էջ 207.

19 Այս մասին հետաքրքիր ու արժեքավոր հոդվածաշար է տպագրել Վ. Թորոմյանը, տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1902, հուլիս, օգոստոս, սեպտեմբեր և 1903 թ. մարտ ամիսների համարները.

20 Մ. Օրմանեան, Ազգայնապտում, հատ. 3, էջ 4016.

21 «Մասիս», 1859, № 413.

ղողի հաստատությանը²²: Քննարկման ժամանակ ամիրաներն առաջարկում են նույն նիստում չվավերացնել այն, այլ փոփոխություններն հանդամանորեն նայելուց հետո ներկայացնել հաջորդ անգամ: Սակայն հաջորդ նիստը հետաձգվում է անորոշ ժամանակով, ավելին, Գևորգ պատրիարքը, դաշնակցած ամիրայական խմբավորման հետ, ոչնչի առաջ կանգ չի առնում Բ. Դռան միջնորդությամբ մեկընդմիջտ արգելել տալու «անիծյալ կանոնադրությունը»:

Հակասահմանադրականների նման արարքը վրդովեցնում է սահմանադրականներին և աստիճանաբար ուժեղացնում այդ շարժումը: Արդեն կանոնադրության պաշտպան են կանգնում ոչ միայն բուրժուական մտավորականները, արհեստավորները, այլև պանդուխտ օրամշակները, առևտրական խավերը և դավառահայության հոծ բազմությունը: Նրանք նոր ոգևորություն են առաջ բերում և պոլսահայ լրագրապետեժին մղում դործողության: Աշխուժանում են դեմոկրատական ուժերը: Հրապարակախոսության միջոցով վարկավորվում է պատրիարքը, հեռացվում: Նորընտիր Սարգիս Գույումճյան պատրիարքը ստիպված համաձայնվում է կանոնադրության ընդունմանը: 1860 թ. մայիսի 24-ին Գր. Օտյանի, Սերվիշևսի, Գ. Պալյանի կրկին խմբագրումով կանոնադրությունը ներկայացվում է ընդհանուր ժողովի քննարկմանը, հաստատվում է և Ն. Ռուսինյանի կողմից ստանում Ազգային սահմանադրություն հորջորջումը²³:

«Թանգիմաթ»-ով պայմանավորված թողութությունով հանդերձ, Ազգային սահմանադրության թեկուզ այս տարբերակը նվաճվեց Պոլսի հայ արհեստավորների, օրամշակ բանվորների, բազմահազար պանդուխտների և սրանց ղեկավարող հայ առաջադեմ մտավորականության պայքարի գնով, պայքար, որը ձգվեց շուրջ երկու տասնամյակ: Հետևաբար, սխալվում են հայ բուրժուական այն պատմաբանները, հատկապես Սարուխանը, Աստուր և ուրիշները, որոնք Սահմանադրությունը դիտում են իբրև բարեխնամ սուլթանի գթության ու շնորհի արդյունք, նրա նվերը արևմտահայությանը: «Մեղու» պարբերականի վկայությամբ «...տասն անգամ տակն ու վրա եղավ ազգը այս բանիս համար (սահմանադրության վավերացման), քանի՛ քանի՛ անգամ խուժանն աղաղակելով ի Պատրիարքարան թափվեցավ. քանի՛ քանի՛ անգամ Մայր-եկեղեցու դավիթներն ու ներքնագավիթները, աստվածային օրհնությանց և աղոթից

²² «Մասիս», 1859, № 413, 24 դեկտեմբերի:

²³ Նույն տեղում, 1860, № 433, 26 մայիսի:

ջերմեռանդ ձայներուն փոխանակ՝ քինու, նախանձու, հակառակու-
թյան կատաղի ավաղներովը թնդացին»²⁴:

Պատրիարքի ու ազգային ժողովի կողմից ընդունված Ազգային
սահմանադրությունը բաղկացած էր ընդարձակ առաջաբանից, 150
հոդվածներից: Պետք է ընտրվեին 220 երեսփոխաններ, հրավիր-
վեին 140 անդամակիցներ: Կազմվում էին կրոնական ու քաղաքա-
կան ժողովներ, որոնց միացյալ ընտրությամբ ստեղծած Գերա-
զույն ժողովն օրենսդրի իրավունք ուներ: Ժողովների որոշումները
գործադրության էր դնում Ազգային կենտրոնական վարչությունը²⁵:

Մեկընդմիշտ սահմանափակվում էին ամիրանների իրավունք-
ները: Պատրիարքը դառնում էր ընտրովի, որին քվեարկող ազգային
ժողովի երեսփոխաններին իրավունք էր վերապահվում նախօրոք,
նույնիսկ մամուլի միջոցով, հրապարակայնորեն իրենց կարծիք-
ներն հայտնել առաջինի անձնավորության մասին: Պատրիարքն
ինքնագլուխ, ազգի ներքին գործերին վերաբերող օրենքներ հրա-
տարակելու, առավել ևս գործադրության մեջ դնելու նախկին արտո-
նությունից զրկվում էր: Նա փաստորեն վերածվում էր ազգի և կա-
ռավարության միջև միջնորդ մի օղակի, որը եթե Սահմանադրու-
թյանը հակառակ գործեր (հոդված 5)՝ կհայտարարվեր ամբաստան-
ված և ազգային ժողովի երեսփոխանների, Բ. Դոան առջև արած
միջնորդությամբ կհեռացվեր իր պաշտոնից:

Կրոնական ու քաղաքական ժողովների անդամներն ընտրվում
էին գաղտնի քվեարկությամբ: Կրոնական ժողովի ղեկավար ու
մշտական գործող կազմը բաղկացած էր 12 հոգուց, իսկ քաղաքա-
կանինը՝ 20: Քաղաքական ժողովն իր հերթին կազմում էր ազգային
խորհուրդներ և հոգաբարձություններ: Սրան կից ստեղծվում էին
ուսումնական և դատական խորհուրդներ: Դատական խորհրդի նա-
խագահ էր նշանակվում Կ. Պոլսի պատրիարքի փոխանորդը (հոդ-
ված 44): Կրոնական ժողովը կազմել էր տալիս «Վանորենից» խոր-
հուրդ, «Ելևմոսից», «Կուսակաց», Հիվանդանոցի հոգաբարձություն-
ներ: Այս մարմինները ղեկավարում էին հումապատասխան հիմ-
նարկների գործերն ու տնտեսությունը²⁶: Հիերարխիկ վերահիշյալ
հիմնարկների ստորին օղակներն էին գավառական ու թաղական
խորհուրդները, որոնք անմիջապես էին շփվում ժողովրդի հետ և
որոնք բիշ թե շատ անհրաժեշտ էին աշխատավորությանը:

24 «Մեզու», 1860, № 86, էջ 11.

25 «Ազգային սահմանադրութիւն հայոց», Կ. Պոլիս, 1860, էջ 26, 28:

26 Նույն տեղում, էջ 26 և հետո:

Ակնհայտ է, որ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրություն անունն իր ներքին բովանդակությանն անհարիր էր: Սահմանադրություն բառն ինքնին նշանակում է սահման դնել, սահմանափակել միապետի իրավունքները: Ներկա գեպում այն ոչ թե սահմանափակում էր սուլթանի, այլ պատրիարքի ու ամիրանների իրավունքները: Հետևաբար, Սահմանադրությունը սոսկ հայկական համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող մի կանոնադրություն էր և սուլթանական ճնշումներից հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության տեսակետից իրենից իրական արժեք չէր ներկայացնում: «Այստեղ ամեն ինչ կար, բացի մի հոգիվածից, որի վրա հայը կարողանար հենվել, որպեսզի քուրդը չխլեր նրա ոչխարները, բեյը չբռնարարեր նրա աղջիկներին և չվարեր նրա հողը, հարկահավաքը նրկու կամ նրեք անգամ չպահանջեր միևնույն հարկը, մի խոսքով՝ ամեն ինչ կար, բացի մի այնպիսի կարգադրությունից, որն իրոք երաշխիք լիներ թուրքական կառավարության կամայականության դեմ»²⁷: Սահմանադրությունը չէր ներկայացնում արևմտահայ աշխատավորության հավաքական կամքը, չէր արդարացնում նրա հույսերն ու ակնկալությունները: Մ. Նալբանդյանի բնութագրությամբ դա մի անուն է, «որ անիմաստ է թե՛ հայ ազգի և թե՛ այս կանոնադրության իսկ վերաբերմամբ»²⁸, Զուր չէ, որ Ալի փաշան, քմծիծաղով, տեղից շարժվող քառակուսի անիվ էր անվանում այն:

Չնայած այս բոլորին, արևելյան բռնապետների դադճ տիրապետության պայմաններում, մեծ դժվարություններով, երկուստեք ղոհառատ պայքարով կյանքի կոչված Ազգային սահմանադրությունը առաջադիմական երևույթ էր: Այն պայքարի հրապարակ էր հանում ինչպես նորաստեղծ բուրժուազիային, այնպես էլ ժողովրդական զանգվածներին: 1850—60-ական թվականներին Ազգային սահմանադրությունը հանդուցային այն հարցերից էր, որի շուրջը պտտվում էին հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքներն ու պարբերաթերթերը, առաջինի պաշտպանության կամ մերժման քողի տակ հայտնում իրենց կարծիքները ժամանակաշրջանին հատուկ և հուղող կարևոր խնդիրների վերաբերյալ: Արևմտահայերի քաղաքական հասունացման, ազատագրական պայքարի գաղափարաբանության կաղապարման տեսուկետից, հարկավ, նշանակալից էր 1860—1863 թթ. ծավալված սահմանադրական շարժումը:

²⁷ М. Г. Роллен-Жекмен, Армения, армяне и трактаты, М., 1896, стр. 197.

²⁸ Մ. Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն, Ե լ ժ, հ. 2, էջ 353:

Ազգային ժողովի ու պատրիարքի կողմից 1860 թ. մայիսի 24-ին քննունված Ազգային սահմանադրությունը գործադրվելու իրավունք կատանար սուլթանական կառավարության վավերացումից հետո միայն, որը գնալով ուշացվում էր։ Դուռը պաշտպանում էր հետագիմ մաիրաներին, սուլթանասեր հակում ունեցող պահպանողականներին ու բարձրաստիճան հոգևորականությանը։ Հովանավորը և հովանավորյալները մտադրվել էին թաղել Սահմանադրությունը։ Նրանք սպասում էին հարմար առիթի, որը և շուշացավ։

1860 թ. դեկտեմբերի 23-ին հանկարծամահ եղավ Երուսաղեմի պատրիարքը։ Սահմանադրությամբ ստեղծված հոգևոր խորհրդի որոշմամբ, պատրիարքի թեկնածությունն առաջադրվելու էր դրսից, այսինքն՝ ոչ բուրժուական եպիսկոպոսներից մեկից, որպեսզի ապահովվեր միաբանության անկախությունը, իմացվեր գաղտնաբաններում թաքցված վանքի հարստության չափը։ Փաստորեն կատարելով սուլթանի կամքը, տեղի վանականները, ամեն կերպ ջանում էին չենթարկվել Ազգային սահմանադրությանը, պատրիարքի թեկնածությունն առաջադրել ներսից՝ թուրքահայատակ եպիսկոպոսներից, որպեսզի շմերկացվեր իրենց դեմքը, չխլվեր անբավ հարստությունը, և մասնավորապես շուժեղանային ուսական կողմնորոշում ունեցողները։

Այս հողի վրա նոր կրքեր բորբոքվեցին։ Պոլսահայ մտավորականությունը համախմբվեց «ներսեն»-«դրսեն» խմբակցությունների մեջ և շարունակեց պայքարը այլ անունով, բայց փաստորեն Ազգային սահմանադրության մերժման կամ հաստատման համար։ Սահմանադրականները «դրսենականներն» էին, հակասահմանադրականները՝ «ներսենականները»։ «Վստեղի այսօր ամեն ուղամիտ հայ կտեսնե թե Երուսաղեմի պատրիարքը մեջեն ըլլա, դուրսեն ըլլա կուիլներու ներքին նպատակը Սահմանադրության կործանումն է»²⁹ կամ «Ազգային խավարչալ և կոպտավոր մասը ս. Երուսաղեմի պատրիարքը քնտրելու խնդիրը պատրվակ բռնելով... Հակոբ Տիրունի եպիսկոպոս իրենց գլուխ ունենալով՝ Սահմանադրության կործանել փորձում են, հաջողացուցին, գնացին Դռան կասկածելի ցուցեցին, զրպարտեցին։ Սարգիս պատրիարքն ալ բոլորովին անոնց հորդորությամբ գնաց Դուռը իր ազգը բամբասեց, զրպարտեց»³⁰։

29 «Մեղու», 1861, հուլիսի 26-ի «Հավելվածը»։

30 Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 193, վավ. 145։

Խառը ժողովը 1861 թվականի հուլիսի 12-ին հրավիրեց առաջին նիստը՝ որոշելու Երուսաղեմի պատրիարքության խնդիրը: Արհեստավորներն հավաքվեցին պատրիարքարանի դռանը և պահանջեցին պատրիարքի հրաժարականը: Նիստը կիսատ և անարդյունք մնաց: Երեսփոխանները ցրվեցին: Հուլիսի 21-ին կայացավ հաջորդ նիստը³¹, Իմանալով այդ մասին, ժողովուրդը խուժեց պատրիարքարան, սպառնալիքներ տեղաց երեսփոխանների գլխին և պահանջեց հավատարիմ մնալ Աղգային սահմանադրության սկզբունքներին: Հուլիսի 22-ին եկեղեցական ընդհանուր ժողով հրավիրվեց: Սահմանադրականներն առաջարկեցին Երուսաղեմում կայացած բնաբնությունների բեկանում, նոր թեկնածության հաստատում, Հուլիսի 27-ին հրավիրվեց քաղաքական ժողով: Ժողովներ են լինում նաև օգոստոսի 2-ին, 7-ին, որոնք բոլորն էլ արդյունքի չեն հասնում: Պոլսահայությունը նմանվում էր լուցկու բռնկվելուն սպասող, պայթելու պատրաստ վառոդի տակառի:

1861 թ. օգոստոսի 21-ին պոլսահայ աշխատավորությունն ապստամբեց պատրիարքի ու հակասահմանադրականների դեմ: Նույն օրվա առավոտյան պատրիարքը և երեսփոխաններն իջնում են ժողովարան: Նրանք ականատես են լինում 3—4 հազար ցուցարարների աղմուկ-աղաղակներին: «Ժողովուրդը բոլոր մեծի մասին կբազկանար ընկերություններն և ուսանողներն»³²: Սարգիս պատրիարքը փորձեց խոսել, բայց լռեցրին և պահանջեցին կամ հրաժարական տալ, կամ հնազանդվել Սահմանադրությանը: Ապարդյուն անցան Բ. Դռան անունից ժողովրդին արած նրա բոլոր տեսակի սպառնալիքները: Աղմուկը գնալով բարձրացավ: Վրա հասավ Սելիմ փաշան 25 զափթիներով: Մթնոլորտը շիկացած էր, դրա համար էլ վախեցած զինվորները ետ քաշվեցին: «Ան ատեն պատրիարքը որոշեց սահմանադրությունը կատարելապես ընդունելու ստորագրություն մը տալ»³³: Ցույցերը շարունակվեցին օգոստոսի 22-ին³⁴:

Սահմանադրական շարժման ուժեղացումն անհանգստացրեց սուլթանական կառավարությանը: Մեծ վեզիր Ալի փաշան հատուկ գրությունով, կառավարության կողմից վավերացված շինելու պատճառաբանությամբ, պահանջեց դադարեցնել Սահմանադրության

31 «Փորձ», 1876, № 3, Ա. Երիցեան, Տաճկահայոց իրավունքները, էջ 155:

32 «Փարիզ», 1861, № 55:

33 Նույն տեղում:

34 «Կոստնկ Հայոց աշխարհին», 1861, էջ 813—817:

գործադրությունը: Այսպիսով, Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրության պատրվակով, խավարյալները փաստորեն հասան նպատակին: Արգելվեց Սահմանադրությունը³⁵, ցրվեցին բոլոր հանձնաժողովները, որը և առիթ դարձավ քաղաքական պայքարի սուր կերպարանք առնելուն:

Հատկանշականն այն է, որ նախկին լիբերալ սահմանադրականները 1861 թվականին ականատես լինելով ժողովրդական ցույցերին, վախեցան, սկսեցին հաշտության ելք փնտրել պահպանողականների հետ և մարտահրապարակը մնաց առնականացող դեմոկրատական մտավորականությանը, նրա ետևից շարժվող ժողովրդական զանգվածներին: Պատահական չէ, որ Սահմանադրության արգելումից քիչ անց, փակվեցին նաև «Մեղու», «Մյունատի» և «Ծաղիկ» դեմոկրատական պարբերաթերթերը: Կ. Փանոսյանը, Հ. Սվաճյանը, Գր. Չիլինկիրյանը, Ա. Հայկունին և շատ ուրիշներ անցան ընդհատակ և սկսեցին թուղթիկներ տպագրել ու տարածել ժողովրդի մեջ: Առաջին անգամ հայոց պատմության մեջ ծնունդ առան անլեզու հեղափոխական գրություններ³⁶:

Ժողովրդի, նրա ավանդարդում գտնվող պոլսահայ դեմոկրատների ցուցաբերած նոր վճռականությունը վախեցրեց և՛ կառավարությանը, և՛ պատրիարքին: Սարգիս պատրիարքն հարկադրված հրաժարական տվեց: Ազգային սահմանադրությունը վերաքննելու հանձնարարությունը, Բ. Գուլը նշանակեց հանձնաժողովներ, որոնց մեջ մտցվեցին Սերվիշներ, Ստ. Ասլանյանը, Մինաս Մինասյանը, Հովհաննես Սուրենյանը, Գր. Օռյանը, Մ. Աղաթոնը, Ն. Ռուսինյանը³⁷: Վերաքննված Սահմանադրության նոր նախագիծը 1862 թ. ապրիլին հանձնվեց կառավարության հաստատմանը³⁸, որը գիտակցաբար ուշացվում էր: Պետությունից ու պատրիարքից դժգոհ աշխատավորությանը մնում էր հուզվել, բողոքել և նոր ցույցեր կազմակերպել:

1862 թ. օգոստոսի 1-ին, Զեյթունի հերոսամարտերի օրը, ամբոխը հարձակվում է պատրիարքարանի վրա, շենքից դուրս է վռնդում և՛ պատրիարքի տեղապահին, և՛ խառը ժողովի անդամներին, չարդ ու փշուր անում ժողովարանի կահ-կարասին և կողպում նրա

35 «Մասիս», 1861, № 506:

36 Մատենադարան, կաթողիկ. գիվան, թղթ. 193, վավ. 148, 152, 155, 156, 157, 159:

37 «Մասիս», 1862, № 542, տե՛ս նաև «Ատենադրութիւնք Ազգային ժողովոյ», հատոր 1, Կ. Պոլիս, էջ 81—83:

38 «Արշալոյս Արարատեան», 1862, № 672:

դռները: Երեկոյան միայն լսելով ցուլցի մասին, Սելիմ փաշան զափթիհներ ճեղ տաճարեկց պատրիարքարան, ուր զեռես հա-վաքված էր ամբոխը: Կրակի աղղանշանի ստիպմամբ ցուցարարնե-րը ցրվեցին: Մեկ շարաթ անց, նույն փաշան իր հետ վերցնելով մի զորագունդ, ջարդեց կողպեքը, բացեց պատրիարքարանը, ներս թո-ղեց խառը ժողովի անդամներին, 60 հոգի պահապաններ նշանակեց և սպառնալիքներ տալով հեռացաւ: Պատրիարքի տեղապահ Մաղա-քիան և խառը ժողովի նախագահ Բարունակը հրաժարվեցին պաշ-տոններից³⁹: Բարձրագույն Դուռը մերժեց նրանց հրաժարականը⁴⁰ և խոստացաւ վաղերացնել Աղգային սահմանադրությունը⁴¹:

Աղերա-ամիրայականների նոր հարձակման, հայ կոմպրահո-րական բուրժուազիայի ձայնափող դարձած պոլսահայ լիբերալների դասակարգային դավաճանության, Զեյթունի հերոսամարտերին հետնորդող նոր իրադրության պայմաններում հրապարակ իջաւ վերաքննված Աղգային սահմանադրությունը: 1863 թ. մարտի 17-ին, երիցս վիրահատությունից հետո, կառավարության կողմից հաստատվեց այն և անմիջապես դորժադրության մեջ դրվեց: Մ. Նուրբանդյանի արտահայտությամբ «Բլիսատվեց» Սահմանադրու-թյունը, նախկինում եղած 150 հոգւվածների փոխարեն աղղին հրամցվեց 99 հոգւվածներից բաղկացած տկար ու սահմանափակ մի կանոնադրություն:

Գերազանցապես լիբերալների զրշով վերաձեւած 1863 թ. Սահ-մանադրությունը հետընթաց քայլ էր նախորդի համեմատությամբ: Աղգային ընդհանուր ժողով կազմող երեսփոխանների թիւը 220-ից⁴² իջեցվում էր 140-ի, որոնց մեծ մասը ընտրվելու էին ոչ թե աշխար-հականների, այլ եկեղեցական ժողովների կողմից: Արգելվում էր նախկին 140 անդամակիցների մուտքն Աղգային ժողով: Դեմոկրա-տական մտավորականությունը զրկվում էր ամբողջը լեզալ օգտա-գործելու հնարավորությունից: Գաւառից եկող երեսփոխանների թիւն իջեցվում էր 60-ի: Աղգային համագումար ժողովների նստա-շրջանի ժամկետը մեկ տարուց երկարաձգվում էր երկուսի: Աղգա-յին սահմանադրության և սահմանադրական հանձնաժողովների գործունեությունը, բաղմաթիւ վերապահումներով, խղճուկ վիճակի և կայսման մեջ էր դրվում սուլթանի քմահաճությունից:

39 «Նախընդանը և նրա ժամանակը», զիրք առաջին, էջ 384—385:

40 «Մասիս», 1862, 7 օգոստոսի, № 547:

41 Նույն տեղում, 11 սեպտեմբերի, № 552:

42 Տե՛ս Ա. Պ էր պ էր ե ա ն, Պատմութիւն հայոց, էջ 426:

Այսպիսով, 1863 թ. մարտին ընտրված սահմանադրական վարչաժողովը սկզբից եեթ հանդես եկավ որպես գավառահայ աշխատավորական զանգվածների շահերին հակադրվող մի ուժ։ Պահպանողականների հետ դաշինք որոնելու մտադրությամբ լիբերալներն սկսեցին ժողովրդի ձեռքից կտրել այն փոքրիկ զիջումները, որոնք նախօրոք խոստացած լինելով, այժմ չափազանց էին թվում և վախեցնում առաջիններին։ Հետևաբար, սխալվում են բուրժուական պատմաբանները (Ատոմ, Սարուխան), երբ, իրենց դասակարգի դործնական լայն արդարացնելու դիտավորությամբ, եզրակացնում են, թե Սահմանադրության երկրորդ տարբերակն ավելի կոմպակտ ու գործնական էր, քան առաջինը։

Այդպիսի սահմանադրության համար մղվող պայքարն իր բուն արտահայտությունը գտավ հայ պարբերական մամուլի էջերում։ Հասարակական տարբեր, հակադիր ու իրարամերժ հոսանքների քառափնդկված արևմտահայ մտավորականները յուրովի գնահատեցին այդ կանոնադրությունը և ջանք շինացնեցին Սահմանադրությունն ու նրա համար ծավալված շարժումն օգտագործել իրենց գասակարգային նպատակադրումներին։

Պոլսահայ ամիրանների և նրանց հետ բաղմամբիվ գործարքներով աղերսվող բարձրաստիճան հոգևորականության շահերի արտահայտիչ կղերա-ամիրայականներն սկզբից եեթ դեմ էին սահմանադրությանը։ Նոր կանոնադրության մեջ նրանք տեսնում էին ոչ միայն ամիրանների ու պատրիարքի իրավունքների սահմանափակում, այլ ավելի սարսափելի թվացող հայ միջնադարյան ֆեոդալական եկեղեցու ռեֆորմը։ Կղերա-ամիրայականների որոճացող բերան դարձած «Երևակ», «Արևելյան դար», «Ժամանակ», սրանց խմբագիրներ՝ Հովհաննես Տերոյենց-Չամուռճյան բաղմամուն պատվելին, Տեյիրմենճյանը, Ս. Փափաղյանը միջոցների մեջ խտրություն չդնելով, ամեն կերպ տնվաճարկում էին սահմանադրականներին, Բ. Դուան ու էջմիածնի կաթողիկոսի միջոցով լռեցնում նրանց, փակել տալիս դեմոկրատական թերթերը, հալածանքի ենթարկում Հ. Սվաճյանին, Կ. Փանոսյանին, Գր. Չիլինկիրյանին։ Չամուռճյանի «Երևակը» սուլթանին հուշում էր, թե Սահմանադրությունը «...կնշանակե միևնույն կառավարութեան մեջ երկու կերպ կառավարություն ընդունիլ»⁴³ կամ «հայախնամ թրքական պետության մեջ նոր պետություն ստեղծել»։ Ստրկամիտ հետադիմականները ժխտում էին հայկական ինքնավարության անհրաժեշտությունը,

ազգի քաղաքական իշխանության, դեմոկրատական ինքնորոշման գաղափարին հակադրում կրոնա-եկեղեցական միությունը, կաթողիկոսի կամ պատրիարքի գերագահությունը:

Լիբերալ բուրժուական հոսանքը, նրա սահմանադրական ներկայացուցիչներ Գր. Օտյանը, Ն. Ռուսինյանը, Մ. Աղաթոնը, Գ. Պալյանը, մեկ խոսքով նախկին լուսավորականները, 1850—1860-ական թվականներին ապրեցին հայացքների ու գործունեության ներկու շրջան: Մինչև 1861 թվականը, այսինքն՝ սահմանադրական շարժման ժողովրդական կերպարանք առնելը, պոլսահայ լիբերալները, էֆենդիների լուսավոր սերունդն ավելի առաջավոր դիրքերում էր: Նրանց էր պատկանում Աղզային սահմանադրության մտահղացումը, նրա մի քանի տարբերակների խմբագրումը: Նոր էին վերագործել այս երիտասարդները Նվրուպայից, և սրանց հիշողության մեջ տակավին թարմ էին Արևմուտքում յուրացրած դեմոկրատական հայացքները և սկզբնական շրջանում պատկերացում չունեին արևմտահայ զանգվածների ուրույն բարքերի մասին:

1860 թվականին «ՄԱզդու» պարբերականում տպագրված Գր. Օտյանի ու Ն. Ռուսինյանի հոդվածաշարում հանդամանորեն շարադրվում էին նրանց հայացքները՝ Աղզային սահմանադրության վերաբերյալ: Դեռևս համաքաջ ընթացող ապագա դեմոկրատները և լիբերալ սահմանադրականները գրչով ու խոսքով ապացուցում էին Սահմանադրության անհրաժեշտությունը: Այդ հարցում նույնիսկ աննշմարելի էին Հ. Սվաճյանի, Գր. Օտյանի և Ն. Ռուսինյանի հայացքների տարբերությունները, դժվար է իրարից ջոկել նրանց աստորագիր հոդվածները՝ Սահմանադրության վերաբերյալ:

1850-ական թվականներին լուսավորչալ սահմանադրականները նույնիսկ մտադրություն ունեին Թուրքիայի տիրապետության տակ հայկական բուրժուական ինքնավարություն ստեղծել, ձեռնդրել տալ պաղամենտական հանձնարարքի: Սակայն նրանք այդ պատրանքը կամենում էին իրողության վերածել ազգի «լուսավոր ու ճարտասան» ներկայացուցիչների միջոցով, սկզբից ևեթ խուսափում էին ժողովրդական զանգվածների լայնահուն հեղափոխական շարժումներից, Լիբերալները դեռ 1860 թ. իրենց պարագլուխ Գր. Օտյանի միջոցով, ընտրությունների ժամանակ սահմանում էին կրթական ցենզ և անդրազետ գաղափարահայությանը վրկում ընտրելու և ընտրվելու իրավունքներից:

1861—1863 թթ. սահմանադրական շարժումները, Զեյթունի հերոսամարտերը, Վասպուրականի ու Մուշի դինված ելույթները սարսափ ներշնչեցին լիբերալ սահմանադրականներին, նրանք

փորձով համոզվեցին, որ ժողովուրդն այլևս իրենց ետեից չի գնում, ընդհակառակը, հակադրվում է շափավոր պահանջներին, ուստի գերադասեցին սահմանադատվել ղեմոկրատներից, ընդհանուր ճակատ կազմել պահպանողականների հետ և ընդառաջել Սահմանադրության վերահաստմանը:

Լիբերալները 1861 թ. որոճացին տպագրական, ցենզուրային անդրանիկ նախագիծ, ղեմոկրատներին արգելեցին անվայել արտահայտություններ թույլ տալ, քննադատող հոգվածներ տպագրել պետության ու եկեղեցու մասին, փորձեցին կաղապարել Հ. Սվաճյանի ու նրա «Մեղդի» լեզուն: Նրանք փաստորեն ջուր լցրեցին Զամուռճյանի ջրաղացին և կղերա-ամիրայականների ու ղեմոկրատների միջև սրվող պայքարի մասին Գր. Օտյանի բերանով հայտարարեցին. «Ամեն ընկերության վիճակի մեջ երկու էական պիտույք կան. պահպանության պիտույք ու առաջադիմության պիտույք: Այս կրկին պիտույքն ծագած կուսակցությունները իրենց օգտակար ու իրավացի կողմն ունին: Երկուքն ալ շափաղանցություններ կրնան ունենալ: Կառավարության դուրս հողոններուն կվերաբերի շափաղանցությունները ամոքել, կիրքերը հանդարտացնել և ճշմարտության ծառայելուց չվախնալ կողմնակցություններն, ալ հարգել ինչ որ իրավացի է իրենց պահանջմանց մեջ: Մերժել միայն ինչ որ կիրք է»⁴⁴: Փաստորին պահպանողականներին ու ղեմոկրատներին ուղղված հաշտություն քարոզ էր այս, դասակարգային առավել և ազգային ազատագրական պայքարի մարման յուրահնար, քողարկված ձգտում:

Արևմտահայ լիբերալների օրգան «Մասիս» պարբերաթերթը, սկզբնաշրջանում հետևողականորեն պաշտպանելով Սահմանադրությունը, հրեմն պայքարի ձեռնոց նետելով ամիրաներին ու պատրիարքին, 1861—1862 թթ. սահմանադրական շարժումից հիասթափվեց, ավելի ճիշտ վախեցավ և խմբագիրն օգոստոսյան ցույցերն անվանեց «անկարգ ու անպատեհ» ղեպքեր⁴⁵: Կ. Յուրեմճյանը նույնիսկ բավարարվածի տեսք ընդունեց, լսելով «Մեղու» և «Ծաղիկ» ղեմոկրատական թերթերի գոցման լուրը, չվարանեց հրապարակային կշտամբանքներ տալ նրանց խմբագիրներին:

Գավառահայ բուրժուազիան, նրա շահերի արտահայտիչ Մ. Խրիմյանը, Գ. Սրվանձտյանը, Խսկենդեյանը «Արծվի Վասպուրական» և «Արծվիկ Տարոն» պարբերաթերթերը, ավելի հետևողականորեն պաշտպանեցին Ազգային սահմանադրությունը: Նրանք չխղե-

⁴⁴ Ա շ ո տ Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, դիրք առաջին, էջ 387, տե՛ս նաև Գր. Օ տ ն ա ն, Ատենարանությունը, էջ 2:

⁴⁵ «Մասիս», 1862, № 549:

ցին իրենց կապերը դեմոկրատական մտավորականության ու նրա թիկունքում կանգնած ժողովրդի հետ: Գալառահայ բուրժուազիայի ձայնատարները շարունակ ականատես էին Արևմտյան Հայաստանի աշխատավորական զանգվածների տվաշտանքներին, այդ պատճառով էլ ձգտում էին ժողովրդի համար տեղեր նվաճել սահմանադրական նորաստեղծ հիմնարկների մեջ, հայրենի երկրի բողոքի ձայնը հասցնել Պոլիս, աղերսազրերի ու թաքրիրենների միջոցով վերացնել տալ գավառներում ծավալված անարդարությունները, Կառավարական շրջաններում «տաք զլուխ» հայի համբավ վայելող Մկրտիչ Խրիմյանը գրում էր. «Կղարմանամ այդ անհիմն կարծիքին վերա, իբրու թէ սահմանադրութիւնը միայն եւրոպական կատարելոց համար հաստատուն և հարմար կերակուր է, իսկ անկատար ասիականաց համար ընաւ անճաշակ կերակուր մի է: Սահմանադրութիւնը այնչափ փափուկ և դիւրաճաշակ է, որ հայկական ամեն հասակի մարդիկները կարող են կաթի նման ծծել զանի. շինական, ռամիկ, քաղաքացի, իշխան, արհեստաւոր, ծեր, երիտասարդ, մանկիւն, միայն թէ մարդ պէտք է, այսինքն դասակները, որպէսզի կաթի նման ջամբեն հասարակութեանը: Սահմանադրութիւն մերժող դատը չաւելի հասկցողներն են, քան թէ պարզամիտ հասարակութիւնը»⁴⁶: Իր կուսակիցների հետ միասին, Խրիմյանը դաշնակցների խոսքեր չէր խնայում Աղգային սահմանադրության հասցնին, հեղինակ էր պոլսահայ փափկասունների լիբերալ բարեհոգությունը, միաժամանակ պահանջում այն իշեցնել «Պոլսո կեդրոնական լեռն» և պատգարակի վրա գրած տեղափոխել Արևմտյան Հայաստան:

1869 թ. Հայոց Հայրիկը պատրիարք կարգվեց: Նա իրականության վերածեց վաղամտածված բաղձանքը, ծնունդ տվեց գալառահայերի հարստահարություններն ուսումնասիրող հանձնաժողովներին և հայրենասեր երեսփոխանների գրւղով ու լեզվով, Հայաստանի վիշտը մայրաքաղաք տեղափոխեց, խոշտանգված, ճնշված ու հալածված հայ գյուղացու աղեկտուր ճիշը պատրիարքությունի պաշտոնյաների ու սուլթանի թանձրաթաղանթ ականջին հասցրեց: Անկասկած է գավառահայ ազգային բուրժուազիայի հայացքների առաջավոր ուղեգիծը՝ պոլսահայ լիբերալ սահմանադրականների համեմատությամբ:

Սահմանադրական երկարատև շարժման պրոցեսում դեմոկրատական մտավորականությունը ևս հայացքների ու համոզումների

⁴⁶ «Արթուրի Վասպուրական», 1861, № 8, էջ 228—229 (ընդգծումները մերն են — Չ. Ղ.):

կելու շրջան ասորենց: Պայքարի առաջին շրջանում արևմտահայ գեմոկրատիայի տրիրոնը՝ Մ. Նալբանդյանի ապագա ղինակից Շ. Սվաճյանը սահմանադրական պատրանքի մեջ էր, կարծում էր, թե դրանով կարող է փրկության սպեղանի հասցնել խոշտանգվող գավառին, Արևմտյան Հայաստանի աշխտավորությանը: Տակավին լիբերալներից չսահմանադատված, մեղվական երիտասարդությունը հայտարարում էր. «Բարեբաստի՞կ ազգ. ինչ որ ուրիշ ազգեր մեծամեծ արյունահեղությամբ հաղիվ կրցան ձեռք բերել՝ այսօր դուն ամենայն խաղաղությամբ և սիրով ստացար. աշխարհիս էն մեծ լուսավորչալ ազգերուն ազգային ընդհանուր ժողովոց նման ժողով գումարեցիր ու քու սրահիդ դուռը սպասելու ազգային պահպան զորքերդ, քու ժողովրդականացող սերն եղավ, որ դուրս նետեց Եստիությունն ու խռովությանց քոթնները... Աշխարհ թող զսրմանա, երբ օր մը քու տարեգրությանց այս բերկրառիթ զլուխը կարդալով տեսնե, թե ինչ մեծ գործ մը, ի՞նչ մեծ դյուրությամբ ի զլուխ եկած է, ու զմայլի հայ ազգին խաղաղասեր բնավորության վրա:

Իվ դուք, կարոտյալք ազգին ծերք և տղայք, աղքատք և հարստահարչալք, ցնծացե՛ք և ուրախ եղիք, ու...: Ծափ զարկեք ու օրհնեցեք ազգին բարերարները»⁴⁷: Ազգային սահմանադրության հետ մեծ հույսեր էին կապել նաև Սվաճյանին գաղափարամեծ Կ. Փանոսյանը, Գր. Զիլինկիրյանը, Մ. Մամուրյանը: 1861 թ. հուլիսին «Ծաղիկը» գրում էր. «Սահմանադրությունը այն հաստատուն հիմնադրությունն է, որուն վրա կկռթնին ազգին ապահովության, փառքին և ապագային սյուները»:

Սահմանադրական մեղրամսին Շ. Սվաճյանը գրում էր. «Արիք հայկազունք»՝ Սահմանադրության հիմնը, ամեն շուրաթ մեկ անգամ. գաղափարամեծ մտավորականների հետ միասին, ժողովրդի զլուխն անցած, գնում էին Կոստանդնուպոլսի արվարձան՝ Ունքար-Իսկենլեսի, խրախճանքներ սարքում, աղմուկ աղաղակով տոնում իրենց հաղթանակը: 1860 թ. մայիսին, զեռ շերկփեղկված սահմանադրականները երգում էին.

Օրհնում Հայաստան դա ծաղկապուսկ
Զայն ողջունելու ելեք հայ զավակք,
Անցան սև օրեր, օրեր մահահոտ,
Հայոց նոր բախտի ծագի առավոտ:

⁴⁷ «Մեղու», 1860, № 108, օգոստոսի 30, էջ 188—189:

Մահմանադրություն ուղեցույց կենաց,
Սիրո դրոշակով եկավ դարդարված,
Որ փայլի արև սուրբ Հայաստանի,
Որ հայ ազգություն փառքը վերածննդ⁴⁸:

Կ. Փանոսյանը այնքան էր ուզում Ազգային ժողովի կողմից Մահմանադրության վավերացմամբ, որ տոնախմբության պահին փարվում էր բոլորին, առատ համբույրներ դրոշմում ոչ միայն հայերին, այլև թուրք զինվորականներին: 1860 թ. ծնվեցին հարյուրից ավելի ստանալուներ, երգեր, փոքրածավալ պոեմներ, որոնք բոլորն էլ նվիրված էին Ազգային սահմանադրությանը⁴⁹: Հարություն Սրվաճյանի «Մեղուն», Կ. Փանոսյանի «Մյունատին», Գր. Զիլինկիրյանի ու Ա. Հայկունու «Ծաղիկը», նույնիսկ ուշագործյուն ջգարծնելով արվեստի վրա, հաճույքով սպասարկում էին այդ ստեղծագործությունները:

Այդուհանդերձ, դեմոկրատ-սահմանադրականների մահճոգության առաւելան ժողովուրդին էր, նրա լուսավորությունը, քաղաքական իրավունքների նվաճումը: Իր արտասանած ճառերում Սրվաճյանն այդ պահին պահանջում էր կամ Մահմանադրությունը դադար տանել, կամ երեսփոխանների մեջ մեծ տեղ հատկացնել դավառհայերին: Նա առաջիններից էր, որ զիտակեցելով Արեւմտյան Հայաստանի ազդարնակչության անդրադատության փաստը, պահանջում էր ընտրության մասնակիցների համար բացառել կրթական ցեղը: Դասակարգային մահճոգությունների առումով, 1857—1861 թթ. լիբերալներից տարրերվում էին տալավին շափավոր պահանջներ ունեցող պոլսահայ դեմոկրատները, որոնց շարքերում թեկուղ խուլ ձևով, առանց հրապարակային բացահայտման, սկըսվում է լսվել ժողովրդական դանդաղածների բազմաթիվ ու սոցիալական պահանջների ձայնը:

1861—1863 թթ. սահմանադրական պայքարի նոր շրջափուլում, լիբերալների դավաճանական շրջադարձը սառը ջուր ցողեց արդեն ձևավորվող դեմոկրատական հոսանքի բարեհոգության վրա: Սուլթանների լծի դեմ սկսված ապստամբական շարժումները, Միքայել Նալբանդյանի զորեղ ազդեցությունը նրանց հանեց սահմանադրական պատրանքների մշուշապատ ուղուց: Դեմոկրատական հոսանքը զգաց, որ լիբերալները թլփատելով Ազգային սահմանադրությունը, ընդհանուր լեզու գտնելով պահպանողականների հետ, դրվատելով

48 Մատենադարան, ձեռագիր Ձ 5463, Թերթ 3:

49 Այդ ոտանավորներն ամփոփված են երկու ձեռագրերում, տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր Ձ Ձ 4179, 5463:

կանոնադրության նոր նախագիծը, փաստորեն խաբուս էին ժողովրդին, ձգտում րալարարվածի տեսք բնդունել ու վերջինիս հնուս պահել ոչ միայն սոցիալ-դասակարգային, այլ նույնիսկ աղագային-բաղաքական շարժումներից:

Գեմեկրատական հոսանքը ղատվեց նախկին կուսակիցներից, շարունակեց ղեկավարել պոլսահայ սահմանադրական շարժումը, սակայն քննադատության նշանակեց դարձրեց թլփատված սահմանադրությունը: Այս հարցում ամենից վաղ շրջադարձ կատարեց Հ. Սվաճյանը, նրան հետևեցին Կ. Փանոսյանը, Մ. Մամուրյանը, Գր. Չիլինկիրյանը և ուրիշները:

Հ. Սվաճյանը, գաղտնի, թե հրապարակով, «Մեղվի» հոգվածներով, թե «Մատնություն» գրքուշկով, այլ պարբերականներով, ժողովրդի մեջ գաղտնաբար տարածած թուլցիկներով, Կոստանդնուպոլսի Մեծ նոր խանում արած հավաքուշխներով, թե Աղագային ժողովի ամբիոնով, քննադատության կրակ էր տեղում ժողովրդագալ պահպանողականների, շալավոր լիբերալների, անդորժույնա երեսփոխանների գլխին: Արդեն հեղափոխական դեմեկրատիզմին փարվող Սվաճյանը խորը հիասթափություն էր ալրել այս հարցում գրելով, որ ժողովուրդը «...երեսփոխան ընտրեց, անոնց տվալ աղգը կառավարելու իշխանությունը և մինչև հիմա ամենաչն կերպով հնալանդեցալ անոր: Սակայն ասոնք, ցավելով կրսենք մեծագույն մասով խաբեցին անոր վստահությունը և ի դերև հանեցին անոր գեղեցիկ հույսերը»⁵⁰: «Մեղվի» արգելումները, Սվաճյանի կրած նոր հալածանքները ոչ միայն խմբագրին ետ չէին պահում քաղաքական, գաղալարական պայքարից, այլև գնալով ալելի էին բլուրեղացնում նրա նեղալիոխական դեմեկրատիզմը:

Սահմանադրական անդորժույնա հիմնարկները քննադատեց խիղախող ու անվախ մտալորական Կ. Փանոսյանը: Ընտրվելով Աղագային ժողովի երեսփոխան, հիասթափալ, նա նույնիսկ մերժեց մասնակցել նրա նիստերին⁵¹ և դեն շալտեց առաքլած մանգատը: 1863 թ. Մ. Մամուրյանը գրում էր. «...երբ սահմանադրական հայ կտեսնեմ, կհիշեմ այն մուրացկանը, որ հացը մեղրի գոց ամանի վրա կբեր և կկարծեր, թե մեղր է կերածը ... անոր հոտով կկշտակար»⁵²: Մ. Մամուրյանը խիստ դժգոհ էր կրոնական ու քաղաքական ժողովների անդամներից, որոնք շգորժադրելով, ժան-

50 «Մեղու», 1865, № 255, էջ 1:

51 Թ է ո դ ի Կ, Ամէնուն տարեցոյցը, 1924, էջ 205 և հետո:

52 Վ բ ո յ Ր [Մ. Մամուրյան], Հայկական նամականի, Զմիւռնիա, 1872, էջ 124:

գոտւած մեխանիզմի էին վերածել թլիտաւած սահմանադրության հողվածները: Այդ մասին ավելացնում է. «Մի՞թի Պոլսի հայը Սահմանադրութիւնը պիտի մեջ բերե, զոր հանուն ալգին շինեց, ապեց ու ծոցը դրավ»⁵³, Թեկուզ ուշացումով, բայց և այնպես Գր. Զիլինկիրճանը հասկացաւ, որ «Սահմանադրության ազդեցութիւնը խիստ փանաթի եղաւ... ամիրաներու քմածին կամբին հաջորդեց ամիրայական բեկորներու խոսքը և անզոյ ժողովականներու քոքովումը»⁵⁴: Պոլսի հայերը հուզվում են, վիճում, գոչում «Կեցցե՛ Սահմանադրութիւնը», հուշս ունենալով դրանով «Շորտալոր» ազգերի շարքին գտաւել, ճիշտ այն իսրայելցիների նման, որոնք «քառասուն տարի անապատին մեջ թափառեցան և աստծո հետ դեմ առ դեմ խոսելու պատիւը ունեցան»⁵⁵:

Արեւմտահայ դեմոկրատների դիրքաւորումն այս հարցում ակնհայտ է. դեռ գաղափարական առաջնորդի՝ Մ. Նալբանդյանի գծած ուղիով, պաշտպանել ժողովրդի երկարատե պայքարի ու տքնության դնով ձեռք բերված Ազգային սահմանադրութիւնը՝ այն գործադրելով Արեւմտյան Հայաստանում, օգտագործել քաղաքական պայքարի համար ժողովրդական դանդիւածների տրիւնացման գործում:

Այսպիսով, Մ. Նալբանդյանի արեւմտահայ դինակիցներ ու հետեորդներ Լ. Սվաճյանը, Կ. Փանոսյանը, Մ. Մամուրյանը, Գր. Զիլինկիրճանը, պատուելով սահմանադրական պատրանքի քողը, եկան այն համոզման, որ ժողովրդի ազատագրման միակ միջոցը նրա կաւումակերպված պայքարն է: Բայց և այնպես, նրանք չժխտեցին 1850-ական, հատկապես 60-ական թվականներին իրենց մղած սահմանադրական պայքարի դերը, այսինքն հանուն ժողովրդական սահմանադրության սկսված շարժումը, որն արեւմտահայ, առավել ևս գաղութահայ աշխատավորությանը քաղաքական պայքարի հասունացնելու գործում շոշափելի արդշունք տւեց: Այն սուլթանների տիրապետության տակ դարեր ի վեր ճնշվող հայ ժողովրդին հանեց թմրած իրավիճակից, ինքնագիտակցության բերեց, վարթեցրեց նրա միտքը, վստահութիւն ներշնչեց պայքարի, գուցե և հաղթանակի հնարավորության հանդեպ: Ազգային սահմանադրութիւնից առաւել գնահատելի է Զեյթունի հեռոսամարտին նախորդող, նրա հետ համընկնող ու նրան հետնորդող սահմանադրական ժողովրդական շարժումը:

⁵³ «Հայկական Նամական», էջ 34:

⁵⁴ Գր. Զիլինկիրճան, Ուղեորութիւն ի Կոստանդնուպոլիս, Զմիռնիս, 1883, էջ 58:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 57:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
1850—60-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ԶԵՅԹՈՒՆԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԿԻՍԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ
1830—50-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

19-րդ դարի առաջին քառորդին սուլթանական Թուրքիան ավելի խճճվելով կապիտուլյացիաների ռեժիմի մեջ, կորցնում էր իր ռազմա-քաղաքական հզորությունը, դառնում մրցադաշտ ոչ միայն ախոյան պետությունների, այլև լիակատար անկախության փորձեր կատարող քուրդ ու թուրք ֆեոդալների համար։ Օգտագործելով բանակի քանակի ու ռազմունակության կորուստը, Անատոլիայի ու Ռումելիայի մահմեդական ցեղապետերը, սուլթարացնելով իրենց զինաջոկատները, ամրացնելով բերդերն ու ամրոցները, նախկին պարտավորություններից հրաժարվում են, շատերը՝ գրեթե ամեն տեսակի կապերը խզում Բարձրագույն Դռնից։ Սուլթան Սելիմի և Մահմուդ II-ի տիրակալությունն իրենց ասիական ներկրամասերի վրա (մինչև 1834 թ.) դառնում է անվանական։ Երբեմնի հզոր պետությունը դառնում է արյունահեղ կռիվների ու միջցեղային զինաբախումների ասպարեզ։

«Բարձր Դռան նրբեք շի հաջողել այս լեռներում տոհմական ժառանգական իշխանությունը զետին տապալել, — գրում է Մուլթ-կեն, — ինչպես իրենց կայսրության շատ այլ վայրերում։ Քրդական ավագանին մեծ իշխանություն ունի իր հպատակների վրա, նրանք զփուլում են միմյանց հետ, վիճարկում են Բարձր Դռան իշխանությունը, հրաժարվում են հարկերից, շեն հանդուրժում ոչ մի զինա-

կոշություն և իրենց վերջին ապաստանը գտնում են բարձր լեռների ամրոցներում»¹:

Զկարողանալով առայժմ հաշվեհարդար տեսնել բանակատեր, անընկճելի, իսլամ ցեղապետերի, խաների ու բեկերի հետ, սուլթաններն իրենց եկամուտներն ու հասույթները ստանում էին անպաշտպան, վեճք կրելու իրավունքից զրկված քրիստոնյա ազգերից, խստացնում ճնշումները, բարդում հարկերը, քամում գյուղացու ունեցվածքը, բարձրացնում մաքսերը, երկրի աշխատավորությանը, առավել ևս արհեստավորին անուղղակիորեն ղրկում արտադրելու հնարավորություններից: Ազգակալմավորման պրոցեսը թեև կոխած անտեսական զարգացման մակարդակով մահմեդականներից անհամեմատ բարձր կանգնած և կապիտալիստական նվրդայալի հետ առնչվող քրիստոնյա հպատակ ազգերը, այլևս չգիմանալով բռնության նման անտանելի ծանրությանը՝ ելնում են ժողովրդա-ազատագրական պայքարի: Թուրքիայում ծփում է ազատագրական շարժման ալիքը:

Արևելքի ամենավայրագ բռնապետների տիրապետության դեմ ապստամբության դրոշ են պարզում շղթայակիր, ազատագուրի ազգերը՝ հույները, բուլղարները, սերբերը, ռումինացիները, սիրիացիները, արաբները և այլ ժողովուրդներ: 1804 թ. ծայր են առնում սերբերի ազգային շարժումները, 1821 թ. ոտքի են կանգնում հույն ժողովրդի հերոս զավակները, ղոհառատ, երկարատև կռիվներով, ազատատենչ մարդկության համակրանքի ու բարոյական աջակցության մթնոլորտում վերստանում իրենց անկախությունը: 1862 թ. ապստամբում է Չերնոգորիան, 1866—1868 թթ.՝ Կրետեն, 1875 թ.՝ Բոսնիան և Հերցեգովինան, 1876 թ.՝ Բուլղարիան²:

Սուլթանների մահաափյուռ թաթից ազատվելու հաջող ու անհաջող փորձեր անող քրիստոնյա ազգերի ապստամբական շարժումները պատասխան էին տիրապետող ռեժիմի էլ ավելի խստացմանը, ուստի և անառարկելիորեն, դրանք առաջադիմական էին, համազգային ձև ու համադեմոկրատական բովանդակությամբ ունեին: Այդպիսին էր նաև հայ ժողովրդի մղած հակաաուլքանական շարժումները, հերոսական ապստամբությունները 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ մի կողմից ուժեղանում էր Թուրքիայի վառած հայահալած

¹ Helmut von Moltke. Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, Berlin, 1876, S. 267.

² Մանրամասն տե՛ս Մ. Ն եր ս ի ս յ ա ն, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, 1955, Երևան, էջ 15 և հետևյալը:

Բաղաճականությունը, սոցիալ-բաղաճական ճնշումները, ասպարեզ բացելով մասնակի կամ զանգվածային ջարդերի առաջ: Այդ մի շրջան էր, երբ ֆեոդալական արտադրահարաբերությունները ճեղքեր էին տալիս և ձևավորվում էր առևտրա-արդյունագործական բուրժուազիան, զարթոնք ապրում հայրենանվեր մտավորականությունը, կադապարվում ազգային-ազատագրական պայքարի դաս-դասարարանությունը:

Սակայն պետք է տարբերել դարի երկրորդ քառորդի դիմադրական կոիվները դարամեջի զույգ տասնամյակների ապստամբական լայնահուն շարժումներից, որոշել նրանց ոչ միայն ձևը, այլև բովանդակությունը: Արևմտյան Հայաստանի բոլոր շարժումները մինչև դարակեսը մնում էին տեղական նշանակությամբ և չէին արժանանում այն համակրանքին ու աջակցությանը, ինչին արժանացան 1860-ականներին, չէին ստանում բարոյական ու նյութական այն օգնությունը՝ Հայաստանի զույգ հատվածներից ու հայ գաղթօջախներից, ինչպիսին ստացան քաջակորով զեյթունցիները 1862 թվականին և հետո:

Արևմտյան Հայաստանում, հատկապես Հայկական Կիլիկիայի լեռնագավառներում 1830—50-ական թվականներին բռնկվեցին թուրքական կառավարության և քուրդ վերնախավի դեմ ուղղված մի շարք ապստամբություններ, զինված ելույթներ, ինքնապաշտպանական կոիվներ, որոնք հետապնդում էին վաղեմի նվաճած իրավունքների պաշտպանությունը կամ կորցրածի վերստացումը: Թվաշատ մարտերի կենտրոնը մնում էր լեռնային Կիլիկիայի Զեյթուն գավառը:

Մարաշի փաշայության մեջ մտնող ըմբոստ, քաջակորով ու ազատատենչ հայ լեռնականներով բնակեցված Զեյթունն այս պատմաշրջանում էլ շարունակում էր պաշտպանել իր կիսանկախ դրությունը, կառավարվել ժառանգաբար տիրող, բնտրովի չորս իշխանների կողմից, սուլթանների տալով, հաճախ էլ չտալով պարտավորված 15—30 հազար զուրուշի հարկը³: Ամուր պաշտպանական դժեր, հարմարավետ աշխարհագրական դիրքատեղեր Ուլիան 17—20 հազար բնակչություն ունեւ, մշակում էր Պիրիդի երկաթի, կապար-սրծաթի հանքերը, արտադրում առատ երկաթ, վառոդ, սև փական ձեռքերով պատրաստում զենք ու զինամթերք, այն օգտագործելով երկրահատվածի վրա արշավող թուրքական զորախմբերի

3 Տե՛ս Երուսաղեմի մատենադարան, ձեռագիր 2738, թերթ 3, Մովսես Բահանայի «Ջէյթունի անցքերը» գրությունից, գրված 1862 թ. ղեկամբերին:

ոչնչացմանը իր իրավունքների պաշտպանության նպատակներին⁴:

Զեյթունի կիսանկախության վերացման սուլթանների անհամար փորձերը վաղուց էին սկսվել, սակայն զոհեր տալուց զատ, ոչ մի արգելումքի չէին հասցրել նրանց: Պետության կենտրոնացման, կենտրոնախույս ուժերի ոչնչացման բաղաքականության ուժեղացման հետ մեկտեղ, սուլթաններն այս ժամանակահատվածում ավելացնում են արշավող զորամիավորների թիվը, դիմում դիվանագիտական խորամանկության, միջոցների մեջ խտրություն չդնելով, մյուս իշխանապետությունների նման ձգտում ոչնչացնել նաև Զեյթունի կիսանկախ գրությունը, ոչ միայն գավառը դնել ծանր հարկի տակ, այլև փաստապես հպատակեցնել իրենց:

Եգիպտական արշավանքով, Հունաստանում, Սերբիայում ծավալված ազատագրական կռիվներով զբաղված Մահմուդ II-ը, նախ օգտագործում էր կուսակալ փաշաներին, նրանց կովեցնում ղեյթունցիներին հետ, թուլացնում ևրկուսին էլ, հիմնական հարվածը վերապահելով ապագային: 1829 թ. Կեսարիայի նահանգապետ Քեոսի փաշան Զեյթունի նվաճման հանձնարարություն է ստանում: Թուրքական բանակը Կոկիսոնի մոտ հանդիպում է փոքրաքանակ ղեյթունցիների համառ դիմադրությանը, Աստվածատուր Յաղուպյանի զնդակով սպանվում է դրոշակակիր Զևլադը, զորքը խուճապահար նահանջում է, իսկ Զեյթունը մնում է կիսանկախ⁵:

Նոր արշավանքները կանխելու նպատակով, գավառի շուրջ իշխանները որոշում են պարտավորված հարկագումարը առաքել մայրաքաղաք, սուլթանի հաճությունն ստանալ, դրանով իսկ ղերծ մնալ զոհեր տալուց: Մահմեդի Մանուկ Պերսյանը 1830 թ. 15000 ղուրուշ հարկագումարը, առանց միջնորդ օղակների տանում է մայրաքաղաք և հանձնում Այա-Սոֆիայի մյուսթինիլուն: Թուրք հոգևորականը, արտաքինապես շնորհակալ եղողի կերպարանք առնելով, թունավորում է ղեյթունցու միտքը, թե քաղաքում եղած 24 տուն մահմեդականներին պետք է որևէ պատրվակով արտաքսել, քանի որ «օձի ձագերու նման՝ երբ մեծնան ձեր սիրտն կխալթեն»⁶: Նա կատարում էր Բ. Դոան հրահանգը, որպիսով ինչ-որ միջոցներով պառակտում

4 Տե՛ս Ուլնիա կամ Զեյթուն լեռնային առան ի Կրիկիա, գրեց Յ. Յ. Ալլահ-վելբոտեան, 1884, 4. Պոլիս, էջ 66—67:

5 Գր. Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Նիս-նորք 1934, էջ 127:

6 Նույն տեղում, էջ 127:

մտցնելը լեռնականների մեջ, խաթարել նրանց միասնականությունը, հեշտացնելը ապագա արշավողների դործը:

Իսլամ կրոնավորի խորհրդից զրդված, իշխաններից երկուսը Սուրենյան ավազ իշխանին հանձնարարում են պատրվակ փնտրել և արտաքսել մահմեդական հողատեր գերդաստանները: Պայմանաժամանակ նշանակելով Սուրենյանը 1831 թ. պահանջում է մահմեդականների հեռացումը: Յաղուպյանները հակառակվելով, սրանց վերցնում են իրենց պաշտպանության տակ և ծայր է առնում, փաստորեն միջֆեոդալական, առաջինի իրավունքի համար ծավալված եղբայրասպան կռիվը, որը տևում է 7 ամիս և խլում 400-ից ավելի զոհեր⁷: Ակնհայտ է դառնում, որ փառաբանված Զեյթունի ներսում եղել են ֆեոդալական երկպառակություններ: 12 զափթիև ունեցող իշխանները հարկեր են դանձել, շահագործել են գյուղացիությանը, դրա համար էլ իրար գեմ սուր են ճռճել իշխանական գերդաստանները, ամեն մեկը ձգտել է սվեյխ քաղաքական իրավունքի ու դրանով պայմանավորված հասույթներ ստանալուն:

Թաղապետական, միջֆեոդալական կռիվները ծանր հետևանքներ ունեցան Զեյթունի համար: Նախ Յաղուպյանների դարանակալ ձեռքով ոչնչացավ Սուրենյան իշխանական գերդաստանի մի մասը, ապա Մարաշի Սուլեյման փաշան կարողացավ պահն օգտագործել և զորք հաստատել ս. Աստվածածնի վանքում՝ 1831 թ., նպատակ ունենալով պատեհառիթ, երկրի երեսից ջնջելու զեյթունցիներին: Վատթարացան զավառաբնիկների ապրելակերպի պայմանները: Օղակի մեջ առնված Զեյթունը կտրվեց դրաշխարհից, պակասեցին երկաթի տարանցիկ առևտրից ստացված հասույթները, սկսվեց սուրը և նույնիսկ հիվանդությունները⁸:

Զեյթունի այս կռիվներին, ժողովրդի կարծեցյալ հուսալիք դրուժյանն ուշադրությամբ հետևում էին կառավարական պաշտոնյաները, ներքուստ ուրախանում, նպատակակետին հասնելը վերահաս համարում: Թուրքական ստվարաթիվ բանակի գլուխն անցած Սուլեյման փաշան, ետեից զցած շրջակա գյուղերի ավարածարով մոեռանդ ամբոխը, 1832 թ. շարժվեց դեպի Զեյթուն և բանակը դրեց Զերմուկի դաշտում⁹, նպատակ ունենալով նախ բանակցու-

7 Գ. Գ. Գալուստյան, նշված աշխատությունը, էջ 129:

8 Տե՛ս Լ. Ե. Զեյթունի փառանկալից ընդարձակ քննական պատմություն հայոց, Մարտի, 1933, Ա. հատոր, էջ 183—185:

9 Մանրամասն տե՛ս Վ. Մելիքյան, Զեյթունի հերոսամարտերը, Երևան, 1960, էջ 20—21:

Յյունները սկսել դժգոհ իշխանների հետ, իրարից բաժանել սրանց, ապա նոր շարժվել լեռնաքաղաքի վրա, այն հիմնովին կործանելու:

Օտար բանակի թվաշատությունից երբեք չհրկնչող Վելթունցի քաջամարտիկներն անմիջապես մոռացան բոլոր տեսակի հակասությունները, իրար նկատմամբ ունեցած թշնամանքը, գիշերային հանկարծակի հարձակման միջոցով ջարդեցին Սուլեյման փաշայի զորամիավորների մի մասը, խուճապ առաջացրին բանակատեղում և վերացրին այս վտանգը ևս: Հերթական արշավողներին դիմագրավելիս, Զեյթունը հաղթանակով դուրս եկավ: Սակայն նրան օգնեցին նաև արտաքին հանգամանքները:

Եգիպտական Մուհամմեդ Ալի փաշան ապստամբելով դրավել էր Թուրքիայի հպատակ բաղամթիվ նահանգներ, տիրացել Կիլիկիայի դաշտային մասերին և շարժվում էր դեպի մայրաքաղաք: Ո՛չ սուլթանական կառավարությունը, ո՛չ էլ թուրք որևէ փաշա այլևս չէր կարող մտահոգվել Զեյթունի նվաճման խնդրով: Ընդհակառակը, վտանգավոր հակառակորդի տուալխաղացումն արգելելու համար Բ. Դուռը «փոքրերի» նկատմամբ մեղմանում էր: Սուլթանի համար հովասարաչափ տտելի բրդական իշխանապետերն անկախության ֆերմաններ էին ստանում, պետություն կողմից հաստատվում իրենց իրավունքների մեջ, միայն թե բռնակ արամադրերին կառավարությունը, ճանաչեին նրա գերիշխանությունը: Այդպիսիններից էին նաև Զեյթունն ու Սասունը:

Օգտագործելով սուլթան Մահմուդի պետության խաթիույ վիճակը, ղեյթունցիները որոշում են մարտերում փառաբանված հերոս Դեյլի-Քեյշը՝ Տեր Օհան քահանայի գլխավորությամբ պատվիրակություն առաքել մայրաքաղաք¹⁰, որը խնդիր պիտի ունենար վերահաստատել տալու Մուրադ IV-ի շնորհած հրովարտակը և հարկաչափը կայունացնելով, գավառն ազատել փաշաների ապօրինություններից: Տեր Օհանը 1833 թ. հասնում է Կ. Պոլիս, ներկայանում Մահմուդ II-ին¹¹, համարձակախոսությամբ զարմանք պատճառելով մահմեդական տիրակալին, վերահաստատել է ալիս Զեյթունի՝ ֆերմանը վակուֆի իրավունքը, հարկաչափը պաշտպանելով տասնհինգ հազար դահեկան: Հուշապատումների ու ավանդադրույցների հեղինակներն այս արարողության պատիվը իրավամբ տալով խի-

¹⁰ Հ ա ր ո թ ի ւ Ն Ս. Ն ա շ ա լ ե ա ն, Զեյթունի քաջամարտիկ Տեր Օհանի քաղաքործութեանց դրուագներէն, Պէյրուք, 1958, էջ 48—52,

¹¹ Նույն տեղում, էջ 49—50:

դախ ու հայրենանվեր քահանային, մոռանում են սակայն, որ Մահմուդ II-ն էլ պակաս շահագրգռված չէր ղեկթունցիներին սիրաշահելու, Մուհամմեդ Ալիից կտրելու և իր կողմը գրավելու մեջ, մանավանդ որ արդեն եզրույտացիների ձեռքն էր անցել Կիլիկիայի մեծ մասը։ Փաստորեն Ղեկթունի խնդրանքը համընկնում էր սուլթանի ներքին ցանկությանը, և վերահաստատվում էին գալմառի նախկին իրավունքները։

Իր առաքելության մեջ հաջողված Տեր Օհանը վերադառնում է Ղեկթուն, անցնում ուղմունակ լեռնականների գլուխը և փորձում է հպատակեցնել գալմառի շրջակա թուրք, թուրքմեն և քուրդ թափառաշրջիկ ցեղախմբերին, որոնք, Մարաշի կառավարիչների երբեմնի դիրքից խրախուսված, հարձակվում էին հայկական գյուղերի վրա, փշաղենում հայերի այգիները, քշում տանում անասունները, սպանում ուղևորներին։ Հայ լեռնականները հաղթում են մահմեդական ցեղապետներին, ստիպում վճարել որոշ վնասները և, ի նշան հավատարմության, բոլորին անցկացնում Տեր Օհանի սրի տակով։ Սա եզակի դեպքերից մեկն էր արևմտահայերի կես հազարամյա պատմության մեջ, երբ տիրապետող ազգի և կրոնի ներկայացուցիչներն իրենց գլուխը խոնարհում էին ալլահալատներին՝ «գլավորներին» սրի առաջ։

1836—40-ական թվականներին Կիլիկիային տիրացած Մուհամմեդ Ալին ցանկություն ունենալով նվաճել Ղեկթունը, սակայն վախենալով նրա փառաբանված ղալակների սխրագործություններից, ստիպված հանգուրժում էր գալմառի անկախությունը, բարեկամության հաստատման փորձեր տնում։ 1840 թ. Կիլիկիա է հասնում մեծ Սադրաղամ Հաֆըզ փաշան։ Սուլթանի հրամանով նա պիտի հպատակեցներ Ալաջատաղի քուրդ ցեղապետներին, նոր ապաարշավեր Եգիպտոս¹²։ Խորամանկ թուրք փաշան, գիտակցելով խնդրի դժվարությունը, դիմում է ղեկթունցիներին, բարեկամություն, օգնություն խնդրում։ Սրանով Հաֆըզը նախ նպատակ ուներ ղեկթունցիների միջոցով հպատակեցնել Ալաջատաղը, փառքը վերագրել իրեն, ապա և թշնամության սեպ խրելով լեռնաբնակ երկու գալմառների պատերազմասեր համայնքների միջև, հաղթական վերադարձին՝ ոչնչացնել երկուսին էլ։

Ղեկթունցիները և Կիլիկիայի դաշտային մասերի շատ հայկական գյուղեր անընդհատ տուժում էին ալաջատաղցի թափառա-

12 Տե՛ս «Մանգումեկ», 47-րդ տարի, № 2629, 1912, սեպտեմբերի 11/24։

շրջիկ, վայրենաբարո թուրքմեն ցեղերի ասպատակություններից: Առաջարկը նրանց սրտովն էր, ուստի և Տեր Օհանը 500 զեյթուն-ցիներ վերցնելով միանում է կառավարական բանակին, արշավում բերդի վրա, գրավում այն, ճակատամարտում կորցնելով միակ որդուն՝ Սարգսին: Հաֆըզ Ալին անձամբ ականատես լինելով հայերի սխրագործությանը, խոստովանում է, թե. «Ավելի լավ է, որ տեղուքունը Զեյթունեն 1000 մարդ ունենա, քան քե թուրքերեն 20000 զինվոր»¹³: Թուրք փաշան պարզեցրեց է տալիս Արաջատաղի զեյթունցի հերոսներին, խոստովանելով հեռանում դավառից:

Հերթական միջադեպն առաջացավ 1841 թվականին: Հաֆըզի հեռանալուց մեկ տարի շէր անցել, երբ հասելի անունով մի թուրք չինվուրական 500 հեծյալներով մտավ Զեյթուն իբրև հյուր, ապա երեք օր պայմանաժամանակ դնելով, պահանջեց հարկագումարը: Նախ նրա զինվորներին բաժանելով տների վրա, իշխանները փոստորեն կալանավորեցին հասերին՝ զորաշուկատի հետ և բանագնացների միջոցով հասկացրին, թե հարկահավաք հանկարծ փողոց դուրս չգա «վասնզի, ըսին, մեր երիտասարդները, այսանդ թուրք տեսած չըլլալուն համար՝ ծանր պիտի թվի իրենց քո ներկայությունդ և առաջին անգամ հանդիպողը պիտի սպանե քեզ»¹⁴: Զորավետի կատաղությունը հասել էր զագաթնակետին, սակայն ոչինչ տեսել չէր կարող: Նա ստիպված էր խնդրելու, որ եթե զորքի հետ միասին իրեն բաց թողնեն, ապա առանց հարկն ստանալու կհեռանա դավառից: Իշխանները պատասխանեցին, թե իրենք կառաջնորդեն բանակը մինչև Մարաշի կամուրջը, իբրև վարձ յուրաքանչյուրից ստանալով մեկական ոսկի, այլապես կկողոպտեն բոլորին, մերկամարմին կարտաքսեն դավառից: Կողոպտելու նկած հասնելը հարկագրված ընդունեց բոլոր պահանջները, կողոպտված ու ամթթահար վերադարձավ Մարաշ:

Գավառին կից սուրող թեճերլանցի թուրքմենական ցեղերը 1842 թ. շրջապատված էին Յուսուֆ փաշայի զորաբանակի կողմից: Սրանց դրությունն անհուսալի էր, փրկության ելք չկար, թուրքերը որոշել էին բոլորին սրի քաշել: Այդպես էլ կլինեք, եթե օգնության չհասնեին զեյթունցիները: Լեռնագավառի հայերի ու թեճերլանցիների մեջ վեճերը, դիմաբախումներն անընդմեջ էին, սակայն այժմ առեսնելով հարեանների վիճակը, ընդառաջելով նրանց աղերսանքին, զեյթունցիները վեհանձնաբար օգնության հասան: Յաղուսյան

¹³ «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 131:

¹⁴ «Զեյթունի պատմագիրքը», էջ 189—190:

Աստվածատուր աղան բանակը նետեց մարտադաշտ, դիպուկ նշանառությամբ սպանեց Յուսուֆի դրոշակակրին, խուճապ առաջացրեց նրա զորքի մեջ։ Թուրքական բանակը նահանջեց Կոկլիսոն, հայերը հաղթանակ տարան և թեճերլտեցին նրան՝ շնորհակալությամբ առատ նվերներ տալով, խոստացան մշտնջենապես բարեկամ մնալ հարեաններին¹⁵։

Թուրքմեն ցեղերին զեյթունցիների օգնության կղերությունը պատրվակ բռնելով, առանց այդ էլ լեռնադավառի վրա կատաղած Կիլիկիայի թուրքերը կառավարությանը համոզում էին վճռական միջոցներ որոնել՝ Զեյթունի հպատակեցմանը։ Ալբիստանի Հաճի աղան 1844 թ. մեկնեց Պուլիս, ներկայացավ Աբդուլ Մեջիդին և առաջարկեց հետևյալ ծրագիրը. նախ Ալբիստանի ղոնները փակել զեյթունցիների առաջ, շտալ նրանց այն հացահատիկը, որը գնում էին այգոնդից, քաղցով նեղել բաշամարտիկներին, ապա խափանել շահավաճառի գլխավոր աղբյուրի՝ երկաթահանքի մշակումը։ Այդ բոլորից հետո, ետևից գցած խուժանը, Հաճի աղան շարժվեց դեպի Զեյթուն¹⁶։ Լեռնականները ջարդեցին թուրքական բանակը, բացեցին բոլոր ճանապարհները, շարունակեցին երկաթահանքի շահագործումն ու առևտուրը։

Հաճի աղայի ծրագրի կենսագործման համար 1847 թ. Զեյթունի վրա է արշավում Թուփալ Սաթո անունով զորապետը և մոնետիկների միջոցով հայտարարում է, թե «տասներկու տարեկան աղջիկ կուզե հայերեն»։ Նրան պատասխանում են. «ձեր այդ պիղծ խորհուրդներուն համար Աստուծով կատարելապես պիտի խայտառակվիք ու ձեր դիակը այս լեռներուն վրա թռչնոց կեր պիտի ըլլա»¹⁷։ Պատասխանից վիրավորված թուրք փաշան բանակը մոտեցնում է բերդաքաղաքին, մի բան, որին սպասում էին զեյթունցիները։

1000 զինվորներով նրանք կտրում են փախուստի ճանապարհը, թրերով ու կացիններով զինված 2000 հոգի տեղավորվում են ճանապարհի երկու կողմի դարաններում, 120 զինվոր ուղարկում են Սաթոյի բանակին ընդառաջ, իսկ 500 զինվոր էլ՝ վերջինների օգնության։ Կես գիշերին, եկեղեցական զանգերի հնչյունների միալար ազդանշանով սկսվում է հարձակումը։ Զարդն ահավոր էր, զոհերն՝ առատ։ Թշնամին տմենուր գթություն էր աղերսում։ Սպանվում է

¹⁵ «Զեյթունի պատմագիրքը», էջ 190։

¹⁶ «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 132։

¹⁷ «Զեյթունի պատմագիրքը», էջ 191։

նաև Թուփալ Սաթու ղորապետը, իսկ ղեկթունցիք, սակավաթիվ ղոհերով, առատ ավարի ու ռազմամթերքի տեր են դառնում:

Կոտորածի լուրը հասնում է մայրաքաղաք: Սուլթանն ու պալատականները մեկ անգամ ես համոզվելով, որ Զեյթունն անընկճելի է, որոշ ժամանակ դադարեցնում են արշավանքները, իսկ 1850 թ. որոշում սիրաշահել նրանց և այդ միջոցով հպատակեցնել: 1851 թ. Զեյթունի շրջա իշխանները՝ իշխանապետ Մահտեսի Հովհաննես Շուրոյանը, Մարտիրոս Սուրենյանը, Աստվածատուր Յաղուպյանը և Աստվածատուր Յենիտունյանը հրավիրվեցին Կ. Պոլիս՝ բանակցություններ¹⁸:

Տեղեկանալով դավառի գրությանը, հաղորդակից դառնալով իշխանների արամադրություններին, սուլթանի հանձնարարությամբ, փոխադարձ ղիջումներով, կնքվեց պայմանագիր՝ թուրքական կառավարության ու Զեյթունի միջև: Արդու Մեջիդն ստիպված էր շրաշխաններով պարգևատրել այն հայ լեռնահամայնապետերին, ովքեր բազում անգամ ջարդել էին կառավարական ջոկատները, խայտառակ պարտության մատնել անվանի շատ ղորապետներ: Այս մասին 1851 թ. մայիսի 20-ին ղեկթունցիները կաթողիկոսին գրում են. «...Այժմ. ներկայիս կոչեցին ի Պոլսոյ արքայական հրամանաւ զիշխանս մեր յատեան ղակոնական կանոնաւ, հարցաբանեալ և տեղեկացեալ ղել ամենայն իրացն. եղին ի վերայ մեր դաշինք կապակցութեամբ արքայական դրոշմամբ և ֆերմանօք, վերստին դարձուցին առ ի Զեյթուն քաղաքս մեր պատուով արքայապակ նշանօք...»¹⁹:

Պայմանագրության մյուս կետն այն էր, որ ղեկթունցիները պարտավորվում էին հպատակվել Բ. Դոանը, կանոնավորապես, ամեն տարի, ոչ թե Այա-Սոֆիայի մզկիթին, այլ արդեն Արդու Մեջիդին 60 քիսա վեբլի անունով հարկ վճարել²⁰: 1852 թ. ղեկթունցիները աղերսագրեր են ուղարկում Կ. Պոլսի պատրիարքին, Հայոց կաթողիկոսին, որտեղ հիշատակվում է. «...բայց արքայթաղաւորի վերկին վաթսուն քիսէ ըստակ է կտրուածք և կանոնագրերէն և հաստատութեամբ և անշարժութեամբ և անհնար և առանց խաղխտութեամբ և ի նոցանէ արքային եկեալ սպասաւորքն Ունեյուլայսինքն Զեյթունէն նյութջուսին համարն շափ խնդրելով կամին ղոռով շափէն ղուրս աւելի վերկի առնեն, իսկ սակա ամենայն ժո-

18 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 158, վավ. 39, 1851, մայիսի 20:

19 Նույն տեղում:

20 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 163, վավ. 31:

դովուրդ խեղճ և անկարող են աւելի տալոյ ոչ կարեն. խեղճութիւն մեր դուք հոգացեք...»²¹: Ակնհայտ է, որ վրեժխնդիր կառավարութիւնը խորամանկութեամբ էր զործել այս անգամ:

Հայտնի է, որ 1849 թ. վերջերին, 1850 թ. սկզբներին ավարտվեց Անատոլիայի և հարավային Հայաստանի քրդաբնակ, ինքնազուլս իշխանապետութիւնների վերանվաճումը: Քուրդ ցեղապետների ոչնչացումից, տարագրութիւնից ու պաշտոնադրկութիւնից հետո շեղյալ հայտարարվեցին նախորդ սուլթանների տված անկախութեան բոլոր տեսակի ֆերմանները: Վերացվեցին իշխանապետութիւններին, դերբեխութիւններին, օջաքներին և յուրդլուկներին շնորհած Մահմուդ II-ի արտոնագրերը, քուրդ ֆեոդալների ստացած առանձնաշնորհումները: Բաղէշի, Վանի, Բայազետի, Մուշի, Չուխուրի, Բոհտանի, Մոկսի երկրատեր քուրդ ֆեոդալները շենքի ուժով հպատակվեցին կենտրոնական կառավարութեանը, դրվեցին հարկի տակ ու զրկվեցին նախկին դրութիւնից: Դարակնսին պետութիւնը դեռևս չէր կարողացել հպատակեցնել Կողանյան ձորապետներին՝ Կիլիկիայում, հայ իշխաններին՝ Զեյթունում ու Սասունում: Սակայն 1851 թվականի պայմանագրութեամբ, բանակցութիւնների միջոցով, Աբդուլ Մեջիդը շեղյալ էր հայտարարել Մուսթաֆա IV-ի տված և Մահմուդ II-ի վերահաստատած Զեյթունի կիսանկախութեան ֆերմանը, դաժառ հանելով հոգեւոր հիմնարկների իրավասութիւնից, դրել էր Բ. Դոան հպատակութեան տակ: Ավելորդ արշունահանութիւնից խուսափելով, զեյթունցիներն սկզբում համաձայնում են դրան, սակայն շատ շուտով հասկանում են կատարած տխուր և դիմում են նոր միջոցների:

Իշխանները տեսնում են, որ սկզբում վճարած 15000 դուրուշի փոխարեն կառավարութիւնն այժմ պահանջում է քառապատիկը, միաժամանակ հարկը վերցվում է ոչ թե համայնապետերից, այլ պետական հարկահանները ուղղակիորեն հարաբերութիւնների մեջ են մտնում Զեյթունի սպարապետութեան հետ, մի բան, որը վիրավորում էր լեռնականների ինքնասիրութիւնը, դեմ գնում երեքդարյա սովորութիւններին: Ստիպված նրանք միջոցներ են որոնում՝ գոնե անցյալին վերադառնալու: Զեյթունի խորհրդարանի որոշմամբ, 1859 թ. Կ. Պոլիս են առաքվում Հովհաննես վարդապետ Դառնեցին, տեր-Մուսես քահանա զեյթունցին, որոնք Աբդուլ Մեջիդից խնդրում են հրովարտակի վերահաստատութիւնը: Բ. Դուռը կոպտութեամբ մերժեց սրանց առաջարկը, իսկ Մարաշի կուսակա-

²¹ Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 163, վաճ. 31:

լին²² հանձնարարից բարձրացնել Զեյթունի հարկերը, զանձել նույն-
իսկ անցյալ տարիներից մնացած պարտքերը:

Ղրիմի պատերազմից դուրս եկած սուլթանական կառավարու-
թյունը, երկիրը, ճիշտ է, վերածելով պարաքատեր եվրոպացիների
կիսապաշտպան, բայց և այնպես անցյալի համեմատությամբ, այժմ
ավելի ամուր էր զգում իրեն և ձգտում էր ամեն դեպքում ոչնչացնել
տակավին հարատևող, փոքրաթիվ կիսանկախ համայնքների իրա-
վունքները, եթե դիմադրեին ողջ ազգաբնակչությանը: Սուլթանին
այս տարիներին էլ ամենից շատ մտահոգում էր Զեյթունի հպատա-
կեցումը: Այդ ուղղությամբ արված քայլերը ավելի վճռական կեր-
պարանք էին առնում, թուրք պալատականների բազում խորհրդա-
րաններում ծնվում էին նորանոր ծրագրեր, լեռնագավառի գլխին
կիտվում նոր ու սև սամպեր:

Փարիզի դաշնագրի թանաքը չլորացած, Օսմանյան կայսրու-
թյունը հաճույքով ընդունում էր Հուսիսային Կովկասից դադթած
մահմեդական, աուղմատենչ շերքեղներին, բնակեցնում Մարաշի
կուսակալության լեռնագավառներում, տալիս հողային կալվածք-
ներ ու արտոնություններ, սիրաշահելով հավատակիցներին՝ օգտա-
գործում զեթունցիների դեմ: Կառավարության հրահանգով շերքեղ-
ները 1858 թվականին, ընդհանուր բազմությամբ, խուժեցին Զեյթու-
նի սահմանները, ավերածություն ու մահ սփռեցին հայկական
գյուղերում²³: Բերքաբաղաբից դուրս եկող հայ քաջամարտիկները
շերքեղների մարտն ընդունեցին Փոշ-Դաղ լեռան ստորոտում: Ճա-
կատամարտն ահեղ էր, երկուստեք զոհառատ: Սակայն չկարողա-
նալով դիմանալ զեթունցիների կազմակերպած գրոհին, խուճա-
պահար շերքեղները փախուստի դիմեցին: Գավառը մեկ անգամ ևս
պաշտպանեց իր իրավունքները:

Բ. Դուռն պաշտոնյաների համբերությունը հատնում էր: Մա-
րաշի կուսակալին սուլթանը հանձնարարում էր խստացնել ճնշում-
ները Կիլիկիայի հայ բնակչության նկատմամբ, կանոնավոր ու
անկանոն զորաջոկատների, հատկապես շերքեղների միջոցով
ասպատակել Ալբիստանի, Հաճընի և Մարաշի հայ գյուղերը,
Զեյթունն օղակի մեջ առնելով կտրել գրասալարհից, միջադեպ
առաջացնել, որպեսզի կազմակերպվեն նոր արշավանք, վերջնակա-

22 Լ և ո ն ճ է ր ա հ ե ա ն, Ժամանակակից ընդարձակ քննական պատմություն
հայոց, հատոր Ա, Մարտի, 1933, էջ 189:

23 Տե՛ս Վ. Մ ե լ ի ր ս ե թ յ ա ն, Զեյթունի հերոսամարտերը, 1960, Երևան, էջ
21—22:

նապես բնաջնջվելու պետությունն աչդբան հոգսեր պատճառող արծ-
վարույնը: Դրվում էր Զեյթունը հիմնահատակ անելու խնդիրը²⁴:

1860 թ. Մարաշում նստած օսմանյան մի բանակ, խուրշիդ
փաշայի զլխավորությամբ, նախապատրաստական աշխատանք էր
ծավալում, հարմար առիթի սպասում Զեյթունի վրա արշավելու:
Խորամանկ պաշտոնյան նախ ջլատեց Կիլիկիայի լեռնականների ու-
ժերը: Ֆռնուլն անջատվեց Զեյթուն գավառից, գրվեց Ննիջե-Կալե
գավառի գալմադամի տիրակալության տակ, թուրքական զորք
մացրեց այնտեղ և ծանր հարկատվություն սահմանեց: Պահակա-
խմբերի հսկողություն կարգվեց Ֆռնուլ-Զեյթուն տանող ճանա-
պարհի վրա, ապա վերցնելով 12 հազարանոց կանոնավոր զորք,
չերքեզներ, մահմեդական ամբոխ, ներխուժելով լեռնագավառը,
խուրշիդ փաշան բանակատեղ ընտրեց բաղաբից 20 կմ հեռավորո-
թյամբ բնկած Զահան գետի հովիտը:

Հունիսի 8-ին թուրքական բանագնացները հայ իշխաններին
հաղորդեցին, որ փաշան պահանջում է անցած 12 տարիների հարկը,
գավառի հպատակությունը, այլապես կսկսի գրոհը²⁵: Իշխանները
մարաշյի թուփլամ-օղլու Ալիի միջոցով գրավոր պատասխանեցին,
թե պայմանագրությամբ սահմանված հարկից ավելին իրենք վճա-
րել չեն կարող: Զայրացած փաշան զորքը շարժում է դեպի Ջերմուկի
դաշտը և փաստորեն սկսում գրոհը: «Այս միջոցին զեյթունցիք Պո-
լիս գտնվող իրենց եկեղեցականներն քաջալերիչ նամակ ստանալով
կհարձակին բանակի վրա, որ խուճապահար կփախչի և շատերը
կամուրջեն անցնել չկարենալով դետք կնետվին կյավուրներին գերի
շինալու համար»²⁶: Մեկ օր առաջ հոխորտացող խուրշիդ փաշան,
այժմ գլխիկոր, իշխաններից թուլլտվություն էր խնդրում Մարաշ
վերադառնալու՝ Ախր-Տաղի ճանապարհով: Մեծաքանակ ավար՝
պարեն, ռազմամթերք ձեռք գցած զեյթունցիները խոհեմությամբ
հարգում են պարտված թշնամու խնդրանքը և թուրքական խուճա-
պահար, ջարդված բանակի բեկորները հեռանում են լեռնագավառից:

Կ. Պոլսի ազգային ժողովի ատենագրություններից պարզվում է
նաև, որ հայերը թուրքական զորքերի նոր հարձակմանը դիմագրա-
յել են 1861 թվականի փետրվար-մարտ ամիսներին: 1861 թվականի

24 Մանրամասն տե՛ս Վ. Մ ե լ ի բ ս ե թ յ ա ն, Զեյթունի 1862 թվականի ապրս-
տամբությունը, Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանի «Աշխատություն-
ներ», հատոր Բ, Սրհան, 1950:

25 Զ է յ թ ու ն ց ի [Մ. Սեմբեճյան], Զեյթունի անցեալէն և ներկայէն, մասն
Ա, 1900, Վիեննա, էջ 101—104:

26 «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 135:

մարտի 21-ի նիստում Ազգային ժողովն արձանագրում էր, թե. «Մարաշեն գիրեր առնվեցան, որովք կիմացվի թե Զեյթունի հայք զինչուք դիմագրություն քրեր են զիրենք հարստահարողներուն: Ժողովս գրեր խրկել տվաւ տեղւոյն կառավարութեան, որ հայոց պաշտպանություն ընեն և թե ազգայնոց որ հնազանդություն ընեն»²⁷:

Այսպիսով, ավարտվեց Զեյթունի պայքարի առաջին շրջանը, վերացան դեպի սուլթաններն ունեցած լեռնականների պատանդները, օրակարգի հարց դարձավ լեռնագավառի հպատակեցման խնդիրը, սակայն այլևս ոչ տեղական նշանակութեամբ: Զեյթունի խնդիրն այժմ դուրս էր գալիս Կիլիկիայի ու Արևմտյան Հայաստանի սահմաններից, հուշում աշխարհասփյուռ հայկական բնկոյրներին: Ունիան դառնալու էր հայ ժողովրդի ազատաբաղձութեան խորհրդանշանն ու ներշնչման աղբյուրը:

2. ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1862 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դարակեսին ուժեղանում էին սուլթանական միահեծանութեան դեմ բարձրացած ազգային-ազատագրական շարժումները: Ֆրանսիական հեղափոխության ու իտալական ազգային շարժումների զաղափարաբանության ներմուտք Թուրքիա, Հունաստանի ազատագրումը, սլավոնական ազգերի հեղափոխական նկրտումները, մայրաքաղաքում ու Զմյուռնիայում ծավալված սահմանադրական պայքարը, և վերջապես եվրոպական պետությունների կայսրության ներքին գործերին միջամտելու հաճախահաճ փորձերը Բ. Դռանն ստիպում էին կտրուկ միջոցների դիմել, կանխել «տարածվող վարակը», դո՛ւն հայերին հեռու պահել անբարեհույս ազգերից: Արդեն հանրահայտ էր դառնում, որ որչափ ուժեղանում էին եվրոպական Թուրքիայի հպատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները, այնքան ավելի էին խտացվում սոցիալ-քաղաքական ճնշումները, հետապնդումներն ու հալածանքներն Արևմտյան Հայաստանում ու Կիլիկիայում ապրող հայկական զանգվածների, առավել ևս ըմբոստ, կիսանկախ համայնքների՝ Սասունի ու Զեյթունի նկատմամբ: Թուրք պալատականներն այժմ արդեն նկատում էին, որ Տավրոսի հերոսամարտերը, առանձնապես նվաճած իրավունքների պաշտպանության համար հայերի ցուցաբերած անօրինակ սխրանքները ոգևորում էին ազգային զարթոնք ապրող հայ

²⁷ «Ատենադրութիւնք Ազգային ընդհանուր ժողովո», հատոր Ա, էջ 49, տե՛ս նաև «Տեղեկագիր քաղաքական ժողովո կեդրոնական վարչութեան առ Ազգային ընդհանուր ժողով», 1861, 4. Պուլիս, էջ 24:

մտավորականությանը, նրան մղում գործողությունների՝ վաղեմի կորցրած պետականության վերականգնմանը, ժողովրդի ազատագրմանը:

Խուլշիդ փաշայի պարտությունից հետո Թուրքիան մշակեց նոր ծրագրեր, Կիլիկիայում կենտրոնացրեց ստվարաթիվ բանակ և ջանաց ամեն կերպ հպատակեցնել, հակառակ դեպքում բնաջնջել Զեյթունը, որպեսզի ազատվեր հետագա բարդություններից: «Ալի փաշա զրուցած էր 1861-ին առաջ Տոբթոռ Պարթ՝ հռչակավոր գերմանացի ճանապարհորդին, թե՛ «Կիլիկիո լեռներուն մեջ կան քանի մը ապստամբ ժողովուրդք, հուսամ թե քիչ ատենեն զանոնք անհետ կանենք»²⁸, Կամ «Նոկայիններուն գլխավոր պեյերուն գրպաններուն մեջ շատ մը նամակներ ու վկայականներ գտնված էին. Մարաշու երեկւի տաճիկներին ու նույն երկրին օսմանյան իշխանութենեն գրված, որոնցմով կը խոստանային Զեյթուն իրենց իբրև ընծա մը տալու, եթե կարենային իսպառ ջարդել զԶեյթունցիները»²⁹:

1862 թ. Մարաշի կուսակալ նշանակվեց երիտասարդ, նորավար գինվորական Աղիդ փաշան: Նրան տրվեց մեծաքանակ կանոնավոր բանակ, հրետանի, լայն լիազորություններ՝ լեռնային Կիլիկիան ասպատակող ցեղերին, հատկապես շերքեղներին գինվորագրելու, արշավանքի նախապատրաստությունը տեսնելու, նոր ապա Զեյթունի վրա արշավելու: Շեյխերի, գերվիշների ու մուլաների թափուրը շարժվում էր Կիլիկիայի քաղաքներով ու գյուղերով, բորբոքում հետամնաց մահմեդական բնակչության կրոնական ֆանատիզմը, ոտքի հանում ավարածարավ իսլամ խուժանը: Լուրեր էր տարածվել, թե Զեյթունի բնակչությանը սրակոտոր անելուց հետո նրա ունեցվածքը բաժանվելու է արշավանքի մասնակիցներին: Այդ պատճառով ամեն օր Աղիդ փաշայի բանակատեղն էին գալիս թուրքերի, շերքեղների, քրդերի գինված ջոկատներ: Գնալով ահռելի ծավալ էր ստանում Մարաշի կուսակալի բանակը: Կարծես թե ամեն ինչը պատրաստ էր, հարկավոր էր արշավանքի առիթ փնտրել, որը և չուշացավ:

Զեյթունամերձ Քեթմեն գյուղի երկու թուրքերի միջև առեւտնագման պատճառով կռիվ առաջացավ: Առևանգող Իպիշը սպանեց հակառակորդ Ալիին: Սպանվողի հարազատները գալիս են վերցնելու ազգականի դիակը, սակայն Իպիշը չի թողնում: Սրանք Պեշեն մուսուլմանական գյուղից օգնություն

28 «Փորձ», 1879, № 11, էջ 21—22:

29 Երուսաղեմի մատենադարան, ձեռագիր 2738, թերթ 11—12:

խնդրելով ու մերժվելով, ստիպված դիմեցին արեգինցի Կարապետ Քնհնաին, որի մոտ էր գտնվում Ենիտունյան Աստվածատուր իշխանի եղբայր Փանոսը: Իրար հետ խորհրդակցելուց հետո, Կարապետ Քնհնան հեռան առնելով 10 մարդ, գնում է սպանության վայրը, միջնորդում Իպիշի առաջ, երկու կողմին խաղաղեցնելու, դիակր տիրոջը հանձնելու մտադրությամբ³⁰: Իպիշը չի ենթարկվում, սպանում է Հակոբ անունով զեյթունցուն և փախչում: Կարապետ Քնհնան վերցնելով 70 կտրիճներ, գիշերը գնում է Քնթմեն գյուղ, պահանջում Իպիշին: Կռիվ է առաջանում: Սպանվում են 14 թուրքեր: Հաջորդ օրը քեթմենցիները Ալի անունով մի արհեստավորի են տալիս 14 սպանվածների արյունաթաթախ շապիկները, որը տանում հանձնում է Ալիզ փաշային և օգնություն խնդրում³¹: «Կրտսամու տաճիկ մը Կեալ Ալի անուն, — հաղորդում է ղեպքին քաջատեղյակ տեր Մովսես քահանան, — որն որ Մարաշու մեջ մեծ աղղեցություն ու համբավ ուներ, այս օրերս Պեշին գտնվեր էր, և որովհետև իրեն շատ հակառակություն և ցասում պատճառեց դաշնակիցներուն հաղթությունը և Ալիին ալ աղղական ըլլալով, դնաց Ալիշար վանիկա գտնելու ու գրգռեց ղինքը, որ Ալիզ փաշային աղերսագիր մը (մատուցի) Զեյթունի հայոց դեմ: Իրոք Ալին ալ այս Կեալ Ալին և Մարաշու կրտսամու վիճումները իրեն կոնակ ունենալով, աղերսագիրը մատուցց Ալիզ փաշային Զեյթունի հայոց դեմ, ըսելով, որ Զեյթունի կեալուրեճերը զտաճիկները կողոպտեր էին: Ալիզ փաշան նախ և առաջ ուղեց մեկ հարցաքննություն մը ընել Ալիին դանգատները ստուգելու համար, բայց Կեալ Ալին ու Մխճիսը կրցան համոզել զԱլիզ փաշան, որ առանց հարցուփորձի Զեյթունը զարնե ու նվաճե: Ալիզ փաշան ասոնց աղաչանքեն վարնվելով, մունետիկներու ձեռքով հրատարակեց, որ բոլոր զեյթունցիները բռնվին ու իրենց ինչքերը յարքունիս գրավվին: Եվ իրոք երեք զեյթունցի, որ նույն ատենը Մարաշու մեջ կգտնվեին, բանտարկվեցան: Նույն այս օրս Ալիզ փաշան հրաման ըրավ ճամբղ օղլուին՝ լեռներուն պահապանին (Գրսերտարը), որ Զեյթունի հայոց Ալապաշ գեղը զարնե: Ասիկա 50—60 ընկերներովը և նույն շափ էլ նոկայիներով հայ գյուղը կքանդե, կավիրե»³²:

Այնուհետև Մարաշի փաշան բանագնաց է ուղարկում Զեյթուն, իշխաննելից պահանջում իրեն հանձնել ղեպքին «մեղսակից» 70 հայ երիտասարդներին: «Ու ատենս Զեյթունի պլսավորներն իմա-

30 «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 136:

31 Տե՛ս Երուսաղեմի մատենադարան, ձեռագիր 2738, թերթ 3—4:

32 Նույն տեղում, թերթ 3:

նալու, որ Քեթմենի գեպքին վրայոք Ալին զեյթունցոց դեմ պանդաս ըրած էր Ազիզ փաշային, ուրիշ երևելիներու տեր Մովսես քահանայի հետ ժողովք մը ըրած էին Փրկչի վանքին մեջ ու նամակ մը խափրեցին Ազիզ փաշային, ուրիշ նամակ մը Տյուզ Քատըր օղլու Սուլեյման պեյին, մեկ երրորդ մըն ալ Պայազլիտ օղլու Ահմետ փաշային և շորորոգ մըն ալ Միրալյաններուն, որոնց մեջ իրենք էլ կողմնակալներն ճամփ օղլուին անիրավ գործողութեանց դեմ... նմանապես գրեցին նաև Մարաշու ուղղափառ հայոց Գեր-Արքեպիսկոպոսին, գաղղիացոց հյուպատոսի տեղապահին և մեծլիսի զմիարսունեալ ու հայ անդամներուն, որպեսզի միջնորդեն Ազիզ փաշային իրենց դատին արդարութիւնը պաշտպանելու համար»³³։ Անդրդիւլի փաշան պահանջում էր զեյթունցի երիտասարդներին Մերժում ստանալով, ումանց ասելով 40 հազարանոց կանոնավոր ու անկանոն զորքը 1862 թ. հուլիսի 27-ին շարժվում է Զեյթունի վրա։ Սկսվում է լեռնազաւադի հերոսական դիմագրավումը, կերտվում է հայոց պատմութեան փառավոր էջերից մեկը։

Շրջակա հայկական բոլոր գյուղերի բնակիչները, թողնելով բնակավայրերը, անշարժ գույքը, ապաստանում են քաղաքում։ Մեկ մարդու նման ոտքի է կանգնում Զեյթունը։ Ամբացվում են դիրքերը, դարաններ ու ծուղակներ են պատրաստվում։ Զենք են վերցնում շափահասներն՝ անխտիր, նույնիսկ ալեհեր ծերունիները, պատանիները։ Աստվածածնի վանքում հավաքված ժողովուրդը, եկեղեցական թափորից հետո համբուրվում էր հարապատների հետ, գիտակցելով ահեղ դատաստանի օրվա գալուստը, նպաստակադրվում էր մահվան կամ հաղթութեան։ Դեռահաս աղջիկների, գեղանի տիկնաց պահանջով սրանց տեղավորում էին Յաղուպյան թաղամասի այն հատվածում, որն ընկած էր կամուրջից ուղղադիր, լեռն ի վեր բարձրության վրա։ Իգական սեռն այստեղից քարեր պիտի տեղար թշնամու զլխին, իսկ պարտութեան դեպքում կենտուկի Շուղուր գետը, որպեսզի շառնանգվեր և շքնկներ մահմեդականների ձեռքը³⁴։

1862 թ. հուլիսի 28-ի առավոտյան Ազիզ փաշայի բանակը, խաժամութ, ավարածարավ ամբոխը, առջևից գցած 150 շեյլերի և մոլլաների, աղոթքներ որոճալով, զորքին կատաղութեան աստիճանի գրգռելով, մտնում է Զեյթուն գավառի տերիտորիան, Ավերվում ու մոխրակուտների են վերածվում ճանապարհի վրա ընկած 10-ից ավելի գյուղերը։ Առաջին ընդհարումը հայերի հետ տեղի է ունե-

33 Երուսաղեմի մասնադարան, ձեռագիր 2738, թերթ 10—11.

34 Տե՛ս «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 137.

նում Զաքարյանը գերեցում, որ հակառակ խորհրդարանի որոշմանը ամրացել էր 500 ղինվորի գլխին անցած Շովրոյան իշխանը: Մեկ ամբողջ օր տևող անհավասար մարտերում, 72 ղինվորի կորուստի դնով, Շովրոյանը կանգնիցնում է թշնամու առաջխաղացումը, սակայն դիմագրավումն անհուսալի համարելով, հարկադրված, զիշերը նահանջում է քաղաք:

Արեգին գլուղը կործանելուց հետո, հաղթությունից ոգեշնչված փաշայի զորաբանակները ներխուժում են ս. Փրկչի վանքը, սրախողխող անում Մամրե ծերունազարդ վարդապետին, դիակը դնում սատկացրած շան կողքին, շարժվում դեպի Զերմուկի դաշտը: Մյուս կողմից, թուրք ու շերքեղ աշիրեթները թալանում, ապա մոխրակուլարի են վերածում Ավագիկալը, գալիս միանում հիմնական բանակախմբերին: Նրկու բանակները դեմ-հանդիման, կանգնած էին իրարից կես ժամվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Սպասվում էր ահեղ ճակատամարտ: «Հիշյալ ամսուն 29-ին,—պատմում է տեր Մովսեսը,—ղեկավարեցի մեկ քահանա մը և 13 ալ պատկառելի ծերունի հայազգիք խավրեցին Ազիզի փաշային աղաչելու համար, որ իրենց վրայ զթա, խոստանալով որ ամեն դրած բեյութունները սիրով կընդունեն: Դեսպանները նուկայիններն, շատ գիտակ նեղութուններ ու տառապանք կրելեն վերջը Ազիզ փաշան զիրենք ետ խավրեց, հայտնելով իրենց, որ հրաման ունեն Զեյթունը զարնելու, նույն ամսուն 30-ին տաճիկ զորքերը ևս առավել շատացան որուն մեկ մասը գնաց Ասավածածնա վանքին ետևը եղած տեղերուն տիրապետելու որ որ պղտիկ կոխվ մը տեղի ունեցավ»³⁵:

Պատվիրակությունն ուղարկելուց հետո 1862 թ. հուլիսի 29-ին Զեյթունի իշխաններն ու հոգևորականները վերջին խորհուրդն արեցին ս. Ասավածածնի վանքում: Նրանք իրենց 5000 կանոնավոր ուղմիկներին բաժանեցին խմբերի, նշանակեցին հրամանատարներ, պատվիրեցին զործել խտադույն կարգապահությանը, անխուճապ, մեռնել, բայց չփախչել, առավել ևս չհանձնվել մահմեդականի սրի ողորմությանը:

Չնայած իր ահուկի բանակին, հաշվի առնելով նախորդների ստացած դասերը, խորամանկ փաշան դիմում է նոր խարդավանքի: Ժամանակ շահելու, խաբելով զեյթունցիներին հանգստացնելու, նոր ապա հանկարծակի հարձակման անցնելու մտադրությամբ, բանակապետը բանագնացներ է ուղարկում հայերի մոտ, առաջարկելով հաշտություն: Թուրքերը պահանջում էին անցած տարիների հարկը՝

35 Նրուսաղեմի մատենադարան, ձեռագիր 2738, Բերթ 12—13:

500 հազար դահեկան գումարով, ապա և Քեթեմենի դեպքերի ղեկավարներին՝ Կարապետ Քահեաին, Զափար Վարդանյանին³⁶, Զեյթունցիները հասկանալով փաշայի խորամանկությունը, ապագա անցքերի պատասխանատվությունից խուսափելու խոհեմ մտադրությամբ, համաձայնեցին վճարել 125 հազար դահեկան, ինչքան որ ունեին, սակայն հրաժարվեցին «մեղադրյալներին հանձնելուց»³⁷։ Փաշայի երկրորդ պահանջին, թե երկու այլ հայերի թող հանձնեն, ղեյթունցիները պատասխանում են, որ հարկը կտան, ինչ վերաբերում է մարդկանց, ապա «հավ մը իսկ չեն հանձներ»։

Բանակցությունների դադարի պահին, Զեյթունի մոտակա գյուղերից Ահմետ անունով մի թուրք, շնչակտուր հասնում է իշխանների մոտ և հայտնում, թե մարաշցի Պայազլիտօղլու Ահմետ փաշան 5000 զինվորներով շարժվում է Ավագ-Կետիկի կիրճը և հաջորդ օրը պիտի միտնա ընդհանուր ղորաբանակին։ Իշխանները որոշում են 500 հոգիանոց մի ջոկատ ուղարկել Մարաշի թուրքերի դեմ և խափանել նրանց մտադրությունը։ Զեյթունցիները վրա են հասնում այն ժամանակ, երբ Պայազլիտօղլուի զինվորները վերադված էին ճաշելով։ Նրանք հանկարծակի հարձակվում են կիրճում նստած թուրքերի վրա, կոտորում են շատերին, 15 հոգի գերեվարելով, հաղթականորեն վերադառնում են Զեյթուն։

Զարգված ու խուճապահար Ահմեդի բանակի բեկորները միանալով Ալիդ փաշայի զորքին, սարսափ են տարածում բոլորի վրա, իսկ ղեյթունցիները անդրանիկ սխրանքից ոգևորված տեղաբաշխում են պատերազմիկներին և պատրաստվում մարտի։ Իշխան Յազուլայանը կռվելու էր Ավագ Կալեի ճակատում՝ 12 բեյի դեմ, Սուրենյանը և Շուվրոյանը ամրանում էին Զեյթունի նախադռան, ճեմարանի կիսավեր շենքի մեջ, իսկ Ծնիտունյան իշխանը՝ վանքի և քաղաքի մեջտեղ ընկած ձորում, 1500 մարտիկներով դարան պիտի մտներ։ 500 զինվորներ պիտի գնային թուրքական բանակին ընդառաջ, կռվելով նահանջին և զորքը քաշին դարանակալների մեջտեղով³⁸։ Վճռական պահին դարանակալներին պիտի զգուշացնեին եկեղեցիների զանգերի հնչյունները և ծայր առներ կոտորածը։

1862 թ. օգոստոսի 2-ին (14), առավոտյան, Զեյթունի լեռներն ու ձորերը լցվում են հրացանաղարկերի ու թնդանոթների որոտով։ Ընկուղափայտից պատրաստված ու սղնձից ձուլած քաղաքի

36 «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1863, № 3, էջ 213—214։

37 Նույն տեղում, տե՛ս նաև Նրուսաղեմի մատենադարան, ձեռագիր 2738, Թ. 51։

38 «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 137—138։

կոշնակներն աղիողորմ հնչյուններ էին արձակում, կարծես վերջին դատաստանի օրն էր հասել լեռնականների համար: Ազիզ փաշան ռմբակոծում էր կենտրոնական թաղամասերը, Օսման բեյի 12000-անոց բանակի թուրքմենական ջոկատը Անիձորից շարժվում էր ճամարանի մարտիկոցի դեմ, ուստի Յաղուպյանը ստիպված էր միանալ մյուս զորախմբին և այս հատվածում կենտրոնացնել 3000 զինվորներ՝ երկու իշխանների գլխավորությամբ: Նրանք զինվորներին հրամայում են չկրակել, մինչև թշնամին այնքան մոտենա, որ «վառողն ալ զնդակին հետ փորերնին մտնե»³⁹:

Ս. Աստվածածնա վանքը պաշտպանում էր ծերունազարդ վարդապետ Մահտեսի Գրիգոր Մարտիրոսյանը, ունենալով 7 չափահաս զինվորներ և փոքրաթիվ պատանիներ: Դերվիշներ ու շեյխեր առաջը դրած, թուրք բանակախումբը մոտենալով վանքին, միանգամից զնդակախորով են դառնում շորս դրոշակակիրները: Վանքի դռները կացնով ջարդելու թուրքերի փորձերն անհաջող են անցնում, դռներ կուտակելով թուրքական զինվորների դիակներ: Ալլահից օգնությամբ խնդրող, գլավուրների ծնունդն անիծող մոլլաները փոխում են այս բանակախմբի երթի ուղղությունը:

Ավարածարավ չերքեզները մյուս թևից առաջ են անցնում, հասնում քաղաքի եզրերը, այնտեղ, որտեղ սպասում էին 500 հայ զինվորները: Արյունահեղ մարտը տևում է երկու ժամ: Փախուստի կեղծ ցույցով, ղեկթունցի առաջապահ գունդը չերքեզներին քաշում է այն կողմը, ուր դարանամուտ սպասում էին Ննիտունյանի գլխավորած 1500 քաջերը: Հասնում է կանխորոշված պահը: Հնչում են նորից եկեղեցու դանդերը, թաքստոցներից դուրս են թափվում լեռնականները, սկսվում է ղեկթունցիների գրոհը:

Անսուլասելի հարվածներից շփոթված չերքեզները, իսկ քիչ անց նաև ձախ թևում կուլող թուրքմենական աշիրեթները կոնակ են դարձնում, դիակույտեր թողնելով ետևից, խուճապահար փախչում են: Զեյթունցիներն ուրախությամբ աղաղակներով շարունակում են հետապնդումը, հալածելով անկազմակերպ, խառնիխուռն բազմությունը, հրացանազարկերով ամենուր մահ սփռում: Փոքրամարմին Ազիզ փաշան վալրույթից դողում էր և չկարողանալով ձի հեծնել, քիչ էր մնում գերի ընկներ: Նրան փրկեց բանակում տարապարհակ ծառայություն կատարող մի զինվոր, որը կոնակն առնելով փաշային, մի կերպ աղատեց գերությունից:

39 «Մարաշ կամ Դերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 138:

Հաղթանակը կատարյալ էր: Փախուստի դիմող թուրքական բանակը ռազմադաշտում թողնում է երկու թնդանոթ, 2000-ից ավելի զինվորներ, հսկայական թվով զենքեր, զինամթերք, պարեն: Զոհասակով ու փառավոր հաղթանակ տարած զեյթունցիները տվեցին 77 սուլանված: Վերավորվել էր Տավրոսի քաջ տեր-Հակոբ Դելի Քեշիշյանը: 1862 թվականի Զեյթունի հերոսամարտը փաստորեն պսակվեց հայ լեռնականների անվիճելի հաղթանակով: Մարտերում անօրինակ սխրանքներ գործեցին շատերը:

Հայրենանվեր երիտասարդ Մարկոս Թաշճյանը որոշում է մոտենալ թուրքական բանակատեղին, սպանել Ալիդ փաշային, խուճապ առաջացնել թշնամու զորքի մեջ: Ընկերները փորձում են ետ պահել նրան, ասելով՝ «անմիտ, ո՛ւր կերթաս, մեռնելո՞ւ կերթաս»: Նա պատասխանում է. «Այո, դիտեմ պիտի մեռնիմ, բայց ուրիշներ պիտի ապրեցնեմ»⁴⁰: Թաշճյանը հերոսի հանդգնությամբ, ռազմական հնարամտությամբ մոտենում է թուրքական բանակին, անվերայ նշանառությամբ սպանում է հայերին մեծ վնաս պատճառող թնդանոթաձգին: Վերադարձին հերոսաբար ղոճվում է նաև Մարկոս Թաշճյանը՝ հայրենակիցներին ազատելով թնդանոթի կրակից: Հետագայում զեյթունցիները երախտագիտությամբ հիշում էին. «Ա՛յ Թաշճյան քաջ Մարկոս աղան, գլուղին համար հոգին տվավ. թնդանոթաձիգը սպանեց, գլուղին հոգին ալ ազատեց»⁴¹:

Չաբբր դերեյի մարտահատվածում հերոսաբար խիզախում էր նորապսակ Մելիքսեթ Քասմյանը: Մարտերում քաջը ծանր վերքեր էր ստացել: Հակառակորդի սրի հարվածից բացվել էր փորը: Նա նրկու ձեռքով հավաքել էր դուրս թափված աղիները, սողալով մոտեցել էր Փրկչի լեռանը: Այդ պահին վրա են հասնում փաշայի զինվորները: Թուրք հրոսակները, Քասմյանի մեռած թև կենդանի լինելն ստուգելու նպատակով, կտրում են նաև նրա ականջները: Հերոսը տանում է բոլոր տեսակի տանջանքները: Մայրը որդուն զբաղում է տակավին կենդանի: Այս դեպքը պատմում են Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանին: Մեկ օր հետո ծնվում է մեծ քնարերգուի «Դու ղո՛ւմ խնդրես մայր իմ անուշ» բանաստեղծությունը: Մարտերում անօրինակ սխրանքներ գործեցին նաև Գալուստ վարդապետը, Զուլու Աբարդյանը, Թորոսենց Հակոբը, Գոգուրենց Փանոսը, սրոնք բոլորն էլ հերոսաբար ընկան ճակատամարտում:

⁴⁰ «Հայ ժողովրդի պատմություն», խմբագրությամբ Մ. Ն եր ս ի ս յ ա ն ի ե Վ. Պ ա ր ս մ յ ա ն ի, Երևան, 1957, էջ 124:

⁴¹ «Մարաշ կամ Դերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 140:

Ազիզ փառաշալի կատարյալ պարտությունից հետո առկթանական կառավարութիւնը նոր ու վճռական հակահարված էր նախապատ-
րաստում: Սակայն փոխվում են ծրագրերը, պաշտոնից ազատվում է
Ազիզ փառան, Մարաշի նոր կառավարիչ է նշանակվում խորամանկ
Աշիրը, նրան հանձնարարվում է փոխադարձ ղեջումների գնով
հաշտվել Զեյթունի հետ: Ծիշտ է, վերացվում են Զեյթունի որոշ ար-
տոնությունները, մտցվում է ղինվորական հարկ, առաջին անգամ
թուրք զորախումբ է մտնում քաղաք, բայց քանդելու վարժված
թուրք բռնապետութիւնը ջանում էր ավելի դաժան վարվել լեռնա-
կանների հետ, որը շկարողացավ իրականացնել մի քանի պատճառ-
ներով:

ըսում էին մայրաքաղաքի հայերին պատմել ղեպքերի հետագա ընթացքի, Մարաշում նոր զորամիավորումների կուտակման, գավառն օղակի մեջ առնելու մասին: Թուրքերի ձեռքը չընկնելու վախի տակ, նրանք Արարդյանին էին տալիս իշխանական կնիքներով վավերացված ճեղքման թղթեր, մայրաքաղաքի հայերին խնդրելով լրացնել ու առաքել բոլոր նրանց, ովքեր կկարողանային օգնել, փրկել վերահաս արշավանքի կամ օղակումով սովամահության դատապարտելու վտանգից:

Երեմիա Տեկանց-տեղ Սարգսենցի գլխավորությամբ Կ. Պոլսում հավաքվում են մի խումբ հայ մտավորականներ, նույնիսկ ամիրաներ ու հայոց պատրիարքը, որոշում դիմել Նապոլեոն 3-րդին, Թեկուզ զինվորների գնով, կանխել Զեյթունին սպառնացող վերահաս աղետը: Կազմվում են երկու գրություն: Մեկն իբրև հանձնարարական ուղղվում Փարիզում գտնվող Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանին, որպեսզի նա օգնի Գրիգոր Արարդյանին⁴³, Ֆրանսերենով գրված սեպտեմբերի 23-ի (1862 թ.) թվականի մյուս գրություն աղերսագիրն ուղղված էր Նապոլեոն 3-րդին⁴⁴, որտեղ նկարագրվում էր Ուլնիայի իրավիճակը, սուլթանի նոր մտադրությունները, ապա հայերին օգնելու խնդրանքները:

Պատրիարքի միջնորդությամբ, վաճառականի անցագիր հանելով, հանդանակության միջոցներով գոյացրած զրամբ տալով, պոլսահայ երեւելիները Գ. Արարդյանին ուղարկում են Փարիզ: Նա հասնում է Կ. Շահնազարյանին, ղեկուցում ղեպքերի ընթացքը և երկուսով անցնում են գործողությունների: Աստանդական հայերի համադժվար էր թափանցել կալսրի պալատը: Երկար սպասումներից հետո նրանք ստիպված հսկում են այն ճանապարհը, որով անցնելու էր Նապոլեոն 3-րդը: Դեկտեմբերի 5-ին, սպիտակ ձիեր լծված կառքով, կալսրը դուրս էր եկել շրջագայության: Պատեհ առիթը չկորցնելով Կ. Շահնազարյանն իրեն նետում է դանդաղ շարժվող կառքի առաջ: Նապոլեոնը նկատելով այս տեսարանը, բարձրացնել է տալիս հայ բանագնացին, նրա ձեռքից ընդունում աղերսագրի տեքստը: Դեկտեմբերի 6-ին, կալսրի հրամանով, Շահնազարյանին և Աբարդյանին ընդունում է Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մի-

43 Երեմիա Տեկանցի «Տոհմային հիշատակարան», որի Զեյթունի անցքերին վերաբերող մի հատվածը հրատարակել է Հ. Մ. Պողոսյանը, ՏԵՄ «Թանրեր Հայաստանի արխիվներին», 1964, № 3, էջ 56—78:

44 ՀԱՍՀ Գրադարանության և արվեստի թանգարան, Թ. Աղատյանի արխիվ, լավ. 142:

նիստերը⁴⁵, զրուցում նրանց հետ և հայտնում իր կառավարութ-
յան համաձայնութիւնը հայերին օգնելու վերաբերյալ, սակայն
վերջնական պատասխանը վերապահում է հետագային:

1862 թ. դեկտեմբերի 11-ին Կ. Շահնազարյանն ստանում է
իր գրութիւն պատասխանը, որտեղ ասված էր, թե հանձնարարու-
թիւն է արված Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպան Տրուեն դը Լուիսին,
ինչպես նաև Հալեպի հյուպատոսին, որոնք պետք է հայերին պաշտ-
պանին և թույլ շտային արշավանքի կրկնութիւնը: Դեկտեմբերի
31-ին Տրուեն դը Լուիսը անձամբ ներկայացնում է մեծ սաղարարամ
Ալի փաշային, հայտնում նապոլեոնի կամքը և պահանջում Կիլիկիա-
յում տիրող խժոժութիւնների վերացումը⁴⁶: Սիրիայի դեսպերից դատ-
առած թուրք բարձրաստիճան պալատականը առերես համաձայ-
նութիւն է տալիս, իսկ զաղտնաբար, Մարաշի կուսակալին հրա-
հանգում՝ Զեյթունի օղակումը շարունակել և սովամահութեամբ վերջ
տալ ըմբոստ լեռնականներին:

Ալի փաշայի դիտավորութիւնները չլրիւացին պոլսահայերի
ուշադրութիւնից: Զեյթունով խանդավառվող Մ. Պեշիկթաշլեանը,
Մ. Մամուրյանը, Երեմիա Տեկանցը և ուրիշները սրանց հետ ժամա-
նակավորապես միացած, դավանաւիտիութեան խոստում առած կա-
թոլիկների համայնապետ Անտոն Հասունյանը, նոր բողոքագրեր են
առաքում ֆրանսիական դեսպանին, Կարապետ Շահնազարյանին
հանձնարարում վերստին դիմել Փարիզի բարձրաստիճան պաշտոն-
յաներին: Փաստորեն դրվում էր պարտքերի տակ սուլթանին բեռ-
նավորած ֆրանսիական կառավարութեան հեղինակութեան հարցը,
ուժեղանում էր անգլո-ֆրանսիական հակամարտութիւնները Մեր-
ձավոր Արեւելքում և այդ հակասութիւնների բովում բարձրանում է
Զեյթունի խնդիրը: Ահա թե ինչու «...կայսրն կրկին և կրկին հեռա-
գիրս արձակե առ սուլթան. և առ Ալի փաշայն, վաղվադակի բառնալ
զպաշարումն. և երաշխաւորել կենաց ունեցոց. ապա թե ոչ մտից
նավաստորմիդ իմ ի Միշերկրական ծով և զպաշարեցից զԴարդանել
և Կ. Պոլիս. զարհուրյալ Ալի փաշայն իսաստիկ սպառնալցաց քրիս-
տոնյա կայսերն հակամայս հրաման արձակեց առ Ազիզ փաշայն
բառնալ զպաշարումն. ուստի զարձալ կորագլուխ Ազիզ փաշան ի
Մարաշ և ունեցիք առին շունչ. և գտան պաշար ուտելցաց զի թե
ներկարեր պաշարումն սովամահ կորնչելոց էին»⁴⁷:

45 ՀՍՍՀ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի արխիւ, վավ. № 6:

46 Տե՛ս նույն տեղում:

47 «Բաւերեր Հայաստանի արխիւներ», 1964, № 3, էջ 68—69:

Սուլթանական կառավարությունն առհարկի համաձայնում է նաև հանձնաժողովի կազմման և լեռնային Կիլիկիայում տիրող իրավիճակի քննարկմանը: Սկզբում Մարաշ է գնում Պոլսի ֆրանսիական ղեկավարության քարտուղարը, միջնորդում Ազիզ փաշայի առաջ և մահապատժից ազատում է վաղուց ինչ րանտում շղթայված մի խումբ զեյթունցիների, որոնցից երկուսն արդեն տանջամահ էին արվել: Կալանավորված իշխանները բերվում են մայրաքաղաք, քիչ անց ազատ արձակվում: 1863 թ. դեկտեմբերի 6-ին Մարաշ ուղևորվեց Զեյթունի գործը քննող հանձնախումբը: Մեծ եպարքոսի օգնական Շեյխն բեյը, հայերի ներկայացուցիչ Սարգիս Աղաբեկյանը, կաթոլիկների պատգամավոր Դավուտ էֆենդին, ֆրանսիական ղեկավարատան աշխատակից ժյուլ Ռոբերը: Հանձնաժողովը բսան օրում ուսումնասիրեց ապստամբության հետ կապված մանրամասնությունները, Թուրքիային վերադարձրեց ռազմավարի մի մասը, հատկապես երկու թնդանոթները, զեյթունցիներին պարտադրեց կանոնավոր հարկ տալ և թույլատրել ս. Աստվածածնա քարձուների վրա զորանոց կառուցել՝ աչնտեղ կայսերական մշտական հսկող զորախումբ պահելու մտադրությամբ, սակայն այս անգամ հաջողության չհասավ⁴⁸:

Այսպիսով Զեյթունի խնդիրը լուծվում էր փոխադարձ զիջումների գնով: Եթե թուրքական կառավարությունը հրաժարվում էր նոր արշավանքից, խնայում էր լեռնականների կյանքը, ապա ուլնեցիներն էլ փաստորեն զրկվում էին դարավոր անկախ գրությունից, դառնում սուլթանահպատակ սովորական մի գավառ և պարտավորվում տալ այնպիսի հարկեր, ինչպիսին վճարում էին մյուսները:

Անկասկած ֆրանսիական կառավարության միջնորդությունը դրական դեր խաղաց Զեյթունի խնդիրը խաղաղ կարգավորելու գործում: Սակայն չբացահայտելով դրա դրդապատճառները, օտար և հայրենի նախաստվետական պատմագրությունը գունազարդում է նապոլեոն 3-րդի ավանդն այս խնդրում, Լասկենտրոն, նվաճողական քաղաքականություն վարող կայսրին ներկայացնում իբրև հայափրկության միսիա կատարողի:

Ֆրանսիական կառավարությունը վաղուց էր հետաքրքրվում Կիլիկիայով: Նապոլեոն 3-րդի առաքած միսիոներները տակավին 50-ականների սկզբներին վիստում էին Տավրոսում և մորեխի նման «հնձում» քրիստոնյա աղգաբնակչությունը, նրանց քաշում դիպի

48 ՏԼ՝ս Նրոսաղեմի մատենադարան, ձեռագիր 2738, թերթ 10—11:

կաթոլիցիզմի «փառախոս»։ Նշանավոր գիտնական Վիկտոր Լանգլուան, անկախ հայաստաբնական գործունեությունից, խնդիր ուներ իր կառավարության քաղաքական էքսպանսիայի համար հող նախադաստեսելու։ Նա շրջում էր ողջ Կիլիկիայով մեկ, ուսումնասիրում ժողովրդի վարք ու բարքը, պատմական անցյալը, փոխհարաբերությունները՝ քրիստոնյաների ու մահմեդականների միջև, համակրանքով արտահայտվում հայ լեռնականների մասին, նույնիսկ «Տավրոսի հայերին՝ արևելքի ֆրանսիացիներին, լիակատար անկախություն ցանկանում»։

Խնդիրն այստեղ դրվում էր այնպես, որ ոտքի կանգնեին հայ լեռնականները, առիթ տալին Ֆրանսիայի միջամտությանը և Սիրիայի նման մտենին Նապոլեոն 3-րդի հովանավորության տակ։ Փարիզի քաղաքագետներն այս նպատակին էին ծառայեցնում նաև արկածախնդիր Լեոն Լուսինյանին, որը հանրագրեր էր կազմում, ամեն տեղ ներկայանում իբրև Կիլիկյան թագավորազներից սիրվածի, Հայաստանի բախտով հետաքրքրվող մի անձնավորություն։ Իրականում նա լծվել էր ֆրանսիական դիվանագիտության կառքին և ջանում էր հայերին կտրել Ռուսաստանի աղղցությունից, նրանց մղել դեպի Նապոլեոն 3-րդի արևելյան քաղաքականությունը։ Գործակցած կաթոլիկների համալնապետ Անտոն Հասունյանին, դրամաշորթությանը պարապող «հայ իշխանը» նույնպես ջանքեր շինալեց Զեյթունի ու Մարաշի հայերին համոզելու, որպեսզի սրանք թեքվեն դեպի ֆրանսիական կողմնորոշումը։ Կաթոլիցիզմի ջերմ պաշտպան Վատիկանի կղերապետության հայ գործակալներն, օգտագործելով առիթը, Մարաշի և Զեյթունի լեռնականներին մոլորեցրեցին ընդունել հոմեոադամությունը և ժողովրդի ազատասիրական բողձանքները, փաստորեն ծառայեցրին իրենց նրապատկներին։ Այդպես էլ կշարունակվեք, եթե ժողովրդանվեր հայ մտավորականությունը գաղափարական պայքար չսկսեք սրանց դեմ, եթե չվերահամոզեն Կիլիկիայի քաջամարտիկներին՝ թողնելու կաթոլիկությունը և վերադառնալու հայադավան եկեղեցու գիրկը։

Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականությունը, հայաստրական «իրկարար միսիան» ուներ տնտեսական հիմքեր։ Նապոլեոն 3-րդը դեպի Կիլիկիա էր մղվում բամբակի համար։ 19-րդ դարի առաջին կեսին Ամերիկայի էթանագին բամբակը ողողեց եվրոպական շուկաները։ Ֆրանսիան սնվում էր ամերիկյան բամբակով, ներմուծելով հումքի գերակշռող տոկոսը։ Ղրիմի պատերազմին հաջորդեցին քաղաքացիական կռիվներն Ամերիկայում։ Բամբակամշակման գործը անկում ապրեց այնտեղ։ Փարիզի ու Լիոնի հաղարավոր մա-

նաժագործները, բամբակ չլինելու պատճառով պարսպ էին⁴⁹։ Ֆրանսիական տնտեսադեմոստրերը ելքը գտնում էին Կիլիկիան տնտեսապես նվաճելու և այնտեղ վաղուց ի վեր սկսված բամբակամշակության դործին զարկ տալու մեջ։ Առիթը ներկայացավ։ Հանձին մարոնիտների ֆրանսիական կայսրն իր հենարանն ուներ այնտեղ։ Բախտի դաժան դիպվածը հայերին ևս նետում էր նրա գիրկը։ Ահա թե ինչու 1862 թվականին ղեկավարներին «օգնելուց» հետո ֆրանսիական առևտրական նավերը Կիլիկիա էին տեղափոխում բամբակի առողջ ու արդյունավետ սերմեր, բամբակալուծիչ գործիքներ, մասնադեմոստրեր։ Բարձրացվեց հումքի գինը։ Հայերի մեծ մասը ներգրավվեց բամբակամշակման գործի մեջ։ Սկսվում էր Կիլիկիայի տնտեսական նվաճումը Ֆրանսիայի կողմից։

Բացահայտելով Ֆրանսիայի այս պատմաշրջանում վարած արևելյան քաղաքականության ներքին զրդապատճառները, չի կարելի հայերի նկատմամբ բռնած դիրքի խնդրում հավասարության նշան դնել սրա և հին ոճի դադութատեր Անգլիայի միջև։ Երկյուղ կրելով Մերձավոր Արևելքում Ֆրանսիայի դիրքերի ամրացումից, Անգլիան սուլթանական բռնատիրության պաշտպանի դեր էր ստանձնում, թշնամաբար տրամադրվում հայ ազգային-ազատագրական շարժումների, Զեյթունի ապստամբության հանդեպ, փոխարենը ստանալով «համեղ պատահներ»։

Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանորդը բացահայտորեն հայտարարեց իր կառավարության թշնամանքը դեպի ապստամբները⁵⁰։ Ծերենցի վկայությամբ. «Զեյթունցոց վերոհիշյալ աղերսագիրը իրեն (անգլիական դեսպանին—Հ. Ղ.) մատուցողը շատ դաժան ու արհամարհոտ կերպով ընդունել էր, և աչք մը ձգելն վերջը ըսել էր զայրագին.— Բայց դուք պետք է գիտնաք, թե այդ ձեռն աղագամ ղեկավարներ, այդ ավաղակները՝ շատ վատ գործունեություն ըրերին, և Ազիզ փաշան խորտակել ու փախցուցել են, ինչպես կհամարձակիք հիմա իրենց կողմեն ինձ աղերսագիր բերել»⁵¹։

Կ. Պոլսի անգլիական «Լեւանդ հերալդ» թերթը, դեսպանի անմիջական մասնակցությամբ, գրական հալածանքի մի անաղնիվ արշավանք սկսեց Կիլիկիայի ապստամբ հայերի դեմ։ Ապստամբու-

⁴⁹ "Раздел Азиатской Турции по секретным документам министерства иностранных дел", под редакцией А. Адамова, Москва, 1924, стр. 21.

⁵⁰ Վ. Մելիքսեթյան, Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, Տե'ս նաև «Զեյթունի պատմագիրք», էջ 274։

⁵¹ «Փորձ», 1879, № 11, էջ 27—28։

թյան նախօրյակին, անդլիական թերթը չափազանցեց Քեթլմեն և Արևգին գլուղների միջև ծագած վեճը, անիրավացի, գեպքերի պատասխանատվությունը պեցեց հայերի վրա և փաստորեն թուրքերին գրգռեց ավելի վայրագորեն դործելու⁵²։ Հետոսամարտերի նկարագրություն մեջ «Լևոնդ հերալզը» հանգես էր դալիս բացառապես թուրքասերի գերում, ապստամբների հաղթանակից հետո Արդու Ազիզին գրգռում էր նոր դործողությունների, Զեյթունի բնաջնջմանը, առիթը բաց չէր թողնում արդարացնելու նրա վարած հայաջինջ քաղաքականությունը։ Նրանից ևս չէին մնում մյուս պարբերաթերթերը, որոնք անպզուշաբար հայտնում էին իրենց պետություն գիրքորոշումը՝ արյան ու սրի միջոցով վերջ տալու Սերբիայի ու Հունաստանի անկախությանը, Թուրքիային օգնելու, «խաղաղեցնել» Կիլիկիան ու Հայաստանը, Ռուսաստանին ու Ֆրանսիային զրկել կայսրության մեջ ունեցած հենակներից։

«Մադիկ», «Մեղու», «Սեր», «Մասիս», «Փարիզ» թերթերը մերկացրին անդլիական կառավարության հայակուլ քաղաքականությունը, հակահարված տվեցին նրա կառքին լծված պարբերականների գրգռիչ ելույթներին։ Սակայն այդ բանը չլրիպեց նաև օտարների աչքերից։

Անդլիայի կառավարության, երկրում ու Թուրքիայում հրատարակվող պարբերականների, Կ. Պոլսի բրիտանական դեսպան Հենրի Պուլիվերի բռնած թշնամական դիրքն այնքան բացահայտ էր հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների հանդեպ, որ այն զգում էին արդեն օտարերկրացիները։ Ֆրանսիական «Դեբա» թերթը դրականապես արտահայտվելով Զեյթունի ապստամբության մասին, ավելացնում էր, թե սուլթանական կառավարությունը Կ. Պոլսի անդլիական դեսպանատան դրդումով է ուժեղացնում հալածանքները հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Ֆրանսիացի ականավոր գրող և հրապարակախոս Ժիրարդենը Արդու-Ազիզի հայահալած քաղաքական նոր կուրսի սկսման պատասխանատվությունը դնում էր անդլիացիների վրա, որոնց հովանավորությամբ սուլթանը ձեռարձակ խեղդում էր քրիստոնյա ազգերի՝ հատկապես հայերի ազատութադձ ձգտումները, ապստամբական շարժումները։

Այսպիսով, եվրոպական մեծ պետությունները հայ ազատագրական շարժմանն օգնում էին այն դեպքում, եթե շահ ունեին, երբ պետականությունից զրկված, ազգային վերադարձոնք ապրող ժողովրդին կարողանում էին ծառայեցնել իրենց նվաճողական դի-

52 «Մադիկ», 1862, № 42, էջ 351—352.

տավորություններին: Ընդհանուր առմամբ, նրանցից և ոչ մեկը իրականում կողմնակից չէր հայերի աղգային ինքնորոշմանը, առավել ևս Ռուսաստանի հովանու տակ անցնելուն: Այդ բանն արդեն հասկանում էին նորաստեղծ հայ դեմոկրատական մտավորականները, որոնք, դատապարտելով օտարի փեշերից կախվելու աղգայինների վաղնամի ու առօրյա փորձերը, հույսը դնում էին ժողովրդական զանգվածների լայնահուն հեղափոխական շարժման վրա և գործողության տակավին թույլ, բայց և այնպես կոնկրետ փորձեր անում:

Ուրեմն, անկասկած, անկախ Էլֆից, հաղրանակով պսակված Զեյթունի վառֆր բոլոր պարագաներում առաջին հերթին պատկանում էր զեյթունցիներին, ապա և ողջ հայ ժողովրդին, նրա առաջադեմ զավակներին և ոչ ուրեք օտար պետության կամ «հայասեր անհատի»:

3. ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԴԱՆՔՆԵՐԸ

Զեյթունի իրադարձությունները լայն արձագանք գտան հայ իրականության մեջ: Աղիզ փաշայի 1862 թ. արշավանքի մասին ամենից առաջ իմացվեց Կոստանդնուպոլսում⁵³, այնտեղ, որտեղ արդեն սուրում էին 250 հազարից ավելի հայեր, որտեղ կային միլիոնատեր հայ ամիրաներ, կայսերական բարձրատիճան պաշտոնյաներ, հայոց պատրիարքարան, պարբերական մամուլ, թատրոն, հաշվական տպարաններ և վերջապես հիմնականը՝ Արևմտյան Հայաստանը լքած պանդուխտները, արհեստավորները, աղատագրական պայքարի ամենակենսունակ, վստահելի և արմատական շահեր հետապնդող մասը:

Օգոստոսի 1-ին, երբ թուրքական բանակը կրակ էր թափում հերոսական ճիգերով դիմագրավող Զեյթունի վրա, Պոլսի հայ ամիրանները, պատրիարքը, անտարբերությամբ բազմել էին իրենց ամառանոցներում և չգիտնալու էին տալիս կատարվող անցքերը: Ապրտամբուլթյան հաղթանակից հետո միայն, նրանք միջնորդի ղեկ էին կատարում Բ. Դռան և զեյթունցիների միջև⁵⁴, հորդորում հպատակություն՝ «վեհաշուք ու հայախնամ, սուլթանին» և դատապարտում լիոնականների ըմբոստացման փորձերը: Աղգային ժողովի անգոր-

53 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ ա յ կ Ղ ա դ ա Ր յ ա ն, Զեյթունի 1862 թ. ապոստամբության արձագանքները 19-րդ դարի 60-ականների հայ իրականության մեջ, «Տեղեկագիր», հասարակական գիտությունների, 1962, № 10, էջ 13—26:

54 Մաշտոցի անվան Մասնադարան, ձեռագիր 4177, Ա և Բ մասերը գրված են երեմիա Տեկանցի կողմից:

ծունյա երեսփոխանները, մասնավորապես լուսավորական հովերով տարված Սիրիլիչներ, Գր. Օտյանը, Պալյան եղբայրները, կարճ ասած՝ երեկվա «սահմանադրականները», այսօր երկնշնչով ժողովրդական հուժկու շարժումներից, դերադասեցին դաշինք կղերա-ամիրայականների հետ և հանդես եկան խաղաղասիրական քարոզ-ներով, պատճառաբանելով, թե հայն ալլեա արշուն շունի թափելու, ուստի նա պետք է կուտուրապես դարգանա, լուսավորվի և այդ ճանապարհով գտնի իր փրկութունը⁵⁵։

1862 թ. օգոստոսի 1-ին Աղիզ փաշայի Զեյթունի վրա հար-ձակվելու օրը, Կ. Պոլսի հայ արհեստավորները, պանդուխտ օրա-մշակները մայրաքաղաքում ցույց կադմակերպեցին, շարժվեցին դեպի հայոց պատրիարքարանը, շրջապատեցին այն և սկսեցին քա-րեր տեղալ պատրիարքի ու Աղգային ժողովի երեսփոխանների վրա⁵⁶։ Ավելի քան երկու հազար հողուց բաղկացած ցուցարարները պահանջում էին գործադրության մեջ դնել արևմտահայերին խոս-տացած Աղգային սահմանադրությունը, վերջ տալ հայերի հա-լածանքներին Արևմտյան Հայաստանում և դադարեցնել արշունա-հեղությունը Կիլիկիայում։ Առավուտից մինչև երեկո տեղոց ցույցը ճնշվեց Սելիմ փաշայի պալատում դինվորականների բռնության ուժի տակ, իսկ ցուցարարներից ոմանք բռնտարկվեցին և ծնծվե-ցին։ Օգոստոսի 1-ի ցույցը մեզ հիմք է տալիս հենքադրելու, որ Զեյ-թունի ապստամբության մասին նախօրոք գիտեին պոլսահայ դե-մոկրատները, որոնք գործարար կապերի մեջ էին նրանց հետ։

Մեկ շաբաթ չանցած, Պոլսում սկսեց պատվել Աղիզ փաշայի բազմահազարանոց բանակի պարտության լուրը։ Կատաղած էր կայսերական պաշտոնեությունը, ցնծության ու ոգևորության մեջ էր հայ առաջադեմ մտավորականությունը։ Մարկոս Աղաբեկյանի բույր Սրբուհի Աղաբեկյանը, հետագայում Ալեքսանդր Երիցյանի և Սրբուհի Երիցյանը իր հուշերում պատմում է, որ Զեյթունը հայ ժողովրդի ոգևորության ու աղգային հպարտության խորհրդա-նշանն էր այդ օրերին։ «Այն տարին Զեյթունի անցքերը մեծ աղղե-ցություն ունեցան Պոլսո և այլ տեղերի Հայոց վերա. ամենայն ոք Կիլիկիան ուներ ի բերան, ամենայն ոք մասնակից էր դրամական հանգանակությանց... նույնիսկ հռոմեացիական հայ երիտասարդները

55 Ն. Ռ ու ս ի ն ե ա ն, Աղգային հանգանակություն, 1865, Կ. Պոլիս, տե՛ս նաև «Աստեղագրությունը Աղգային ժողովո», մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1871։

56 «Մազիկ», 1862, № 40, 41, 42, «Մեղու», 1862, № 168, 169, «Ընդարձակ օրացույց», Կ. Պոլիս, 1909, էջ 397—400։

մոռացել էին դեպի իրանց լուսավորչական եղբայրներն ունեցած ատելութունը, և ամենայն սիրով թե նյութապես և թե բարոյապես օգնում էին այդ ձեռնարկություններին»⁵⁷:

Ապստամբությունից հետո, բացի կղերա-ամիրայական վերնախավի մի խումբ ներկայացուցիչներից ու հետադիմական ուղղությունը պաշտպանող պարբերականների խմբագիրներից, մայրաքաղաքի ընդհանուր հայ զանգվածները, Աղզային ժողովի երեսփոխանները, նույնիսկ պատրիարքի տեղապահ Ստեփան Նիկոմեդացի եպիսկոպոսը, լարված հետաքրքրությամբ, տեղեկութուններ էին սպասում Զեյթունից: Մինչև հոկտեմբերի կեսերը, պարբերաթերթերում տպագրած հոդվածների, պաշտոնական հայտարարությունների մեջ արված հաղորդումներից զատ՝ սրանք ավելին չգիտեին Կիլիկիայի անցքերի մասին, շնայած սուրհանգակների միջոցով բազմաթիվ նամակներ էին ուղարկել Մարաշ, Հաճըն, Ադանա, յուրայիններից մանրամասնություններ խնդրել: Աղիլ փաշան այնպես էր օղակել Կիլիկիան, որ ոչ մի լրաբեր չէր կարող դուրս գալ այնտեղից: Նույնիսկ անանցանելի լեռնակիրճերի վրա պահակակետեր էին հաստատված, իսկ Զեյթունն առնված էր հրկայթյա աքցանի մեջ⁵⁸:

Եվ վերջապես, մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, 1862 թ. հոկտեմբերի կեսերին, չորեքշաբթի օրը, Կ. Պոլիս հասան Զեյթունի անդրանիկ պատգամավորները՝ տեւ-Հակոբ Բախաճեան և Մնացական Սեմեւնյանը — Զեյթունցիներ: Նրանք իշխանեցին Տեր-Սարգսնեց երեմիայի մոտ, հաջորդ օրը գումարված խառը ժողովում պատմեցին ընդհանուր եղելութունը և հանձնեցին իշխանների խնդրագրերը՝ իրենց օգնության հասնելու մասին: Պոլսահայերն անմիջապես հանգանակութուն կատարեցին, հովաքված դրամով զգեստափոխեցին պատգամախոսներին, կազմեցին մի աղերսագիր և սրանց ձեռքով մատուցեցին Ալի փաշային:

Երկու զեյթունցիներ մայրաքաղաքի մտավորականության, գալստահայ պանդուխտների, եկեղեցականների ամենացանկալի հյուրերն էին ամենուրեք: Գաղթօջախի հայերն այրվող հետաքրքրությամբ լսում էին նրանց պատմածները, ամեն ոք ձգտում էր տեսնել քաջակորով լեռնականներին: Ոգևորութունը զնալով մեծացավ և

57 «Փորձ», 1877, № 4, էջ 193:

58 Այս մասին ժամանակին մանրամասն գրել է Երիմիա Տեկանցը, գործողություններին մասնակից և լավատեղյակ մի հոգևորական, տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր 4177, Թերթ 9—31:

որոշվեց հանձնաժողով կազմել, հանդանակություն կառարել և նյութական օգնություն հասցնել «կարոտյալներին»⁵⁹։

Նոյեմբերին կազմված գավառահայ «Թշվառներին նպաստահավաք» ընկերության նախագահը պատրիարքական փոխանորդ Երեմիա վարդապետ Տեր-Սարգսենցն էր, անդամները՝ Կարապետ Շահնազարյանը (այդ օրերին Փարիզումն էր), Մկրտիչ Խրիմյանը (որը Մուշի Գլակի վանքումն էր և Պոլիս հասավ 1863 թ. օգոստոսի 30-ին), Նովրուզյան Հովակիմը, Մյուհենտիսյան Մարտիրոսը, Յուսուֆյան Տիգրանը, Մամուրյան Մատթեոսը, Յուրթուհյան Մանվելը, Գուրամաճյան Տիգրանը և այլոք։ Թվով 13 հոգի։ Ընկերության այս «ներքին գործնական կազմից» բացի ընտրվում էին արտաքին անդամներ՝ բաղկացած յոթ հոգուց։ Առենտպետը Մարտիրոս Մյուհենտիսյանն էր, ատենադպիրը՝ Տիգրան Յուսուֆյանը, գանձապետ՝ Հովակիմ Նովրուզյանը⁶⁰։

Զեյթունին օգնության նպատակով հանդանակություն կազմակերպող ընկերությունն իր մասնաճյուղը հաստատեց Թիֆլիսում, որի մեջ ընդգրկվեցին տասը հոգի, այդ թվում Մարկոս Աղաբեկյանը, Պետրոս Սիմոնյանը, Համբարձում Էնֆիաճյանը, Համբարձում Հախումյանը և ուրիշներ։ Մատթեոս Մամուրյանին հանձնարարվեց կազմել զրույթյուններ, կապ հաստատել Թիֆլիսի մասնաճյուղի հետ և «սպահել» հանդանակած գումարի հաշվեկշիռը։ Հանգանակվեց 20000 օսմանյան ոսկի, որը հանձնվելով հետագայում մայրաքաղաք Եկած Գրիգոր Աբարդյանին, տեր-Մովսես քահանային, Աստվածատուր Ենիտունյան և Ղազար Շովրոյան իշխաններին, մասմաս ուղարկվեց Զեյթուն։ Հանգանակությանը մասնակցեցին ազգակազմավորման բուռն կոնսուլիդացիայի պրոցեսում ապրող, ամենատարբեր դասերի ու խավերի ներկայացուցիչները, հեռավոր ու մոտավոր քաղաքների հայերը։ Ամենաուշագրավն այն է, որ փոքրաթվա հայեր ունեցող Ինդոնեզիայի հալ գաղթօջախը մասնակցում էր Զեյթունի օգնության գործին և դրամ հասցնում հանդանակություն կազմակերպողներին։

Զեյթունի հերոսամարտերի լուրը հասնում է հեռավոր Ինդոնեզիա, հատկապես խորը ազդեցություն թողնում հայ գաղթականների վրա։ Այդ առիթով Բատավիայում հավաքվում է 568 ուսուհի, որը փոխանակագրով հասցվում է Փարիզ, տրվում «Փարիզ» թերթի

59 «Փորձ», 1877, № 4, էջ 193—194։

60 Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր 4177, թերթ 10—12, տե՛ս նաև «Կոունկ Հայոց աշխարհին», 1863, մարտ, էջ 225—226։

խմբագրութեանը, խնդրելով շուտափույթ հանձնել զեյթունցիներին: Թեթի աշխատակիցները նախօրոք հավաքած դրամին ավելացնում էն Բատավիայից առաքված 3266 ֆրանկ 44 սանտիմը և ուղարկում Զեյթուն: Բատավիայի նվիրատուների ցանկում մեծ տեղ էին գրավում նաև կանայք⁶¹:

Զեյթունի հերոսամարտերը լուրջ ազդեցություն ունեցան նաև Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ ուսանողության վրա: 1863 թվականին ռուսական այդ երկու մեծ քաղաքներում՝ հայկական գաղթօջախներում կաղմակերպվեցին ուսանողական խմբակներ, որոնք համախմբվեցին «Ժողով» անունով կաղմակերպության շուրջը: «Ժողովը»⁶² քաղաքական աշխատանք էր տանում ուսանողության շրջանում, հմրի մեջ մտնող 42 հայ ուսանողների ջանքերով քննության էին տոնվում նաև «հետաքրքիր նյութեր», Թուրքիայից եկած նամակներ, հայ ազատագրական շարժումներին, Զեյթունին ու Վանին վերաբերող հոգվածներ և այլն:

Զեյթունի հերոսամարտը արձագանք գտավ հայ պարբերական մամուլի էջերում, առիթ տվեց թեր ու դեմ կարծիքների բախմանը, հասարակական-քաղաքական հոսանքների՝ դեպի ժողովրդի սղառագրումն ունեցած դիրքի առավել բացահայտմանը: Համենայն դեպս, տմենից մարտական դիրք բռնեցին և ապստամբների բացահայտ պաշտպանությամբ հանդես եկան դեմոկրատական թերթերը, որոնք կենտրոնացված էին դադուժա հայ օջախներում:

Ապստամբության մասին Պոլսի հայկական բոլոր պարբերականներից հայտատա թուրքերեն «Մյունատի» դեմոկրատական շաբաթաթերթը տպագրեց առաջին հոդվածը, որը կարդացվեց լարված հետաքրքրությամբ և առիթ տվեց առաջադեմ մտավորականների ու ժողովրդական ղանդավածների արդարացի վրդովմունքին: Հաջորդ օրը «...հիշյալ լրագրի խմբագիր պ. Կարապետ Փանոսյանը, — գրում է «Փորձ» թղթակիցը, — առանց որևիցե բացատրության բանտարկվեցավ այնպիսի խիստ կերպով, որ երկար ժամանակ ոչ ոք չգիտեր, թե նա սպանվեցավ թե կենդանի է»⁶³: Երեմիա Տեկանցը վկայում է, թե Փանոսյանը նստած սուլթանի քթի տակ, «փարա-

61 Տե՛ս «Փարիզ», 1863, № 84: Այս խնդիրը շոշափված է Ա. Անասյանի «19-րդ դարի հայ ազատագրական շարժումները և Խնդոնեղիայի հայ գաղութը» հոդվածում. ԶՍՍԹ ԳԱ, «Տեղեկագիր», 1963, № 7, էջ 80—81:

62 Տե՛ս «Հորիզոն», 1913, № 280—283, Ղ. Աղ ա յ ա ն, Երկեր, հատոր 3, էջ 72, 145: Մանրամասն տե՛ս Ա շ ո տ Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, դիրք 2, էջ 195 և հետո:

63 «Փորձ», 1876—1877, № 1, էջ 172:

վոնական բարբարոս»⁶⁴ էր անվանել նրա ղորավար Աղիզ փաշային, պահանջելով պատժել վերջինիս արշունարբու զինվորներին, այսպես հայերը կդիմեն եվրոպական տերութուններին և օգնութուն կխնդրեն նրանցից: Փանոսյանը բերդարգելության տակ զըրվեց, սաստիկ ծեծվեց և սկստեմբերի 11-ին միայն աղատվեց, իսկ «Մյունատին» դատապարտվեց հավիտենական լուության:

«Արեմտահայ դեմոկրատիայի մաքուր բերան, աղգի ցավերի ճշմարտապես հայտարար», «Մեղու» պարբերաթերթն ավելի հանգամանորեն անդրադարձավ Զեյթունի ապստամբությանը: Թերթի խմբագիր Հարություն Սվաճյանը մասնակցեց պոլսահայերի օգոստոսի 1-ի ցույցին, հրապարակեց մարտաշունչ հուլիսածներ, որտեղ նա մերկացնում էր ռուսական «Սովրեմեննոյի սլովո» և անգլիական «Լեանդ հերալդ» թերթերի թղթակիցներին, որոնք պաշտպանում էին մեծ տերութունների տարածողական քաղաքականութունը: Սվաճյանն ուղղակի դենքի էր կոչում արեմտահայությանը, խրախուսում այդ ձևով օգնել զեյթունցի եղբայրներին: Ապստամբության օրերին նա տպագրեց Ս. Շահաղիզի հետեյալ տողերը.

Ոչ ոք չէ կարող հողոս նպատակ
Ճնշել, խորտակել բոնության զենքով.
Ո՛չ սուր, ո՛չ արյուն, ո՛չ բանտ, ո՛չ կայծակ,
Ո՛չ նույնիսկ գեհն մշտալառ բոցով⁶⁵.

Զեյթունի ապստամբության օրերին Սվաճյանը հրապարակախոսությանը ղուգընթաց դադարի աշխատանք էր ծավալում պոլսահայության մեջ: Սովթանասեր հայ երեւելիների սադրանքով օգոստոսի 10-ից 20-ը «Մեղուն» ևս փակվեց, Սվաճյանը ենթարկվեց հարցաքննության և սպառնալիքի: Նույն տարվա վերջերին մի քանի ամսով Սվաճյան-Մեչոսեյան անհայտացավ հրապարակից: Թուրքահայտակ հայկական դավառներ շրջելիս հավանաբար նա Կիլիկիայում ևս եղավ և ջանաց կապերն ամրապնդել Զեյթունի հետ՝ իր և Նալբանդյանի ծրագրի կենսագործման նպատակով:

Զեյթունի դուցազնամարտը պաշտպանութուն դառավ Զմյուռնիայի հայ առաջագիծ թերթերի, մասնալորտապես դեմոկրատական «Մաղիկ» տասնօրյա հանդեսի էջերում, որն այդ օրերին խմբագրում էին Արմենակ Հայկունին և Վ. Հյուգոյի «Թշվառների» տաղանդավոր թարգմանիչ Գրիգոր Զիլինկիրյանը:

64 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 4177, թերթ 10:

65 «Մեղու», 1862, № 170, էջ 129:

Տակավին 1861 թվականի օգոստոս ամսին «Ծաղիկը» տպագրում էր հոգովածներ Զեյթունի մասին և Ա. Հայկունու բանաստեղծությունները՝ նվիրված զեյթունցիներին⁶⁶: 1862 թ. օգոստոսի 1-ին, 10-ին և 20-ին հրապարակած համարների ընդարձակ առաջնորդոյները, դրանցից վատ մի քանի այլ հոգովածները նվիրված են Զեյթունի ապստամբութեանը և Պոլսի օգոստոսի մեկի ցույցին: Հոգովածներում բացահայտորեն ապստամբութեան մարտակոչ էր նետվում Թուրքիայի ու Ռուսաստանի կրեկի տակ հեծող համայն հայ ժողովրդին: Օգոստոսի 1-ին «Ծաղիկը» գրում էր. «Հայե՛ր, արդեն ժամանակը անցած է, և մեզ կամ դեպի ճշմարիտ բարեկարգութուն դիմելն է կամ կորուսելն իզատ ուրիշ հույս մնացած չէ, մեր բանն արդեն լմնալու մոտ է: ...արիանանք ուրեմն և փառավոր կյանք մը ձեռք անցնելու փափաքեն ավելի մահվան ձեռքեն ազատելուն համար հարկ եղած միջոցները ձեռք առնումք, առանց աջ կամ ահյակ ծրելու ճակատնիս բարձրացնեմք, անվեհեր լինիմք և մեր վատ թշնամիներու ցուցընենք մեյ մը ինքզինքնիս, և հայտնեմք նոցա թե Հայութունը մեռած չէ, ցուցնենք նոցա թե որքան դուրսկործանելի և խորիսու են իրենց ամբարշտական պարիսպները, և վերջապես հայտնեմք թե հաղթութունը միմիայն ճշմարիտ ազգասիրաց վերջին մրցանակն է»⁶⁷:

Հատկանշականն այն է, որ «Ծաղիկը» արմատական դիրքերից հարձակումներ էր գործում ոչ միայն թուրքական կառավարութեան, նրա կուսակալների, այլ նաև «վասակաղեմ» այն հայերի վրա, որոնք պառակտում էին ազգը և դավաճանում ազատագրական համընդհանուր շարժմանը: Նա «ասպարեզը զինու զորութեանն» էր թողնում և անմիջականորեն «զինական հեղափոխութուն» էր պատգամում յուրաչիններին: Օգոստոսի վերջին, 7 ամիս լոնց նաև «Ծաղիկը», 24 օր բանտային կալանքի տակ դրվեց և խոշտանգումների ենթարկվեց Գր. Զիլինկիրյանը: Հ. Սվաճյանը, Ա. Հայկունին, Գր. Զիլինկիրյանը և այլոք սկսեցին ընդհատակյա աշխատանք ծավալել: Նրանց ջանքերով հայոց պատմութեան մեջ առաջին անգամ երևացին գաղտնի թուցիկներ⁶⁸, որոնք զենքի էին կոչում գաղթօջախների հայերին, հեղափոխական, համերաշխ պայքարի նախապատրաստում թշվառ աշխատավորներին:

66 «Ծաղիկ», 1861, № 4:

67 «Ծաղիկ», 1862, օգոստոս, № 40, էջ 333: ✓

68 Մշտուցի անվան Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթապանակ 193, վավ. 148, 151, 157, 158:

Ասյատամբության մասին հաղորդագրություններ տպագրեցին պատրիարքարանի բերան դարձած «Մասիս», «Արշալույս Արարատ-յան» և Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիայի լիբերալ և պաշտպանողական թերթերը, որոնք բավարարվում էին կամ օտար թղթակիցների հոգված-ների թարգմանական հրատարակությամբ, կամ ղդուշավոր մի քանի խորհուրդներ տալով: Մինչդեռ «Երեսփի» խմբագիր Հովհան-նես Չամուռճյանը կառավարության ուշադրություն էր հրավիրում ղեմկրատական թերթի տպագրած հոգվածների վրա, պատճառ դառնում նրանց գոցմանը:

Ասյատամբությունն արձագանք գտավ կուկասահայության մեջ, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայ դպրութենից, Թեոդոսիայում և Փարիզում: Թիֆլիսում հրատարակվող «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը դրվատում էր ղեյթունցիների քաջագործությունները, դատապարտում Աղիզ փաշային և ընդհանրապես սուլթանական կառավարությանը: «Կիլիկիայի անցքերու պատճառով հրավեր Ռուսաստանի հայերուն» կոչ-հոգվածում խմբագրությունը հայերին հիշեցնում էր կիլիկեցիների անցյալի փառքը, նրանց ըմբոստ ու քաջակորով բնավորությունը, ուստահայերին պարտավորեցնում՝ դոնե պրամական միջոցներով օգնել վշտացյալ ու վիրավոր եղբայր-ներին: «Ռուսաստանի հայերն էլ,— գրում է «Կոռնկը»,— իրանք որ քրիստոնյա տերության հովանավորություն, հանգստություն և բարօրություն են վայելում, չեն մոռանում խորը Տաճկաստանումը կրակի ու սրի տակ հալ ու մաշ եղող իրենց եղբարքը»⁶⁹:

Նույն տարվա հոկտեմբեր ամսվա համարում «Կոռնկը» Ստեփանոս Պալասանյանի թարգմանությամբ, տպագրում է Վիկտոր Լանգլուայի «Ծանապարհորդություն ի Կիլիկիա և ի լեւրինս Տավրոսի» աշխատությունը, նպատակ ունենալով արեւելահայության մեջ համադգային պաշքարի ու միասնական պետության ստեղծման սեր դարթեցնել, Նոյեմբերին ամսագիրը տպագրում է նաև նոր լույսեր Զեյթունի մասին, որոնք քաղված էին «Արշալույս Արարատյան», Փրանսիական «Օսյինյոն Նասիոնալ» և «Նորդ» լրագրերից:

Զեյթունի իրադարձություններին ավելի մանրամասնորեն անդրադարձավ Կալկասթայում Ներ-Հարությունյանի խմբագրությամբ լույս տեսնող վիմատիպ «Նղբայրասիրը»՝ հնդկահայ վերջին պարբերականներից մեկը: Անգլիական գործարանային տպ-րանքների ներմուտից սուրժող հնդկահայ վաճառականության, Նոր Զուլայից գաղթած այս ներկայացուցիչը, արտահայտելով իր դա-

69 «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1862, էջ 780:

սակարգի շահերը, ձգտում էր համախմբել ներհակ սոցիալական խավերին, ճանապարհ հարդարել ազգային շարքերի «եղբայրասիրական» միաձուլման, հայրենի կորսված պետականության վերականգնման համար:

«Նդրաշրատներ» տասնօրյա հանդեսը 1862 թ. օգոստոս ամսից սկսած արտատպում էր Զեյթունի «անցքերին» վերաբերող մանրամասն տեղեկություններ, բացատրում այդ շարժումների համազգային, քաղաքական բնավորությունն ստանալը և ճշտորեն բացահայտում, թե ինչպես վանի դինված ելույթը, այնպես էլ Ուլնիայի տպրատամբությունը բռնկվել էին սուլթանների վարած ազգահալած քաղաքականության, ազգային ճնշումների և սոցիալական հարստահարությունների ավելի ուժեղացման պատճառով⁷⁰: «Արշալույս Արարատյան», «Մասիս», «Փարիզ» պարբերականների հաղորդագրությունները հիմք ընդունելով՝ Տեր-Հարությունյանը կազմում է մի ընդարձակ տեսություն, ջանում է իր ընթերցողին լիակատար պատկերացում տալ Կիլիկիայում տիրող իրավիճակի մասին, ապա ավելացնում, թե Կարապետ Շահնապարյանը «ի նպաստ տպատամբների» հեռավոր Փարիզում հանգանակություն է կատարում, մի՞թե հնդկահայերի մեջ մարել է ազգային դժացմունքը, մի՞թե նրանք էլ չեն կարող հեռանել մյուս դաղթօջախներում խարսխված հայրենակիցների օրինակին⁷¹:

«Նդրաշրատներ» Զեյթունը դիտում էր իրեն խորհրդանշող ազատագրական պայքարի ելած հայ հայրենասերների: Նրա խմբագիրն այդ օրերին տպագրում էր այլաբանական առակներ, ազատաբաղձ խոհերով համակված մարտակոչ բանաստեղծություններ, անդրադառնում Մ. Նալբանդյանի⁷² կյանքի ու բանտարկության պարագաներին: Հզոր աշխարհակալների ձիրքի սմբակների տակ մաշվող, դանդաղորեն քայքայվող ու մահացող փոքր ազգերի նկատմամբ Անգլիայի, Թուրքիայի ու Պարսկաստանի քաղաքականությունն էր դատապարտում պարբերականը: Նրա հայացքը, համենայն դեպս, հստակ էր դեպի Ռուսաստանը:

Զեյթունին համակիր էջեր էին նվիրում նաև «Հյուսիս», «Կովկաս», «Մասյաց աղավնի», «Փարիզ», «Մեղու Հայաստանի» և արևելահայ ու աշխարհասփյուռ գաղթօջախների այլ թերթերը:

70 «Նդրաշրատներ», № 23, էջ 185 և հետո:

71 Նույն տեղում, էջ 182—183:

72 Ա. Կարինյան, Անհրկենք հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատոր 1, 1956, Երևան, էջ 407—410:

1864 թ. «Մասյաց աղալնի» պարբերականը հրատարակեց Գեորգ Քանանյանցի «Զեյթունի հայր և զանոնք Կովկաս փոխադրելու առաջարկությունը» հոդվածը⁷³։ Քանանյանցը խորապես չգիտակցելով իր տեսություն հետևանքները, առաջարկում էր զեյթունցիներին գաղթեցնել Ռուսաստան, իսկ կառավարությանը համոզում էր երկրից գաղթած շերտերին փոխարինել Զեյթունի հայերով։ Նրա առաջարկը ոչ միայն պաշտպաններ չդտավ, այլև հակառակ ազդեցություն ունեցավ։

Զեյթունի հերոսամարար ուղևորության անսպառ աղբյուր հանդիսացավ հայ մտավորականության համար, այն նյութ տվեց հրապարակախոսին, սյուժե՝ արձակագրին, երգվեց հայրենամոլեր բանաստեղծների գրչով, աշխարհով մեկ սփռված երգիչների շուրթերով։

Ունիայի ղեպեքերն ամենից խոր տպավորություն գործեցին քնարերգու բանաստեղծ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի վրա։ Քաջատեղյակ ապստամբության ընթացքին, բանաստեղծը 1862—1863 թթ. հերոսամարտի առաջ բերած ընդհանուր ուղևորության մթնոլորտում գրեց «Հայ քաջորդի», «Մահ քաջորդուն», «Թաղումն քաջորդուն», «Հայ քաջուհին»՝ Զեյթունի երգերի հիմնադրի շարքը, ինչպես նաև «Նղրայր եմք մենք» բանաստեղծությունը։ Իրար հետ ներքնապես կապված, քառամաս այս դուցազներդական պոեմի հերոսը պատմական դեմք Մելիքսեթի Փամբյանն էր, որը կյանքից առավել աղատություն էր սիրում և, իբրև ապացույց, մատաղ կյանքը զոհում էր՝ սիրած հայրենիքի ու նրա աղատության պայքարին։

Հիշյալ շարքում կերտված է նաև աղգային-աղատագրական պայքարին մասնակից զեյթունցի կնոջ կերպարը և միաժամանակ արտահայտված Պեշիկթաշլյանի հավատամբը՝ հայ ժողովրդի քաղաքական վերածնության, հայկական ինքնավարության հասնելու մասին։

Զեյթունը երգեց որպես բանաստեղծ մինչև օրս անհայտ, բայց հայտնի մտավորական ու հասարակական գործիչ պոետների ավագ քահանա Հովհաննես Մկրյանը։ 1863 թ. մարտի 27-ին արգեն պատրաստ էր պեշիկթաշլյանական մոտիվներով գրված Հովհաննես Մկրյանի «Դեպ ի՞ Զեյթուն» ընդարձակ բանաստեղծությունը։ Այն մինչև վերջերս անհայտ էր հայ գրական աշխարհին⁷⁴։ Բանաստեղծը

73 Տե՛ս «Մասնաց աղանի», 1864, ԺԱ և ԺԲ, էջ 186—191։

74 Տե՛ս Հ ա յ կ Ղ ա զ ա ր յ ա ն, Զեյթունի հերոսական ապստամբությունը, «Տեղեկագիր», 1962, № 10, էջ 24—26։ Տպագրված է բանաստեղծության տեքստը։

շափածո ձևով, բարձրարվեստ սողերով պատմում է Տավրոսի չրքնաղ բնության, ղեթունցիների անցյալի սխրանքների, երկրի անսպառ հանքային հարստությունների, բարեբեր հողերի, հողագործի վիճակի մասին: Նրա ոգևորության աղբյուրը միայն Զեյթունը չէր, այլ հանուր Կիլիկիան⁷⁵:

Զեյթունի ղեպերը մեծ ազդեցություն ունեցան Ռ. Պատկանյանի վրա: Սկսելով լեգենդար Քյոո-Օղլուց, բանաստեղծը եկավ դեպի հայոց պատմության ամենահերոսական ղեմքերից մեկի՝ Վարդան Մամիկոնյանի կերպարի բնութագրմանը՝ անուղղակիորեն այդ օրերի հայ ազատամարտիկների փառքի գովասանքին: 1862 թ. Թիֆլիսի «Կոռնկ»-ում լույս տեսավ նրա «Աղասու մոր երգը» բանաստեղծությունը, որը նվիրված էր Արուսյանի տնամահ հիշատակին: Բանաստեղծության տեքստում Զեյթուն անունը չի գործածված, սակայն քննախույզ աչքը կարող է նկատել, որ այն նվիրված է Կիլիկիայի դյուցազուններին և մարտակոչ է նկատված նրանց օգնության պարտական արևելահայ ու արևմտահայ աշխատավորներին: Ի դեմս հայ պատանու, Պատկանյանը ղեզերումներից հետո գտել էր իր հերոսին, որը սակայն քնած էր, պետք է դարթներ, կապեր ղենք ու զրահ, նոր միայն շտապեր մարտի դաշտ՝ Զեյթուն:

Հայերի ազգային-ազատագրական շարժմանն արձագանքել է Սմբատ Շահազիզը: Զերմ սողեր նվիրելով Խտալիայի ազատարարներին, ողջնշվելով Գարիբալդիի ղեկի հաղթանակով, նա միաժամանակ մեծարել է հայ ժողովրդի ըմբոստացման և ընդլնդման փալլուն արտահայտություն՝ Զեյթունի հերոսական ապստամբությունը: Ազգային-ազատագրական պայքար շնփորող բանաստեղծի տեսադաշտից չեն վրիպել այն ստոր դավերը, որ ղեյթունցիների շուրջը նյութում էին կաթուղիկ քարողիչները, դրա համար էլ 1863 թ. «Շղվիտներն և Զեյթուն» հանրահայտ բանաստեղծության մեջ նա գրել է.

Զեյթուն, սրբազան մնացորդ անցյալի,
Տավրոս լեռների հայ ազգ բնակիչ,
Արթուն կաց,— դիտե՛ս, վրադ է գալի
Եզվիդ ամբոխը, գալլեր դիշատիչ:
Նոքա յուրյանց հետ շատ ոսկի ունին,
Նոքա կշռում են դորանով կրոն...
Ականջ չդնես զետնաքարչ լեզվին,
Թքի՛ր լրտեսին,— զինվորվի՛ր Զեյթուն:

⁷⁵ Գրականության և արվեստի թանգարան, Թ. Աղատյանի արխիվ, բաժին Ա, վավ. 104, թերթ 7—8:

Շահագրգիռ այս տողերը քաղաքական տագնապի ահապանդ էին⁷⁶, որոնց հեղինակը նպատակ ուներ կաթոլիկ քարոզիչներին զրկել Կիրիկիայում դավանափոխություն կատարելու առատ հասկաքաղից, դրանով իսկ վերացնել աղգաչին-եկեղեցական միասնականության վրա կախված վտանգը, վնասազերծել աղգապառուսի-տիչ այդ հաշիշը:

Ինչ խոսք, ո՞վ կարող էր Զեյթունի փառքն ավելի դավերգել, քան ինքը՝ պայքարող ու նահատակվող, խիղախ ու անվեհեր, դարերի ազատամարտիկ քաջ ու տաղանդավոր ղեկավարներ: Զեյթունի պոեզիան ամբողջովին ներծծված է ազատասիրական մտորումներով, մեռնող քաջի գովասանքով, թուլյի ու վախկոտի պարսավանքով, բոլորին դեպի մարտ կոչելով: «Քալերգ Զեյթունի», «Երգ ղեկավարաց», «Զեյթունն անկախ», «Զեյթունցիներ», «Զեյթունցիք», «Զեյթունցիներուն» և այլ բանաստեղծությունները⁷⁷, որոնք անխըաիր բոլորն էլ երգի են վերածված, գովերգում են գավառի քաջամարտիկների սխրանքները, ոգևորում Տավրոսի բնակիչներին, փորձում ցույց տալ լույսի ու ազատության շավիղը: «Զեյթունցիներ» քալերգը սիմֆոնիկ նվագախմբի համար գործիքավորել է ռուս ակադեմիկոս կոմպոզիտոր Իպպոլիտով-Իվանովը. այն մինչև օրս էլ երգվում է.

Նրեն կալ, ղեկավարներ
Դեհ, ձի հեծններ, առններ ղեներեր,
Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ դուրս ծոներ
Բռնավորին մեր վիզ պարզած:
Կե՛ցցե Զեյթուն, ապրի Զեյթուն
Թող շտեմեն ստրկություն,
Քանի ունի մեղ պես որդիք
Ապրի Զեյթուն, կե՛ցցե Զեյթուն:

Զեյթունցիները ժամանակին ստեղծել են նաև թուրքերեն մեծաքանակ երգեր: Այդ երգերը հավասարաշափ՝ հոգեհարազատ են եղել Թուրքիայի տիրապետության տակ ճնշվող մյուս բոլոր ժողովուրդներին, առավելապես սեբերի, բուլղարների ու չերնոգորացիների համար:

Այսպիսով, Զեյթունի ազատամբության լուրը թափանցեց հայաբնակ գրեթե բոլոր անկյունները, ոգևորեց ազատության ծարավ հայ ժողովրդի աստանդական բեկորներին, համաղգային նշանակու-

⁷⁶ «Հայ նոր դրականության պատմություն», հատոր 2, Երևան, 1962, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, էջ 305:

⁷⁷ «Զեյթունի պատմագիրք», էջ 798—820:

իյուն և հետագա լուրջ ավերացություն ունեցավ ազգային կազմավորման, ընդհանուր ազատագրական շարժումների առաջացման գործում:

4. ԿԱՊԵՐ ԶԵՏԹՈՒՆԻ ՀԵՏ: ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՏԱԿՑՍ.
ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Զեյթունի ապստամբությունը, Արեւմտյան Հայաստանում նրան հաջորդող 1850—60-ական թվականների ժողովրդական ելույթները, Թուրքական կառավարության, քուրդ աղաների դեմ բարձրացված ընդվզումները օտարի կողմից պարտագրվել են ու բռնկվել առհարկի: Այսուամենայնիվ ազգակազմավորման շրջանում, երբ սկիզբ էր առնում արեւելահայ ու արեւմտահայ հատվածների գործնական մերձեցումը, երբ ասպարեզ էին իջնում ազատագրական պայքարի ոգեկոշված, ժողովրդի շահերն արտահայտող առաջադեմ մտավորականներ, վերջիններս չէին կարող բավարարվել միայն դրչի մարտերով, անմասն մնալով ժողովրդական, անմիջական պայքարին: Սակայն հեշտ չէր նրանց գործը, մանավանդ, որ արեւմրտահայ մտավորականները հիմնականում կենտրոնանում էին սուլթանի նստավայրում:

Թուրքական դամոկլյան սուրը, հայ վերնախավերի սուլթանասեր հակումները ազատաբաղձ մտավորականներին ստիպում էին դորձել գաղտնի: Ծնունդ էին առնում ընդհատակյա խմբակներ, ազատագրական պայքարին նվիրված գործիչներ, մտավորական շրջաններ ընդգրկող կազմակերպություններ, որոնց գոյառումն ու գործունեությունը դեռ պարզված չէ լիովին: Այդուհանդերձ դրանց զգալի մասի մտահոգության առարկան անվիճելիորեն Թուրքիայի լծի թոթափումն էր, արեւմտահայ ժողովրդի ազատագրումը: Մտավորականության ուշադրությունն առավել բևեռված էր ըմբոստ լեռնականների՝ Տավրոսի քաջերի վրա, մի հանգամանք, որ գործնական կերպարանք էր ստացել անցյալ դարակեսից:

Տակավին Ղրիմի պատերազմի օրերին, 1853 թ. Կոստանդնուպոլսից Զեյթուն առաքվեց Մելիքյան Հովակիմը: Զեյթունի անդրանիկ դադափարական քարոզիչը սկզբում ուսուցչի պարտականություն էր կատարում, սակայն նա ուներ նաև այլ խնդիրներ: Մելիքյանն «ինքնապաշտպանական» խմբակներ էր կազմակերպում, ղեկըմբերում, առավելապես ազատասիրական դադափարներ սերմանում, ձգտում ժողովրդին ոտքի հանել սուլթանական լծի դեմ⁷⁸: Հ. Մելիք-

78 Զ է Յ Ս ու ն ջ ի, Զեյթունի անցեալէն և ներկայէն, մասն Ա, էջ 90—91:

յանը նպատակադրվել էր շտաճմանսփականվել Զեյթունով, այլև կամերըջել արեւելահայերի ու արեւմտահայերի ազատասիրական բաղձանքները, Կովկասից դրամական օգնություն ստանալով, զարկ տալ զենքի արտադրությանը: Թուրք պատմաբանների վկայությամբ, այնքան էր բարձրացել Մելիքյանի հեղինակությունը, որ Զեյթունի շուրս իշխանները նրան կարգում են իրենց ընդհանուր ղեկավար՝ վալի⁷⁹:

Մելիքյանը կառուցել տվեց մի ընդարձակ դպրոց, ռազմական նշանակություն ունեցող ամրություններ և իր գործն ավելի ընդարձակելու մտադրությամբ, ճանապարհովեց Ռուսաստան՝ հանգանակություն կատարելու: Կարինում նա բանտարկվեց և հրապարակայնորեն կախվեց⁸⁰:

Մելիքյանին հաջորդեցին շատերը, սակայն դրանց մեջ առավել տաղանդության արժանի է եղիա Տնտեսյանը: 1862 թ. հուլիսի 24-ին Կ. Պոլսից Ադանայի և Սսի վրայով նա մեկնեց Հաճըն, Տնտեսյանը (1834—1881 թթ.) հայտնի երաժշտագետ էր, ուսուցիչ, «Անձնվեր րնկերություն» անդամ և Տավրոս մեկնելիս հանձնարարություն ուներ ազատասիրական պրոպագանդ մղել ժողովրդի մեջ, լուսավորել նրան, ոտքի հանել պայքարի: Զեյթունն այդ օրերին օղակված էր Ալիյ վաշայի զորքերով: Թուրք հրոսակները պատրաստվում էին հռչակել հայ հերոս լեռնականներին, իսկ Տնտեսյանն առանց կրկնելու մեկնում էր այնտեղ: Հուլիսի 24-ին Ադանայից, սեպտեմբերին՝ Հաճընից, Տնտեսյանի գրած նամակներից ակնհայտ է, որ նա պատասխանատու խնդիր լուծելու պարտականություն ուներ, ինչպես նաև «գաղտնապահ բարեկամներ»⁸¹: Տնտեսյանը դիտակցել էր խնդրի դժվարությունը, սակայն «հայրենասիրությունը խոհմություն հաղթելով» նրան մղել էր գործողության: Հայրենասեր ուսուցիչը Կիլիկիայում, հատկապես Հաճընում ու Զեյթունում մնաց մինչև 1863 թվականի հուլիսի 18-ը⁸²: Տնտեսյանը զեյթունցիներին տվեց հայրենասիրական մտորումներ, «Անձնվեր ընկերության» հանգանակած դրամը և մեկ տարի հետո վերադարձավ մայրաքաղաք:

⁷⁹ Esat Uras, Tarlhte ermeniler ve ermeni meselesi, 1950, Ankara, s. 494.

⁸⁰ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 4, էջ 65:

⁸¹ Վ. Զ ա ր դ ա ռ ան, Յիշատակարան, հայ երեւելիներու կենսագրութիւնները, լուսանկարները, գրութիւնները... Հատոր Ա, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 343 և հետո:

⁸² Յ. Պ. Պ օ ղ ո ս ան, Հաճընի ընդհանուր պատմութիւն և շրջակա Գողան տաղի հայ գիւղերը, 1942, Աոս-Անէէլըս, էջ 421—424:

ն. Տնտեսյանի հետ մերձավոր հարաբերությունների մեջ էր ևրիտասարդ վարդապետ Գրիգոր Աբարդզյանը, որը Կ. Պոլիսը կապում էր Տավրոսի, Տավրոսը՝ Փարիզի հետ: Անշուշտ հայրենա-
նովեր այս սուրհանդակն էր, որը հիշատակվում էր Ս. Թազվորյանի՝
Մ. Նալբանդյանին առաքած հանրահայտ նամակում⁸³:

Զեյթունի ապստամբության ղեկավարների, Տավրոսից Պոլիս
ժամանած պատվիրակների հետ գործարար կապեր էին պաշտպա-
նում «Բարեկրթական ընկերության» անդամների մի մասը, մաս-
նավորապես նրա ձախ թևը: «Բարեկրթականի» ատենադպիր Մկր-
տիչ Պեշիկթաշլյանը 1862 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին մի
քանի անգամ ընդունում է Զեյթունից եկած սուրհանդակներին, ման-
րամասն սեղեկանում գավառի գրույթյանը, իր մոտ հավաքում
«գաղութարամբժ անձնավորություններին» և նյութական օգնու-
թյուն ու բարոյական աջակցություն ցույց տալիս ապստամբներին:

Ապստամբությունից հետո Մ. Պեշիկթաշլյանը և Երեմիա Տե-
կանյը Զեյթունից երկու նամակ են ստանում: Նամակները Պոլիս
էր բերել տեր-Հակոբը, իսկ քիչ անց մայրաքաղաք էր եկել Մնացա-
կան Սեմեդյանը՝ Զեյթունցին: Պեշիկթաշլյանը և Երեմիա Տեկանյը
մեկ ամիս պահում են ապստամբների առաքած սուրհանդակներին,
նոյեմբերի վերջերին Բերայի սուրբ Երրորդության եկեղեցին հրա-
վիրում պոլսահայ մտավորականներից շատերին, պարզում զեյ-
թունցիներին տրվելիք պատասխանները: Նամակները պատրաստում
է Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, խոստանալով օգնություն հասցնել
նրանց: Այս նիստին մասնակցում էր նաև Զեյթունով խանդավառ-
վող, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի նորընտիր դիվանապետ
Մատթեոս Մամուրյանը⁸⁴:

1862 թ. նոյեմբերի 16-ին կրկին Պոլիս հասնող Գրիգոր վար-
դապետ Աբարդզյանը, Մ. Պեշիկթաշլյանի բնակարանում, նրա «հա-
մակիրներին» տեղեկացնում է Զեյթունում տիրող իրադրությունը,
իշխանների մտադրության հետ: Աբարդզյանը հաղորդում է, թե ու-
նեցիներն արդեն ստացել են «առաջված գուրչյունեները», ունեն բա-
վականաչափ զենք ու կարողություն դիմակայելու սուլթանի նոր
արշավանքին: Սակայն նա կասկած է հայտնում, որ հաղիվ թե այս
անգամ կարողանան հասնել ալնայիսի հաղթանակի, ինչին հասան
օգոստոսյան օրերին: Հավաքույթի ղործոն մասնակիցներն էին

⁸³ Ա շ ո տ 2 ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գլխը
առաջին, էջ 498, տե՛ս նաև «Փարիզ», 1862, № 64:

⁸⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձևագիր 4177, թերթ 14—20:

Երեմիա Տեկանցը, ավագ քահանա Հովհաննես Մկրյանը, Պողոս Օսյանը և Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը⁸⁵:

1862 թ. դեկտեմբերի 12-ին Կոստանդնուպոլիս Լն ժամանում՝ ղեկավարողների նոր պատվիրակներ՝ տեր Մովսեսը, Աստվածատուրը և Ղազարը, նրանց սպասավոր Կարապետը: Այս նոր պատվիրակությունն ավելի հարուստ տեղեկություններ հաղորդեց պոլսահայ առաջադեմ մտավարականությանը, 50 օր շարունակ մնաց Երեմիա Տեկանցի բնակարանում, բնդունվեց և հյուրասիրվեց «Բարեգործական ընկերության» գործադիր ու ղեկավար կազմի կողմից, Զեյթուն տեղափոխեց «Կալառական տառապելոց նպաստի անվամբ» կազմած ընկերության հանգանակած դրամի մի մասը: Նախքան Զեյթուն մեկնելը պատվիրակությունն ընդունվեց հայոց պատրիարքի տեղապահ Ստեփանոս Մաղաքյան կաթողիկոսի կողմից, նրա ընկերությամբ այցելեց արտաքին գործերի մինիստր Ալի փաշային, թուրքագետ Մովսես քահանայի բերանով հաղորդեց Զեյթունում տիրող դրության մասին⁸⁶ և կառավարությանը հանձնեց Մ. Պեշիկթաշլյանի, Մ. Մամուրյանի, Ե. Տեկանցի խմբագրությամբ՝ իշխանների կազմած զիմումի տեքստը:

Այսպիսով, Զեյթունցու (Մնացական Սեմերճյանի), տեր-Մովսես քահանայի, տեր-Հակոբի, Տավրոսից եկած այլ հայ պատվիրակների, նրանց միջոցով ղեկավարողների հետ գործարար կապերի մեջ էին Մատթեոս Մամուրյանը, Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, ավագ քահանա Հովհաննես Մկրյանը, Երեմիա Տեկանցը, իրիտասարդ վարչապետ Մկրտիչ Խրիմյանը և նրա սան ու սպագա ղինակից Դ. Սրվանձությանը: Մտավարականների ու եկեղեցականի վեղար հագած հայրենասերների մի ամբողջ բույլ էր այդ, որը հավաքում էր տարբեր հայեցակետեր մի ընդհանուր նպատակի՝ ժողովրդի ազատագրմանը ծառայող ճանապարհի վրա ղնում համախոհներին և նրանց մղում գործողության: Այնուամենայնիվ, այս գործիչները ապստամբների հետ կապեր հաստատեցին կամ արձագանքեցին շարժմանը՝ հրա բռնկումից հետո միայն:

Հայ ազատագրական շարժման պատմության համար հետաքրքիր վավերաթուղթ է Պաղտասար Նորատունկյանի նամակը: Պ. Նորատունկյանը 1862 թ. Փարիզում էր: Նա մասնակցում էր Վ. Լանդլուայի նախագահությամբ Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում կազմ-

⁸⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 4177, էջ 26ր:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 28ա: Տե՛ս նաև «Մասիս», 1862, 22 դեկտեմբերի, «Աղ-լայիկն» խորագրով հոդվածը:

ված Մարաշի կոտորածների պատճառով սուժած ընտանիքներին օգնութիւն ցույց տվող հանձնաժողովին, որին անդամակցում էին նաև Կ. Վ. Շահնաղարյանը, Ա. Մուրադյանը և ուրիշներ⁸⁷։ Նորատունկյանը 1863 թ. անցավ Եգիպտոս, քիչ հետո եղավ Հոմոմում, որտեղից և հոկտեմբերի 21-ին Պոլիս առաքեց իր կաղմած ծրագիր-նամակը՝ Հայաստանի սպասագրման վերաբերյալ։

Նամակում տսվում է, թե ինքը տեսակցութիւն է ունեցել լեհ իշխան Չարտորիժսկու հետ, որն առաջարկել է հայերից զորախումբ կազմել, կովել ցարական կառավարութեան դեմ «ի նպաստ լեհական հեղափոխութեան»։ Նորատունկյանը չնայած տեսակցութեան էր գընացել ֆրանսիացի հայտնի ծովակալին, նրանից սեղեկացել դավադիրների ծրագրի մանրամասներին, սակայն դադարաւարամբձ Մ. Պեշիկթաւլյանի նման, վստահութիւն չէր ցուցաբերում ֆրանսիական ծրագրին, այն է. Կ. Պոլսից մարգիկ ուղարկել Բարձր Հայք, այնտեղից կազմակերպել հայ և քուրդ «բաջամարտիկներ», արշավել Վրաստան, Ռուսաստան, թուլացնել ցարական կառավարութեանը և հնարավորութիւնը րնձեռել Լեհաստանի ազատագրմանը։

Պ. Նորատունկյանը իրավացիորեն մերժում է լեհ-ֆրանսիական դավադրական ծրագրերը, բացասաբար արտահայտւում Բոնապարտի մասին, սակայն դրվատում ֆրանսիական հեղափոխութեան դադարանքներն ու պայքարի ձեւերը։ Նա առաջարկում էր՝ ապստամբական ոգի ներարկել հայերին, ազգի փրկութիւնը որոնել նրա սեփական ռեժիմի մէջ։ Նորատունկյանը տրտնջում էր նապոլեոնին օգնութեան ղիմողներից, ասելով, որ «Ջեյրունի գործք խայտառակ կերպով վերջացավ», միաժամանակ պահանջում «եղյակներին» սխտեմով ընդհատակյա կոմիտեներ ստեղծել, հիմք դնել Հայաստանի ազատագրումը նախաձեռնող եռանձնյա կամ հինգ հոգուց բաղկացած մասնաժողովին⁸⁸։ «Կարելի է հարցնել, թե ո՞վ կարող է այդպիսի ծանր բեռի մը տակ մտնելով հաջողիլ զանոնք գործադրելու։

Այն ժամանակ պիտի պատասխանեմ. Մենք, և միմիայն մենք, հետեւյալ հոգւածներն անմիջապէս հաւատով ընդունելով։ Ա. մասնաժողով մը երեք կամ հինգ անդամներն բաղկացայալ։ Բ. պաշտոնն, ազգիս արտաքին գործերն վարել, Գ. նպատակն. Հայաստանի շրդ-րաներն խորտակել»⁸⁹։

87 «Նալրանդյանը և նրա ժամանակը», պիբր առաջին, էջ 559։

88 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 561, 562, տե՛ս նաև Մ. Գ. Ն եր ո ս յ ա ն, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական ընդապետութեան դեմ, էջ 141—142, նամակի տեքստը տե՛ս «Գիւան հայոց պատմութեան», պիբր ԺԳ, էջ 57—58։

89 «Գիւան հայոց պատմութեան», պիբր ԺԳ, էջ 57։

Նամակը հասցեատերված էր ազգի աշխուժ մեծ համարում ունեցող եկեղեցականին՝ հովանարար Մ. Խրիմյանին, աշխույժ մեծ ակնածանքով խոսվում էր Մ. Պեշիկթաշյանի մասին: Նամակը գտնվել է Գ. Սրվանձաշանցի բլթերի մեջ: Սրանից զատ հայտնի այլ տրվյալներ չեն հրապարակվել վերահիշյալ ծրագրի մասին, մինչև վերջերս էլ հայտնի չէին նրա արձագանքները, մանավանդ, որ քիչ անց երիտասարդ հասակում ձուլում վախճանվեց Պաղտատար Նորատունկյանը: Այսքան էլ բավարար է եղրակացնելու, թե Զեյթունով խանդավառված վերահիշյալ անձնավորություններն այժմ երկնում էին Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման ծրագրեր: Սակայն նրանք նախընտրում էին պայքարի դավադրական ձևեր, հետև էին լայնահուն հեղափոխական շարժումների առաջացնելու մտադրությունից, հետևաբար և հաջողության հասնել չէին կարող:

Այդ ծրագրերը «գործարար հողի» վրա դրվեցին 1870 թվականին միայն: Ֆրանս-պրուսական պատերազմի օրերին ֆրանսիական կառավարությունը լեհերին իր նպատակին ծառայեցնելու, բանակում նրանց զինվորագրելու մտադրությամբ, կրկին հրապարակ հանեց լեհական հարցը: Նապոլեոն III-ը լեհ վտարանդիներին հավաստիացնում էր, որ Ավստրիայի ու Պրուսիայի դեմ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո Ֆրանսիան կօգնի լեհական վտարանդիներին, կվերականգնի նրանց անկախությունը:

Ոգեորված այս առաջարկով, Կ. Պոլսում և ընդհանրապես Թուրքիայում ապրող լեհ վտարանդիները ջանացին կապեր հաստատել սուլթանական ու ցարական կառավարություններից դժգոհ Կովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչների հետ, ծրագրեցին վերահաս ապստամբությանը մասնակից դարձնել նրանց, իսկ հաղթանակից հետո օգնել՝ ինչպիսի մշտներին, այնպես էլ հալ ժողովրդին: 1871 թ. հունվարի 5-ին Կոստանդնուպոլսից գեներալ Իգնատևը Ռուսաստանի գաղտնի խորհրդական Վեստմանին տեղեկացնում էր, որ լեհերն արդեն ակտիվ պրոպագանդ են մղում Թուրքիայում ապրող հայերի, վրացիների, նույնիսկ մահմեդականների մեջ, ունեն իրենց կողմնակիցները, նրանց միջոցով կապեր են հաստատել Թիֆլիսում, Նեաֆում, Ղարաբաղում⁹⁰ և այլուր խորսված կաղմակերպությունների կենտրոնների հետ: Կոմիտեի ներկայացուցիչները, այդ թվում և շատ հայեր, գաղտնի հանդանակության միջոցով զբաղ են հավաքում, զինապահեստներ ստեղծում, ղեներ տեղափոխում ու մթերում,

⁹⁰ ՎՍՍՀ ՊՊԿԿ, ֆոնդ 5, ցուցակ 1, դործ 2093, թերթ 1—2:

մի խոսքով «նախապատրաստվում ապստամբությունը»⁹¹։ 1871 թ. հունվարի 16-ին Կովկասի կառավարիչը ղեկուցում էր կայսրին, թե Իզնատեի հաղորդագրությունը, ճիշտ է՝ «ոչ ամբողջապես, բայց և սյնակա հաստատվում է»⁹²։

Ցարական կառավարությունը դործի է անցնում։ Ներքին գործերի մինիստրության աշխատակիցներն ամենուրեք որոնումներ են կատարում, ամեն մի մանրուքի մասին տեղեկացնելով կայսրին։ 1871 թ. փետրվարի 15-ին Կ. Ի. Օբլովին ուղղված մի այլ գրություն հաստատում է, որ լեհական կոմիտեի գործակալները սփռված են Թիֆլիսում, Երևանում, Շուշում, Նուխում, Ղենքեր ևն տեղափոխում, պահեստներ հիմնում, մարդկանց զինվորագրում⁹³։

Սարսափահար եղած ցարական կառավարական շրջանները, արտաքինապես սառնասիրտ ձևանալով, իրականում հակահարվածի նախապատրաստություններ էին տեսնում։ Գաղտնի գրություններ են ուղղվում Երևանի, Թիֆլիսի, Ղարաբաղի, Փոթայիսի, Նիդավոսուպոլի, Բաքվի, Ստավրոպոլի, Թերեքի, Կուբանի, Դաղստանի կառավարիչներին⁹⁴։ Ձորքը կազմ ու պատրաստ էին պահում, ցարական պաշտոնական բաժնի գործակալները վխտում էին ամենուրեք։ Սակայն, ինչպես հայտնի է, նման «ապստամբություն» (իմա դավադրություն) տեղի չունեցավ։ Ըստ երևույթին դրան խանգարեց Ֆրանսիայի պարտությունը, իր հետ զերեզման տանելով լեհ վտարանդիների ու նրանց դավադրական փորձերի վրա հույս դնող մյուս ժողովուրդների, Եվրոպայի միջամտության հետ հուսակապ խավերի սին բաղձանքները։

Լեհերի հետ կապված հաջ գործիչների ծավալած գործունեության մասին սրանից ղատ այլ տեղեկություններ չկան։ Պարզ է սակայն, որ 1870 թվականին կատարված այս իրադարձությունները 1862 թ. նորատունկյանի ծրագրի շարունակությունն էին, զրկված գործարար հողի վրա, ստացած գործնական կերպարանք։ Այնուամենայնիվ, ովքեր էլ լինեին լեհերի հետ կապվողները, նրանք ժողովրդից կտրված էին և պայքարի դավադրական, եվրոպացիների «օգնությամբ» անկախություն ստանալու անիրականանալի ու խաբուսիկ եղանակը գերադասում էին ժողովրդական հեղափոխական համընդհանուր շարժումներից։ Սխալ ու վնասակար էին Հայաստա-

91 ՎՍՍՀ ՊՊԿԿ, ֆոնդ 5, ցուցակ 1, դործ 2093, Բերթ 1—2։

92 Նույն տեղում, Բերթ 5։

93 Նույն տեղում, Բերթ 9—10։

94 Նույն տեղում։

նը քեկուզ ցաւական Ռուսաստանից անշատելու նշանց ձգտումները:

Հայաստանի ազատագրումը տենչացող, այդ նպատակին կիլիկիան իբրեւ ռազմաքաղաքական ֆորպոստ ծառայեցնող հայ մտավորականներից առաւելապէս Զեյթունով ևն հետաքրքրուիլ Միքայէլ Նալբանդյանը, Հարություն Սփաճյանը, Հ. Քյաթիպյանը, Կ. Փանոսյանը, Ս. Թազլորյանը, որոնք արտահայտում էին աշխատավորութեան շահերը և ձգտում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը շաղկապել համառաւոյնական, ինչպէս նաեւ իտալական հեղափոխական շարժումներին:

1850-ական թվականների վերջերի, առաւելապէս 1860-ականների սկզբի հայ ազատագրական շարժումներն անվիճելիօրէն կրել ևն հեղափոխական դեմոկրատիայի գափնեկիր Միքայէլ Նալբանդյանի գաղափարական խոր ողղեցութիւնը: Գրանից բացի, Մ. Նալբանդյանը լուրջ աշխատանք ծաւալեց արեւելահայ ու արեւմտահայ գաղթօջախներում, ձգտեց օտար տիրակալների լծի դեմ ոտքի հանել Հայաստանի երկու հատվածների աշխատավորութեանը, ազդային-ազատագրական շարժմանը սոցիալ-դասակարգային բովանդակութիւն հաղորդել:

1862 թվականին ցարական ոստիկանները խուզարկեցին Մ. Նալբանդյանի տունը նոր նախիջեանում: Խուզարկութեան ժամանակ հայտնաբերվեցին մի շարք փաստաթղթեր, որոնք լույս սփռեցին նրա արտասահմանյան գործունեութեան վրա: Հայտնի է, որ Նալբանդյանը 1860 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև դեկտեմբերի 21-ը առաջին անգամ և 1861 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև դեկտեմբերի 27-ը երկրորդ անգամ եղել էր Կոստանդնուպոլսում: Նա եղել էր նաեւ Փարիզում, Լոնդոնում, Իտալիայում, Հնդկաստանում: Սակայն ի՞նչ էր արել եւրոպական այդ քաղաքներում, մասնավորապէս Կոստանդնուպոլսում, այնքան էլ պարզ չէր:

Ցարական ոստիկանութեան հայտնաբերած մի նամակից՝ գրված 1862 թ. մայիսի 14-ին Ս. Թազլորյանի կողմից և ծածկագիր բառարանից պարզվեց, որ Նալբանդյանը գործարար կապերի մեջ է եղել Գերցենի, Օգարեի, Բակունինի, Մաձձինիի, մի խոսքով ռուսական և իտալական հեղափոխական-ազատագրական շարժման ղեկավարների հետ⁹⁵: Նա ծրագրեր է մշակել Հայաստանի ազատ-

95 Ս. Թազլորյանի այդ նամակը, ինչպէս նաեւ ծածկագիր բառարանը հայտնաբերել, վերծանել, ճշտել ու հրատարակել է Ա շ ո տ Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն ը, տե՛ս Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկեր», խմբագրութիւնը և կոմենտարները Աշոտ Հովհաննիսյանի, 1935, Երևան-Մոսկովա, էջ 444 և հետո:

գրման մասին, դրանք համաձայնեցրել արտասահմանյան վտարանդի բարեկամների հետ, ստացել նրանց հավանությունը, խոստումներ առել նրանցից և խոստումներ տվել նրանց: Նալբանդյանը գաղափարական, գուցե և անձնական կապեր է ստեղծել պոլսահայ դեմոկրատներից ոմանց, ուստի վտարանդիների և սրանց եվրոպական բարեկամների միջև: Ծածկագիրը կասկած չի թողնում, որ Մ. Նալբանդյանը, Հ. Սվաճյանը, Ս. Թագվորյանը և Հ. Քյաթիպյանը խոստացել էին զորք կենտրոնացնել մի սրևէ տեղ, հավանաբար Կիլիկիայում կամ Պոնտոսի ծովեզրին, գաղտնի խմբակ հիմնել, լրագիր հրատարակել, սվիսավոր հրացաններ, թնդանոթներ, ռումբեր, վառոդ արտադրել ու մթերել, դրամ հավաքել, ապստամբություն բարձրացնել: Ծածկագիրը վկայում է, որ պոլսահայ բարեկամները կապվելու էին կամ արդեն կապված էին Գերցենի, Գարիբալդիի, Մաձձինիի, Բակունինի և այլոց հետ: Նրանց ուշադրությունը սկզբից եկթ կենտրոնացված է եղել Կիլիկիայի, Զեյթունի վրա:

Այսպիսով, անկասկած է, որ Մ. Նալբանդյանի գաղափարամերձ մտավորականները Կ. Պոլսում ծավալել են նաև ընդհատակյա դործունեություն, խոստացել զաղտնի կոմիտե հիմնել, կատարել ուսուցչի ալված խոստումները նվրոպայի ու Ռուսաստանի աղատարարներին: Սակայն 1862 թ. մայիսին, խոստացված կոմիտեն չէր հիմնվել, Մայիսի 14-ին Ս. Թագվորյանը գրում էր. «Հիմա խորհրդածե՛լ շունենալով այս քաղքիս մեջ սեղանավոր մը (ըստ ծածկագրի՝ զաղտնի կոմիտե), ունիմք ըսելը թո՛ղ որ զիս քրիթիկ կացովյան մեջ կդնե, այլև մեր ընկերները չեն ներել, որ այսպիսի բան մը հաղորդիմ այն մարդուն, որ բոլոր ընկերության վարկումին կրնա վնասել... (խոսքը Մաձձինիի մասին է—Հ. Ղ.)»⁹⁶:

Ս. Թագվորյանը չէր առաքում անհայտ բովանդակություն ունեցող նամակներ, քանի որ դեռևս Պոլսում, բուն Հայաստանում ընկերություններ չէին հիմնել, զենք և զորք չէին կենտրոնացրել առափնյա վայրերում՝ մի խոսքով վտարանդի բարեկամներին արված խոստումները չէին կատարել: Սակայն Զեյթունի հերոսական ապստամբությունից ամիսներ առաջ Մ. Նալբանդյանը, նրա պոլսահայ բարեկամները մտահոգվել էին տավրոսահայության բախտով, դրամ հավաքել ու հանձնել նրանց, հնարավորություն ընձեռել զենք զնելու համար: «Տավրոսեն վարդապետ մը եկավ հոս, քանի օր է, որ կաշխատիմ որ առուտուր մը ընեմ այս մարդուս հետ, հաղիվ կրցան քսան, երեսուն հոգիով ժողով մը կազմել և այն ալ

96 Ա շ ո տ Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկեր», էջ 445:

մեծ դժվարությամբ. քիչ մը ստակ ես, քիչ մ'ալ բարեկամին մեկը տվինք անոր, որ հարկավոր եղած դատադիրքները առնէ և ճամբու ծախք ընէ: Մնացածին համար խոսք տվինք, որ պիտի աշխատինք իրենց համար»:

Բերված ծածկագիր տողերը բառարանով բացելիս, պարզվում է, որ Թաղվորյանը բանակցություններ է վարել Զեյթունում ազատագրական շարժումներ կազմակերպելու վերաբերյալ, այդ նպատակով էլ դրամ է հանձնել վարդապետին* զինք և զինամթերք զինելու ու աշնանը փոխադրելու համար: Ակնհայտ է, որ ինչպես Մ. Նալբանդյանը, այնպես էլ Պոլսում եղած «Բաւն-Երեսուն» մտավորականները տակավին 1862 թ. դարեանը տեղյակ են եղել Զեյթունի իրադարձություններին և ձգտել են կապեր ստեղծել Տալբոսի ու մայրաքաղաքի հայկական բեկորների միջև: Հատկանշական է, որ Նալբանդյանն ուսումնասիրում էր Ռուսաստանում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում վառող պատրաստելու տեխնիկան⁹⁷, մի բան, որ ըստ երևույթին իրեն անհրաժեշտ պիտի լիներ առաջիկայում:

Այսբանից բացի այլ անդեկություններ չեն հայտնաբերվել «հաղտնի կոմիտեի» «հիմնադրման» կամ Նալբանդյանի պոլսահայ բարեկամների 1862—65 թթ. քնդհատակյա գործունեության մասին: Քանզեւու վարժված Ռուք բռնապետության արշունոտ թաթը գուցե հավիտենականության գիրկն առաքեց շատ արժեքավոր փաստաթղթեր, գուցե և ավելին չարեցին պոլսահայ համախոհները: Բայց չեղած տեղը, կտրցրած հիմնականը, հենվելով կերտ-ամիրայականների հրապարակած վայրիվերո, մեղադրականի բնույթ ունեցող հոգվածների վրա, մեր օրերում եղան մարդիկ, որոնք հյուսեցին իրենց վարկածները, կոմիտե փնտրեցին ամեն տեղ, և թյուրիմացության մեջ գցեցին ընթերցողներին: Նրանց հենակները «Երևակի» խմբագիր Հովհաննես Տերոյանցի թարգմանած «Խորհուրդ դալտնի ընկերությանց» գրքի ծանոթագրություններն են, ինչպես նաև Մ. Թաղվորյանի նամակի այն տողերը, թե «աշխատեցա Հոտֆելու եղբարց» մասոնական օթյակ հիմնադրել, որի «...ծայրը հեռի է»: Սրանց մեջ գուցե ճշմարտության հատիկ լինի, սակայն լուրջորեն եղրահանդումների կովան չի տալիս հետազոտողին:

Արևմտահայ աեակցիայի գամփու Հովհաննես Չամուռճյանի հաղորդագրությունները լի են զրպարուշական մեղադրանքներով և հավաստիությունից շատ հեռու են: Ինչ վերաբերում է «Հոտֆելու եղ-

⁹⁷ Մ. Ն եր ս ի ո յ ա ն, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թյուրքական բռնապետության դեմ, էջ 137—138:

բարց» լուծին, ապա այն գաղտնի կազմակերպություն չէր, այլ հրապարակային, կապված Անգլիայի, բայց ոչ թե Գերգենի կամ Օգարնի, այլ Վիկտորյա թագուհու հետ: Պայմանականության առասպելը ցրում են այդ ընկերության պատմության մանրամասները, հատկապես ծրագրի ու կանոնադրության կետերը:

«Օտտո-ֆելդը» անգլիական-մասոնական ընկերության «Հայկ կամ օրիոն» ճյուղը Կ. Պոլսում հիմնվել է 1862 թվականի օգոստոս ամսի երկրորդ կեսին⁹⁸, Թագվորյանի նամակի առաքումից երկու ամիս հետո: «Մասիս» օգոստոսյան համարում, ընկերության նախագահ Ս. Աղնավուրը գրում էր. «Հաս հարեանցի հիշատակել հարկ կհամարիմ, որ օգոստոսի 21-ին իրիկունը Հայկ խմբակը առաջին նիստը բաց արավ...»⁹⁹, այսինքն՝ հիմնադրվեց: Այս ընկերությունը ֆրանմասոնական չէր, այսինքն՝ կապված չէր ֆրանսիական մասոնության հետ: Այն արտաքինապես պրոպագանդում էր անգլիական մասոնության դադարիարները: Ս. Աղնավուրը նույնիսկ վերավորվում էր իրեն «Ֆրեր մասոն» անվանելու համար¹⁰⁰: Ընկերությունը պորթառական կեկղեցու քարոզչական բնույթ ուներ և դավանանքի խնդիր չէր առաջադրում: «Մասիսը» տպագրեց նաև ընկերության կանոնադրությունը, անդամագրվելու պայմանները¹⁰¹: Այստեղից պարզվում է, որ ընկերությունը պարտավորվում է «աղբատ և հիվանդ» անդամներին օգնելու: Հետևաբար Թագվորյանի նամակում տալիս «հիվանդ», այսինքն՝ «Հայաստան» տեղմինը պայմանական չէր և գաղտնի նպատակներ չէր հետապնդում:

Մասոնական կազմակերպություններ ստեղծվեցին նաև Զմյուռնիայում: «Տիգրան» ժողովարանը հիմնվեց «Օտտո-ֆելդի» «Հայկ կամ օրիոնից» հետո, նրանից անկախ և միանգամից ենթարկվում էր Մանչեստրի բաժանմունքին¹⁰²: 1864 թ. Պոլսի Գում-Գալիու թաղամասում հիմնվեց «Արամ» ժողովարանը¹⁰³: Անգլիական մասոնության ենթարկվող բոլոր այս կազմակերպություններն էլ հեռու են նալբանդյանական կոմիտեների լինելուց: Սակայն եղել են մտավորականների խմբեր, որոնք կազմակերպություն են ստեղծել 1866 թ., ունեցել են դեմոկրատական կալմ և գործել են գաղտնի:

98 «Մասիս», 1862, օգոստոսի 25, № 550:

99 նույն տեղում:

100 նույն տեղում:

101 «Մասիս», 1864, № 654, տե՛ս նաև՝ «Պէդասեան թղնիկ», 1865, № 42—45:

102 «Արշալոյս Արարատեան», 1866, № 795:

103 «Մասիս», 1864, № 654:

Գուցե և գաղանի ընկերություններն եղել զրանից առաջ, սակայն չվաճարական փաստեր չունենք:

20-րդ դարի «առաջին քսանամյակին» Կոստանդնուպոլսի նպարավաճառի խանութում, պատահաբար, Ռուբեն Բերբերյանի ձեռքն է ընկնում սեագիր թղթերի մի կապուց, որոնք բովանդակում էին մայրաքաղաքում հիմնված «Սեր» ընկերության գործունեությունը, բացահայտում նրա մասնակիցների կազմը, հետապնդած նպատակները, կապը դրաի երկրների հետ:

Ըստ Բերբերյանի հրապարակած վաճարագրերի, «Սեր» օթյակը գաղանի ֆրանմասոնական կազմակերպություն էր: Այն հիմնվել է 1866 թ. մայիսի 7-ին, Պոլսի Գույե-Գաբու թաղի, Նադեճի փողոցի № 21 տանը, սկզբում ունեցել է 7 անդամ, որոնք հիմնադիր ժողովը բացել են երեկոյան ժամը 7-ին: Ընկերության անդամների ժողովին մասնակցել են Թուրքիայի անգլիական ու ֆրանսիական ղեկավարները: Խոսակցությունն սկսվում գնացել է օտար լեզուներով, սակայն ղեկավարների բացակայությունից հետո փոխվել է հայերենի և ընկերությունը «հայացել» է:

Հայ առաջավոր գործիչներից շատերը վաղուց ֆրանմասոններ էին և համակրում էին եվրոպական հեղափոխական շարժումների գաղափարախոսությունը, ձգտում էին գնալ ֆրանսիական լուսավորիչների շավիղով: Նրանք գիտեին, որ Գյոթեն եղել է մասոն և ասել. «Մասոնների նպատակն է սեփական կատարելագործման միջոցով կատարելագործել մարդկության» կամ Ֆրանկլինի պատգամը, թե «Մասոնի պարտականությունն է կովել բնության դեմ»: Արևմտահայ առաջագեմ մտավորականներն էլ էին կովում բնության դեմ, ձգտում ազատության, դրա համար էլ շատերը մասոն էին դառնում: Նպատակի միասնությունը ստեղծում էր նաև գործողության միասնություն:

Իտալիա եղած ժամանակ Ստ. Ոսկանյանը դարձավ իտալական «Liberta» օթյակի անդամ: Ս. Աղնավուրը Լոնդոնի «Ճորտ» օթյակի անդամ էր, Ս. Հեքիմյանը՝ «Oriental»-ի, Հ. Սվաճյանը, Ս. Բագվորյանը՝ «Grand Orient»-ի, Մ. Մամուրյանը, Գր. Զիլինկիրյանը, Մ. Նուպարյանը՝ Զմյուռնիայում հիմնադրված «Տիգրան» անգլո-հայկական օթյակի անդամ: Մի խոսքով, մասոնությունը նոր երևույթ չէր հայ իրականության համար: Այն ուներ անցյալի պատմություն և նույնիսկ իրար հետ բանավիճում էին ուղղությունները, բախվում թևերը:

«Սեր» օթյակի հիմնադրման ժամանակ տարածացություններ եղան: Վեճի առարկա էր գնալ անգլիական, թե՛ ֆրանսիական

մասոնների ուղիով: Հաղթում է «պղտի Սերոբը»՝ Սերովրե Թագ-վորյանը, որի մասին Սվաճյանն ասում էր. «Հասակը կարճ է, բայց միտքը՝ երկար»: Հիմնադիր ժողովում Թագվորյանը հայտարարեց, որ «Անկլիա միշտ Թուրքիա պաշտպան եղած է ու այդ կացութիւնը երբեք Թուրքիա մեջ ապրող ալլադղիններու օգուտ մը եղած չէ»: Նա դերադասեց Ֆրանսիան, պատճառաբանելով ֆրանսիական ժողովրդի հեղափոխական հարուստ ավանդների ընդօրինակման անհրաժեշտութիւնը, Վոլտերի, Մոնտեսքիոյի, Դիդրոյի մասոն լինելը: Երկարատե փիճարանութիւնից հետո որսշիւց դնալ կոմպրոմիսի՝ «Սեր» օթյակը կապել ֆրանսիական «Մեծ արեւելքի» հետ, իսկ ավանդական մասոնութեան անսակեւորից ընդունել նաև Անգլիայի աղգային «Մեծ օթյակի» կանոնադրութեան որոշ հոգովածները:

«Սեր» օթյակն ուներ անհայտ քանակութիւն ունեցող, սակայն բազմաթիւ անդամներ: Ընտրվել էր զօրծաղիր և ղեկավար մարմին՝ հանձինս Մ. Մամուրյանի, Հ. Սվաճյանի, Ս. Թագվորյանի, Ս. Հեքիմյանի, Ռոմանոս Սետեֆյանի, Մ. Երեմյանի, Էքեշյանի: Իբրև հյուրեր կանչվում էին Գր. Զիլինկիրյանը, Հ. Նուրատունկյանը, որոնց մասնակցութիւնը պատեհ առիթ բնույթ էր կրում Պոլսից հաճախակի բացակայելու պատճառով: 1867 թվականին ընդունեցին նաև 3 նոր անդամներ՝ բողոքական Ղազարոս Դավուտը, հայ աղգային միութեանների վարչութեան անդամ Սիմեոն Մաքսուտ բեյը և Մըկըրտիշ Պեշիկթաշլյանը:

Չափազանց խորհրդավոր ու վեհաշուք էր ընկերութեան անդամների ընդունելութիւնը: Միշտ էլ նիստը բացում էին երեկոյան ժամերին. փակում ժողովարանի դռները, հանգցնում լուսերը, ստուգում անդամների ներկայութիւնը և ապա սկսում արարողութիւնը: 1867 թ. մարտի 21-ին «Եղբայր» ընդունեցին Մկրտիշ Պեշիկթաշլյանին: Կարդացին նրա կենսագրութիւնը, կապեցին աչքերը, մերկացրին աջ բազուկը՝ ի նշան հալածարմութեան, ձախ կուրծքը մերկացրին՝ ի նշան անկեղծութեան և ապացույց սևուի (կանանց չէին ընդունում), մերկացրին ձախ սրունքը՝ ի նշան խոնարհամտութեան: Այդ օրը երգվեց «Եղբայր եմք մենք» նշանավոր բանաստեղծութիւնը և այնուհետև այն դարձավ ընկերութեան հիմնը:

«Սեր» ընկերութեան նշանաբաններն էին՝ գիտութիւն, ազատութիւն, աշխատութիւն, եղբայրութիւն, իսկ քիչ հետո ընդունեցին ֆրանսիական հեղափոխութեան լոզունգները՝ ազատութիւն, հալածաւարութիւն, եղբայրութիւն: Նրանք ամեն անգամ զգացնել էին տալիս, որ դեմ են կրոնական ու դավանաբանական վեճերին և արտասանում էին.

Մեկտեղ հողմենք, մեկտեղ ցանենք,
Մեկտեղ քաղիենք մեր բրաթիքներ,
Զհառն՝ բարբառց ևրկինս հանհիր,
Որ կյանք առնուն հալոց դաշտեր:

«Սեր» քնկերության ժողովներում լսվում էին տարբեր բովան-
դակություններ Վարդապետի և «Կրթության ծառայման
գավառների մեջ», «Վարժապետին վիճակը», «Մասնական խոր-
հրդանիշներ և մեր կյանքը», «Երկրորդական բուրգերի մեջ գործա-
դրված գործիքների խորհրդանիշները»: Ամենահետադարձականը
«Աղգասեր դեմքեր» խորագրով զեկուցումների շարքն էր: Այն կար-
գում էր քնկերության հոստոս Մատթեոս Մամուրյանը: 1866 թ.
հունիսի 5-ին Մամուրյանը «Սեր» քնկերության ղեկավար նիստում
կարդաց «Միքայել Նալբանդյանց» ծավալուն զեկուցումը, որը կըր-
ճատվեց, փոխվեց, նոր ապա «Մ. Մ.» ստորագրությամբ տպագրե-
վեց «Ծաղիկ» հանդեսի հուլիսի 15-ի համարում (այստեղ բերված
է ճառի ողջ տեքստը, որը տարբերվում է հոդվածից): Ընկերության
անդամները միակամ երգվեցին հավատարիմ մնալ Նալբանդյանի
գաղափարներին և մինչև կյանքի վերջը պայքարել նրանց կենսո-
գործման համար¹⁰⁴:

Ուրեմն, 1860-ական թվականներին Թուրքիայի մայրաքաղաքում հարյուրավոր լեզալ բնկերությունների կողքին հիմնվել էր նաև գաղանի բնկերություն, որի նպատակը հղել է Արևմտյան Հայաստանի ոչ միայն լուսավորութունը, տնտեսական զարգացումը, այլև քաղաքական ազատագրումը։ Սակայն հասարակական-քաղաքական թեկնույթն ունեցող գործիչները տակավին չէին շարժվում իրար։ Մտավորականութունը կարված էր գավառից, հարկավորին չափ, ականատեսի աչքերով չգիտեր ժողովրդի դրությունը։ Նրանք զեռուս բավականանում էին գրավոր բողոքագրերի բովանդակած աղյուս փաստերով կամ ականատեսի պատմածներով։ Արևմտահայ գավառը (բացի Վասպուրականից) բառիս իսկական իմաստով խարխափում էր խավարի ու աղիսության մեջ, զեռուս օգնություն չառանալով ո՛չ գաղթօգնիներից և ո՛չ էլ արևելահայությունից։

5. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՐ

Հայ հասարակական-քաղաքական ու ազատագրական շարժումները սկիզբ էին առնում ոչ միայն Կիլիկիայում, դադուխահայ

104 Բ ու ր ն ն Բ Ե ր ր Ե ր յ ա ն, «Հայ մասսաները և ՍԼԵՐ» օրվայից Պոլսո մեջ», «Հայերենի», 1937, № №3, 4, 5, 6, 7:

օջտիւներում, այլև Արեւմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում: Շեղրը ոսկորին էր հասել և ճշում էր Վանի, Մուշի, Կարինի, Դերսիմի հայ ռայան, բողոքադրերով, ցուցցերով ու զինված ելույթներով դիմադրում սուլթանական կառավարության, քուրդ ցեղապետների «սահմանած» հարկային ճնշումներին, կրոնական անարգանքներին, ֆիզիկական գոյության ոչնչացման ահաւոր փորձերին: Բուլբուլին շնախաղաղարարատված, անկազմակերպ, տարերային ձեռք բերի էին կանգնում Արեւմտյան Հայաստանի հայ աշխատավորության բեկորները, զենքը ձեռքին պաշտպանելու իրենց պատիվն ու «իրավունքը» կամ իրենց գավառներից արտոքսելու քուրդ ցեղապետներին: Այս տեսակետից ուշադրով փորձեր է արել Վանի հայ ազգաբնակչությունը:

Վասպուրականն Արեւմտյան Հայաստանի սիրտն էր, նրա հայտնաւոր և համեմատաբար լուսավորված գավառը, քանի որ 1850-ական թվականներից այն ինչպես դադարեց հայ մտավորականությունից, այնպես էլ Պոլիս ու այլուր կրթության առաջած իր սաներից լույսի շող ստացավ: Մ. Խրիմյանը հայրենիք դառնալով իր հետ գլխավոր բերեց պարբերաթերթեր հրատարակելու, դպրոց բացելու մտահղացում: Նա Վարազ փոխադրեց տպագրական մեքենա և սկսեց լույս ու կրթություն տալ օգնության կարոտ իր համաերկրացիներին: Գուտենբերգի գլուտը մոտեցավ հայ գեղջուկին, նրան պատմելով աշխարհում կատարված հին ու նոր անցքերի, հարեան ժողովուրդների պայքարի ու հաղթանակների, հայերի փրկության ուղիների մասին: Մ. Խրիմյանի ու Գ. Սրվանձտյանցի հրատարակած «Արծի՛կ Վասպուրական», «Արծի՛կ Տարոն» պարբերաթերթերը հայրենի հողում լույս տեսնող անդրանիկ հանդեսներն էին, որոնք մի կողմից գավառը մխրճում էին Պոլսի սրտի մեջ, մյուս կողմից ծնունդ տալիս հասարակական մի նոր ու թարմ հոսանքի՝ վավառահայ մտավորականությանը: Անշուշտ հայ այս մտավորականներն էին, որ ժողովրդին կրթում էին, քուրդ ցեղապետների ու թուրք տիրակալների լծի դեմ մարտնչող ազատամարտիկներ նախապատրաստում:

Թուրքիտն անհուսալի ու հեղհեղուկ քաղաքականություն էր ձևարում հպատակ այլադպիսների նկատմամբ: Այսօր նրանց օգտագործում էր՝ վաղը հալածելու ու կեղեքելու դիտավորությամբ: Պատահական չէր, որ 1847 թվականին Վասպուրականի հայ հերոս Ժողովուրդը, թուրքական քաղաքականության «հավատարիմ պաշտպանը», թուրքերի կողմից 1862 թ. դրվում էր նոր ու ահաւոր վտանգի տակ, զրա համար էլ ոտքի էին կանգնում, պոռթկում վանեցի-

ներք, հուսահատական փորձեր անուժ իրենց պաշտպանելու համար:

Մայր էր առնում Վանի 1862 թ. դինաված ելույթը, որի բռնկման ճիշտ ժամանակը որոշակիորեն չի հիշատակվում մեզ հայտնի աղբյուրներում: Նույն թվականի փետրվարի 28-ին, «Փարիզ» պարբերականի Մարսելից ստացած հեռագրից հայտնի է դառնում սակայն, որ «Հայաստանի Վան քաղաքի մեջ տաճիկ զինվորները քրիստոնեից խաչը թշնամացնելուն համար կռիվ եղավ ու միջնաբերդն տռնվեցավ: Երկու կողմեն մեռելոց և վիրավորելոց թիվը հազարի կհասնի»¹⁰⁵:

Այս տողերից և սրան հաջորդող բացատրությունից հետո, խմբագրությունն անգլիական թերթերից քաղում է հետևյալ տեղեկությունը. «Մանր անցք մը տեղի ունեցավ Վանի մեջ ի Հայաստան: Թուրքիո զորքերեն ոմանք խաչը նախատելով կռիվ մը տեղի ունեցավ իրենց և հայ ժողովրդյան մեջ: Վերջինները հաջողեցան բերդին տիրելու, որով զիրենք վախեցնել կուղեն: Կըսվի թե այս հաղթությունը 1000 հոգիի կորուստով եղավ»¹⁰⁶:

Թերթի խմբագիր Ա. Մուրադյանը չի թաքցնում ասելու նաև, որ «կըսվի թե Պոստ ժուռնալն»¹⁰⁷ այս լուրը բուրրովին սուտ հաներ է»¹⁰⁸: Վանեցիների ելույթը գնալով ավելի է իր վրա գրավում ոչ միայն հայ, այլ նաև եվրոպացի հրապարակախոսների ուշադրությունը: Մարտի 28-ին Նյու-Յորքի «Իվինինգ-փոստ» լրագրից, «Փարիզը» թարգմանաբար բերում է հետևյալ տողերը. «Երեկ Ափրիկե անուն շոգենալուն բերած լուրը, թե Վանի հայերը ոտքի ելած են տաճկած դեմ, լի է քաղաքական նշանակությանմբ»: Ապա շարունակության մեջ մանրամասն նկարագրվում էր Վանի աշխարհագրական դիրքը, բնական հարստությունները, անցյալի հերոսական պայքարի առանձին դրվագները, ժողովրդի մարտնչող բնավորությունը: «Փարիզի» խմբագիրը չի զլանում ստացված ընդարձակ հոգվածին ավելացնել նաև այն, որ ամերիկյան այդ ժուռնալի երևելի խմբագրի՝ Վոլեմ Գըլեն Պոպլին, «Ամերիկացի հռչակավոր պոետի, հասարակության մեջ մեծ համարում ունեցողի» «քաղաքական դրություն հետ համախոհ չեմ»¹⁰⁹:

¹⁰⁵ «Փարիզ», 1862, № 62, 28 փետրվարի:

¹⁰⁶ Նույն տեղում:

¹⁰⁷ Իսմա՝ „Journal de Constantinople“ պարբերականը:

¹⁰⁸ «Փարիզ», 1862, № 62, 28 փետրվարի:

¹⁰⁹ «Փարիզ», 1862, № 64, 28-ը մարտի:

Վանի ելույթի լուրն անմիջապես տարածվեց հայկական մի շարք գաղթօջախներում: Գաղութահայերն իրենց համակրությունը հայանեցին ապստամբ վանեցիներին: 1862 թ. ապրիլի 5-ին հընդ-կահայ պարբերականներից «Շղթայրատները» հաստատում էր նա-խորդ հոգվածագիրների հաղորդած տեղեկությունները Վանի անց-րերի մասին և բանակիրով մղում նրանց դեմ, որոնք «սուտ էին հա-մարել հրատարակված լուրերը»¹¹⁰: «Համբավաբեր Ռուսիո» լրագի-րը նույն թվականի հունիսի 10-ին խոսում էր Վանի ելույթի մասին, քնդհանրացնում մինչ այդ եղած բոլոր տվյալները: Պարբերականը հաղորդում է, որ «15-րդ համարում ծանուցած էինք համառոտիվ ալն լուրը, որ հրատարակված էր եվրոպական լրագրաց մեջ. ի մասին վրդովության կամ լավ է ևս տակ փոքրիկ պատերազմի, որ պատահած էր Վան քաղաքում, քրիստոնեից և տաճկաց մեջ, ևս և հավելյուցած էինք»¹¹¹ թև Կ. Պոլսո գաղիներեն լրագիրն սուտ է համա-լրում այդ համբավը»¹¹²:

Կ. Պոլսի ֆրանսիական լրագրի ալն տեղեկությունը, թե սուտ է, Վանում ոչ մի ելույթ չի եղել, առիթ տվեց ավելի մանրամասն զբաղվել և գրել ընդարձակ հոգվածներ: Բաղեշի հոգևոր առաջնորդ Ներսիս վարդապետը, նույն պահին Վան գնալու մտադրությամբ, հետագայում իր ձեռագրում թողել է հետևյալ տողերը. «Վարենցի և բաղեշցի բարեկամք մեր աղաղակեցին և հորդորեցին բնավ չհան-գրիպել ի Վան, որ զԲաբելոն ծփալայր ի սաստիկ խռովությունեն...»¹¹²: Այս ժլատ տեղեկատուն դժբախտաբար ալլևս չի շարունակում իր տակիրքը Վանի դեպքերի մասին:

Թևոդոսյայի «Ռադուգա» (Ծիածան) լրագիրը ապրիլի 15-ին տպագրում էր Կ. Պոլսից ստացված մի թղթակցություն, որտեղ հան-դամանորեն խոսվում էր Վանի գինված ելույթի, նրա սկսման զըր-դատառճառների և ընթացքի մասին:

«Ռադուգայի» արևմտահայ թղթակիցը պատմում է, որ մինչև «Թանգիմաթը» թուրքահայտակ քրիստոնեաները հուղարկավորու-թյան ժամանակ զրկված էին հանգուցյալի առջեից խաչ և խաչվառ տանելու իրավունքից: Սակայն Վանի հայերը «Թանգիմաթ»-ից հետո հուղարկավորությունը կոտարում էին ավանդական ծեսով, բոլո-րովին չեթկնչելով մահմեդականների սպառնալիքներից: Մեթոդ Մեջրիգի մահվանից հետո, տեղի թուրքերը ներկայացուցիչներ ու-

110 «Շղթայրատներ», 1862, № 4, ապրիլի 5, էջ 30:

111 «Համբավաբեր Ռուսիո», 1862, № 21:

112 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 4177, փերթ 49ա:

զարկնցին Վտն՝ փաշայի մոտ, պահանջելով «զսպել հայերին», վերջ տալ հուղարկավորութեան այդ ձևին, այլապես իրենք կկոտորեն նրանց: Լուրն իսկույն տարածվեց քաղաքով մեկ: Հայերը մի վարդապետի միջոցով տեղեկացրին փաշային, որ եթե նա թուրքերին թույլ տա հարձակվելու, օգնութեան պիտի կանչեն իրենց «...բարեկամ քրիստոնյա քրդերին»¹¹³:

Փաշան խոստանում է կանխել այդ եղևունը, միաժամանակ սպառնում, որ եթե մահմեդականները հարձակման փորձեր կատարեն, ինքը ղենք կբաժանի քրիստոնյաներին: Կարճ ժամանակից հետո այդ փաշան մահանում է, նույն ժամանակ մահանում է և հայ հարուստներից մեկը: Նրա հարազատները, երբ հուղարկավորութեան թափոթ էին կատարում Վանի փողոցներով, տաճիկների զինված ամբոխը հանկարծակի հարձակվում է մասնակիցների վրա, խաշը հափշտակելով գետին է զարկում և սկսում ոտնակոխ անել:

Հայերը մյուս կողմից փութացին պաշտպանել խաշը և իրենց բահանաներին: Մայր առավ զինված ընդհարումը: Վանի և շրջակայքի հայերը զինվեցին և պաշտպանեցին հուղարկավորութեան մասնակիցներին: Նրանց մեջ կային նաև քրիստոնյա քրդեր, որոնք եկել էին շրջակա գյուղերից: «Բուն բերդի մեջ սկսվեց սոսկալի կռիվ և կոտորած: Բերդը մնաց հայերի ձեռքը, որովհետև նրանք թվով շատ էին տաճիկներից: Ասում են՝ թե երկու կողմերից շատ մարդիկ են սպանվել և վիրավորվել, բայց նրանց թվի մասին լսված տեղեկությունները շատ իրարամբեժ են»¹¹⁴:

«Ռադուգայի» Կ. Պոլսի թղթակցի հոգովածը տառացի թարգմանությամբ տպագրվեց «Համբավաբեր Ռուսիո» պարբերականում¹¹⁵: Նույն հոգովածը արտատպեցին եվրոպական մի շարք թերթեր, այդ թվում նաև «Փարիզ» պարբերականը¹¹⁶:

Վերոհիշյալ փաստերը մեկընդմիջտ ժխտում են այն կարծիքը, թե իբր Վանում ելույթ չի եղել: Այդուհանդերձ, Կ. Պոլսի թղթակցի «Ռադուգայի» միջոցով հայտնած տեղեկություններն իրենց մեջ պարունակում են նաև չափազանցություններ: Նախ Վանի շրջակայքի աղգարնակչությունը Վանի հետ միասին ըստ Գ. Սրվանձտյանցի և այլ հեղինակների հաղորդած տվյալների կազմում էր մոտ 60 հաղար մարդ: Դժվար թե նրանք կարողանային շուտափույթ ձևով 20

¹¹³ «Радуга», 1862, 15 ապրիլի:

¹¹⁴ Նույն տեղում:

¹¹⁵ Տե՛ս «Համբավաբեր Ռուսիո», 1862, № 21:

¹¹⁶ Տե՛ս «Փարիզ», 1862, № 26:

հազար կովոդներ հաժախել, օգնության հասնել վանին և կոիվը մնար տեղական նշանակութեամբ: Հանրահայտ է, որ քրիստոնյա քրդեր կային Արևմտյան Հայաստանում, բայց արդո՞ք նրանք այդքան մեծ թիվ էին կազմում, որ վանի վարդապետը վերջիններիս տնունից սպառնալիք կարգար թուրքական փաշաներին: Բոլոր դեպքերում այս հոգովածից և սրանից վատ ելած փաստերից պարզ է, որ վանում 1862 թ. փետրվար ամսին զինված ելույթ է բռնկվել, որն իր չափով փոքր է եղել և ունենալով տեղական նշանակություն, լայն ժողովրդականություն չի վայելել: Ելույթը բոլորովին անկախ է եղել Զեյթունից, չստանալով համազգային այն նշանակությունը, ինչին սրժանացավ տավրոսահայությունը:

1860-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում, մասնավորապես նրա քրդախառն հայկական գավառներում՝ Մուշում, Քլիում և Չարսանջակում, տեր ու տնօրեն դարձած քուրդ ցեղապետերի դեմ զինված ելույթներ եղան: 1863 թ. Մուշի քուրդ բեկերի կատարած անարգարությունների դեմ սկսվեց հայ ազգաբնակչության բողոքը, որը հետագայում վերածվեց զինված ելույթի: Մուշի ելույթի մասին տաճկացած եվրոպացի զինվորականներից Ֆ. Միլինգեն իր հուշերում պատմում է. «Մշո գավառի բաղձամարդ հայ ազգաբնակչությունը 1863 թ. բացահայտ ապստամբություն բարձրացրեց իր հարստահարիչների դեմ»¹¹⁷: 1863 թ. ելույթից հետո մշեցիները պատվիրակություն ուղարկեցին Պոլիս Բ. Դոնանը բողոքելու: Ֆուատ փաշան անհետևանք թողեց նրանց բողոքը, դրա համար էլ պատվիրակները հայտարարեցին, եթե իրենց բողոքները անհետևանք մնա, ապա իրենք կհետանան Ռուսաստան: «Մեծ վեղիրը զայրացած հայտարարեց՝ կարող են գնալ, ուր որ ուզեն և որ ռուսական սահմանները միտնգամայն բաց են նրանց համար»¹¹⁸: Հայտարարությունից հետո 300 հայ ընտանիքներ որոշեցին գաղթել Ռուսաստան:

Մուշի 1863 թ. ժողովրդական ելույթի մասին հայտնի են միայն կցկտուր տեղեկություններ: 1865 թ. Կ. Պոլսի ազգային ժողովը արձանագրում էր: «Երբ քաղաքական ժողովը վարչության ղեկը ձեռքն առավ, նկատեց, որ նախորդի տնօրինությամբ Մուշի ծանր խնդիրը գրեթե լուծված էր»¹¹⁹: Մուշի «ծանր խնդիրը» 1863 թ.

117 Մ. Ն եր ս ի ս յ ա ն, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական ռոնապետության դեմ, էջ 124:

118 Նույն տեղում:

119 «Առևանգորությունը Աղզային ժողով», հատոր 1, 1871, Պոլիս («Տեղեկատվի բազմաթիվ ժողով ու կեդրոնական վարչություն»), էջ 37:

ելույթն էր, որն ուղղված էր ոչ քե թուրքերի, այլ Բուրգ աշխարհ-
պետերի դեմ: Տարիներ անց Մ. Իզմիրլյանը գրում էր. «Բարեխնամ
կառավարությունդ անգամ մը Մշո սահմանակից քրդաց զխավոր-
ները ձերբակալելով՝ նույն երկրեն ինուցուց, և ասով ժողովրդյան
աշխատությանը մեծ դուրսեցուն քնծայեց, սակայն այդ աքսորյալ
զխավորներեն ոմանք սկսան վերադառնալ նույն երկիրը, որով
ավելի ևս կենդանացավ և զրդուցավ տոնոց բարբարոսությունը»¹²⁰:

1862 թ. սկսած Արևմտյան Հայաստանի հարավային մասում՝
Կարինի վիլայեթի Քղի գավառում ևս տեղի ունեցան ժողովրդի բու-
ղոքներ՝ ուղղված քուրդ ցեղապետերի դեմ:

Դրիմի պատերազմից հետո, Քղիի և Երզնկայի գավառներում
նորից տեղ ու տնօրեն էին դարձել քուրդ ցեղապետերը: Ղուլիջանի
քուրդ կայմակամը և Քղիի աշխրաթների զխավորը՝ ինքնիշխան
կերպով կառավարում էին Քղի և Երզնկայի գավառները, հաշվետու և
հարկատու չլինելով ո՛չ կենտրոնական կառավարության և ո՛չ էլ
Կարինի վիլայեթի թուրք կառավարիչներին:

Քղիի քուրդ բնիկը բռնագրավել էին հայերի հողակտորները,
համիշտակել անասունները, շատ դեպքերում՝ տունն ու բանջարա-
նոցը: Հարստահարված քրիստոնյաները գրամ են հավաքում և Կ.
Պոլսի դատարանում դատ սկսում հարստահարիչ քուրդ բնիկի
դեմ: Այդ բնիկը 1862 թ. Կ. Պոլսում աքսորի դատապարտվեցին:
Սակայն երկու տարի հետո նրանք վերադարձան իրենց տեղերը և
շարունակեցին ասպատակութունները¹²¹: Սուլթանական կառավա-
րությունը, զաղաղած Զեյթունի և Վասպուրականի ապստամբու-
թյուններից, այժմ արդեն հովանավորում էր քուրդ հարստահարիչ-
ներին, նույնիսկ նրանց զրգուում հայերի դեմ: Բ. Դուրը քրդական
վերնախավին է հանձնում Կարին-Դիարբեքիր ճանապարհաշինարա-
րության համար հայերից և մյուս ազգություններից բանվորներ
հավաքագրելու գործը: Օգտվելով ստացած հովանավորությունից,
քուրդ բնիկը խտրություն էին դնում ճանապարհաշինարարու-
թյան համար հավաքագրվող բանվորների մեջ, հայերին աշխատան-
քի էին ուղարկում ավելի հեռու վայրեր, նույնիսկ չվճարելով կու-
պեկներ կապմուղ նրանց աշխատավարձը:

Աշխատանքային ծանր պայմանների պատճառով, 1868 թ. Քղի
գավառի հայերը հրաժարվեցին աշխատող ձեռք տալ Կարին-Դիար-

120 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Իզմիրլյանի արխիվ, Թ. 14, վավ. 616:

121 «Անանագրութիւնք... (Շեքեկադիր քաղաքական ժողովո կեդրոնական
վարչութեան)», հատոր Բ, էջ 26:

րեքի քանապարհաշինարարության համար¹²², կազմեցին բողոքադրեր, ուղարկեցին Պուլսի հայոց պատրիարքարանին և աղագային՝ ժողովին: Քաղաքական ժողովի ըմբոստ երեսփոխանների պահանջով երկու դիմում ուղարկվեց Բ. Դուանը, որտեղ պատմվում էր հայերի կրած ճշմունքների ու հարստահարութունների մասին, միաժամանակ խնդրվում՝ օգնել «անպաշտպան քրիստոնյաներին», նրանց ազատել քուրդ բեկերի հալածանքներից:

Դիմումները մնացին անպատասխան: Հայերը ստիպված եղան նոր դիմումներ ուղարկել սուլթանի պալատականներին, հատկապես մեծ վեզիրին: Տեսնելով, որ անընդմեջ բողոքադրեր են ստացվում, զաղազած մեծ վեզիրը, հայկական պատրիարքարանին է ուղարկում՝ պատասխան գրություններ, որոնք լի են սպառնալիքներով՝ առաջնորդարանի, հոգևորականության ու ժողովրդի հասցեին, բովանդակում են հիմնավոր ու անհիմն բազում մեղադրանքներ:

Հայոց պատրիարքարանի և Քլիի հոգևոր առաջնորդի վրա կառավարության բարդած մեղադրանքներից երևում է¹²³, որ Մելքիսեդեկ վարդապետն է քղեցիկներին կազմակերպել պարհակատարներ շտալ քուրդ բեկերին, ապա հայերից հավաքել է մի մեծ խումբ, մեկնել Կարին, բողոքել վիլայեթի կառավարչին: Անդոհացուցիչ պատասխան ստանալով, նա մեկնել է Պուլս, նույնիսկ օրական 25 դուրոշ վճարելով մարդիկ է վարձել և հանձնարարել մշտապես հետևել դեպքերի ընթացքին, դավառից ստացած բոլոր բողոքադրերը հասցնել արքունի պաշտոնյաներին:

Նոր ու թվաշատ բողոքադրերից վաշտացած Բարձրագույն Դուռը կարգադրում է բռնությամբ վերցնել բանվորներ, իսկ ըմբոստներին պատժել: Տեղի են ունենում դինված ընդհարումներ: Պուլսին կանչում քուրդ էմիրներին, իսկ վերջիններս, վախեցած 1862 թ. կրած պատժից, չեն ներկայանում: Հայերը պահանջում են կրկին աքսորել նրանց: Կառավարութունը շտանկով քրիստոնյաներին ման հանդիմութունները, Քլիի 1868 թ. «միջադեպի» մեղքը ամբողջությամբ բարդում է Աղագային ժողովի երեսփոխանների և հայ վարդապետների վրա:

Սուլթանի ներկայացրած մեղադրանքներից սարսափած՝ Աղագային ժողովի տատանողական դիրք բռնած երեսփոխանները մե-

122 «Ասեռագրությունք», հ. Բ, էջ 26:

123 «Ատենագրութիւնք...» («Տեղեկագիր քաղաքական ժողովի կեդրոնական վարչութեան»), հատոր Բ, էջ 17: Այս փաստաթղթերը տպագրված են հայատառ լատիներենով, սրոնք թարգմանել է Ա. Ս ա ղ ա յ ա ն ը:

դանշական դրուժյուններ են ուղղում կառավարութիւնը: Փոխադարձաբար իրար ուղղված բազմաթիվ դրուժյուններից, որոնք հաստատ թուրքերենով տպագրված են Ազգային ժողովի արձանագրութիւնների մէջ¹²⁴, դժվար չէ եզրակացնել, որ Քղիում, Կարին-Դիարբեքի տանող ճանապարհի վրա աշխատող բանվորներ չտալու պատճառով, հայերի և քրդերի մէջ ընդհարումներ են եղել, որոնց հաջորդող վիճաբանութիւնը շարունակվել է մինչև 1872 թ.: Կառավարութիւնը մերթ առ մերթ փոխել է իր դիրքը¹²⁵: Նա մեկ հովանավորել է հայերին, մերթ քուրդ ցեղապետներին, մտադրութիւն ունենալով իրար հետ կռիւցնելու, թուլացնելու իր երկու թշնամիներին: Պայքարը վերջացել է 1872 թ. քուրդ էմիրների հաղթանակով:

1860-ական թվականներին քուրդ ցեղապետների դեմ ուղղված բազմաթիվ ու երկարատև բողոքներ են եղել նաև Դիարբեքի վիլայեթի Չարսանջակ գավառում: Չարսանջակը Դերսիմի հետ միասին Դիարբեքի վիլայեթութեան մէջ մտալ 1865 թ. վարչական բաժանումների ժամանակ և շարունակեց մնալ նրա կազմում մինչև Բալիքի կոնգրեսը¹²⁶:

Գավառի հայ և քուրդ տղգարնակչութիւնը խառն էին բնակվում: Աշխատավորական խավերն ապրում էին բարեկամական մթնոլորտում: Դերսիմի և Չարսանջակի քրդերը լավ հաճախորդներ էին առևտրական հայերի համար: Նրանց մէջ տարածված էր այսպես կոչված «քիրվաչութիւն», մի սրբազան ուխտ, որը հաճախ բարձր էր դասվում եղբայրութիւնից:

«Տեսրիմցիները հայերուն հանդեպ ունեին անվերապահ համակրանք և մեծ վստահութիւն,— գրում է Երևանյանը:— Իրենց բոլոր առևտուրը հայերու հետ կկատարեին, կհամատային անոնց խոսքին ու անկեղծութեան: Հալը կնկատեին իրենց ազգակիցը, հարեանը և անխաղախ բարեկամը. կօգնեին անոր և իրենց սեմեն ներս կընդունեին զայն որպէս տան անգամ»¹²⁷: Գնալով հայ և քուրդ աշխատավորութեան միջև սկսված բարեկամութիւնը խորանում էր, մտերմանում և իրար նկատմամբ անգավաճան էին դառնում աշխատավորական դանդիվածները: Այդուհանդերձ ասպատակող ու վայրագ էր Դերսիմի ու Չարսանջակի քուրդ վերնախավը, անխնա շահագործող, անհոգի վերաբերող քրիստոնյա և մահմեդական ու-

124 Նույն տեղում, էջ 16—23:

125 Նույն տեղում, էջ 21:

126 Գ. Երևանյան, Պատմութիւն Չարսանճակի հայոց, Պէյրութ, 1945, էջ 47—49:

127 Նույն տեղում, էջ 137:

յայի նկատմամբ: Նրանք խել էին հայերի և նույնիսկ քուրդ ու-
յայի հողերը և երբեմնի սեփականատերերին պարծել իրենց մարա-
րաները:

1860-ական թվականների սկզբներից Չարսանջակի հայերը
տքնաջան փորձեր են կատարել նման ծանր գրությունից դուրս դա-
լու համար: Նրանք սկզբում Պոլսի հայոց պատրիարքարանին և
թուրք պալատականներին բազմաթիվ բողոքագրեր են ուղարկել,
դատ բացել քրդական էմիրների դեմ, կարծելով, թե «սուլթանական
արդարագատությամբ» հնարավոր կլինի պատժել քուրդ բեկե-
րին:

Մեծ վեղիրի սպառնալիքներով լի պատասխանները սառը ջուր
լցրեցին գավառի հայերի բարեհոգության վրա: Նրանք այժմ սեփա-
կան փորձով համոզվեցին, որ ազատագրման միակ և «ծայրահեղ»
միջոցը զինված պայքարն է: Այն հնարավորություն կընձեռնը վե-
րադարձնելու ոչ միայն կորցրած քաղաքական իրավունքները, այլ
նաև սեփական ունեցվածքը, հողը, անասուններն ու բնակարան-
ները:

1860-ական թվականներին Չարսանջակում տեղի է ունեցել ժո-
ղովրդական ելույթ ուղղված քուրդ գերեթյունների դեմ: Այդ ելույթի
հիմնական հարցը, ժողովրդի հիմնական պահանջը եղել է հողը,
այն տերիտորիան, որը հայերի կողմից ժառանգաբար օգտագործվել
է իբրև հայրենական սեփականություն:

Չարսանջակի դեպքերի մասին հարուստ տվյալներ են պահ-
պանված Կ. Պոլսի Աղգալին ժողովի արձանագրությունների մեջ:
Այդ փաստաթղթերից պարզվում է, որ շարժումը սկսվել է ոչ թե
1865 թ., այլ դրանից բավական առաջ, նույնիսկ 1860 թ.: 1872 թ.
օգոստոսի 5-ին Կ. Պոլսի պատրիարքարանը սուլթանական Բ. Դուսն
ազդած բողոքագրում Չարսանջակի խնդրի կապակցությամբ
գրում էր. «Չարսանջակի գավառում բնակվող հայ աղգալին մարդ-
կանց պապենական սեփականություն եղող տունը և պարտեզն ու
արտերը մուսուլման հպատակներից՝ դյուղական աղանների կողմից
գրավված լինելու և հայ աղգի մարդկանց իբրև վարձակալ համարե-
լով նրանցից հարկեր և այլն պահանջելով նեղություն և ճնշում է
գործադրվել, գործը հանձնվել է դատարան, վեճը գնալով ուժեղա-
ցել է հայերի և բեկերի միջև: Այն 10—12 տարուց ի վեր շարու-
նակվում է հայ ժողովրդի մարդկանց և նրանց ճնշող քայքայողների
միջև»¹²⁸: Վեճը ավելի սուր կերպարանք է ստացել 1865 թ.:

¹²⁸ «Առնագրութիւնք Աղգալին ժողովո», հատոր Բ, էջ 21:

Յ. Միլինդեն վկայում է, որ 1865 թ. Չարսանջակի հայ ազգաբնակչությունը ենթարկվեց նոր հարստահարության: Քուրդ էմիրների կատարած ասպատակությունների լուրն անհետով, ոտքի կանգնեց ողջ Քուրդիստանի հայ հասարակությունը՝ «ապստամբվեց» և որոշեց 24 հոգուց բաղկացած պատվիրակության միջոցով բողոքադրել մատուցել սուլթանին և նրա պալատականներին: 1865 թ. մարտի 31-ին Աբդուլ-Ալիդին հանձնվեց բողոքագիր, որն իր հերթին ուղարկեց «փոխանորդին»՝ Ֆուատ փաշային: Հայաստացի Ֆուատը փոխանակ ունկնդրելու հպատակների բողոքի ձայնին, նրանցից 15-ին բանտարկեց և մեկ շաբաթ հետո միայն արձակեց, պայմանով, որ վերջիններս անմիջապես վերադառնային իրենց երկրները¹²⁹: Հուսահատված շարսանջակցիները ներկայացան Կ. Պոլսի Աղզային ժողովին, որոնց տված տեղեկությունների համաձայն, կազմվեց ընդարձակ բողոքագիր և առաքվեց Ասիայի կայսերական բանակի հրամանատար Դերվիշ փաշային:

Հիշյալ բողոքագրում պատմվում էր, որ շարսանջակցիները 1860 թ. սկսած վեճի ու պայքարի մեջ էին դավառում նստած քրդական 7 ցեղապետների հետ: Վերջիններս խել էին հայերի արտերը, ամառանոցները, պարտեզները, այգիները, նույնիսկ խանութները և սեփականացրել: Հայերը բազում փաստարկներ բերելով, ապացուցում են իրենց սեփականատիրական իրավունքը, իսկ քուրդ բեկերը, հենվելով սրի ուժի վրա, արհամարհում են հակառակորդներին, շարունակում ասպատակությունները: Չարսանջակցիները պահանջում են Կ. Պոլսի կանչել 7 ցեղապետերին և դատ բացել նրանց դեմ, մանավանդ, որ իրենց իրավացիությունն է հաստատում Դերվիշ փաշան¹³⁰: Սակայն այս բողոքագրերը ևս պատրիարքի միջոցով հասցնելով արտաքին գործերի մինիստրին, Բ. Առյանի նախագահին, Մեծ եպարքոսին, սուլթանին և ման մնացին անպատասխան:

Չարսանջակցիները ստիպված դիմեցին էջմիածնի կաթողիկոսին: 1867 թ. հունվարի 20-ին նրանք կաթողիկոսին են ուղղում մի աղերսագիր, որը լի է իրենց անելանելի դրությունը նկարագրող սրամաճմիկ փաստերով¹³¹: Կաթողիկոսը պատասխան գրությունով Պոլսի պատրիարքին, քաղաքական ժողովի երեսփոխաններին հանձնարարում է հետամուտ լինել Չարսանջակի խնդրին և դատը հասցը-

¹²⁹ Մ. Նեբոսյան, Հայ ժողովրդի աղատագրական պայքարը թյուրքական բռնապետության դեմ, էջ 124—125:

¹³⁰ «Տեղեկագիր քաղաքական ժողովի կեդրոնական վարչության առ Աղզային բնդհանոր ժողով», 1865, Պոլսի, էջ 24:

¹³¹ «Ատենագրությունը Աղզային ժողովո», մասն Բ, էջ 13:

վատթար կացութեան մեջ, մանավանդ, որ 1870-ական թվականներին կառավարութիւնը ևս փոխեց իր նախկին դիրքը քրդերի նկատմամբ: Վախենալով հայերի ռուսասիրութիւնից, Բ. Դուռը ամեն կերպ հովանավորեց մահմեդական քրդերին, կազմակերպեց քրիստոնյաների թալանը, բռնի կրօնափոխութիւնը, ըմբոստ հայերի ոչնչացումը:

Այսպիսով, 1850—60-ական րվականներին Արևմտյան Հայաստանում և հայկական Կիլիկիայում ծագած զինված ապստամբությունները, մի շարք ժողովրդական ելույթներն ուղղված էին սուլթանական կառավարության, բուրժ հրոսակների և վաշկատուն ռազմատենչ քուրդ ավատատերերի դէմ: Այդ բոլոր ելույթներն էլ ժողովրդական զանգվածների մեջ դարեւով կոտակված ցասման բուռն արտահայտություններն էին, որոնք բռնկվում էին տարերային կերպով և աստիճանաբար իրենց վրա հրավիրում արևմտահայ և ողջ հայ առաջադէմ մտավորականության ուշադրությունը:

Արևմտյան Հայաստանում բռնկված բոլոր ելույթներն էլ մեկուսացված մնացին, գավառները գործեցին անջատ-անջատ և ի վերջո պարտվեցին: Պարտությամբ հանդերձ նրանք հայ ժողովրդի մեջ զարթեցրին պայքարի ոգի, ներշնչեցին հաղթանակի ու ազատության հույս և նպաստեցին ազգային կոնսոլիդացիայի սյուրճեսի արագացմանը, իսկ նորաստեղծ դեմոկրատական մտավորականությանն ստիպեցին համազգային շարժումներ առաջացնելու միջոցով, սուլթանական տիրապետությունից ազատվելու հնարներ մտածել:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱՍԿԱՆ—ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ
1850—1860-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

19-րդ դարի 40—60-ական թվականներին սուլթանական Թուրքիայի, Արևմտյան Հայաստանի, սուալեւ եւ ծովամերձ հայ գաղթօջախների տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքում առաջընթաց է նկատվում: Նախորդ պատմաշրջանում, խռովահույզ օվկիանոսի վերածված, ֆեոդալական երկպառակույթյունների, միջ-ցեղային դինաբախումների պատճառով քայքայվող կայսրություններ, դարի երկրորդ քառորդին վերակենդանացման փորձեր է անում: Ոչնչացվում են Մուհամեդի երկրային փառքին արհամարհանքով նայող, սուլթանների կոկորդին շմարսվող ոսկորի պես դեմ առած հնիշերիների զորախմբերը: Վերակառուցվում է բանակը, լիկվիդացվում են քրդական դերեբեյությունները, կենտրոնացվում է պետական իշխանությունը: Սրանք նախապայմաններ են ստեղծում բուրժուական հարաբերությունների, առևտրի ու արդյունադրծության մասնակի զարգացմանը:

Ռազմա-ավատատեր, առաջատակող ու ինքնիշխան կենտրոնախույս ուժերը ոչնչացնելիս, կենտրոնաձիգ քաղաքականություն վարող զույգ սուլթանները իրենց հենարան էին դարձնում բուրժուական տարրերին, հատկապես քրիստոնյա ալլաղդիներին, մայրաքաղաքում ծվարած հայ, հուլն ու սլավոն առևտրական բուրժուազիային, որոնց հայացքը հառած էր Արևմուտքին: Թուրքիայի եվրոպականացման կողմնակիցներն ալեւի են աշխուժանում, երբ Ղրիմի պատերազմից հետո, կիսազաղութացման ճանապարհ բռնած, սլարտերով բռնաւորված կայսրությունը, քայլ առ քայլ նահանջում էր

ելիտայական վարկատուների առջև, հարկադրված արտոնությունների շնորհում արտասահմանյան կադիտավիստներին ու նրանց հետ կապված տեղացի վաճառականներին:

1856 թ. գրեթե վերակրկնվում է «Թանգիմաթի» անդրանիկակալը, թուրք նորաստեղծ բուրժուազիան, մասնավորապես ալլահավատ հպատակներին քաղաքական ու քաղաքացիական սպառնալուծության խոստումներ է շտալում, դրսաշխարհում կրթված, «տքսուրում» գտնվող մտավորականության առջև բացվում են երկաթյա դարպասները: Կ. Պոլիսն ու Ջմյուտնիան, ծովահայաց կիսաեւրոպական ու կիսասասիական այս քաղաքները լցվում են տարբեր աշխարհայացք ունեցող մարդկանցով, որոնց բոլորի հեռագետ հայացքը սեւեռված էր բուրժուական նվիրույթին: Աղատություն է տրվում արտասահմանյան գրականության ներմուտին, նրա թուրքական ու ալլախեղու թարգմանությունը:

Թուրք նորեկուկ բուրժուական մտավորականությունը, արտասահմանից հայրենիք վերադարձող թուրք երիտասարդների կրթված ներկայացուցիչները գտնվում էին Արեմուտի և զլխավորապես ֆրանսիական ազդեցության տակ: Երեկվա բարբարոսներն այսօր ֆրանսերեն են սովորում¹, կարդում ֆրանսիական գրականությունը, նույնիսկ մայրաքաղաքի հարեմների անթափանցիկ վարագույրները ձեռքեր են բացում և գրկաբաց քնդունում կենցաղային ու մաները: Ակնհայտ լայնանում է դարերով խավարի թանձրացող բավիղնեւում թարթափող իսլամ նորակիրթ, բայց տակավին սակավաթիվ մտավորականության աշխարհայացքը, միատիկային ու հերոիկային փոխարինելու են գալիս հասարակական ու քաղաքական խնդիրները շոշափող մասամբ ինքնուրույն, հիմնականում թարգմանական գրականությունը: Ձեւավորվում է սահմանադրական գաղափարներով շեղող, լիբերալ մտավորականությունից բաղկացած «Երիտասարդ Թուրքիա» խումբը, որն ազդեցություն ձեռք բերելով պալատական շրջաններում, պետությանը հանձնարարում է՝ թողալով թուրք բուրժուական գաղափարաբանության ներմուտին, ինքն էլ, իր հերթին, իրով ձեռով նախապատրաստվում քաղաքական պայքարի:

Սուլթանական կառավարության թողալովությունից, «Թանգիմաթի»-ով խոստացվող «արտոնություններից» ամենից առաջ օգտվում են Կ. Պոլսում ու Ջմյուտնիայում խաբսիված, հակադիր ու իրարամերձ դասերի շահերն արտահայտող գաղութահայ մտավորա-

¹ Մանրաման տե'ս Голобородько (Южанин), Старая и новая Турция, М., 1908, стр. 5—21.

կանները: Ծավալվում է սահմանադրական շարժումը, սնկի նման աճում են այլ և այլ տիպի հայկական մշակութային ընկերություններն ու պարբերաթերթերը: Մայրաքաղաք են բերվում ֆրանսիական հեղափոխական դադափարարանների երկերը, հայացվում են Վոլտերը, Դիդրոն, Ռուսսոն, Ժնոնդ է առնում ազգային դարձոնք ապրող հայ ժողովրդին քաղաքական պայքարի ոգեշնչող հրապարակախոսությունը: Եթե 1830-ական թվականներին թուրքահայ դադթաշխարհում հրատարակվում էին միայն երեք անուն, այն էլ գերազանցապես կրոնա-քարոշական խնդիրներ շոշոփող պարբերականներ, ապա 1840-ականներին սրանց թիվը հասնում է 9-ի, 1850-ականներին՝ 19-ի, 1860-ականներին՝ 38-ի: Տպագրական մամուլը դուրս է գալիս կենտրոնական քաղաքներից, թափանցում գյուղաբնակչության մեջ: Տպարաններ ու թերթեր են հիմնվում Վանում, Մուշում, Սեբաստիայում և ուլուր: Աճում ու ստվարանում է ինչպիսի դադթօջախների նորահիմն դպրոցներում ուսած, այնպես էլ ուսումնառության նպատակով Եվրոպա մեկնած ու վերադարձած, գաղափարապես կոփված հայ մտավորականությունը: Պայքար է սկսվում հնի և նորի, ֆեոդալականի ու բուրժուականի, հայ վերնախավերի ու ժողովրդական զանգվածների միջև:

Իսկյուտարի նորարաց ճևմարանի շուրջն սկսված ամիրաների ու էսնաֆների երկարատև զոտեմարտերը որոշ չափով հասունացրել են մայրաքաղաքի աշխատավորական զանգվածներին, նրանց բերում ազգային շահերի գիտակցման, պարարտ հող նախապատրաստում դարակեսին պոռթկացող զրապայքարի հումար, պայքար, որն արդեն իր հորձապտույտի մեջ առնելով տարամիտված մտավորականության մեծ մասին, նրան երկփեղկեց խավաբջալենքի ու լուսավորբջալենքի, մշակութային շարժմանը քաղաքական-գաղափարական մարտիկ կերպարանք տվեց:

Քիչ դեր խաղաց արևմտահայ իրականության մեջ թափանցած ֆրանսիական հեղափոխությունների, իտալական ազգային-ազատագրական ու ռուսական գյուղացիական շարժումների գաղափարախոսությունը, որոնք ղուպրոդվելով գաղութահայ զանգվածների մեջ խմորվող ազգային ու դասակարգային դժգոհություններին, քաղաքականապես աչքաբացում էին նրան, ուժեղացնում հասարակական շարժումները: Նորաստեղծ ու տակավին միասնական առաջադեմ հայ մտավորականությունն սկսում է հակադրվել սուլթաններին, փաշաներին և նրանց կամակատար հայ ամիրաներին, պատրիարքի ստեղծած կարգերին, պայքարի ձեռնոց է նետում սրանց, ջանում բարեշրջումների ճանապարհով ազգը դնել զարգաց-

ման լուսավոր ճանապարհի վրա և անկեղծորեն մտահոգվում նրա քաղաքական ճակատավորով:

Ամիրալության, պատրիարքի ու բարձրաստիճան հոգևորականների մենատիրական իրավունքների դեմ խոյացող գաղութաֆայ բուրժուազիայի ծավալած յուսավորական ու սահմանադրական պայքարը փաստորեն պայքար էր Թուրքիայի սահմաններում ինքնորոշվելու ու զարգանալու, ազգային զործերի տնօրինության ղեկը նրանց ձեռքից խլելու և առաջ տանելու, բուրժուազիայի պահանջներին համապատասխանող իրավակարգ ստեղծելու հեռավետ նպատակի համար:

1860-ականներին փոխվում է ուժերի հարաբերակցությունը, վերսխմբավորվում են մտավորականները, ձևավորվում են հասարակական նոր հոսանքներ: Լուսավորական, սահմանադրական շարժումներն արդեն գնում են երկու ուղղությամբ: Բարեշրջումներին կառչող լիբերալ մտավորականները, երկյուղ կրելով մայրաքաղաքի աշխատավորության ու գյուղարնակչության աշխուժացումից, հետամուտ չափավոր խնդիրների, հեռու էին սպասադրական, հեղափոխական նպատակադրումներից ու զործելակերպից: Սուլթանական միահեծան ռեժիմի, ֆեոդալիզմի ջատագով հայ վերնախավի դեմ ծավալված պայքարի նախաձեռնությունը մնում էր աշխատավորական զանգվածների շահերն արտահայտող ազգային-դեմոկրատներին, որոնք տիրող կարգերի դեմ պայքարելու հարցում միասնական էին, իսկ դասակարգային գոտեմարտերի խնդրում՝ տարակարծիք: Ազգային-դեմոկրատիայի ձախ թևը, քայլելով նախնադասական ուղիով, հեղափոխական ճանապարհով էր վճռում ազգային ու դրան զուգորդվող սոցիալ-դասակարգային խնդիրները, մտահոգվում ընդհանուր հայ ժողովրդի ճակատագրով: Սրվում է պայքարը աչ ու ձախ թևերից բաղկացած ազգային դեմոկրատների և կղերա-ամիրայականների հետ հաշտության եզրեր որոնող, կոմպրոմիսորական բուրժուազիայի շահերի պաշտպան լիբերալ մտավորականության միջև:

Սրանցից բացի, գավառահայ միջավայրում հասունանում էր մտավորականների մի սերունդ, որն արտահայտելով տեղական առևտրականների ու արհեստագործների շահերը, անմիջականորեն կապված լինելով ժողովրդին և շատ խնդիրներում քամբաշխելով ազգային դեմոկրատներին, դեռևս ի վիճակի չէր ճեղքել գավառական սահմանափակությունը, թոթափել մտքի գավառական կապանքները, որը և պահպանողական կնիք էր դնում նրանց հայացքների վրա:

Այսպիսով, 1850—60-ական թվականների տրեմտաճաչ իրականության մեջ ձևավորվում են հասարակական-քաղաքական շորս հոսանքներ. կղերա-ամիրսյական, լիբերալ-բուրժուական, ազգային-պանպանողական, ազգային-դեմոկրատական:

1. ԿՂԵՐԱ-ԱՄԻՐԱՅՈՒՆԱՆ ԶՈՍԱՆՔԸ

Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախներում, Վենետիկում ու Վիեննայում խարսխված, ամիրանների ու բարձրաստիճան հոգևորականության շահերն արտահայտող հետադիմական, անգամ անմեղ բարեշրջումներից երկնչող, երեսով դեպի պատմության հետնախորժը շրջված կղերա-ամիրայական այս հոսանքի գաղափարաբանները, նախքան լուսավորչալ մտավորականության վերադարձը Եվրոպայից, սահմանադրական ու ժողովրդական, ազգային-ազատագրական շարժումները, հայկական մշակույթի մարդում դրական դեր էին կատարում: Այդ բացատրվում է նրանով, որ թուրքական սուլթանների գաղձ տիրապետության տակ սոցիալ-քաղաքական, առավել ևս ազգային ճնշումների ու կրոնական հալածանքների էին ենթարկվում ոչ միայն ժողովրդի խոնարհ խավերը, այլև Կալոթիայում ծվարած միլիոնատեր հայ ամիրանները, հոգևոր գասը. Պոլսի հայոց պատրիարքները: Խանա-փաշայական անտանելի ռեժիմը, կյանքի ու գույքի ապահովության բացակայությունը, թուրքական պետության ու մահմեդական կրոնապաշտների քմահաճ վարմունքը ալլաղուման հպատակների նկատմամբ, նույնիսկ հայ վերնախավերին մղում էին փրկության ելքի որոնման:

Նախորդ պատմաշրջանում տրեմտաճաչ ազատագրական շարժումները գլխավորում էին Կ. Պոլսում կենտրոնացած, գավառի հետ կապված հայ խոջանները, փոքրաթիվ չլեբեքները, որոնք բանադնացներ էին ուղարկում Եվրոպա, Հռոմի կղերապետների մոտ, ջանում ոտքի հանել ժողովրդին և անկախություն նվաճել: Նրանց սկսած գործը շարունակում էին Հովնան եպիսկոպոսը, հայ բարձրաստիճան այլ հոգևորականներ:

Զպետք է անգիտանալ, սակայն, որ սրտնք նախ անջրպետված էին հայ ժողովրդական դանդաժներից և առլա՝ իրենց առաջադրանքների իրացման համար ապավինում էին Արևմուտքի տիրակալներին և ըստ էության դործիք դառնում նրանց:

Այդուհանդերձ, դարամուտի և հետագա շորս տասնամյակների մշակութային շարժումը ևս սրտնք էին դեկավարում: Դարակեսին միայն, պատմության հոլովույթի կաշկանդիչները դարձած այս հո-

ասանքի մարդիկ, լինելով ընտիր հայկաբաններ ու «ներհուն գիտնականի» համբավատերեր, տիրապետելով մի քանի լեզուների, օգտու-վելով ազգի ներքին գործերը տնօրինելու մենատիրական իրավունք-ներից, սաստարում էին ժամանակի իմաստով առաջավոր գաղափար-ներ, բացում հայկական գաղտնիքներ, հիմնում տպարաններ, տպա-գրում ու տարածում ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ թարգմանա-կան գրքեր, ուղղակի թե անուղղակիորեն նպաստում արևմտա-յերի ազգային զարթոնքին, օրյակափոխերն նախապայծառներ ստեղ-ծում աղղակազմավորման պրոցեսի համար:

Արևմտահայ ոեակցիայի ապագա պարապլուինները սերմանում էին մոտակայում իրենց իսկ կողմից խոշտանգվող գաղափարներ, թարգմանում գրքեր, որոնց տարածողների վրա հերետիկոսի դրոշմ էին դնելու հետագայում: Մ. Աղաթոնի հետ Հ. Տերոյենցի խմբա-դրած «Հայաստան» լրագրի էջերում տրտունջներ են երևում քուրդ ու թուրք վերնախավի Արևմտյան Հայաստանում կատարած վալրա-դուխտների դեմ: «Արշալույս Արարատյանը» եվրոպական պար-բերականների էջերից քաղում ու տպագրում էր այնպիսի հոգված-ներ, որոնք հայ ընթերցողին անդշակ էին պահում իտալիացում ու Ֆրանսիացում կատարվող հեղափոխական անցքերին, նկարա-դրում վաստուրականի ու Տարոնի գյուղացիության թշվառ կա-ցությունը, դատապարտում բրդական ցեղապետերի բռնած ըն-թացքը դավառահայությունն անկառավար, զինված պայքարի կոչըր անում 1840-ականների արևմտահայությունը: Նտաշարժության ու-ղին բռնած «Բանասերի» խմբագիր Հ. Հիսարյանը 1851 թ. հրա-պարակում էր արևմտահայ աշխարհաբարով գրած անդրանիկ վե-պը՝ «Նոսրով և Մաքրուհի»:

Սրանց դերն անուրանալի է արևմտահայ աշխարհաբարի ձևա-վորման գործում: Ի միջի այլոց, Թուրքիայի հայ գաղթօջախներում այդ պրոցեսն ավելի վաղ սկսվեց և ավելի շուտ հաղթանակի հա-սավ, քան արևելահայ իրականության մեջ, ուստիայ գաղթաշխա-րում: 18-րդ դարի վերջերից, արևմտահայ գաղթօջախներում արդեն դուզահեռաբար գործում էին նրկու լեզուները: Գրաբարը շարունա-կում էր օգտագործվել իբրև «գրոց լեզու», որով լույս էին տեսնում պատմա-հնախոսական ու կրոնա-բարոյական բնույթի գործեր, թարգմանաբար տպագրվող համաշխարհային գրականության կո-թողներ: Սակայն նույնիսկ զրագետ հայերի մեծ մասը չէր գերա-զնահատում գրաբարի դերը: Մխիթարյան սուրբ հայրերն ու պոլսո-հայ վանականներն զգում էին, որ ժողովրդից իսպառ կմեկուսացվեն իրենք, եթե շարունակեն գրել միայն հնավանդ լեզվով:

Հակառակ պահպանողականների ջանքերին, գրաբարը լատիներենի բախտին էր արժանանում, իր տեղը զիջելով ժողովուրդին հասկանալի, ավելի կենսունակ աշխարհագրորին: Ղ. Ինճիճյանը տակավին 1812 թ. խոստովանում էր, որ ինքը ստիպված է աշխարհաբարով գրել. «ամենուն խաթըր խոշ ընելու համար, որ ամենքը օգտին շահին, ու ամեն մեկը իրեն վիճակին կեորէ, իրեն գիտության կեորէ, տեղյակ ըլլան աշխարհքիս մեջ կղած բաներուն վրա»²:

Աշխարհաբարը գտնում էր արևմտահայ հրապարակախոսության լեզու: «Տարեգրությունը», «Դիտակ Բիւզանդեանը», «Եղանակ Բիւզանդեանը», «Շտեմարանը» հրատարակվում էին աշխարհաբարով: «Մեր Շտեմարանը աշխարհաբառ լեզվով պիտի ըլլա,— գրում էին 1839 թ.,— Գրաբառ լեզվին գերազանց ճոխությունը և զեղեցկությունը վրա մենք տղետ չենք: Բայց քանի որ այն աղնիվ լեզուն աղզին մեծ մասը չի հասկնար... արժան դասեցանք, որ մեր Շտեմարանը ռամկորեն ըլլա»³: Ամերիկյան դոկարներով սնվող բողոքականների քարոզները ժողովրդին մատչելի դարձնելու համար, ամսագիրը ձրի առաքվում էր բնթերցողներին: Աղգապառակտիչ հաշիշը գաղութահայությանն էր մատուցվում աշխարհաբարով:

Աշխարհաբարը բարձրանում էր թատրոնի բեմահարթակ: Գրաբար ողբերգությունների կողքին, 1807 թ. Միսթարյանները տեղ էին տալիս աշխարհաբար կատակերգություններին, բեմադրելով «Ընչաբաղջ խազնե Սառաֆ», «Ավրամ Հրեա», «Հաճի Թըլթըլ», «Խեղթ Դավիթ» և այլն⁴: 1815 թ. Մինաս Բժշկյանը պատմական ու զուլեխտական պիեսներ է ներկայացնում Տյուլջան պալատում, միաժամանակ ֆրանսերենից թարգմանում «Ռուբենսոն Քրուզո» և «Մնողասիրություն Եղիսաբեթի» արևմտահայ աշխարհաբարով թարգմանված անգլանիկ վեպերը⁵:

Դասագրքերը, նույնիսկ գրաբարին վերաբերող ուսումնասիրություններն ու ձեռնարկները, պատմագիտական աշխատությունների մեծ մասը դարասկզբից լույս էին տեսնում աշխարհաբարով: 1815 թ. Գաբրիել Ավետիքյանի կազմած քերականությունը, ինչպես նաև 1838 թ. լույս տեսած Հ. Տերոյենցի «Ընթացք հայերեն զպրուսյան» գրաբարի ձեռնարկը աշխարհաբար էին:

² «Դիտակ Բիւզանդեան», 1812, օգոստոսի 1, էջ 5:

³ «Շտեմարան պիտանի դիտելեաց», 1839, № 1, էջ 1, (ընդգծումները մերն են — Հ. Ղ.):

⁴ Հ. Մ և ո ր օ պ Վ. Ճ ա ն ա շ ե ա ն, Պատմություն արդի հայ գրականության, 1953, Վենետիկ, էջ 305:

⁵ «Ծաղիկ», 1903, № 32—33:

Մխիթարյանների, մասամբ և Պոլսի ու Զմյուռնիայի գրազեկահայերի ջանքերով լույս տեսան պատմական ու կրոնական բնույթի աշխարհաբարով գրված մի շարք ինքնուրույն ու թարգմանական գործեր: Դրանցից էին Մ. Բժշկյանի «Պատմություն Պոնտոսի» (1819 թ.), Ղ. Ինճիճյանի «Դարապատումը» (1824 թ.), Եփրեմ վարդապետի «Պատմություն շորից ինքնակալությանց» (1833 թ.), Հ. Գ. Զարհանալյանի «Աստվածաշնչի պատմությունը» (1803 թ.), Հ. Մ. Ավգերյանի «Դեղ կենացը» (1828 թ. Փարիզ):

Այսպիսով, գերազանցապես Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթարյանները, Զմյուռնիայի մտավորականության հետ, պոլսահայերի աջակցությամբ փորձեցին մշակել աշխարհաբարը, սակայն և չհրաժարվեցին գրաբարից: Տակավին գրապաշարը չսկսված, 1830—40-ական թվականներին կային մարդիկ, որոնք «...աշխարհաբարին ծաղկիր ամենեին չեն ուզեր, վասնզի անով գրաբարը վար կիյնա կըսեն»⁶: Հակառակ սրանց, նույնիսկ Մխիթարյաններից շատերը՝ մշակելով, օտարաբանություններից ազատելով գրաբարը, միաժամանակ հղկում էին աշխարհաբարը և «Բազմավեպն» ու «Եվրոպան» հրատարակում նոր ու հասկանալի լեզվով:

Ուրեմն, մինչև «Թանգլիմաթը» և նրան հարակից օրենսդրական ակտերը, թուրք-եվրոպական առևտրի միջնորդ կոմպրադորական քուրժուազիայի դուրեղացումը, ֆեոդալական Թուրքիայի հետ կապված հայ մանրաները վարկավորում էին լուսավորական հիմնարկները, դառնում մեկնասաներ, հիմնում մշակութային հաստատություններ՝ իրենց շոշափուկները տարածելով Անատոլիայում ու Ռումելիայում, ջանում էին ազգայինների աչքում կանգուն պահել «սեփական վարքը»: Իրավիճակը փոխվեց 1830—40-ական թվականներին, մասնավորապես դարակեսին:

Թուրքիայի վարչա-քաղաքական բարեփոխումները սահմանափակում էին թուրք փաշաների, ֆեոդալական կենտրոնախույս ուժերի իրավունքները, աշխուժացման հնարավորություն տալիս մայրաքաղաքի, մասամբ էլ գավառի առևտրա-արդյունաբերական դասին: Ամիրաները զրկվում էին փաշաների հետ գործակցելու, փաշայություններից դանձվող հարկերը կապալով վերցնելու իրավասությունից, մինիստրությունների ստեղծումով կորցնում սուլթանների պալատում դարեր շարունակ բռնած տեղերը: Արքունիքում նրանց տեղերն անմիջապես բռնում էր պետական, ռոճկավոր պաշտոնի կանչված էֆենդիներ Սերունդը:

6 «Բազմավեպ», 1843, Ա տարի, № 5, էջ 76—80:

Ուստի պատահական չպետք է համարել, որ «Թանգիմաթ»-ից դժգոհ մնացին ոչ միայն հետադեմ թուրք կենտրոնախույս ուժերը, այլև պաշտոններից ու եկամուտներից զրկված հայ ամիրաները, որոնք միակցված իրար, հաճախ էլ զատ-զատ, ջանացին պատենշ գնել բարեփոխությունների կողմնակիցների տոջև, վերադառնալ Ֆեոդալական անցյալին: Հայ ամիրաները մշտեցին իրենց գաղափարաբանությունը, կողմավորեցին կղերա-ամիրայական հոսանքը և ջանք չխնայեցին պաշտպանելու ֆեոդալական կաստայականությունը, դիմակայելու առաջավոր գաղափարների ներթափանցմանը, ժողովրդի քաղաքական ու սոցիալական ազատագրման պահանջներին:

Հայ ամիրաների նպաստներով ու հորդորներով սնվող կղերա-ամիրայական հոսանքի մարդիկ «Թանգիմաթ»-ից հետո, նրանից դժգոհ, սկսեցին հետևողականորեն պաշտպանել իրենց մեկենասների շահերը, գաղափարական պայքարով արդարացնել հայ ֆինանսական մագնատների գործելակերպը, վերականգնել վերջիններիս խախտված հեղինակությունը և երկարաձգել սեփական գոյությունը: Նախկինում անջատ-անջատ գործող, նույնիսկ առաջավոր գաղափարներ սատարող մտավորականներից շատերը, տեսնելով բարձրացող բուրժուազիայի ու դեռևս նրան համաքայլ ընթացող արհեստավորության դորեղացումը, ընկղմվեցին ռեակցիայի ճահիճը:

Կղերա-ամիրայական հոսանքի զլուխն անցան Հովհաննես Տերոյենցը, Մ. Գ. Տեյրիմենճյանը, Ստեփան Փափաղյանը, Անտոն Հասունյանը և Մխիթարյան սուրբ հայրերից շատերը: Սրանց ձայնափուրը դարձան «Զոհալը» (հայատառ թուրքերեն), «Երեալը», «Արևելյան դար», «Ժամանակը», «Բազմավեսը» և «Արշալույս Արաբադյանը»: Բիշ չէին պահպանողականների գրչին պատկանող ինքնուրույն ու թարգմանական այնպիսի գործեր, որոնք ներծծված ռեակցիոն գաղափարներով, պատենշում էին արևմտահայ դեմոկրատների նորաբաց ուղին: Սեփական ուժերի անբավարարությունն զգալով, նրանք դիմում էին սուլթանական կառավարության օգնությանը, պատճառ դառնում առաջավոր թերթերի փակմանը, խմբադիրների խոշտանգմանը, բերդարգելությանը:

Պայքարը ծայր առավ լեզվի և լեզվաշինարարության խնդրով: Խավարամոլ գրաբարյան-կղերա-ամիրայականները երկյուղ կրելով, թե լեզվաշինարարական ռեֆորմը կարող է խտրել նաև հայ եկեղեցու հիմքերը, իրենք գրելով աշխարհաբարով, սկսեցին պաշտպանել գրաբարը կամ նոր լեզվի զարգացումը տառնել հնի ուղիներ:

րով: Հ. Տերոյկնցը, Վիկենյայի ու Վենետիկի մխիթարյաններից շատերը, Հ. Գուրգենն ու Գարագաշյանը «արշավում էին» լուսավորչականրի դեմ, փորձում նախապատվություն տալ գրաբարին, արգելել աշխարհաբարի մուտքը դպրոցները: Նրանք փաստորեն կատարում էին Կ. Պոլսի ամիրանների ու Հայոց պատրիարքի կամքը:

Տերոյկնց-Չամուռճյանը, պատրիարքի միջնորդութամբ, 1854 թ. արգելել տվեց Ն. Ռուսինյանի «Ուղղախոսության» դատավանդումը դպրոցներում, պայքար սկսեց «նորարար» քերականության կանոններով գրված Ն. Զորայանի, Կ. Յութուճյանի հոգվածների դեմ: Արևմտահայ ուսուցիչայի պատվարը պաշտպանություն գտավ ոմն Ա. Աղանուրից, որը ցանկանալով գերադանցել գաղափարակիցներին, հայտարարում էր, թե ռամկական «բարբառով» գրված բոլոր տեսակի գրքերը, դպրոցական մատյանները, պարբերաթերթերը, պետք է հավաքել և այրել⁷: Մինաս Զեբազը իրավամբ ասում էր, թե «բարեգործությունը կը նշանակե աստ վայրենություն»⁸:

Արևմտահայ առաջավոր, մտավորականները 1850—60-ականներին մշակում էին աշխարհաբարը, ստեղծում նրա քերականությունը, սակայն հետադիմականներն էլ «տեսակաճուրեկ» հիմնավորում էին իրենց դիրքը, «Երևակ», «Բազմավեց», «Եմլոռպա» պարբերականների էջերում ազդարարում կղերա-ամիրայականների արդարացիությունը առաջինների հանդեպ: Գրաբարյանների կարծիքով ազգի լեզուն պիտի դառնար գրաբարը, քանի որ այն Աստծո, Ադամի, Հայկ նահապետի լեզուն է. «Կը լսեմք թե մի քանի պարոններ կը պատրաստվին խոսել այն գրաբար լեզվի դեմ, զոր աստված Ադամին սորվեցուց, Ադամը Նոյի և Նոյը Հայկի: Ուրիշ ազգերն կը նախանձին մեզ, որ մի այսպիսի լեզու ժառանգած եմք և մենք ջնջեմք դայն: Թե մեր մեջ գտնվի ոք որ գրաբարին դեմ խոսի, Հայաստանի լուսավորչական սուրբ եկեղեցիի թշնամին է նա, զի գրաբարն է մեր կրոնական լեզուն»⁹: Սրանց կարծիքով, կորցնել գրաբարը՝ կնշանակեր կորցնել ազգության հոգակապն ու պահապանը, հայոց լուսավորչական եկեղեցին: Մշակութային հորդահոս շարժումը անհնարին էր դարձնում սակայն նման դավանանքը: Աշխարհաբարը հաղթանակում էր: Գրաբարյաններն ստիպված էին տեղի տալ, հարմարվել նոր պայմաններին, որպեսզի մեկընդմիջտ չկտրվեին ժողովրդից:

7 «Փարիզ», 1860, № 15:

8 Տե՛ս Տ. Շ ա հ ր ա ղ յ ա ն, Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, 1963, երևան, էջ 136:

9 Մ. Զ Ե ր ա ղ, Աղղային դաստիարակութիւն, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 181:

Մի պահ հավատաքննության խարույկների վրա աշխարհաբարականներին պատժել պահանջող, բանտով, աքսորով ու բանադրմանքով սպառնացող Չամուռճյանը վերանայեց իր կարծիքը, խորամանկորեն համաձայնեց աշխարհաբարի գոյությանը, պահանջելով այնպես դարգացնել նոր լեզուն, որ աստիճանաբար վերադառնար դարբարին: Հոսանքապետը մերժում էր ժողովրդի դարերով ստեղծած լեզվական գոհարները՝ բարբառները, առաջագրում գրաբարի հիմքի վրա պատվաստել աշխարհաբարը, իսկ բառամթերքի պակասության դեպքում փոխառնել տաճկերենից:

Կղերա-ամիրայական հոսանքի գաղափարախոսները դիմակայում էին այն տեսակետին, թե հնարավոր է բարբառներից բառամթերք հավաքել, ստեղծել համազգային, այսինքն երկու հատվածներին հասկանալի աշխարհաբար: Մերժելով այս, նրանք փաստորեն ճիգ էին թափում այրել արևելահայ ու արևմտահայ հատվածների միջև նոր ինչ զգված լաստերը, խաթարել զարթոնքի համազգային շարժումը:

Նրանց ռեակցիոն դերը դրսևորվեց գրականության մասին հայտնած տեսակետների և լույս աշխարհ գցած ինքնուրույն ու թարգմանական գործերի մեջ: Հ. Չամուռճյանը գրեց երեսուն հատորից բաղկացած համաշխարհային կրոնների պատմությունը, սովորածամալ «Իրավախոհ»¹⁰, եկեղեցականներից պահանջեց «մարդկանց սովորեցնել սիրել աստվածն ու պաշտպանել կրոնը»¹⁰: 1860 թ. հետո կղերա-ամիրայականները, Տերոյենցի գլխավորությամբ, գրական մարդում պայքարի դուրս եկան արևմտահայ դեմոկրատների դեմ, փորձեցին արգելել «սոցիալիզմի ու կարմիր հասարակապետության մուտքը» հայ գաղթօջախներ:

Թիկունք դարձնելով եվրոպական, մասնավորապես ֆրանսիական առաջավոր գրականությանը, Տերոյենցը թարգմանում էր «Ժակմեն Կլես» և Ժերար Աբբայի «Խորհուրդ գաղտնի ընկերությանց» վեպերը, որոնց մեջ խարազանվում էին 18-րդ դարի մատերիալիստ-լուսավորիչներն ու նրանց հետևորդ ըմբոստ գյուղացիները: Սակայն Չամուռճյանն այստեղ սոսկ թարգմանիչ չէր, այլև փոխադրող: Զրպարտանքներով լի գրքի ծանոթագրությունները առիթ տվեցին սովթանական պետությանը և նույնիսկ ցարական կառավարությանը կասկածանքով նայել հայ մտավորականության վրա:

1868 թ. լույս տեսավ Հ. Հիսարյանի «Նեոն կամ կատարած աշխարհի» վեպը: Նուաշարժություն կատարած «Բանասերի» խմբա-

¹⁰ «Նրեակ», 1859, էջ 269:

գիրն արգեն հրաժարվել էր նախկին հայացքներից, Տերոյենցի հետևորդությամբ ջանում էր անվանարկել հայ դեմոկրատներին: Նա աշխարհի կործանման պատճառը համարում էր հեղափոխական ընդհատակյա ընկերությունները, սոցիալական անհավասարության դեմ ծառացած ապստամբների արարքները տերերի դեմ, սարսուռով էր խոսում այն մարդկանց մասին, որոնք հասկացել ու բացահայտել են սոցիալական պայքարի անհրաժեշտությունը¹¹:

1868 թ. Մխիթարյանները հայատառ թուրքերենով հրատարակեցին «Լիոնելլոյ արկածները» վեպի լարգմանությունը, ուր դատապարտվում են Բալկաններում, Իտալիայում 1860-ական թվականներին ստեղծված դադտնի կազմակերպությունները, Գարիբալդիի ու Մաձձինիի գլխավորած շարժումները, դրանք ներկայացվում էրբե Պապի, կաթոլիցիզմի ու Ավստրիայի տիրապետության դեմ ուղղված ավազակախմբերի բարբարոսություն: Նրանք հերետիկոսության ու ազանդավորության արմատներ նշմարեցին Եվրոպայի «խաղաղ մարդկանց» մոլորեցնող Վոլտերի, Դիդրոյի, Ռուսսոյի վարդապետության մեջ: Սակայն թարգմանիչները դրանով չէին բավարարվում, այլ նման կազմակերպություններ էին որոնում Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Քիֆլիսում, Կ. Պոլսում, Ջմյուռնիայում, Պադուայում: Գիրքը փաստորեն ուղղված էր առաջին հերթին Մ. Նալբանդյանի գլխավորած հայ հեղափոխական մատվորականության դեմ:

Այդ նպատակին ծառայեցնելով ինքնուրույն ու թարգմանական գրականությունը, մամուլի պժգույն օրգանները, բանագրանքի սպառնալիքը, հետադիմականներն ուղղակի թե անուղղակի ծառայում էին սուլթանական միահեծանությանը, երբեմն էլ՝ ցարիզմին: Նրանք քարոզում էին կույր հնազանդություն ոչ միայն տիրող կարգերին, այլև եկեղեցուն ու կրոնին: «Աղբերնիս՝ քաղաքականորեն նկատմամբ ազգային հոգակապ մը չունենալը շատ անգամ զրուցած և անժխտելի է. որովհետև քաղաքական միության կեդրոն չունինք,— գրում է Տերոյենցը,— բայց քանի որ ուրիշ հոգակապ մը ունիմք որով ազգություննիս անկորուստ կմնա. եվ մեզի տիրող պետություններն ալ նույն հոգակապին և միության կեդրոնին գոյության պահպանողն եղած են. ազգություննիս պառնելու համար ուրիշ փաղափակն կապո մը կառնուրյուն չկա. եվ այս կապը կրոնից

¹¹ «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատոր 2, 1962, էջ 49, Գ. Ստեփանյանի գրած ներածությունը:

միութեան կապն է, որով իրարու հետ կմիանա ամեն հայ, ուր որ կրնակի և որ պետութեան որ հպատակ է»¹²:

Տերոյնեցի գլխավորած հոսանքը դրականապես շարձագանքեց Զեյթունի հերոսամարտերին, դատապարտեց անհավատարիմ ադալեյներին անխոհեմ ընթացքը, Սահմանադրութունը ներկայացրեց իրրև «պետութեան մեջ պետութուն ստեղծելու» փորձ, իսկ «Թանգլիմաթը»՝ հավիտենական սրբազործված օրենքների ոչնչացնողը: 1862 թ. օգոստոսին «Երևակը» դադարել էր, «Արեւելյան դարը» դրադված էր նալբանդյանի «Երկու տողի» քննափնտումով, իսկ «Ժամանակը» Արմենակ Հայկունու դեմ մղվող բանակովով: Զամուռնյանը թուրքիկներ էր տարածում Կ. Պոլսում, ջանալով ժողովրդին հեռու պահել «անհավատների վարդապետութուններից», որոնց տարածման տեղը «հարկավ ապստամբութուն առաջ կգա», ինչպես Ֆրանսիական 1789 թվի հեղափոխութունը:

Միայն հայ ազատագրական պայքարը չէ, որ դատապարտում էին կղերա-ամիրայականները, այլ բուրժուա-ազգային այն բոլոր շարժումները, որոնք խարխում էին ֆեոդալական միահեծանութեան հիմքերը, լինելու դա թուրքական, ցարական, թե ավստրիական: Տերոյնեցը տպագրում էր նյութեր Գարիբալդիի մասին, ապա ավելացնում «...Կարիպալտի և կարիպալտեանները շատ աղեկ մարդիկ չլլալին իմացած ըլլան՝ իրենց վրա իշխանութուն ունեցող թագավորին անհնազանդ գտնվել են, և անոր դեմ կռիւ ելլել են»¹³: Նրան անհանգստութուն էր պատճառել, որ Գարիբալդիի «աջ բաղուկը»՝ Լյաձձինին «...անսահման ազատութեան կուսակից է. որ ոչ թագավոր կուզե աշխարհի վրա և ոչ որեւիցէ իշխանավոր, թե՛ քաղաքական և թե՛ կրօնական մասին»¹⁴: «Բողոքականութուն, և՛ քահանաներուն և՛ եկեղեցականներուն համար սո՛ւր. ահա ասով կնորոգի Իտալիա»¹⁵:

Կղերա-ամիրայականներին աստիճանաբար կապեր են հաստատում արեւելահայ համախոհների՝ Մ. Մսերյանի, Գ. Ալավզովսկու, Խալիբի և Զալալյանի հետ, արտատպութուններ անում «Մասյաց աղաւնի», «Ճոռաքաղ» և այլ պարբերականներից, ձգտում միասնական ճակատով դուրս գալ ոչ միայն Մ. Նալբանդյանի գլխավորած հոսանքի, այլև լիբերալ բուրժուազիայի շտաբավոր պահանջների դեմ:

¹² «Երևակ», 1861, № 109.

¹³ «Երևակ», 1864, № 14, էջ 108.

¹⁴ Նույն տեղում, 1860, № 38, էջ 130.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 130—131.

Հետադիմականներն անզիջում պայքարի դուրս եկան Մ. Նալբանդյանի «Երկու տող» ու «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատություններում քարոզված դադարների դեմ, ջանացին ժխտել սոցիալական հեղափոխության անհրաժեշտությունը, դատապարտել «գիվուրաց հեղինակի» ուսմունքի արևմտահայ հետևորդներին: Այս հարցում կատաղի էր Մ. Գ. Տեյիրմեճյանի «Արևելյան դարը»:

1861 թ. մայիսին «Նոր խանի» հավաքատեղիում ընթերցվում էր «Երկու տող», որտեղ ներկա էին խմբագիրներ, ուսուցիչներ, բաղմաթիվ զրազեռ մարդիկ: Այստեղ էր և մինչ այդ գլխավորը Մ. Գ. Տեյիրմեճյանը, որն անձամբ ունկնդրելով քննարկումը, Չամուռեճյանին հաղորդեց մանրամասնությունները. նրա հանձնարարությամբ գրեց մի ընդարձակ հոգվածաշար, պաշտպանության տակ առավ արևմտահայ հետադիմականների պատվարին և դատապարտեց Մ. Նալբանդյանին: «Երկու տող» անունով սադալեկական և տարտարոսաբուխ տետրակ մը դուրս ելավ այս օրերըս մայրաքաղաքիս մեջ... Ինչպես կերևի հիշյալ տետրակին լեզուն հայ, գիրը հայ, շարադրությունը հայ, բայց ոճը այլաբան, խոսքերը գիվածոն ու դարձվածքները հեթանոսական»¹⁶: Նույն օրերին նրա և Տերոյենցի ստորագրությամբ գիմում ուղարկվեց պատրիարքաբան, որտեղ «Երկու տողի» հեղինակին ու նրա պրոպագանդիստներին մեղադրանք էր ներկայացվում իբրև «անկրոնների», «անաստվածների» և պահանջվում նրանց թերթերի փակում¹⁷, խմբագիրների բերդարգելություն: Եվ իրոք, ռեակցիան հասավ նպատակին, սակայն օգոստոսյան ցույցի օրերին: Տեյիրմեճյանը պարծենալով հարձակվում էր «Մասիսի» վրա, սպառնում, թե «...պիտի հարկադրես զմեզ՝ քեզի համար ալ անցագիր մը առնելու աշխատությունը կրելու, բայց գիտես արդյոք ուր երթալու համար,— հոն՝ ուր Մեղուն ու Մյունատին դադարյալ կ'մտածեն»¹⁸:

Դեմոկրատական մտավորականության հուսունացումը ավելի էր գազազեցնում կղերս-ամիրայականներին, ուժերի նոր տեղաբաշխում կատարում: Չամուռեճյանը գլխավոր հարվածը վերցնելով իր վրա, պայքարում էր Մ. Նալբանդյանի, Հ. Սվաճյանի, Կ. Փանոսյանի, Մ. Այվաղյանի դեմ, հրապարակախոսությամբ «վնասագերծում» «Երկրագործության» ու «Երկու տողի» բովանդակություն-

¹⁶ «Արևելեան դար», 1861, № 24, էջ 203:

¹⁷ Նույն տեղում, № 25:

¹⁸ Նույն տեղում, 1861, օգոստոսի 31, № 36, էջ 53—54:

ներ, միաստամանակ հանձնարարություններ տալիս իր կուսակից խմբագիրներին ու գրագետներին՝ պայքարի դուրս գալ զատ-զատ, ջախջախել սոցիալիստներին հեռեող «անհավատներին»:

Մ. Նալբանդյանի ընտելացրությամբ «Երևակի ճուռ», «Ժամանակ» հանդեսն ու նրա խմբագիր Ստ. Փափաղյանը հանձնարարություն ստացան չգաղարենցնել պայքարը Հ. Սվաճյանի դեմ, սակայն հիմնականում զբաղվել Արմենակ Հույկունու վարկավորման, նրա աթեիզմին՝ կրոնական իդեալիզմ հակադրելու խնդրով:

«Արշալույս Արարատյանը» պայքարում էր Գր. Զիլինկիրյանի դեմ, «Երևակի» հետ միասին սպառնալիքներ կարգում նրան՝ Վ. Հյուգոյի «Թշվառներ» վեպը թարգմանելու կապակցությամբ: 1865 թ. վերջերին ավելի սրվեց պայքարը Պալթաղարյանի և «Ծաղիկի» միջև¹⁹: «Արշալույսի» խմբագիրն այցելեց Տերոյենցին, փակել տվեցին «Ծաղիկը», իսկ Զիլինկիրյանը բանտարկվեց: Հատկանշական է գաղափարական զիգագնեքով պայմանավորված Պալթաղարյանի վերաբերմունքը դեպի Ստ. Ոսկանյանը: Թերթը 1840-ական թվականների վերջերից տպագրում էր աշակերտ, տակավին անհայտ ապագա ունեցող Ստեփանի բանաստեղծությունները, 1855 թ. սկսած պայքար ծավալում «Արեւելք», հետո նաև «Արեւմուտք» հանդեսների դեմ, անվանարկում նրանց խմբագրին, իսկ 1867 թ. նորից տեղ տալիս այն Ոսկանյանին, որը նահանջել էր դեմոկրատիզմից, շրջադարձ կատարել դեպի լիբերալիզմը: «Ծաղիկը» հայտարարում էր, թե «լուսավորությունը» «ի ստորոտ կվանե խաւարի բարեկամ Արշալույսը»²⁰ կամ «...Ամերիկա բնակող հայոց ևս զգլանք պատճառած է Արշալույսը երկար գրված վիճաբանությունները՝ կղերը պաշտպանելու և Սահմանադրության հակառակելուն մասին»²¹:

Այսպիսով, 1850—60-ական թվականներին արևմտահայ գաղթօջախներում տակավին կանգուն էին կղերա-ամիրայական հոսանքի ներկայացուցիչները, որոնք սկզբում պայքարելով լիբերալ ու դեմոկրատական մտավորականության դեմ, հետագայում կողմնակիցներ դառնալով ժողովրդական ղանգվածների հեղափոխական շարժումներից երկնշող շափավոր լիբերալների մեջ, ընդհանուր ճակատ ստեղծեցին առնականացող դեմոկրատիայի, նրա հետևից գնացող

¹⁹ Մանրամասն տե՛ս Հ ա յ կ Ղ ա ղ ա ր յ ա ն, Գրիգոր Զիլինկիրյան, 1959, Երևան, էջ 26—27:

²⁰ «Ծաղիկ», 1861, № 10, էջ 77:

²¹ Նույն տեղում, 1864, հոկտեմբերի 10, № 97, էջ 297:

դավառահալերի ընդվզումներին հանդիման: Նրանք, իբրև կանոն, ունեին թուրքական կողմնորոշում և ձգտում էին ամրացնել ֆեոդալական միապետության և լուսավորչական եկեղեցու խախտված հեղինակությունը: Սակայն, 1860-ական թվականների երկրորդ կեսից, տնտեսական մարդում ամիրայության կրած պարտությունից, էֆենդիական սերնդի ու կոմպրադորական բուրժուազիայի հաղթանակից հետո ուժեղանում էր ազդային բուրժուազիան՝ դավառի հեղաբեկումների զեկավարը: Նոր երևույթների առաջացման ստիպմամբ կղերա-ամիրայականները վերանայում են իրենց տեսակետները, շատերը հրաժարվում հետադիմական ուժերին ծառայելուց:

2. ԼՈՒՍԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇՍՐԺՈՒՄԸ. ԼԻՐԵՐԱԼ-ԲՈՒՐՃՈՒՄԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԸ

Արևմտահայ լիբերալները գաղափարապես ընդառաջում էին դադումահայ օջախներում խորսխված հայ առևտրական բուրժուազիային, որը 1830-ականներից կազմակերպում էր վաճառականական ընկերություններ և, կոռավարությանը հատուկ հարկ տալով, «բերաթիխ» անվան տակ վաչկիւմ եվրոպացիներին հավասար մաքսային առանձնաշնորհումներ և հույների ու հրեաների հետ միասին դառնում Թուրքիան եվրոպայի հետ կամրջող առևտրի օղակներից մեկը:

Արևմտյան Հայաստանի հետ թույլ առնչվող կոմպրադորական այս բուրժուազիան իր զործակատարներն ու ներկայացուցիչներն էր առաքում եվրոպական վաճառաշահ քաղաքները, հիմնում առևտրական տներ, ստվարացնում մշտապես աչնտեղ հաստատված հայ վաճառականների թիվը:

Ամիրայական կապիտալի ու ամիրաների մենատիրական իրավունքների դեմ խոյացող հայ նորաստեղծ բուրժուազիան, ծանոթանալով Արևմուտքի երկրներին, առևտրի եվրոպական մեթոդներին, դիտակցելով լեզուների իմացության անհրաժեշտությունը, 1840-ականներին իր զավակներին ուղարկում էր Փարիզ, Լոնդոն, Վենետիկ, Պադուա, պատրաստում հաջորդների մի սերունդ, որը հաղորդակից էր դարձել եվրոպական լուսավորությանը:

Մուրադյան ու Ռաֆայելյան, ապա Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանի առաջադեմ սաները, Սորբոնի ու Քեմբրիջի համալսարանների հայ ազատ ունկնդիրների պես սնվում էին Վոլտերի, Ռուսսոյի, Դիդրոյի, Մոնտեսքյոյի, Սեն-Սիմոնի և այլոց գաղափարներով, շատերն ակնառեսա դառնում, իսկ ոմանք նույնիսկ մասնակցում 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխությանը:

Վերադարձին, լուսավորված այս հրիտասարդութունն իր հետ բերում էր եվրոպական գաղափարներ և ջանում էր կյանքի մի շարք բնագավառներում բարեշրջումներ կատարել: Ֆրանսիական ազդեցութունն ուժեղանում է մանավանդ Թուրքիայի առափնյա քաղաքներում: «Առ հասարակ,— գրում է Մ. Մամուրյանը,— մեծ ու պղծ տիկ՝ բարիզյան կեանքը, սովորույթը, նորաձևությունը, մատենագիրներն օրինակել սկսան: Այն ատեն ոչ միայն մեր արդն ու վարդը, տարազն ու կահույքը Ֆրանսային եկան, այլև Ֆրանսան տվավ մեզ մարի սնունդ, սրտի զգացում նույնպես մեր կրից ճարակ, և թեթևամտության նյութ»²²:

18-րդ դարի ֆրանսիական լուսավորիչների գաղափարներից ազդված արևմտահայ լուսավորչականների սերնդի անդրանիկ ներկայացուցիչներն էին Ն. Զորայանը, Գր. Օտյանը, Ն. Ռուսինյանը, Աղաթոնյան եղբայրները և շատ ուրիշներ, որոնք դարակեսի արշալույսին խիզախորեն մարտադրող պարզեցին ֆեոդալիզմի պաշտպանների դեմ, դիմականցին կղերա-ամիրայական հոսանքի խարդավանքներին և ձգտեցին Թուրքիայի ու Հայաստանի եվրոպականացմանը:

«Երբ այնքան տարիներե կտրել մտքովս կհամիմ այն ժամանակներուն մեջ,— գրում էր Գր. Օտյանը,— ուր լավ պատերազմը պատերազմեցանք, լուսո խավարի դեմ, օղողվրդականութեան ամիրայութեան դեմ և սահմանադրութեան եկեղեցական ու աշխարհական իշխանութեանց դեմ, երբ աչքիս առջև կբերեմ այնքան խռն-դոտները, այնքան սպառնալիքները, այնքան ահ ու դողը, այնքան վրասնալը, որոնց մեջեն անցանք, երբ կհիշեմ վնասներն ալ զորրինք և անոնց ներգործությունը զոր կրեցինք առ հապայն, զարմանքը կպատե զիս ու կըսեմ «Ի՞նչ վնճ է հրիտասարդութունը»²³:

Լուսավորչալ մտավորականների սերունդն օգտվեց «Թանգիմատ»-ով պայմանավորված Թուրքիայի թողտվությունից, առաջադեմ գաղափարներ սերմանեց գաղթօջախներում, ջանաց կրթել ու դաստիարակել գաղութահայ դպրոցականներին, քաղաքացիական իրավունք նվաճել աշխարհաբար լեզվին, աշխարհիկ գրականությունը, հոգ տարավ երկրի բուրժուական զարգացման, նույնիսկ երազում էր պտղավանդական հանրապետություն ստեղծելու մասին:

²² Վ ա լ տ ե Ր Ս կ ո տ, Իվանօե, Զմիւռնիա, 1872, էջ Գ. (Մ. Մամուրյանի գրած առաջարկներ):

²³ Ն. Ռ ո ս ի ն ե ա ն, Դասագիրք փիլիսոփայութեան, Կոստանդնուպոլիս, 1879 (Օտյանի առաջարկից), էջ Թ:

Դարամիջին այս բուրժուազիան տակավին վերելք էր ապրում: Դեռևս չկար հասունացած դեմոկրատական մտավորականություն, դրա համար էլ նա, առանց հրկնելու, բարձրացնում էր հետամնաց Թուրքիան հեղաբեկող այնպիսի խնդիրներ, որոնցից հրաժարվելու էր կամ չափավոր շրջանակների մեջ էր խցկվելու ճիշտ մեկ տասնամյակ հետո: Նրա չափավոր ազատականությունը պայմանավորված էր մի կողմից Եվրոպայում ստացած ներշնչումներով, մյուս կողմից կղերա-ամիրայականներին սանձ դնելու համար ժողովրդական զանգվածների մեջ հենարան ունենալու ակնկալությամբ:

1850-ական թվականներին, տարբեր դասերի մասին ունեցած ամտահոգություններով հանդերձ, արևմտահայ լուսավորչայնների սերունդը միասնական ճակատով պայքարում էր խավարամուկների դեմ, ամեն ինչ ենթարկելով մարդկային մտքի դատաստանին:

Ի հակադրություն խավարչայնների, ժամանակակիցների կողմից լուսավորչայններ անուն ստացած առաջադեմ մտավորականները խմբվում էին «Մեղու», «Մասիս», «Պեղասյան թռչնիկ», «Ծաղիկ», «Կիլիկիա», «Փարիզ» և այլ պարբերականների շուրջը, որոնցից և սկիզբ է առնում լուսավորական ու սահմանադրական շարժումը:

Արևմտահայերի մտավոր զարթոնքն ազդարարող պայքարի առաջին խնդիրը դրապայքարն էր, որը հեղիվեց 1853 թվականով և շարունակվեց մինչև 80-ականների վերջը:

Տակավին 40-ականներին Ն. Զորայանն իր հոգվածները ոչ միայն գրում էր աշխարհաբարով ու հրապարակում «Հայաստան», «Բազմավեպ» պարբերականներում, այլև տեսականորեն հիմնավորում նոր լեզվի անհրաժեշտությունը: 1851 թ. լույս տեսան նրա «Վարժություն ընթերցանության ի պեսոս դպրոցաց», Գր. Օտյանի «Առաջարկություն աշխարհաբար լեզվի վրա», 1852 թ. Ն. Զորայանի «Ընթերցասիրության կամ գիրք կարդալու միջոցով մտավորական մշակության հասնելու օգտակար խրատները», 1853 թ. Ն. Ռուսինյանի «Ուղղախոսությունը» աշխատությունները:

Այսպես մեջ արժարժվում էր այն պահանջը, որ դպրոցներում դասավանդելու իրավունքը պիտի վերապահել աշխարհաբարին և սահմանափակել գրաբարչայնների վայելած արտոնությունները: Նրանց ջանքերով մշակվեց արևմտահայ աշխարհաբարի քերականությունը՝ Ն. Ռուսինյանի ստորագրությամբ հրապարակված «Ուղղախոսությունը»:

1853 թ. հոկտեմբերի 21-ին Կ. Պոլսում հիմնվեց «Ուսումնական խորհուրդը»²⁴: Նախագահն էր Ն. Ռուսինյանը, անդամները՝ Ն. Զորայանը, Մ. Այվազյանը, Գր. Օտյանը, Կ. Յութուճյանը: «Ուսումնական խորհուրդը» քննեց Ն. Ռուսինյանի «Ուղղախոսություն»-ն իրրե աշխարհաբարի քերականություն և արտոնեց նրա դասավանդումը աշխարհիկ դպրոցներում: Սրանով իսկ պայթեց գրապայքարը, որը մինչ այդ էլ գոյություն ուներ, սակայն ավելի սուր կերպարանք ստացավ, դեմ հանդիման հանեց խավարյալներին ու լուսավորյալներին²⁵: Մշակութային խնդիրների շուրջը բորբոքված տարաձայնությունները վերածվեցին հասարակական ու քաղաքական պայքարի:

2. Տևրոյենցն ու իր կուսակիցները, պաարիարքի միջնորդությունը, դատապարտեցին լուսավորյալների «հանդուգն» քայլը, արդելեցին «Ուղղախոսության» դասավանդումը դպրոցներում, հավաքեցին և աշրեցին նրա բաղմաթիվ օրինակները, 2. Սվաճյանին հեռացրին Պեշիկթաշի դպրատան ուսուցչի համեստ պարտականությունից: Լուսավորյալներն ստիպված իրենց հոգվածներով էին պրոպագանդում «Ուղղախոսությունը»:

Լուսավորյալները կարողացան ձևակերպել արևմտահայերի համար մի լեզու, որի հիմքը ողջ արևմտահայ բարբառներից ու գրաբարից վերցված բառամթերքն էր: Հետագայում շգադարած գրապայքարը հետապնդում էր աշխարհաբարի մաքրություն, տաճկերենից ու գրաբար ձևերից աշխարհաբարն ազատելու հարցը:

Արևմտահայ լուսավորյալները դարկ տվեցին աշխարհիկ ինքնուրույն ու թարգմանական դրականությանը, արձակի ու շափածոյի ստեղծմանը: Սակայն նրանց ինքնուրույն գործերը, թարգմանությունները, բոլորն էլ պատկանում էին ումանտիկական ուղղությանը: Տակավին նոր էր ծիլեր արձակում քննադատական ռեակիվը:

Պոլսի և Զմյուռնիայի հայ երիտասարդները. ոչ միայն կազմեցին Ազգային սահմանադրության տարբերակները, առաջին տասնամյակում գլխավորեցին արհեստավորության ցույցերը, այլև քաղաքական ասպարեզից շեղոքացրին ամիրայությանը, պատրիարքին և ազգի ներքին գործերի դեկը վերցրին իրենց ձեռքը: Ազգային սահմանադրության մտահղացումը, վերամշակումը և նույնիսկ անվան

²⁴ «Մատիո», 1853, № 51.

²⁵ 2. Ա ճ ա ո ե ա ն, Պատմութիւն հայոց նոր գրականութեան, Վաղարշապատ, 1906, էջ 17—21.

ստեղծման պատիվը վերադարձված էր լուսավորչալ սահմանադրականներին, որոնք այդ պայքարում, քողարկված ձևով, ձգտում էին հայկական ինքնավարության վերականգնմանը: Դրան հասնելու նպատակով միասնաբար էին դործում ապագա լիբերալները, ազգային պահպանողականներն ու դեմոկրատները: Միասնական ճակատին կողմնակից էր նաև 1859 և 1861 թթ. երկիցս Պոլիս ժամանած, նույնիսկ Զմյուռնիոս այցելած Միքայել Նալբանդյանը:

Լուսավորչալ մտավորականության միասնականությունն ավելի ակնառու դարձավ, երբ 1860 թ. սեպտեմբերին հիմնվեց Կ. Պոլսի «Բարեգործական» ընկերությունը²⁶: «Բարեգործականը» քաղաքական կազմակերպություն չէր և ոչ էլ հեղափոխական նպատակներ էր հետապնդում, այլ իր առջև խնդիր էր դրել կրթել, լուսավորել գավառահայությունը, հոգ տանել նրա տնտեսական առաջընթացի, երկիրը զարգացման կապիտալիստական ճանապարհով տանելու մասին:

Տարբեր հայացքների ու համոզումների տեր մարդկանց համախմբող «Բարեգործականի» հիմնադիրներն էին Մ. Աղաթոնը, Հ. Շիրմանյանը, անդամներն էին Դր. Օտյանը, Ն. Ռուսինյանը, Մ. Մամուրյանը, Ա. Հայկունին, Մ. Պեշիկթաշլյանը, Հ. Սվաճյանը, Ս. Թադվորյանը, նույնիսկ Միքայել Նալբանդյանը:

Ընկերությունը 1860 թ. մշակեց իր «Հայտարարությունը»²⁷, իսկ Հ. Շիրմանյանն ու Մ. Մամուրյանը արևմտահայ ու կովկասահայ պարբերականների էջերից ազդարարեցին նրա հետապնդած նպատակները: Իրար հետ համաձայնեցրած այս փաստաթղթերից²⁸ հետևում է, որ նրանց հեղինակները ձգտում էին ապահովել Թուրքիայի, հատկապես Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական անկախությունը օտար կապիտալից, դիմադրավել եվրոպական քայքայիչ ազդեցությունը:

Տնտեսական հետամնաց վիճակից ազդին դուրս բերելու միջոցները նրանք համարում էին լուսավորությունը, մտանադիտական ուսուցման միջոցով կրթված բանվորական ձեռք, տեխնիկապես զինված երկրագործներ պատրաստելը, դրանով իսկ հետապնդելով ազգի նյութական դրություն բարելավման միջոցներով կա-

26 Ա Ղ Ո Ս Հ Ո Վ Հ ա ն ն ի ո յ ա ն, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք առաջին, էջ 43 և հետ.:

27 «Արշալոյս Արարատեան», 1860, № 663:

28 «Հայտարարութիւն Բարեգործական ընկերութեան հայոց», 1861, Կ, Պոլիս, էջ 16:

պիտալիզմի հասցնելիք ըշվառությունները գեմն առնելու նպատակ-
ներ:

«Բարեգործականի» անդամները զիտակցում էին պանդխտու-
թյան աղետաբեր հետեանքները, տեսնում հալարավոր երկրագործ-
ներին հոսքը գեպի մայրաքաղաք, Զմյուռնիա ու Նվրոպա, ուստի և
ունեւոր պոպաժայեքից պահանջում էին վճարել պանդուխտների
սուրբերը, նշովական միջոցներ տրամադրել այս աշխատունակ
ու կորովի գաղաւաքներին, նրանց վերադարձնել հայրենիք, զարկ
տալ աղգային երկրագործությանը²⁹: Հարցն այնքան էր հասունա-
ցել, որ նման առաջարկին դեմ չէին անգամ կոմպրադորական բուր-
ժուազիայի ներկայացուցիչները՝ «Բարեգործականի» աջ թեւը:

Քաւաթի մասին խոսելիս, նրա տնտեսական զարգացմամբ
հետաքրքրվելիս ընկերությունը նախ և առաջ ի նկատի ուներ Կի-
լիկիան, դրա համար էլ դիմում էր ողջ գաղութահայերին՝ միասնա-
կանության քարտուղ, հանդանակության հորդորով: «Բարեգործա-
կանն» իր բաժանմունքը հաստատեց Զմյուռնիայում, դրամ հանգա-
նակեց ու արամադրեց Հ. Շիշմանյանին³⁰, նրան առարեց նախօրոք
որոշված հուսակաւանը՝ Կիլիկիա, ափսոյաց այն երկիրը, ուր են-
թադրում էին խաբիսիս նեակը նաւաբեկության վերահաս վտանգից
ազդի զոյւթյան ապահովման խնդրով մտահոգվողները: Մերենցն
այստեղ փորձեց ազարակ գնել, երկրագործական վարժարան հիմ-
նել, սակայն նրա ձեռնարկումը հաջողությամբ չպսակվեց:

1860 թ. մայիսին Կ. Պոլսի հալոց պատրիարքն ու աղգային ժո-
ղովը վաւերացրին Աղգային սահմանադրությունը, սեպտեմբերին
հիմնվեց «Բարեգործական ընկերությունը»: Երկու դեպքում էլ
առանձին, տարբեր դասերի նկատմամբ ունեցած ուրույն, ապա-
դայում ալելի քան սկիհայտ դարձած մտահոգություններով հան-
դերձ, Պոլսի ու Զմյուռնիայի նորաստեղծ մտավորականությունը
քայլում էր էոդր-կողքի:

1861—1863 թթ. սահմանադրական պայքարի ուժեղացումը,
Զեյթունի, Արեւմտեան Հայաստանի ապստամբական շարժումները,
Մ. Նալբանդյանի անձնական ու զաւարիարական ողգեցությունը քա-
ղաքականապէս հասունացրին արեւմտահայ գեմոկրատական մտա-
վորականությանը, որն այժմ մարտագոշտ էր իջնում լիբերալներից
անկախ և գործադրում պայքարի հնգափոխական գործեւակերպ.

29 «Փարիզ», 1860, № 47:

30 Մանրամասն տե՛ս «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», դիրք առաջին, էջ
486—488:

ժողովրդական դանդաղածներին ներդրավում ազդային շարժմանը՝ ինչ, հետապնդում ոչ միայն ազգային-ազատագրական, այլև դրան հետագայում սոցիալական ազատության խնդիրները։ Եվ դա օրինակաբեր էր, բանի որ կոմպրոմիսային բուրժուազիայի ու արևմտահայ աշխատավորական դանդաղածների շահերը կարող էին համընթաց գնալ միայն որոշ շրջանում, բայց ոչ համընկնել ընդհանրապես։ Գաղափարային գլխավորների ու պոլսահայ արհեստավորների, պանդուխտների գլուխն անցած դեմոկրատական հոսանքը, ի վերջո, պայքարի ձեռնոց պիտի նետեր գաղութահայ կոմպրոմիսներին ու նրանց գաղափարական ծայնատարներին՝ բուրժուական լիբերալներին։

«...Լիբերալիզմի անջատման հարցը դեմոկրատիայից պատկանում է ամբողջ ազատագրական շարժման արմատական հարցերի շարքին, — գրում է Վ. Ի. Լենինը։

Ինչո՞ւմ է նրա թուլության պատճառը։ Արդյո՞ք նրանում, որ դեմոկրատիան ոչ-բավարար գիտակից կերպով ու որոշակիորեն է անջատվել լիբերալիզմից, թույլ տալով վարակել իրեն նրա անդորությանը ու տատանումներով։ Թե՞ նրանում, որ դեմոկրատիան չափից դուրս շուտ (կամ չափից դուրս կտրուկ կերպով և այլն) անջատվեց լիբերալիզմից, գրանով իսկ թուլացնելով «ընդհանուր գրոհի ուժը»։

Հալիվ թե թեկուղ մի մարդ, որն հետաքրքրվում է ազատության գործով, սկսի վիճել այն բանի դեմ, որ դա արմատական կարևորության հարց է։ Զի կարելի լինել ազատության գիտակից կողմնակից, առանց այդ հարցը միանգամայն որոշակիորեն լուծելու։ Իսկ այդ լուծելու համար պետք է հասկանալ, թե ինչպիսի հասարակական ուժեր, ինչպիսի դասակարգեր են կանգնած լիբերալիզմի թիկունքում և դեմոկրատիայի թիկունքում, ինչպիսի քաղաքական ձգտումներ են ընկած այդ դասակարգերի էության մեջ»³¹։

Արևմտահայ 1860-ականների լիբերալ հոսանքի թիկունքում կանգնած էր կոմպրոմիսային բուրժուազիան, որը նախքան արհեստավորությանն ու գաղափարայնությանն իրեն որպես քաղաքական ուժ դրացնել տալը, առաջավոր դեր էր կատարում, պայքարում կղերա-ամիրայականների դեմ, ձգտում բաբելոնաքաղաքի ճանապարհով՝ վերելից, առանց աշխատավորության մասնակցու-

31 Վ. Ի. Լենին, Երկիր, հատ. 19, էջ 365.

թյան, արեւմտահայութեան հանկի ֆեոդալական խաւարի թագաւորութիւնէն: 1860-ականներին հնապաշտ ամիրաներն ու սարաֆ-ներն, այլեւ անկարող լինելով նախկին միջոցներով դիմագրավել բուրժուական մտավորականութեան, վերանայում էին իրենց տեսակետները, համաձայնութեան եղբեր փնտրում լիբերալների հետ: Կուլտուրական հեղափոխման նախկինում աջ թևը, երկնշնչով դեմոկրատական հոսանքի արմատական պահանջներից, ցուցաբերելով միայն ուղեկից լինելու ձգտում, թիկունք է դարձնում երբեմնի կուսակիցներին, փորձեր տնում լեզու գտնել երկվա կատաղի հակառակորդների՝ կղերա-ամիրայականների հետ, պայքար ծավալում բուրժուա-դեմոկրատական, առավել ևս հեղափոխական դեմոկրատական դադափարախոսութեան ձևակերպողների դեմ:

Կային բուրժուական մտածողներ, որոնք վաղուց էին կատարել այդ շրջադարձը: «Մասիսի» խմբագիր Կ. Յութուճյանը, բարեշրջումների կուլտուր-կրթական շարժման խնդիրներում համաձայնելով «Ուսումնական խորհրդի» անդամների հետ, տակաւին 1854 թ. դատաւարտում էր ազգային-ազատագրական բնույթի հեղափոխական շարժումները, «հիմարութիւն»³² անվանում հունական յոթ կղզիների ապստամբութիւնը թուրքական բռնատիրութեան դեմ, մանուկ աղատութիւնը վտանգող³³ համարում Գարիբալդիին ու Մաձձինիին, համերաշխում Վ. Էմմանուէլի, Կալուրի հետ: «Կարիպալտի բռնվեցաւ, բայց անոր բռնվելովը խնդիրը լուծված և վտանգն անցած չէ... Կարիպալտիի ըրած անկանոն, ապօրինաւոր, հանդուգն ու վտանգավոր ձեռնարկութեան առաջին առնվեցաւ, բայց խնդիրը չլուծվեցաւ»³⁴:

Յութուճյանը դատաւարտեց նաև արեւմտահայ ազատականներին, դաշինք կնքելով ոմն Թորոսի—Միսակյանի հետ, խաչակրաց արշավանքի դուրս եկաւ Փարիզում հրապարակվող «Արեւելք» ու «Արեւմուտք» պարբերականների խմբագիր Ստ. Ոսկանյանի դեմ, մերժեց ազգային-ազատագրական պայքարին վերաբերող նրա առաջադրած ծրագրերը:

Դեռ մինչև 1860 թ. ականհայտ էր «Մասիսի» այս շրջադարձը: 1861—1863 թթ. Յութուճյանին միացան 1850-ականներին առաջադիմական հայացքներ պաշտպանող մի շարք գործիչներ և դեմ

32 «Մասիս», 1854, № 113:

33 Նույն տեղում, 1862, 11 օգոստոսի, № 548:

34 «Մասիս», 1862, 1 սեպտեմբերի, № 551:

դուրս եկան հասունացող զեմոկրատական մտավորականությունը, փորձեցին կաղապարել վերջինիս լեզուն:

1861 թ. քաղաքական ժողովը Ն. Վարժապետյանին, Սերվիլենին, Ստ. Ասլանյանին, Գր. Աղաթունին, Գր. Օտյանին, Առ. Տատյանին հանձնարարեց մշակել տպագրական օրենքի նախագիծ: Թուրքիան ղեկուս ալլադիիների համար մշտական պրաքննչություն չունեի, մինչդեռ լիբերալ ու պահպանողական հայերը աճապարում էին և փորձում բռնությամբ լուեցնել արմատական հայացքներ դաժանող մտավորականներին, շենթարկվելու ղեպքում սուլթանական կառավարության անունից սպառնալիքներ կարգում:

1863 թ. ազգային միացյալ ժողովի մի խումբ երեսփոխաններ, տոհմենելով ոստիկանական ֆունկցիաներ³⁵, հայ պարբերականների խմբագիրներից ստորագրություն առան և պահանջեցին ենթարկվել հանձնաժողովի հրապարակած կանոնադրությանը: Միայն Հ. Սվաճյանը մերժեց հրավերը պատասխանելով, թե «քաղաքական ժողովն իրավունք չունի ենիշերի պես բռնաբար մեկը պատրիարքարան կանչելու»: Ժողովը որոշեց Հ. Սվաճյանին պարտադրել, որ նա ես վերցնի իր առաջարկությունը, ալլապես Բ. Դռան միջնորդությամբ փակել կտան «Մեղուն»³⁶: Սվաճյանը կրկին շենթարկվեց, դրա համար էլ հակառակորդների սագրանքով ժամանակավորապես դադարեց «Մեղուն»:

Ազգային սահմանադրության թլփատման նախօրյակին փաստորեն հակադիր բանակ կազմեցին Գր. Օտյանը, Գր. Աղաթունը, մանավանդ պալատում պաշտոն ստանձնած Սերվիլեն էֆենդին, սկզբում փորձեցին հաշտեցնել ազգին ու պետությանը, հասունացող ղեմոկրատիային ու բուրժուականացող կղերա-ամիրայականներին, քիչ անց դուրս եկան ժողովրդական ղանդլածների հեղափոխական տրամադրությունների դեմ: Սակայն դեպի լիբերալիզմն ընթացողների մեջ էլ տարբերություններ կային:

15-ամյա Գր. Օտյանը Փարիզի բարիկադների վրա տեսավ ջլուտ մկաններով հեղափոխական բանվորներին: Վերադարձին շատերին դարմացրեց ոչ միայն իր ճարտարախոսությամբ, այլև վարքագծով. «Մամուրյանը հիացող մըն է պարզապես, Միրապոյի գլուխը կտեսնե անոր վրա»³⁷: Մ. Նալբանդյանը նրան անվանում էր

35 «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», գիրք Ա, էջ 386:

36 «Ժամանակ», 1863, № 191:

37 Գր. Օ տ ե ա ն, Սահմանադրական խոսքեր և ճառեր, հրատարակիչ Միքաել Կալմարարեան, Կ. Պոլիս, 1910, էջ ԺԳ:

«Աղղային ժողովի ատենապետ հռչակալ Գր. էֆենդի»։ 2. Սվաճյանն իր առաջին շրջանի գործունեությունը, նույնիսկ ստացած ուսմամբ պարտական էր Օսյան գերդաստանին։ «Մեղուն» գտնվում էր Գր. Օսյանի ազդեցության տակ և մինչև 1860 թ. դժվար է ջոկել խմբադրի ու զլխավոր աշխատակցի անստորագիր հոգվածները, գաղափարական որևէ տարածայնություն նկատել նրանց միջև³⁸։

Սակայն Գր. Օսյանն առաջին շրջանում էլ մտահոգվում էր ոչ թե դավառահայ աշխատավորության բախտով, այլ առևտրականների, ունեոր ու գրագետ դասի ճակատագրով։ Նա քվևարկությունից զրկում էր կարգով չիմացող մարդկանց, իսկ արևմտահայության աշխատավորական մասը անգրագետ էր։ Պատահական չէր, որ 1862 թ. սկսած ընդհանրապես նա դեմ արտահայտվեց ապստամբական շարժումներին և իր վերանորոգչական ձեռնարկումներն ուղղում էր կատարել. «աստիճանական զարգացման ուղիով, առանց վրդովիլու տիրող գաղափարները, և առանց քայքայումների»³⁹։

Գր. Օսյանից ավելի աջ էր պալատական բժիշկ Սերվիշենը, որը պայքարի ասպարեզ իջավ 1840-ականներին, մասնակցեց լուսավորական շարժմանը, դարձավ Սահմանագրության հեղինակներից, բայց միշտ չափավոր ու զգույշ, հեռու «ծայրահեղություններից»։ 1861 թ. նա հաճույքով խեղանդամում էր Աղղային սահմանադրությունը, պաշտպանում վերնախավի շահերն՝ ընդդեմ արհեստավորության ու օրամշակների։ 1860-ականների ճառերով նա հեղինակություն է ձևոք բերում պալատական շրջաններում, դրանով իսկ իրենից վանում ոչ միայն Մ. Նալբանդյանին, Մ. Մամուրյանին, այլև վաղեմի կուսակիցներին՝ Գր. Օսյանին ու Ն. Ռուսինյանին։

Սերվիշենն ուներ իր մտերիմները, որոնց մեջ ուրույն տեղ էին բռնում Մկրտիչ և Գրիգոր Աղաթոնյանները։ Մկրտիչը «Բարեգործականի» նախագահն էր և իտալիայում մթերած իր վաճառականական ու շերամաբուծական գիտելիքները շահարկեց Բրուսայում, ուր կիրառում էր մետաքսագործության «ամենավերջին կատարելությունները»։ Նա առաջիններից մեկն էր, որ կազմակերպեց Թուրքիայի ակցիոներական ընկերությունները, որոնք զբաղվում էին տուրքային ապսպրանքներով, աշարի վարձակալությամբ և շահութաբեր նման այլ գործերով⁴⁰։

³⁸ 2. Ա ս ա տ ո Ր, Դիմաստվերներ, էջ 91։

³⁹ Վ. փ ա փ ա զ ե ա ն, Պատմություն հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1910, էջ 647։

⁴⁰ «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», գիրք Ա, էջ 485։

Գրիգոր Աղաթոնը ստեղծեց Այ Մամայի երկրագործական վարժարանի հայ ուսանողներից կազմված երկրագործական ընկերությունը և իր կուսակիցների հետ միասին առաջարկում էր վանական կալվածքների հաշվին լուսավորել աղքատ գյուղացիներին: Հետագայում նա հրաժարվեց գյուղացիների մասին ունեցած իր նախկին մտահոգություններից: Համենայն դեպս Աղաթոն եղբայրները զառնաճաշակ բնակավայրերում բուրժուազիայի տիպիկ ներկայացուցիչներից էին:

Արևմտահայ լիբերալների մեջ կային, սակայն, ն. Ռուսինյանի նման մտածողներ, հրապարակախոսներ ու գործիչներ, որոնք ավելի ձախ էին կանգնած և մտադրություն չունեին հակադրվել ժողովրդին կամ դառնալ խոշոր բուրժուազիայի կամակատարը: Ռուսինյանն առաջինը մարտահրավեր նետեց կղերա-ամիրայականներին, իր ստեղծած «Տարեցույցով» պահանջեց՝ ընդունել ֆրանսիական հեղափոխություն տոմարը⁴¹, փորձեց հակադրվել հայ եկեղեցուն: Դրանով իսկ նա հերետիկոսի անուն վաստակեց, իսկ նրա գրքերը կղերականության ջանքերով հրո ճարակ դարձան: Ռուսինյանը մինչև վերջ էլ մնաց վեղարավորների անդիլորում հակառակորդ և նրա «...հավատքը Դրանսայի 1789-ն էր: Անոր սկզբունքները կուլե ծավալել հայոց մեջ անոր տոնացույցը մերը կուլե ընել, և անոր մտքով կաղմակերպել Հայոց վարչությունը, «Ժողովրդ»-ին կհավտար, ինչպես հավատացած էին Դանտոնն ու Պրատեն»⁴²:

Զափավոր ծրագրերի իրականացումը նա կապում էր ժողովրդի հետ և հայտարարում, թե «Ժողովուրդ, դուն ես տերը, քո հրամանին պիտի հնազանդին ամենքը»: Ռուսինյանը ցանկություն ուներ աղատ, ինքնավար տեսնել Հայաստանը, ռոմանտիկայի դիրկն ընկած հավատացած էր, թե ի վերջո «Ձմեռը մեր երկրեն փախ կտա» և «չքնաղ երկրին մեր Արմենիո» «քաղցրիկ օրեր կփայլեն», պանդուխտը հայրենիք կվերադառնա ու աստանդականի ցուպը վախճի գնելով հանդիստ կմեռնի նրա գրկում⁴³:

Ռուսինյանի դժբախտությունն այն էր, որ թեև 1860-ականներին, չնահանջեց առաջին տասնամյակում գրաված դիրքերից և Գ. Օտյանի նման չվերանայեց՝ իր նախկին առաջավոր հայացքները,

41 Մանրամասն տե՛ս Հ. Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, Երևան, 1959, հատ. 3, էջ 97—99:

42 «Գեղունի», 1902, էջ 44:

43 Հ. Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հատ. 3, էջ 101:

բայց և այնպես չկարողացաւ գնահատել ժողովրդի ծաւլաւած շարժումը, կարւոյն ու դարձաւ կյանքից մեկուսացած իդեալիստ մտածող: Նա մեռաւ 1876 թ. կարիքի ու մոռացութեան մեջ:

Այսպիսով, 1860-ականներին տարբեր հայացքների մտավորականներ համահավաքող արևմտահայ լիբերալ-բուրժուական հոսանքը հեռու էր կանգնում ժողովրդական շարժումներից, քաղաքական, առավել ևս սոցիալական պայքարից, սասպարեզը թողնելով ազգային-դեմոկրատներին ու սրանց ձախ թեք կազմող հնդափոխական գործիչներին:

3. ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԸ

Ենիշերիների բնաջնջումը, ագրարային ռեֆորմները, հարակից օրինադրական ակտերը, կենտրոնախույս ուժերի հպատակեցումը՝ նպաստում էին Արևմտյան Հայաստանի առևտրի ու արհեստագործության աշխուժացմանը: Թուրք աղաների և քուրդ բիկերի դեմ մղվող պայքարում պետության կողմն էր հակված գաղառահայությունը: մեծամասնությունը, որը սուլթանին հարկ տալը գերադասում էր վալլենաբարո մահմեդական ֆեոդալների ապօրինությունից, վրանաբնակ խոլամների վալլազություններից: Պետությունն ղգալով՝ այդ՝ դինվորագրեց երկրի քրիստոնյա, եզիդի ու ասորի բնակչությանը, իր հենարանների միջոցով վերանվաճեց քրդահպատակ շրջանները: Ճանապարհները մասամբ մաքրվեցին ավաղակախմբերից, առևտրականի ու նրան սնող արհեստավորի ինչքի ապահովության թույլ փորձեր եղան: Արևմտյան Հայաստանում ձևավորվեց մի նոր դաս՝ գավառահայ առևտրա-արհեստագործական բուրժուազիան:

Ի հակադրություն իշխանավորների առաջ խոնարհ, յուրայինների վրա հոխորտացող հնասլաշտ հայ աղաների և վաշխառու-չորբաջիների, առևտրա-արհեստագործների այս դասը մշակում էր ուրույն վարքագիծ, այն է՝ ստեղծել լուսամիտ եկեղեցականներ, բարձր պահել հոգևոր հիմնարկների գրողը, դիրք ստանալ հայկական ներքին կյանքում, դառնալ առաջնորդների խորհրդատու, նույնիսկ հանրային շահերի պաշտպան:

Նորաստեղծ այս դասը մշակում էր իր գաղափարախոսությունը, հակառակորդների դեմ պայքարելիս կապվում ժողովրդի հետ, ծնունդ տալիս գավառահայ մտավորականությանը և գուցե իր կամից անկախ, Ա. Արփիարյանի բնորոշմամբ. «Առանց երբեք հեղափոխություն բառը արտասանելու, ինչպես կհավաստեն իր աշա-

ձերաները, պատրաստեց հեղափոխական սերունդ մը, որուն ազդեցութիւնը հզոր եղաւ Վասպուրականի մէջ»⁴⁴:

Գավառահայ մտավորականների գործունեութեան սկիզբը կամըրջում էր անցյալ դարի երկու կեսերը և իր լուսավորական աշխատանքով, բարձրացրած խնդիրներով ավելի առաջադիմական դիրք էր գրավում, համեմատած ոչ միայն կոմպրադորական բուրժուազիայի գաղափարախոսներին, այլև արեւելահայ ազգային-պահպանողականներին ու լիբերալներին: Ամենակարեւորը, նա ընդառաջում էր գլուղաբնակչութեանը, մտահոգւում նրա ճակատագրով:

Նախքան այս հոսանքի ձևավորումը, արեւմտահայ հասարակական ու մտավոր շարժման մէջ, առավել ևս գրական անդամատնում, գավառահայութիւնը ղեկուս էական տեղ և դեր չունէր: Կ. Պոլիսն ու Զմյուռնիան, Վենետիկն ու Վիեննան, Փարիզն ու Պադուան տալիս էին գրական ու քաղաքական մտքի փայլուն ներկայացուցիչներ, ինքնուրույն խոշոր դեմքեր: Սակայն Արեւմտեան Հայաստանի անունից խոսող այս մտավորականները չէ, որ գավառ էին մեկնում, այլ, ընդհակառակը, գավառահայութիւնն էր շարունակ թափւում մայրաքաղաք, առափնյա գաղթօջախները, հայրենի աշխարհը թողնելով ֆիզիկապէս ամալի, մտավորապէս խաւար:

Գավառահայ մտավորականները, պոլսահայ պոէզիստները մայրաքաղաքից հուսախաբ, արդէն գիտակցում են, որ պետք է իրենք մտահոգվեն գավառի ճակատագրով, կենդանացնեն իրենց, ստեղծեն սեփական դպրոց, մամուլ, գրականութիւն, հավաքեն ու դրի առնեն մայր երկրում սփռված հայրենի բառն ու բանը, համով ու հոտով ավանդադրույցները, դուրսագնացութեանը, առակներն ու սասցվածքները: Եվ սկսվեց հայրենանվեր ազգ աշխատանքը, որը 50-ականներին հիմնականում կենտրոնացաւ Վանա լճի արեւելեան ափերում, այնտեղ, ուր բնութիւնը բանաստեղծական կարողութիւն էր հազորդում եղբորաբնակ հայերին, նույնիսկ վանական մռայլ խուցերից լույս աշխարհ հանում խորմեայաններ ու սրվանձրությանցներ:

Սքանչելի հատկութիւններով էր օժտված Վանի մտավորականութիւնը, Վարազա դպրոցի գրիչը: Նրան արված էր բանաստեղծական քնքշութիւն, սրտի խոսք ասելու կարողութիւն: Հայրենի շնչով ապրող կենսունակ ու ապագա ունեցող այս հոսանքն իր վտարակիչ անկեղծութեամբ, գավառական պարզութեամբ ահագին տպավորութիւն թողեց ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլ ամեն տեղ, ուր հաս-

⁴⁴ «Նոր կիսնք», Լոնտոն, 1899, էջ 275:

նում էր տպագրական խոսքը, ուր կային հայկական քիչ թե շատ սավար բեկորներ⁴⁵։ Գավառահայ մտավորականությունն էր, որ Կ. Պոլսի ու գաղթաշխարհի հայ առաջավոր խավերին հպատակեցրեց Հայաստանին և գավառի ողբը, հարստահարությունը դարձրեց հայ ժողովրդի համար մի մեծ հոգս, նրան տարավ մինչև Բեռլինի աշխարհամոլություն և հետագա աղատամարտերը։

Արևևստագործ-վաճառականների այս սերունդը, գործելով Արևմտյան Հայաստանում, ջանալով աղգարարել խավարի մեջ թարթափող գավառի վերադարձոնքը, անմիջապես հրապարակ հանելով ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական ողբերգությունը, դեռևս հասունացած չէր մշակելու այնպիսի ծրագրեր, որոնք ղերծ լինեին պահպանողականությունից։ Կեռազանցապես հողերսկան, վեղար հագած ժողովրդանվեր գործիչները չկարողացան տեսնել կապիտալիստական հարաբերությունների առավելությունները ֆեոդալականի ու նահապետականի հանդեպ։ Ընդհակառակը, արտահայտելով տեղական արհեստավորների, վաճառականների մտահոգությունները, նրանք դեմ էին հվրոպական գործարանային արդյունաբերության առաջընթացին, նրա ներմուծին Արևմտյան Հայաստան, քանի որ վերջինս քայքայում էր հնամաշ տեխնիկայով զինված էսնաֆների արհեստանոցները կամ վաճառաշահ առևտրի հրապարակներից դուրս շարտում գավառի հումքով սնվող հայ առևտրականներին։ Ներկայի քննադատությանը, նրանց հայացքը սկզբում հառած էր դեպի իդիլական անցյալը, հայոց երբեմնի փառքի վերականգնումը, եկեղեցու դերի ու իրավունքների ընդլայնումը։

Դեմոկրատական գծերով օժտված գավառահայ աղգային պահպանողականները դատափետում էին վաչրենաբարո քուրդ վերնախավին, թուրք աղաներին, հայ վաշխառուներին, ջանք գործ դնում հաղթահարելու գավառի տգիտությունը, խավարամոլությունը, սակայն դեռևս վախենում էին մարտահրավեր նետել սուլթանական միահեծանությունը։ Հեռու մնալով հեղափոխական հայացքներից, նրանք չընկալեցին Մ. Նալբանդյանի ու արևմտահայ ազգային-դեմոկրատական մտավորականների երկնած ծրագրերը, խուսափեցին ժողովրդի զանգվածային շարժումների քարոզից, արեմտահայերի պինված ինքնագործունեության գաղափարից։

Գավառահայ աղգային-պահպանողականները համախմբված էին «Արծվի Վասպուրական», «Արծվիկ Տարոնո» պարբերականների շուրջը, համահավաքում էին մտավորականների մի այնպիսի

⁴⁵ Մանրամասն տե՛ս և է օ, Վանի դրականությունից (Քաղաքականական հուշեր) «Գեղարվեստ», 1917, էջ 205 և հետո։

բուլլ, որը գլխավորում էր Մ. Խրիմյանը, աստիճանաբար օգնականներ ու գաղափարակիցներ հասունացնելով «Ժառանգավորացի» սաներից: Հոսանքի նախակարապետն ու գաղափարական առաջնորդը Մ. Խրիմյանն էր, որի աշխարհայեցողությունը խիստ բնորոշ էր դավառահայ մտավորականությանը:

Մկրտիչ Խրիմյանը ծնվել է Վանում, արհեստագործ-վաճառականի ընտանիքում՝ 1820 թվականին: Հոգեկորական ուսուցիչներից բացի, նրա դաստիարակն ու խորհրդատուն էր վաճառական հորեղբայրը: Փայլուն ընդունակությունները, բնությունից օժտվածությունը հնարավորություն ընձեռեցին պատանուն Վանի անձուկ միջավայրում տիրապետել գրաբարին, ուսումնասիրել «Աստվածաշունչը», հայ պատմիչներին: Սակայն նրա գիտելիքները և լեզվիմացությունը դեռևս սահմանափակ էին, աշխարհայացքը նեղ:

Խրիմյանը 1847 թ. անցնում է էջմիածին, ներկայանում կաթողիկոսին, թախանձում ուսումը շարունակելու թույլտվություն: Հուգեկոր պետը խստությամբ մերժում է երիտասարդին, ի դերև հանում նրա վառ հույսերը: Խրիմյանը վերափոխ սրտով մեկնում է Պոլիս, կապվում մայրաքաղաքի պանդուխտների հետ: Այն, ինչ նրան չտվեցին դպրոցներն ու պաշտոնական ուսուցիչները, տվեց հայրենի բնաշխարհը: Գավառահայ կյանքի խոր ծանոթությամբ Խրիմյանը քարոզում էր պոլսահայերին, վառում նրանց սրտերը, արքունի վառողապետ Տատյանին կոչ անում նրա արտադրած վառողից «բիշ մ'ալ Հայաստան տանելու», բայց ոչ պիտություն, այլ քուրդ ցեղապետների դեմ գործածելու նպատակով: Այս տարիներին էլ ձևավորվեց նրա աշխարհըմբռնողությունը, ինքնակրթությամբ հասունացող միտքը:

Լեզուներ չիմանալու պատճառով, Մ. Խրիմյանին շարունակում էին հոգեկոր սնունդ մատակարարել Մխիթարյան հայրերը: Արիշանն ու «Բազմավեպը» նրա աչքին անհասանելի գազաթներ էին, հեռակա մեհտորներ: Հոգեկոր այս սնունդն աղղում էր դավառահայ երիտասարդի աշխարհայացքի վրա, նրան մղում դեպի աստվածաբանական ուսմունքն ու եկեղեցին: Այս ամենը նրան գուցե և դարձներ մի շոր քարոզիչ, եթե օգնության ձեռք չմեկնեիր իսկական դաստիարակը՝ Ժողովուրդը: Հայաստանի երկու հատվածներն ու Կիլիկիա կառուրած քափառումները Խրիմյանին դարձրին գիտակից հայ, իսկ ժողովրդի իրավիճակին հաղորդակցությունը՝ մառաչող հայրենասեր:

Խրիմյանը սակայն երկու տասնամյակից էլ ավելի տարալ աղդային-պահպանողականության բեռը, այն դրոշմելով իր բանաս-

տեղծական, աստվածարանական ու հրապարակախոսական աշխատություններում արծարծած գաղափարների վրա, սերմանելով՝ Վարագա դպրոց եկած աշակերտների ուղեղում:

Գրական երախայրիքը «Ուղերձ առ Հ. Արսեն Բագրատունի» շափարերակոն քերթվածն էր, գրված գրաբարով, հրապարակված 1849 թ. «Բազմավիպում»⁴⁶: 1850 թ. լույս տեսավ «Հրավիրակ Արարատյանը», իսկ 1851 թ. «Հրավիրակ երկրին Ավետյացը»⁴⁷, Առաջինում բանաստեղծը Հայաստանի գովքն է անում, ձգտում էրկրից հեռացած պանդուխտների մեջ վերստին արթնացնել հայրենիքի սերը, նրանց վերադարձնել մայրենի հողը: Այստեղ կոչերկան ուղղված պոլսահայ մտավորականներին, որոնք քարոզում էին խղճմտանքից գրգռված դնալ Հայաստան՝ լուսավորել ժողովրդին: Երկրորդ գործով խրիմյանը հմուտ աստվածաբան է, քրիստոնեական վարդապետության նոր տեսաբան, հայերի մեջ ավետարանական սիրտ քարոզիչ: Երկու պոեմներն էլ ջերմացային ծաղիկ էին, գրված խրթին գրաբարով, յեղուն ժողովրդին անհասկանալի, հեղինակը հայրենիքից կտրված:

Խրիմյանը սակայն զգում էր, որ ինքը փառքի էր հասնում գաղթօջախի մտավորականության, ամիրանների շրջաններում, բարձրանում էր սեփական վարկը պալատներում, իսկ խրճիթներն անհաղորդակից են մնում դրան: Ուստի և նա ծրագրում է հեռանալ մայրաքաղաքից, գավառում հիմնել պարբերաթերթ, դպրոց ու թատրոն: 1855 թ. Կ. Պոլսում նա հիմնում է «Արծվի Վասպուրական» ամսագիրը, որը հայ մամուլի պատմության մեջ դառնալու էր այն անդրանիկ պարբերականը, որը գավառը մխրճելու էր Կ. Պոլսի սրտի մեջ, իր էջերում հասունացնելով գավառահայ մտավորականների շարքերն ստվարացնող բազմաթիվ երիտասարդ գործիչներ ու հրապարակախոսներ:

Պոլսի հեռու էր Հայաստանից, «Արծիվը» կտրված իր ձագուկներից, ուստի հետն առնելով թերթի հրատարակման արտոնությունը, հնամաշ տպարանը, խրիմյանը վերադարձավ Վան, ստանձնեց Վարագա վանքի վանահայրությունը: Այստեղ 1857 թ. մարտի 1-ին նա բացեց «Վարագա ժառանգավորաց վարժարանը»⁴⁸, որ Վասպուրականից և Հայաստանի այլ գավառներից սովորելու եկան 25—

46 «Բազմավէպ», 1849, էջ 309—310.

47 «Մարողական երկեր խրիմեան Հայրիկի», 1929, Նիւ-Նորք, էջ 34.

48 Վարագա հորեկեան, կաղմեց Տիգրան Զիթունի, 1910, Պոլիս, էջ

30 թուշակավոր ու անթուշակ երեխաներ, դրանց թվում անտերունչ-ներ և որբեր:

Ոչ միայն դպրոցը, այլև պարբերաթերթն ու նրա հրատարակիչները սկզբնական շրջանում գտնվում էին Գ. Այվազովսկու ազդեցության ներքո: «Արծվի Վասպուրական» ամսագիրը 1858 թ. համերաշխում էր «Մասյաց Աղավնի»-ին, նույնիսկ նյութերի դասավորումն անում նրա նամանությամբ: «Գեղեցիկ և հարմարագույն թվեցան մեզ դասակարգությունը նյութոց հանձնարավոր խմբագրած Մասեաց Աղավնույն, ուստի հավանիմք թե ոչ ճիշտ նմանություն մեթ ըստ մասին վնույն դասակարգությունը դասավորելը պետք չէր...»⁴⁹: Դպրոցին, լուսավորության, պատմական անցյալին նվիրված հոդվածներին ղուգակշիռ, հրատարակվում էին կրոնաբարոյագիտական բնույթի նյութեր, աստվածաբանական առաջնորդողներ:

«Արծվի Վասպուրական»-ը շարադրում էր Մ. Խրիմյանը, ջանում բարձրացնել հայադավան եկեղեցու հեղինակությունը, երբևից փոփոխություններ առաջարկելով նրա ավանդական ծեսերի մեջ: Մինչև 1860—61 թթ. խմբագիրն ու նրա աշխատակիցները թունդ պարարապաշտ էին:

Մ. Խրիմյանն առաջարկում էր հայագիտական բոլոր գրվածքները, գեղարվեստական ինքնուրույն, թարգմանական երկերը շարադրել գրաբարով, իսկ ինչ վերաբերում է աշխարհաբարին, ապա այն դնել այնպիսի շրջանակների մեջ, որ մոտենար «սուրբ գրոց» լեզվին⁵⁰: Նա ավելորդ էր համարում այս տեսակետի հիմնավորումը, սակայն ընդդիմախոսներին առաջնորդում էր դիպի «Բաղմավնայ» ու «Մասյաց Աղավնի» պարբերականները, չհամոզվելու դեպքում՝ հրամցնում կարդալու Գ. Այվազովսկու տեսական հոդվածները՝ լեզվաբանության վերաբերյալ: «Բայց աշխարհաբար լեզվին ոճին կողմանե խիստ կտարակուսիմ և գրեթե չեմ հուսար, որ վերոհիշյալ վախճանին հասնի մեր լեզվին վիճակը»⁵¹: Խմբագիրը միաժամանակ պահանջում էր պարբերականները շարադրել լրագրական աշխարհաբարով, «գրաբարամոտ լեզվով»:

Հետագայում, քիչ առաջադիմելով, ուսուցչի հայացքները պաշտպանեց նրա օգնական դարձած Գ. Սրվանձտյանցը: «Հանդես հակառակությանց հայոց գրաբար լեզվաց»⁵² ընդարձակ հոդվածում

⁴⁹ «Արծուի Վասպուրական», 1858, № 1, էջ Ա:

⁵⁰ Նույն տեղում, 1855, № 1, էջ 12 և հետո:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 13:

⁵² Նույն տեղում, 1862—1863, № 2, էջ 51—59:

պայքարի ու վիճաբանությունն մեջ դնելով գրաբարն ու աշխարհաբարը, փոխվաճառելով ջանում է հաշտեցնող եղրահանգման գալ՝ «գրաբարին միշտ հարգանք և անմահություն, աշխարհաբարին՝ կյանք և հառաջդիմություն»:

Սահմանադրական պայքարը, շփումը կովկասահայ անվանի մտավորականների հետ, ազատագրական շարժումների ալիքը, հայերի նկատմամբ Թուրքիայի վարած քաղաքականության փոփոխությունը, քուրդ ցեղապետների նոր աշխուժացումը, Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիության իրավիճակի վատթարացումը խոր բեկում առաջացրին Մ. Խրիմյանի ու նրա օգնականների մեջ: Վարագը աստիճանաբար դարձավ հայրենասիրական գաղափարների կաղապարման օջախ: Մ. Խրիմյանի հոսանքի մարդիկ դարձան Գ. Սըրվանձտյանցը, Արս. Թոխմախյանը, Նաթանյան եղբայրները, Երեմիա և Արխատակես Տեկանցները, Գևորգ Շերենցը, Գ. Աղվանյանցը: Մի պահ Պարսկաստանից Վարագ ժամանեց ու սրանց հետ կապվեց պատանի Հակոբ Մելիք-Հակոբյանը՝ Բաֆֆին, որի բանաստեղծական անդրանիկ փորձերը տպագրվեցին «Արծվի Վասպուրական»-ում:

1869 թ. սեպտեմբերի 4-ին Կ. Պոլսի հայոց ընդհանուր ժողովը, հակառակ սուլթանի ու նրա մեծ վեզիրի կամքի, Խրիմյանին ընտրում է արևմտահայերի պատրիարք: Նա այդ օրերին դեգերում էր Կարինի ու նրա գավառների դիվանատներում, ուր ջանում էր ընթացքի մեջ դնել Մուշի ս. Կարապետ վանքի, Տարոնի հողազրկված գյուղացիների բողոքագրերը: Դիմակայելով քուրդ ցեղապետների պաշտպան կաշառակեր թուրք գատավորներին ու հացկատակ եկեղեցականների հալածանքներին, Խրիմյանը ջանում էր դարմանել տեղական երկու սարսափելի ցավեր՝ նախ կրճատել գավառական հարստահարությունները, ետ վերադարձնել պանդուխտներին, ապա և կարգ ու կանոն հաստատել՝ զուղել հոգևորականչարագործներին, փրկել եկեղեցու պատիվը, վերջ դնել նրա սղափորների չարաշահումներին:

Գ. Սըրվանձտյանցին ուղղած նամակում, Խրիմյանն աշուկերտին հանձնարարում էր շարադրել մի տետրակ «Աղետի Մշո Աշխարհին» վերոտառությամբ: «Այս ձեռնարկությունը պիտի պսակվի և մեծ խորհուրդ ունի, հետո կբացատրեմ Ձեզ,—գրում էր նա»⁵³: 1869 թ. հուլիսին գրած նամակում Խրիմյանն ուրախությամբ հայտնում էր,

53 Կ ա ր ց Ս ա ս ու Ն ի, Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, 1936, Պէյրուսի, էջ 255:

թե մշեցիկները «հին և նոր վրկանքների համար» կուսակալին ուղղել են 680 բողոքագիր, դրա հետևանքով շատերը հետ են ստացել իրենց հողերը, տները: Դատարանը պատժեց չարագործներին և «Մշեցի անխիղճ տաճիկները սրոնք խնդճ գեղացոցն անասուննիր և ոչխարներ պարտուց տեղ զրաված էին, եւ դարձուց հանդերձ շահով յուրյանց, քանի տարի որ անցած էր, անասնոց աճումը, յուղ և այլ արդյունքներ հաշվելով»⁵⁴:

Պատրիարքական աթոռին բաղմնելով, Խրիմյանն իր հետ մայրաքաղաք էր տանում Հայաստանի սիրտը, ժողովրդի բողոքը, միաժամանակ և բարեկարգությունների հույսը: Եվ իրոք, պատրիարքության առաջին իսկ ամիսներին, ստացված բողոքները նա քննության դրեց Աղգային ժողովում, կաղմեց ընդարձակ տեղեկագրեր և ներկայացրեց սուլթանական կառավարությանը:

Խրիմյանը պատրիարքարանը մաքրեց անդործունյա հոգևորականներից, տեղ տվեց գավառում «սնված» երիտասարդ մտավորականներին, չզլանալով նրանց շնորհել եկեղեցական կոչումներ: Ժառանգավորացի հասունացած սաների մի մասը ուսուցչի հետ Պոլսում էին, իսկ մյուս մասն էլ Արևմտյան Հայաստանի գավառներում՝ իբրև վիճակավորներ: Նա ամեն ջանք գործադրում էր ստեղծելու լուսավորված, ժողովրդի կյանքով հետաքրքրվող հոգևորականներ և կարծես որոշ չափով հասնում էր նպատակին: Սակայն Պոլսում Խրիմյանին շրջապատել էին ոչ միայն հոգևորական ու աշխարհիկ գրագետ սաները, այլև հայրենակից պանդուխտները, և ոչ միայն վանեցիկներ: Նա բոլորի համար հույսի, մխիթարության, նույնիսկ նյութական օգնության ապավին էր:

1872 թ. նոյեմբերին Խրիմյանը վերականգնում է դադարած «Արծվի Վասպուրական» շաբաթաթերթը, 1873 թ. հրաժարվում պատրիարքությունից: Նա չկարողացավ հաղթանակ տանել էֆենդիների սերնդի դեմ մղվող պայքարում՝ Սահմանադրությունը մոտեցրնել ժողովրդին, նույնիսկ հակասահմանադրականի անուն վտտակեց և լքյալ վերադարձավ հայրենի Վասպուրական: Այս անգամ էլ նա միայնակ չէր վերադառնում: Նրան շրջապատել էին հազարավոր «պանդուխտ վանեցիկներ», որոնք մայրաքաղաքում վաստակած փողով, Խրիմյանի խորհրդով, գնել էին հրացաններ և գալիս էին հայրենի տուն՝ հողը, պատիվը պաշտպանելու քուրդ ու թուրք ավազակախմբերից:

Մ. Խրիմյանի գլխավորած հոսանքը 1860-ական թվականներին հասունացնում էր գործիչների մի սերունդ, որը հիմնականում կրթ-

⁵⁴ «Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի», էջ 259:

վել էր Վարագա ժառանգավորաց դպրոցում, «ասիական փոփոխական Վեներականում», «ուր բաղումը էին կոչեցյալը և սակավ էին ընտրյալը»⁵⁵: Վարդապետական վեղար հագնող այս մտավորականների մեջ ի սկզբանե աչքի ընկնողը «Աղոնցի պատվիկ կոմենտատորը» Սանդենց Հովհաննեսն էր, որը իսանդավառվելով՝ ճղիշեռով, սեփականեց նրա հերոսի՝ Գարեգին Սրվանձությանցի անուն ազգանունը:

Իր ուշիմությամբ Գ. Սրվանձությանցը վաստակեց Գ. Այվազովսկու ուշադրությունը, որի խորհրդով հրիմյանը նրան դարձրեց փոխխմբագիր 1859 թվականից սկսած «Արծվի Վասպուրական»-ի փոխխմբագիրը հրիմյանին ուղեկցում էր Կովկաս, իսկ վերադարձին նրա հետ մեկտեղ շրջում է ողջ Արևմտյան Հայաստանում: 1861 թ. Գ. Սրվանձությանցը «Արծվի» էջերում հրապարակեց իր ճանապարհորդական խորհրդածությունները, որոնց մեջ գրեկորվում էին երիտասարդի լուրջ մտահոգությունները հայ ժողովրդի տնտեսական, քաղաքական, մշակութային վիճակի մասին:

1863 թ. «Արծվի Վասպուրական»-ի տպարանը տեղափոխվում է Մուշի ս. Կարապետ վանքը, թերթը ստանում է «Արծվիկ Տարոնո» անունը: Երկշաբաթաթերթը լույս է տեսնում 1863 թ. ապրիլի 1-ից մինչև 1865 թ. հունիսի 1-ը, ընդամենը 43 համար: Պաշտոնական խմբագիրն արդեն Գ. Սրվանձությանցն էր: Այս հանգեմաներից բացի, «Վարդ» և գրական այլ կեղծանուններով նա հոգավածներ է տպագրում «Մեղու», «Մանդուհի էֆքյար», «Արևելյան մամուլ», «Մեղու Հայաստանի» պարբերականներում⁵⁶, գավառահայության լեռնացող բողոքները հանձնում գաղթօջախների ուշադրությանը, հուզում համազգային խնդիրներ:

Գ. Սրվանձությանցը 1860-ական թվականներին գրաբարի ու աշխարհաբարի, կրոնի ու եկեղեցու խնդիրներում ազգային պահպանողական էր, այսինքն փորձում էր հաշտեցնել երկու լեզուներն ու նրանց կողմնակից բանտկները՝ հուզող հարցերի լուծման համար վճռական տեղ հատկացնելով լուսավորված եկեղեցականներին և «ամենակարող արարչին»: Նա դեռևս տարված էր հայ ժողովրդի նահապետական անցյալով, դեմ էր կապիտալիզմի ու եվրոպական ասպրանքների ներթափանցմանն Արևմտյան Հայաստան և աղգային կենսաձևերի «եվրոպականացմանը»: Սրվանձությանցը հավատարմորեն ծառայում էր նահապետական տեխնիկայով դինված արհես-

⁵⁵ «Ազգագրական հանդես», 1902, № 9, էջ 274:

⁵⁶ Սրվանձությանցի մասին տե՛ս «Հայ նոր դրականության պատմություն», հատ. 3, 1964, Ա. Ղ ա ն ս լ ա ն յ ա ն ի հոդվածը, էջ 157 և հետո:

տագործներին, տեղական հումքով սնվող գավառահայ վաճառականներին, ջանում անխաթար դարձնել նրանց տնտեսական դործարքները, փրկել արդեն ծայր առած մրցակցությունից ու քայքայումից, դիմագրավել ծավալվող պանդխտությանը:

Հրապարակախոսը հանգես էր գալիս իր ժողովրդին շարիքներ պատճառող սովթանական կառավարության, բրդական ցեղապետերի, հայ ու օտարազգի վաշխառուների սպանիչ քննադատությամբ:

«Շինական Հայոց կյանք ի Հայաստան»⁵⁷ ընդարձակ ակնարկում, «Մշեցիների բողոքագրում», որն ամբողջապես արտատպեց Հ. Սվաճյանը, «Մանղումե»-ի հոգվածառարում, Սրվանձտյանցն արդեն դժգոհ էր պետության հարկային քաղաքականությունից, բողոքում էր «քաղաքից ուղարկված խաբաչ ժողովողի», նրան ուղեկցող զավթիկների ապօրինությունների, անկարողից բռնությամբ հարկ գանձելու անիրավության դեմ: Հարկերի ծանրության պատճառով դյուղացին ստիպված էր դիմել վաշխառուին, պարտք վերցրնել բարձր տոկոսներով՝ դրավ դնելով հողակտորը, տունը, նույնիսկ «կնոջն ու անշափահաս մանուկներին»: Նա կարողանում է բացատրել, որ պետության վարած հարկային քաղաքականության և եվրոպական էթանագին ապրանքների երկիր ներթափանցման, թուրք աղաների ու քուրդ բեկերի հարստահարությունների հետևանքով թշվառության գիրկն էին նետվում հաղարավոր հայ բնտանիքներ, երեխաները մատնվում էին քաղցի, տղամարդիկ պանդխտության ցուպ վերցնում և շատերն անվերադարձ հեռանում հայրենիքից, կանայք այրիանում, շեն ու բարգավաճ աղարակները՝ արոտավայրերի վերածվում: Դատարկվում էր Արևմտյան Հայաստանը:

Սրվանձտյանցի գլխավոր հույսը լուսավորություն տարածելու, ազգի «ճարտասան գլուխներ պատրաստելու», դպրոց և եկեղեցի հիմնելու վրա էր: Հայ ժողովուրդը դարձել էր մի անդամալույծ, ուստի հարկավոր էին երկու կարգ բժիշկներ. «Հոգույն համար Սահակ, Մեսրոպ և խրախուսիչ Ղևոնդ. այս առաքելնյաց հոգով վառված եպիսկոպոս, քահանա, վարդապետ, իսկ մարմնույն համար անձնանվեր Վարդան, Վահան, Մուշեղ և ասոնց նման հայրենասեր իշխանաց խումբ: Այս երկու դաս զորավոր բժիշկներ երկու կողմ կեցած պես է բռնեն անդամալուծին աչ և ձախ ձեռքը և այնպես քաջալերելով վեր հանեն հայրենյաց մահճին»⁵⁸:

57 «Արծուի Վասպուրական», 1862—1863, № 3, էջ 81—89:

58 Նույն տեղում, 1861, № 2, էջ 45:

Լուսավորությունից բացի, Սրվանձառյանցը մտահոգվում էր հայրենիքի տնտեսական զարգացման խնդիրներով: Նա զործնական օգնություն ցույց տվեց Միսաք Թիմուրյանի 1865 թ. Ակնում կազմակերպած նահապետական ընկերությունը⁵⁹: Թիմուրյանը նպատակադրվել էր Տարոնում մի գյուղ դնել, «Երկրագործական արդար վաստակոց համար աշխատիլ և միջոց ձեռք բերել»: Ընկերության ծրագիրը, որը հավանություն էր գտել Սրվանձառյանցի կողմից, պատգամում էր հակադրվել քաղաքացիներին, կառավարությունից թույլտվություն ստանալուց հետո (որը չուղացավ), հավաքած դրամադիստով գաղթեցնել Ակնի «խեղճ մշակներին», «գրամն ու քաղաքականությունն անոնց աշխատության հետ խառնելով, բնական ընթացքով մեր աստի կենաց պիտույքը հոգալով և բարոյականություն մեր հոգվույն պետքերը պատրաստելով»: Տնտեսական այս ծրագիրը պիտի գործադրվեր «պինդորյալ կեղեցու», «իմաստուն վարժապետի», «քրիստոնեության աստվածահաճ» ուսման և ընկերահաշտ քաղաքականության» հետ գիրկընդխառն⁶⁰: Գյուղացիական նարոդնիկական մի քարոզ էր, ծրագիր ու կազմակերպություն, որը նպատակ ուներ դարձանել հայրենի վերքերը, պանդուխտներին վերադարձնել Հայաստան և ամենակարևորը՝ հայրենիքը պատենշել Եվրոպայից Թուրքիա թափված ապրանքների դեմ: Պաշտպանողական, պայի անցյալ և ոչ ապագա հայոց սույն ծրագիրը Թուրքիայի ու Արևմտյան Հայաստանի համար առաջադիմական էր և, անկախ արդյունքից, մտահոգություն էր ժողովրդի ճակատագրով:

Գ. Սրվանձառյանցը դեմ էր Փարիզի կոմունային, սակայն մեկ տասնամյակ առաջ, ոգևորված Արևմուտքի ու Ռուսաստանի ազգային-ազատագրական շարժումներով, հայ երիտասարդությանը պատգամում էր ինքնագիտակցության և ազատագրական պայքարի կորով. «Վե՛ր կացեք եղբայրներ... Հին նոր մեկ մեկի թշնամի են, կկռվեն քանի կենդանի են: Չի լանք, եղբայրներ, ափսոս են մեր աչքեր. թող լան հին գլուխներ, խավարին աչքեր: Էն դեհ մի կռիվ կա. կլսե՛ք նախանձավոր ահավոր ձայներ, ձայն Արևմուտքից, ձայն Հյուսիսից, ձայն և ամեն կողմից. մի՛, մի՛ սարսափիք, նոքա մեզ քաջություն լող տան. կուգան դեպի մեզ. մեք հավ շենք, մենք էլ մարդ և մարդու զավակ ենք, հայ և հայու ժառանգ ենք: Քաջություն

59 «Նալուանդյանը և նրա ժամանակը», զիրք Ա, էջ 563—564:

60 Նույն տեղում, էջ 563, տե՛ս նաև Գ. Վ. Սրվանձառյանց, Թորոս աղբար, Կ. Պոլիս, մասն Ա, 1879, էջ 260:

Նորության, հաղթութիւն նորության: Եվ մեր նոր սերունդներն ենք. ուրեմն մեր պարտ ու կարգը ճանաչենք, մեր Աստված կանչենք, վեր կենանք շարժիմք ու սկսենք մեր գործը, նորն սկսեմք... Կոխ ու կոխվիր, զարկ ու զարկվիր, ինկար՝ վեր կանդիր, անշուշտ կհաղթես, մենխս էլ կհաղթես... վասնզի նոր ես, լուսավոր ես, բարի ես, ճշմարիտ ես...»⁶¹, Բիբլիական մարդարեւ կերպարանք առած, վստահ վերջնական հաղթությանը, Սրվանձոտանցը կանգ շառնելով նահատակության ու ղոհաբերության առջեւ, միասնական պայքարի էր կոչում հայ ժողովրդի լուսավոր դավաններին՝ քնդգեմ խավարի, թշվառության և գերության⁶²:

Զեյթունի հերոսամարտերից քիչ անց, Պ. Նորատունկյանից ստացած նամակի ազդեցութեամբ գրված ուշագրաւ սույն տողերը սակայն չեն ենթադրում, թե Սրվանձոտանցն ու իր ուսուցիչը այս պատմաշրջանում կողմնակից էին սուլթանական միահեծանության դեմ դինված ապստամբության բարձրացմանը, ժողովրդական հեղափոխական շարժմանը: Զինքի հատ ու կենտ կոշերով, նրանք դիմակայում էին քրդական ավաղակախմբերին կամ փոխաբերական իմաստով, խավարամոլությանն ու տգիտությանը: Պատահական չէր, որ թողած Արեւմուտքի Գարիբալդիին, Հյուսիսի Գերցենին, թողած վերջիններիս Հայաստանի հետ կապել փորձող Մ. Նալբանդյանին, նրանք դերադասեցին պայքարի դավադրական փորձերը և ռոմանտիկ հայրենասեր Մ. Պեշիկթաշլյանի հետ միասին, լիբերալ Նորատունկյանի միջոցով հաղորդակից դարձան լեհական իշխան Զարտորիժսկու ծրագրերին: Սակայն 1860-ականների Սրվանձոտանցի ազգային-պահպանողական հայացքները դործնականապես դուգորդվում էին ազգային դեմոկրատիզմի մարտական առաջադրանքներին: Իրական կյանքում եղած հակասական ու իրարամեծ կողմերը յուրովի միաձուլվում էին նահապետական գյուղացիության ազգային-պահպանողական աշխարհընկալման հետ: Երկրորդ շրջանում դերակշռում էր դեմոկրատիզմը:

Վարադա դպրոցը տվեց դավառահայ ազգային-պահպանողական այլ մտավորականներ, որոնց մեջ աչքի են ընկնում Երեմիա և Արիստակես Տեր-Սարգսենցները: Երեմիա եպիսկոպոսը (1831—1885 թթ.) եղել է Բաղեշի, հարբերդի, Վանի հոգեւոր թեմերի առաջնորդ⁶³, 1862 թ. Կ. Պոլսի պատրիարքական փոխանորդ, քաջատեղ-

61 «Արծուի Վասպուրական», 1862—1863, էջ 10—12:

62 «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», դիրք առաջին, էջ 563:

63 Տե՛ս ՆՍՍՄ ԳԱԹ, հաշատուր Լեոնյանի արխիվ, դործ 10, Բերթ 469:

յակ էր ոչ միայն ժողովրդի իրավիճակին, այլև նրա մոտավոր անց-
յալի ու առօրյա չգրված պատմությանը: Անձնական տպավորու-
թյուններն ու ուսումնասիրությունները մի կողմից, արևմտահայ
անվանի մտավորականների հետ ունեցած կապերը, նամակագրու-
թյունը, Կ. Պոլսի դիվանին ծանոթությունը մյուս կողմից, հնարա-
վորություն տվեցին ուսումնական եպիսկոպոսին նկարագրել 19-րդ
դարի 30—80-ականների Արևմտյան Հայաստանում կատարված
անցքերը:

Տասնմեկ հատորից բաղկացած հեղինակի ձեռագրերը⁶⁴, իր
ասելով իրենց՝ Տեկանց տան սոհմական հիշատակարանն է, սա-
կայն իրականում Վասպուրականի կեսդարյան անցքերի նկարագ-
րությունն է, հարյուրավոր բողոքագրերի պատճեններ, Զեյթունի
ապստամբությունը հաջորդող պոլսահայ և ոչ միայն պոլսահայ
մտավորականության գործունեության, ապստամբներին նյութա-
կան ու բարոյական օգնություն ցույց տալու, Եվրոպայի միջամբ-
տությունը հայցելու շուրջը եղած դիմումների հանգամանալից շա-
րադրանքը: Ամեն տեղ իր եսը շեշտող, կատարածից ավելին իրեն
վերագրող հեղինակի աշխատության պատմական արժեքը մի կողմ
թողնելով, ակնհայտ են Երեմիա Տեկանցի քաղաքական հայացք-
ները, նրա սերտ կապը Թուրքիան ծնկի բերող ապստամբ զեյթուն-
ցիների մայրաքաղաք առաքած բանագնացների և սրանց միջոցով՝
Տավրոսի քաջորդիների հետ:

Երեմիան այն մարդն էր 1862 թ. Կ. Պոլսում, որը Մ. Պեշիկ-
թաշլյանի, Մ. Մամուրյանի և պոլսահայ շատ այլ մտավորականնե-
րի հետ ընդունեց Մնացական Սեմերճյանին, Աբարդյան վարդա-
պետին, Հակոբ քահանային, շաբաթներով հյուրընկալեց նրանց,
հալաքույթների միջոցով մայրաքաղաքի հայերին ծանոթացրեց
Զեյթունի դրությունը, կռչ արեց օգնության ձեռք մեկնել տուժած-
ներին: Նրա նախագահությամբ կազմակերպված ընկերությունը Մ.
Մամուրյանի խմբագրությամբ նամակներ առաքեց Թիֆլիս, Վա-
րդգ, Գլակ, Աղթամար և հայաբնակ մյուս վայրերը, կռչ արեց դրա-
մական օգնություն հասցնել Կիլիկիայի սովյալներին:

Տեկանցի համակրանքն ապստամբների կողմն էր, սակայն
ապստամբությունից հետո մեծ հույսեր էր դնում եվրոպական վե-
հապետների միջամտության վրա: Նա նամակագրություններ ուներ
սուլթանին—պահպանողականների դադափարախոս Կարապետ Շահ-

⁶⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № № 4177, 4179, 4180, 4182,
4184:

Նազարյանի հետ, փաստաթղթեր էր առաքում նրան, խրախուսում՝ Նապոլեոն III-ի միջոցով օգնել Զեյթունին: Տեկանցը փորձեր արեց լեզու գտնել կաթոլիկների համայնապետ Անտոն Հասունյանի հետ, այցելեց նրան և հայցեց նրա միջամտությունը: Հայրենաղեր եկեղեցականը դոհունակությամբ արձանագրում է «իր և յուրայինների» հաղթանակը՝ այսինքն Նապոլեոն III-ի միջամտությունը, Զեյթունի իշխանների աշխատումը, «արշունահանության դադարումը», սակայն անեծքի ու բանադրանքի կույտեր է դիզում ամիրաների, հատկապես թուրքամուլ պալատականների, այդ օրերին հետագիմական դիրք բռնած Ներսես Վարժապետյանի և նրա նմանների դիրքին:

Երեմիա Եպիսկոպոսը (այդ շրջանում դեռ վարդապետ) սերտ կապերի մեջ էր ոչ միայն Մ. Խրիմյանի, Գ. Սրվանձալյանցի, Մ. Մամուրյանի, Մ. Պեշիկթաշլյանի, այլև Կարապետ Փանոսյանի (նրան աղառել է տալիս բանտից), Հ. Սվաճյանի և այլ անձնավորությունների հետ: Ապաստմություններից ու արշունահանությունից խուսափող Երեմիան անկեղծորեն մտահոգված էր իր ժողովրդի քաղաքական ինքնորոշման, երկրի տնտեսական բարդավաճման, պանդխտության դեմն առնելու, լուսավոր դեմքեր՝ աշխարհական ու եկեղեցական ուսուցիչներ պատրաստելու խնդրով: 1860-ական թվականներին նրա դադափարական ազդեցության տակ էին ուսումնական եղբայրները՝ հասունացած Արիստակեսը՝ վարդապետ և տակավին աշակերտ՝ Սեդրակը: Հետագայում նրանցից ավագը հաստատակամորեն քայլում է դեպի ազգային պահպանողականությունը, իսկ կրտսերը հարում ազգային դեմոկրատներին, երկնելով Մ. Նալբանդյանին, Խ. Աբովյանին նվիրված բանաստեղծությունների մի ամբողջական շարք և այդ շրջանի գավառահայ արձակի քաղն ու պսակը՝ «Շահենն ի Սիլիբ կամ գաղթական հայր» ֆաղափական-գեղարվեստական վեսլը:

Բեռլինի կոնգրեսից հետո այս հոսանքի ներկայացուցիչների մեծ մասը, հուսախաբված Նվրոպայի միջամտությունից, դժգոհ Թուրքիայի վարած հայահալած ու հայաջինջ նոր քաղաքականությունից, թոթափում է պահպանողականության բեռը, խարախվում Արևմտյան Հայաստանում և իր ձեռքը վերցնում արևմտահայերի ապստամբական շարժումների կազմակերպման ու ղեկավարման գործը: Մ. Խրիմյանն արդեն դառնում է արևմտահայերի ազատագրական շարժման առաջնորդներից մեկը, գաղափարակիցների հետ միասին զլխավորում Արևմտյան Հայաստանում բռնկվող ընդվր-

գումները, 1880-ականներին ստեղծված զաղտնի կազմակերպությունները:

4. ԱՐԵՎԼՏԱՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԴԵՄՈՎՐԱՏԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԸ

Ի հակադրություն կղերա-ամիրայական ու լիբերալ-բուրժուական հոսանքների, նախորդ դարամիջի զույգ տասնամյակներին, Թուրքիայի մարգաշառ հայ զաղթօջախներում հասունանում էր զբուղներն ու հրապարակախոսների հայրենանվեր երիտասարդ մի սերունդ, որը մշակելով ուրույն գաղափարախոսություն, մտքի ու գործի ասպարեզներում մեծաքաջ թռիչք էր կատարում, դիմագրավում սուլթանական ու ցարական բռնատիրություններին, քրննություն ու մերժման դատապարտում մինչ այդ եղած տնտեսակարգերը, ջանում նվաճել սահմանադրություն՝ անսահմանադրական պետությունից, ազատություն՝ բանտում, անկախություն՝ արևելյան միապետների թևատարած լայնարձակ երկնքի տակ: Թումանյանի ու խանդավառ հայրենասերներ համախմբող զարթոնքի շրջահայաց այս սերունդը ալիք անուններ՝ արժանի մեծարանքի, առաջ քաշեց խավարապատ Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում լույսի ու հույսի ճրագներ լվառող մտածողներ ու գործիչներ, խթանեց քաղաքակրթության ներմուտին, ժամանակի և հետագա սերունդներին նորանոր գաղափարներ հաղորդեց, կաղապարեց ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարաբանություն:

Հ. Սվաճյան, Գր. Չիլինկիրյան, Ա. Հայկունի, Կ. Փանոսյան, Ստ. Ոսկանյան, Մ. Այվազյան, Ս. Թազվորյան. ահա գրողների, հրապարակախոսների ու քաղաքական գործիչների անդրանիկ այն բուլլը, որն արևմտահայ իրականության մեջ պարարտ հող նախապատրաստեց հաջորդ տասնամյակներին՝ 70—80-ականներին բարձրացող Հ. Պարոնյանի, Ա. Արփիարյանի, Սեդրակ Տեր-Սարգսնյի, Ա. Թոխմախյանի, Մ. Փորթուղալյանի և այլոց համար, նրանց փոխանցեց ոչ միայն իր փորձն ու հմտությունը, այլև արժարժած մտքերն ու սերմանած գաղափարները⁶⁵:

Պայքարի վճռականությունը ու կրքոտությունը աչքի ընկնող, աշխարհաբար ժողովրդական լեզվի, ազգային դրականության ստեղծման, ֆեոդալական հին հարաբերությունների ու նրանց հավերժացման ձգտող գաղափարաբանության քննադատությամբ հանդես եկած, կյանքի բոլոր ձևերի եվրոպականացման մոնետիկներին՝

⁶⁵ Մանրաման տե՛ս Մ ա տ թ ի ո ս Մ ա մ ո ռ յ ա ն, Երկեր, Երևան, 1966, էջ 5—8:

մտածողների և գործիչների աչք համաստեղություն համար բնութագրական են Ֆ. Էնգելսի խոսքերը 18-րդ դարի ֆրանսիական մատերիալիստ-էնցիկլոպեդիստների մասին. «Այն մեծ մարդիկ, որոնք Ֆրանսիայում լուսավորում էին զլուխները՝ մոտեցող հեղափոխության համար, իրենք հանդես էին գալիս ծայրահեղ հեղափոխականորեն: Ոչ մի արտաքին հեղինակություն նրանք չէին ճանաչում: Կրոնը, բնության բմբռնումը, հասարակությունը, պետական կարգը ամեն ինչ ամենաանխնայ քննադատության էր ենթարկվում. ամեն ինչ պետք է բանականության դատաստանի առաջ կանգնել և կամ պիտի արդարացնել իր գոյությունը, կամ թե անհետանար: Մտածող բանականությունը դարձավ գոյություն ունեցող ամեն բանի միակ չափանիշը»⁶⁶:

19-րդ դարի առաջին կեսին ֆրանսիական հեղափոխության և իտալական ազատագրական շարժումների գաղափարաբանությամբ սնված արևմտահայ լուսավոր դեմքերը՝ միայն մտահոգություններով իրարից դառվելով, քնդհանրապես ջանում էին ֆեոդալական հորաբերությունների, միջնադարյան կաստայականության վերացմանը:

Բուրժուազիայի վերելքի շրջանում, հայացքների ոչ էական տարբերություններով, քնդհանուր դրոշի տակ էին պայքարում աբսոլյուտ լուսավորիչները՝ ասպար բուրժուական լիբերալներն ու ազգային դեմոկրատները: Առաջին տասնամյակին Հ. Սվաճյանի «Մեղուն», Մ. Մամուրյանը, «Բարեգործական» ընկերության ձախ թեմին պատկանող մյուս մտավորականները պայքարի ձևերով ու մեթոդներով չէին տարբերվում Գր. Օռյանից և Ն. Ռուսինյանից: Բարեշրջումները գերադասելով կյանքի հեղաբեկման արմատական մեթոդներից, 1860-ականների ազգային-դեմոկրատները 50-ականների գաղափարակիցներից զատվում էին սակայն նրանով, որ իրենց մտահոգության առարկա դարձրին հասարակ ժողովրդի վիճակի բարելավումը⁶⁷:

1860-ական թվականների սկզբներին ավարտվում է արևմտահայ առաջադեմ մտավորականության ձախ թեմի գաղափարական կազմավորումը, իր շարքերում հասունացնելով Մ. Նալբանդյանի գաղափարակիցներին և ղեկավարներին՝ Հ. Սվաճյանին և Ս. Թադևոսյանին: Սրանց հայացքների թարգման դարձած «Մեղուն», «Մարտիկ», «Մյունադի», «Միություն» պարբերականների շրջադարձի

66 Ֆ. Էնգելս, Անտի-Դյուրինգ, Երևան, 1952, էջ 19:

67 Հ. Այվազյան, Մատթեոս Մամուրյան, Երևան, 1961, էջ 84—85:

գործում էական դեր խաղացին մեկ տասնամյակ տևող սահմանա-
ղերական պայքարը և դավառահալոթյան քաղաքական շարժում-
ները: Զեյթունի ու Վասպուրականի հերոսամարտերը արևմտահայ
մտավորականներին գործնականորեն բերեցին այն նպատակացու-
թյան, որ հայ ժողովրդի ազատագրման միակ միջոցը զինված պայ-
քարն է: Սրանց գաղափարական հասունացման համար էական նշա-
նակություն ունեցան իտալական աղգային-ազատագրական, ռու-
սական գյուղացիական շարժումների վերելքը և այդ շարժումների
գաղափարախոսության ներթափանցումը Թուրքիա, հեղափոխու-
կան դեմոկրատիայի դափնեկիր Մ. Նալբանդյանի որոշակի ազդե-
ցությունը արևմտահայ հասարակական-քաղաքական մտքի ու
շարժման վրա, որը և այդ գաղափարախոսության առավել ցայտուն
ուղենիշը դարձավ:

Այսպիսով, քաղաքային արհեստավորների, պանդուխտների ու
աշխատավոր գյուղացիության շահերի պաշտպան արևմտահայ
սոցալիստ դեմոկրատական հոսանքը 50-ականներին դուռն է բացեց
չէր: Նրա ձևավորումն իր ավարտին հասավ 60-ականների
սկզբին միայն:

Սակայն արևմտահայ հասարակական մտքի զարգացման կան-
խահառ արտահայտությունը հանդիսացավ Փարիզի օազիսում գոր-
ծող Սահիան Ոսկանյանի⁶⁸ հիսունական թվականների հրապարա-
կախոսությունը:

Ապրելով եվրոպական հեղափոխությունների օրրանը հանդի-
սացող Փարիզում, Ոսկանյանը յուրացրեց բուրժուա-դեմոկրատա-
կան աշխարհայացք, դարձավ մարտնչող հրապարակախոս՝ ընդդեմ
մզկերա-ավատական կաստայականության ու միջնադարյան խավա-
քամտության՝ հանուն հայ ժողովրդի մտավոր ու քաղաքական ազա-
նոտագրման: Մի հայտնի չափով նա նախորդեց Մ. Նալբանդյանին և,
մյանքի վերափոխման մասին առաջադրած արմատական տեսու-
թյաններով, հանդիսացավ արևմտահայ դեմոկրատիայի 50-ական-
ների եզակի դեմքերից մեկը:

Ստ. Ոսկանյանը ծնվել է 1825 թ. Զմյուռնիայում, սովորել ու
ավարտել արևմտահայ այդ դաղթօջախի «Նոր Աթենք» համարված
Մեսրոպյան վարժարանը: 1846 թ. նա Փարիզում էր, ուր Սեն-
Քարրի դպրոցում պաշտոնավարելով իբրև ուսուցիչ, միաժամանակ

⁶⁸ Ստ. Ոսկանյանի մասին տե՛ս «Նալբանդյանը և նրա մամանակը», գիրք
IX, էջ 300—321, «Հայ նոր դրականության պատմություն», հատ. 2, էջ 96—110,
«Ստեփան Ոսկանյան» հոդվածը՝ Վ. Պ ա ր և մ յ ա ն, Հայ ազատագրական շար-
ժումների պատմությունից, էջ 41—43:

հաճախում էր Սուրբնի համալսարանը, Կոլեժ դը Ֆրանսը, ունեկընդրում էր գրար Կինեի, Միշլեի, Ադամ Միցկևիչի և այլոց դոստախոսությունները:

Շուտով Փարիզը համակվեց հեղափոխական տրամադրություններով: Համալսարանական ուսանողները ժողովրդին նախապառաստում էին վերահաս հեղափոխությունը: Այդ ուսանողների հետ էր Ոսկանյանը, որը հանրագրերով պետությունից պահանջում էր դոստախոսությունների ազատություն, մասնակցում հանրապետականների ժողովներին, հեղափոխական ակումբներում ճառեր ասում, հոգեվաճառներ տալով «La Rêforme» և «La Nationale» թերթերում, մարտնչում բարիկադների վրա:

Փարիզում 1855 թ. Ոսկանյանը սկսում է հրատարակել «Արևելք» կիսամսյա հանդեսը, սկզբից եեթ իր առաջ խնդիր դնելով «գրով և խոսքով» բացահայտել կղերի ազդեցավոր դրժերը, ցույց տալ կրոնի ու ճշմարիտ բարոյականության միջև ընկած անդունդը: Արևմտահայ լուսավորության մարտական օրդանն անմիջապես լայն տրժագանք է գտնում հայ իրականության մեջ: Հրապարակախոսի հակակղերական-հակակաթոլիկական կրքոտ նույթները անհանգըստություն են առաջ բերում Միսիթարյանների մոտ, և սրանք հալածանքի արշավանք են սկսում հանդեսի ու նրա խմբագրի դեմ: Պայքարն անհալասար էր: Ոսկանյանը 1856 թ. ստիպված էր դադարեցնել հաղիվ մեկ տարին բոլորած «Արևելքը»:

1859 թ. հիմնադրվում է «Արևմուտքը»: Խմբագրի անհանգիստ բնավորությունը, հակակղերական պրոպագանդան, ճնշված ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանությունը, ազգային-ազատագրական շարժումների դրվատումը «Արևմուտքի» դեմ են հանում «Մասիսի» խմբագրին, ն. Միսթարյանին և ոմն Թորոսի: Հակառակորդների դեմ միայնակ մաքառելուց դառնացած, 1859 թ. նոյեմբերի 1-ին Ոսկանյանը հրաժարվում է «Արևմուտքի» խմբագրությունից: Նրա հեռանալուց հետո հանդեսը փոխում է իր ուղղությունը, կարցնում նախկին մարտունակությունը և երեք համար հետո խմբագրությունն ազդարարում է պարբերականի դադարման լուրը:

1860 թ. Ոսկանյանը Իտալիայում էր: Նախքան այդ, հրապարակախոսը համակրում էր Իտալիայի ազատարարներին, նույնիսկ կառավարությունից թույլտվություն խնդրում «Իտալիո դեպքերի մասին մանրալուրեր» տպագրել⁶⁹: Այժմ Գարիբալդիի հայրենիքում

⁶⁹ «Մասիս», 1901, № 15: Ոսկանյանի հրատարակած երկու պարբերականների վերլուծությունը մանրամասն տե՛ս Ա. Կարիյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատոր 2, էջ 431—478:

նա խմբագրում էր «L' Italie» պարբերականը: Կալուրը նկատելով Ոսկանյանին, վերցնում է իր հովանավորութան տակ, խորհուրդ տալիս գրելու ժամանակ «ձեռնոց քաշեցեք, որպեսզի ավելի մեղմ շարժեք գրիչը»⁷⁰: Թողած գաբիրալդիական Խառլիան, Ոսկանյանն արդեն մոռանում է երեկվա իր սողերը Գաբիրալդիի մասին, դառնում Կալուրի երեսանների դաստիարակը, նրա ունձնական քարտուղարը, ապավինում չափավոր հանրապետականներին: Սկսում են մարել նրա գրչից բուցկատացող կայծերը:

1864 թ. վերահրատարակվող «Արևմուտքի» խմբագիրը չափավորել էր իր պահանջները, իսկ երկու տարի անց մերվել «Արշալույս Արարատյանի» ուղղությանը, պաշարի սլաքներն ուղղել արեմտահայ ազգային-դեմոկրատների դեմ: Նրա հայացքների չափավորությունն ավելի քան դրսևորվեց 1867 թ. սկսած Զմյուռնիայում հրատարակվող «La Reforme» պարբերականի էջերում: Երեսուն և ավելի տարիների նրա հետագա գործունեությունը, զրական ու հրապարակախոսական ժառանգությունը անմատչելի և անօգտակար մնաց հայ ժողովրդի համար: Հասարակական կյանքից մեկուսացած, տարիներ շարունակ Զմյուռնիայի Ֆրանսիական հյուրանոցում մի փոքր սենյակ զբաղեցնող Ոսկանյանն ապրեց համեստ ու մենակյաց, ապրուստ ճարելու համար վաճառեց նույնիսկ թերթը և ունեցած միակ գնահատելի իրերը՝ զբերել:

Ոսկանյանը, սակայն, հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում խոշոր ավանդ ունի 1850-ականների իր մարտնչող հրապարակախոսությամբ: Այս տարիներին նրա հրապարակախոսության առանցքը հայ ժողովրդի լուսավորության ու ազգային-ազատագրական պաշարի գաղափարախոսությունն էր, նրա քննադատության օբյեկտը ամեն տեսակի բռնությունն ու կամայականությունը, նրա իդեալը՝ մարդու ու հասարակության ազատությունը, նրա հրապարակախոսական բերքը՝ բռնակալ երկու պետությունների Ֆրանսիայում հաջմվող սեփական ազգի միավորումը, բուրժուական հանրապետական կարգերի ստեղծումը, կղերի տիրապետության վերացումը:

1848 թ. Ֆրանսիական հեղափոխության բուրժուական էության պատճառով Ոսկանյանը գրոհի էր գնում ընդդեմ կառավարության. «Փետրվարի ազատության առաջին օրոտումը մեր վրային արեւելյան դերության մշուշը փարատեց, մեր սիրտը բութեցեց հրաբուխ ստատիկությամբ, անհուն աշխույժ մը սովալ մեզ և գրեթե ակամատ ստատիկ լինեց: Այո՛, էլուի Ֆրիլիպին դեմ ապստամբողներու

70 «Մուրճ», 1901, № 12, էջ 170:

հետ էինք, այո՛, բրինձ աղատության համար ի՛նչ որ ամեն մարդու պարտքն է ընել, և զեն ի ձեռին Թուլլըրի մտնելու պատիվը ունեցանք...»⁷¹։

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Լուի Ֆիլիպի երեկվա տապալուղների ձախ թևը՝ հունիսին, զենքի ուժով, ջանում էր բուրժուազիայից իլել իշխանությունը։ Հունիսյան հեղափոխությունը պրոլետարական էր, և Ոսկանյանը շմասնակցեց դրան, որակից ոչն իբրև «մանուկ աղատությունը վտանգողի»։

Նա չհասկացավ պրոլետարիատի մղած դասակարգային պայքարի պատմական իմաստը, հեռու կանգնեց նրանից, բացասաբար տրամադրվեց կոմունիստական ուսմունքների նկատմամբ։ «Կանախ աշակերտը» շքնդուռնեց «Կապիի սին դրությունը»⁷²։ Բայց խանդավառ արևելցին պահպանողականների բանակում չէր և ոչ էլ հաշտվողական լիբերալիզմի պաշտպան։ Ոսկանյանը բուրժուական դեմոկրատ էր, ֆեոդալական կարգերի ու գաղափարախոսության անհաշտ թշնամի։ Այս էլ հենց բնորոշում է նրա տեղն ու դերը հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ։ Ֆեոդալական Թուրքիայում իշխող բռնությանն ու կոմայականությանն ակնատեսն Ոսկանյանի համար բուրժուական հեղափոխության գեմեկրատական պահանջներն իդեալական էին թվում։ Դրանից այն կողմ նա ի վիճակի չէր տեսնելու։ Այս էր նրա աշխարհայացքի ուժն ու սահմանափակությունը միաժամանակ։

Իր ըմբռնած աղատության սահմաններում Ոսկանյանը անձնըվեր հումանիստ էր, պատրաստ՝ կյանքը զոհելու դավանած իդեալների համար։ Թարգմանելով Լամբենի «Արի զինվորը», նրա բերանով հայտարարում էր. «Երթամ իմ արյունը թափեմ, որ այսուհետև ամեն մարդ կարենա իր քիտուով բուսած պտուղը հանդարտ ուտել, որ այսուհետև նորահաս մանուկների արտոսըր չշորնա, և նրբ հաց ուղեն, այս պատասխանը շքնդունենին— Հաց չկա, ինչ որ կար հափշտակողը եկան և առին... Երթամ աղքատի համար կուլիմ, որ այսուհետև հասարակային ժառանգեմ միշտ չը զրկվի և իր մասն առնե։ ...խիղճը ազատ ըլլա, և մարդու ճիրանի տակ չը մաշվի... Երթամ կործանեմ այն պատվարները, որ ազգերը իրարմե կրածնեն, իրարու թշնամի կընեն, և կարգիլեն որ սիրվին,

71 «Արևմուտք», 1859, № 17, էջ 131—132; Ստ. Ոսկանյանի հայացքների շարադրանքին, նրա ու Մ. Նալբանդյանի զործնական ու գաղափարական փոխհարաբերություններին տակավին 1946 թվին անդրադարձել է Ա. Մակարյանը։ Տե՛ս «Միջակել Նալբանդյանը և արևմտահայ դեմոկրատիան», 1946, Երևան, էջ 53—66։

72 «Արևմուտք», 1859, № 17, էջ 130։

պաղնվին իբրև համահայր և համամայր որդիք՝ ի բնե սահմանված միևնույն սիրով ապրելու համար»⁷³։

Ոսկանյանի համակրանքը Եվրոպայի ազատագրական շարժումների կողմն էր։ Նա հիացմունքով էր խոսում ֆրանսիական 1789 թ. հեղափոխության, Խալիլայի ազգային շարժումների, հունգարական հեղափոխության, Հյուսիսային Ամերիկայի, հունական ապստամբության և ցարական Ռուսաստանի ու սուլթանական Թուրքիայի դեմ բարձրացվող ամեն մի ընդվզման փորձի մասին։

Եվրոպական ու ասիական ժողովուրդների ազատագրական պայքարի դրվառանքը ինքնանպատակ չէր։ Դրանով իսկ նա հայրենասիրական կրակ էր վառում խալաբապատ Թուրքիայում ապրող հայերի սրտում, ջանում նրանց ոտքի կանգնեցնել։ Սակայն, նախքան ապստամբվելը, հայերին պետք էր լուսավորել, հաներ կղերա-ամիրայականների ազդեցությունից։ «Արևելքի» ու «Արևմուտքի» խմբագիրը հետևողականորեն պաշտպանում էր ժողովրդի լուսավորության գաղափարը, չվարանելով արևմտահայությանը զենքի, նույնիսկ հեղափոխական պայքարի կոչելու։

«Ժամանակը եկավ որ ռամիկն ալ զգա, որ իր ռամկութենովը մեծ բաներ կրնա ընել և ուրիշ ժողովուրդներն վար չմնար թե՛ ազգային և թե՛ օտարազգի բռնավորներու դեմ զինելու ատեն»⁷⁴, կամ «Հայ բաղմունքունը որս կսեպիլի օսմանյան պաշտոնավորն մը և որս... քյուրտերու։— Ողորմե՛լի հայիր... վառողի աման պետք է, խնկաման կպատրաստեն։ Վա՛յ Հայկին թոռները, վա՛յ»⁷⁵։ Ծառայելով Խալիլայի ազատագրման գործին, Ոսկանյանը հույս ուներ, որ մի օր, եթե իր ժողովուրդը ոտքի կանգնի, նրան փոխադարձ օգնության կհասնեն խալաղիները. «զիդալիա կսիրենք, միշտ սիրենք ենք... Այս սերը և ազատության ավյունը զմեզ թշվառության մեջ զլսեցին... Հայաստանի ավերայրաց վիճակը իր զավակներու վրա պարտք կդնե թշվառ ժողովուրդներու կարեկցիլ։ Ով գիտե գուցե օր մը Իդալիայի զավակ մը մեր գերության և թշվառության դեմ բողոքե, ինչպես մենք իրեն համար բողոքելու զորություն ունեցանք»⁷⁶։

Ոսկանյանի հրապարակախոսությունն անկասկած է դարձնում նրա հավատամքը՝ ժողովրդի քաղաքական ազատության ձևերի-

⁷³ «Արևելք», 1855, № 1, էջ 10—11։

⁷⁴ «Արևմուտք», 1859, № 7 (ընդգծումը հեղինակին է), էջ 55։

⁷⁵ Նույն տեղում, 1859, № 14, էջ 109։

⁷⁶ Նույն տեղում, 1859, № 17, էջ 132։

յումը արտաքին թշնամիների տիրապետութունից, իսկ ներքին թշնամիներ ասելով նա հասկանում էր ոչ թե դասակարգային, ժողովրդական հեղափոխական պայքարը, այլ խավարամոլ կրոնավորների, նրանց գաղափարախոսներ Գ. Այվազովսկու, Հ. Չամուռճյանի, Վատիկանի կղերապետությանը ենթակա Մխիթարյանների վարկազրկումը։ Սակայն այս կոչերը մնում են խանդավառ, ումանտիկ հայրենասերների հրապարակախոսություն և ոչ գործնական հստակ ծրագրեր։ Եվ այդ հստակության պակասն էր, որ հաճախ հակասական էր դարձնում Ոսկանյանի գաղափարաբանությունը, մի կողմից մեծարանք նապոլեոն III-ի և Վիկտոր էմանուելի հասցեին, փաստորեն բուրժուա-արիստոկրատիայի շահերի պաշտպանություն, մյուս կողմից զրվատանը Գարիբալդիի և գյուղացիական-հեղափոխականների։ Ակնհայտ է, որ Ոսկանյանին անհաս մնացին իտալական շարժման ներհակությունները։

Եվ այսպես, Ոսկանյանը մնում էր 50-ական թվականների ողջ հայ առաջադիմականների դրոշակակիրը, Մ. Նալբանդյանի որտահայտությամբ «մեծ հայը», «քանքարավոր», «ազատախոհ», «ուսումնական», Մ. Մամուրջանի գնահատությամբ «մտաց և գործոց մեջ հեղափոխություն»։ Մ. Նալբանդյանը Փարիզ ժամանելիս անձնապես ծանոթանում է «Արևմուտքի» խմբագրի հետ, մի քանի անգամ հանդիպում նրան, արձագանքում Ոսկանյանին և պայքարի պաշենքն ուղղում նրա հակառակորդների դեմ։ Դժբախտաբար, Ոսկանյանը ոչ թե խորացնելով սեփական հույսացքները ընթացավ հեղափոխական դեմոկրատիայի ուղեգծով, այլև վերջակետ դրեց նախկին պայքարին այնտեղ, որտեղից սկսեցին շարունակել Մ. Նալբանդյանը և Նալբանդյանի արևմտահայ հետևորդները։

Ոսկանյանից ուշ ծավալվեց նրա համերկացի Մատթեոս Մամուրջանը (1830—1901 թթ.), սակայն իր գրչի բեղունությամբ, լայն ընդգրկումներով, շոշափած խնդիրների բազմազանությամբ, նրանց լուծման մասին առաջադրած եղանակներով ավելի խոր հետք տկոսեց արևմտահայ հասարակական մտքի պատմության մեջ։

Մամուրջանն էնցիկլոպեդիստ էր։ Նրան դբաղեցրել են արևմրտահայ, և ոչ միայն արևմտահայ, կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառները, գրականությամբ, պատմությամբ ու բանասիրությամբ վերաբերող ամենատարբեր հարցերը։ Կես դար տևած իր ստեղծագործ ու մեղվաջան անդադրում աշխատանքով Մամուրջանը ստեղծեց հարուստ ժողանդություն, շոշափեց, փորձեց լուծել լուրջ, բարդ ու կնճռոտ խնդիրներ, և իրավամբ ապացույցեց, որ ինքը լայն ընդգրկ-

կումների տեր, զարգացած ու մեծատաղանդ մտավորական էր, հզակիներից մեկը հայ մշակույթի պատմության անդաստանում⁷⁷:

Նա գրող էր, ամենից առաջ հրապարակախոս՝ բառի ելրոպական իմաստով, խստապահանջ ու հմուտ թարգմանիչ, լեզվագետ, խմբագիր, բանասեր, պատմաբան, մանկավարժ, հասարակական-քաղաքական համազգային մասշտաբի գործիչ, ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարաբանության տեսաբան ու անվահներ մարտիկ:

Արգասավոր գրչի տեր մտածողի աշխարհայացքը բարդ էր ու հակասական: Այդ անշուշտ պայմանավորված էր հեղինակի մտածելակերպով, սպրած գաղափարական էվոլյուցիայով և կատարած դեգերումներով: Քիչ էական չէին սակայն՝ այդ ժամանակաշրջանում՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին առաջացած խնդիրները, նրանց շուրջը ծավալված իրարամերժ հոսանքների պայքարը, որոնք, անշուշտ, իրենց խորը կնիքն են դրել մեծ մտածողի աշխարհայեցողության վրա:

Թուրքիայի ճնշված մյուս ժողովուրդների, առավել ևս հայ ժողովրդի ճակատագրով մոտիկից հետաքրքրվող հրապարակախոսն, ունենալով սեփական ամսագիր, արձագանքելով «օրվա» գրեթե բոլոր կարևոր խնդիրներին, գաղափարական մարտեր մղելով հակառակորդ, իրար հաջորդող երկու սերնդի դեմ, չէր կարող հակասություններ չապրել: Սակայն նրա աշխարհայացքի հակասությունների մեծ բաժինը գալիս էր կյանքից, արևմտահայ իրականությունից: Դրանով հանդերձ Մամուրյանն ունեցել է աշխարհայացքային սրտչակի երկու շրջաններ:

1860—70-ականներին, հիմնականում կանգնած բուրժուական դեմոկրատիզմի դիրքերում, նա մի կողմից հակումներ էր ցուցաբերում դեպի հեղափոխական դեմոկրատիզմը, մյուս կողմից տուրք տալիս լիբերալիզմին ու ազգային-պահպանողականությանը: Այս տատանումներն ու անհետևողականությունը հետագայում՝ 80—90-ական թվականներին նրան հիմնավորապես առաջնորդեցին դեպի հաշտվողականությունն ու բուրժուական լիբերալիզմը:

1860-ականներին Մամուրյանն իր հոգվածները տպագրում էր «Մասիս», «Մեղու», «Մաղիկ», «Միություն» և «Կոունկ Հայոց աշխարհին» պարբերականներում, որոնք հետագայում հավաքեց, ամբողջացրեց ու հրապարակեց «Անկլիտական նամականի կամ հայու

77 Տե՛ս Մ ա տ թ ե ո ս Մ ա մ ու Ր յ ա ն, Երկեր, Երևան, 1966, էջ 5—6:

մը ճակատագիրը» և «Հայկական նամականի» էպիստոլյար-յարարակախոսական երկերում, ազդարարեց իր ծրագրերը ժամանակի արևմտահայությանը հուզող կարևոր խնդիրների մասին⁷⁸:

Այս երկերում հրապարակախոսը քննադատում էր ֆեոդալական արտադրա-հարաբերությունները, իշխանության միապետական ձևն ու նրա գոյության հարատևման կողմնակիցներին: Նա սուր դատողություններ էր անում ոչ միայն սուլթանական ու ցարական բռնապետների, այլև եվրոպական «լուսավորված միապետների» մասին, կտրականապես պահանջում հնացած պետական մեքենաների խորտակումը, դա լինե՞ր բուրժուական հեղափոխությունների միջոցով, ինչպես Ֆրանսիայում 1789 թ., կամ ազգային-ազատագրական շարժումների միջոցով՝ ինչպես Խալիսայում Գարիբալդիի ու Մաձ-ձինիի, կամ Ամերիկայում՝ Վաշինգտոնի ու Ֆրանկլինի գլխավորությամբ:

«Անկլիական նամականի» շարադրանքից տկնհայտ է, որ Մամուրյանը նախ նպատակ ուներ անգլիացու բերանով վեր հանել Հայաստանի պատմական, հերոսական անցյալը, առանձնապես շեշտել այն դերը, ինչ ստանձնել էր հայ ժողովուրդը, որպես ղեպի Ֆլորոպա արշավող բարբարոս ցեղերի ասպատակությունները կասեցնող պատենը: Այժմ ժամանակն էր փոխհատուցման: Ֆլորոպան պետք է փրկե՞ր Արևելքի ճնշված ազգերին՝ բարբարոս պետությունների արյունոտ մագիլներից, նրանց լույս հասցներ «քաղաքակրթության հետ», հույս տար և օգնե՞ր ազատության «միրականգնելուն»: Մամուրյանը, սակայն, չէր դառնում բուրժուական Ֆլորոպայի խնկարկուններից, չնայած մեծարանքի խոսքեր էր ասում Անգլիայի հասցեին, այլև խիստ քննադատության էր արժանացնում կապիտալիստական պետական, տնտեսական կարգը, ժամանակակիցներից ամենից վաղ նկատում այդ հասարակարգի արատներն ու խոցերը, զեղազետի վրձինով կերտում բանվոր դասակարգի ապրելակերպի թշվառ պայմանները, դատափետում աշխատավորության քրտինքով ու տքնությամբ ստեղծված բարիքներով սնվող լորդերին ու պալատականներին:

Մամուրյանը քննադատում էր Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միահեծանական կարգերը, ցուցադրում փաղիշտհների, հահանդա-

78 Մ. Մամուրյանի մասին տե՛ս Ա շ ո տ Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Նայրանդյանը և նրա ժամանակը, դիրք Ա, Հայկ Ղազարյան, Մատթևոս Մամուրյան, Երեվան, 1961, «Հայ նոր դրականության պատմություն», հատոր 3, «Մատթևոս Մամուրյան», էջ 141—170:

պետ-փաշաների ու քուրդ բեկերի կատարած վայրագությունները՝ Արևմտյան Հայաստանում և ցարիզմի գաղութային քաղաքականութիւնը՝ Արևելյան Հայաստանում:

Հատկապէս զայրալից է հեղինակի կողմից Օսմանյան կայսր-րության քննադատութիւնը: «Թուրքը հայուն պատիւն առած է,— գրում է նա,— քույլ տալով վեհանձնաբար, որ իր կրօնը դավանի, իր լեզուն խոսի, իր եկեղեցին շինե ու վարե, Քյուրտն իր հարսն ու աղջիկը գողցած է, խոսք տալով, որ զինք պաշտպանե ուրիշ վայ-րագ ցեղերու դեմ, Ավշարն՝ իր տավարն ու բերքը կորզած է, խոս-տանալով տավարին թրիքն ու արտը պաշտպանել, հափշտակու-թյան աղբյուրը չկորուսելու համար, Թաթարն իր տունը փլած է, ավերակը թող տալով... (ընդգծումները մերն են — Շ. Ղ.)»⁷⁹:

Յարական Ռուսաստանը պատկերացնելով արծվի տեսքով, Թուրքիան՝ «սևամորուք» դալլի, Պարսկաստանը՝ վագրի, իսկ ներ-քին հարստահարողներին համեմատելով ճիճունների հետ, Մամուր-յանը գտնում է, որ սուլթանները հայ ժողովրդի հրացայտ արշուներ ըմպելուց կշտացած, աշժմ արծվի շուքից խրանում և ետ են քաշ-վում, իսկ պարսկական վագրը, խորամանկորեն աղվեսի կերպու-րանք առած, վրեժով լցված, բռնութեամբ շկարողանալով իր կրք-քերին հագորդ տալ, ստիպված է դիվանագիտական հայակույ խա-ղեր անել:

Մամուրյանն այս կնիտում սխալվում էր, երբ քաղաքականապես ապակողմնորոշելով ընթերցողին, հավասարութեան նշան էր դնում իսլամ դուլգ պետութիւնների և Ռուսաստանի միջև, այն Ռուսաս-տանի, որտեղ սոցիալ-քաղաքական ճնշումներ կային, սակայն հա-յերը տակաւին ազատ էին կրօնական հալածանքներից և ապահով-ված ֆիզիկական բնաջնջումից: Նրանք օբյեկտիվորեն հնարավորու-թիւն ունեին պայքարելու այդ ճնշումների վերացման համար, իրենց ազատագրական ջանքերը միավորելու Ռուսաստանում ճնշը-ված մյուս ժողովուրդների և ամենից առաջ, հենց իրեն՝ ռուս ժո-ղովրդի ազատագրական պայքարի հետ:

Հրապարակախոսի տուաշին շրջանի գործերը պարունակում են հայ ժողովրդի ազգային ու սոցիալական ճնշման մասին արտա-հայտված ավելի սուր մտքեր, նստած Կ. Պոլսում ու Զմյուռնիա-յում, Մամուրյանը նկատում է, որ Թուրքիայում իշխող վայրագու-թիւնների, վաշխառական կապիտալի քայքայիչ ազդեցութեան,

⁷⁹ Մ. Մ ա մ ու ռ ե ա ն, Անկլիական նամականի կամ հայու մը ճակատագիրը, 1881, Զմիւռնիա, էջ 172:

սուլթանների ու փաշաների վարած հարկային թալանի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանը գնալով դատարկվում է, հայադրկվում: Աշխատավոր, կորովի, երկիրը ծաղկեցնելու կոչված հայ գյուղացիները լքում են հայրենիքը, քնտանիքները, ագարակները, աստանդականի ցուպը ձեռքն առած, հազարավոր փարսախներ կտրելով հասնում են Թուրքիայի ծովամերձ քաղաքները, դառնում օրամշակ համալներ, ջրկիրներ, դռնապաններ: «Բախտավորները վերադառնում» են երջանիկ պատահականությամբ, «գժբախտները» մեռնում օտար երկնքի տակ, շունենալով նույնիսկ մի հողաթումբ:

Սակայն գաղթում են նաև արհեստավորները, վաճառականները: Երիտասարդությունը գալով առափնյա քաղաքներ, կրթվելով, այլևս հայրենիք չի վերադառնում: «Այս հաշվով՝ ժերերն ու կիները կպաշտպանեն Հայաստանը, քանի որ գավառացի մարդիկ, որոց ամեն տեսակներն այստեղ կգտնվին (խոսքը Կ. Պոլսի մասին է — Ն. Ղ.) և սովորաբար ստորին պաշտոններ կվարեն, կթողուն ավաղականորու ձեռքն արտ, տուն, կին ու զավակ, կուլ ու ոչխար և ապրուստի պատրվակավ Թուրքիո ալլեայլ քաղաքները կթափառին, կմաշին ու կմոլորին, ստեպ անխնամ ու անդրամ թողլով քնտանիքը»⁸⁰:

Մամուրյանը դեմ էր գաղթականությանը, պանդխտությանը և, դատասյարտելով «ազգակուլ» այդ երևույթները, հայերին հանձնարարում էր՝ անտեսական վարպացման, մեքենայական արդյունաբերության յուրացման ուղին: «Անկիրական նամականիք» հերոսների՝ Ներսեսի ու Շուշանի օրինակով նա հայ մտավորականությանը, դրամատերերին, վաճառականներին, արդյունաբերողներին, օտար քաղաքներում շահի դիտավորությամբ խաբսխված հայերին պատգամում էր վերադառնալ հայրենի բնաշխարհը, ծաղկեցնել երկիրը, այնպես, որ «...մեծաղներ, զանազան արմատիք, ապրանք, ուսմունք ու լույս սփռեն, պետք է որ երկաթը, շոգին, էլեկտրական հեղուկն կենդանության, շարժում տան այս անշունչ ու փշալից բնության»⁸¹։ Ներսեսի բերանով աղոթարարված սույն ծրագիրը ակնառու է դարձնում Մ. Մամուրյանի ուսողիան, ռոմանտիզմը, նրա այն հավատը, թե հայ հարուստները, առևտրականներն ու մտավորականները, զուտ հայրենասիրական մղումից դրդված, իրենց ունեցվածքը և ուժերը կտրամադրեն Հայաստանի բարեկարգության, ժողովրդի դրության բարվոքման գործին:

⁸⁰ «Ան Կ լ ի ա Կ ա ն ն ա մ ա Կ ա ն ի», էջ 201:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 458:

Ուշադրով են Մամուրջանի մտորումներն այն մասին, թե Հայաստանի ու Ռուբիխայի տնտեսական զարգացման աշխատանքներին սիրով մասնակից կդառնան ոչ միայն հայերը, այլև կողք-կողքի սպորտը բրդերը, թուրքերը, ասորիները, թաթարները: Համատեղ և բոլորին օգտակար աշխատանքի մեջ կկոփվել բարեկամությունը, կվերանայր նրանց միջև դրսից սողոսկած ազգային թշնամանքը⁸²:

Հայաստանի տնտեսական զարգացումից, ժողովրդի լուսավորությունից, նորաստեղծ մատվորականության հասունացումից, «երկաթի ու շոգու» գործադրության մեջ ղեկելուց, երկրի ծայրամասերը կենտրոնի հետ կապելուց հետո միայն հնարավոր կլինե՞ր ոտքի հանել դարավոր քնի մեջ ներհող, բայց արդեն արթնացած Ասիան, թոթափել օտարի անտաննիկ լուծը և ստեղծել ազգային պետություն, ավելի նիշտ՝ պետություններ:

Ռուբիխայի «հտվանու տակ» հաշմվող հայ ժողովուրդը, հեղինակի սահմանած տնորոշ պատմական պայմանաժամանակի լրանալուց, առաջադրված բաղձանքները կատարման վերջնականին հասցնելուց անմիջապես հետո պետք է միջոց գտներ իր ճակատագիրը տնօրինելու համար: «Անկլիական նամականիք» հերոսը նկարագրելով Եվրոպայի հանքախորշերում հաշմվող բանվոր դասակարգի կացությունը, չէր վարանում ասելու, որ նրանք «ոչ միայն կ'ընտրվում, այլ ապստամբությամբ, պիտի վերածնին, իրենց ջրբանեթը Լակելա պիտի հաջողին (ընդգծումները մերն են — Հ. Ղ.)»: Նա տեսնում է, որ «Անտարակույս օրին մեկն և այս օրը մոտավորապես, փոթորիկ պիտի բրդի... Ժողովուրդ պիտի կանգնի, և պիտի կանգնեն այն սարսիկ ժողովուրդներն, որ իդուր աշտմ իրենց աչքը կզարձնեն մեր կողմն, և միայն նուրբ շահասիրության հաշիվներ կտեսնեն»: Հայերին ի նկատի ունենալով, Մամուրջանը գրելով է. «Բողոքն այս բռնության դեմ, աշպես է աշխարհ, կպռուն, ապրտամբն և իսկույն սուտին թեկն կհասնի զենքը, ու ապստամբ կիշնա»:

Հետագա գործերում, մասնավորապես «Արևելյան մամուլ» պարբերականում գրած հոդվածներում, Մամուրջանն ավելի բյուրեղացրեց իր հայացքները, առաջագրած ծրագրերը, ղեկաված ապրտամբության, փոթորկահույզ հեղափոխության միջոցներով հայ ժողովրդի ազատագրման, ազատագրումից հետո բուրժուա-դեմոկրատական և պառլամենտական հանրապետության ստեղծման մասին:

82 «Անկլիական նամականիք», էջ 461:

Հայ ժողովրդի ազատագրության հարցում Մամուրջանն, առաջին շրջանում, մերժում էր օտար միջամտությունները և հիմնական գործոն էր համարում ժողովրդական ապստամբական շարժումները: «Հուսալ որ օտար ազդ մը Հիսուսի բրած հրաշքը պիտի գործե... ցնորք է: Սպասել որ արաբերն փրկիլնեք զան և հայ ժողովրդյան սև պատանքը քակեն՝ հիմարություն է: Հեք և ստորուկ ժողովրդյան մ'առաջին ազատարարն ինքն է, իր աշխատությունն է, իր ներքին ուժն է, իր լույսն, միությունն ու հաստատ կամքն է»⁸³:

Մամուրջանն արձագանքում էր առաջին ինտերնացիոնալի և Փարիզի կոմունայի գործունեությանը: Նա 1871 թ. ապրիլ ամսից սկսած տպագրում էր ինքնուրույն ու թարգմանական հոդվածներ՝ նվիրված կոմունարների սխրանքներին, բացատրում կոմունա բառի իմաստը: Հստ նրա կոմունա նշանակում է «հասարակություն», «գյուղ», «շեն», «հասարակարգ», «քաղապետական իշխանություն», «կոմունիզմ» և իրավամբ մատնանշում, թե Փարիզի կոմունան սկզբունքորեն տարբերվում է մինչ այդ եղած կոմունաներից, իսկ հասարակարգային իմաստով նոր որակ էր մարգկության պատմության մեջ: Այն ֆրանսիական ուտոպիստ-սոցիալիստների երազանքների իրականությունն է, բոլորովին նոր բովանդակությամբ⁸⁴:

Զմյուռնիայում գործող Մամուրջանը մի պահ փորձեց ճեղքել բուրժուական սահմանափակության շրջանակները: Նա գրվատեց կոմունարների վարած հերոսամարտը, դատապարտեց «արյունախում» Տիեռին, որը «...Բարիզն առավ, այլ ի՞նչպես, մեկ հոյակապ մասն ավերակ, մեկ մասը ճնշված ատելության և ապագա վրեժխնդրության կրյուք լի, ուրիշ մեծագույն մաս մըն ալ այն սկեպտիկյան անտարբերությամբ՝ որ ամեն բռնության պոլիս ծըրելու կազմ ու պատրաստ կերևի»⁸⁵: Մամուրջանը դիտեր նույնիսկ, որ 1872 թվականին, Առաջին ինտերնացիոնալի երկրորդ՝ Հասագայի կոնգրեսը խոսք էր ասել Փարիզի հերոսամարտերի մասին, իսկ «Բանվորների միջապգային եղբայրության» հիմնադիրն ու գլխավորը «Գարբը Մարքսն» (իմա Կարլ Մարքս) էր⁸⁶: Այստեղ ավելացրենք այն վերապահությունը, որ կամեցել ենք անել սույն հատվածի սկզբում, հայտնելով, որ նա անկարող էր մնալ կոմունարներին հետևողականորեն պաշտպանողների դիրքերի վրա:

83 «Արևելյան մամուլ», 1876, էջ 5:

84 Մանրամասն տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1871, № 4. էջ 171—174, № 5, էջ 227, 232. № 6, էջ 283--285, 1872, էջ 414:

85 Նույն տեղում, 1871, № 6, էջ 283:

86 Նույն տեղում, 1872, էջ 414:

«Արևելյան մամուլը» հրատարակելու շրջանում խմբագիր Մամուրջյանն անդրադառնում էր 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ազգային-ազատագրական շարժումներին, նրանց ղեկավարների գործունեությանը, սպառնալիցի, Վաշինգտոնի, Մաձձինի ընդարձակ կենսագրությունները, հայ գործիչների ուշադրությունը մտա-սեռում սրանց ծրագրերի և գործելակերպի վրա: Հրապարակախոսն այս բոլորն ասում էր ելնելով իր տառապյալ ժողովրդի շահերից, մտահոգվելով նրա կրթության, լուսավորության և ազատագրման դժվարին խնդիրներով:

Հասարակական ու քաղաքական իդեալներով կապված 18-րդ դարի ֆրանսիական լուսավորիչներին, մատերիալիստ-էնցիկլոպեդիստների սահմանադրական հայացքներին, համակրելով Վոլտերի, Մոսսոտյի, Սեն-Սիմոնի, Գուբյեի ուսմունքները, Մամուրջյանը սըն-վում էր 19-րդ դարի ազատագրական գաղափարներով և հանգում ֆեոդալական, երբեմն էլ բուրժուական կապանքները հեղափոխա-կան եղանակով խորտակելու անհրաժեշտությանը:

Մամուրջյանն արևմտահայերին հուզող բազմաթիվ հարցերի լուծման ժամանակ պաշտպանում, նույնիսկ ղարգացնում էր Մ. Նալբանդյանի հայացքները, որոնց հեղինակի հետ ծանոթ էր «Բա-րեդարձականի» շրջանակներից, սակայն նրանց կապերն ավելի գոր-ծարար հույի վրա դրվեցին Նալբանդյանի խոշոր մեկնելուց և ուսա պրոպագանդիստներին հաղորդակցելուց հետո: Անհավանական չէ, որ Մամուրջյանը նամակների միջոցով Նալբանդյանին ներկայաց-րած լինեիր Փարիզի և Լոնդոնի իր ընկերներին, որտեղ տարիներ առաջ ապրել ու սովորել էր արևմտահայ գեմոկրատը:

Մ. Մամուրջյանի գրական ժառանգության, ինչպես նաև «Արև-ելյան մամուլում» հրատարակած բոլոր գործերի մեջ առանձնա-հատուկ տեղ է գրավում «Սև լեռին մարդը» պատմավեպը, որը 1871 թվից սկսած տպագրվում էր նույն պարբերականում և որը ավելի հստակ պատկերացում է տալիս հեղինակի քաղաքական դա-վանանքի մասին, ամբողջացնում նրա աշխարհայացքը:

Սովետահայ գրականությունը, մինչև վերջերս, 19-րդ դարի հայ պատմավիպասանության մասին խոսելիս նրա ներկայացու-ցիչներն է համարել Բաֆթուն ու Մուրադյանին արեւելահայ, Սերեն-ցին՝ արևմտահայ գրականության մեջ: Բոլորովին աչքաթող է ար-

վել Մ. Մամուրջանի գրական ժառանգության լավագույն նմուշներից մեկը՝ «Սև լեռին մարդը» պատմավեպը:

1880-ական թվականների սկզբից բաղաբազան ռեալիզմի ուժեղ թափով մոլեզնում էր և՛ ցարական Ռուսաստանում, և՛ սուլթանական Թուրքիայում: Համիդյան ռեժիմը պատենշ էր դնում ազատ մտածողների առաջ, արդեւակում նրանց ուղին, ստիպում նահանջել նախկին դիրքերից: 1860-ական թվականների, «մբրիկի և զբրոհի» ժամանակաշրջանի մտավորականներից շատերը չափավորում են իրենց պահանջները, հաճախ և հարում լիբերալիզմին: Ըմբոստ մտավորականները, շուղենալով հարմարվել պայմաններին, ելք են փնտրում: 1880 թվին Մամուրջանը գրում է. «Բռնական իշխանությանց մեջ՝ խմբադիր մը տեսակ մ՝ որովայնախոս պարտի լինիլ, որ առանց օձիբը ձեռք տալու՝ ձայնը լսելի ընելու հնարը գիտենա»⁸⁷, կամ «այսուհետև փորիս մեջ պիտի խոսիմ»:

Վիպասաններից շատերը ստիպված են լինում հայացքը թեքել դեպի պատմական անցյալը, զեղարվեստորեն վերարտադրել առանձին դեպքերի, ապստամբությունների պատմությունը և այդ ֆոնի վրա ներկայացնել իրենց ձգտումներն ու ծրագրերը՝ մասնավորապես հայ ժողովրդի ազատագրության մասին: Հրապարակ են իջնում Բաֆֆու և Ծեբենցի պատմավեպերը: Ահա այդ շրջանում էր, որ լույս է տեսնում նաև Մ. Մամուրջանի «Սև լեռին մարդը» վեպը:

«Սև լեռին մարդը» վեպի շարադրման գործը սկսվել էր 1871 թվականից, երբ հրապարակ իջավ «Արեւելյան մամուլը»: Վեպի առաջին և երկրորդ մասերը հատվածաբար հրապարակվեցին 1871—1881 թվականներին՝ նույն պարբերականի էջերում: Գրաքննչական ռեալիզմի սկզբից եեթ ուշադրության առավ հեղինակի գրած հատվածները: Թուրք գրաքննիչները հայ պահպանողական-ռեալիզմի ներքինի գրգամբ պահանջում էին դուրս ձգել «Սև լեռին մարդը» վեպի առանձին մասերը: Ահա այդ ի նկատի ունեն հեղինակը, երբ գրում էր. «Ես ալ լուկ բառ մը փոխելով կըսեմ այժմ. պետք է որ տպագրական օրինաց շրջանակը լայննա, թե ոչ գրիչս կկտրեմ: Որո՞ւ փուլթն, կտրեմ, կփախա ալանջիս մեկը»⁸⁸: Ցարական գրաքննությունը, հատկապես արեւելահայ պահպանողականները, երկնչելով վեպում արժարժված մտքերից, սևացնում էին, կամ կտրում հանում «Արեւելյան մամուլի» այն էջերը, որտեղ տպագրված էին «Սև լեռին մարդը» վեպի առանձին հատվածները:

⁸⁷ «Արեւելյան մամուլ», 1880, № 5, էջ 60:

⁸⁸ Նույն տեղում, 1873, № 1, էջ 57:

Չնայած սուլթանական գրաքննիչների խստություններին, Մ. Մամուրջանն առանց տող անգամ փոխելու հրատարակեց «Սև լեռին մարդը» վեպի առաջին և երկրորդ մասերը։ Անմիջապես նրա վրա հարձակվեցին արևելահայ ու արևմտահայ սլահապանողականները, որի պատճառով էլ վեպն անավարտ մնաց։ Հեղինակը հնարավորություն չունեցավ գրելու երրորդ և եզրափակիչ մասերը։ Այդուհանդերձ, վեպն իրենից ներկայացնում է որոշակի գեղարվեստական, առավել ևս հասարակական-քաղաքական արժեք։

Վեպի հեղինակը վառ գույներով է ներկայացնում հայերի ռուսական կողմնորոշումը, բազմաթիվ էջերում նկարագրում, թե ինչպես հայ ժողովրդի հասարակական տարբեր խավերն ու դասերը գրկաբաց էին քնդուռնում ռուս զինվորներին, դիմավորում նրանց իբրև իրենց ազատարարների։ Մամուրջանի նկարագրությամբ հայ ժողովուրդը «...ցորենն ու ալյուրը, արյունն ու կյանքը չէր խնայեր օտար զինվորին, որ իբրև փրկության հրեշտակ իրեն կներկայանար... Հայ ֆաղաֆացի՞ն ի՞ր տունը, մեծառուն՞ն ի՞ր գանձը, գյուղացի՞ն ի՞ր կալն ու կալուսայն, կրոնավորն ի՞ր վանքը, պատանին ի՞ր հոգին, լեռնականն ի՞ր բազուկները կրանա՞ր ռուսաց առջև ու իբրև ազատարար զանոն՞ կրնդունէր (քնդգծումները մերն են — Հ. Դ.)»⁸⁹։ Պարսկական կրնկի տակ հեծող հայ մշակները, արհեստավորները, նույնիսկ նկեղեցական դասը, «...ընտանեհար կանայք, որ իրենց երեսը դաժան բռնավորներն կպահանջին, հանկարծ օր տեսան, երևան ելան և ազգային այս մեծ դատին մասնակից եղան, ֆաշաբի զինվորներ դարձան»։ Ռուսական բանակի առաջընթացի պահին «Մշակն իր մանդաղը շարժեց, դարբինն իր կոտնը, վաճառականն իր տոմարը, վանականն իր խաչն առավ, պատանին իր նժուշգն ու սուրը, կինն իր ասեղը, վիպասանն իր վինը և կարծես թե հրաշյուր՝ բերդ, զենք, մթերք, հայոց շուկաներն ու հրապարակն առատորեն թափեցան, միությունն, սերն ու արիությունն ամեն հոգիները վարակեցին, մարտական զեղահույս գրոշակներ և երգեր ամեն սիրտերը բորբոքեցին»⁹⁰։

1826—28 թվականների ռուս-պարսկական պատերազմն ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով։ Արևելյան Հայաստանը միացվեց Ռուսաստանին։ Կատարվեց հայ ժողովրդի դարավոր տենչանքը։ Նա ազատվեց ֆիզիկական բնաջնջման ահավոր վտանգից և բնկավ զարգացման անհամեմատ բարձր մակարդակի վրա կանգնած

89 Մ. Մամուրջան, Սև լեռին մարդը, Աթլեր, 1932, էջ 124։

90 Նույն տեղում։

Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Արեւելահայ հատվածը կսույ-վեց ռուս ժողովրդի հետ, հազորդակից դարձավ նրա առաջավոր կուլտուրային, իսկ հետագայում ամեն այնպիսի խոշորագույն քաղաքական գործիչներ, որոնք ռուսական հեղափոխության գրոշի ներքո մասնակցեցին ռուս և հայ աշխատավորության իսկական ազատությանը՝ պայքարակա՛ն, սոցիալիստական՝ ֆեդերալիստական հաղթանակին:

Բարձր գնահատելով Ռուսաստանի կատարած առաջավոր դերը հայերի նկատմամբ, չպետք է մոռանալ Վ. Ի. Լենինի ասույթները երկու Ռուսաստանի մասին: Իրոք Արեւելյան Հայաստանը կրեց ցարիզմի գաղութային քաղաքականության ծանր լուծը: Այդ քաղաքականությունն առավելապէս ուժեղացավ 1880-ական թվականներին, երբ սկսեցին փակել հայկական դպրոցները, երբ արգելվեց ազատ խոսքն ու մամուլը:

1878 թվականի Բեռլինի կոնգրեսը ոչինչ չավեց հայ ժողովրդին: Պարտվեց ռուսական դիվանագիտությանը, պահպանվեց «հնամաշ դիպլոմատիական լաթը, Թուրքիայի անբաժանելութան սկզբունքը»: Ավելի վատթարացավ արևմտահայերի վիճակը: Քաղաքացիական ռուսական կողմնորոշումից, համիդականները սկսեցին դաժան դատաստան տեսնել նրանց հետ: Բանտ, արստը էր սպառնում ամեն մի ուղատ մտածողի:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի երկու հատվածները, սոցիալական քիրտ շահագործմանը զուգընթաց, ենթարկվեցին աղգային դաժան ճնշումների, միշտ շնորանալով, որ թուրքական լուծը անհամեմատ ավելի անտանելի էր: Այնտեղ քաղաքական իրավադուրկ վիճակին գումարվում էին աղգային ճնշումները, կրոնական հալածանքները, սոցիալական աներևակայելի հարստահարությունները, հարկային կողոպուտը և զանգվածային կոտորածները:

Այսպիսին էր հայերի վիճակը կամ նման փոփոխություններ էր կատարվում նրա քաղաքական կյանքում, երբ հրապարակվեց «Սև լեռին մարդը» վեպի երկրորդ մասը: Բնական է, Մ. Մամուրյանն, ապրելով Օսմանյան կայսրության մեջ, միշտ իր գլխին կախված տեսնելով թուրքական դամոկլյան սուրը, չէր կարող համարձակորեն քննադատել այդ կարգերը: Հրապարակախոսն իր ողջ պայքարի սխալներն ուղղում է ցարիզմի գաղութային քաղաքականության դեմ, նշավազում նրա վերաբերմունքը ծայրամասային ժողովուրդների, մասնավորապես հայ ժողովրդի նկատմամբ: Չմոռանա՛նք ասելու, որ ցարիզմը հաճախ ծխածածկույթ էր սուլա-նական կաթգերը ֆեֆադառնելու համար:

«Սև լեռին մարդը» վեպի երկրորդ մասը գրված է բոլորովին հակառակ արամադրությամբ, ավելի ճիշտ՝ առաջին մասին հակադրելու մտադրությամբ։ Ռուսական դրոշի ներքո կալոդ ռուստի զինվորները» տեսնելով, որ Նիկոլայ I-ը և Պասկևիչը դրժում են իրենց ուխտը, մերժում են հայերին «խոստացած ինքնավարությունը», ներսևս Աշտարակեցու խորհրդով ու գրդմամբ ապստամբում են երկվա բարեկամի՝ Պասկևիչի զորավարի դեմ, դրավում Սյունիքի Բաղաբերդը և ամրանում այնտեղ։ Ռուսական բանակը մի քանի դրոհներից հետո գրավում է ապստամբ Բաղաբերդը, ոչնչացնում ապստամբներից ոմանց, իսկ նրանց ղեկավար Զորային շվթայում հենց նույն ամբողջում եղած բանտում։ Ապստամբներից շատերը ցրվում են Հայաստանով մեկ, ապրում խլուրդի պես և ձգտում ազատելու իրենց առաջնորդին։ Նրանց հաջողվում է բանտում տեղավորել Զորայի կնոջը՝ Նվարդին և մեկ տարուց հետո ծնվում է մի տղա՝ Վառուճանը՝ Սև լեռան մարդը՝ Մամուրջանի այն նոր հերոս հեղափոխականը, որ պետք է փրկեր Հայաստանն ու Վրաստանը հեղափոխական ճանապարհով։

Արդեն պարզվում է վիպագրի նպատակը՝ վեպի առաջին մասում, հանգամանորեն վեր հանել ռուսական բանակին հայ ժողովրդի ցույց տված օգնությունը, որպեսզի երկրորդ մասում կարողանա նշավակել ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականությունը, արգարացնել հայերի հուսախաբությունն ու ապստամբությունը։

Այստեղ պետք է դիտել, որ արևելահայերի ազգային-ազատագրական շարժումները Մամուրջանը մատուցում էր պատմականորեն անիրական և հակապատմական շրջանակների մեջ։ Ճիշտ է, որ ցարիզմի հալածական քաղաքականությունը ծայր էր առնում արդեն XIX դարի 30-ական թվականներին, սակայն հայերի դիմադրությունը դրա դեմ սկսվեց անհամեմատ ավելի ուշ։ Բաղաբերդի ապստամբությունը վիպագրի երևակայության արդյունքն էր և սոսկ աչտեղից էին ծնունդ առնում նաև հեղինակի թույլ տված քաղաքական վրիպումները։ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելու պատմական բախտորոշ. ակտի առաջադիմական դերի անտեսումը կոպիտ սխալ էր հեղինակի կողմից։

Բանն այնտեղ էր հասնում, որ Մամուրջանն ապակողմնորոշում էր դեպքերին անծանոթ ու անփորձ ընթերցողին, տարբերություն չտեսնելով սովխանական Թուրքիայի, շահական Պարսկաստանի և ցարական Ռուսաստանի միջև։ Ֆարիզմի, բայց ոչ Ռուսաստանի հանդեպ վիպագրի ատելությունն որոշակի է սույն գործում։

Վերադարձնելու գտնում էր, որ Եվրոպայում երբեք հեղափոխական շարժումները հաղթանակով չեն կարող պսակվել, բանի որ զոյսթյուն ունի ցարական միահեծանությունը: Եվրոպան «...շրջանավոր քաղաքական ու տնտեսական փոփոխիկներու դատապարտված է, Եվրոպա, աշխարհիս ամենեն լուսավոր համարված մասը, ընկերային հրատապ խնդիրներով տաղնապելու ասեն՝ կտազնապի քաղաքական ահարկու սրով մը, զոր Ռուսիա Տամոկիսի սուրին պես, իր պիսն կախած է»⁹¹, — գրում է Մամուրյանը: Կամ ցարիզմը «կործան ու պիտի գործն միշտ Եվրոպիո դեմ, որպեսզի ժողովուրդները ժամանակ չունենան իրենց բուն շահերը մտածելու, համեալխական իրավունք և պարտավորություն ճանչնալու և ամեն բռնակալության դեմ միահամուռ կանգնելու» (ընդգծումները մերն են — Շ. Ղ.)⁹²:

Նա այստեղ ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության դիրքերից քննադատում էր նաև հիլրոպական մեծ պետությունների երկգիմի քաղաքականությունը, ցույց տալիս, որ նրանք արտաքուստ ժողովուրդների ազատագրմանը կողմնակից են, մինչդեռ իրականում դեմ են ամեն մի ազատագրական և հեղափոխական շարժման. «... մեծ պետությանց մեջ, — գրում էր Մամուրյանը, — ազգերը դեռ իրենց նակատագրին տերը չեն և կնճռոտ ֆաղափականության մը ծուղակն ընկած են: Այս ֆաղափականությունը՝ հանրազգային իրավանց, ճնշյալ ժողովրդաց պաշտպանության և ազատության, հարստահարությանց բարձման խոշոր, խոշոր բառերով՝ ասպարեզ կիջնե... բայց երբ մեկ ձեռնով խաղաղության ձիրքնիի ոստ բռնած է, մյուս ձեռնով դշուսավառ խնդիրներու վրա վառող կցանե..., այստեղ կարձակե ստուրկը, այնտեղ զանի կկապե ու կկեղեփե, տեղ մ՝ ազատություն կբաշխե, ուրիշ տեղ շղթաներ կդարբնե, վասնզի ժողովուրդները դեռ իրենց ճշմարիտ շահուց անտեղյակ են... քույր կտան, որ կառավարությունները գիբենք պատեն և իրենց անվամբ անիրավություն և բռնություն գործեն: Եվրոպա իր բնական կայանը դեռ չգտավ (ընդգծումները մերն են — Շ. Ղ.)»⁹³:

Իր հրապարակախոսական երկերում ևս Մամուրյանը հետագայում բացասաբար էր արտահայտվում Եվրոպական պետությունների, կառավարող շրջանների մասին, որոնք ժողովուրդներին կեղծուպատիր խոստումներ տալով, իրականում կողոպտում են նրանց

91 «Մե Լեոին մարդը», էջ 164:

92 Նույն տեղում, էջ 165:

93 «Արևելյան մամուլ», 1876, էջ 37—38:

ունեցվածքը, ոչնչացնում փոքր ազգերի անկախութիւնը, պատկերազմում մեկը մյուսի դեմ, միխոնավոր առողջ և կորովի մարդկանց զրկում աշխատանքից և զօրակոչելով բռնակ, սպառազինում և սպառնում թույլ մրցակիցներին: Մամուրյանի կարծիքով, եթե այդ ռազմական ծախսերը ներդրվեն երկրի տնտեսութեան մեջ, իրոք որ ժողովուրդները կկարողանային բարւոյթել իրենց դրութիւնը, մինչդեռ թույլ կամ փոքր ազգերը կազատվեն եվրոպական զաղութարարների երկաթյա մագիլներից: «Եվ սակայն ո՞րքան պիտի թեթևնային շատ ընկերային աղետներ ու ոճիրներ, եթե Եվրոպա ընդհանրապէս իր ներքին բարեկարգութեան խնդիրներով զբաղեր, քան թե արտաքին բազալանդիի և անկուշտ քաղաքականութեան հոգեւորով, եթե հեռավոր ձեռնարկութեանց համար սպառած գանձերուն մի մասն միայն ընկերային, կրթական և ճարտարական նպատակներու համար գործածեր, երբ ստեպ իր դալանած և փառգած գիտութեան սկզբանց անհավատարիմ, անհավատարիմ չգտնվէր նաև բարոյական սկզբանց և ֆալաֆակրութեան շահերու պատրվակով անմեղ ժողովուրդներ չլրդովէր՝ չընջեր, օտարներու հայրենիք չհալիշտակեր և նուրբ դիվանագիտութեան ֆոլիւ տակ բարբարոսութեան գործեր չկատարէր: Եվ երբ անտարբերութիւն կեղծելով այն ընկերական հրատապ խնդիրներու հնոցին առջև որ շարունակ կեռա ու կմխա, տերութիւններն ահալոր բանակներ կպահեն կանգուն, առասպելական տուրքեր կգանձեն անգույ, հեռավոր արշավանքներ կկազմեն շարունակ՝ գաղթականութեան և վաճառականութեան սահմաններն ընդարձակելու փառամոլութեամբ, ո՞վ կվճարե իր արշունդին ու դրամով ազգաց օրինաց բռնաբարձման համար, եթե ոչ ժողովուրդն, որ սակայն այնքան ստիպողական ներքին պետքի ունի հոգալու, այնքան տնտեսական, կրթական, քաղաքական պահանջներ ունի կատարված տեսնելու»⁹¹ (ընդգծումները մերն են— Զ. Ղ.):

Հրապարակախոսն արդեն հիասթափվել էր երբեմնի իր մեծորած Բրիտանական կայսրութեանից, քննադատական կրակ էր տեղում Անգլիայի գլխին, որ գաղութացրել է հնդկի ժողովուրդին, ստրկացրել Աֆրիկան ու Ավստրալիայի մի շարք ցեղերի ու ժողովուրդների, հայ ժողովուրդի արշան գնով Թուրքիայից զավթել Կիպրոսը, իր ազդեցութեան տակ պահել Թուրքիան, Պարսկաստանը, Ավղանըստանը և Արեւելքի այլ երկրներ:

⁹¹ «Արեւելեան մամուլ», 1885, հունվար, էջ 19—20.

Մամուլըյանը մի պահ տարվեց Անգլիայում, կարծելով, թե նա կարող է ազդել ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ եվրոպական մեծ պետությունների դեսպանների վրա և հայ ժողովրդին «ինքնօրենություն» տալ: Բեռլինի կոնգրեսի որոշումները հուսախար արեցին նրան: Կոնգրեսից հետո Մամուլըյանն Անգլիայից պահանջում էր կատարել իր ստանձնած պարտավորությունները՝ ստիպել Թուրքիային, որպեսզի հայկական վիլայեթներում խոստացած ռեֆորմներն անցկացվեն, հայերը փրկվեն քրդերի ու շերքելիների հարստահարություններից, երկիրը՝ ասպատակություններից: Կարճատև եղավ այդ պատրանքը: Հրապարակախոսը կոնգրեսից առաջ էլ գիտեր, որ Անգլիան հայերի համար ոչինչ անել չի ուզում և ինչ էլ որ թմրահարում է, ելնում է միայն իր սեփական շահերից:

Դեռևս ռուս-թուրքական 1877—1878 թթ. պատերազմի նախօրյակին, Մամուլըյանը ճիշտ էր հասկացել Անգլիայի դիտավորությունները «Արևելյան հարցի» համար մղվող պայքարում: Պատերազմի սկզբում Մամուլըյանը գրում էր. «Իսկ Անգլիոյ քաղաքականությունն ի՞նչ է, պատերազմին սկիզբն անոր հետևած գիծը կփնտրեմ ու շեմ գտնեմ, թերևս շատ նուրբ կամ երկդիմի է... Զարմանք, դեռ չգիտեմ, որ մերը չեղոքության քաղաքականությունն է ... Ալաշկերտի, Պայաղիտի, Վանս գյուղերից ավերակները ձեր գործերն են»⁹⁵:

«Արսեն (հայր) և Ֆիրմեն (անգլիացին)» վերնագրված դիալոգի բնույթ կրող հատվածում Մամուլըյանը դիմակալներն է անում «քրիստոնյա Անգլիային», բացահայտում նրա ծրագրերը, ցույց տալիս նրա թաքուն նպատակները, որոնցից մղված «պաշտպան» էր կանգնում հայ ժողովրդին:

«Իբրև քրիստոնյա՝ կհարցնեմ և ես քրիստոնեիդ... գո՞հ ես... պատերազմին բռնած ընթացքեն, զո՞հ է Անգլիա մեզի հասած աղետներեն, զո՞հ է Սվրուպ մարդկության դեմ գործված ոգիւններեն... Մինչև երբ լուռ պիտի կենա Անգլիա... Որչափ ատեն որ անկիական շահեր անվնաս մնան, պատասխանում է անգլիացին, — Ուրեմն քաղաքակրթութեան, ազատություն ու մարդկության շահերը ձերիննելուն հակառակ են»: Անգլիացին ասում է. «Հնդկաստան, Շուեիշ (Սուեզի ջրանցք — Հ. Ղ.), Տարտանել, Կ. Պոլիս, ահա մեր շահերու առանցքը»: «Բայց... ազգություններ պիտի ջնջվին»: — Մեզի փույթ չէ, քանի որ մեր շահերուն դաշող չկա»⁹⁶:

⁹⁵ «Արևելյան մամուլ», 1877, էջ 306—307:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 257—258:

Մամուրյանը եղբորականում էր «Անկլիա Ասիո Բրիտանիայ մո-
ղովուրդները, և մասնավորապես հայերը պաշտպանելու շահ
շունի»⁹⁷:

Բնույնի կոնյուրսի որոշումների առիթով Մամուրյանը բողո-
քում է, թե Թուրքիան հապաղում է բարենորոգումների մտցնել և
«Այս հապաղումը Ֆրանսայի և Անկլիո պարզեն է մեզի, որոնք
կարծեն թե հատկապես ի վերուստ սահմանված են Արևելքը խաղաց-
նել — եվ արդարև այդ արևմտյան բարեկամության միջնորդու-
թյունն՝ Ալեքսանդրիո ումբսկոծությանը կսկսի և նգիստոսի գրավ-
մամբ կվերջանա»⁹⁸:

Շուրջ վաթսուներորսի պիտի անցներ այս սողերը գրվելուց հե-
տո, որպեսզի իր հեղինակավոր ներկայացուցիչներին մեկի, Լոյդ
Ջորջի բերանով Անգլիան ինքն ի լուր աշխարհի խոստովաներ, թե
հայերի նկատմամբ Բնույնի կոնյուրսի ընդունած որոշումը ամբող-
ջովին իր սպառնալից ճնշման արդյունքն էր: «Այդ ուրջումը,—
գրում էր անգլիական նախկին վարչապետը,— մեծաբովում էր մեր
կողմից որպես Անգլիայի մեծագույն հաղթանակը, նրա քելադրած
պատվավոր խաղաղությանը: Հայաստանը ողջակիզվեց մեր կա-
ռուցած հաղթանակի գոհասեղանի վրա... Բրիտանական կառավա-
րության Բաղաճակաճարարներ հակառակահան աճխուսափելիու-
թյամբ հանգեցրեց 1895—1897, 1909 թվականների սոսկալի ջար-
դերին և 1915 թվականի ամենաառաափելի կոտորածին»⁹⁹, (ընդգը-
ծումները մերն են—Հ. Ղ.):

Մ. Մամուրյանի, ինչպես «Սև լեռին մարդը» վեպից, այնպես էլ
նրանից առաջ ու նրանից հետո տպագրած հրապարակախոսական
հոդվածներից ակնհայտ է, որ հեղինակը քաջասաբար է տրամա-
դրված ժամանակի Եվրոպայի և Ամերիկայի այսպես կոչված առա-
ջավոր պետությունների վարած ներքին ու արտաքին քաղաքա-
կանության հանգեպ: Բոլոր դեպքերում նրա համակրանքը ժողո-
վուրդների կողմն է, այն ժողովուրդների, որոնք հարստահարվում
են, ճնշվում աշխարհի ամեն կարգի կառավարողների կողմից. ի-
նչու դա հանրապետական Ֆրանսիան, թե սահմանադրական Ան-
գլիան, «ռամկավարական» Ամերիկան, թե «համայնավարական»
Շվեյցարիան: Ո՛ր միայն հին այլև ժամանակակից պատմության

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 104:

⁹⁸ Արևելյան մամուլ, 1883, էջ 105:

⁹⁹ Л о й д Д ж о р д ж, Правда о мирных договорах, М., 1957, том 2,
стр. 390.

մեջ կտեսնենք,—գրում է Մամուրյանը,—թե քանի՛ քանի՛ ժողովուրդներ ու ազգեր թեև մեծագույն ազատության և ինքնօրինության ընդունակ, իշխանական ծանր գավազանի ներքև ճնշված են և գեռուս կճնշվին: Նույնիսկ հանրապետական Ֆրանսա կեդրոնացման դրութենե, սահմանադրական Անկլիա ավատական հիմնարկություններե, ռամկավարական Ամերիկա կերպ մը կրոնական անթույլատիւթենե ազատ չեն, և ժողովուրդները գոթի բոլորովին ահազատ են իրենց միջազգային հարաբերություններն ըստ հաճույս տնօրինելու: Եսամոլական, տեղական ոգիե ներշնչալ փալափականություն մը կուղղե նույնիսկ եվրոպական կառավարությունները, թե ներքին և թե՛ արտաքին խնդիրներու մասին (ընդգծումները մերն են —Հ. Ղ.):

Երբ մերթ ընդ մերթ ժողովուրդ մը հեղափոխի՝ անոր բերանը՝ զիջումներու անվամբ՝ շաքարի կտոր մը կղեն են որ հանդարտի, ինչպես լալկան տղու մը բերանը, երբ ազգերն՝ ինքնահոգոր կամ արտաքին ազդեցությամբ ընդլիկին իրենց բնիկ կառավարությանց դեմ, իսկույն ուրիշ տերություններ մեջ կմտնեն, ամենե հանդուգն ու ավելի պաշտպան ունեցող ժողովուրդյան ինքօրենություն, հող կընծայեն և այս ամեն միջազգային դաշնագրությամբ մը սլակելով, կկարծեն թե աշխարհի խաղաղությունը վերահաստատած և շատ ժողովրդոց վերքերը բուժած եղան, թեև իրօք միայն նոր նոր շարիք բերած հասուցած են այն ժողովրդոց, որ օրինավոր ճամբով արդարության և ճշմարտության հասնելու դեռևս հույս կտածեին:

Ահա այսպիսի արիության ու բժշկության փորձը ցցուց մանավանդ Պերլինի վեհաժողովն, երբ Արևելքի մեջ ծագած ահագին ընկերային հրդեհը մի քանի հոգւածներով մարելու ելավ¹⁰⁰:

Այսպիսով, ասիական երկրներից պարսկական, թուրքական և, հրապարակախոսի դասակարգումով, ցարական պետական կարգերի քննադատության կողքին, ընթերցողը ինչպես «Ալե լեռին մարդը» վեպում, այնպես էլ մյուս գործերում հանդիպում է եվրոպական այսպես կոչված հանրապետական կարգերի քննադատությանը: Բոլոր գեպքերում Մամուրյանը քննադատում էր ոչ թե բուժելու նպատակով, այլ ոչնչացնելու և նոր ավելի ժողովրդական համայնակենցաղ ստեղծելու միտումներով:

Մամուրյանը ժողովուրդների իրավունքների պաշտպան էր, մինչ այդ եղած համայնաձևերի թշնամի: Նա եվրոպական ժողովուրդների քաղաքական շահերը չէր տարանջատում ասիական ժո-

100 «Արևելյան մամուլ», 1881, № 1, էջ 13:

դովուրդների շահերից, այդ թվում հայ ազատագրական շարժումների հաղթանակի հնարավորությունը տեսնում էր ժողովուրդների համընդհանուր զինված պայքարի մեջ: Պատահական չէր, որ նա առաջադրում էր համընդհանուր, աշխատավոր մարդկության հեղափոխական պայքարի գաղափար, պայքար, որը պետք է պատմության ազդեցությամբ նետեր տիրապետող վերահասակներին, պետական հին ձևերը:

«Պետությունները. այսօր մեծ, հզոր, հաղթական են, վաղը փոքր, տկար և անհետ կդառնան, իսկ ու միևնախ անխալության և բռնության կծառայեն՝ օրին մեկն իսպառ պիտի ջնջվին և նոր առույգ և լուսամիտ սերունդի մը տեղի պիտի տան: (Ընդգծումները մերն են—Զ. Ղ.): ...Եթե ամեն մեռած և գերի ժողովուրդների հանկարծ ռաբ կնենլով՝ միմիայն պատմության և հնության իրավամբ իրենց Երկրներն ու թագը պահանջեն... երևակայե միանգամ թի երկրագունդիս ո՞ր մասին մեջ այժմու տերություն մը պիտի կարենար կանգուն մնալ և ըսել. «Այս իմ օրինավոր զուտ սեփականությունս է, իմ բնական իրավունքս է»: Գրեթե ամենը հաջորդական անիրավությանց և բռնու աշխարհակալության արդյունք են և միակ շարունակությամբ տիրապետության իրավունք մը ստացած են, իրավունք մ՝ որուն հիմը ստեղծ սուրբ ծայրն եղած է քան թե արգարություն...»

— Ուրեմն սուրբ սրով վանել պետք է, երբ իրավանց ձայնն աղար և անլսելի է»¹⁰¹:

Մ. Մամուրյանը դատապարտում էր այն պետությունների քաղաքականությունը, որոնք տերիտորիաներ հափշտակելու, վաճառահանման շուկաներ նվաճելու, զարգացող արդյունաբերությունն անհրաժեշտ բանվորական ուժով ապահովելու նպատակներով գերեվաբերում էին ժողովուրդներին, շահի ակնկալությամբ միլիոնավոր անմեղ մարդկանց արշուն թափում: Դրանք անարդարացի պատերազմներ էին և մերժվում էին հրապարակախոսի կողմից: Սակայն կային և արդարացի պատերազմներ, ազգային-ազատագրական և հեղափոխական շարժումներ, որոնք ազատություն էին բերում ճնշված մարդկությանը և զրկատվում էին Մամուրյանի կողմից՝ «Բայց կա արդար, կա անիրավ պատերազմ,— գրում է Մամուրյանը: Եթե իբրև ծայրագույն դրաման բնդունվի այդ պատահասը, եթե մարդկային իրավանց և արդարության իբրև վաճառ նկատվի

¹⁰¹ «Ան լեռին մարդը», էջ 52:

այն (անարդարացի պատերազմը—Շ. Ղ.), ո՞ւր է այդ իրավունքը, ո՞ւր արդարությունը»¹⁰²:

Անարդարացի պատերազմներին հակադրելով ժողովրդական հեղափոխությունը, քննադատելով լիբերալ ու Ֆրոմխաուսների «խաղաղասիրական քարոզները», Մ. Մամուրյանը գրում էր. «խաղաղասիրական միջոցներով՝ արդարության ու ազատության հաղթանակներ տանելու ժամը չէ հասած տակավին, ըստ մեզ, քանի որ զեռկան ազգեր որ կառուտային բռնակալության և անիրավության երեսնն, կան ազգեր ու բռնադրոսիկ ավիրության ու խավարի մեջ կմաշին, կան ազգեր, որոց ակներև իրավունքն ու շահերը ռաւահար կմնան: Հետևապէս՝ ինչ որ իրավագիտությունն, ինչ որ միջազգային արդար օրենքն, ինչ որ մարդասիրությունն, ինչ որ գիտությունն ու լուսավորությունն տուած չեն կարող մեռել անցալ ալ կենդանի ազգերու ճակատագրին նկատմամբ, զենքի պիտի վնոն, և երբ զենքն աղաղ ղաւի և իրավունքի համար կշողա ազգերու ձեռքն, այդ զենքն հաւաքյիմուրյան և փալափալերության սատարող անհրաժեշտ, հզօր ու օրհնյալ գործի մը կղաւնա»¹⁰³:

Այս և նման բամաթիւ ալ մտքերից ակնհայտ է, որ Մամուրյանը ճիշտ է, ոչ հստակ ձեով, այսինքն՝ առանց այդ պայքարի դասակարգային բովանդակութունը պարզորոշելու, բայց և այնպէս առաջադրում էր Եվրոպայի ու Ասիայի ժողովուրդների հեղափոխական համընդհանուր պայքարի պալափարը: Նրա կարծիքով եվրոպական ժողովուրդները այդ պայքարին պատրաստ են, ուստի հարկավոր է նաև ոչ միայն վերացնել ցարական բանակի վտանգը Եվրոպայի հեղափոխության համար, այլև ռուս ժողովրդին նախապատրաստել պետութուններին ու կառավարողներին սպասող «անել ղաւաստանին»:

Քննադատելով ցարիզմի վարած ազգային դալութային քաղաքականությունը, Մամուրյանը մոռացության չէր տալիս ռուս ժողովրդին, նրա կատարած առաջավոր դերը Արևելքի ժողովուրդների նկատմամբ: Մամուրյանը ճիշտ կերպով տարաբաժանում էր ռուս ժողովրդի շահերը ցարիզմի շահերից և տեսնում ու հալատում այդ մեծ ազգի փալուն ապագային: «Ռուսիա նոր մ'է,— գրում է Մամուրյանը,— որմն պիտի ծնի Որմիզդ և Արհմն: Բայց Ռուսիա բուն կառավարութունը չէ, կառավարութուն մը պատահական կամ ժամանակի ու ժողովրդյան հանգամանաց արդյունքն է, որ ժողո-

¹⁰² «Արևելյան մամուլ», 1877, էջ 257:

¹⁰³ Նույն տեղում, 1880, մարտ, էջ 97—98, (ընդգծումները մերն են —Շ. Ղ.):

մըրդչան հառաջադիմության ու ժամանակին հետ կաշլափոխութիւնը: Իսկ ցարիզմի մասին գրում էր. «Արդ՝ Ռուսիա (ցարիզմը — Չ. Ղ.) ներկայիս մեջ՝ զենքով չընկճիր, զի զենքն իր արմատն է, հրդեհները իր փրկութիւնը, շղթայելն իր ապահովութիւնը: Մարդկային կոշտ մարմիններ կնեան պատերազմի ասպարեզը, վասնզի իրեն համար ճատրակի մը քարերուն շափ արժեք չունին այդ անոգի մարմինները»¹⁰⁴: Մի կարեւոր հանգամանք էս: Մ. Մամուրջանի այս վեպում ցցուն կերպով զգացվում է Մ. Նալբանդյանի ծրագրերի ազդեցութիւնը, մասնավորապէս Ռուսաստանի ապագայի վերաբերյալ հրապարակված նրա մարգարեութիւնները շարադրելիս:

Արտահայտվելով Մ. Նալբանդյանի մասին, Մամուրջանն այս վեպում գրում է. եթէ ցարական կառավարութիւնը ազատութեան մոնետրիկների վրա խիստ հսկողութիւնը կկրկնապատկէ և երբ կայծ մը անգամ տեղ մը տեսնէ, դայն մարելու համար սիպերյան սառնամանիքն անոր վրա կթափեն»¹⁰⁵: Կարծես Նալբանդյանին նկատի ունենաւ Մ. Մամուրջանը, երբ գրում էր. «Ո՛հ, միտքս կբեռնւմ այն անճամբ քաղցի, որուն հրամանին ներքէն էս ալ քաղցա, և որ այժմ մութ զնտանի մը մեջ կհնձնան շուշուշ, և բոլոր մարմինս դող կկենն և սիրտս արտասուք կիզակի»¹⁰⁶:

Վէպը գրելու պահին Մամուրջանը գիտէր իհարկեւ, որ Նալբանդյանը կենդանի չէ այլեւ: Զէ որ ժամանակին ինքն իսկ նրա մահվան առիթով հոգիւթ էր զետեղել պարբերականների էջերում: Սակայն պատահական չէ, երբ վեպում Նալբանդյանը հանդես է բերված որպէս Սիբիրի զննանում տառապող գործիչ, որովհետեւ ինչպէս գրում էր Մամուրջանը, նույնիսկ «Ծագիկ»-ում տպագրված հոգիւթում, «Նալբանդյանցը, ինչպէս կենդանութեան ատեն, նույնպէս մահվանն հետեւ պիտի գործեն ազգին մեջ, քանի որ շղթան և սուրը շեն կրնար կաշկանդել և սպանել լուսատու գաղափարները... որոնք իբրեւ ամպրոպային փոթորիկներ կոյրտան թագադիր բռնավորներու զլուխներուն վրա. մինչև որ փայլակն ու կայծակը պայթեն և թագ ու գլուխ աչրին տոշորին... Նալբանդյանցի ազատական հայրենասիրութիւնն անդադար հրավեր մը ունի կարգալու մեղ և ազգը նվիրական պարտք մը կտառարելու...»¹⁰⁷:

«Սեւ լեռին մարդը» վեպի հեղինակը գտնում էր, որ միտայն ցարիզմի տապալումից հետո ռուս ժողովուրդը կվերածնվի, տնտեսա-

¹⁰⁴ «Սեւ լեռին մարդը», էջ 165:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 44:

¹⁰⁶ Նույն տեղում:

¹⁰⁷ «Ծագիկ», 1866, № 124:

սլես կզարգանա և ավելի գործունյա կզառնա: «Եվրոպական տերութ-
յուններն կամ լավ եւ ըսեմ ժողովուրդները,— գրում է Մ. Մամուր-
յանը,— այն ժամանակ պիտի հաղթանակեն, երբ որ ստիպեն իրենց
կառավարութիւնները որ անոր (ցարիզմի — Շ. Ղ.) հետ չդաշնակ-
ցին, երբ որ անոր ժողովրդյան հետ իրենք նիզակակցին մտապես
ու բարոյապես, անդադար լույս սփռելով, գիտութիւն տարածելով
այն մարդկային անապատներու մէջ, ուր ավելորդապաշտութիւն և
մոլեռանգութիւն շարունակ կճարակեն: Չատե ռուսերն իրենց զլիւն
և մաւմիք կվերածնի, ընկերասեր, զվարք, գործունյա ընտիր ժո-
ղովուրդ մը կդառնա»¹⁰⁸:

Ի հակադրութիւն լիբերալ բուրժուական մտավորականների,
որոնք Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրման հուշները կապում
էին ցարիզմի ռազմական միջամտութեան հաջողութեան հետ, Մ.
Մամուրյանը պաշտպանում էր Մ. Նալբանդյանի ուղեգիծը: Նա Հա-
յաստանի ազատագրումը տեսնում էր ռուսական հեղափոխութեան
հաղթանակի, ցարիզմի տապալման, նոր ժողովրդական կարգեր
ստեղծելու հետանկարների մէջ:

Նալբանդյանական ուղիով ընթանալուց դատ ի՞նչ կարող էր Մ.
Մամուրյանին մղել դեպի ռուսական հեղափոխութիւնը, այնքան
մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրել նրա հասարակական ու պե-
տական կարգը, տալ հանճարեղ կոտհումներ, որոնք այսօր դարձել
են անջնջելի իրողութիւն:

Մ. Մամուրյանը դեռես 1872 թ. նկատել էր, որ Ռուսաստա-
նում կաղմակերպվում են «նոր Ռուսիա» երազող մարդկանց առան-
ձին խմբակներ: «Ռուսիո մէջ անգամ»,— գրում է նա,— պետութեան
տարբեր նպատակի համար սնուցած համասլալյան ազգութեան քո-
ղին տակ՝ ազատամիտ խմբակներ կխլրտեն և նոր Ռուսիա մը կե-
րպելին»¹⁰⁹: 1875 թ. Մամուրյանը տեսաւ, որ Ռուսաստանում գնա-
լով հեղափոխական շարժումները ուժեղանում են, իրենց հորձանու-
տի մէջ առնելով ոչ միայն բանվորներին ու գյուղացիներին, այլ նաև
մտավորականութեանը: «Սակայն այս հայտնի է,— գրում է նա,—
որ Ռուսիան շրջապատող շինական ամբարտակը՝ լուստ և ազատու-
թեան դեմ չլրնաւ հալածող կանգուն մնալ և աղէն ներքին խուլ շար-
ժումներ և բուռն դեղիւ, ընկերական ծանր հիվանդութեանց նշան-
ներ և հեղափոխութեանց կարապետներ կերկին...»¹¹⁰: 1877 թ. ռուս-
թուրքական պատերազմի նախօրյակին քննադատելով ցարիզմին,

¹⁰⁸ «Սև լիւին մարդը», էջ 165 (ընդգծումները մերն են — Շ. Ղ.):

¹⁰⁹ «Արեւելյան մամուլ», 1872, էջ 26:

¹¹⁰ «Արեւելյան մամուլ», 1875, էջ 481:

Մամուրյանը գրում էր. «Ռուսիա սահման մը ունի ուր կանկ պիտի առնու: Իւ ծոցը կսնուցանէ գաղանի՝ ինչ որ օրին մեկը՝ հալածական, ազատությունը, զինք պիտի լափե, կործանե և նոր Ռուսիա պիտի ծնի»¹¹¹: (Ընդդժումները մերն են — 2. Դ.):

Մ. Մամուրյանը 1878 թ. արդեն վստահօրէն արձանագրում էր, թէ. «Հեղափոխական և բնկերանաշատական տարրը՝ օրէ օր կծավալի ու կգոհանա յե՛ Ռուսիո և յե՛ Գերմանիո մեջ: Թող սա հակա-քն-կերահաշտական օրենքը հաստատե, մամլո ազատությունը, դու-մարվելու ազատությունը ջնջե, ոստիկանությանը ընդարձակ ազա-տություն տա ձերբակալելու, բանտարկելու ևս, դարձյալ դադափար-ներ ու սկզբունքներ շկրնար բռնել սպանել»¹¹²: Մամուրյանը Բեռ-լինի կոնգրեսում Ռուսաստանի Անգլիային արած զիջումների պատ-ճառը համարում է հեղափոխական շարժումների ուժեղացումը երկրի ներսում, որը անգլո-ռուսական պատերազմի զեպքում կարող էր սրբել ցարական ինքնակալությունը:

«Կորչաքոֆ պատվով զիջումներ ընելու տրամադիր կերևի,— գրում է նա,— Շուվալովֆ Ջարին հետ կտեսնվի, և Ռուսիա որչափ անկիական սպառնալից զօրութենէ նուշնափ հերքին հեղափոխա-կան քաղուն շարժումներէ կերկնչի: Արդարե՛ նոր անկո-ռուսական պատերազմ մը կրնար ներքին բնկերական հեղափոխութիւն մը առաջ բերել և ընդհանուր քաղաքական փոթորիկ մը հարուցանել: Հյուսիսային պետության մեջ, կայսերական դահը վստանգի մեջ դը-նելով»¹¹³:

1880 թ. Անգլիայում ուժեղանում էր իռլանդացիների (ֆենինե-րի) շարժումը: Մամուրյանը գտնում էր, որ Բրիտանական պե-տությունը պետք է Իռլանդիային ազատութիւն տա, այլպէս ժո-ղովուրդը կվճռի իր բախտը, կնախապատրաստվի հեղափոխական պայքարի, կանխապէս կգինվի տյնպես, ինչպէս «Ռուսիան ուր ժո-ղովուրդ ու կառավարութիւնը իրարու զեմ զինված կսպանեն»¹¹⁴: Կգա օրը, երբ այդ զենքերը «գործի կդրվեն և ժողովուրդը կհասնի յուր բաղձանքին՝ ընկերային ազատությանը»:

Ռուսական հեղափոխության և Ռուսաստանի ապագան Մա-մուրյանը ճշգրիտ նախագծեց 1870-ականների վերջերին իր իսկ հրապարակած «Սե լեոին մարդը» վեպի երկրորդ մասում: Այստեղ պարզացնելով Մ. Նալբանդյանի գիծը, կես դար առաջ, Մ. Մամուր-

¹¹¹ Նույն տեղում, 1877, էջ 143:

¹¹² Նույն տեղում, 1878, էջ 183:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 33:

¹¹⁴ Նույն տեղում, 1880, էջ 97:

յանը գիտական կանխատեսութեամբ կարողացաւ ըմբռնել ուսական հեղափոխութեան նշանակութիւնը, հեղափոխութիւն, որի հաղթանակով փայլուն ապագա կստեղծվեր ոչ միայն ուսանելի, այլ նաեւ ցարական Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ ապրող միւս բոլոր ժողովուրդներին համար: Այդ հեղափոխութեանից հետո կծնվեր նոր Ռուսաստան, որի կազմում մանող ժողովուրդները, ազատ լինելով սոցիալ-բաղաբական բոլոր տեսակի ճնշումներից, կստեղծեին ղեմակրատական պետութիւն և կկառավարվէին ֆեդերատիվ սկզբունքներով:

Այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանում տակավին նոր էին ուժեղացել ճորտատիրական կարգերի դեմ բարձրացող գյուղացիական շարժումները, դեռ նոր էր ձևավորվում բանվոր դասակարգը, երբ Եվրոպան էր համարվում հեղափոխական շարժումների կենտրոնը, Մ. Մամուրջանը գրում էր. «Նրե այս ժողովուրդային հեղաշրջումը վիճի, փառապանք պիտի գա անվերայ և Ռուսիան պիտի ակնկոծէ, պառակտէ: Կգուշակեմ արդեն այդ հեղափոխության պայմաններ... Գեր ապագային մե՛ջ կեւեակայեմ նոր Ռուսիա մը, չէ՛ք գտա գտա տերութիւններու բաժնեւոր, գտա գտա կառավարութեանց ներքեւ, այլ դաշնակցած Ռուսիա մը՝ ամեն հարստական կապերէ ազատ՝ որու այլադէմ ու այլասեռ ժողովուրդները ինքնօրինութեամբ պիտի վարեն, կառավարեն իրենց հատուկ շահերն տարբեր օրինաց ու սովորութեանց ներքեւ: Ռուսիո բնական դիրքը չի ներքե՛ որ իրարմէ անկախ տերութեանց մեջ լուծվի, քայքայվի, իր Ուրալ ու Կովկաս լեռներով, սառած ու Սև ծովերով պատած լնակ մըն է՝ մնայուն ջրերով, եվրոպական գաղափարներու հոսանքէն զերծ, կենսատու առումներէ հեռու և իր դարավոր բռնապետական դրոյքունն այդ բնական հանգամանաց մեկ հետևորդունն է»¹¹⁵:

Մամուրջանի կանխատեսած ուսական հեղափոխութիւնը խոշոր փոփոխութիւններ պիտի մտցնէր ոչ միայն ցարական Ռուսաստանում, այլ նաեւ ողջ Ասիայում ապրող ժողովուրդների սոցիալ-բաղաբական կյանքում: Այդ հեղափոխութեանից հետո պետք է ասպարեղ իջնեին ժողովուրդներ, որոնք կկառավարվէին նոր օրենքներով և կապրէին բոլորովին նոր պայմաններում: «Բայց գիտութիւնը կայլակերպի բնութիւնն,— գրում է Մ. Մամուրջանը,— իսկ և վաղ աչն հպատակ ու սարուկ ցեղերուն, որ ազատութեան ժամը հնչելուն ատենն անպատրաստ պիտի գտնվէին: Ռուսական ներքին հեռավոր հեղափոխութիւնը նախ Ասիան պիտի զդրէ, հրդեհէ:

¹¹⁵ «Սև լեռնի մարդը», էջ 165—166 (ընդգծումները մերն են —Զ. Ղ.):

նոր ժողովուրդներ հին ժողովուրդոց պիտի դարնվին և հին աշխարհի բեկորներն իրենց մեջ պիտի բաժնեն։ Այնուհետև արդի ժողովուրդները թուրք և պարսիկ իրենց անունը կամ օրենքը պիտի փոխեն, նոր աշխարհի մարդիկ կամ հին աշխարհի փառիաներ պիտի մնան և նոր կյանք, նոր օրենք պիտի տիրապետե նորածին ազգերու վրա»¹¹⁶։

Այսպիսով, «Սև լեռին մարդը» վեպում շոշափած հարցերով և արտահայտած տեսականներով Մ. Մամուրջյանը ցույց է տալիս, որ ինքը կարողանում է հասկանալ Երկու Ռուսաստանի զաղափարը։ Ատելով ցարական կարգերը, Մամուրջյանը սիրում է ռուս ժողովրդին, հավատում նրա ապագային և Ասիայի ու Եվրոպայի ժողովուրդների ազատագրման հնարավորությունը լծորդում ռուսական հեղափոխության հեռանկարի հետ։

Մամուրջյանի կանխատեսումների ակար կողմն այն էր սակայն, որ շունենալով պատմական երևույթների ընկալման դասակարգային կողմնացույց՝ Ռուսաստանի զարգացման բուրժուա-դեմոկրատական փուլի հետ էր կապում իր ակնկալությունները, որոնք իրականանալու էին միայն հեղափոխության հաջորդ, պրոլետարական կամ սոցիալիստական էստպում։ Զարմանալին այն է սակայն, որ մերձենալով Ռուսաստանի դալիբին, թեկուզ հենց միայն նրա ճշմարտագույնությունների կամ տսիական ժողովուրդների ազատագրման տեսանկյունից, 70-ական թվականներին Մամուրջյանը հստակորեն կանխատեսում էր այն պահանջները, որոնք առաջադրվելու էին իրոք և լուծում ստանալու Ռուսաստանում ծավալվելիք հեղափոխության ընթացքում։ Այս վերապահումով նա հանդիսացավ մեկը 19-րդ դարի սակավաթիվ այն մտածողներից, որոնք ազգային և գաղութային ժողովուրդների զարգացման հեռանկարների մարդում կանխորոշեցին ռուսական հեղափոխության պատմական նշանակությունը։

Մ. Մամուրջյանի այս վեպում արտահայտած բազմաթիվ մտքերն ու տեսականները, ըստ երևույթին, նախերգանքը պիտի կադմենին հեղինակի բուն նպատակին՝ ազգային-ազատագրական շարժման համար հայ ժողովրդի նախապատրաստմանը, ապագա վերածնված Հայաստանի հոստարակական ու պետական կարգի նախանշմանը։ Դժբախտաբար վեպի երրորդ մասը հրապարակ չեկավ։ 1907 թ. հեղինակի որդին՝ Հ. Մամուրջյանը զրոյում է, որ ինքն այրել է երրորդ մասի ուրվագիծը։

¹¹⁶ «Սև լեռին մարդը», էջ 166 (ընդգծումները մերն են — Հ. Գ.)։

Հրանտ Մամուրյանը կարգալու չոր թղթերում թողած վեպի 3-րդ մասի ուրվագիծը, միաժամանակ նրա պատմածի հիման վրա համառոտակի այսպես է վերապատմում շարունակությունը: Սե լեռան մարդ Վարուժանը վրացուհի Նուրեմի կողմից փախցվում է Վրաստան և այնտեղ մեծանալով դառնում հեղափոխական տրամադրություններով համակված մի մեծ զորախմբի ղեկավար ու վերագաղտնում Հայաստան: «Կանցնին շատ ու շատ տարիներ այս դեպքին վերջ, — գրում է Հրանտը, — երբ պարսկական և թրքական սահմանազլխին վրա մեծ ազմուկ կհանն երկու կառավարությանց ըջնամի, ... խեղներու և հաբստահարված հայ ժողովրդյան բարեբար և բարեկամ հեղափոխական ավագակապետ մը, որու համբավը կտահածվի ամբողջ Արարատի վրա»¹¹⁷, ապա ավելացնում է, — «ավաղակապետի անվան տակ ծպտված հեղափոխականը» Սե լեռին մարդը Վարուժանն էր, որը ղեկավարում էր հայ-վրացական գունդը և պատրաստվում ազատագրել Արարատը, դատաստան տեսնել հայ ժողովրդի օտար և ազգային հարստահարողների հետ:

Հրանտի վկայություններ, վեպի այս մասում «... հեղինակը իր տեսակետն զիտելով պիտի պատկերացնեիր իր քմբոնումները հեղափոխական գործունեության և միջոցներուն վրա, որոնց վրա ուշադիր ընթերցողը կարող է գաղափար մը կազմել, վեպի ընթացքին մեջ»¹¹⁸,

Իրավացի էր Հրանտը: Առանց վեպի երրորդ մասի էլ հայտնի են Մամուրյանի «հեղափոխական» կամ ընդհանրապես հայ ազգային-ազատագրական շարժումների ծրագրերը, որոնց իրականացումը անբաժան պետք է լինեիր ռուսական ապագա հեղափոխությունից:

Ոչ հեռավոր ապագայում, Ռուսաստանում, ողջ Ասիայում և գուցե եվրոպայում հեղափոխական խռչոր հեղաշրջումներ էին կատարվելու: Ի՞նչ պետք է անեիր հայ ժողովուրդը այդ կարևոր պահին, հիմա այս հարցին է, որ պատասխանում է Մամուրյանը, ըստ երևույթին այս էր հենց նրա վեպի մեջ հուզված կենտրոնական խնդիրներից մեկը: «Այս քաղաքական ալեկոծության ժամանակ, — գրում է նա, — հայկական նալն, Նոյա նոր տապանն, ո՛ւր պիտի կենա այս անգամ, պիտի գտնե՞ Մասիս մը, թե ոչ պիտի սուղի անկանգնելի կերպով ժողովրդոց անդունդին մեջ: Այս է մեզի համար կարևորը, և այս կախում ունի ներկային մեջ մեր բռնելիք ընթացքն: Իմ բուն նպատակս այդ ընթացքին ուղղություն տալ էր,

¹¹⁷ «Սե լեռին մարդ», էջ 342:

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 343:

Պայլը այդ մեծ և բազմահույզ ապագային պատրաստել էր: Վասնզի մեծ դեր մը կա սահմանված Ասիո մէջ, դեր մը՝ որ իր ունեցած հին քաղաքական դերեն ավելի նշանավոր կրնա լինիլ, եթէ միայն ըմբռնէ, որ անոր հասնելու համար ալ նոր պայմաններ պետք են: Եթէ միայն զիտնա կշռել ներկա ծանր պարագաները, ժողովրդոց ձգտումը, տերութեանց սկզբունքը և անկից օգուտ քաղելու նըկըրտի»¹¹⁹:

Ինչպէս հրապարակախոսական բնույթի մյուս բոլոր գործերում, այնպէս էլ այս վեպում, Մ. Մամուրջանը ձգտում է հայ ժողովրդի նախապատրաստմանը «այդ մեծ դատին»: Հրապարակախոսը գտնում էր, որ հարկավոր է կրթել, լուսավորել ժողովրդին, նրա մեջ վարդացնել հայրենասիրութեան պաթոս, օտար տիրակալների դեմ մարտնչելու «անհաղ կիրք»:

Վեպում մեծ տեղ է տրվում նաև ժողովրդի տնտեսական դուր-դացման խնդիրներին: Մամուրջանի կարծիքով հարկավոր է հրկրում վարդացնել մեքենայական արտադրութուն, մեքենայացնել գյուղատնտեսութունը, վարկ առաւելագոյն առևտրին, նոր քաղաքներ կառուցել, հաղորդակցութեան ճանապարհները լավացնել, երկաթուղիներ անցկացնել, քաղաքներում «տրամվայներ... երկաթի դործարաններ, արհեստանոցներ հաստատել... գլխավոր քաղաքներու մեջ դպրոցներ, տպարաններ, թերթեր հիմնել, գյուղերու մեջ վարժարաններ բանալ...»: Տնտեսական այս հսկա «հեղաբեկման» իրականացման համար հարկավոր էին միայն «աշխատութուն», «հարատևութուն», և «միութուն»: Այս ծրագրերը պետք է իրագործվէին ոչ շուտ, քան մի հիսնամյակում (հարատևութուն), որի իրականացման համար հարկավոր է. «Ազգի տարբեր դասերի՝ եկեղեցականների, դասատուների, զիտնականների, մեքենագործների, արհեստավորների, բանվորների, մշակների, մեծատուների, դրամատուների (միութուն), երկարատև, քրտնաջան՝ կամավոր ակզբունքով, շահագործումից զերծ մտավոր և ֆիզիկական տշխատանք (աշխատութուն)»: Տնտեսական զարգացումից, կրթվելուց, լուսավորվելուց հետո պետք է զինել հայ ժողովրդին, որի «սուր մտքին պետք է միանա կտրուկ թուրը,—գրում է Մամուրջանը,—այդ րուրն անոր ձեռքը տալու ելա այս անգամ ուր բիշ մը վաճժի»,—քանզի «իմ շուրջս միայն իսլաղութեան և հանգարտութեան ցանկացող ոչխարներ կտեսնեմ, որ ավելի կսիրեն խուզվիլ քան թե խուզել»¹²⁰:

¹¹⁹ «Ան լեռն մարդը», էջ 166—167 (ընդգծումները մերն են —Չ. Ղ.):

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 167 (ընդգծումները մերն են —Չ. Ղ.):

Հայ ժողովուրդը զինված ապստամբութիւն միջոցով պետք է թոթափեր ոչ միայն սուլթանական, այլ նաև ցարական լուծը, յուր ճակատի վրայից մաքրեր անցյալի «մրի հետքերը» և ապացուցեր որ ինքը ոչնչով հեռ չի մնում մյուս ժողովուրդներից: «Վատութեան այդ ախտը սրբելու համար,— շարունակում է Մ. Մամուրջանը,— արշան հեղեղներ պետք են»:

Վեպում կենտրոնական տեղ է գրավում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի զաղափարախոսութիւնը: Հավատարիմ մնալով նախնադէպներից ժառանգած իր սկզբունքներին, Մ. Մամուրջանը վեպի երկրորդ մասի շարադրումից իսկ սկսում է ժողովրդի նախապատրաստութիւնը ազգերի ազատագրական համընդհանուր պայքարին: Այնպիսի կերպարներ են ստեղծվում, որոնց գործնականը անդշակ ընթերցողը չէր կարող չմտահոգվել ժողովրդի բախտով, չոգևորվել այդ հերոսների գործունեությամբ, չձգտել խտացնելու նրանց շարքերը: «Կարծեցի թե դուք ազուններու օրը վերադարձիք է,—ասում է վեպի հերոսներից մեկը,— և համովեցա որ երբ մարդ անկախութեան և հայրենի ազատութեան համար կմաքառի իր արիւթները կտասնապատկի և իր բազուկը տասը վարձկան զինվոր կարժե: Զինվորներ որ անիրաւ դատի և շահու համար միայն ասպարեղ կիջնեն... ապա շարունակում է,— իմ մեկ սարկավագս Վեթմ անվանեցի, իսկ մյուսը Սուր... վստահ լինելով, որ եթե այդ վրեժն ու սուրն, ամեն հայու հոգին թափանցե ու բազուկը զինե, Հայաստանի դարերու աղետը կընջվի»:

Մամուրջանը գտնում էր, որ ազատագրական շարժման հաղթանակի ամենակարեւոր գրավականը հայ ժողովրդի միասնականութիւնն է: «...եթե իմ բազուկիս ու սրտիս պես հազարների բազուկներ ու սրտեր նվիրվեին քեզ այդ շափ արշունալի չափաի տեսնելի արեղ, չափաի լսելի աչն արձագանքն որ լեռն ու ձորն ողբ ու կոծգ կկրկնեն»: Վեպի հերոսներից Աստմին ուղղված Դերենիկի այն հարցադրմանը՝ թե «մեր հայրենիքը եթե ես պահանջեմ չեն տա օտարները» Մամուրջանը պատասխանում է՝ «կտան»: «Այո, սուր ի ձեռին, Դերենիկ, հորդ պես: Յետկար ու պատմական փաստը շատ հին են և իրավունք մը են կազմիր, բայց սուրը միշտ սուր է»:

Այս և հարանման բազմաթիւ փաստերից ակնհայտ է, որ Մ. Մամուրջանը 1880-ական թվականների սկզբին ևս զինված ապստամբութեան միջոցով էր լուծում ոչ միայն ուս ու վրաց ժողովուրդների, այլ նաև հայ ժողովրդի ազատագրման հարցը:

Վեպի ամենաարժեքավոր կողմերից մեկն այն է, որ Մամուրջանը առաջադրում է հայ և վրաց ժողովուրդների հեղափոխական

գաշինքի հարցը: Վրացուհի նուրեմբ, ազատասենյ կնոջ այդ անմեռ կերպարը, այն զորեղ կամուրջն էր, որը պետք է Արարատը կապեր Կովկասյան լեռնաշղթայի հետ, «Հայաստանը՝ Վրաստանի հետ», «Արարատ Բուրի հետ»: Մ. Մամուրյանի հերոսի, Սև լեռան մարզու՝ Վարուժանի դաստիարակն ու հոգևոր սնունդը ավող այդ վրացուհին դիմելով յուր երբեմնի նիզակակիցներին, իսկ նրանց միջոցով հայ ժողովրդին, ասում է. «Անբաժան պիտի մնամ հողով ու սրտով այն Հայաստանեն որ իմ կենացս քնքուշ ծաղիկն առավ, և փոխարեն ինձ տվավ վարդ մը փշալից... որով Կովկասու սարերն օրին մեկը Արարատա սարերուն հետ պիտի կապե, ինչպես որ երբեմն Հայկա-դունք արենակցությամբ և քաղաքականությամբ կապված էին իմ լեռնցի նախահարցս հետ, որ ասիական տմեն տեսալ բռնակալությանց մեջ ազատության կոթողն իրենց շքեղ լեռներուն պես կանգուն պահեցին, և անոնց նոր սերունդն, որ ցարդ կմախոյի հսկա տերուրյան մը դեմ՝ անշուշտ պիտի հաջողի՝ երե մերք բնդ մերք բնկնի ու մատնվի անգամ, Ասիո ամենե կտրովի և ազատ ժողովուրդը դառնալ՝ Արարատյան ժողովրդոց հետ միանալով... ապագա դեպքեր ու պարագաներ կհուսամ որ պիտի հաստատեն»¹²¹: Բազմա-կան է հիշատակել այն փաստը, որ ապագա հեղափոխականը, «հա-յերի փրկության հույսը»՝ Սև լեռան մարզը կրթություն և դաս-տիարակություն էր ստացել Վրաստանում, այնտեղ կաղմակերպել յուր «արիական գունդը» որի մեջ մտնում էին եղբայրական կապե-րով իրար հետ նիզակակցած հայերն ու վրացիները:

Վարժում ենք, որ այլևս կասկած չի մնում, որ Մամուրյանը ոչ միայն հեռու է ազդային նեղմտությունից, այլ նաև ազգերի եղբայ-րական կապերի կողմնակից էր, կապեր, որոնք պիտի կոփվեին ազատագրական համընդհանուր պայքարում:

Սակայն կրկնում ենք, որ մեղ այստեղ ավելի քան զբաղեցրել է «Սև լեռին մարզը» վիպի գաղափարական կողմը և նրա հեղինակի առաջադրած ծրագրերի հետագու իրականացման հնարավորության խնդիրը: Այս տեսանկյունից նայելով, շպետք է մոռանալ, որ Մ. Մամուրյանի գործը գրվել է մի ժամանակ, երբ Արևմուտքում ու Ռուսաստանում արդեն հանդես էին եկել հեղինակին հուզող գաղա-փարներին անդրանիկ մոտեցատիկները, սակայն նրանք դեռ չէին դար-ձել դանդաղածային լայնահուն շարժման պարագլուխներ: Վեպի մեջ ձևակերպված առաջավոր մտքերի ու տրամադրությունների ընկալ-ման ու տարածման համար առաջավոր ասիական իրականությունը,

¹²¹ «Սև լեռին մարզը», էջ 309—310 (ընդգծումները մերն են — Շ. Ղ.):

այդ թվում նաև արևմտահայ միջավայրը դեռ չունեւ նպաստավոր պայմաններ: Իր շրջադրութեան մեջ հնդկականը դեռ չէր նշմարել դասակարգային շարժիչ այն ուժերը, որոնց վրա հենված, նա պիտի կարող լինէր արգասավոր պայքար սկսել իր գաղութած գաղափարների կենսագործման համար: Այդ է հենց պատճառը, որ վնայի հերոսները հանդես են գալիս սոսկ հնդկականին սպասարկող ձայնափողերի գերում, բայց դեռ չեն հանդիսանում՝ գեղարվեստական համոզիչ կերպարներ, իրական ու կենդանի պերսոնաժներ:

Գեղարվեստական արժանիքներից անհամեմատ ավելի նշանակալից են վնայի գաղափարական արժանիքները: Ուսումնասիրողական իր երանգներով հանդերձ, Մամուրյանի վնայը զբաւորում է հնդկականի հասարակական առաջավոր գաղափարները, նրա զարմանալի պայծառատեսութիւնը, նրա շատ սկզբունքների բացառիկ ճշմարտացիութիւնը: Գրական ուշագրավ երկ լինելուց առավել, «Սև լեռին մարդը» 19-րդ դարի 70-ական թվականների հայ գեղարվեստական մտքի պատմութեան նշանավոր մի հուշարձան է:

Այսպիսով տեսական պատրաստութիւնը, զարգացման բաղմակողմանիութիւնը, գեղարվեստական խոսքի վարպետութիւնը, երգիծանքի կարողութիւնը և վերջապէս մարտնչող բնավորութիւնը, Մամուրյանին դարձրին արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա ազդող այն մտածողներից, որը յուրովի շարունակեց Մ. Նալբանդյանի ուղեգիծը, երկու տասնամյակ շարունակ արժարժեց հայ ազատագրական շարժման հետևողական-գեմոկրատական գաղափարաբանութիւնը, տեսութեան բնագավառում մի ամբողջ գլխով վեր բարձրացավ բուրժուական լիբերալ և ազգային-սահայանդական ժամանակակիցներից:

Մ. Մամուրյանը, սակայն, եթէ սոցիալ-դասակարգային պայքարի խնդիրներում չկարողացավ հասնել Մ. Նալբանդյանի բարձրակետին, հստակորեն չպատկերացրեց ազգաբային հարցի լուծման: Գերցենյան ծրագիրը¹²², ապա մշակութային հարցերում՝ լեզվապայքարում, դրականութեան և էսթետիկայի, կրոնի ու բարոյականութեան, կանանց հարցի մասին հայտնած կարծիքներով, մշակած հիմնավոր տեսութիւններով առաջ անցավ 1860-ականների արևմտահայ բոլոր մտավորականներից՝ իր ազդեցութեան տակ առնելով Հ. Սվաճյանին, Գր. Զիլինկիրյանին, Ա. Հայկունուն, Մ. Պեշիկ-թաշլյանին, Նուրիսի Հ. Պարոնյանին: Նա շարունակեց Մ. Նալ-

¹²² Տե՛ս, Հայ նոր գրականութեան պատմութիւն, հատ. 3, էջ 166—170, Մատթոս Մամուրյան գլուխը:

րանդյանին և ուղղություն ավելց հայ քաղաքական մտքի զարգացմանը, մշակույթին, գրական ու լուսավորական շարժմանը, իրրև տեսաբան գերազանցելով Հ. Սվաճյանին, որին զիջեց միայն հեղափոխական պրակտիկայի մարդոտմ:

Արևմտահայ առաջադեմ 60-ականների ծավալած դեմոկրատական շարժման մեջ ուրույն տեղ գրավեց, դործոն մասնակցություն ունեցավ Զմյուռնիայի «Ծաղիկ» տասնօրյա հանդեսի խմբագիր Գրիգոր Զիլինկիրյանը (1833—1923 թթ.): Արհեստավորի որդին միջոցներ չունեցավ հաճախել եվրոպական համալսարաններ, տեսնել խռովահույզ Նվրոպան, սակայն Զմյուռնիայի «Մեսրոպյանում» ստացած ուսումը ղուգակցեց ինքնակրթության հետ, կատարելությամբ տիրապետեց ֆրանսերենին, հունարենին, իտալերենին, կարգաց Վոլտերի, Ռուսսոյի, Դիդրոյի, Մոնտեսքյոյի, Հելվեցիուսի, Գյոթեի, Հյուգոյի, Շեքսպիրի լուսավորական ու ազատասիրական երկերը: Հյուգոն, Գերցենը և Մ. Նալբանդյանը դարձան նրա հավատամքը: Նա նամակափոխանակություն ունեցավ Վ. Հյուգոյի հետ, 1861 թ. ծանոթացավ Մ. Նալբանդյանին, հետագայում ֆրանսերենով կարգաց ու հայերենով պրոպագանդեց Ա. Գերցենի «Եղևություններ և խոհերը», վերապահությամբ համերաշխեց այդ գրքում արժարժված սոցիալական մտածումներին:

Գր. Զիլինկիրյանը 1861—1867 թթ., սկզբում միայնակ, ապա Արմենակ Հայկունու, Մ. Մամուրյանի փոխխմբագրությամբ, Զմյուռնիայում ու Կ. Պոլսում հրատարակում էր «Մեղու»-ի զաղափարակից «Ծաղիկ» պարբերականը, որտեղ և ծավալում էր իր գրական ու հրապարակախոսական գործունեությունը¹²³: Թերթի հաճախակի խափանումը, խմբագրի կրած հալածանքները, բանտարկությունը, գանակոծումը երբեք չթուլացրին «Ծաղիկ»-ի թափը, չպակասեցրին նրա մարտունակությունը: Զիլինկիրյանը գլխավորեց Զմյուռնիայում ծավալված դեմոկրատական շարժումը, դուրս եկավ գաղթօջախին հուլոդ հարցերի շրջանակներից և հետևողականորեն պայքար ծավալեց հայ ժողովրդի լուսավորության, քաղաքական, նույնիսկ սոցիալական ազատագրման նշանաբանով:

1861 թ. սկսած «Ծաղիկը» մշակում էր հայ ժողովրդի լուսավորության, ազգապահպանության, բռնատիրության լծի թոթափման, ազգային ինքնուրույնություն նվաճելու բազմաթիվ ծրագրեր:

¹²³ Մանրամասն տե՛ս Հայ Դադարյան, Գրիգոր Զիլինկիրյան, 1959, տե՛ս նաև «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատոր 2, Երևան, 1962, էջ 134—131:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Պոլսի համեմատությամբ, Զմյուռնիայում հետադիմական ուժերը նվազ զորեղ էին, Զիլինկիրյանն ու մայրաքաղաքից այստեղ ճողոպրած Արմենակ Հայկունին բացահայտում էին սովթանների վարած հաչահալած քաղաքականության էությունը, խարաղանում կղերա-ամիրայականներին ու ազգային-լիբերալներին և ժողովրդական ղանգվածներին զինված ապստամբության կոչեր հղում: Փակվում էր թերթը՝ երևում էին գաղտնի թուղցիկներ, բանտարկում էին խմբագիրներից մեկին, գործում էր մյուսը:

Սահմանադրության համար մղվող պայքարում պաշտպանելով աշխատավորության շահերը, Զեյթունի հերոսամարտերի օրերին, Հ. Սվաճյանի հետ միասին, Գր. Զիլինկիրյանը՝ «զինական հեղափոխության» մարտահրավեր էր նետում¹²⁴ արևմտահայությանը: Նա արձանագրում էր, որ «...այնպիսի օրերու մեջ կապրինք դեռ, ուր մարդկային իրավունքը սուրի ծայրն է և թե հոն, ուր սուր չկա, իրավունքը առաթուր պիտի կոխվի»¹²⁵: «Ծաղիկի» խմբագրի կարծիքով ամեն մի ժողովուրդ իր «Հայրենիքը կսիրե, և երբ զրկվի յուր սիրույն այս առարկայեն, անոր համար նաև արյուն թափելու առաքինություն ունի»¹²⁶:

Գր. Զիլինկիրյանի աշխարհայացքի վրա իրենց կնիքն էին դրել Վ. Հյուդոյի «Թշվառները», Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը», իսկ հետագայում նաև Ա. Գերցենի «Եղբուկներ և խոհերը»: Արձագանքելով այս հեղինակներին, թարգմանաբար տպագրելով «Թշվառները», նա միաժամանակ հասկանում էր, որ աշխատավոր մարդկությունը տառապում է «ընկերային հիվանդությամբ», աղքատություն: Ուստի սակավազոր ղանգվածները պետք է ոչնչացնեն ֆեոդալական արտադրահարաբերությունները, ստեղծեն «հանրական նոր կարգ», որով ի վիճակի կլինեն կենսագործելու բարեկեցություն ու հավասարության իրավունքը:

Սոցիալական կնճռոտ խնդիրը լուծելու համար Զիլինկիրյանը տեսնում էր երկու եղանակ՝ հանրական և մասնավոր: Առաջինն արմատական էր, հեղափոխական, երկրորդը՝ մասնավոր, բարեխղճական: Դրանցից նա նախընտրում էր արմատականը. «Մեր նպատակն էր հայուն ապագա աղքատության դեմ հանրական դարմանք նշանակել և անկե անցնիլ մասնավոր դարմանին, որ ներկային

124 «Ծաղիկ», 1862, № 40:

125 Նույն տեղում, № 43:

126 Նույն տեղում, 1864, № 97:

կվերարերի»¹²⁷։ Բազմաթիվ գրվածքներում նա անդրադառնում էր բուրժուական հասարակարգի, արտագրության ու բաշխման ֆեոդալական ու կապիտալիստական եղանակների քննադատությանը, հրապարակում սոցիալական խնդրի լուծման իր խոհերը։

Վ. Հյուգոյի անունն օգտագործելով, Չիլինկիրյանը 1865 թ. լույս աշխարհ հանեց էզալիտարիստական այսպիսի ծրագիր. «Լուծե՛ն երկու խնդիրները (արտագրության և բաշխման. — Վ. Հ.), խրախուսե՛ հարուստը, պաշտպանե՛ աղքատը, ջնջե՛ թշվառությունը, դուրավորին ի վնաս տկարին ունեցած տնիրավ շահընկալության վերջ տուր ... մաթեմատիկապես և եղրայրարար հավասարակշռե՛ն աշխատության արված վարձը, ձրի և հարկադրական կրթությունը մանկան աճումին հետ միացուր ... հասարակ (démocratiser) սեփականությունը՝ ոչ թե ջնջելով այլ հանրացուցանելով, այնպես որ սովեն քաղաքացի առանց բացառության կալվածքի մը տե՛ր ըլլա... վերջապես կարող եղիր արտաբերել և բաշխել հարստությունը, և ահա ան ստեն թե՛ բարոյական և թե՛ նյութական ճոխությունը միատեղ պիտի ունենաս...»¹²⁸։

Սեփականատիրական իրավունքի հավասարատիրական այս րմբռնումը դուրս չէր գալիս բուրժուական դեմոկրատիզմի շրջանակներից և այստեղ գրսեւորվում էր Չիլինկիրյանի հայացքների սահմանափակությունը։ Սակայն նա հասավ գտնակարգային պայքարի գիտակցությանը, նկատեց հասարակության երկփեղկումը հակամարտ ուժերի, ուր իշխող էր շահի ու իրավունքի ներհակությունը։

«Ծաղիկի» խմբագիրը, հետագայում «Ուղեորություն ի Կոստանդնուպոլիս» հրապարակախոսական երկի հեղինակը, կշտամբում էր համերկրացի Ստ. Ոսկանյանին՝ «շաշոդ ձեռքը՝ ձեռնոց հազցնելու համար», սակայն ինքն էլ աստիճանաբար կտրվում էր ժամանակից, կորցնում կենդանի իրականության ղգացումը, մոռանում գավառի վիշտը և արժանանում Ա. Արփիարյանի իրավացի քննադատությանը¹²⁹։

Ժամանակի արիմտահայ թեր ու դեմ մտավորականները անվերապահորեն Վ. Սվաճյանի կողքին էին դնում Կարապետ Փանոսյանի, Մատթեոս Ալվատյանի (1830—1876) անունները, «Մեղվի» կողքին՝ «Մյունաթիի էրճիաս» (Շեփոր առավոտյան) պարբերականը։ Սրանք երկուսն էլ կեսարացի էին, գավառից վաղուց ինչ գաղթե-

¹²⁷ «Ծաղիկ», 1866, № 128, էջ 523։

¹²⁸ Նույն տեղում, 1865, № 106, էջ 350—351։

¹²⁹ «Արևելք», 1884, № 170։

լով, գործում էին մայրաքաղաքում, գրում հայատառ թուրքերենով, ընթերցանության նյութ տալիս տաճկախոս հայերին, մասնակցում Կ. Պոլսում ծավալված գեմոկրատական շարժմանը, դինվորազրկում նալբանդյանական հոսանքին, դիմակայելով ինչպես սուլթանական բռնատիրությանը, այնպես էլ հայ կղերա-ամիրայականներին: Ցավոք, նրանց ժառանգությունից քիչ բան է հասել մեզ, եղածն էլ հայատառ թուրքերեն լինելով, հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի դարձել, ուստի ստիպված սնվում ենք ժամանակակիցների թողած հատուկոոր տեղեկություններից¹³⁰, կենսագրական հոդվածներից:

Կ. Փանոսյանը Կ. Պոլսի երկրագործական վարժարանի սաններից էր, տիրապետում էր թուրքերենին և ֆրանսերենին: Նրա դուր-գացման մակարդակը չէ, որ հիացմունք էր պատճառում Հ. Սվաճյանին, «մեղվական երիտասարդությանը», այլ հրապարակախոսական ձիրքը, գավառահայությունը թշվառ կացության իրազեկությունը, մարանշող բնավորությունը, անձնազոհությունն ու նվիրվածությունը տառապող ազգի փրկության գործին:

1859 թ. Կ. Պոլսում Կ. Փանոսյանը հիմնադրեց «Մյունատի էր-ճիաս» հայատառ թուրքերենով լույս տեսնող երկօրյա, ապա շաբաթաթերթը: Պարբերաթերթը սկզբից եւթ կանգնեց «Մեղվի» կողքին, պրոպագանդեց նալբանդյանի գաղափարները, անհաշտ պայքար մղեց մի կողմից հայ լուսավորչական ունակցիայի կենտրոն «Երեւակի», նրան հովանավորող ամիրաների ու պատրիարքի, մյուս կողմից Հոռմի կղերապետության սալլին լծված «Մեծմուայի», ամերիկյան միսիոներության բերան «Ավետարների» դեմ: «Աղգային ջոջերի» հեղինակը, Փանոսյանի այս շրջանի գործելակերպի մասին դրականապես խոսելով, ավելացնում է. «Ժողովուրդն այս կեսա-րացիին ընթացքին հավանելով կը քաջալերեր զայն, որուն խմբագրատունն էր այն ատեն Վեզիր խանին մեջի սրճարանը, աթոռն էր տոպրակի մեջ լցված հարյուր տրամ խոտ, զրասեղանն էր սրճա-րանապետին դռան մոտ դրված սեդուկը և թաշկինակն էր յուր հագուստին թւը»¹³¹: Աղքատության մեջ ապրող, աղքատների շահերը պաշտպանող Փանոսյանը սարսափ էր տարածել հայ վերնախավի վրա, իբրև մունետիկ փողոցներում գոռում էր «Հայեր, երեկ հաղար տարեկան ճշմարտություն մը կորսվեցաւ պատրիարքարանին մեջ,

¹³⁰ Սրանց մասին տե՛ս Գ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն, Հայատառ թուրքերեն հայ մա-մուլը, Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից, Երևան, 1963, էջ 257 և հետո, տե՛ս նաև Ա. Ա լ Վ ո յ ա ճ ե ա ն, Պատմութիւն հայ Կեսարիո, հատոր 2, էջ 2068:

¹³¹ Հ. Պ ա ռ ո յ ա ն, Ե՛լժ, հատոր 3, էջ 79:

շանթող դավազանը ձեռին կնախագահեր արդարության աթոռի վրա»:

«Մյունախի էրճիասն» ինչքան սիրելի էր ժողովրդական զանգվածներին, այնքան անհաճո՝ կղերա-ամիրայականներին: Այդ էր պատճառը, որ պարբերականը հաճախ էր խափանվում, իսկ դադարման օրերին կամ ամիսներին խմբագիրը հանդես էր գալիս էջասակավ գրքույկներով, թոուցիկներով, որոնք գաղտնաբար տարածվում էին մայրաքաղաքում, երբեմն էլ հասցվում հեռավոր Զմյուռնիա:

1860 թ. Կ. Փանոսյանը հրատարակել է «Սեֆիր պիր միլլեթ» (Թշվառ ազգություն), ապա «Իսլահաթ Մուհիմմե» (Կարևոր բարեկարգություն) գրքույկները: Վերջինս հակակրոնական պրոպագանդայի միջոց նկատվելով՝ հոգևորականության կողմից բանագրվել էր: Ն. Վարժապետյանը գրեց Կ. Փանոսյանի ու Ա. Հայկունու դեմ ուղղված «Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին և անոր հակառակորդները» գրքույկը: Վրդովված Փանոսյանը հանդես եկավ նոր գրքույկներով, հրապարակախոսական մարտական հոդվածներով, իսկ 1867 թ. ստանձնեց ս. Փրկչի Հիվանդանոցի հոգաբարձուի պաշտոնը, փորձեց բարեփոխություններ մտցնել նրա կառավարման հնամենի ձևի մեջ, սակայն հաջողության չհասավ: 1866 թ. նա հիմնում է «Մանղումէի էֆեբար» (Մտածումների շաբթ) պարբերականը, շափավորում իր սլահանջները:

Կ. Փանոսյանն ասպարեզ իջավ իբրև մարտնչող հրապարակախոս, խիզախող գործիչ, Հ. Սվաճյանի դինակիցը: 1860-ականներին տառջին կեսին նա պաշտպանում էր Մ. Նալբանդյանի ծրագիրը, հայ ժողովրդին կոչում ազգային-ազատագրական հեղափոխական պայքարի, գործնականում մասնակցում սահմանադրական, ժողովրդական շարժման ղեկավարմանը:

1862 թ. օգոստոսի 1-ի սահմանադրական ցույցի ժամանակ Կ. Փանոսյանը ցուցարարների առաջին շարքումն էր, ընդհատակից հրատարակում էր և գաղտնի տարածում թոուցիկներ, որոնք զենքի էին կոչում պոլսահայ արհեստավորությանն ու պանդուխտներին: Մի քանի օր անց Կ. Պոլիս հասավ Զեյթունի ապստամբության լուրը: «Մյունախ» լրագրի երեք համարներում նա շարունակաբար նկարագրում էր Տավրոսի արշունալի անցքերը, հայրենասիրությամբ վառում մայրաքաղաքի աշխատավորության սրտերը, «Փարավոնական բարբարոսություն» անվանում թուրքական զորքի արարքը, պահանջում պաշտոնանկ անել Ազիզ փաշային, պատժել ջարդարարներին: Օգոստոսի 20-ին փակվեց «Մյունախն», նրա հետ «Մե-

դուն», իսկ Կ. Փանոսյանը կալանավորվեց: Անպտեմբերի 8-ին Ղ. Պալթազարյանը դրում էր, թե «Մյունստրի էրճիասի» խմբագիր պա-
քոն Կարապետ Բանոսյանը ղեռ բանտն է, չուր վրայոք կերպ-կերպ
ձայներ ալ էան, որպես թե տասը տարի աքսոր պիտի երթա...»¹³²:
Սակայն ժողովրդական շարժումներից վախեցած, կառավարությու-
նը սեպտեմբերի 11-ին դրամական սուղանք առնելով, ազատ ար-
ձակեց Կ. Փանոսյանին: Պետական հրամանագրով հավիտենապես
յոնց «Մյունստրի» պարբերականը¹³³.

Կ. Փանոսյանը շարունակեց գրել հրապարակախոսական գրե-
քուկներ, շրջել գավառներ: Նա եղավ նիկոմեդիայում (Իզմիտ),
Աղզալին ժողովին ներկայացրեց ժողովրդի վիճակը վեր հանող մի
քնդարձակ ղեկուցագիր, պահանջեց այն առաքել Բ. Դուռ: Պետու-
թյունից ու նրա կամակատար դարձած հայ էֆենդիներից հուսա-
կալուր, Փանոսյանը հանգանակություն կազմակերպեց, երկու օրում
5000 ղուրուշ դրամ հավաքեց, դնաց Պարտիզակ, անձամբ հանձնեց
«տառապյալներին»¹³⁴, սակայն 1870-ականներին չափավորեց իր
պահանջները, հարեց հաշտվողական լիբերալներին:

Աննահանջ, մինչև կյանքի վերջը գաղափարական նույն բարձ-
րության վրա մնաց Մատթեոս Ալվատյանը: Նա Կեսարիայից Կ.
Պոլիս գալով, կրթություն ստացավ Սամաթիայի աշխատավորական
թաղամասի Սահակյան վարժարանում, դարակեսին իջավ հրապա-
րակախոսության մարտադաշտը՝ աշխատակցելով «Մասիս», «Մյու-
նստրի էրճիաս» և այլ պարբերականներին: 1861 թվականից սկսած,
Ալվատյանը դառնում է «Մեղու» պարբերականի գլխավոր աշխա-
տակիցներից մեկը՝ Զ. Սվաճյանի, Կ. Փանոսյանի հետ միասին,¹³⁵
պահանջում բարեշրջել հայ եկեղեցու միջնադարական կանոնները,
սահմանադրությունը պարտադրել հոգևորական վերնախավներին:

1861 թ. փետրվարի 10-ին «Մեղուն» տպագրում է «Եկեղեցվո
կառավարությունը սահմանադրական է, թե միապետական» խորա-
գիրը կրող Մ. Ալվատյանի հոդվածը: Այստեղ հեղինակը նախ
պաշտպանում էր Մ. Նալբանդյանի՝ «Մեղվի» խմբագրին ուղղված
նամակում արժարժված մտքերը, պահանջում հայ եկեղեցու կանոն-
ների վերանայում, ապա և ուղղակիորեն առաջադրում սոցիալական
անհավասարության, դասակարգային տարբերակումների վերաց-

¹³² «Արշալույս Արարատեան», 1862, 8 սեպտեմբերի, № 683:

¹³³ Տե՛ս «Փորձ», 1876—1877, № 1, էջ 172—173:

¹³⁴ Թ՝ է ո դ ի կ, Ամենուն տարեցույցը, 1924, էջ 205:

¹³⁵ Նյութերը քաղել ենք Գ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն, Հայատառ թուրքերեն հայ
մամուլը, էջ 259 և հետ. տե՛ս նաև «Պատմություն Հայ Կեսարիո», հատոր 2, էջ 2038:

ման խնդիրը: Պատրիարքի և ամիրանների հանձնարարականով «Երեսկը» և «Արևելյան դարը» խաչակրաց արշավանքի դուրս եկան Մ. Այվատյանի, նրա գաղափարակիցների ղեմ: Տներոյնցը ստիպված ժամանակավորապես դադարեցնում է իր դժգույն օրգանը, դրում է «Մ. Այվատյանին նամակին քննութունը»¹³⁶ գիրքը, որտեղ գաղափարական ընդհանրություններ է տեսնում Մ. Նալբանդյանի և Մ. Այվատյանի հայացքների մեջ: Նա մեղադրելով Այվատյանին ամիսացնում է. «...նվ քո առաջդ նալբանդյանցին իրավունքը ավելի սրբազան և անբռնարարելի սեպված է, քան կրոնական ժողովի իրավունքը»¹³⁷:

Հայ վերնախավից բացի Այվատյանի գրչի տակ ձաղկվել են թուրքական անհոգի պաշտոնյաները, նահանգապետ փաշաները, սուլթանական կառավարությունը: Նրա մարտական հոգվածները տպագրվում էին «Մեղու» ասպա «Մանդումենի էֆթյար» պարբերաթերթերում, իսկ քիչ անց «Արարատ» հայատառ թուրքերեն սեփական օրաթերթում:

«Արարատ» օրաթերթը բազմիցս խափանվել է գավառահայ զանգվածների կացության մասին մարտական «անխոհեմ հոգվածներ» տպագրելու պատճառով: Նրա նախավերջին խափանման պատճառը Օգսեն խոճասարյանի «Նոր Դար» լրագրի փակման կապակցությամբ գրված հետևյալ տողերն են. «Նքե ժողովուրդը հոտ մըն է, քերթերն ալ այդ հոտին պահապան շուներն են, կրսեն վերցուր պահապան շուներն՝ այդ հոտը գալլերուն հափշտակությանը մատնեցիր»¹³⁸, Այստեղ գալլերի մասին խոսք բացելիս, Այվատյանն ի նկատի ուներ սուլթանական կառավարությունը, որի ազդահալած քաղաքականությունը պիտի դիմագրավեին, ժողովրդին պաշտպանեին հայ լրագրագետները, հրապարակախոսները:

Տրապիզոնի հայաբնակ գյուղերից մեկում 1876 թվականին խոշտանգվում է մի հայ գյուղացի: Այդ մասին բողոքարկող հոգվածներ են գրում «Հայրենիքը» և նոր ինչ վերաբացված «Արարատը»: Գործը հասնում է Մեհմետ Ռուշտի փաշային: Փակում են գույգ պարբերականները, Մ. Այվատյանին կանչում են ոստիկանատուն և պատրիարքի օգնականների միջոցով «ցմահ ձեռնում»¹³⁹, խոշտանգված ազատախոս խմբագիրը կիսամեռ տեղափոխվում է

¹³⁶ ՏԼ՛ս «Մ. Այվատյանին նամակին քննութունը», Կ. Պոլիս, 1861:

¹³⁷ Նույն տեղում, էջ 14:

¹³⁸ «Պատմութիւն հայ Կեսարիո», հատ. 2, էջ 2039:

¹³⁹ Վ. Զ ա ր ց ա ր ե ան, Յիշատակարան, հատ. Բ, էջ 388:

իր բնակարանը, մեկուկես ամիս տառապելուց հետո, վախճանվում 1876 թ. դեկտեմբերի 15-ին: Հայ դեմոկրատական հոսանքը կորցնում է իր լավագույն ներկայացուցիչներից մեկին:

Արևմտահայ 1860-ականների մտավորականների մեջ զԺվար է մատնանշել մեկին, որն իր գրչի ազդեցությամբ, երգիծական տաղանգով, ժամանակին հուզող խնդիրների մասին հայտնած արմատական հայացքներով, գավառում ծավալած հեղափոխական դործունեությամբ, հասարակ մարդկանց մասին ունեցած մտահոգություններով կարողանար հավասարվել անվախ ու ժողովրդանվեր Հարություն Սվաճյանին (1831—1874 թթ.): Պատահական չէ, որ Մ. Նալբանդյանը Կ. Պոլիս ժամանելիս, մայրաքաղաքի հայ մտավորականներից ամենից վաղ Հ. Սվաճյանը հարեց նրան, պաշտպանեց նրա հայացքները, կանգնեց նրա դիրքերի վրա, իսկ ուսուցչի ու զինակցի բերդարգելության տարիներին կամ մահվանից հետո, գաղափարական ուղղություն ու գործնական ղեկավարություն ցույց տվեց նրա դաստիարակած հայրենանվեր սերնդին¹⁴⁰: Հ. Սվաճյանն առաջինն ստացավ արտասահմանում տպագրված Նալբանդյանի աշխատությունները, «Երկու տողը» հատվածաբար արտատպեց «Մեղու» պարբերաթերթում, հակառակորդների հարձակումներից պաշտպանեց «Երկրագործության» որոշ սկզբունքները:

Մ. Նալբանդյանն էլ իր հերթին սրտառուչ վերաբերմունք ցուցաբերեց Հ. Սվաճյանին: Նկատելով հեղափոխականի անդիդում բրնավորություն, խիղախելու աներեր կամք, նրան հաղորդակից էր դարձնում իր մտորումներին, «Մեղուն» դիտում իբրև «...երիտասարդների և կենդանի ժողովրդի մաքուր բեռանը, ազգի ցավերի ու ուրախության ճմարտապես հայտարարը»¹⁴¹: Մ. Մամուրյանն իր գծագրած դիմաստվերներում Սվաճյանին բնութագրեց իբր «մարդասեր անձ, ...որու հոգին հայերու վշտաց վրա լալու ատեն՝ շրթունքն անոնց թերությանց վրա կծիծաղին, զրիչը մոլութուններ կհարվածն և մոլիները տարտարոս կղրկեն... Ժողովրդյան ղավակ և աղետիցը թարգման, բռնության թշնամի և ազատության լուսամիտ և անվեհեր կուսակից...»¹⁴²:

Հ. Սվաճյանն ունեցել է աշխարհայացքային ղեզերումների և սոցիալ-քաղաքական հայացքների զարգացման որոշակի երկու շրջ-

140 Հ. Սվաճյանի աշխարհայացքը վերլուծել է Ա. Գ. Հովհաննիսյանը, տե՛ս «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», էջ 396—410:

141 Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ, հատ. 3, էջ 107:

142 Վրոյր (Մ. Մամուրյան), Հայկական նամականի, էջ 260:

ջան: Հրատարակման առաջին տարիներին (1856—1860 թթ.) «Մեղուն» կրում էր լիբերալիզմի դրոշմը, դանվում էր ապագա անվտանգ լիբերալներ Գր. Օսյանի ու Ն. Ռուսինյանի ազդեցության տակ¹⁴³: Բնագնացի վարդապետն մեկարդակով նրանց զիջելով, Հ. Սվաճյանը չափավոր պահանջներ ուներ տակավին: Նա ղեռն քաղաքականապես չէր հասունացել և 50-ականներին բարեփոխությունների ուղին գերադասում էր հեղափոխական պայքարից: Այդ շրջանում Սվաճյանը հայ ժողովրդի փրկության միջոց էր առաջադրում կրթությունը, «չար կրքերու մոլորությունները» մարզկանցից հեռացնող լուսավորությունը: Բնորոշ է, որ այդ շրջանում «կուսակցություն ուլին» դատապարտվում էր «Մեղուն» խմբագրի կողմից, համարվում «ամենաթշվառ և ատելի ոգի մը»¹⁴⁴, իսկ 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխությունը՝ արյունակիցներին իրար դեմ հանող, խաղաղություն վրդովող երևույթ: Արևմտահայ գեմեոկրատիայի ապագա տրիրունը 50-ականներին չհասկացավ անգամ Ստ. Ոսկանյանի մղած պայքարի խմաստը, բացասաբար արտահայտվեց նրա խմբագրած «Արևելքի» հասցեին, ընդհակառակը, իր թերթի զրուները բացեց լիբերալների ու պահպանողականների առջև: Նա մեծ հույսեր կապեց Ազգային սահմանադրության, ազգի վիճակի բարելավման գործում՝ հարուստ վերնախավի նյութական օգնության, խղճմտանքի քարոզների հետ: Սվաճյանը ղեռն չէր դիտակցում նյութական հարաբերությունների վրա խառնված դասակարգային սուր հակամարտությունները, այլապես նա այդքան պատրանքներ չէր ունենա հայ ժողովրդի վերնաշերտերի նկատմամբ:

Սակայն առաջին էությունում էլ Հ. Սվաճյանի մտահոգության առարկան ոչ թե գաղութահայ բուրժուազիան էր կամ հայ հասարակական վերնախավը, ընդհանրապես, այլ հայ գեղջուկները, օրվո հացի կարոտ մշակները, քաղաքներում հաց և աշխատանք որոնող արհեստավորները: Նախադրյալներ էին սրանք, որոնք այդ պահին իսկ Հ. Սվաճյանին սահմանափակում էին բուրժուական մտավորականներից, աստիճանաբար հեռացնում լիբերալներից և դնում

143 Հ. Սվաճյանի աշխարհայացքի երկու շրջանների, կատարած էվոլյուցիայի մասին տե՛ս Ա. Մակարյան, Նալբանդյանը և արևմտահայ գեմեոկրատիան, 1946, Երևան, տե՛ս նաև Հ. Ղազարյան, Հ. Սվաճյանի ազգային-ազատագրական պայքարի դադարաբախտություն («Տեղեկագիր», ՀՍՍՌ ԳԱ հասարակական գիտություններ, 1958, № 7, էջ 44—53), Դ. Գապարյան, Հարություն Սվաճյան, Երևան, 1958, Հ. Սվաճյանի «Հրապարակախոսությունը» առդիր Ս. Բաղյանի առաջաբանը, Գ. Գապարյանի դրած ծանոթագրությունները:

144 «Մեղուն», 1857, № 24:

գեմոկրատական շարժման ուրույն ճանապարհի վրա: Հոգալին հարցն առաջադրելիս նա ջանում էր պաշտպանել եվրոպական կապիտալի ներմուտից տուժող երկրագործների, նրա ծոցից ելած արհեստավորների ու բանվորների շահերը¹⁴⁵: «Մեղուն» փաստորեն հերկում էր այն հողը, որի վրա սերմեր պիտի աճեցնե՞ր Մ. Նալւրանդյանը:

1860—1861 թթ., ինչպես արեւմտահայ մի շարք գործիչներ ու հրապարակախոսներ, այնպես էլ Հ. Սվաճյանը, գուցե և նրանցից ավելի վաղ, շրջադարձ է կատարում, վերանայում նախկին տեսակետները, փոխում պայքարի ձեւերն ու մեթոդները:

Տակավին 1858 թ. նա ծանոթ էր «Հյուսիսամիայլ»-ին, արտատպում էր Ստ. Նաղարյանցին, քննադատական դիտողութւոյններ տնում վերջինիս: 1860 թ. «Մեղուն» տպագրում էր Կոմս էմմանուէլի «Հիշատակարանը» հետեյալ բնաբանով՝ «Ազգության հաստարան և լծակը է հասարակ ժողովուրդը: Մի ազգ, թող որքան կամի, հարուստ լինի երեւելի մարդերով, այնուամենայնիվ այդ ազգի ազգության մեքենան շարժվում է հասարակ ժողովրդի վերա, սա է այդ մեքենայի առանցքը, լծակը և հաստարանը»¹⁴⁶: Նալւրանդյանի զըրշով Սվաճյանը ընդգծում էր գեմոկրատական հրապարակախոսութւյան ընդհանուր դրույթը:

Հասարակ ժողովրդի շահերի պաշտպանութւյան հարցում, Հ. Սվաճյանը պահանջում էր նախ խոսքի, մամուլի ազատութւոյն, իսկ խմբագիրներին պարտադրում համոզումների կայունութւոյն, ճշմարտութւոյնը պաշտպանելու խիզախութւոյն: «Տպագրութւոյնը պետք է որ ամեն ճիշդ թափե, ամեն վնաս, վտանգ, վրճ, աչքը առնէ ու պատերազմի. իր պարտութւոյնը մեջ մեռնի նե ալ՝ իր-պաշտպանած ճշմարտութւոյնը օր մը պիտի պաշարվի»¹⁴⁷: Խմբագիր-հրատարակիչը «աստուծմեն ետք» իր ազատութւոյնը պիտի պաշտպանի, իսկ նրանք, որոնք այդ ազատութւոյն հակառակորդ են, մարդկութւան էլ թշնամի են:

1860 թ. սկսած «Մեղուն» պարբերաթերթը հետեղականորեն մշակում էր հայ ժողովրդի ազատագրման, օտարի տիրակալութւոյն տապալման ծրագրեր: Խմբագիրն արդեն հասկանում էր իտալական ազգային շարժման ներհակութւոյնը և, մոռանալով Կալովորին ու Վ. էմմանուէլին, դրվատում էր Գարիբալդիի սխրանքները, նախան-

145 «Նալւրանդյանը և նրա ժամանակը», դիրք Ա, էջ 405:

146 «Մեղուն», 1860, № 101, էջ 130:

147 Նույն տեղում, 1860, № 113, էջ 225:

ձով նայում ազատագրվող խաղաղիկների ճակատագրին: «Տա՛ր երկինք, որ ամեն ընկճյալ ազգերու համար ալ այսպիսի անձինք հառնեն և աշխարհիս խաղաղությունը հաստատ հիմանց վրա դրվելու Կարիպալտի նոր ժամանակիս դուռը գուցե ունենա, նոր սերունդին սիրաբ թնդացուց և նորահասակ Մեղուն նախանձեցյալ անոր և անոր փրկչականունն բազդին վրա»¹⁴⁸: Այս այն օրերն էին, երբ Հնդկաստան ուղևորվելիս, Պոլիս էր իջևանում Մ. Նալբանդյանը և երկուսի մեջ կնքվում էր դինակցութուն, ինչպես սուլթանական ու ցարական ռեալիստի, այնպես էլ հայ վերնաշերտերի դեմ մղելիք ապագա պայքարում:

Հ. Սվաճյանի կատարած աշխարհայացքային շրջադարձի դորժում անշուշտ էական դեր խաղաց Մ. Նալբանդյանը, սակայն քիչ կարևոր չէին սահմանադրական շարժումների ուժեղացումը, դավառից եկած բողոքների ազդեցությունը, Զեյթունի ապստամբությունը և Արեմտյան Հայաստանում բռնկված դինված ելույթները: Կառավարությունն իր նոր զսպանակներով, Սահմանադրության ամլացմամբ, մամուլի նկատմամբ հարուցած արգելքներով, սառը ջուր լցրեց Հ. Սվաճյանի երեկվա բարեհոգության վրա, նրան հանեց պատրանքների մշուշապատ ուղուց և դրեց հեղափոխական բարձրակետի վրա:

1861 թ. տարեմուտի առաջնորդողում Հ. Սվաճյանը որոշակիորեն հայտարարեց, որ իր հինգ տարվա գործունեությունը համարում է մեկ օրվա անցած ճանապարհ և ազդարարեց, թե ազիտության ու խաղաղի մեջ թաղված ժողովուրդը, դավառահայ ամբոխը, արյուն քրախնքով պահելով հարուստ վերնախավերին, դեռևս ազդ կազմելու իրավունքից դուրկ է: Մարտ ամսին «Մեղուն» գրում էր, թե այդ «Ազգը թշնամի ունի, թե ներքին թշնամի և թե արտաքին թշնամի»: Խմբագրի սկնարկած թշնամիներից «կաթի զորավորը» գրաի թշնամիները՝ սուլթանական ու ցարական կառավարություններն էին, սակայն նրան պակաս առելի չէին հայ ամիրաները, էֆենդիները, գավառի աշխարհիկ ու հոգևոր, ունևոր դասերը:

«Մեղու» պարբերաթերթով, «Մատնություն» գրքույկով, գաղտնի թուղթիկներով, Ազգային ժողովում արտասանած առեմախոսություններով Հ. Սվաճյանը նալբանդյանական կրթով ու նպատակասլացությամբ քննադատական նշանախեցի վրա էր վերցնում ժողովրդին սոցիալ-քաղաքական թշվառ կացության մեջ պահող թուրք, քուրդ, հայ այն դասերին, կառավարության պաշտոնյանե-

րին, հարկահաններին, որոնք խեղանդամում էին երկրի անտեսութ-
յունը, պատճառ դառնում երկրագործների պանդխտությանը, սո-
վամահությանը, երկրամասի հայազրկմանը:

1860 թ. վերջերից արդեն Մեղուխեշա կեղծանուն կրող Հ. Սը-
վաճյանը, Զեյթունի ապստամբությունից քիչ անց, «Մեղուն» թող-
նում է Հ. Հովույանցին, Ա. Մուրադյանին և հեռանում Պոլսից, շըր-
ջում Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի գավառները: 1863 թ.
հունիսի 11-ին նա նորից Պոլսումն էր, վերաստանձնում էր խըմ-
բագրի պաշտոնը, վերականգնում իր քաղաքայության պայմաննե-
րում թերթի նվազած մարտունակությունը, հնչեցնում գավառա-
հայության բողոքի ձայնը մայրաքաղաքում: Դասակարգային պայ-
քարի մարտահրավերով, արդեն գավառին լավածանոթ Հ. Սվաճյա-
նը գրում էր. «Արտաքին ձեռք չէ, զմեզ շարշարող մեք կտանջվինք
մեր ձեռքեն, կշարշարվինք մեր ազգեն. իրենց փառաց համար զմեզ
կզոհեն, իրենց շահուն համար զմեզ կվաճառեն... զնեցեք զմեզ...
ալ դանակ մեր ոսկրին համած է»¹⁴⁹:

Արդեն նալբանդյանական դիրքերում կանգնած Սվաճյանը մեր-
ժում էր բարեշրջության լիբերալ քարոզները, ժողովրդի ղինված
ինքնագործունեության մեթոդով, փորձում լուծել նրա քաղաքական
ապստամբության խնդիրները: «Եթե այս պատերազմին մեջ ընկինք՝ ազ-
գին ամենամաքուր նահատակները պիտի ըլլանք և թող ազգն ալ
մեր մահվանն ետև, մեր աչքերը գոցվելեն ետև զոհվի ուրիշին: Իսկ
եթե հալթող ելենք՝ երանի այն անձերուն, որ ազգի մը աղատա-
րարն ըլլալու փառքին պիտի արժանանան»¹⁵⁰:

«Մեղվի» էջերն արդեն լեցուն են քաղաքական, հեղափոխական
պայքարի կոչերով, սուլթանի «շնորհած» սահմանադրության և ցա-
րի հրապարակած գյուղացիական ռեֆորմի քննադատությամբ: Ա-
վագ ղինակցի բերդարգելությունն ոչ միայն շթուլացրեց Հ. Սվաճ-
յանի հրապարակախոսության թափը, այլև ավելի ուժեղացրեց այն:
Հանուր հայ իրականության մեջ փաստորեն «Մեղուն» մնաց այն
միակ պարբերականը, որը համարձակորեն պաշտպանեց հեղափո-
խական-դեմոկրատիայի ուղեգիծը, շարունակեց Մ. Նալբանդյանի
գործը, երկնեց ժողովրդի ապստամբության նոր ծրագրեր ու տե-
սակետներ: 1864 թ. Հ. Սվաճյանը գրեց. «Այո մարդկային սուղի
հառաջադիմության իրական թագավորը, արդարությունը, որ փոր-
ձով տեսնված է քն առանց արյունահեղության չը պիտի կրնա տի-

¹⁴⁹ «Մեղուն», 1863, 16-ր հուլիսի, № 208, էջ 207:

¹⁵⁰ Նույն տեղում, 1861, № 128, էջ 66:

րեկ երկրագունդիս, մեծ հաղթանակ մը պիտի կանգնե այս թվականիս մեջ, որուն շնորհիվ ոչ միայն պիտի հրճվին անթիվ տառապյալներ, այլև երկրորդ և երրորդ մեծագույն հաղթանակներու ալ դուռ պիտի բացվի, այլև շատ թշնամիներ ինքնին անձնատուր պիտի ըլլան այս նոր արքային, որուն թագավորութեան գալիքը թվականես... առաջ քարոզվեցաւ»¹⁵¹:

Սվաճյանը տեսնում էր, որ Խալիլայում ու Ռուսաստանում հասունացող հեղափոխական իրադարձութիւնները նորից գոսակարգային պայքարի մարտադաշտի են վերածում Եվրոպան, որն ալիկոծվելով. «...անպատճառ կերպարանափոխ պիտի ըլլա և նոր հավասարակշռութեան թասերուն մեջն բան մը պիտի հանվի դրվի, բան պիտի պակսի էվելնա. մինչև ցարդ արժեք չունեցած երեցողները արժեքնին պիտի գտնեն. ծանր կշռվողները պիտի թեթեւան և նոր հավասարութիւն մը պիտի հաստատվի...»¹⁵²: «Մեղվի» մարտաշունչ առաջնորդողը սոսկ 1864 թվականի տարեմուտի մաղթանք չէր, այլ հայ ժողովրդին հեղափոխական պայքարի մարտակոչ, ուղղված սուլթանական ու ցարական միահեծանութիւնների դեմ: Հատկանշական են Սվաճյանի առաջադրած ծրագրի լուծման երկու փուլերը, որոնք պատգամում էին օտարի տիրապետութիւնը խորտակելուց հետո ղենքը վայր չդնել, այլ ուղղել սեփական հարստահարիչների դեմ, հեղափոխական, քաղաքական պայքարին սոցիալ-գոսակարգային բովանդակութիւն տալ: Պարզ է, որ այս շրջանում Սվաճյանի հայացքները որոշակիորեն սահմանադաւում էին ազգային-դեմոկրատներին և նրան բարձրացնում հեղափոխական-դեմոկրատիայի գաղափարաբանի աստիճանին:

Պայքարի այս շրջանում «Մեղվի» խմբագիրը վերամշակում էր նախկինում առաջադրած ծրագրերը, ազգարային խնդրի, հողային հարցի մասին: Ազգային վաճառականութեան, երկրագործական ընկերութիւնների ստեղծման, պանդխտութեան դեմն առնելու, գյուղացուն հողով ապահովելու մասին ունեցած մտահոգութիւններն այս տարիներին «Մեղվի» էջերում դառնում են անհամեմատ ավելի խորը լուսաբանութեան նյութ:

Հայաստանի տնտեսական զարգացման մասին հանգամանորեն խոսվում էր Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործութիւնը որպէս ուղիղ ճանապարհ» աշխատութեան մեջ, որը ընդգրկում էր խնդիրների երկու խումբ, նրանց լուծման վերաբերյալ առաջադրում զույգ ե-

151 «Մեղու», 1864, № 227, էջ 3: |

152 Նույն տեղում, 1864, № 3—4:

ղանակ: Հողամշակության նոր ձևի, գյուղատնտեսությունը զարգացնելու, ազգային վաճառականություն կազմակերպելու խնդիրները մինչ այդ արդեն քննարկվել էին արևմտահայ պարբերական մամուլի էջերում: Այդ մասին ընդարձակ խոսք կար «Բարեգործականի» հայտարարության մեջ, Հ. Շիրմանյանի, Մ. Մամուրյանի և Հ. Սվաճյանի հոգվածներում: Արմենակ Մուրադյանի խմբագրությամբ ֆարիզում լույս տեսնող «Փարիզ» թերթը հանդամանորեն անդրադարձավ ազգային վաճառականության, ինտենսիվ երկրագործության ստեղծման, հայրենի երկրի տնտեսական զարգացման խնդիրներին:

1860 թ. ստեղծվեց վաճառականության մասին հոգ տանող, հայրենասիրական քողով շարշույթ «Արարատյան ընկերությունը»¹⁵³: «Փարիզի» խմբագիրն անմիջապես ողջունեց նրա կազմակերպիչներին, օտար հորիզոնների տակ ծվարած անգլիական դործարանացին արտադրության դեմ մրցությունից դուրս նետվող հայ արդյունաբերողներին ու վաճառականներին կոչ արեց տեղափոխվել Արևմտյան Հայաստան կամ ծովամերձ Կիլիկիա, հոգ տանել երկրի տնտեսական առաջընթացին, պայմաններ ստեղծել ժողովրդի լուսավորության, ապա և օտարի լծից ազատագրության համար: Ուրեմն, երկրագործության, ազգային վաճառականության, երկրի տնտեսական առաջընթացի խնդիրները մեկ տասնամյակ շարունակ արևմտահայ մտավորականության ուշադրության կենտրոնումն էին, նախքան «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության հրապարակումը:

Մ. Նալբանդյանը ծանոթ էր այդ հոգվածներին, անձնական ու զաղափարական կապերի մեջ էր նրանց հեղինակների հետ: Իր «Երկրագործության» էջերում նա փաստորեն քնդհանրացնում էր արևմտահայ բարեկամների մտքերը, հեղափոխական դեմոկրատիայի սկզբունքների բարձրության հասցնում նրանց խաղաղ վերանորոգչական ծրագրերը: Սակայն նրա ամենամեծ արժանիքն այն էր, որ հեղափոխական լիցք հաղորդելով այդ բոլորին, հողային հարցը լուծելիս չէր բացառում «կաջնի օգնության» հեռանկարը և հայ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական ազատագրության խնդիրները դուրս էր բերում ազգային նեղ շրջանակներից, շաղկապում ռուսական պետաշխիական, խալալական ազգային-աղատագրական շարժումների հաղթանակի հնարավորության հետ:

¹⁵³ Մանրամասն տե՛ս Ա. Կ ա ր ի ն յ ա ն, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատոր 2, Երևան, 1960, էջ 490—494:

«Երկրագործության» լույս տեսնելուց հետո «Մեղուն» առաջինն անդրադարձավ այդ աշխատությանը «Ու՛ր որ այսօր հող չունի, վաղը հաց չունի» բնութանով, վերաշարադրեց նրա հիմնական մտքերը և տարածեց հայ գաղթօջախներում: Հ. Սվաճյանը լիովին համերաշխեց խոնդոնի ուսս վտարանդիներից հեղափոխական լիցք ստացած Մ. Նալբանդյանի ծրագրերին և հայտարարեց. «...ճմարիս հայու մը բսածին նման, ու՛ր որ այսօր հող չունի, վաղը հաց չունի բսելով, նույնը մինչև մեր վերջին շունչը պիտի կրկենմք, ապահով ըլլալով մեր էութեան շափ, թե հասարակ ժողովուրդի մը համար ուղղակի, և մնացած մասին համար անուղղակի, բայց և այնպէս անհրաժեշտ—ինչպէս որ ջուրը ձուկի համար—միակ աղբյուր ապրումսի և հարստութեան երկրագործությունն է. քանզի երբ որ աղբ մը կազմող անհատներուն մեծագույն մասը երկրագործությամբ և առհասարակ գյուղական տնտեսությամբ կ'ապրապի, այն ժամանակ այն աղբին ընդհանրությունը հարուստ և ապահովյալ է. որովհետեւ անոր հիմը բնականապէս դրւած է և բնութեան վրա»¹⁵⁴: «Մեղվի» ակնարկած «ճշմարիտ հայր» Մ. Նալբանդյանն էր, այս մարերը վերցված էին նրա «Երկրագործությունից», որի հեղինակի հետ լիովին համերաշխող Հ. Սվաճյանն արգեն համոզված էր, թե «ազգայնական ըստիմեֆյան լոկ խոսք է և իրողապէս չէ կարող մարմնանալ, առանց տնտեսական խնդրի լուծվելուն»:

Զմտուհանով քաղաքական պայքարի խնդիրները՝ Հ. Սվաճյանն այս տարիներին հիմնականում զբաղված էր տնտեսական խնդրի լուծման ծրագրերի մշակումով: Նա հայտարարություններ էր անում «Երկրագործական ընկերությունների» ստեղծման, հողի համայնական դարձնելու վերաբերյալ, յուրովի մշակում Մ. Նալբանդյանի աշխատության ուրիշ հիմնադրույթները: Սակայն 1871 թ. ապրիլի 24-ին «Մեղվի» խմբագիրն ազդարարեց, թե պարբերականն հրապարակելիս, ինքը տեսել է երկու կարգ մարդիկ, որոնք «...ազգը իրենց գերին ըրած էին բարոյապէս և երբեմն նշոթապէս իսկ: Այս կարգերն մեկը կ'ազմենին աղբի մեջ հարստությամբ և որեւէ միջոցով մը ազդեցություն ձեռք բերած աշխարհականները: Երկրորդն էր... անարժանությամբ... եկեղեցական դասը»:

Ուստ ըրի որ ամեն վնաս, ամեն վտանգ, ամեն զոհողություն առ ոչինչ գրելով աշխատիմ այս ինֆնակոչ տեւերը կործանելու, աշխարհականներու ազդեցությունը իսպառ ջնջելու, եկեղեցական վարժը բաւոյնելու»¹⁵⁵:

¹⁵⁴ «Մեղուն», 1862, հունիսի 20, № 165, էջ 138:

¹⁵⁵ «Մեղուն», 1871, ապրիլի 22, № 35:

Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում հողի մեծ մասը մահմեդական վերնախավի, թուրք աղաների, քուրդ բեկերի սեփականությունն էր։ Տապալել սուլթանական բռնատիրությունը, այդ նշանակում էր մերձենալ ոչ միայն ազգային, այլ նաև դրան սերտորեն շաղկապված սոցիալական ազատության, դաշուղացու հարստահարության վերացման խնդիրների լուծմանը։ Հ. Սվաճյանի մտորած ապստամբական շարժումները հայ ժողովրդին բերելու էին բազմազան ազատություն, դրա հետ միասին հողը խլելու էին օտար իշխանավորներից, այդ թվում հայ վերնախավից և հանձնելու գյուղացու տնօրինությանը։ Այնուամենայնիվ, ազդարարային հարցի լուծման մասին Հ. Սվաճյանի հրապարակախոսությունը հեղափոխական հստակ դրույթներ չի բովանդակում։ Սակայն օգնության են գալիս Մ. Նալբանդյանի գնահատականները, նրա ընդհատակյա գործունեությունը, որի մանրամասնությունները ցավոք մինչև օրս ծածկված են մնում դադոսների քողով։

Մ. Նալբանդյանին հասցեագրված Ս. Թագվորյանի 1862 թ. մայիսի 14-ի նամակը, գաղտնագիր բառարանը, նրանց ընդգրկած հարցերը, Գիրքների, Մաձձինիի անունները վավերական վկայություններն են, որ Մ. Նալբանդյանը ջանում էր համանվթական ընդգրկում ունեցող «ЗЕМЛЯ И ВОДА» կադմակերպության հետ առնչակցել արևմտահայ հետևորդներին, նրանց միջոցով ընդհատակյա աշխատանք ծավալել Թուրքիայում¹⁵⁶։ Այդ հետևորդների շարքում, անշուշտ, առաջինը Հ. Սվաճյանն ու Ս. Թագվորյանը պետք է լինեին, որոնք կապված էին կամ պիտի գուցե դեռ կապվեին Լոնդոնի ռուս վտարանդիների, իտալական ազատագրական շարժման ղեկավար Մաձձինիի հետ։

Մ. Նալբանդյանի նամակ հանձնարարականի ստացումից հետո Հ. Սվաճյանը Պոլսում չէր։ Նա դուրս էր եկել շրջագայության և վերադարձին «Մեղոս»-ում ուժեղացրել զավառահայության դրության նկարագրությունը, հայ վերնախավի քննադատությունը, արևմտահայ ու արևելահայ կղերի, վանականների ազգադավ գործերի մերկացումը, Պոլոս չարագործի դատափետումը, Մ. Նալբանդյանի անձի ու գործի պաշտպանությունը։

Պետրոպավլովյան ռավելինի խուլ ու մռայլ նկուղում նստած, Մ. Նալբանդյանը դարմանալիորեն տեղյակ էր Մեչուխչա-Սվաճյանի գործունեությանը, նրա հրապարակած հողվածներին և Բոսֆորի ափերին դեղերող իր ամենասրտագին բարեկամին էր ձոնում «Ու-

156 «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», գիրք Ա, էջ 502։

դերձ սու Մեղուխեշայն ի Կոստանդնուպոլիս» ոտանավորը, վերջին քառատողում բացականչելով.

Քեզ սիրեց Հայաստան, Քեզ որհնում է բյուր ընթան.

Քեզ դարեւ պսակենք հյուսում է ապագան:

Ընդունիր այս երկտող իմ անշուք հյուսվածքը,

Պակասը թող լցնե սիրած իմ, Քո ազգը:

Այսպիսով, հանձին Հ. Սվաճյանի, Մ. Նալբանդյանը տեսնում էր իր այն դինակցին, որը՝ պետք է շարունակեր իր սկսած գործը, հայ ժողովրդի քաղաքական ու սոցիալական ազատագրության խնդիրները շաղկապել համակլրտպական, մաննավորապես ուսուկան հեղափոխական շարժումների հետ: Եվ պատահական չէր, որ դեռևս «Երկրագործություն» հրապարակելիս, նրա հեղինակը տողատակում դնում էր այն ընդարձակ նամակը, ուր ասվում էր, թե «Ռուսիո մեջ խմբոված ազատությունը համարձակ կարելի է մարդկային ազատություն անվանել, վասնզի ազատության հողի վրա կհիմնվի...»: «Երկրագործություն» մեջ արևմտահայ աշխարհաբարով լույս տեսած նամակի մասին Նալբանդյանը հայտնում էր, թե իբր այն ստացել է արևմտահայ բարեկամից: Անշուշտ Նալբանդյանին էին այդ տողերը և արևմտահայ բարեկամներից մեկին վերագրելը սոսկ ձև էր, որն ի դեպ հուշում է, թե Պոլսում արդեն կար մեկը, որը բաժանում էր սույն մտքերը և համերաշխում նրա հեղինակին: Կասկած չկա, որ այդ մեկը կարող էր լինել Հ. Սվաճյանը կամ էլ Ս. Թադևոսյանը: Հրապարակախոսության մարդում Նալբանդյանի բարձրակետին ձգտող, բայց չհասնող Հ. Սվաճյանն այդ բացը լրացնում էր ընդհատակյա գործունեությամբ:

Հ. Սվաճյանի գործունեությունը չէր սպառվում դրանով: «Մեղվական» երիտասարդության գլուխն անցած հրապարակախոսը տոն էր տալիս արևմտահայ իրականությանն հուզող բոլոր հարցերին, սահմանադրական ու մշակութային շարժումները ծառայեցնում գլխավոր նպատակին՝ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական ազատագրության պայքարին: Անկախ Ազգային սահմանադրության էությունից, Հ. Սվաճյանի գլխավորած սահմանադրական շարժումն, ըստ էության հետևողական պայքար էր հանուն ժողովրդի քաղաքական հասունացման, դեմոկրատական վերածննդի¹⁵⁷, Անհիմն չէին տաղանապահար Տերոյենցի կասկածաբանները, թե սահմանադրականները ձգտում են «պետության մեջ պետություն ստեղծել»:

Աղգային-գեմոկրատիայի արմատական թևը պաշտպանում էր աղգային ուժերի համախմբման ու կոնսոլիդացման գաղափարը՝ քաղաքական անկախության հեռանկարով: Հ. Սվաճյանը երկրորդ շրջանում ողջունում էր Սահմանադրությունը, սակայն ոչ էսնաֆների սահմանափակ դասային տեսանկյունով, այլ կամենում էր Սահմանադրության շենքը կառուցել ժողովրդական լայն զանգվածների՝ արևմտահայ գյուղացիության, նրա հետ զոգված քաղաքացիության-արհեստավորության, բանվորների և մտավորականության զանգվածների վրա¹⁵⁸: Նրա պատկերացրած «աղգային կառավարությունը» կազմվելու էր ամբողջ աղգի մասնակցությամբ, իսկ ժողովրդի ներկայացուցիչ՝ ընտրյալները պետք է արտահայտեին ընտրողների շահերը, հաշվետու լինեին նրա առաջ:

Հրապարակախոսության, քաղաքական պայքարին զուգընթաց, Հ. Սվաճյանը հսկան դեր է կատարել հայ գեղարվեստական դրականության, գրաքննադատական մտքի զարգացման, արվեստի պատմության մեջ: Նրա գրչին են պատկանում «Հայաստան Մայր», «Արիք Հայկազունք» հայրենասիրական բանաստեղծությունները, ռեալիստական կտավի «Քաթինքա» վիպակը, «Առանձար Ամատունի» պատմական ողբերգությունը, «Մասնություն» քաղաքական պոեմները: Եթե հայ ժողովրդի ազատագրությունը Հ. Սվաճյանի տարերքն էր ունպատակը, ապա երգիծանքը նրա պայքարի հիմնական ձևերից մեկն էր¹⁵⁹: «Տեսած թերություններն ի սեր աղգին արձակ համարձակ ծաղրող թերթին ուրիշ աղգեր ինչ որ ուզեն թող ան ըսեն, մեր մեջ ասոր «Մեղու» կըսեն,— գրում էր Հ. Պարոնյանը»¹⁶⁰: Եվ իրոք, «Մեղուն» ԾՕ-ականների պոլսահայ մարտնչող սահմանադրականների երգիծող բերանն էր, քաղաքական սատիրայի հիմնադիրը, ծաղրանկարների մեծ վարպետը, հայ վերնախավի սարսափազդուն:

Հ. Սվաճյանի ռեալիստական արձակը, քաղաքական սատիրան, երգիծանքն ու ծաղրանկարների ժանրը հիմնականում ծառայեցին էին սոցիալ-դասակարգային պայքարի նպատակին, հայ հոգևոր ու անհոգի վերնախավի՝ Զամուռճյանի, Ալվազովսկու, Տեյխմենճյանի, ամիրանների, էֆենդիների, եկեղեցականների աղգադավ գործելակերպի ձաղկմանը: Առանց գուշվն ինչ տարակուսանքի, Մ. Նալ-

¹⁵⁸ Ա շ ո տ Հ ո վ հ ա ն ե ի ս յ ա ն, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, դիրք Ա, էջ 405:

¹⁵⁹ Մանրամասն տե՛ս Գ. Գ ա ո պ ա Ր յ ա ն, Հարություն Սվաճյան, 1958, էջ 45 և հետ.:

¹⁶⁰ «Մեղու», 1871, № 39:

բանդյանի բարեկամները Հ. Սվաճյանի բարեկամներն են, իշխումները՝ նրա հակառակորդները: Սրանք ևս Նալբանդյան-Սվաճյան հեղափոխական գինակցության հրկրորդական վկայություններն են:

1860-ականների արևմտահայ ազգային-դեմոկրատների ձախ թեկն պատկանող մտավորականների մեջ Հ. Սվաճյանից դուռ, հայտնի էր Սևրովրե Թագվորյանը: Նա գրական կամ հրապարակախոսական ակնառու որևէ հետք չի թողել հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ: Մնացել է սակայն Մ. Նալբանդյանին ուղղված 1862 թ. մայիսի 14-ի թվակիր նրա նամակը, որը, շնայած իր սակավէջությանը, ծածկագրով բացելիս, հեղաբեկում է ժամանակի հայ հասարակական մտքի, ազատագրական շարժման պատմությանը, մի ամբողջ գլխով բարձրացնում հայ 60-ականների հեղափոխական դեմոկրատներին:

Ս. Թագվորյանի նամակն ու դրա հետ կապված մյուս նյութերը վկայություններ են, որոնք գրեթե կասկած չեն թողնում, թե ինչպես Մ. Նալբանդյանը, այնպես էլ նրա ու գրության հեղինակի միջոցով արևմտահայ հեղափոխական դեմոկրատները կապեր են ունեցել Գերցենի, Օգարևի, Բակունինի, Մաձձինիի հետ, ջանացել են ծովագերբում դորք կենտրոնացնել, վառող արտագրել, Զեյթունին օգնություն հասցնել, այլ խոսքով՝ հայ ազգային շարժումը զուգորդել առևտրական հեղափոխական և խալալական ազատագրական պայքարի հետ: Թագվորյանը, Հ. Քյաթիպյանը և «քսան երեսուն» հոգի այլ մարդիկ ծանոթ էին այս ծրագրին, գործում էին նրա իրականացման օգտին:

Հետագայում նա մասնակցեց «Սեր» դադտնի ընկերության աշխատանքներին, Հ. Սվաճյանի ու Մ. Մամուրյանի հետ միասին մշակեց նոր ծրագրեր, պաշտպանեց Մ. Նալբանդյանի անձն ու գործը: Ս. Թագվորյանը նալբանդյանական տիպի հեղափոխական գործիչ էր 1860-ականներին: Նրա հետ էր նաև մասնագիտությամբ բժիշկ Հովհաննես Քյաթիպյանը, որը հետագայում ևս շարունակելով ընդհատակյա աշխատանքը, Համիդի դրածոների ձեռքով խեղդամահ արվեց 1881 թ.:

Այսպիսով, 1860-ականների արևմտահայ հասարակական-քաղաքական շարժումների մեջ ղեկավար դեր էր կատարում, ժողովրդին իր հետևից տանում ազգային-դեմոկրատական հոսանք՝ երկու թևերով: Շատ խնդիրներում սրանց հետ էին դավառահայ ազգային-պահպանողականները, որոնք, հետագա տասնամյակների սոցիալ-քաղաքական իրադարձությունների ազդեցությամբ, թոթա-

փում են պահպանողականության բեր, շրջագարծ կատարում և երկնում հեղափոխական ընդհատակյա կազմակերպություններ:

Սուլթանական Թուրքիան, նրա տիրապետության տակ ընկած Արևմտյան Հայաստանը, Հուլիական Կիլիկիան տնտեսական դարգացման տեսակետից 19-րդ դարի առաջին երեք տասնամյակներին շարունակում էին մնալ հետամնաց ագրարային, բաժան-բաժան եղած երկրահատվածներ: Կայնարձակ կայսրությունը տակավին չէր կենտրոնացվել և ձևավորում էր միավորում թուրքահայատակ նահանգները, քրդահայատակ իշխանապետությունները, կիսանկախությունը պահպանած անկախ կամ ֆեոդանլը զավառները: Երկրում մոլեգնում էր խանա-փաշայական ռեժիմը, ժվատվում էին աշխատավորական զանգվածները, առանձնապես ծանրանում էր քրդահայատակ շրջանների հայ աղգարնակչության դրությունը, որն իր շահերի դիտակցությանը բարձրանալով, սուլթանական կենտրոնական կառավարությունը դերագոսում էր զրեթն անկախություն ձեռք բերած թուրք ու քուրդ ավատատերերի կամայական սուլթանից:

Օգտագործելով աշխատավորության անբավականությունը, հատկապես քրիստոնյա աղգերի մեջ լեռնացող ցասումը երկրատեր ավատատերերի նկատմամբ, մի շարք բարենորոգումներ անցկացնելուց հետո, սրանց հենարան դարձնելով, թուրքական զույգ սուլթանները արշան ու սրի միջոցով ոչնչացնում են կենտրոնախույս ուժերը, կենտրոնացնում են պետությունը, որոշ չափով հնարավորություն ստեղծում առևտրի ու արհեստագործության, այդ թվում և գյուղատնտեսության զարգացման համար: «Հիվանդ մարգ» որակված կայսրությունը հրապարակում է «Թանգլիմաթը», ագրարային ու ռազմա-քաղաքական մի շարք ռեֆորմներ, որոնք նպատակ ունեն կլորտականացնել Թուրքիան, երկիրը դնել զարգացման բուրժուական ճանապարհի վրա, իսկ քրիստոնյաների բախտով հետաքրքրվող քրիստոնյա վեհապետերին խաբելով, հավատացնել, թե թուրքահայատակներն արդեն հասել են վաղեմի բաղձանքին, հետևաբար նրանց գործերին խառնվելու հարկավորությունն արդեն «վերացել է»:

Թուրքիայի հրապարակած բազում ռեֆորմները չխաթարեցին ֆեոդալական հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, այլ փոխեցին շահագործող դասակարգի կազմը, շահագործման ձևերն ու եղանակները: Դրանով հանդերձ, արևմտահայ գյուղացին 1850—

60-ական թվականներին թոթափեց արտատնտեսական հարկա-դրքանքի մեծ մասը, որոշ չափով հողահանգակներ ստացավ, հրա-ժարվեց քուրդ վերնախավին տրվելիք հարկատեսակից և հարկա-տու դարձավ կառավարությանը, նոր հողատերերին: Անցյալի հա-մեմատությամբ Արևմտյան Հայաստանի ու հայաբնակ նահանգ-ների գյուղատնտեսությունն աշխուժացավ :

Զարգացման ճանապարհ բռնեց առևտուրն ու արհեստագործու-թյունը: Մովսհայաց, Միջհրկրականի առափնյա քաղաքներից բա-ցի Արևմտյան Հայաստանի ու Փոքր Ասիայի քաղաքներում զարգա-ցավ արհեստագործությունը, առաջ եկան բազմաթիվ մանուֆակ-տուրաներ, կապիտալիստական տիպի հատ ու կենսա գործարաններ: Զեալորվեց գավառահայ բուրժուազիան, որն աստիճանաբար իր բռան մեջ հավաքելով կախություն առևտուրն ու արդյունաբերու-թյունը, սկզբնական շրջանում բավարարվածի տեսք էր ստացել և ավելի պայքարում էր քրդական դերերեջությունների մնացորդների ոչնչացման, քան թե սուլթանական կարգերի խորտակման համար:

Դժբախտաբար, 1860-ական թվականներից գործահրապարակ է իջնում նաև թուրք նախանձախնդիր ու թույլ բուրժուազիան, որը տնտեսական մարդում, մրցակցության մեջ չկարողանալով դիմա-նալ բանիմաց հարուստ հայ ու հույն բուրժուազիային, պետության թողտվությամբ սկսում է զանգվածաբար հրդեհել ուժեղ մրցակից հայ առևտրականների ու արհեստագործների ունեցվածքը, թալա-նել նրա խանութները, հաճախ էլ հարմար պատրվակով սրանց հե-ռացնել երկրից:

1880-ականների սկզբին Թուրքիայի նկատմամբ արդեն ընդ-դիմադիր տրամադրությամբ համակված դավառահայ բուրժուազիա-յի հատունացման պայմաններում արյունեղակ սուլթան Համիդը ար-մատապես փոխում է իր քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատ-մամբ, ոչնչացնում «Թանգլիմաթն» ու օրենսդրական մյուս բոլոր ակտերը, համաձուլման, ունեզրկելու քաղաքականությունից, անց-նում «ուսասներ գյալուրների» ոչնչացման, երկիրը հայադրկելու «նոր կուրսին»: Ավարտվում է Թուրքիայի, առավել ևս արևմտահա-յության զարգացման երկրորդ շրջանը, ծայր են առնում հայկական կոտորածները, սրունք 1890-ականներին գերեզման տարան 300 հա-զար հայերի:

Համիդին հաջորդող երիտասարդ թուրքերը գերազանցեցին արյունարբու նախորդին, մեծ նախճիր գործելով ոչնչացրեցին 1,5 միլիոն հայերի, լուսցրին արևմտահայ երգն ու երաժշտությունը,

թատրոնն ու գրականությունը, հայազրկեցին Արևմտյան Հայաստանը:

Արևմտահայ եղբայրների բախտին կարժանանային նաև արևելահայերը. երբ Կովկաս շնասնեին Մեծ հոկտեմբերի ազատարար ղողանջները, երբ կարմիր բանակն օգնության շնասներ և Հայաստանը շնայտարարվեւ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն:

ՈՐՀԱՊՈՐՏԱՆԻ ԱՂՐՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
Ց Ա Ն Կ

1. Մարխիզմի կլասիկներ

К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т.т. 4, 5, 6, 9, 16 (часть 2), 17 (часть 2), 18, 22.

Փ. Էնգելս, Օ րաջլոժեննի ֆեոդալիզմա և ռազվիտնի բուրժուազմն, Журнал «Пролетарская революция», 1935, № 6.

Կազմ Մարխ, Կապիտալ, հ. 3, Երևան, 1949:

Ֆրիդրիխ էնգելս, Անտի-Գյուրինդ, Երևան, 1952:

Վ. Ի. Լենին, Երկեր, 4-րդ հրատ., հհ. 1, 2, 3, 19, 21, 25:

2. Ձեռագիր աղբյուրներ

ՀԱՍՀ Միեխտաբների սովետին աղբյուրներ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանից
օգտագործված ձեռագրեր (համարական հերթականությամբ):

2622	4180	4442	5463	8916	9839
2939	4181	4447	6232	9027	
4177	4182	4515	6337	9424	
4179	4184	4580	8540	9821	

ՀԱՍՀ Կուլտուրայի միեխտաբության գրականության և արվեստի բանգարան (ԳԱՌ),
Ա. Ալպոլանյանի ֆոնդ, Տպագրության արվեստ և հայեր (ձեռագիր աշխատություն):

Նրոնադեմի ժառանգարան, ձեռագիր 2738:

ՀԱՍՀ ԳԱ. Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Հ. Անադյանի Հայ դադմականության պատմությունը (ձեռագիր աշխատություն):

3. Արխիվային նյութեր

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, արխիվային բաժին, ֆոնդ Կարողիկոսական
դիվան, Յղթադանակ Ն Ն 1 (Վալեհրադիր 64), 4 (վ. 46ա), 7 (վ. 116), 33
(վ. 60, 166), 24 (վ. 96), 25 (վ. 6), 27 (վ. 125), 31 (վ. 204), 32 (վ.

155), 33 (վ. 263), 36 (վ. 256), 88 (վ. 105ա), 90 (վ. 58), 109 (վ. 458ա), 110 (վ. 51, 120 (վ. 446), 138 (վ. 323), 158 (վ. 14, 39), 160 (վ. 159ա, 159բ), 163 (վ. 31), 167 (վ. 510), 193 (վ. 145, 148, 152, 155, 156, 157, 159), 202 (վ. 549), 203 (վ. 777), 219 (վ. 121—325), 230 (վ. 325), 247 (վ. 855), 258 (վ. 130)։

Գալուստ Տեր—Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 16, վավ. 7, 10, 100։

Կառնապետ արհեստագործների արխիվ, թղթ. 163, վավ. 12բ, 203, թղթ. 103ա, վավ. 12, 31, 67, 82, 203, 433, 437։

Հ. Արքանաժյանի արխիվ, թղթ. 98, վավ. 148, թղթ. 99, վ. 1։

Փիրղալեմյանի արխիվ, թղթ. 69, վավ. 10։

Իգմիրլյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 162, 616։

Գարեգին Հովսեփյանի արխիվ, թղթ. 90, վ. 14։

Ջանազան հեղինակների արխիվ, թղթ. 68բ, վավ. 148, 149։

Ա. Նրիցյանի արխիվ, թղթ. 8, վավ. 233ա։

Հայկական ՍՍՀ Կենտրոնական Պետական պատմական արխիվ, ֆոնդ 42, գործ 11։ Ֆոնդ 56, ցուցակ 2, գործ 215, ցուցակ 6, գործ 332։ Ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 9, 302, 615, 624, 709։ Ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 24, 44, 46, 47, 50, 2214, 2215, 2219, 2221, 2222, 2223։ Ֆոնդ 227, գործ 346։ Ֆոնդ 242, գործ 4։ Քաղվածքների ֆոնդ, գործ 39, 49։ Թուրքական ֆերմանների ֆոնդ, 52, 94։

ՀՍՍՀ Դրականության և արվեստի բանգարանի արխիվ, Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, բաժին 1, վավ. 104, բաժին 3, վավ. 37, 38, 40, 42, 47, 49, 50, 52, 55, 57, 59, 142—146։ Խ. Լեոնյանի ֆոնդ, գործ 10։

ՀՍՍՀ ԴԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, պրոֆ. Լեոյի ֆոնդ, գործ 20, 24, 39, 42։

Ռուսաստանի արտաֆին ֆաղափականության արխիվ (ԱՅՈՐ)։ Ֆոնդ Գլխավոր արխիվ, գործ 13, մասն 15, 16, 17։ Ֆոնդ Քաղարխիվ, գործ 1625, 1627, 3468։ Ֆոնդ ՍՊՊ Գլխավոր արխիվ V—Ա2, գործ 1076, 1083 (72), 1094, 1095։ Ֆոնդ 40, ցուց. 528, գործ 33, 54, 71։

ՍՍՀՄ Կենտրոնական Պետական ռազմա-պատմական արխիվ (ЦГВИА СССР)։ Ֆոնդ ՌԴԱ (ВУА), գործ 1046, 1108, 4481, 4643։ Ֆոնդ 1300, ցուցակ 9, գործ 155, ցուցակ 18, գործ 2, 63, 82, 83։

Վրացական ՍՍՀ Կենտրոնական Պետական պատմական արխիվ (ЦГИА Груз. ССР) ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գործ 2244, 2462, 2646, 2878։ Ֆոնդ 5, ցուցակ 1, գործ 2093, ֆոնդ 11, ցուցակ 1, գործ 1986, 3683, ֆոնդ 17, գործ 57, ֆոնդ 47, գործ 75։

4. Հրապարակված աղբյուրներ և գրականություն

Ա. Հ Ա Յ Ն Ի Ր Ն Ն

Արուվյան Խ., ԵՃԺ, հ. 8, Նրեան, 1958։

Արքանաժյան Վ., Արհեստները Հայաստանում 4—18-րդ դարերում, Նրեան, 1956։

Ա.—դո, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում, Նրեան, 1917։

Ա.—դո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Նրեան, 1912։

Աղասեան Թ., Տառնան զերդաստանը և իր ականաւոր դէմքերը, Իսթանպուլ, 1952։

ՏԱղդալին Սահմանագրութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1860, 1863։

Ալիշան Ղ.. Յուշիկը Հայրենեաց Հայոց, հատոր Ա, Վենետիկ, 1869:

Ալիշան Ղ.. Սիրուան, Վենետիկ, 1885:

Ալիշան Ղ.. Քաղաքական աշխարհագրություն, Վենետիկ, 1853:

[Ալիշան], Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, 1853:

Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1902:

Անդրանիկ. Տէրսիմ, Թիֆլիս, 1901:

Անդրեասեան Անդրանիկ, հոգեբ, Պէյրուս, 1961:

Այվեր Տրվըն և Գեորգ Փիսոն. Ուղևորություն ի Փոքր Ասիա, Վիննա, 1892:

Ալպոյանեան Ա.. Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրէ, 1950:

Ալպոյանեան Ա.. Պատմություն Հայ Կեսարիոյ, հ. Ա, Գահիրէ, 1937:

Ալպոյանեան Ա.. Պատմություն եւրոպիոյ Հայոց, Գահիրէ, 1952:

Ալպոյանեան Ա.. Պատմություն Մալաթիոյ Հայոց, Պէյրուս, 1961:

Աղեմսանդրեան Անդրէաս, Պատմություն ականաւոր քաղաքին Սերաստիոյ և սահմանաց նորա կամ արքեպիսկոպոսոսեան նորին, Վենետիկ, ս. Ղաղար, 1911:

Անէմեան Լ., Հայոց Պատմություն, Գիրք Գ, Գահիրէ, 1936:

Այվազովսկի Գարիկ. Պատմություն Օսմանեան պետութեան, հհ. Ա, Բ, Վենետիկ, 1841:

Այվազովսկի Գարիկ, Հատընտիր պատմությունը վարուց օսմանեան թագաւորաց և վեդիւրաց, Վենետիկ, 1848:

Անասյան Հ., 17-րդ դարի աղաւթադրական շարժումներն Արեւմտայն Հայաստանում, Երևան, 1962:

Առաքելեան Հ., Զէյթուն, Թիֆլիս, 1896:

Ասատուր Հ., Դիմաստվերներ, Կ. Պոլիս, 1921:

ժԱտենագրությունը Ազգային ժողովոյն, մասն Ա, Բ, Գ, 1860—1890:

Ատոմ. Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը, Կ. Պոլիս, 1910:

Արեւելագիտական ժողովածու, № 1, Երևան, 1960:

Բասմաջեան Կ. Յ., Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն, Վենետիկ, 1936:

Բաւանդեան Գ., Հայաստան և Նվրոպա, Ժընև, 1907:

Գարբիելյան Հ., Հայ փրկութեայական մտքի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1959:

Գալուստեան Գր. Հ., Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զէյթուն, Նիւ-Եմք, 1934:

Գալթեան Հ. Ամբոսիոս, Համառօտ պատմություն նոր ազգաց, Վենետիկ, 1851:

Գաղութաբան տարեգիրք, Ա. տարի, Պոլսրէշ, 1939:

Գաւապաշան Գ., Հարսիլուն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գասապեան Մինաս, Հայերը Նիկոմեդիոյ դաւառին մէջ, Պարտիզակ, 1913:

Գոլանյան Խ. Գ., Ուրվագծեր հայ տնտեսագիտական մտքի պատմութեան, Երևան, 1959:

Դիւան Հայոց պատմութեան, հ. Ժ, Թիֆլիս, 1912:

Դիւան Հայոց պատմութեան, հ. ԺԳ, Թիֆլիս, 1915:

Իլյարեան Արմենակ, Յուշեր. Գահիրէ, 1947:

Իւսմիան Համարածում, Յուշարձան վան-Վասպուրականի, հհ. Ա, Բ, Աղեքսանդրիա, 1929:

Երևանեան Գ., Պատմություն Չարսանճակի հայոց, Պէյրուս, 1956:

Զևարուցի (Մ. Սեմերճյան), Զէյթունի անցեալէն և ներկայէն, ժասն Ա, Վիեննա, 1900, ժասն Բ, Բարիդ, 1903:

«Զէյթունի պատմագիրք», Պոլէնոս—Ալրէա, 1960:

Զուլպլան Մ. Կ., Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսր-
րության մէջ, Երևան, 1966:

«Ընդհանուր օրացույց ս. Փրկչեան Ազգային հիւանդանոցի հայոց», Կ. Պոլիս, 1900,
1901, 1902, 1905, 1907, 1909, 1910:

Իսմուրեյան Վ., Դորգազործությունը Հայաստանում, Երևան, 1955:

Իւկոյիկ, Ամենուն տարեցույցը, Փարիզ, 1924, 1929:

Բովմա Մեծովիցի, Յիշատակարան, Թիֆլիս, 1892:

Թուրքական ազդուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդ-
ների մասին, կազմեց Ա. Խ. Սախրաստյանը, հատոր Ա, Երևան, 1961, հա-
տոր Բ, Երևան, 1964:

Իննիսեան Ղ., Աշխարհադրութիւն շորից մասանց աշխարհի, Վենետիկ, հատոր Ա,
1806, հատոր Ե, 1804:

Ալօ, Թուրքահայ յեղափոխութեան զաղափարարանութիւնը, հատոր Ա, Փարիզ, 1934:

Լեո, Հայոց պատմության նորագույն շրջան, Երևան, 1927:

Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946:

«Լոյս պատկերազարդ օրացույց 1905 թուականի», Թիֆլիս, 1904:

Խաթանոսեան Սեօւանդ, Հայոց թիւը, Պոստոն, 1965:

Խաթանեան Յակոբ, Հանքերը Հայաստանի և Կիլիկիոյ, Նիւ-Նորք, 1919:

Մոցիկեան Ս. Մ., Արեւմտահայ աշխարհ, Նիւ-Նորք, 1947:

«Մրազիր կազմակերպական կանոնադրի Օսմանեան Հայաստանի», Կ. Պոլիս, 1878:

Կարինյան Ա. Բ., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատոր 1,
Երևան, 1956, հատոր 2, Երևան, 1960:

Կարինյան Ա., Արեւմտահայ լուսավորիչները 1860—70-ական թվականներին (ՀՍՍՌ
ԳԱ «Տեղեկագիր», 1944, № 6—7):

Կարինյան Ա., Հին Թուրքիան և Թուրքահայերը («Նորք» 1926 թ., դիրք առաջին,
գիրք երկրորդ):

Կիլիկիա, Պետերբուրգ, 1894:

Կոլմսկի Ա., Մահմեդական աշխարհն ու նրա ապագան, Վաղարշապատ, 1906:

Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, հատոր Ա, Երևան, 1932:

Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, հատոր 2, Ժժ դար, Երևան, 1934:

Համբարձումյան Վ., Գիւղաշխարհ, Փարիզ, 1927:

Համբարյան Ա. Ս., Ազրաբային հարաբերությունները Արեւմտյան Հայաստանում
(1856—1914), Երևան, 1965:

Համբարյան Ա. Ս., Արհեստները Արեւմտյան Հայաստանում 19-րդ դարի վերջին
քառորդում և 20-րդ դարի սկզբին: «Տեղեկագիր», № 12, 1965:

Հայկ Վանէ, Խարբերդը և անոր ոսկեղէն զաւար, Նիւ-Նորք, 1959:

«Հայ նոր գրկաճուրպան պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի
հրատարակչություն, հ. 2, Երևան, 1962, հ. 3, Երևան, 1964:

«Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից», Երևան, 1963:

«Հայ ժողովրդի պանդխտության երգեր», Երևան, 1961:

Նավարյան Բ. Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1963:

Նովիանինյան Աշոտ. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Երևան, 1959:

Նովիանինյան Աշոտ. Մերայել նալրանդյանի «Անտիպ երկեր», Երևան—Մոսկվա, 1935:

Նովիանինյան Աշոտ. Նալրանդյանը և նրա ժամանակը, դիրք առաջին, գիրք երկրորդ, Երևան, 1955—1956:

Նովիանինյան Թ. Փ., Արեմտահայ աղգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կապմակերպությունը, Երևան, 1965:

Ղազարյան Հայկ. Դրիդոր Զիլինկիրյան, Երևան, 1959:

Ղազարյան Հայկ. Դրիդոր Զիլինկիրյան (Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1962):

Ղազարյան Հայկ. Մատթևոս Մամուրյան, Երևան, 1961:

Ղազարյան Հայկ. Հ. Սվաճյանի աղգային-ազատագրական պայքարի զսղափարախոսությունը («Տեղեկագիր», 1958, № 7):

Ղազարյան Հայկ. Զեյթունի հերոսական ապստամբությունը («Տեղեկագիր», 1962, № 10):

Ղազարյան Հայկ. Ստեփան Ոսկանյան (Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1962):

Ղազարյան Հայկ. Մատթևոս Մամուրյան (Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 3, Երևան, 1964):

Ղազարյան Հայկ. Մատթևոս Մամուրյանի «Երկեր»-ի առաջարանը և ծանոթագրությունները, Երևան, 1966:

Ղազարյան Հայկ. Սրբուհի Տյուտաբ, Երկեր, ծանոթագրությունները, Երևան, 1960:

Ղազարյան Հայկ. Արեմտահայ դեմոկրատական հոսանքը 1860-ական թվականներին, (Թեկնածուական դիսերտացիա, պաշտպանված 1959 թվականին):

Հանաչևան Հ. Մեսրոպ, Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան, Վիեննա, 1953:

Հանիկևան Հ. Կ., Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895:

Հլխահեան Առն, Ժամանակակից բնագրական քննական պատմութիւն հայոց, հատոր Ա, Մարսէլ, 1933:

Ճիգմէնեան Գ. Մանուկ, Խարրերը և իր զտակները, Ֆրէդնո-Փալիֆորնիա, 1955:

Մախմուդով Ն., Քուրդ ժողովուրդը, Երևան, 1959:

Մակարյան Ա., Մերայել նալրանդյանը և Արեմտահայ դեմոկրատիան, Երևան, 1946:
Մամուրեան Մ., Անկիլական նախականի կամ հայու մը ճակատագիրը, Զմիւռնիա, 1881:

Մամուրյան Մատթևոս. Երկեր, Երևան, 1966, կազմեցին և ծանոթագրեցին Հայկ Ղազարյան, Հայկազ Պողոսյան:

(Մամուրյան Մ.) Վրոյր, Հայկական համականի, Զմիւռնիա, 1872:

Մամուրյան Մ., Սև լիւծի մարդը, Աթէնք, 1932:

Մելիսեյրյան Վ. Գ., Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը (Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանի «Աշխատություններ», հատոր 2, Երևան, 1950):

- Մելիքսեբյան Վ. Գ., *Զեյթունի հերոսամարտերը*, Երևան, 1962:
- Միրախոբեան Մ., *Նկարագրական ուղեորութիւն ի հայաբնակ դատաս Արիւնէան Տաճկաստանի, մասն Գ, Կ. Պոլիս, 1885:*
- Մ. (ւմբեան) Հ. Գ., *Մասնական պատմութիւն հայ մեծատուններու, Կ, Պոլիս, 1909:*
- Մ. (ւմբեան) Հ. Գ., *Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնն և վաճառականը, Կ. Պոլիս, 1908:*
- Մուշեղ Նախկոպոս, *Մանչէսթրի հայ դաղութիւր, Պոստըն, 1911:*
- Յակովբ Կաբենցի, *Տեղագիր վերին հայոց, Վաղարշապատ, 1903:*
- Նարանեան Պօղոս, Արտուր Հայաստանի կամ տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, *Զարսանճադի, Ժառաղջուրի և Երզնկայու, Կ. Պոլիս, 1883:*
- Նաշալեան Ս. Յարութիւն, *Զէյթունի ըաջամարտիկ Տէր Օհանի ըաջադործութեանց զրուագներէն, Պէյրութ, 1958:*
- Ներսիսյան Ա. Ն., *Արեւմտահայերի տնտեսական ու բաղաբական լինակը և նրանց ուսական օրինատացիան 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1962:*
- Ներսիսյան Մ. Գ., *Հայաստանի տնտեսական և բաղաբական զրութիւնը (1860—80 թթ.), «Տեղեկագիր», 1946, № 10:*
- Ներսիսյան Մ. Գ., *Հայ ժողովրդի աղատագրական պայքարը թուրքական բռնապետութեան դեմ 1850—70 թթ., Երևան, 1955:*
- Ներսիսյան Մ. Գ., *Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբութիւնը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 4 (19):*
- Նշկեան Յ., *Առաջին կայծերը, «Պայքարի» տպարան, 1930:*
- Շահպաղեան Յակոբ, *Քիւրդո-Հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911:*
- Ոսկեան Համազասպ, *Վասպուրական-Վանի վանքերը, Վիննա, մասն Ա, 1940, մասն Գ, 1947:*
- Չազմագնեան Հ. Հ., *Ընդարձակ պատմութիւն հայոց, Պոսթըն, 1917:*
- Չարբ Վազար, *Յուշամատենան Բարձր Հայքի, Կարինապատում, Պէյրութ, 1957:*
- Չեռազ Մ., *Աղջային դաստիարակութիւն, Կ. Պոլիս, 1876:*
- Չիլիկիւրեան Գ., *Ուղեորութիւն ի Կոստանդնուպոլիս, Զմիւռնիա, 1883:*
- Չոպանեան Ա., *Դէմքեր, փարիզ, 1929:*
- (Պատկանեան Գարիկէ), *Հայոց ազգի պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1863:*
- Պարոնյան Հ., *Ելժ, հ. 3, 4, Երևան:*
- Պարսամյան Վ. Ա., *Հայկական հարցի զարգացման պատմական ուղիները մինչև Բալթիկի կոնգրեսը, «Տեղեկագիր», 1946, № 11—12:*
- Պարսամյան Վ. Ա., *Հայ աղատագրական շարժումների պատմութիւնից, Երևան, 1958:*
- Պարսամյան Վ. Ա., *Հայ ժողովրդի պատմութիւն, պրակ 7, Երևան, 1960:*
- Պէրպէրեան Աւետիս, *Պատմութիւն հայոց, Կոստանդնուպոլիս, 1871:*
- Պօղոսեան Յ. Պ., *Հաճընի ընդհանուր պատմութիւն, Լոս-Անճէլըս-Քալիֆորնիա, 1942:*
- Պողոսյան Հ. Մ., *Նյութեր Զեյթունի պատմութեան վերաբերյալ, (Բանբեր Հայաստանի արխիւներէ, № 3, 1964):*

Յեկկի էլիզե, Լազիստան, Հայաստան և Քիւրդիստան, Վաղարշապատ, 1893:

Ռուսիենան Ն., Ազգային հանդանակութիւն, Կ. Պոլիս, 1865:

Ռուսիենան Ն., Գառադիրք փիլիսոփայութեան, Կ. Պոլիս, 1879:

Սապան-Գիւլեան Ա., Փոքր-Հալիբի յիշատակներ, մասն առաջին, Զիկագո, 1917:

Սալաւենեան Զ. Բ. Տիգրան, Պատմութիւն Նրուսաղէմի, Նրուսաղէմ, 1931:

Սարգսյան Ն. Ա., Սահակյան Ռ. Գ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենդափոխումը թուրք պատմագրության մէջ, Նրեան, 1963:

Սարգիսեան Հ. Ներսիսի, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:

Սարսիւսան, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանագրութիւնը Թուրքիայում (1860—1910), Թիֆլիս, 1912:

Սասունի Կարօ, Պատմութիւն Տարսնի աշխարհի, Պէյրութ, 1956:

Սարիւնյան Ս. Ն., Քենադատական ռեալիզմի սկզբնավորումը հայ դրականութեան մէջ, Նրեան, 1958:

Սարիւնյան Ս. Ն., Հայկական ուսմանտիպը, Նրեան, 1966:

Սալիւստյան Ա. Խ. Օսմանյան կայսրութեան վարչական բաժանումները XVII դարում, (Արեւելագիտական ժողովածու, Նրեան, 1960):

Սվանյան Հարություն, Հրապարակախոսութիւն, Նրեան, 1960:

Սիմէոն Նրեանցի, Զմարտ, Վաղարշապատ, 1873:

Սկոտ Վալտեր, Իշխոէ, Զմիւռնիա, 1872:

Ստեփանյան Գ. Խ., Արփիար Արփիարյան, Նրեան, 1955:

Ստեփանյան Գ. Խ., Ուրվագիծ արեւմտահայ թատրոնի պատմության, հ. առաջին, Նրեան, 1962:

Ստեփանյան Գ. Խ., Հակոբ Պարոնյան, Նրեան, 1964:

Սրվանձտեանց Գ., Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ, մասն Ա, 1879, մասն Բ, 1884, Կ. Պոլիս:

Սրվանձտեանց Գ., Համով հոտով, Կ. Պոլիս, 1884:

Սրվանձտեանց Գ., Մանանայ, Կ. Պոլիս, 1876:

Վարժապետեան Մամիկոն, Յուշիկը Զէյթունի:

Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչև Կարին, Վենետիկ, 1921:

«Տեղեկագիր քաղաքական ժողովոյ», Կ. Պոլիս, 1861, 1865, 1870:

Տէր-Արքամամեան Յովնանէս, Պատմութիւն իւրիմու, Թէոդոսիա, 1865:

Տէր-Կարապետեան Գեղամ, Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներու մէջ, Կ. Պոլիս, 1911:

Տէր-Մովսիսեան Հ. Սահակ, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Բ, Վենետիկ, 1924:

Տէր-Մովսիսեանց Մեսրոպ վարդապետ, Ուղեորութիւն Տ. Տ. Մկրտիչ Վեհ. Կաթողիկոս ամենայն հայոց, Էջմիածին, 1894:

Տէր-Մարգարէց Ս., Շահէնի ի Սիսիկը կամ գաղթական հայը, Կ. Պոլիս, 187(6):

«Տօմար քննանկեան, 1874—75», Թիֆլիս, 1874:

Բաֆֆի, Նիշ, հ. 8, 9, 10, Նրեան, 1958—1959:

Փափազեան Վ., Պատմութիւն հայոց դրականութեան, Թիֆլիս, 1910:

Քիւրումեան Տիգրան, իւրիմեան Հայրիկ, Թիֆլիս, 1887:

Քաջունի Հ. Մանուկ Վ., Աշխարհագրություն հին և նոր Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1857:

Քլեյան Առաքել, Պարսպանան Մկրտիչ, Ակն և ակնցիր, Փարիզ, 1952:

Քլեյան Քիզանդ, Պատմություն ս. Փրկչի հիանազանոցին հայոց ի Կ. Պոլիս, Կ. Պոլիս, 1888:

Քոսեան Հ. Յակոբ, Բարձր Հայր, Վիեննա, 1925:

Քոսեան Հ. Յակոբ, Հայր ի Զմիտնիա և ի շրջակայս, Վիեննա, 1899:

Սոմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1964:

Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հատոր Բ, Կ, Պոլիս, 1914, հատոր Գ, 1961, Պէրոս:

Ֆեոդոսյան Բարոնակ Պլլի, Ճանապարհորդություն ի Բարեւոն ընդ Հայաստան յամի Տեառն 1847, յԱրմաշ, 1876:

Ր. Ռ Ո Ւ Ս Ե Դ Ե Ն

Аверьянов П. И., Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Османской империи, СПб., 1912.

Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв. Документы и материалы, составленные А. С. Тверитиновой. М., 1963.

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1980.

Бакрадзе Д. Исторический очерк турецкой системы землевладения, Тифлис, 1889.

Борьян Б. А., Армения, международная дипломатия и СССР, т.т. I, II, М., 1928—1929.

Воронченко, Описание Малой Азии в ее нынешнем состоянии, часть I, 1840.

Гиппиус А. И., Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции. Вилает Сивас, т.т. I, 2. Тифлис, 1890.

Голобородько И. И., Старая и новая Турция, М., 1908.

Голобородько И. И., Турция, М., 1912.

Гуторь М. Д., Новейшая история Турции и Персии, часть I, Тифлис, 1913.

Даднан Мкртич-Бей, Армяне Османской империи, Тифлис, 1878.

Данинг Б., Турция, М., 1949.

Дилоян В. А., Казарян Г. М., Мурадян Д. А., Историографический очерк новой истории Армении, Известия АН Арм. ССР, 1967, № 3.

Диль Ш., История Византийской империи, М., 1948.

Диль Ш., Основные проблемы византийской истории, Москва, 1947.

Евещкий, Статистическое описание Закавказского края, СПб., 1835.

Егнazarов С. А., Исследования по истории учреждений в Закавказье, часть II, Городские цехи, организация и внутреннее управление закавказских амкаств, Казань, 1891.

Егнazarов С. А., Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тифлис, 1884.

Ерицов А. Д., Опыт статистического очерка народонаселения Турецкой Армении, Тифлис, 1881.

- Иоаннисян А. Р., Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958.
- «История Болгарии», Изд. АН СССР, М., 1954.
- «История XIX века», под ред. профессоров Лависса и Рамбо, М., 1938.
- История турок от начала турецкого народа до наших времен, перевод с немецкого, СПб., 1829.
- Карцев А., Заметки о курдах, Тифлис, 1896.
- Колюбакин А. М., Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, том I, чч. 1, 2, Тифлис, 1888.
- Косев А., Новая история Болгарии, М., 1952.
- Куртейл И. Д., Современное состояние Османской империи, СПб., 1877.
- Лазарев М. С., Курдистан и курдская проблема, М., 1964.
- Линч Х. Ф. Б., Армения, т. 2, Тифлис, 1910.
- Лихутин М., Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах, СПб., 1863.
- Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т.т. I—II, М., 1957.
- Малькольм-Макколы, Султан и державы, перевод с английского, СПб., 1897.
- Малама Я. Д., Описание Эрзерумского вилайета, СПб., 1874.
- Миллер А. Ф., Краткая история Турции, М., 1948.
- Миллер А. Ф., Мустафа паша Байрактар, М.—Л., 1947.
- Моисеев П. П., Аграрные отношения в современной Турции, М., 1960.
- «Народы Турции. Двадцать лет пребывания среди болгар, греков, албанцев и армян». Перевод с английского, СПб., 1879.
- Никитин В., Курды, М., 1964.
- Новичев А. Д., Крестьянство Турции в новейшее время, М., 1959.
- Новичев А. Д., Очерк экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937.
- Петросян Ю. А., «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, М., 1958.
- Петросян Ю. А., Желтяков А. Д., История просвещения в Турции, М., 1965.
- «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.», М., 1896.
- «Раздел Азиатской Турции по секретным документам министерства иностранных дел», под редакцией А. Адамова, М., 1924.
- Розен Д. Г., История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году, часть I, СПб., 1872.
- Ролан Жекмен М. Г., Армения, армяне и трактаты, М., 1897.
- Саркисян Е. К., Аграрная политика османского правительства в Западной Армении во второй половине XIX в., Ереван, 1957.
- Саркисян Е. К., Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны, Ереван, 1962.

Соколов И., Земельные отношения в Турции до Танзимата, «Новый восток», 1924, № 6.

Троттер, Малоазиатские курды, Тифлис, 1886.

Филиппов Н. В., Военное обозрение Азиатской Турции, СПб., 1881.

Халфин К. А., Борьба за Курдистан (Курдский вопрос в международных отношениях XIX века), М., 1963.

Чихачев П. А., Письма о Турции, М., 1960.

Шарль Р., Мусульманское право, М., 1959.

Գ. ՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒՄ

Prof. Cokbilgin Tayyib, Milli mücadale başlarken. Mondros mütarekesinden Sivas Kongresine. Birinci kitap, Türk tarih kurumu basımevi, Ankara, 1959.

Cuinet Vital, La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure, Paris, 1892.

Kinnier Macdonald, Journey through Asia Minor, Armenia and Kurdistan, London, 1818.

Kirziog'lu Fahrettin, Kars Tarihi, İstanbul, 1953.

Langlois Victor, Voyage dans la Cilicie et les montagnes de Taurus en 1852—3, Paris.

Melingén Frederic (Osman Seyfi Bey), La Turquie sous le règne d'Abdul—Aziz (1862—1867), Paris, 1868.

Moltke Helmuth von, Briefe über zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, Berlin, 1876

Slaars Bonaventure F., Etude sur Smyrne, 1868.

Teksiye Şarî, Küçük Asiya, İstanbul, 1924.

Ubicini M. A., Etat présent de l'Empire Ottoman, Paris, 1876.

Ubicini M. A., Lettres sur la Turquie, Paris, 1854.

Uras Esat. Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950.

Դ. ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒՆԸ

«Արարս», Պահիրբուրդ:

«Արևելիկան մամուլ», Ջոխունիա:

«Արծուի վասպուրական», Վան (Վարադ):

«Արծուիկ Տարոնոյ», Մուշ:

«Արձագանք», Թիֆլիս:

«Արևելք», Փարիզ:

«Արևմուտք», Փարիզ:

«Բաղմամուլէս», Վենետիկ:

«Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս:

«Երկրագունդ», Կ. Պոլիս:

«Եվրոպա», Վիեննա:

«Էջմիածին», Էջմիածին:

«Բատրոն», Կ. Պոլիս:

«Լուսա», Թիֆլիս:

«Լույս», Կ. Պոլիս:

«Մաղիկ», Ջմյուռնիա:

«Կոունկ Հայոց աշխարհին», Թիֆլիս:

«Համբարներ Ռուսիոյ», Մոսկվա:

«Հայաստան», Կ. Պոլիս:

«Հայկական աշխարհ», Թիֆլիս:

«Հայրենիք», Բոստոն:

«Հանդէս ամսօրնայ», Վիեննա:

«Հյուսիսամիայլ», Մոսկվա:

«Հորիզոն», Թիֆլիս:

«Մանդուխի Լիբերա», Կ. Պոլիս:

«Մասնաց աղալնի», Բեռլին:

«Մասիս», Կ. Պոլիս:

«Մեղու», Կ. Պոլիս:

«Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս:

«Մշակ», Թիֆլիս:

«Մուրճ», Թիֆլիս:

«Նոր-դար», Թիֆլիս:

«Նոր կեանք», Լոնդոն:

«Նորք», Երևան:

«Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան:

«Փարիզ», Փարիզ:

«Փորձ», Թիֆլիս:

«Փունջ», Կ. Պոլիս:

«Տարաղ», Թիֆլիս:

«Տեղեկագիր» — «Լրարբեր» ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արարդյան Զոսյու—491

Արդար Դսիր—392

Արդալ խան—239, 242

Արդին փաշա—286, 288

Արդուլ Ադիդ (սուլթան)—9, 51, 257, 261, 276, 447

Արդուլ Համիդ (Համիդ I, սուլթան)—9, 16, 288, 331, 338, 341, 343, 347—348, 350—353, 355—359, 362—363, 365—366, 369, 631, 633

Արդուլ Մեջիդ (սուլթան)—9, 206, 208, 235, 238, 241, 254, 261, 264, 293, 343—344, 350, 449, 452, 479—481, 527

Արդուլա (քուրդ փաշա)—91

Արովյան Խ.—97, 224, 509, 576, 636

Արբաճաճ (ամիրա)—401

Արբաճաճյան Ա. Գ.—371

Արբաճաճյան Հ.—34, 120, 299

Արբաճաճյան Վ.—181, 183, 190, 296, 636

Աբրոյան (չեկերի)—380—381

Ադամով Ե. Ա.—165, 188, 497

Ա-դո—150, 314, 322, 636

Ադոնց Ն.—370, 642

Ադատյան Բ.—34—35, 256, 258, 260, 314, 355, 369, 396, 399, 422—423, 493—494, 509, 535, 636

Ադիլ փաշա—68, 485—493, 495, 497, 499—501, 504, 506, 534, 617

Ադնասուր Ա.—521—522

Ալիշան Գ.—17—19, 61, 160, 189—190, 206, 400, 441, 637

Ալի Սուալի—351

Ալի Բիգա—230

Ալի փաշա—73, 458, 460, 494, 501

Ալլահվերդի Արբաճաճ—398

Ալլահվերդյան Յ. Յ.—474

Ալպեր Տըվըլե—158, 258

Ալպոյաճյան Ա.—22, 35, 44, 53—56, 61—62, 114—115, 133, 136, 150, 152, 155, 166, 193, 198, 230, 238, 241, 303, 310, 312—313, 328, 342, 345, 375, 391, 411—412, 438, 443, 450, 616, 635, 637

Ախիկյան Արիստակես—638

Ախիյան Հ. Ն.—381

Ահմեդ Գ. (սուլթան)—387, 392

Ահմեդ Զեկերի—380

Ահմեդ Վեֆիկ—351

Աղաբեկյան Մարկոս—335, 500, 502

Աղաբեկյան Սարգիս—495

Աղաթոնյան Գրիգոր—435, 560—562

Աղաթոնյան Մ.—335, 435, 455, 461, 464, 542, 556, 561

Աղա-Մահմեդ խան—438

Աղայան Գ.—503

Աղայանց Հաճի—257

Աղանյանց Գյուտ քահանա—35

Աղանուր Ա.—546

Աղաքսանդրյան Ա.—46, 82, 151—152, 154, 198, 204, 637

Աղվանյանց Գ.—262, 266, 279, 284, 569

Աճառյան Հ.—133, 555, 635

Աճևմյան Ա.—361

Աճեմյան Լևոն—69, 637

Ամերիկյան Հովհաննես (աղա)—257

Ամինոս—154

Այլադյան Մ.—550, 555, 577
 Այվազովսկի Գ.—18—19, 549, 568, 571, 584, 630, 637
 Ալմատյան Մատթեոս—435, 615, 618—619
 Անասյան Ա.—503
 Անատյան Հ.—373, 380—385, 637
 Անդրանիկ—91, 231, 264, 637
 Անդրեասյան Անդրանիկ—393, 636
 Անկյուրաշի Արաճամ—373
 Անտոն Զեյդրի—381
 Անտոն փարզապետ—117
 Աշտարակիցի Ներսես—34, 127, 455, 595
 Աշնան Պողոս—398
 Ապրո Չեյրի—382
 Առաքելյան Հ.—20, 35, 175, 637
 Առփաճյան Կիրակոս (աղա)—259
 Առատրյան Ա.—31
 Առատուր Հրապետ—561, 637
 Ասլանյան Ստ.—461, 560
 Այլադյան Սեդրակ—179
 Ավգերյան Հ. Մ.—544
 Ավդալ ամիրա—66
 Ավետիսյան Գարրիկ—543
 Ավետիսյան Եղրաբներ—440
 Ավերյանով Պ. Ի.—642
 Ատոմ (Ռ. Լուսինյան) —364, 456, 463, 637
 Արապյան Կարապետ—440
 Արապյան Հովհաննես—432
 Արապյան Պողոս—432
 Արեգիների Կարապետ քահանա—486, 489
 Արծրունի Գր.—287, 349
 Արփիարյան ամիր. տուն—172, 399
 Արփիարյան Ա.—21, 156, 363, 366—367, 435, 563, 577, 641
 Առուելի Վիլյամ—98
 Բաղրատունի Ա.—567
 Բագրատունի Հակոբ—183
 Բազյան Ս.—621
 Բակրաձե Դմ.—81, 83—84, 642
 Բակունին—518—519, 631
 Բաղդասար ամիրա—401
 Բաղդասար Ուռճայեցի—384
 Բաղիշեցի Առաքել—373
 Բաղիշեցի Զիրիշյան—384

Բալազիր Ռ. (սուլթան) —60, 392
 Բալրակտար Մուստաֆա փաշա—8, 32, 41
 Բաշայան Լեոն—435
 Բաշկալեցի Միր Մաքսուդ—92, 239
 Բառմաջյան Կ.—54, 637
 Բատուտա Իրեն—179
 Բարիկյան Մանուկ—316
 Բարունակ Չերուխյան—44, 58, 148, 152—153, 172, 193, 217, 242, 455, 462, 642
 Բեդեր-խան Բեկ—58—59, 91—92, 96, 108, 137, 149, 164, 237—240, 242—244, 247—248, 256, 361
 Բեյլեցերկովցե—167
 Բերբերյան Ռուրեն—522, 524
 Բժշկյան Մինաս—543—544
 Բոլորչի խոջա Աստվածատուր—384
 Բոնեկենթիոր Սլաբոդ—438
 Բորյան Բ. Ա.—642
 Բրանդես Գ.—415, 637
 Գարրիկյան Հ.—31, 562, 637
 Գաղանձյան Հարություն—323, 325
 Գալուստյան Գր.—22, 46, 61, 73, 76, 159—161, 175, 195, 435, 474—475, 637
 Գալֆայան Ամբրոսիոս—184, 388, 637
 Գամառ Քաթիպա—414
 Գառարաշյաններ—211
 Գառնեցի Հովհաննես—481
 Գասպայան Մինաս—167, 207, 278, 637
 Գասարճյան Եղր.—207, 317
 Գասպարյան Գ.—31, 621, 630, 637
 Գավաֆյաններ—207, 366
 Գարադաշյան Մ.—546
 Գարակնոդյաններ—348
 Գարսանֆերյան Ախիշյան—92, 246
 Գարդան (գեներալ, ուլեզորդ)—14, 143, 147
 Գարիրալդի Ջ.—509, 519, 548—549, 559, 574, 580—581, 584, 586, 591, 622—623
 Գափամաշյաններ—324
 Գափամաշյան Տիգրան—502
 Դերցեն Ա. Ի.—518—519, 521, 574, 613—614, 628, 631
 Դիպլոմատ Ա. Ի.—643

Գլադստոն—349, 416—417
 Գլոբն—522, 613
 Գլոկերիզին Բաշիր—11, 634
 Գլուկոենկյաններ—328
 Գոգու Ն. Վ.—129
 Գոբլյե Բեռֆել—410
 Գոլորսորդկո (Յուսանին)—17, 82, 142, 538, 642
 Գորգի ամիրա—67
 Գորգիսի Վ. Ա.—237
 Գրիգոր Մարգվանցի—392
 Գրիգորյան Հակոբ—259
 Գուլանյան Խ. Գ.—31, 637
 Գոյումանյան Գրիգոր—295, 440
 Գոյումանյան Սարգիս (պատրիարք)—456
 Գուտալյան Գրիգոր—61, 161
 Գուտենբերգ—86
 Գուտոր Մ. Դ.—447, 642
 Գուրգեն Հակոբ—546
 Գևորգ Դպիր—400
 Գևորգ Լուկինսկոյ—455
 Գևորգ Մանրոպ—388
 Գևորգ պատրիարք—456

Դպիրյան Մկրտիչ Բեյ—287, 642
 Դանյոնս (անդիական լորդ)—345
 Դանիել խոշա—385
 Դանկովյանների տոհմ—92
 Դանտոն—562
 Դանդիգ Բ.—32, 642
 Դավթյան Սմբատ—156, 160
 Դավթիսեյի Առաքել—381
 Դարանաղեցի Գր.—375—376
 Դեկի Բաղդասար—448
 Դեկի Քեչիչյան Երեմ Զակոր—491
 Դեկի-Քեչիչ (տե՛ր Օհան)—71, 476, 478
 Դեմիրճիրաշի Գևորգ—401
 Դերբո—523, 539, 548, 552, 613
 Դերբակի—349
 Դյուպոն (փոխ Հյուգոյանոս)—345
 Դոկտոր Լեփսիուս—53

Իզգանշիք —248, 256
 Իդնիկ Լուկինսկոյ—362
 Իկարյան Արմենակ—332, 637
 Իկոտիար խոշա—385

Եղիազարյան (Եղիազարով) Ս. Ա.—20, 296, 642
 Եղիա խոշա—385
 Եղիշե—571
 Ենիտունյաններ-Նորաշխարհյաններ— 76, 93, 480, 486, 489—490, 502
 Ենսրյան տուն—525
 Եռայան Ղուկաս—440
 Եսայան Շ. Հ.—304
 Երամյան Հ.—22, 56—57, 103, 235, 238, 295, 324, 637
 Երեմյան Մ.—523
 Երիցյան Ալ.—20, 34, 255, 460, 500, 643
 Երիցյան (Աղարեկյան) Սրբուհի—500
 Երևանյան Գ.—23, 159, 345, 532, 637
 Եռասեֆյան Լուսինի—440
 Եփրեմ վարդապետ—544

Զարրհանալյան Հ. Գ.—544
 Զարդարյան Վ.—328, 512, 619
 Զոհրապ Գր.—156, 435
 Զորայան Ն.—31, 435, 546, 533—553
 Զուլալյան Մ. Կ.—10, 12, 30, 638
 Զուլկադիրյաններ—60, 70
 Զուլկադիրյան Շահսուր—60

Էդկար Կենե—580
 Էլիզե Թեկլյու—77, 286, 641
 Էմանուել Վ.—559, 584
 Էնգելս Յո.—131, 142, 146, 164, 213, 225, 234, 270, 286, 290, 292, 330, 578, 635
 Էնֆիլճյան Հ.—502
 Էսատ Ուրաո—10—11, 512, 644
 Էվիտա Չեկերի—388
 Էքիզյան Կարապետ—444

Ըշքեֆթան Նուրակն—257
 Բաղմաչյան Զարեհ—440
 Բազմորյան Ս.—435, 513, 518—523, 556, 577—578, 628—629, 631
 Բամուր փառա—57, 106—107, 214
 Բաշճյան Մարկոս—491
 Բեմուրզադե Մուստաֆա Բեյ—238
 Բեմուրճյան Վ.—303—305, 308, 638
 Բեռդիկ—169, 391, 416—417, 432, 439, 469, 618, 638

Բեմլրիզյան տուն—325

Բերգյան ամիրա—400

Բընկըրյան Հովհաննես—398

Բիմուրյան Միսաք—573

Բովսիմ-Օղու Ալի—483

Բոխմասյան Ա.—21, 284, 425, 569, 577

Բոհաֆէի Նզիզադար—450

Բովմա Մեծոփեցի—638

Բովմաս Բերացի—379

Բովմասյան Բովմաս—440

Բորոսենց Հակոբ—491

Բուրունճիկ Մկրտիչ—418

Բուրունջյան—324

Բուղլաճի Մարտիրոս—433

Բումայան Կ.—343, 351, 454

Բումաշան Ամգեցի—384

Բուրսուն աղա—90

Ժեյալակով Ա. Դ.—32, 391

Ժյուլ Բորեր—495

Ժորեր Պ. Ա.—70

Իրրահիմ փաշա—40, 42, 46, 228—229, 449

Իգնատև—516—517

Իզմիրյան Մ.—34, 364, 530

Ինճիկյան Ա.—31

Ինճիճյան Ղ.—17—19, 42—44, 46, 49, 54, 58, 67, 69—70, 80—81, 87—89, 102, 107, 109, 142—143, 146, 149, 151—153, 155, 157—158, 167, 171—172, 175—176, 180, 188—193, 197, 200—201, 211—212, 217, 219, 374—375, 378, 404, 543—544, 638

Իսպուլիտով-Իվանով—510

Իսաչի փաշա—107

Լազարյաններ—34

Լազարև (գեներալ)—348

Լազարև Մ. Ս.—643

Լամբեն—582

Լանդուս Վ.—14—15, 62, 76—77, 496, 506, 514, 644

Լենին Վ. Ի.—95, 205, 340, 558, 594, 635

Լենկիմուր—437

Լեո—23—25, 25, 52, 68, 112—115,

126—128, 133, 136, 148, 158, 162—163, 236, 240—242, 247—248, 286, 324, 426, 565, 638

Լիխուսի Մ.—643

Լինչ—54, 85, 145—148, 193, 243, 643

Լլոյդ Ջորջ—599, 643

Լյուդովիկոս XVI—381

Լյունդեկկիստ—166, 250

Լուի Ֆիլիպ—581—582

Լուսինյան Լևոն—496

Լև Գրին—146

Լևոնյան Խաչատուր—574

Լևոն VI—62, 366

Խաթանասյան Ն—145, 638

Խալֆին Կ. Ա.—644

Խան Ավդալ—92, 245

Խանճյան Նզրայրենկեր—322

Խան Մահմուդ—58, 92, 238—239, 242, 244, 248

Խաչիկյան Լևոն—33

Խաչմանուկյան—326

Խարաճյան Հակոբ Ա.—172—173, 175, 638

Խոճասարյան Օգոսեն—619

Խոջա Գալիթ—384

Խոջա Խաչիկ—384

Խոջա Հալապլի—381

Խոջա Հովսեփ—384

Խոջա Թուհիջան—384

Խորասանյան զերդաստան—397

Խրիմյան Մ. (Խրիմյան Հայրիկ)—259, 266—267, 269, 284, 367, 416—417, 430, 465—466, 502, 514, 516, 525, 566—571, 576

Խուրջիդ փաշա—483, 485

Մերենց (Հ. Երշմանյան)—415, 420, 485, 497, 556—557, 591—592, 626

Միրուկ (Արտակ Դարբինյան)—314, 324

Մոցիկյան Ա. Մ.—436, 638

Կադմարարյան Միրալի—569

Կալանդեր փաշա—74

Կալիբստոս պապ—65

Կամախենի Գր.—383

Կանտ—582

Կալուր—559, 581, 622

Կարապետ արքեպ.—34, 109, 120—125

Կարապետ վարդապետ—246

Կարապետ Քեչյա—63

Կարապետյան Պետրոս—373

Կարա-Սամանօղլուներ—42

Կարինյան Ա. Բ.—25, 29, 507, 580, 626, 638

Կարենցի Հակոբ—173, 640

Կարցե Ա.—230, 313, 643

Կելեկլյան Հարություն—398

Կերդի-օղլի Ֆարսկյղին—12

Կիրակոս կաթողիկոս—64, 74—75

Կյուլենբրյան Բ.—385

Կոզան-Օղլուներ—40, 60—64, 72—73, 86, 88, 166, 228

Կոլլուրակին Ա. Մ.—17, 643

Կոնդանտ Լ.—286

Կոռե Ա.—192, 643

Կորեկոսյան Փնարիկ—391, 432

Կոնճոյաններ—257

Կրիմսկի Ա.—274, 345—346, 638

Կուրտնյու Ի. Գ.—643

Հալեթ Էֆենդի—402

Հախումյան Համբարձում—502

Հակոբ եպիսկոպոս սյունցի—378

Հակոբ պատրիարք—455

Հակոբ Տիրունի եպիսկոպոս—459

Հակոբյան Բ. Խ.—53, 69, 639

Հակոբյան Հովհ.—14, 70, 101, 143, 145, 172, 176, 179, 217, 638

Հակոբյան Մ.—366, 438

Համբարձումյան Արամ—443

Համբարձումյան Վ.—50, 151, 153, 174, 277, 638

Համբարյան Ա. Ս.—29, 204—205, 255, 266, 273, 298, 638

Համիդ I (սուլթան)—388

Համիլտոն—153—154

Հայկունի Ա.—30, 415, 461, 468, 504—505, 549, 551, 556, 577, 612—614, 617

Հյարապետյան Հովհաննես—185

Հաջի Մինաս—105

Հատեթ փաշա—246

Հասունյան Ա.—494, 496, 545, 576

Հարություն Բերացի—134

Հաֆիզ Ալի—477—478

Հաֆիզ փաշա—232—233, 235

Հելմութ Ֆոն Մոլթկե (ավագ)—15—16, 223, 225, 233, 471—472, 644

Հելմութ Ֆոն Մոլթկե (կրտսեր)—15

Հելլեցիոս—613

Հերիմյան Ս.—522—523

Հիպոլիտ-Տեն—366

Հիսարյան Հ.—542, 547

Հյուրեյ Օղլու—63

Հյուր Վ.—352, 504, 551, 613—615

Հնասեր Գ.—381, 409

Հոմերոս—445

Հովակիմ Բրուսացի—375—378

Հովակիմ եպիսկոպոս—373

Հովհաննես խուլ—376

Հովհաննես Կոլոտ պատրիարք—385

Հովհաննիսյան Աշոտ—4, 26, 65, 116, 380, 385—386, 396, 404—405, 426, 431, 447, 465, 503, 513, 518—519, 556, 620, 630, 639

Հովհաննիսյան Ա. Ռ.—13, 642

Հովհաննիսյան Բ. Փ.—30, 356, 639

Հովհաննիսյան Սարգիս—115

Հովնան եպիսկոպոս—129, 541

Հովհանյան Մատթևոս—432

Հովհանյանց Սարգիս—360

Հովսեփյան Գ.—298

Հովսեփ վարդապետ (Բուլանքիսի առաջնորդ)—362

Հորմեթ Բաշուր—11

Հոֆմանտեր (գերմանացի ճանապարհորդ)—320

Հուսեփ Իսմայիլ—255

Հուր-Ալլահ բեկ—248

Ղազար ամիրա—401

Ղազարյան Հ. Մ.—31, 499, 508, 551, 578, 576, 513, 621, 639

Ղազարոս Դավուդ—523

Ղանալանյան Ա.—571

Ղարասեֆերյան Ա.—214, 246

Ղուկաս եպիսկոպոս—119

Ճանաչյան Մեսրոպ—543, 639

Ճանիկ (ամիրա)—398

Ճանիկյան Հովսեփ—156, 639

Ճանկոզյան Յ. Կ.—332

Ճալճալաձե (ղենկալ-Մայր) — 13

Ճգնալորյան Տիգրան—326

Ճեղաչիրյան Մ.—397—400

Ճերաշյան Լևոն—58, 71, 239, 242, 475, 482, 639

Ճիգմեճյան Մ. Գ.—23, 315, 325

Ճիտեջյան Զաքար—135

Ճիտեջյան հղրայրենը—324

Մազսուտ (ամիրա)—396

Մալամա Յա. Գ.—17, 250, 643

Մալկոլմ Զոն—14, 358, 643

Մալմուզով Ն.—237, 639

Մակարյան Ա.—30, 582, 621, 639

Մակդոնալդ Կիննիկը—644

Մակ-Կոան Կարլայլ—291

Մահմուդ I (սուլթան)—380, 387

Մահմուդ II (սուլթան)—9, 15, 41—42, 54, 63, 74—75, 90, 103, 173, 206—207, 224—229, 234—235, 261, 292, 401—402, 408, 432, 471, 476—477, 481

Մահմուդ խան—96, 108, 149, 164, 239, 244, 246

Մահտեսի Առաքել Տատ ամիրա—399

Մահտեսի Սուրբաս—218

Մաձձինի Ջ.—518—519, 548—549, 559, 586, 591, 628

Մաղաբյան Ստեփանոս—514

Մամիկոնյան Վարդան—257, 509

Մամուրյան Հ.—607—608

Մամուրյան Մ.—21, 24, 27, 30—31, 366, 415, 420, 444—445, 467, 469—470, 494, 502, 513—514, 522—524, 553, 556, 561, 575—578, 584—613, 620, 626, 631, 639

Մանանդյան Հ.—133

Մանոզյան Հովհաննես—92

Մանոզյան Ստեփան—239

Մանվելյան Հակոբիկ—451

Մանուկյաններ—328

Մատաղճյան Թորոս—23

Մատթեոս Զելերի—381

Մատթեոս պատրիարք—241, 244

Մատթեոս վարդապետ—376

Մարդարյան Վ. Հ.—423

Մարկոս Ավրելիոս—436

Մարտիրոս արքեպիսկոպոս—118

Մարտիրոս Կաֆայեցի—349

Մարտիրոսյան Մահտեսի Գրիգոր—490

Մարտիրոսյան Մարգար—134

Մարքս Կ.—79, 131, 142, 146, 164, 213, 234, 270, 286, 290, 292, 590, 635

Մևիթյան Հովակիմ—511—512

Մևիթյան Պողոս—103

Մևիթսոնթ Բեկ Լ.—189

Մևիթսոնթյան Վ. Գ.—28, 72, 475, 482—483, 497, 640

Մևիթսոնթյան վարդապետ—531

Մեծարենց Մխաբ—156

Մեծոփեցի Թովմա—128

Մեհմետ Ռեշիդ փաշա—41—42, 46, 69, 97, 110—111, 224, 229—233, 235—236, 243

Մեհմետ Ռուշտի փաշա—619

Միսասարյանց Մ.—414

Միդհատ փաշա—335, 350—352

Միլիեյկեն Ֆ.—16, 271, 529, 534, 644

Միլլեր Ա. Ֆ.—32, 225, 235, 248, 643

Մինասյան Մինաս—461

Մինասյան Վահան—287

Միշլե—580

Միսաբյան Խ.—580

Միրաբո—560

Միրալյաններ—487

Միրախորյան Մ.—126, 307, 321, 326, 422, 640

Միրիճանյան զերդ.—397

Միրիջանյան Միրտիլ—432

Միրմիրյան Մուստաֆա փաշա—243

Միցկեվիչ Ադամ—580

Միքայել Կաթողիկոս—246

Միքայել IV (Կայսր)—372

Միքայել Պալեոլոգ—438

Միսիթարյաններ—12, 17—18, 30—31, 127, 372, 402, 542—545, 548, 580, 584

Միճյան Էղրայրենը—326

Մկրյան Հովհաննես—508, 514

Մկրտիչ Նաղաշ—373

Մկրտչյան Մ.—414

Մյուհենտիսյան Մարտիրոս—432, 502

Մոլիեր—366

Մուլա Իդրիս—44

Մոլիսեն Պ.—32, 255, 643

Մոնոմախ—372

Մոնտեռայո—523, 552, 613

Մորզուման—155

Մորից Ֆոն Կոցերու—14

Մարկյան պարոն Գրիգոր—218

Մսերյան Մ.—549

Մսերյաններ—34

Մրմրյան Շ. Գ.—168, 211, 323, 381, 398, 406, 640

Մուհամմեդ Իկի (Եգիպտական փոխարքա)—40, 42, 228—229, 235, 449, 476—477

Մուշկ Լախսկոպոս—406, 640

Մուստաֆա բեկ—90

Մուստաֆա բեկ—239, 245

Մուստաֆա II (սուլթան)—83

Մուստաֆա III (սուլթան)—83, 401

Մուստաֆա Թեշիկ փաշա—235—236, 241

Մուստաֆա Սալարի փաշա—243

Մուստաֆա փաշա—301

Մուրադ (Համիդ II-ի հղր.)—351

Մուրադ IV (սուլթան)—28, 71—72, 388, 476, 481

Մուրադ-Ռաֆայելյան փարձարան—552

Մուրադյան Արմենակ—515, 526, 624, 626

Մուրացյան—591

Յաղուրյան Աստվածատուր—76, 474, 478, 480, 489—490

Յաղուրյաններ—76, 93, 475

Յաղուպ ամիրա—401

Յուսուֆյան Կարապետ—455, 465, 546, 555, 559

Յուսուֆյան Մանվել—502

Յուսուֆյան Պետրոս—444

Յուսուֆ փաշա—135, 478—479

Յուսուֆյան Տիգրան—502

Նազարյանց Ստ.—622

Նաթանյան հղրալիքներ—569

Նաթանյան Միքայել—368

Նաթանյան Պողոս—173, 256, 269, 287, 317, 325, 354, 367, 640

Նալբանդյան Մ.—9, 21, 24, 26, 30, 302, 367, 396, 404—405, 415, 425—426, 431, 435, 447, 458, 462, 465, 467—468, 470, 503, 507, 513, 515, 518—520, 524, 548—551, 556—557, 560—561, 565, 573—574, 576, 578—579, 582, 584, 591, 603—605, 610, 612—614, 616—623, 625—631

Նալբանդյան Նիկողոս—303

Նաշալյան Հարություն—71, 476, 640

Նապոլեոն III—21, 34, 366, 492—496, 515—516, 576, 584

Նեկրուզյան ամիրա—400

Ներսես հոսրով—208

Ներսես Կաթողիկոս—127

Ներսիսյան Ա. Ն.—28, 52—53, 85, 121, 192, 278, 640

Ներսիսյան Մ. Գ.—27, 76, 288, 365, 472, 491—492, 515, 520, 529, 534, 640

Նշրկյաններ—322

Նիկիտին Վ.—55, 91, 643

Նիկիտյայ I—238, 595

Նիկիտյայ II—358

Նիկողաշու Լախսկոպոս—376

Նիկոմեդացի Ստեփան—501

Նշկյան Հ.—429—430, 640

Նովիկ Ա. Գ.—31, 82, 159, 162, 201—203, 209, 225, 254, 265, 643

Նովրուզյան Հովակիմ—502

Նորատունկյան Պաղտատար—514—517, 574

Նորարեն Բ. Հ.—317

Նուպարյան Մ.—366, 445, 522

Նուրալի բեկ—108, 239

Շահ-Աբբաս—375, 438

Շահապիդ Սմբատ—504, 509—510

Շահբազյան Տիգրան—546

Շահին Զեկիրի—381

Շահ-Հյուսեյն բեկ—264

Շահնազարյան Կարապետ—493—494, 502, 507, 515, 575,

Շահնազարյան Հակոբ—40, 45, 54, 67, 86, 137, 235, 239, 324, 640

Շամախեցի Հակոբ—113

Շամշյան Հայրապետ Տարեանեցի—211

Շառլ Ռորերտ — 644
 Շառլ Դիլ — 371, 642
 Շարան Բեյ — 332
 Շեմսեդդին Գյունալթայ — 11
 Շերինգ Գ. — 336, 414, 569
 Շերեֆների տոհմ — 54—55, 91, 151, 193, 214, 243
 Շերսպիր — 613
 Շիրոյան Գարրիկ — 245
 Շնորհալի Ներսես — 414
 Շոդիկյան — 326
 Շովրոյան Հովհաննես — 76, 480, 488—489
 Շովրոյան Ղազար — 502
 Շովրոյանների տուն — 76, 93
 Ոսկանյան Ստ. — 24, 26—27, 30, 35, 445, 522, 551, 559, 577, 579—584, 615, 621
 Ոսկյան Համադասոյ — 127, 640
 Ջադմադէյան Ն. Ն. — 401, 640
 Ջալիատրյան Գալուստ — 246
 Ջալիատրյան Հովհաննես — 239
 Ջամշան Մ. — 17, 19, 375, 390
 Ջապան Օղյու — 63, 108—109, 219
 Ջապան Օղլուներ — 42
 Ջարըզ Ղազար — 23, 322, 640
 Ջարտորիժակի Ա. — 515, 574
 Ջարր (Թուրք պատմաբան) — 11
 Ջերազ Մինաս — 546
 Ջերազյան դերդաստան — 397
 Ջերազյան Պ. — 398
 Ջիթունի Տիգրան — 567
 Ջիլինկիրյան Գր. — 21, 27, 30—31, 439, 445, 461, 463, 467, 470, 504—505, 522—523, 551, 577, 612—615, 640
 Ջիխաչև Պ. Ա. — 16, 185, 644
 Ջոթել-զադե Հաճի խան — 231
 Ջոպանյան Արշակ — 35, 156, 640
 Պալասանյան Ստեփանոս — 506
 Պալարյաններ — 322
 Պալթազարյան Ղ. — 551, 618
 Պալճյան Աղերտանդր — 376
 Պալյան ամիրա — 400
 Պալյան Գ. — 387, 456, 464

Պալյան Սինաս Խալֆա — 337
 Պալյան Պալի — 387
 Պալյաններ — 399, 455, 500
 Պալադիսոօդու Ահմեդ իսաշա — 487, 489
 Պասկեիլ — 595
 Պասմաճի Պետրոս — 451
 Պատկանյան Գ. — 68, 76—77, 640
 Պատկանյան Ռ. — 509
 Պարթ Ն. — 152
 Պարոնյան Ն. — 21, 30, 366, 435, 450, 577, 612, 616, 630, 640
 Պարսաճյան Մկրտիչ — 193
 Պարսաճյան Վ. Ա. — 27, 179, 216, 259, 405, 432, 448, 491, 579, 640
 Պարտիզպանյան — 160
 Պեճեյան Հարություն — 382, 397, 400—401, 433
 Պեշիկթաշլյան Մ. — 21, 434—435, 491, 494, 508, 513—516, 523, 556, 574—576, 612
 Պեռզիկյան Գրիգոր — 368
 Պետրոս Ասլու — 440
 Պետրոս Մեծ — 381, 440
 Պետրոս Չիկերի — 380
 Պետրոս պատրիարք — 111
 Պետրոսյան Յու. Ա. — 32, 269, 271, 318, 351, 643
 Պերսերյան Ա. — 17, 19, 42, 74, 102, 128, 227, 241, 244, 275, 377, 450—451, 462, 640
 Պերսերյան Հայկ — 373—376, 378
 Պերսյան Մահմեդ Մանուկ — 474
 Պիլի Ամիդե ժորի — 14
 Պիպլեճյան Ա. — 288
 Պոզոս պատրիարք — 448
 Պոզոս իսրայալիտ — 124, 334, 368, 451
 Պոզոսյան Ն. Մ. — 493, 640
 Պոզոսյան Յ. Պ. — 22, 40, 59, 61, 195, 424, 512, 640
 Պոտուրյան Մ. — 207, 303, 317, 391
 Պուլիկեր Հենրի — 498
 Ջալալիդդին — 358—359, 361
 Ջալալիներ — 375
 Ջալալյան — 549
 Ջեյմա Մորիեր — 145—147, 152, 172, 176

Ռադյուկին Ն.—53
 Ռեշադ Կաշնար —236
 Ռիշելիե ժուլեֆ դյու Տրամբլեն —391
 Ռոպեն Գ. Գ.—40, 42, 225—226, 228—
 229, 232, 643
 Ռոլեն-ժերմեն Մ. Գ.—358, 458, 643
 Ռուսիայի Ն.—30—31, 435, 453, 455—
 456, 461, 464, 500, 546, 553—556,
 561—562, 578, 621, 641
 Ռուսսո —539, 548, 552, 591, 613
 Ռազրի Մահուդի-Արսալ (պաամա-
 րան) —11
 Ռաֆա զորապետ —479—480
 Սահակյան Ի. Գ.—10—11, 28, 144, 641
 Սայաթ Նովա —414
 Սանտո Չերերի —381
 Սարգս Գյուլյան Ս.—153, 305, 641
 Սափաթյանց Տ.—111, 261, 401, 641
 Սարգիս պատրիարք —459—461
 Սարգսյան Ն. Ղ.—10—11, 28, 144, 286,
 641, 644
 Սարգսյան Լևոն —320, 352
 Սարգսյան Զ. Ներսիսի —147, 167, 173—
 174, 193, 199, 437, 641
 Սարգսյան Մ.—368
 Սարիկյան Ս. Ն.—31, 641
 Սարուխան —20—21, 333—336, 350,
 352, 425, 456, 463, 641
 Սարաջյան Գրիգոր —448
 Սարաջյան Հակոբ —448
 Սաֆարյան Հակոբ (իշխան) —92
 Սաֆրաստյան Ա. Խ.—10, 29, 72, 80,
 531, 638, 641
 Սեդրակյան Արիստակես —414
 Սելիմ Ա. Յավուզ (սուլթան) —54, 60,
 66, 372, 392
 Սելիմ Գ. (սուլթան) —8, 41, 45, 471
 Սելիմ փաշա —460, 462, 500
 Սեմերձյան Մ. (Ջեյմոնցի) —20, 60—
 61, 71—72, 138, 160, 501, 511, 513—
 514, 575, 638
 Սելիգ Ահմեդ (փաշա) —90
 Սեն-Սիմոն —552, 591
 Սերվիլեն —435, 453, 456, 461, 500,
 560—561
 Սեֆերյան Կորապետ —176

Սեֆիլյան Մկրտիչ —337
 Սըրբի փաշա —238
 Սիմոնյան —156
 Սիմոն Լեւոնցի —200, 384, 394
 Սիմոն երևանցի (կաթողիկոս) —85,
 113—115, 641
 Սիմոնյան Պետրոս —333, 502
 Սինան փաշա —60
 Սիրունի Զ.—372, 376—377, 380, 388,
 390
 Սյուրմեյան Արտավազդ —373
 Սոկոլով Ի.—83, 644
 Սոյանդարյան Սու.—421
 Սոյարմալյան Էդրայրենբ —440, 445
 Սոյարմալյան Հովհաննես —444
 Սվաճյան Զ.—21, 26, 31, 415, 435, 461,
 463—464, 467—470, 504—505, 518—
 519, 522—523, 550—551, 555—556,
 560—561, 572, 576—578, 612—618,
 620—631, 637, 641
 Ստեփանյան Գ. Խ.—30, 363, 366, 391,
 397, 433, 548, 450, 452, 616, 618, 641
 Սրվանձատյանց Գ.—34—35, 92, 102, 136,
 154, 172, 185, 189, 193, 220, 266,
 283, 287—288, 307, 310, 312, 314,
 346, 354, 414, 420, 465, 514, 516,
 525, 528, 568—569, 571—574, 576,
 641
 Սուլեյման Կանունի —94, 376
 Սուլեյման փաշա —475—476
 Սուլթան Մեհմեդ —84
 Սուրենյան Հովհաննես —461
 Սուրենյան Մարտիրոս —76, 475, 480,
 489
 Սուրենյանց տուն —76, 93, 475
 Վալտեր Սկոտ —553, 641
 Վահե Հույկ —23, 172, 194, 306, 423, 638
 Վալդեակ (Պետրոս Տոնապետյան) —426
 Վարժապետյան Մամիկոն —61, 160, 641
 Վեմյան Ավետիս —186
 Վիթալ Քիլե —15, 174, 185, 197, 304,
 306, 310—311, 313, 320—322, 329,
 644
 Վիկտորիա Բազուսի —521
 Վուսեր —523, 539, 548, 552, 591, 613
 Վորոնշենկո —199, 642

Տաշյան Հակոբ — 55, 132, 378, 641

Տավուսյան Հովսեփ — 398

Տատյան Առտրել — 205, 560

Տատյան Հովհաննես — 206—208

Տառյանների զերդ. — 382, 397, 399, 401, 455

Տեյրիմենճյան Մ. Գ. — 463, 545, 550, 630

Տեմիրճիպաշյան Նզիա — 435

Տեմիրճիպաշյան Ննուլբ — 455

Տեմիրճյան Պևարոս — 185

Տետևյաններ — 441

Տեր-Արսահամյան Հովհաննես — 611

Տեր-Կարապետյան Գեղամ — 97, 257, 535, 641

Տեր-Հակոբ — 501, 513—514

Տեր-Հարությունյան Նզիազար — 506—507

Տեր-Մինասյան Վահան վարդապետ — 288

Տեր-Միրաշյան Գալուստ — 45, 142, 150, 156—157, 159, 165, 171, 195, 214

Տեր-Մովսես քահանա — 33, 77, 473, 481, 486—488, 502, 514

Տեր-Մովսեսյան Սահակ — 47—49, 51, 138, 641

Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ — 207, 641

Տեր-Սարգսենց Արիստակես — 287—288, 414, 569, 574, 576

Տեր-Սարգսենց Ներսիա — 33, 334, 493—494, 499, 501—503, 513—514, 569, 574—576

Տեր-Սարգսենց Սեդրակ — 338, 367, 418, 576, 641

Տեր-Վարդանյան Հովսեփ — 161

Տերոյենց Հ. (Չամուռճյան) — 463, 465, 506, 520, 543, 545—551, 559, 584, 619, 629—630

Տերպետրյան Պողոս էֆ. — 312

Տեքսիս Շարլ — 153, 201, 205, 644

Տիգրան II — 154, 156

Տիգրանյան Լևոն — 336

Տիվիթյան Գեորգ — 451

Տիրալո վարդապետ — 34

Տյուզյան ամիր. տուն — 382, 397, 399, 400, 402

Տյուզյան Հակոբ Չելերի — 206

Տյուսաբ Սրբուհի — 435

Տնտեսյան Նզիա — 512—513

Տոմաշևկի Վ. — 65

Տվերթոնովա Ա. Ս. — 45, 80

Տրոստեր — 644

Տրուհ զր Լուիս — 493

Տուրեհֆոր — 128

Քաղիպ վաշա — 401

Քամաղան Օղուններ — 60—61

Քաֆֆի — 21, 168, 287, 394, 415—416, 425—429, 569, 591—592, 641

Քիֆաս վաշա — 451

Ուրեկուլուհ — 336, 357, 361

Ուրիլիի Մ. Ա. — 14—15, 140, 164, 168, 201, 275, 285—286, 394, 644

Ուլունյան Հ. — 398

Ուրբվարդ Գ. — 286

Փանուշյան Կ. — 30, 333—334, 435, 461, 463, 467—470, 503—504, 518, 550, 576—577, 615—618

Փափազյան Ստեփան — 463, 543, 551

Փափազյան Վ. — 561, 641

Փեշոմաշյան Գրիգոր — 75, 434

Փիշմիշյաններ — 397

Փիրղալիմյան Ավետիս — 214

Փիրղալիմյան Ղևնդ — 33, 57, 132, 245—246

Փիրումյան Տիգրան — 367, 641

Փորթուզայան Մ. — 335—336, 367, 425, 430, 577

Քալիբրեյ — 60

Քանանյանց Կեորդ — 508

Քանքանյան Հովհաննես — 368

Քաջունի Մանվել — 149, 152

Քամոյան Մելիքսեր — 491, 508

Քափուտան վաշա — 49

Քնոս վաշա — 474

Քեչյան Առաքել — 193

Քեչյան Ռյուզանդ — 20, 333, 396, 642

Քիթաուհի Մարգար — 433

Քյաթիր Չելերի — 380

Քյաթիսյան Հ. — 369, 518—519, 631

Քյամիլ վաշա — 356

Քյոմուրճյան Ն. Չ. — 374, 381—382, 387

Քյոռ-Օղլի — 509

Քյուրյույու-Ֆուադ — 11, 390

Քյուրդյան Հ. — 389

Քյուրբճյան Գրիգոր — 316

Քյուրբճիյանյը Պետրոս — 398

Քոլսզ վարժապետ — 33, 59

Քոսյան Հակոբ — 169, 320, 322, 426,
438, 642

Օդարև — 518, 521, 631

Օսման 11 (սուլթան) — 72

Օսման փաշա — 229, 232, 241—243, 245,
249

Օսյան Գր. — 342, 350, 435, 453, 455—
456, 461, 464—465, 500, 535, 553—
556, 560—562, 578, 621

Օսյան Դևորդ — 368

Օսյան Ներսես — 310

Օսյան Պողոս — 514

Օրբելի Հ. — 72

Օրլով Կ. Ի. — 517

Օրմանյան Մ. — 17, 19—20, 62, 74, 159,
375, 379, 390—391, 397, 399, 451,
455, 642

Փարրիկատուրյան Էդր. — 317, 325

Փաթիշ սուլթան — 362

Փահրեզդին Կրդի Օղլու — 644

Փեյզուլլահ փաշա — 91

Փերեբ Էսմեր փաշա — 243

Փերիկ Բզդեթ փաշա — 246

Փիլիսոփ Ն. Վ. — 286, 644

Փրանկլին — 522, 586

Փր. Դեվիս Գրին — 286

Փուտ փաշա — 353, 529, 534

Փուրյի — 591

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԻ

ձկնաբար — 167

Աղանա (վիլայիթ, դավառ, բաղաբ) —
9, 22, 42, 46, 60, 63, 70, 89, 159—
160, 165—166, 170, 175, 187, 189,
195, 215, 218, 228, 246—247, 249—
250, 269, 277, 289—290, 315, 320,
325, 329—330, 501, 512

Աղբիւնապոլիս — 7, 42, 115, 122, 161,
167, 234, 289, 354

Աթենք — 445

Ալանիա — 46

Ալաշկերտ — 43, 320, 358—359, 598

Ալապաշ (Ալարաշ գլուղ) — 77—78, 486

Ալաթաուղ (Ալաշա-դաղ) — 232, 477

Ալրանիա — 228

Ալեքսանդրիա (Ալեքսանդրիա) — 167,
195, 229, 599

Ալեքսանդրապոլ — 423—424

Ալժիր — 228

Ալիշար — 486

Ալիստան (Ալսիստան) — 65, 175, 250,
479, 482

Ալուշեն — 423

Ալուալցիս (փաշայութլուն, ոսնջակ, դա-
վառ, բաղաբ) — 42, 44, 49, 83, 95,
101, 104—106, 115, 161—163, 180,
182—183, 186, 294, 296, 300

Ալաւթալբ (դավառ, բաղաբ) — 162—
163, 182—183

Ալսր-տաղ — 186, 294, 483

Ակն — 35, 86, 115, 117, 155—156, 162,
170, 172, 183, 193, 211, 219, 268,
374, 397, 399, 421—422, 573

Աղթամար — 57, 85, 112, 119—120, 149,
575

Աղիարիս — 44

Աղձնիք — 357

Աղջատաղ — 59

Աղշոր — 44

Աղջն-աբաղ — 250

Աղշովա — 256

Աղվանից աշխարհ — 112

Ամասիա — 46, 115, 151, 153, 162, 170,
176, 196—198, 202, 204, 246, 250,
304, 313, 374

Ամերիկա (ԱՄՆ) — 149, 165, 193, 210—
212, 264, 305, 307, 309, 316—317,
326, 419, 423—424, 444, 496, 551,
583, 586, 599—600

Ամիդ — 45, 98, 156—157

Ամստերդամ — 404, 442

Այա-Սոֆիա — 71, 388, 399, 474, 480

Այդեմուտան (Քաղամաս Վանում) — 242

Այդըն — 219, 376

Այի-Ստեֆանո — 208

Այնթապ — 60, 195, 311, 323, 325

Անադեն — 45

Անատոլիա — 10—11, 16, 40, 42, 44, 53,
64, 69, 88, 103, 110, 164, 175, 199,
223, 229, 233, 235, 271, 309, 377,
394, 398, 471, 481, 544

Անգլիա (Մեծ Բրիտանիա) — 13, 99, 128,
141, 161, 173, 189, 206—208, 211,
217, 271, 313, 318, 321, 329, 349,
356—358, 367, 402, 405—406, 497—
498, 507, 520—521, 523, 586, 597—
600, 605

Անգրիպոլիս — 424

Անի — 372

Անիձոր — 490

Անկարա — 209, 374, 376
 Անտրերըն (զավատ) — 65, 250
 Անտիոք — 229
 Ասիա (նաև Առաջավոր Ասիա) — 47, 140, 157, 189, 197, 199, 210, 212, 215, 219, 270, 356, 442—443, 534, 539, 599, 602, 606—607, 609
 Ասորիք — 346
 Ասորական — 215
 Ավագ-Կևտիկ — 489
 Ալգանիստան — 597
 Ալուստրալիա — 597
 Ալուստրիա — 321, 516, 548
 Արարկիր — 46, 117, 157, 162, 170, 175, 185, 219, 264, 311—312, 315, 320, 325, 362, 374
 Ասորիսել (զյուղ) — 399
 Արարիա — 351
 Արարատ (Արարատյան դաշտ) — 100, 112, 438, 442, 608, 611
 Արարս (Արարսի հովիտ) — 442, 611
 Արդահան — 12, 44, 162
 Արդանուշ — 44
 Արդիլ — 216
 Արեգին (զյուղ Զևթունում) — 488, 498
 Արծկե — 44, 117
 Արկահան — 232
 Արդանա-Մադեն — 157, 162, 171—174, 203
 Արմահ — 44, 86, 92, 117
 Արջախ — 66
 Արենլյան Հայաստան — 7—8, 148, 178, 183, 291, 384, 451, 587, 593—595
 Արեմտյան եվրոպա — 156
 Արեմտյան Հայաստան — 4, 8—10, 13—19, 21, 23, 25, 27—32, 34—36, 42—43, 46, 53, 65, 69, 75, 78—89, 92—93, 95, 97—98, 100, 102—103, 106, 113—114, 118—119, 128, 141, 144—145, 149—150, 157, 161—166, 169, 171, 175, 182, 186—188, 190, 196, 206, 209, 212—213, 215, 217—218, 220—221, 223, 227, 229, 231, 237—238, 241, 247, 249, 251, 253—257, 260, 262, 264—265, 268, 276, 279—280, 283, 285—286, 289, 291, 293—295, 302, 308, 312, 315, 318—319,

328—330, 338—340, 348—349, 352, 357, 360—361, 375, 384, 386, 390—391, 393, 399, 412—413, 415, 418—420, 424, 426, 431, 436, 466—468, 470, 473, 484, 499—500, 511, 516, 524—525, 529—530, 536—537, 542, 552, 556—557, 563—565, 569—573, 575—577, 587—588, 593, 604, 623—624, 626, 628, 632—634
 Արևա — 229
 Արբերման — 374
 Աֆրիկա — 47, 99, 140, 526, 597
 Բարերդ (Բայրուրդ) — 43, 124, 158, 162, 183, 256, 260, 307, 374, 387
 Բաղարնրդ (զավատ) — 250
 Բաթում (Պաթում) — 426
 Բայկանեն — 548
 Բայու — 45, 53, 59, 57, 159, 162, 172, 214, 241, 256, 259, 287, 290, 320, 325
 Բարձր Հայք — 218, 354, 515
 Բաղարերդ — 595
 Բաղդադ — 42, 115, 167, 171, 212, 230
 Բաղիշ — 44, 53—55, 58, 110, 133, 150—151, 162, 164, 180, 183, 187, 190, 192, 213—214, 216, 239, 241, 243—244, 258, 260, 277, 287—289, 320, 323, 326—327, 331, 336—338, 415, 419, 421, 423, 481, 527, 574
 Բալաղետ (փաշայութլուն, սանջակ, զավատ, քաղաք) — 42—43, 69, 82, 88, 90—92, 97, 101, 105, 107—108, 115, 117, 158, 161—162, 164, 170, 188, 213—214, 230—231, 235, 241, 249, 264, 290, 294, 320, 323, 357—360, 481, 598
 Բանլըդ — 60
 Բառեն (զավատ) — 43, 117
 Բասրա — 115, 212
 Բաստալիա (քաղաք Ինդոնեզիայում) — 502—503
 Բասման գետ — 68
 Բարու — 424, 517
 Բելլան — 46
 Բելլում (Պելլում) — 318, 346
 Բենեդիկ (զավատ) — 45

Ռևուին — 15, 27, 30, 34, 256, 276, 286—
287, 301, 347—349, 356, 363, 367,
426, 436, 532, 576, 591, 598—600,
605

Բերդադարակ (ղավառ) — 45

Բերդակ — 422

Բերիա — 74—75, 373, 433, 513

Բերկերի (ղավառ) — 44, 53, 117, 357

Բերվարի — 249

Բիբլիա (վիլայիթ, սանջակ, ըրզրաթ) —
40, 44, 54, 58, 66, 91, 96—97, 107,
133, 146, 150—151, 170, 231, 234—
235, 239, 243, 247, 250, 320, 327, 337

Բինդլ — 174, 189

Բյուզանդիա — 370—371, 373

Բողոք (ղավառ) — 46

Բոսնիա — 249, 472

Բոսֆոր — 40, 140, 219, 226, 302, 393,
445, 628

Բոնաշեն — 262, 266—267, 278

Բրուսա — 105, 167, 201, 205, 209, 374—
376

Բուլանբի — 117

Բուլղարիա — 192, 338, 349, 352—353,
419, 421, 433, 472

Բուխարա — 213, 217

Դավան — 256

Դավաշ — 238—239

Դատր գյուղ — 367, 394

Գեղարդ — 118

Գենջ (ղավառ) — 87

Գերդեր (ղավառ) — 46

Գիրմանիա — 128, 350, 413, 605

Դիհհ — 45

Դիներեր (վանք) — 281

Դլակ (վանք) — 502, 575

Դյուրգեղ — 318

Դյումրի — 183, 422

Դյումուշխան — 173, 250

Գոմո (վանք) — 260

Գործոթ (գյուղ) — 92

Գուլե-Գարու (Կ. Պոլսի Բաղամառ) —
522

Գուրուչեշմ — 433

Դաշստան — 517

Դամասկոս — 110—111, 167, 216, 229,
327, 404, 444

Դանուրի վիլայիթ — 249

Դաավան — 96

Դադղանի — 140, 494, 598

Դարու (ղավառ) — 87

Դերշան — 43, 101, 174, 264

Դերսիմ — 53, 59, 88, 91, 102, 159, 162,
172, 180, 214, 231, 277, 290, 306,
525, 532

Դերհի ղավառ — 239

Դիադին — 43, 214

Դիարբեքի — 40, 42, 44—45, 54, 58,
66, 68—69, 81, 86, 88, 90, 96, 98—
99, 104, 106, 108, 115, 150, 156—
157, 161, 164, 171, 189, 201, 214,
219, 231—232, 239, 244, 249—250,
287—289, 304, 311, 323, 325, 327,
329, 338, 373, 530, 532

Դիվրիկ — 46, 162, 250, 389, 397

Դումա-Բախլի — 351, 399

Եգիպտոս — 40, 60, 64, 75, 143, 152,
228, 233—234, 357, 426, 444, 449,
477, 515, 524, 599

Եղեսիր — 133

Ելիզավետպոլ — 517

Եզիովիա — 133

Ենիշե-Կալի — 483

Եսդրաս — 63, 115

Սոմուրա — 46, 132

Սելզուկիա — 85, 115, 117, 151—153, 162,
170, 172—174, 176—177, 196—200,
202—204, 217—219, 268, 289, 295,
304, 310—311, 315, 319—320, 326,
338, 374, 389, 443

Սելրուպ — 7, 13, 65, 68, 128, 131, 140,
142—144, 155, 163, 165, 170, 179,
188—189, 196, 205, 208—210, 212—
213, 215, 227—228, 235, 251, 270—
271, 288, 291, 307, 309—310, 316—
318, 325, 329, 341, 343, 347, 352,
356, 379, 386, 391, 410, 416, 419,
424, 429, 440, 442—444, 453, 464,
472, 517, 519, 538—539, 541, 552,
554, 557, 573, 575—576, 583, 586,

589, 596—599, 602, 606—608, 613, 625
 Կիրոսական Բուրբիա — 143, 269
 Կրկնակ (զավառ, սանջակ) — 43, 103, 162, 175, 179, 183, 186, 202, 216, 249, 289, 329, 421, 530
 Կրոնադեմ — 19, 22, 33—34, 77, 110—112, 114, 120—122, 167, 367, 384, 449, 459—461
 Կրեան — 31, 33, 359, 422, 424, 516—517
 Կիրատ — 157, 212, 231
 Զազրուս — 149
 Զարա — 304
 Զարուշատ (զավառ) — 44
 Զեյթուն (Ուլնիա) — 9, 11, 15, 19, 21—22, 27—28, 30, 33—34, 46, 62, 68, 70—78, 88, 93, 159—160, 175, 184, 186, 218, 228, 250, 268, 276, 289, 301—302, 355, 461—462, 464, 470—471, 473—489, 492—504, 505—516, 518—520, 529—530, 549, 557, 574—576, 579, 614, 617, 623—624, 631
 Զեյթուն-Քուն — 206, 208, 318
 Զըսրդան (շրջան) — 54
 Զիլի — 152—154, 201—202, 204, 219
 Զմյուռնիա — 4, 32, 36, 42, 85, 112, 115, 117—118, 141, 144, 155, 168, 183, 199, 211—212, 215, 218—219, 260, 264, 289—290, 305, 307, 309, 315, 318—319, 370, 377, 380, 393, 403, 406—407, 409, 425—426, 436—445, 484, 504, 506, 521—522, 538, 541, 544, 548, 555—557, 564, 579, 581, 587, 590, 613—614, 617
 Էգեյան ծով — 228, 436
 Էզլի (զավառ) — 45, 87
 Էդիրեն (Ադրիանապոլիս) — 114—115
 Էդին — 311
 Էջմիածին — 34, 84—85, 112—122, 295, 323, 362, 376—377, 463, 534, 566
 Էսքարեղ (զավառ) — 44
 Էսֆերիկ (զավառ) — 45
 Էրզրում — 17, 42—43, 49—50, 70, 81, 89, 94—95, 98, 101, 103, 105—106,

121, 132, 145—147, 161, 171, 173, 183, 185, 188, 217, 227, 230, 241, 249, 253, 257, 260, 264, 273—275, 287—288, 307, 421
 Թալիֆ (քաղաք) — 351
 Թալլահերա (զավառ) — 44
 Թավրիզ (Դավրեժ) — 55, 98, 214, 217, 360, 374—375
 Թահրան — 116, 212
 Թեոդոսիա — 202, 215, 374, 506, 527
 Թերեք — 517
 Թերջիլ — 45
 Թերման (սանջակ) — 43
 Թիար (զավառ) — 237
 Թիֆլիս (Տփլիս) — 16, 132, 214, 259, 270, 336, 369, 392, 419, 422, 424, 426, 502, 506, 509, 516—517, 548, 575
 Թխում (զավառ) — 237
 Թորթում — 43, 162, 217
 Թոփխանեն — 218, 318
 Թոփրակ Կալե (զավառ) — 43
 Թրակիա — 371
 Թուրքահայաստան — 58, 146
 Թուրքեստան — 212
 Թուրքիա — 7—18, 24—25, 28—29, 31—32, 34, 39, 41—45, 50—53, 55, 57, 60, 63, 70, 72, 76, 78—79, 88, 93—94, 98—100, 103, 105—106, 109, 111, 116—117, 120, 122, 130—131, 135—144, 146, 150, 152, 154—157, 159, 162—171, 176—177, 182—184, 187—189, 197—201, 203, 205—217, 220, 223—224, 227—229, 233, 236—237, 239, 241, 247—249, 251, 253—255, 260, 268—272, 275, 280, 284—287, 289—293, 295, 300, 305, 309—311, 315—316, 318—319, 321, 323, 328, 330—331, 336, 338, 340—341, 343—345, 348—353, 355—357, 359, 361, 366, 369, 375, 379—384, 387, 391, 393, 395—400, 402—403, 405—407, 410, 412—413, 417—418, 420, 424—426, 428—432, 436—437, 442, 444—446, 453—454, 464, 471—472, 476, 484—485, 493, 495, 498, 503, 505, 507, 510—511, 516, 522—526, 537—538,

540, 542, 544, 552—554, 556, 560—
561, 569, 573, 575—577, 579, 582—
583, 585—589, 592, 594—595, 597—
599, 628, 632—633
Բուրբոններ — 7

Իլիշա — 147
Իլքիս (զավառ) — 45
Իկոնիա — 228
Իմեր (զավառ) — 44
Ինդոնեզիա — 502
Իշիլ (զավառ) — 46, 250
Իշ-Նահիլ (զավառ) — 65
Իսլանդիա — 605
Իսլան (զավառ) — 68—69
Իտալիա — 404, 435, 438, 509, 518, 522,
542, 548—549, 561, 580—581, 583,
586, 625
Իրան — 384, 404—405
Իրաք — 228

Լադիստան — 250
Լամանշ — 219
Լեհաստան — 515
Լենինգրադ — 31
Լիբանան — 318
Լիմ (անապատ) — 259
Լիոն — 165, 189, 205, 316—317, 496
Լիվոնո — 143, 211—212, 215, 219, 381,
406
Լոնդոն — 9, 219, 235, 305, 312, 325,
328—329, 346, 406, 442, 518, 522,
552, 591, 627—628

Լուդովիք (զավառ) — 354
Խաչկանց վանք — 109
Խառնավիլ գյուղ — 423
Խաս գյուղ — 394, 400, 422, 434
Խարազան — 66
Խարբերդ — 45, 59, 146, 157, 162, 172,
175, 179, 186, 194, 231, 249—250,
256, 258, 264, 287—289, 306—307,
311, 315—317, 320, 324—326, 365,
574
Խիզան (զավառ) — 40, 44, 54, 257,
354—355

Խիվա — 213
Խլաթ — 44, 96, 162, 170, 355
Խմուր (զավառ) — 43
Խնձորդեն (դյուղ) — 256
Խնուս (բաղար) — 43, 69—70, 158, 162,
348
Խոշար (Մամուդիեն) — 44, 53, 57, 238,
243
Խոջան (զավառ) — 44
Խորասան — 304
Խուզիջան — 264
Խուլթ — 65—66, 262, 266—267, 273

Մանախ — 173
Մուփր — 357

Սալաթիա — 52, 373—374, 383, 385, 392,
394, 400—401, 446, 506
Սաղղվան (զավառ) — 44
Սամախ (սանջակ) — 43, 390
Սապադովիկա — 155
Սապան-Մադեն — 155, 172, 219, 399
Սասսլից ձով — 212
Սարամանիա — 374
Սարին — 20, 34, 43, 49—50, 83, 98,
103, 109, 115, 117, 122, 134, 145—
148, 150, 162—163, 170, 173, 175,
177—178, 180, 182—187, 189—192,
202, 215—219, 241, 258, 264, 268,
287, 289—290, 294, 296, 298, 307,
319—324, 330—332, 335, 337—338,
341, 348, 356, 368, 415, 419, 423,
443, 512, 525, 530—532, 569

Սարճևան — 174
Սարս — 12, 42, 44, 50, 83, 89—90, 95,
106, 115, 146, 161—163, 188, 249,
253, 294, 423
Սեփարիա — 42, 46, 108, 115, 117, 155,
166, 183, 188, 190, 195, 196—197,
200, 211, 216—217, 219, 302—304,
308, 317, 324, 328—329, 406, 426,
474
Սիլիկիա — 14—15, 22, 36, 40, 42—43,
59—60, 62, 64, 70, 75, 85—86, 88,
92, 129, 144, 159—160, 165—166, 169,
171, 174—175, 186—188, 196, 228,

- 233, 235, 250, 257, 269, 271, 287,
289, 308, 363, 374, 424, 438, 443,
473, 476—477, 479, 481—485, 494—
498, 500—501, 504, 506—507, 509—
510, 512, 518—519, 524, 536, 557,
566, 575, 624, 626
- Կիպրոս — 228, 380, 438, 597
- Կիսկիմ (գավառ) — 44
- Կիրասոն — 423
- Կյուրին — 202, 313, 367
- Կոզան-Դադ — 61—62, 250
- Կողիրի — 304
- Կոկիսոն — 60, 474
- Կոմնոնա — 152
- Կոստանդնուպոլիս, Կ. Պոլիս, Ստամբուլ —
4, 17—19, 22, 33—36, 57, 71, 75—
77, 84, 99, 103, 109, 114—118, 120—
122, 124—125, 134, 138, 141, 144,
146, 151—152, 155, 158, 168, 171—
172, 176, 181—184, 197, 199, 206,
211—212, 214—215, 218—219, 226—
230, 235, 243, 247, 266, 270, 275—
276, 280—283, 285—287, 289—290,
293, 295, 302, 318—319, 322—325,
327, 329, 333, 335—336, 348, 352—
353, 355, 357, 360—364, 367—368,
370—377, 379—397, 399—400, 402—
403, 406—411, 414—415, 417—423,
425—437, 439, 443—447, 449—452,
455—457, 466—467, 469—470, 479—
481, 483, 492—495, 497—503, 505—
506, 511—516, 518—523, 525—530,
533—535, 538, 541, 544, 546, 548—
549, 555—557, 564, 566—567, 570,
574—575, 587—588, 598, 613—614,
616—618, 620, 623—624, 628—629
- Կովկաս — 166, 349, 419, 482, 508, 512,
516—517, 571, 606, 611, 634
- Կորդվադ լիւ — 238
- Կսկինձ — 256
- Կառոց անապատ — 259
- Կրետե (Կանդիա) — 228, 248, 382, 438,
472
- Կուրան — 517
- Կուզունճակ — 207
- Կուսինա — 167
- Հարեշտան — 211
- Հալեդ — 55, 63, 70, 159, 166—167, 175,
193, 201, 203, 214, 216, 227—229,
250, 290, 304, 312, 314, 317—318,
323—325, 444, 494
- Հաճըն — 15, 60, 62—63, 93, 159—160,
166, 195, 202, 277, 329, 424, 482,
501, 512
- Համբուրգ — 324
- Համշեն (գավառ) — 132
- Հայաստան — 7, 10, 12—14, 16—18, 21,
26—30, 33—34, 49, 65—66, 68—70,
77, 87, 93, 100, 119, 144, 156, 189,
209, 216—217, 230, 233—234, 239,
244, 255, 280, 288, 320, 342, 349,
353, 355, 356, 358, 364—367, 370,
379, 385, 392, 394, 413—416, 420,
422, 425, 428—429, 438, 442, 466—
467, 473, 492, 496, 498, 515, 517—
519, 526, 546, 553, 562, 566—567,
570, 573—574, 583, 586, 588—589,
595, 599, 604, 607—608, 610, 625,
629, 634
- Հայկական Կիլիկիա — 4, 23, 36, 46, 65,
85, 88, 141, 165, 167, 268, 436, 473,
632
- Հայոց ձոր — 238
- Հասան Կալեի վանք — 109, 124
- Հասդու (գավառ) — 66
- Հարավային Հայաստան — 58—59, 86,
90—91, 95—96, 98, 213, 223, 233,
235—237, 239—240, 254, 366, 481
- Հերցեգովինա — 472
- Հերեարի — 44, 53, 57, 91, 234—235,
237—238, 249—250
- Հիսնի Քեոյ (գավառ) — 45
- Հյուսիսային Սիրիա — 235
- Հնդկաստան — 7, 143, 211, 215, 383,
402, 404, 433, 444, 518, 598, 623
- Հոլանդիա — 141, 211—212, 217
- Հոռոմ — 128, 372, 386, 391, 404, 515—
516
- Հունաստան — 492, 498
- Ղալխան — 173
- Ղաշլի (զյուղ) — 133
- Ղարարադ — 516—517

Ղարսու Քաղար — 128

Ղրիմ — 14, 36, 109, 115, 128, 143, 151, 158, 197—198, 207, 212, 215—216, 256, 261, 271, 286, 301, 372, 376, 405, 453, 482, 496, 511, 530

Ղուլիջան — 43, 330

Ղփփիսիան (Ալրիսիան) — 46

Քաղաղջուր (ղավառ) — 45, 69, 93

Ճավա — 143

Մալկուլ — 182

Մանաղկերտ (Մկաղկերտ) — 43, 70, 117, 170

Մանանաղ (շրջան) — 66

Մաղեն-Նապուր — 171

Մարդին — 42

Մարզվան — 115, 153, 162, 176—177, 219, 246

Մարմեղ — 256

Մարսել — 143, 211—212, 328, 526

Մաղրաս — 392

Մալաթիա — 46, 60, 154, 172, 193, 202—203, 219, 228, 232—233, 235, 250, 311—313, 325, 327, 422, 443

Մակեդոնիա — 371

Մակու — 360

Մանչեստր — 189, 212—213, 215, 310, 324—325, 328—329, 406—407, 442—444, 521

Մարաշ (փաշայություն, զավառ, քաղաք) — 15, 22, 42, 46, 60, 63—64, 70, 73—75, 82, 108, 159—161, 166, 170, 187, 194—195, 202, 215—216, 249—250, 289, 310, 329, 424, 473, 475, 477—478, 481—487, 489, 492—496, 501, 515

Մաբրի (ղյուլ) — 394

Մեդինա — 84, 257

Մեդիս — 162, 317, 325

Մեծկերտ — 159, 256

Մեծ Հայք — 186, 287

Մեծսփա վանք — 281

Մերձավոր արևելք — 492, 494, 497

Մերսին — 159, 166, 197, 313, 329—330

Մերքեղ (սանջակ) — 304

Մերսինկա — 346

664

Մերքա — 84, 257

Միհրիվան (զավառ) — 87

Միոֆարկին — 45, 156

Միջագետք — 150, 157, 214

Միջերկրական ծով — 60, 229, 424, 494

Միսին — 486

Մոկս — 44, 69, 88, 93, 234—235, 238—239, 242, 249, 256, 267, 323, 481

Մոսկվա — 215, 217, 323, 332, 361, 381, 392, 440, 503, 506, 548

Մոսուլ — 42, 56, 150, 203, 214, 219, 230, 237, 241—242, 256, 304, 323,

Մոսկով — 267, 355

Մուխալ (ղյուլ) — 77—78

Մուշ — 9, 11, 16, 27, 40, 44, 54—55, 69, 85—86, 91, 110, 129, 158, 162, 170, 189, 213—214, 243, 249—250, 257—258, 262, 264, 267, 274, 287, 290, 320, 353, 362, 415, 421—423, 464, 481, 502, 525, 529—530, 539, 569, 571

Մուրվանա (ղյուլ) — 423

Յըլզըլ (Յըլզըլ քյուշկ) — 284—285, 319, 331, 333, 336, 338—339, 350, 352, 361—362, 364—365, 367, 395, 430

Յուզղատ — 64

Նարիման (զավառ) — 162

Նիդերի — 235

Նիկոմեդիա (Իլդիս) — 167, 207—208, 278, 618

Նիկոս — 46

Նյու-Յորք — 325—326, 346, 526, 567

Նովորոդ — 215

Նորաշին — 422

Նորդուլ — 189, 238

Նոր Նախիջևան — 518

Նոր Զուլա — 506

Նուսի — 517

Շամ (Դամասկոս) — 167, 312, 314, 317
Շապին-Աարաճիսար — 43, 46, 101, 103, 151, 158, 162, 174, 250, 304, 311

Շառախ — 57, 69, 88, 235, 238—239, 256, 266—267, 278, 355

Շիրազ — 212

Շիրո (զավառ) — 59
 Շողակաթի վանք — 118
 Շորագյալ (զավառ) — 44
 Շվեյցարիա — 321, 599
 Շուշի — 517
 Ռակեդջյուր ծոց — 394
 Ռստան — 53, 238
 Զալդրան — 44, 66, 375
 Զարշամբու — 250
 Զարսանյակ — 9, 16, 27, 59, 91—92, 97, 159, 162, 214, 231, 256, 264, 529, 532—535
 Զարբր դերև — 188
 Զերեդոբիա — 353, 472
 Զըլդըր — 44, 81, 90, 163, 249
 Զըրխա (զավառ) — 44
 Զմչկաձաղ — 162, 256
 Զորում (զավառ) — 46
 Զուխուր (զավառ) — 53, 422, 481

 Պագոս (լեռ) — 436
 Պաղուս — 548, 552, 564
 Պարսկահայր — 357
 Պարսկաստան — 7—8, 13, 44, 61, 66, 87, 98, 112, 115—116, 122, 143, 147, 211—212, 217, 230, 239, 257, 304, 316, 320—321, 323, 329, 357, 360, 379, 383—384, 422, 433, 438, 507, 569, 587, 595, 597
 Պարտիկակ — 618
 Պեղչեճիկ (զավառ) — 207
 Պեյքոզ — 433
 Պետերբուրգ — 12, 414, 503, 506, 548
 Պերիդ (լեռ) — 175, 473
 Պոնտոս — 101, 519
 Պրուսիա — 15, 516

 Ջահան (զետ) — 70, 483
 Ջանիկ (զավառ) — 46, 250
 Ջերիկ (Քերեքետ) — 250
 Ջեղիբե-Ռոհտան (Ջեղիբե) — 45, 53, 58, 91, 230, 234, 237—238, 242, 249—250
 Ջիվախեթ (զավառ) — 44
 Ջիրմեկ — 45, 475, 483, 488
 Ջուլամբերկ (զավառ) — 44, 53, 57, 91, 239, 256
 Ջուղա — 375, 384

Ռշտունյաց լեռներ — 238
 Ռումելիա — 40, 53, 110, 115, 229, 253, 309, 377, 398, 471, 544
 Ռումինիա — 426
 Ռուսաստան — 7—8, 12—13, 16, 35—36, 87, 98—99, 112, 115, 122, 129, 131, 149, 163, 165, 183, 188—189, 202, 214, 216, 241, 251, 261, 264, 271, 294, 320—321, 329—331, 334, 349, 352, 363, 367, 381, 383—384, 405, 412—413, 419, 422—423, 433, 440, 492, 496, 498—499, 505—508, 512, 515—516, 518—520, 529, 573, 583, 586—587, 592—596, 603—608, 611, 625

 Սաղաձոր — 174
 Սալմաստ — 323
 Սալոնիկ — 135, 164
 Սաղման (զավառ) — 45
 Սամոս — 228
 Սամոն — 115, 152—153, 167, 176, 219, 311, 325, 328
 Սան-Ստեֆանո — 339
 Սասուն — 54, 65—68, 72, 76, 88, 93, 184, 188—189, 262, 266—267, 476, 481, 484
 Սալուր (զավառ) — 45, 68—69, 88, 93
 Սևրաստիա (Սլադ) — 42, 46, 81, 86, 89, 95, 103—104, 106, 108, 115, 151, 153—154, 161—162, 170, 175, 180, 187—188, 190, 196—198, 202, 211, 215—216, 219, 229, 241, 246, 249—250, 253, 257—258, 268, 277, 288, 295, 304—305, 308, 313, 320, 325, 329, 376, 389, 423, 443, 539
 Սեբրիա — 353, 474, 498
 Սիրիբ — 603
 Սիրիստրե — 248
 Սինջար (զավառ) — 45, 233
 Սիպիլի լեռնաշխ — 436
 Սիս — 46, 60—62, 74—75, 85, 112, 120, 128, 159, 246, 372, 512
 Սիրիա — 228, 271, 318, 351, 494, 496
 Սիլուսար — 19, 86, 164, 387, 393—394, 400, 433—434, 449—450, 452, 539
 Սղերդ — 162, 214, 257, 320, 323, 327

- Սյուրմեն — 46, 132
 Սյունիք — 595
 Սովետական Հայաստան — 9, 23, 34
 Սպահան — 171
 Սպեր — 43, 217
 Ստավրոպոլ — 517
 Սուեյի ջրանցք — 329, 442, 598
 Սուխում — 409
 Սև դեռ — 46, 132
 Սևերակ (զավառ) — 45
 Սև ծով — 146, 212—213, 230, 606
 Սև բար — 126
- Վահկա (բերդաբաղաբ) — 60, 63
 Վաղարշապատ — 381
 Վան — 9, 27—28, 42, 44, 50, 54, 56—
 58, 81, 86, 88, 90—92, 98, 102—103,
 115, 126, 146, 149—150, 161—162,
 164, 175, 180—182, 184—186, 188,
 193—194, 202, 213—214, 216—217,
 235, 238—242, 245—246, 249—250,
 259, 261, 276, 281, 283, 287—289,
 294—295, 313—314, 319—320, 322—
 325, 328, 331—336, 338, 341, 348,
 355, 359—360, 367—368, 415, 421—
 422, 429—430, 481, 503, 507, 525—
 529, 566—567, 574, 598
 Վանա լիճ — 149—150, 274, 323—324,
 430, 564
 Վաշինգտոն — 326, 586, 591
 Վասպուրական — 19, 22, 33, 40, 58, 92,
 97, 102, 127, 133, 149, 164, 188—
 189, 231, 234, 239, 241, 245, 247,
 256, 259—260, 266, 277, 283, 322,
 346, 354, 357, 368, 377, 422, 430,
 464, 524—525, 530, 542, 564, 567,
 570, 575, 579
 Վատիկան (Հռոմի կղերապետություն) —
 402, 496, 541, 584, 616
 Վարադ — 85—86, 110, 259, 261, 283,
 525, 564, 567, 569, 571, 574—575
 Վենետիկ — 17—19, 22, 30, 211—212,
 215, 219, 402, 404, 414, 442—443,
 541, 544, 546, 552, 564, 571
 Վիեննա — 22, 30, 127, 179, 182, 185,
 402, 414, 443, 541, 544, 546, 564
- Վրաստան — 98, 148, 259, 404, 432, 515,
 595, 608, 611
- Տաճկաստան — 181, 193, 199, 208, 286,
 312—313, 320, 347, 352, 356, 415,
 425—427, 435, 506
 Տալրուս — 61—62, 70—71, 149—150,
 230, 484, 491, 495—496, 506, 509—
 512, 514, 519—520, 575, 617
 Տարոն — 56, 58, 93, 97, 102, 108, 234,
 241, 243, 247, 264, 266, 277, 421—
 423, 542, 569, 573
 Տարոնի (Տարուս) — 46, 189, 247, 330
 Տիգրանակերտ — 44—45, 58, 115, 156—
 157, 162, 171, 213—214, 241, 307,
 320, 354, 377, 421
 Տիգրիս — 150, 157, 212
 Տիրևոլ — 164
 Տրապիզոն — 42—43, 46, 89, 95, 101,
 104, 132, 146, 150, 166, 171, 173,
 211—212, 215—216, 218, 229—230,
 241, 249—251, 253, 264, 269, 292—
 293, 320, 322, 324, 329—330, 366,
 376, 409, 421, 425, 427, 619
 Տրիեստ — 443—444
 Տումիկ (զավառ) — 43, 70
 Տուլա — 182
 Տուրուբերան — 357
- Ուղեյր (զավառ) — 46
 Ումադիյի (զավառ) — 87
 Ունքափան — 388
 Ունքյար-Իսրելիսի — 229
 Ուշաբ — 307, 318
 Ուշտյուր (զավառ) — 87
 Ուրալ — 606
 Ուրֆա — 42, 46, 167, 196, 201—202, 250
- Փարիզ — 19, 22, 30, 165, 179, 185, 305,
 328, 346, 406, 482, 493—494, 496,
 502, 506—507, 513—514, 518, 544,
 552, 559—560, 564, 573, 579—580,
 584, 590—591, 626
 Փոցյուղ (սանջակ) — 44, 90
 Փոբր Ասիա — 53, 68, 115, 141—142,
 144, 155, 165, 175, 177, 187, 195,
 197, 199, 219—220, 229, 238, 287,

307—308, 328—330, 338, 356, 374,
376, 384, 397, 421, 441, 633
Փոքր Հայր — 151, 209

Քեթմեն (գյուղ) — 78, 485—487, 498

Քեղրիլ (ղավառ) — 43, 354

Քեոբյան — 60

Քղի (ղավառ) — 174, 423, 529—532

Քոշ-Գաղ — 482

Քրիստափորի վանք — 260

Քուլախի — 517

Քուրդասան — 56, 58, 99, 150, 186, 193,
231—232, 234, 237—239, 244, 250—
251, 349, 534

Օղևա — 451

Օլլի (ղավառ) — 44, 217

Օսմանյան կայսրություն (Կառավարու-
թյուն, պետություն) — 56, 58, 63—64,

71, 74, 112, 115, 140, 167, 172, 223,
229, 275, 336, 377, 396, 441, 482,
594

Օվաջըկ (գյուղարաղաթ) — 264

Օտուռ — 423

Օրաղ (քերդ) — 242—243

Օրդու (ղավառ) — 250, 311

Օրմենաս — 256

Ֆենեսկերտ (ղավառ) — 44

Ֆիլադելֆիա — 179, 185

Ֆիլիսիդիան կղզ. — 143, 211

Ֆոնուղ — 483

Ֆրանսիա (Փաղիա) — 13, 15, 99, 128,
141, 165, 198, 208, 217, 271, 321,
330, 367, 404, 492—493, 496—498,
514—517, 520, 523, 542, 553, 562,
578, 586, 599—600

Բ Ո Վ Ս Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջարկն 7

Բ ա ժ ի ն առաջին

Արևմտյան Հայաստանի և Հայկական Կիլիկիայի սոցիալ-տնտեսական ու
ֆաղափական դրությունը 1800—1830 թվականներին

Գ լ ու խ առաջին

Ազգաբային հարաբերությունները մինչև «Թանգիմարը»

1. Իրավիճակը Թուրքիայում, վարչամիավորումներն Արևմտյան Հայաստա- նում և Հայկական Կիլիկիայում	39
2. Վարչակարգերը	47
3. Հայկական կիսանկախ իշխանությունները	65
4. Հողատիրության ձևերն ու հողատիրական հարաբերությունները	78
5. Հարկային հարստահարություններն ու սոցիալական ճնշումները	99
6. Ազգային ճնշումները Թուրքիայում, հայերի քաղաքական իրավագրվու- թյունը	130

Գ լ ու խ երկրորդ

Քաղաքները, արդյունագործությունը, առևտուրը

1. Քաղաքները, արդյունագործությունը	140
2. Առևտուրը	210

Բ ա ժ ի ն երկրորդ

Արևմտյան Հայաստանը և զաղուրափյա օջախները 1830—1870-ական
թվականներին

Գ լ ու խ առաջին

Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրությունը
1830—1870-ական թվականներին

1. Ռեֆորմների փորձերը, ղեկավարությունների ոչնչացումը	223
2. Վարչա-քաղաքական և հողային ռեֆորմները. հողատիրության ձևերի, հո- ղատիրական հարաբերությունների փոփոխությունները	248

3. Քյուղատնտեսությունը, հարկերն ու տուրքերը	268
4. Քաղաքները, արհեստագործությունը	284
5. Առևտուրը, առևտրական լուրժուագիան	319
6. Աղղային ճնշումները Թուրքիայում, հայերի ըսղաքական իրավաղղկման նոր ակտեր	341

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

Առատանղնուղղլլի և Ձմյունիայի հայ զաղուրները

1. Կ. Պղլի հայ զաղուրը միջնաղարում	370
2. Կ. Պղլի հայ զաղուրը 1800—1870 թթ.	392
3. Պանղխություն, պղլահայ պանղխությունը	412
4. Ձմյունիայի հայ զաղուրը	436

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Գ

Արեմտահայերի Աղղային սահմանաղրությունը	446
--	-----

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը Ո Ր Ր Ո Ր Գ

Արեմտանայերի աղատաղրական շարժումները 1850—1860-ական թղականներին

1. Ձեյթունի պայրարը կիսանկախության պաշտպանության համար 1830— 1850-ական թղականներին	471
2. Ձեյթունի 1862 թղականի աղատամրությունը	484
3. Ձեյթունի աղատամրության արձաղաները	499
4. Կապեր Ձեյթունի հետ, հայ մտավորականության ընղհատաղլա գորժու- նեության խնղիրը	511
5. Աղատաղրական շարժումները Արեմտյան Հայաստանում	524

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

Արեմտանայ հասարակական—խաղախական հոտանները
1850—1860-ական թղականներին

1. Կղերա—ամիրայական հոտանը	541
2. Լուսավորական շարժումը, լիրիրալ ըուրժուական հոտանը	552
3. Աղղային պահպանողական հոտանը	563
4. Արեմտահայ աղղային—ղեմղիրատական հոտանը	577
Անձնանունների ցանկ	647
Տեղանունների ցանկ	658

ՀԱՅԿ ՄԻՐՋԱՋԱՆԻ ՂԱԶԱՐՅԱՆ
ГАЙК МИРЗАДЖАНОВИЧ КАЗАРЯН

Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական
և քաղաքական կացությունը
1800—1870 թթ.

Տպագրվում է ՀԱՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր Ա. Ա. Հոփաէիմյան
Նկարչական ձևավորումը
Կ. Կ. Ղաֆաղյանի
Տեխ. խմբագիր Է. Ս. Ավետյան
Սրբազրիչ Ռ. Ս. Մանուկյան

ՎՖ 04186	ԽՀԽ 1072	Հրատ. 2816	Պատվեր 120	Տպաքանակ 3000
Հանձնված է արտագրության 17 ՎՎ 1967 թ., ստորագրված է տպագրության				
1X 1967 թ., թուղթ № 1, 60X90 ¹ / ₁₆ , տպագր. 12 մամ.,				
հրատ. 34,4 մամ.,				Գինը 2 ս. 30 կ.
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության, 24				

ЦЕНА

А II

41252